

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ZORAKİ İTTİFAKTAN YOL AYRIMINA
İTTİHAT-TERAKKİ ve ERMENİLER

Nejla GÜNAY

ANKARA - 2015

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları
Atatürk Araştırma Merkezi'ne aittir.

Günay, Nejla, 1968-

Zoraki ittifaktan yol ayrımına İttihat – Terakki ve Ermeniler / Nejla

Günay. — Ankara : AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2015

XXII, 597 s. ; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek

Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

Kaynakça (s. 515-545)

Dizin (s. 547-597)

ISBN: 978-975-16-3137-4

1. İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

2. TÜRKİYE — SİYASET VE YÖNETİM — 1878 - 1909

3. TÜRKİYE — SİYASET VE YÖNETİM — 1909 - 1918

I.E.a. II. E.a. : İttihat – Terakki ve Ermeniler

III. Seri

956. 101543

İNCELEYENLER : Prof.Dr. Yusuf SARINAY

Prof.Dr. Kemal ÇİÇEK

KİTAP SATIŞI : ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu:24/6 Kızılay/ANKARA

Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA

Tel: 009 (0312) 285 55 12

Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73

e-posta : bilgi@atam.gov.tr

web : http://www.atam.gov.tr

e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3137-4

İLESAM : 15.06.Y.0150-473

BASKI TARİHİ : I. Basım / 2015

BASKI SAYISI : 1.000 Adet

BASKI : GİRİŞİM MATBAACILIK

(0312) 384 22 23

Yağız İteriş'e

İÇİNDEKİLER

<i>KISALTMALAR</i>	<i>XI</i>
<i>ÖN SÖZ</i>	<i>XV</i>
<i>GİRİŞ</i>	<i>1</i>

BİRİNCİ BÖLÜM

İTTİFAKA GİDEN YOL

<i>JÖN TÜRK-TAŞNAKSUTYUN İTTİFAKINA DOĞRU</i>	<i>7</i>
<i>XX. YÜZYIL BAŞINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇEVRESİNDEKİ MUHALİF HAREKETLER</i>	<i>7</i>
Rusya'daki Muhalefet Hareketleri ve Taşnaksutyun Komitesinin Kafkasya'daki Etkinliği	<i>7</i>
Kafkasya'daki Gelişmeler Karşısında Jön Türklerin Tutumu.....	<i>15</i>
İran'daki Muhalefet Hareketi ve Taşnaksutyun Komitesinin İran Topraklarındaki Etkinliği	<i>18</i>
<i>OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ MUHALİF HAREKETLER</i>	<i>19</i>
<i>HIRİSTİYANLARIN KURDUĞU MUHALİF KOMİTELER</i>	<i>19</i>
Ermenilerin Kurduğu Muhalif Organizasyonlar	<i>19</i>
Armenekan Komitesi.....	<i>19</i>
Hınçak Komitesi.....	<i>20</i>
Taşnaksutyun Komitesi	<i>21</i>
Diğer Hıristiyan Gruplar Tarafından Kurulan Muhalif Komiteler....	<i>26</i>
<i>ERMENİLERİN DİĞER MUHALİF KOMİTELERLE İLİŞKİLERİ...</i>	<i>27</i>
Ermenilerin Makedon Komiteleriyle İlişkileri.....	<i>27</i>
Ermenilerin Bulgar Komitecilerle İlişkileri ve Bulgaristan'da Yapılan Taşnak Kongreleri.....	<i>28</i>
Ermenilerin Kürtlerle İlişkileri	<i>31</i>
<i>MÜSLÜMANLARIN KURDUĞU MUHALİF KOMİTELER</i>	<i>34</i>

Jön Türkler	34
Diğer Muhalif Müslüman Komiteler	39
JÖN TÜRKLER ve DİĞER MUHALİF GRUPLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER	40
Jön Türk-Taşnaksutyun İlişkileri	40
1902 Jön Türk Kongresi	41
1902 Kongresi Sonrasında Jön Türklerle Ermeniler Arasındaki İlişkiler ve İttifak Arayışları	46
II. ABDÜLHAMİT'E MUHALİF GRUPLARIN BİRLEŞMESİ	55
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Birleşmesi	55
1907 Muhalif Güçler Kongresi ve Jön Türk-Taşnaksutyun İttifakı	59
Osmanlı Topraklarında Muhalif Propagandanın Artması ve Yaşanan Karışıklıklar	66
Komitecilerin Osmanlı Topraklarına Girmesi ve Silahlanma Çalışmaları	66
Olaylara Hazırlık ve Propaganda Dönemi	71
Jön Türk-Taşnaksutyun İttifakından Sonra Anadolu'da Çıkan Karışıklıklar	73
Kastamonu Olayları	75
Erzurum Olayları	77
Trabzon Olayları	92
Bitlis Olayları	93
Diyarbakır Olayları	96
Van Olayları	103
II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNI ve SONRASINDAKİ GELİŞMELER	106
II. MEŞRUTİYET'İN İLÂN EDİLMESİ	106
II. MEŞRUTİYET'İN İLAN EDİLMESİNDEN SONRA İÇERİDEKİ GENEL GÖRÜNÜŞ	113
Siyasi Partiler ve Cemiyetlerle İlgili Gelişmeler	113
II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra İzlenen İttihad-ı Anasır Politikası ve Beklentiler	115

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNINDAN SONRA İTTİHAT VE TERAKKİ-ERMENİ İLİŞKİLERİ	121
Ülkeye Geri Dönen Ermeniler	126
Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Komiteleri ve Diğer Ermeni Gruplar Arasındaki Görüş Ayrılıkları ve İttihat ve Terakki	129
OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ'NDE ÇIKARILAN BAZI KANUNLAR ve ERMENİLERİN TUTUMU	141
Cemiyetler Kanunu	141
Cemiyetler Kanunu'nun Çıkarılmasına Sebep Olan Gelişmeler	141
Cemiyetler Kanunu'nun Çıkarılması	143
Gayrimüslimlerin Askerliği ile İlgili Düzenlemeler ve Bedeli Askeri ..	145
Ermeni Din Adamlarının Askerlik Durumu	158
Hamidiye Alayları ile İlgili Düzenlemeler	159
Bürokratik Düzenlemeler	161
Eğitimle İlgili Düzenlemeler	162

İKİNCİ BÖLÜM**İTTİFAKI ZORA SOKAN GELİŞMELER**

İTTİFAKI ZORA SOKAN İÇ GELİŞMELER	169
Maraş Olayları	177
Kayseri Olayları	181
Adana Olayları	187
Doğu Anadolu'nun Siyasî ve Sosyal Durumu ve Müslümanlarla Ermeniler Arasındaki Anlaşmazlıklar	204
Ermenilerin Bölge ile İlgili Propaganda Çalışmaları	206
Kürtlerin Ermenilerin Yürüttüğü Propagandaya Tepkisi ve Kürt Aşiretlerinin İzlediği Yol	214
Arazi Anlaşmazlıkları ve Bunun İttihat ve Terakki-Taşnaksutyun İlişkisine Etkisi	218
Taşnaksutyun'un Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Faaliyetleri	237
Ermeni Patriklerinin İstifası	248
Patrik Yeğişe Turyan Efendi'nin İstifası	248
Din Değiştirme	250

Osmanlı Parlamentosunda Ermeniler ve Bu Konuyla İlgili Anlaşmazlıklar.....	253
Ermenilerin 1913 Seçimlerini Boykot Etme Girişimleri.....	257
Ermeni Patrikhanesi'nin Rum Patrikhanesi İle İşbirliği Çabaları ve Rum Patrikhanesi'nin Tutumu.....	265
Rumların Seçimlere İştirak Etme Kararının Ardından Ermenilerin Tutumu.....	267
Ermeni Siyasi Fırkalarının Seçimler Konusundaki Tutumu.....	269
Ermenilerin Mebus Adaylarını Belirlemede Yaşadığı Sıkıntılar.....	272
İTTİFAKI ZORA SOKAN DIŞ GELİŞMELER	282
Rusya ve İngiltere'nin Meşrutiyet'in İlan Edilmesine Bakışı ve Osmanlı Siyaseti.....	282
II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumu	284
Trablusgarp Savaşı.....	285
Birinci Balkan Savaşı.....	288
Savaşın Başlamasından Önce Devletlerin Genel Durumu.....	288
Osmanlı Ordusunun Durumu ve Gelişmeler Karşısında Osmanlı Hükümeti ve Kamuoyunun Tutumu.....	292
I. Balkan Savaşı'nın Kaybedilmesi	294
Savaşın Kaybedilmesinin Sebepleri.....	297
Bulgar Ordusunda Savaşan Osmanlı Vatandaşları.....	300
Osmanlı Ordusundaki Gayrimüslim Askerlerin Durumu.....	306
Savaşın Sonra Yaşanan Gelişmeler ve Londra Antlaşması.....	314
Balkan Savaşlarının Osmanlı Halkları Üzerindeki Etkileri.....	318
Balkan Savaşlarının Ermeniler Üzerindeki Etkisi ve Ermeni Milliyetçiliği.....	318
Balkan Savaşlarının İttihatçılar ve Türkler Üzerindeki Etkisi.....	323
Arap Milliyetçiliği.....	328
Balkan Savaşlarından Sonra Osmanlı Topraklarında Rus Etkinliğinin Artması.....	329
Rusya'nın Kürtlere ve Ermenilere Yönelik Faaliyetleri.....	330
Ermenilerin Rusya'dan Yardım İstemesi ve Bunun Diğer Devletlere	

Yansımaları.....	338
Bitlis'te Unsurların Birbirleriyle ve Devletle İlişkileri ve Bazı Kürt Aşiretlerinin Ayaklanması.....	345
Bitlis Ayaklanması.....	348

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM YOL AYRIMI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ERMENİ ISLAHATI ÇALIŞMALARI...	355
OSMANLI HÜKÜMETLERİNİN ERMENİ ISLAHATI ÇALIŞMALARI	355
Osmanlı Hükümetlerinin Balkan Savaşından Önce Ermeni Islahatı Çalışmaları	355
Kamil Paşa'nın İlk Sadrazamlığı Döneminde Ermeni Islahatları.....	356
Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti Dönemi'nde Islahat Çalışmaları.....	357
Mehmet Said Paşa Hükümeti Döneminde Islahat Çalışmaları.....	366
Osmanlı Hükümetlerinin Balkan Savaşından Sonra Ermeni Islahatı Çalışmaları	370
Osmanlı Hükümetlerinin Islahat Konusunda İzlediği Politika ve İdarî Düzenlemeler.....	370
Kamil Paşa Hükümeti ve Islahat Çalışmaları(Ekim 1912-Ocak 1913)370	
Kamil Paşa Hükümetinin Ermeni Temsilcileriyle Yürüttüğü Müzakereler.....	378
Mahmut Şevket Paşa Hükümeti ve Islahat Çalışmaları.....	382
Said Halim Paşa Hükümeti Döneminde Islahat Çalışmaları.....	391
Said Halim Paşa Hükümeti'nin Islahatı Uygulamaya Yönelik Çalışmaları.....	394
İdarî Düzenlemeler.....	397
Asayişle İlgili Düzenlemeler.....	399
Arazi Meselesinin Çözümlemesi.....	403
Vilayât-ı Şarkiyye'de Bayındırlıkla İlgili Düzenlemeler.....	404
ERMENİLERİN BİRBİRLERİYLE İLİŞKİSİ VE ISLAHAT PROJELERİ	407
Eçmiyazın Katogikosu ile Osmanlı Ermenilerinin İttifak Etmesi ve Islahatı Hızlandırma Çabaları.....	407
Balkan Savaşı'ndan Sonra Ermeni Patrikhanesi'nin Islahat Çalışmaları ve	

Devlet Otoritesini Reddeden Tutumları.....	417
Ermenilerin Hazırladığı İslahat Projesi	423
İslahat Çalışmaları Sırasında İttihat ve Terakki Partisi ile Taşnaksutyun Partisi Arasındaki Görüşmeler.....	429
BÜYÜK DEVLETLERİN İSLAHAT KONUSUNDAKİ TUTUMU ve İSLAHAT PROJELERİ	435
Rusya'nın İslahat Projesi ve Diğer Devletlerin Tepkisi	437
YENİKÖY ANTLAŞMASI	447
Yeniköy Antlaşması'nın Uygulanması.....	450
İSLAHAT PROJESİNİN BASINDA TARTIŞILMASI ve TEPKİLER	453
Müslüman Aydınlar ve Ermeni İslahatı.....	453
Ermeni Basınındaki İslahat Tartışmalarının Gazetelere Yansıması	459
Yabancı Basınındaki Ermeni İslahatı Tartışmalarının Osmanlı Gazetelerine Yansıması	460
YENİKÖY ANTLAŞMASI'NDAN SONRA OSMANLI ERMENİLERİNİN DEVLETE BAĞLILIK DUYGUSUNUN ZAYIFLAMASI	465
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE YAŞANAN GELİŞMELER ..	470
Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları,Almanya ile İttifak ve Seferberlik	470
Osmanlı Devleti'nin Seferberliğin İlanından Sonra İzlediği Politika ve İç Güvenlikle İlgili Aldığı Önlemler	476
Osmanlı Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı'nda İzledikleri Yol.....	479
Taşnaksutyun-Rusya İşbirliği	483
Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusunun Faaliyetleri ve Savaşın Başlaması	487
Savaşın Başlamasından Sonra Kafkasya'da Müslüman-Ermeni Çatışması	490
SONUÇ	499
KAYNAKÇA	515
DİZİN	547

KISALTMALAR

A.MKT. MHM: Babîâli Evrak Odası Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî
A.MTZ (04): Babîâli Evrak Odası Mümtâze Kalemî Bulgaristan Evrakı
ASAM: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
ATASE: Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih, Stratejik Etüt Başkanlığı
B: Receb
BEO: Babîâli Evrak Odası
bkz: Bakınız
BLH: Balkan Harbi Katalogu
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C:Cemaziyelahir
Ca: Cemaziyelevvel
çev: çeviren
der: derleyen
DH: Dâhiliye Nezareti
DH. EUM: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti
DH. EUM. EMN: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti Emniyet Kalemî
DH. EUM. KADL: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti Kısım-ı Adli Kalemî
DH. İ. UM: Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiyye Evrakı
DH. İD: Dâhiliye Nezareti İdari Kısım Evrakı
DH. KMS: Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus
DH. MKT: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî

DH. MTV: Dâhiliye Nezareti Mütenevvi Maruzat
 DH. SN. THR: Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiye Kalemî Tahrirat
 DH. SYS: Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı
 DH. ŞFR: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
 DH. TMİK. M: Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu
 DH. UMUM: Dâhiliye Nezareti Umum Vilayetler Tahriratı
 DH. EUM. 2. Şb: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti İkinci Şube
 DH. EUM. THR: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti
 DH. MKT. PRK: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî
 DH. MUİ: Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdare Kalemî
 Ed: Editör
 haz: hazırlayan
 HR. SYS: Hariciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı
 İ.HUS: İrade Hususî
 İ.MMS: İrade Meclis-i Mahsus
 km: kilometre
 krş: karşılaştırmız
 L: Şevvâl
 M.Ü: Marmara Üniversitesi
 M: Muharrem
 Ma: Mart
 May: Mayıs
 MEB: Millî Eğitim Bakanlığı
 MF. MKT: Maarif Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı
 MV: Meclis-i Vükela Mazbataları
 N: Ramazan
 No: Numara
 p: page

R: Rebiyülahir
 Ra: Rebiyülevvel
 S: Safer
 s: sayfa
 Sad: Sadeleştiren
 Ş: Şaban
 Şb: Şube
 ŞD: Şurâ-yı Devlet
 t.y: tarih yok
 TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
 ter: tercüme
 TFR. İ: Rumeli Müfettişliği Müteferrik Evrak
 TTK: Türk Tarih Kurumu
 TVYY: Tarih Vakfı Yurt Yayınları
 vb: ve benzeri
 vd: ve diğerleri
 Y. MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
 Y. PRK. BŞK: Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti
 Y. PRK. UM: Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
 Y.A.HUS: Yıldız Arşivi Hususî Mâruzât Evrakı
 Y.PRK. ASK: Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat
 y.y: yayın yeri yok
 yay: yayınlayan
 YKY: Yapı Kredi Yayınları
 Z:Zilhicce
 Za: Zilkade
 ZB: Zabtiye Nezareti

ÖN SÖZ

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kendine bağlı unsurları bir arada tutmakta zorlandı. Önce Balkanlardaki halklar sonra da Ermeniler ve Araplar sonu ayrılığa varacak taleplerde bulundu. Jön Türkler, Osmanlı Devleti'nin bu durumdan kurtulup dağılmasının önüne geçilebilmesi için taleplerden bir kısmının yerine getirilip anayasal bir yönetim kurulmasını ve Osmanlıcılık siyasetinin uygulanmasını benimsedi. Ama dönemin hükümdarı II. Abdülhamit bu politikaların önündeki en büyük engel olarak görülmekteydi. 1907 yılında, II. Abdülhamit yönetimine son verip Meşrutiyet'i ilan ettirmek isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksutyun Cemiyeti bu iki amaca ulaşmak için birbirleriyle ittifak yaptı. Bu ittifakın çalışmaları sonucunda ülkenin dört bir yanında karışıklıklar yaşandı ve II. Abdülhamit için Meşrutiyet'i yeniden ilan etmekten başka yol kalmadı. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra yürürlüğe konan 1909 Anayasası'nın en belirgin özelliği bütün unsurların "Eşitlik, özgürlük, adalet" çerçevesinde ele alınması ve "Osmanlıcılık" anlayışının devletin resmî politikası olarak kabul edilmesiydi.

İttihat ve Terakki Partisi ile Taşnaksutyun'un ittifak etme süreci, bu ittifaktan beklentilerinin ne olduğu ve bu beklentilerin ne kadarının karşılandığı merak edilen bir sorudur. Öte yandan Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra diğer Ermeni gruplarıyla Patrikhane'nin beklentileri ve izledikleri politikalar ile Ermenilerin hükümetle olan ilişkilerinin nasıl olduğu güncelliğini koruyan diğer sorulardır. Çünkü II. Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle ortaya çıkan yenilikler bütün Osmanlı unsurları tarafından aynı şekilde algılanmayıp farklı beklentilere yol açmıştı. İttihatçılar bunları devletin dağılmamasının anahtarı olarak görürken bazı unsurlar özerklik hatta bağımsızlık elde etmek için basamak olarak algıladı.

II. Meşrutiyet dönemi siyasi çalkantıların, ittifakların, hiziplerin ve hükümet bunalımlarının çok yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemle birlikte

ortaya çıkan yapısal ve siyasi değişim tüm Osmanlı unsurlarını etkiledi. Yaşanan hızlı değişim bazı kesimlerce hemen idrak edilemedi ya da hemen sindirilemedi. Dış gelişmelerle ilgili olarak ortaya çıkan ağır tablo da bu durumun sebeplerinden biri oldu. II. Meşrutiyet dönemi hükümetleri için çözümlenmesi gereken birçok önemli konu başlığı vardı. Dönemin en etkili partisi konumundaki İttihat ve Terakki, tüm problemleri devletin dağılmaması ekseninde düşünüyor ve ona göre çözümler bulmaya çalışıyordu. Bu noktada en etkili Ermeni partisi konumundaki Taşnaksutyun ile İttihat ve Terakki arasında II. Abdülhamit'i devirmek için başlayan ittifakta, inişli çıkışlı bir süreç yaşansa da bu işbirliği 1913 yılına kadar devam etti. Kendini tüm Ermenilerin temsilcisi olarak gören Taşnaksutyun ile kendini tüm Osmanlı unsurlarının temsilcisi olarak gören İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler sınırlı sayıda çalışmayla ele alınmıştır. Bu çalışmalarda ilişkiler tüm yönleriyle değil bir ya da birkaç yönüyle irdelenmiştir.

Ermeni bakış açısına sempati duyan bazı tarihçilere göre¹; “Osmanlı Devleti’nde yaşayan gayrimüslimler, ikinci sınıf vatandaş ve hiçbir konuda söz sahibi değildi. Bu durum ancak rejim değişikliği olması durumunda değişebilirdi. Taşnaksutyun rejim değişikliğini hedefleyen diğer bir grup olan İttihat ve Terakki ile işbirliği yaptı ve Osmanlılık politikasına sadık kalarak Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü savundu. Meşrutiyet’i korumak için Adana Olayları’nın açtığı ağır yaraya rağmen bu işbirliğine devam etti. Jön Türkler ise ulus devlet kurmayı ve gayrimüslimleri Türkleştirmeyi amaçlamaktaydı. Bunun için mevcut rejimi yıkmaları gerekiyordu. Bu nedenle de taktiksel olarak Taşnaklarla işbirliği yaptılar.” Bu bakış açısına sahip yazarlar, İttihat ve Terakki yöneticilerinin II. Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra yaptıkları her icraatı 1915 yılı Mayıs ayında alınan tehcir kararı için bir adım olarak değerlendirmekte ve adeta niyet okumaktadır.

¹ Mesela bkz. Christopher J. Walker, *Armenia The Survival of a Nation*, St. Martin’s Press, New York 1990; Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, Odile Jacob, Paris 2006; Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi: İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918*, ed. Kerem Ünüvar, İletişim, İstanbul 2008; Donald Bloxam, *The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford University Press, New York 2007.

Türk tezine sempati duyan yazarlara göre²; “Taşnaksutyun’un Meşrutiyet rejimi ve Osmanlılık politikasına bağlılığı görünürdedir. Gerçekte onlar özerklik talebinden hiç vazgeçmemişler ve hükümetle sürdürdükleri ortaklığı kullanarak Ermenilerin ülke içindeki konumlarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Bir taraftan da Ermenileri silahlandırıp silahlı mücadele için eğitmişlerdir.”

İki parti arasındaki ilişkiler hakkında yapılan araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlar birbirinden çok farklıdır. Ayrıca bu ilişkiler dönemin iç ve dış politik durumları irdelenmeden ele alınması nedeniyle elde edilen bilgiler arasında bağlantı kurmak çok güçtür. Taşnaksutyun, İttihat ve Terakki, Ermeni Patrikhane gibi konular araştırmacılar için cazip bulunmuş ve bu konularla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Ancak bunların birbirleriyle ilişkileri yeteri kadar ilgi görmemiştir. Bu çalışmada bu boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla araştırma hiçbir şekilde Taşnaksutyun, Patrikhane ya da İttihat ve Terakki Partisi’nin tarihini araştırmayı hedeflememektedir. Esas amaç Türk-Ermeni ilişkilerinin, özellikle de JönTürk-Taşnaksutyun münasebetlerinin bu iki örgütün kuruluşundan 1914’e kadar seyrini ortaya çıkarmaktır. Bu çerçevede, adı geçen partilerin kongreleri ve çalışmaları ile Patrikhane kurullarının konuyla ilgili kararları araştırmanın kapsamı dâhilindedir. Ancak ne partilerin ne de Patrikhane’nin rutin çalışmaları bu araştırmanın konusu değildir.

İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun’un amaçlarının birbirinden farklı olduğu aşikârdır. Bu nedenle çalışmanın adı “Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına” şeklinde konarak bu konunun vurgulanması tercih edilmiştir. Çalışma; “ittifaka giden yol”, “ittifakı zorlayan gelişmeler” ve “yol ayrımı” şeklinde kurgulanmıştır. Bu çalışmada, İttihat ve Terakki, Taşnaksutyun ve Patrikhane arasındaki ilişkiler dönemin siyasi olaylarına paralel gelişmeler ekseninde ele alınacaktır. Çalışmanın bir diğer amacı; Doğu Anadolu Bölgesinin siyasi ve sosyolojik yapısına ışık tutacak bazı hususların ele alınıp araştırmanın dönemsel sınırları içerisinde Türk, Ermeni ve Kürt unsurlar arasındaki ilişkilerin tarihi seyrinin ortaya konması ve bu halkların

² Mesela bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987; Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, The University of Utah, Salt Lake City 2005. Bu eserin Türkçesi için bkz. Guenter Lewy, 1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?, Timaş, İstanbul 2012.

birbirine bakış açısının tespit edilmesidir.

Bu çalışmada Osmanlı arşiv belgeleri temel kaynak olarak kullanılmıştır. Rus arşiv belgeleri araştırmanın diğer önemli kaynaklarıdır. Yayımlanmış arşiv belgeleriyle dönemin aktörlerinin hatırat ve anıları da temel kaynaklar olarak kullanılacaktır. Dönemin önemli gazeteleri araştırmanın diğer temel kaynaklarıdır. Çünkü gazetelerin titiz bir tasnifle kullanılması dünya ve ülke gündeminin ne olduğunun belirlenip kamuoyunun eğilimlerini yansıtmak açısından önem taşımaktadır. Gazete taramalarından, resmî olmayan politik ilişkilerle ülke gündemini etkileyen diğer olayların tespit edilip bunların konuyla ilgisinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Bu nedenle mümkün olduğunca farklı görüşleri yansıtan gazete taramalarına önem verilmiştir. Öte yandan genel politika eğilimlerinin küçük ayrıntılarda saklı olduğu hatırat taramaları sırasında ortaya çıkmış, bu nedenle hatırat ve anıların değerlendirilmesine önem verilmiştir. Bu materyallerin temini için Library of Congress, University of Illinois, Hakkı Tarık Us Gazete Koleksiyonu, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphane (Ankara) başta olmak üzere çeşitli kütüphanelerle bunların dijital hizmetlerinden yararlanılmıştır.

Bu çalışma, üç bölüm hâlinde planlanmıştır: Birinci bölümde; II. Meşrutiyet'ten önceki dönemde muhalefet hareketi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Taşnaksutyun Cemiyeti arasındaki ittifak arayışları, bu partilerin genel yapısı, iki parti arasında ittifak kurulması ve bu konuyla ilgili çıkarılan kanunlar ele alınacaktır. Bu bölümde ayrıca Ermenilerin Meşrutiyet rejiminden beklentileri, Osmanlı Devleti içinde yer alan ayrılıkçı gruplarla irtibatları ve Taşnaklar, Ermeni Patrikhanesi ve diğer Ermeni komitelerinin birbirleriyle ilişkileri de ele alınacaktır. İkinci bölümde; Meşrutiyet rejimi altında İttihat ve Terakki ile Ermeniler arasındaki ilişkiler incelenecektir. Bu bölüm iki kısımda irdelenecektir. Birinci kısımda İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun ilişkilerini zorlayan Adana, Kayseri ve Maraş'ta meydana gelen olaylar ile Doğu Anadolu'da yaşanan karışıklıklar ve bunların sebepleri araştırılacaktır. Bu çerçevede Ermenilerle Kürtler arasında yaşanan arazi anlaşmazlıkları, asayiş olayları ve bunun merkezî hükümete yansımaları değerlendirilecektir. Bu bölümde ayrıca Ermeni-Kürt anlaşmazlığının hükümet ile Ermeniler arasındaki ilişkileri nasıl etkilediği de ele alınacaktır. Bu bölümün ikinci kısmında ise bu ittifakı zora sokan dış

gelişmeler araştırılacaktır. Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'nın sonuçları ve bu savaşların Osmanlı unsurları üzerindeki etkisi ve Büyük Devletlerin Osmanlı politikaları incelenecektir.

Üçüncü bölümde, Ermeni ıslahatı çalışmaları ele alınacaktır. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra Osmanlı hükümetlerinin ıslahat konusuna yaklaşımı ve politikaları değerlendirilecektir. Balkan Savaşları'nda yaşanan yenilgiden sonra bu konunun Osmanlı hükümetleri ve Ermeniler tarafından ele alınış şekli ile Büyük Devletlerin konuya müdahil olması ve Yeniköy Antlaşması ele alınacaktır. Osmanlı Ermenileriyle Rusya arasındaki yakınlaşma, İngiltere ve Almanya gibi devletlerin Ermeni taleplerini bahane edip Osmanlı Devleti'nden çıkar elde etme çabaları bu bölümde araştırılacak diğer konudur. Bu bölümde ayrıca anayasal düzen içerisinde yaşanan siyasi gelişmelere, Türk ve Ermeni kamuoyunun verdiği tepki, dönemin matbuatına bakılarak yansıtılacaktır.

Bu çalışma için herhangi bir kurum, kuruluş ya da kişiden maddî destek alınmamış, çalışmanın bütün giderleri tarafımdan karşılanmıştır. Bununla birlikte bana manevî destek verenleri anmadan geçemeyeceğim. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden tespit ettiğim belgelerin en kısa zamanda elime ulaşması konusunda desteğini esirgemeyen Devlet Arşivleri Genel Müdürü Doç. Dr. Uğur ÜNAL'a, çalışmanın tamamlandığı konusunda bilgi verdiğim zaman kitabın basımını üstlenmeyi teklif etmek suretiyle beni onurlandıran Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN'a ve eserin basımı sürecindeki desteklerinden dolayı Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayın İşleri Müdürü Hüseyin TOSUN'a teşekkür ederim. Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde bulunan, 2013 yılı itibarıyla tasnif edilmediği için temin edemediğim Rusya Arşivi belgelerini bana veren Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK'e, Bern Arşivi'nden temin ettiği belgeyi kullanmama izin veren Prof. Dr. İbrahim YILDIRAN'a ve Fransa Arşivi'nde bulunan bazı belgeleri tarafıma ulaştıran Maxime Gauin'e şükranlarımı sunarım. Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi çalışanlarından Mustafa SÖNMEZ'e dostane yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Bu çalışma uzun bir süreçte ortaya çıkıp şekillendi. Eşim Prof. Dr. Mehmet GÜNAY, çalışmanın tamamlanması için beni hep teşvik edip cesaretlendirdi. Zamanımın büyük kısmını bu iş için harcamam konusunda

destek oldu. Çalışmanın yapıldığı dönemde ailemi ihmal ettim. Bu yüzden başta eşim ve çocuklarım Alperen, İleriş ve Kutalmış olmak üzere tüm aileme müteşekkirim. Kitabı baştan sona okuyarak bana çok değerli görüşlerini aktarıp tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Necdet HAYTA'ya, Prof. Dr. Mehmet Şahingöz'e ve Yrd. Doç. Dr. Asiye DUMAN'a teşekkür ederim. Çalışmada kullanılan Fransızca eser ve belgelerin Türkçe çevirisini Ali Ulvi TEMEL yaptı. Rus Arşivi belgelerinin Türkçe çevirisini ise Begımaı ADILBEKOVA gerçekleştirdi. Alperen GÜNAY çalışmanın her aşamasında bana manevi güç verdi. Ersoy GÜNAY çalışmanın çeşitli aşamalarında bana destek oldu. Kendilerine müteşekkirim.

Ankara / 2015

GİRİŞ

XIX. yüzyılda yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hâkimiyetini önemli ölçüde sarstı. Rusya, Boğazlar üzerinden ya da Balkanlar yoluyla Akdeniz'e inmek istiyordu. Bunun için Balkanlarda ve Kafkasya'da bulunan Osmanlı topraklarına saldırdı. İki ülke arasında yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti güç kaybetti. Balkan ulusları, bilhassa Rusya'dan aldıkları destekle ya kendi millî devletlerini kurdular ya da bu yolda önemli aşamalar kaydettiler. XIX. yüzyılın ortalarında Rusya'nın hem Balkanlarda hem Kafkasya'da güçlenmeye başlaması İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu rahatsız etti. Bu devletlerden İngiltere ve Fransa 1854 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başlayan Kırım Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'ne destek oldu. Savaşın sonunda 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması'na koydukları "*Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü Avrupalı devletlerin garantisidir.*" hükmüyle Rusya'nın Osmanlı topraklarında daha fazla yayılmasına engel oldular. Ama burada göz ardı edilmemesi gereken bir konu da, savaşta yenilen Rusya ile beraber diğer Büyük Devletler, bu anlaşmanın imzalanmasından önce Osmanlı Devleti'ne, topraklarında yaşayan azınlıklara bazı ayrıcalıklar vermesi konusunda baskı yaptılar. Osmanlı Devleti, aynı yıl Islahat Fermanı'nı ilân ederek kendinden istenenleri yaptıysa da bu fermana, Paris Antlaşması'nda atıf yapılmasını engelleyemedi. Öte yandan Rusya'nın Osmanlı topraklarında yayılma arzusu sonlanmadı.

1870 yılında Almanya'nın Fransa'yı yenmesiyle Avrupa'da siyasî dengeler değişti ve Rusya, Paris Antlaşması ile elinden alınan Karadeniz'de donanma bulundurma hakkına 1871'de tekrar kavuştu. Bundan sonra tekrar Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini artırdı. Bunun sonucunda Balkanlarda, özellikle Hersek'te halkın devletle ilişkileri gerginleşti. Hersek'te çıkan

krizin çözümü için Osmanlı Devleti'nin gösterdiği çaba Rusya tarafından boşa çıkarıldı ve sorunun çözümlenmesine fırsat verilmedi. Üstelik kriz Hersek ile sınırlı kalmadı ve 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarının önemli bir kısmında, devlet hâkimiyetini tartışmaya açacak gelişmeler yaşandı. Bu, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmesi için gerekli bahane oldu. Osmanlı Devleti ise devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulması için daha kapsamlı çalışmalar yapma ihtiyacı duydu. II. Abdülhamit'in tahta oturtulmasıyla parlamenter sistemin yolu açıldı. 1876 yılında I. Meşrutiyet ve ilk anayasa olan Kanun-ı Esasi ilân edildi. Osmanlı Devleti bu yolla Hıristiyan unsurların yönetimde söz sahibi olmasını kabul ediyor ve devletin parçalanmasının önüne geçmeyi amaçlıyordu. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu hamlesi Rusya üzerinde etkili olmadı ve Rus orduları Balkanlar ve Kafkasya üzerinden Osmanlı topraklarına girdi. Osmanlı orduları, başlangıçta bazı cephelerde başarılı olduysa da bir süre sonra Rusya karşısında varlık gösteremedi. Herhangi bir devletin desteğini de temin edemeyen Osmanlı hükümeti, barış istemek zorunda kaldı. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında 1878 yılında Ayestefanos(Yeşilköy) Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki varlığı ciddi şekilde yaralandı. Antlaşmanın Balkanları ilgilendiren hükümlerine göre; Sırbistan, Karadağ ve Romanya tam bağımsızlık kazanacaktı. Büyük bir Bulgaristan Prensliği kurulacak, bu Prensliğin sınırları Tuna'dan Ege'ye, Trakya'dan Arnavutluk'a uzanacaktı. Bosna-Hersek'e iç işlerinde bağımsızlık verilecekti. Rusya, bu anlaşmaya Anadolu'da da Osmanlı hâkimiyetini zedeleyen hükümler koydu. Kars, Ardahan, Artvin, Batum, Doğubayezit ve Eleşkirt'i sınırlarına kattı. Antlaşmanın 16. maddesindeki "Osmanlı Devleti, Ermenilerin buldukları bölgelerde ıslahat yapacak ve Ermenileri Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı koruyacaktır." hükmü Ermenileri öne çıkardı. Bu antlaşmanın Rusya'yı Balkanlarda hâkim konuma getirmesi diğer Büyük Devletleri telaşlandırdı. Zira Rusların, Bulgaristan yoluyla sıcak denizlere inmesi birçok devletin bölgedeki menfaatlerine zarar verebilirdi. Mesela Rusya, İngiltere'nin Hindistan sömürgelerine ulaşabilirdi ve Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etme hayali engellenebilirdi. Ayestefanos Antlaşması diğer devletler tarafından kabul edilmedi ve İngiltere'nin teşebbüsleriyle Berlin'de yeni bir kongre toplandı. Burada alınan kararlarla Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki varlığı büyük

ölçüde sınırlandırılrsa da bu bir süre daha devam etti.

İngiltere'nin Ermenilerle ilgili olarak Rusya'dan farklı düşünmediği, Berlin Kongresi'nin hemen öncesinde İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yapılan Kıbrıs Sözleşmesi'nde ortaya çıkmıştı. İngiltere'nin talepleri doğrultusunda hazırlanan bu sözleşmeye göre; Osmanlı Devleti, Kıbrıs'ın idaresini İngiltere'ye bırakmayı ve Ermenilerle ilgili olarak ıslahat yapmayı taahhüt etmişti.³ Berlin'de yapılan antlaşmada, Ayestefanos'da kabul edilen bazı hususlara dokunulmayarak aynen bırakıldı. Bu konulardan biri antlaşmanın 16. maddesinde yer alan Ermenilerle ilgili hükümdü. Buna göre, "Ermenilerin Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı korunması..." maddesi bu antlaşmanın 61. maddesi olarak belirlendi. Böyle bir talep, Ermenilerin bu iki toplumun saldırılarına maruz kalmaları nedeniyle ortaya çıkabilirdi. Bu konu Musa Şaşmaz tarafından şu şekilde irdelenmektedir:⁴

"1877-1878 Harbi boyunca ne olmuştu da Ermeniler harp sonunda böyle bir güvence aramaya ihtiyaç duydular. Diğer bir deyişle, Ermeniler, Kürt ve Çerkezler tarafından katliama mı uğradılar da böyle bir tedbire lüzum gördüler. Bunu öğrenmek için 1877-78 Harbi'nde Kürt ve Çerkezlerin Ermeni halkı ile olan münasebetleri, onlara karşı ne yaptıkları özellikle araştırılmış ve neticede, 61. maddenin Berlin Anlaşması'nda yer alma sebebinin, ne Kürtlerin ne de Çerkezlerin Ermenilere karşı yaptıkları herhangi bir kötü muameleden olmayıp, bizzat Ermenilerin Rus işgali altında bulunan Müslüman ahaliye karşı yaptıkları zulüm ve katliamlardan kaynaklandığı tespit edilmiştir. Şurası da bir gerçektir ki, Çerkezlerin zaten 1860'lı yıllarda Osmanlı topraklarına göç ettikleri zaman Babiâli ile Avrupa Devletleri arasındaki anlaşmaya göre, Sivas'ın doğusuna yerleştirilmelerine müsaade edilmemişti. Bu sebeple, Ermenilerle Çerkezlerin herhangi bir temas veya mücadelesi olamazdı. Netice olarak Ermeni meselesinin çıkarılmasının sebebi Ermenilerin Müslüman halkın elinde kötü muameleye maruz kalmasından değil, Ermeni Patrikhanesi'nin bunu bahane ederek otonomi veya muhtariyet elde etmek istemesinden kaynaklanmaktadır."

³ Nejla Günay, "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2007.

⁴ Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, TTK Yay., Ankara 2000, p. 270-271.

Ermeni Patrikhanesi, Berlin antlaşması ile ele geçirdikleri imkânın bağımsız bir Ermenistan devleti bile kurdurtacak önemde olduğunu fark etti ve cemaatinin bu düşünceye doğru yönelmesine ön ayak oldu. Diğer taraftan İngiltere, bu şekilde Rusya'nın Doğu Anadolu üzerinden Akdeniz'e inmek istediğini ve bu yolla da Hindistan yolu üzerinde söz sahibi olacağını fark edip Ermeni konusunu sahiplendi. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine dayanarak Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya ve ıslahat yapılmasıyla ilgili çeşitli dayatmalara başladı. Konuyla ilgili olarak İngiltere'nin öncülüğünde Avrupa Devletleri ile yürütülen müzakereler 1878 yılından 1895 yılına kadar devam etti. İngiltere, 1878 yılının Ağustos ayında hazırladığı ıslahat projesini Babîâli'ye teslim etti. Bu proje; adli, idari, askerî ve malî konularda Avrupalı uzmanların gözetiminde ve emrinde yenilikler yapılmasını içermekteydi. Osmanlı hükümeti, ıslahatların Avrupalıların emri altında yapılmasına karşı çıkıp onların, müfettiş olarak ıslahatların tatbikinde yardımcı olabileceklerini savundu. Aslında İngiltere'nin talepleri pek gerçekçi değildi, çünkü Anadolu'nun yapısını tanıyan ve Türkçe bilen uzmanları yoktu. İngiltere, Doğu Rumeli, Lübnan ve Girit'tekine benzer bir uygulama oluşturmaya çalışsa da Doğu Anadolu bu bölgelerden farklı bir yapıdaydı.⁵ 1894 Sason İsyanı sonrasında Avrupalı Devletler, Babîâli'ye, Ermeni konusuyla ilgili olarak yeni bir baskı dönemi başlattı. Taraflar arasındaki diplomatik görüşmeler, İngilizlerin Babîâli'ye sunduğu 11 Mayıs 1895 tarihli memorandum ile yeniden başladı. Bu memorandumda, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerle ilgili yapması istenen düzenlemeler sıralandı. Konuyla ilgili olarak yürütülen görüşmelerdeki anlaşmazlıklar, Babîâli ile İngiltere'nin birbirlerine karşılıklı notalar vermesine neden olacak boyutlara ulaştıysa da ıslahat taslağı 20 Ekim 1895 tarihinde son şeklini aldı. Bu reform projesinde yer alan belli başlı konular; ıslahat Genel Müfettişi'nin tayini ve görevleri, teftiş komisyonu kurulması, idarî ıslahatlar, nahiyelerin yeniden teşekkülü, polis ve jandarmanın durumu, adlî ve malî konular, Kürtlerin kontrol altına alınması ve diğer hususlar şeklindeydi.⁶

Osmanlı Devleti, maddî açıdan ıslahat yapabilecek durumda değildi. Ancak İngiltere, kendi hazırladığı ıslahatların yapılması ve kurulacak ıslahat

⁵ Şaşmaz, *British Policy and the Application*, p. 272.

⁶ Musa Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Yeni Türkiye*, Sayı 38, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, cilt II, Mart-Nisan 2001, s. 765-773.

Komisyonu'na yaptırım gücü verilmesi konusunda ısrar etti. İngiltere'nin bu isteği uygulandığı takdirde Doğu Anadolu, özerk bir Ermenistan'a dönüşebilirdi. Bundan çekinen II. Abdülhamit, İngiltere'nin baskısına direndi ve sert notalarını dikkate almadı. İngiltere'nin bölgeye genel vali atanması isteğini yerine getirmeyerek Müşir Şakir Paşa'yı Doğu İlleri Müfettişliği'ne tayin etmekle yetindi. Osmanlı Devleti, bu baskı karşısında ıslahat hükümlerinden bir kısmını gerçekleştirdi, ama bazılarını yerine getirmedi. Yerine getirilen hükümlerden belli başlıları şunlardır: Taşra yöneticilerinin, ahalinin çoğunluğu hangi milletten ise o 'milletten, yardımcısının da diğer milletten atanması esası kabul edildi. Böylece gayrimüslimlerin taşra yönetiminde en üst makamlara gelmesinin önü açıldı. Devlet dairelerine Hıristiyan memur atanması, polis ve jandarmanın ahalinin nüfusu nispetinde Müslüman ve gayrimüslimlerden atanması kabul edildi. Nahiye ve köylerin idarî taksimatı yeniden düzenlendi. Nahiye ve köylerde okullar açılması ve adlî sistemle ilgili bazı düzenlemeler yapılması prensibi benimsendi. Kürtlerin Ermenilere yönelik saldırılarının önlenmesi için bazı tedbirler alınması kararlaştırıldı. Bazı Kürt aşiretlerini mesela Mudki Aşireti'ni düzene sokmak için bir dizi tedbir alındı. Kanunlara uymayıp problem çıkaran aşiretlerin reisleri tutuklandı. Emirlere uymama konusunda geri adım atmayan Dersim Kürtleri ile Şikak Aşireti üzerine 1896 yılında asker sevk edildi. Bu şekilde Dersim Kürtleri teslim olmaya zorlandı. Öte yandan Hamidiye Alayları'na bağlı askerlerin üniforma giymesi mecbur kılındı. Görev haricinde silah taşımaları yasaklandı.⁷

İngiltere'nin "Ermeni ıslahatına" sıkı sıkıya sarılması önce Avusturya ve Almanya'yı, daha sonra da Rusya'yı kuşkulandırdı. Rusya, İngilizlerin Ermenilere yaklaşımını hoş karşılamadı ve kendi egemenliğindeki Ermeniler arasında da benzer talepler ortaya çıkar endişesiyle Ermeni konusundan desteğini çekti. Çünkü Rusya, 1877-1878 Savaşı'ndan sonra Kafkasya'da hâkimiyet kurmuş ve Ermenilerin desteğine ihtiyaç duymamaya başlamıştı. Üstelik Orta Asya'ya yönelmişti. Rusya, hâkimiyeti altındaki Ermenilerin Osmanlı Ermenilerinin durumundan etkilenmesi ihtimaline karşı 1885'te Ermenilere ait 500 kilise okulunu kapattı. Bu okullar kısa süre sonra tekrar açıldıysa da 1896 yılında yeniden kapatılarak yerine doğrudan Rus Eğitim

⁷ Aynı yer.

Bakanlığı'na bağlı sivil okullar açıldı. Ermeniler, kilise mallarına el konularak finanse edilen bu okulları boykot ettiler ve kilise eğitimini gizlice devam ettirdiler. Bu, Rusya ile Ermeniler arasında gerginlik yaşanmasına sebep oldu ve soğuk ilişkiler 10-15 yıl devam etti. Bu durum, Taşnakların merkezlerini Rus bölgesine taşıyıp bağlılığını bildirmesine rağmen devam etti. Orta Asya'da meşgul olan Rusya, Osmanlı ile sorunsuz giden ilişkilerini devam ettirmek için Ermeni milisleri "ayrılıkçı" ve "güvenilmez" olarak görmeye devam etti ve bu, Bulgaristan yüzünden Osmanlı Devleti ile Rusya'nın arasının açıldığı 1902 yılına kadar değişmedi. 1905'ten sonra ise Taşnakların ikiye ayrılması ve dünyadaki siyasî dengelerin değişmesiyle Rusya, Osmanlı Devleti ile savaşması hâlinde Osmanlı Ermenilerinin desteğini sağlamak için yeniden çalışmalara başladı.⁸

Ermenilerin ıslahat talepleri, artık ıslahat yerine özerk ya da bağımsız bir devleti hedefler bir hâl aldı. Ermeniler, örgütler kurarak terör ve propaganda dâhil birçok yolu deneyip isteklerinin kabul edilmesi için çalıştılar. Ermeniler bağımsızlık mücadelesinde en büyük desteği dışarıdan aldılar. İçeriden de destek bulmak için gerekli çalışmaları yaptılar. Bu çalışmanın amacı, Ermenilerin bu konuda yaptıkları faaliyetler, iç ve dış bağlantıları ile İttihat ve Terakki Partisi ile ilişkilerinin ortaya çıkarılmasıdır.

⁸ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK Yay., Ankara 2005, s. 9-11.

BİRİNCİ BÖLÜM

İTTİFAKA GİDEN YOL

JÖN TÜRK-TAŞNAKSUTYUN İTTİFAKINA DOĞRU

XX. YÜZYIL BAŞINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ÇEVRE-SİNDEKİ MUHALİF HAREKETLER

Rusya'daki Muhalefet Hareketleri ve Taşnaksutyun Komitesinin Kafkasya'daki Etkinliği

XX. yüzyılın başına kadar Ermeni devrimci hareketleri tümüyle Osmanlı Devleti'ne karşı yapılmıştı ve Kafkasya'daki Ermeniler Rus otokrasisine başkaldırmaya hiç niyetli görünmüyorlardı. XX. yüzyılın başlarında hareketin ağırlık merkezinin birdenbire Kafkasya'ya kaymasının çeşitli nedenleri vardır: Osmanlı Devleti içinde Ermenilerle ilgili çok fazla gelişme yaşanmaması, Kafkasya'da kapitalizmin gelişmesi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal değişiklikler, Ermeni Kilisesi'nin mallarına mülklerine el konulması ve 1905 Devrimi. Rusya; XIX. yüzyılın sonlarında yoğunlaşan Anadolu'daki Ermeni devrimci hareketini, kendi sınırları içindeki Ermeni ve Gürcüler arasında da yayılacağı korkusuyla desteklemekten vazgeçti. Hınçaklar; Bibi-Eibat, Surakhani ve Balakhani'de Ermeni işçilerin yoğun olarak yaşadıkları Bakü'nün dış mahallelerinde ve endüstriyel bölgelerinde örgütlendi. Taşnak Partisi faaliyetlerini yine Osmanlı topraklarında, özellikle Van ve Muş (Daron)'ta yoğunlaştırsa da Batı Avrupa'da da propagandaya devam ediyordu. Bu parti Rusya İmparatorluğu içinde de örgütlenmeye ağırlık vererek Kars, Gümrü, Tiflis, Erivan, Bakü, Batum, Nor-Nakhiç ve Moskova'da komiteler açtı kurdu.⁹

⁹ Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, çev. Mete Tuncay, İletişim, İstanbul 2012, s. 39-40. Ayrıca krş. Nisan 1905'te Kafkasya

Taşnak Komitesi'nin buralardaki etkinliği Osmanlı Devleti tarafından da dikkatle takip edilmekteydi. Kars Başşahbenderliği, 10 Ağustos 1905'te Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazısında Kafkasya'da Ermeni etkinliğinin çok artması sebebiyle Müslümanların can ve mal güvenliklerinin kalmadığını şu sözlerle ifade etmektedir:¹⁰

"Ermenilerin Rusya aleyhinde davranmaları Rus hükümetinin onların kilise ve vakıflarına el koymasıyla başladı. Esasen Osmanlı hükümeti aleyhine kurulmuş olan Kafkas Ermeni Komitesi, Rusya hükümetinin izlediği politika üzerine ikiye ayrılarak biri eskiden olduğu gibi Osmanlı hükümetini, diğeri Rusya hükümetini hedef aldı. Rus-Japon Savaşı'nın başlamasıyla cesaret edemedikleri işleri icraya teşebbüs etmişler, Kafkasya Valisi'ni öldürmeye kalkışmışlardır. Bunun için Kafkasya'daki birçok mahalli birimden yardım almaktadırlar. Rusların Japonlara yenilmesinden sonra Ermeniler Kafkasya'da birçok Rus memuru katlettiler. Katillerin hiçbirinin yakalanamaması Ermenilerin cesaretini daha da artırmaktadır. Bu da onların daha da şımarmasına ve ahali üzerinde hükümet etmelerine sebep olmaktadır. Ermeni komiteleri burada serbestçe hareket ediyor. Kars'ın durumunu ele almak gerekirse; burada ekseriyeti Ermeni cemaati teşkil ediyor. Burada da iki ayrı komite faaliyet yürütüyor. Mahalli hükümet komitelerin faaliyetlerine karşı hiçbir şey yapamıyor(lar)du. Hatta komiteye mensup biri kendini valiye eş görmektedir. Zabıta komite efradının altında muamele görmektedir. İki ay önce komite üyeleri bütün memurlara bir yazı göndererek komiteye katılanların hayatlarının kendi güvenceleri altında olduğunu, katılmayanların ise telef edileceklerini bildirmişlerdir."

Kafkasya'ya kapitalizm, 1860'lı yıllardan itibaren girmeye başladı. Demiryollarının yapılması bölgede tarım ve endüstrinin yayılmasını kolaylaştırdı. Bakü, dünyanın en önemli petrol üretim merkezi hâline geldi. Bölgede madencilik ve dokuma sanayinde büyük gelişmeler yaşandı. Büyük, orta ve küçük ölçekli sanayi kuruluşları ortaya çıktı. Bu da bir işçi sınıfının

Askerî Bölge Karargâhı'nda Asya Türkiye'si ve İran ile İlgili Alınan Bilgiler, GİZLİ. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 555, Yaprak 38b-40b'den naklen Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri), haz. Mihail Bashanov, çev. İlyas Kemalolu (Kamalov), Ankara, TTK Yay., 2013, belge 14, s.141.

¹⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıâli Evrak Odası Sadaret Mektubü Mühimme Kalemi, (A. MKT. MHM); 549/27, 1323 C 15.

doğmasını beraberinde getirdi. Genel olarak Kafkasya bölgesinde Ermeni nüfus çoğunluk teşkil etmemesine rağmen¹¹ Bakü, Tiflis gibi önemli sanayi merkezlerinde çalışan işçi sınıfı içerisinde Ermenilerin ağırlığı vardı. Ermeni tüccarlar da Rusya ve İran ile ticaret yaparak iyice zenginleşmiş, pamuk, deri ve tütün sanayi ile bankacılık sektörüne hâkim olmuştu. Bu şekilde ortaya çıkan Ermeni zengin sınıfı Ermeni toplumunu himayesi altına alıp hayır işlerine yönelmeye başladı. Ermeni Kilisesi de onları durmadan iyilik yapmaları ve Ermeni işçiler çalıştırmaları konusunda teşvik etti. Öte yandan 1901-1903 yılları arasındaki ekonomik çöküntü Kafkasya'yı da etkiledi. Bu yıllarda yapılan grevler işçileri zor duruma soktu. Bakü ve Tiflis'teki Ermeni işçiler de bu grevlere katıldılar. Hınçak ve Taşnaksutyun bu grevlere fazla ilgi göstermedi. Bu boşluğu 1892 yılında Tiflis'te kurulan "*Devrimci Ermeni İşçileri Derneği*" doldurdu. Dernek, işçi sınıfının ekonomik ve siyasî çıkarlarının savunulmasını amaç edinip ortaya buna göre bir program koymasının yanı sıra Türkiye'deki Ermenilerin geleceği ile millî davalarına özel bir ilgi gösterdi.¹²

Rus sınırları içinde yaşayan Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler arasındaki ilişkiler çeşitli sebeplerle bozuldu. Azerbaycan Türklerinin endüstri işçileri arasında becerisi en az kesimi oluşturması, bürokrasi ve eğitimde önemli mevkilerin Müslümanlara kapalı olması; büyük çaplı ticaret ve petrol endüstrisinin Ruslar, Ermeniler ve yabancıların elinde bulunması; Azerbaycan Türkçesi ile yapılan yayınların ve Türkçe eğitimin sınırlı olması, Müslümanların okuttuğu dinî metinler Odesa'da sansürden geçerken Ermeniler söz konusu olduğunda aynı işin Ermeni Kilisesi tarafından yapılması gibi sebepler Kafkasya'da iki toplum arasında bir çatışma ortamına zemin hazırladı. Buna bağlı olarak başlangıçta işçi ayaklanmaları ve insan haklarına saygı talebiyle ortaya çıkan çatışmalar kısa sürede siyasî bir mahiyet kazanarak etnik çatışma ve etnik hakların talep edilmesine

¹¹ Minassian, Ermenilerin Kafkasya'daki demografik durumunu B. İşkhanyan'a dayandırarak şu şekilde anlatmaktadır: "*Kafkasya'da toplam nüfusun yüzde 12'siyle üçüncü büyüklükteki millî grup olmakla birlikte, Ermenilerin gerçek bir ülkesi yoktu. Ermeniler, Kafkasya'daki Ermenilerin yüzde 40'unun topladığı Erivan yöresinde bile, nüfusun ancak yüzde 53'ünü oluşturuyorlardı. Müslümanlardan çok az fazlaydılar. Ermenilerin yüzde 79'unun hâlâ köylerde yaşamalarına karşılık, yüzde 21'i şehirliydi- ve bu Kafkasya halkları arasında en yüksek şehirleşme oranıydı. 200.000'e yakın Ermeni Tiflis'te yoğunlaşmıştı; Bakü'de de 52.233 Ermeni oturuyordu.*" Bkz. Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s.42.

¹² Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s.42-45.

dönüştü. Özellikle Bakü, Tiflis, Batum gibi endüstri merkezlerinde işçiler arasındaki huzursuzluklar 1901-1903 dönemindeki petrol krizi nedeniyle alevlenmiş ve bu merkezlerde komiteleri oluşturan farklı etnik gruplar da sosyal demokratlar tarafından siyasallaştırılmıştı. Özellikle Bakü'nün hemen dışındaki petrol alanı "Bibi-Ebiat" çok iyi örgütlenmişti. Huzursuzluklar, grevlerin yanı sıra bazı şiddet eylemleri ve sabotajlara da sebep oluyordu. Bu grevler sonucunda oldukça büyük başarılar elde edilmiş ve 1904 yılında Bakü'deki genel grev Rusya'da ilk işçi sözleşmesinin imzalanmasıyla sonuçlanmıştı. Bu dönemde çıkan çatışmalar çoğunlukla ekonomik sebeplere dayandığı için işçilere bazı hakların verilmesiyle Ermeni, Rus, Türk, Gürcü gibi etnik gruplar arasındaki bölünmelerin aşılp birlik sağlandığı görülmüyordu. Ancak 1905 Şubatından itibaren Kafkasya'daki eylemlerin büyük çoğunluğu, işçiler arası birlik göz ardı edilip etnik gruplar ve cemaat bölünmelerinden kaynaklanmaktaydı.¹³

1898 ile 1902 arasında enternasyonalist temel üzerinde iki ya da üç üyeli küçük küçük (Rus, Ermeni, Gürcü) sosyal demokrat grupları ortaya çıkmaya başladı. Bununla birlikte Marksizme ancak bir avuç Ermeni aydını bağlanmıştı. 1902 yılında Stepan Şahumyan Tiflis'te Ermeni Sosyal Demokrat Grubu'nu kurdu ve tek sayı çıkarabildiği "*Proleterya*" dergisini bastı. Daha sonra Ermeni ve Gürcü sosyal demokratlar yayın organlarını birleştirerek ortak propaganda yapmaya başladılar. Ermeni Marksistler, Taşnak ve Hınçak partilerini "*burjuva*" diye damgalayarak onların sabit milliyetçilik fikrinden dolayı işçilerin gücünü böldükleri, üstelik milliyetçilik konusunda da başarılı olamadıkları hakkında çok yoğun sözel propaganda yaptılar. Taşnakları, bir ideolojiden yoksun olmakla ve Rusya'da yaşayan Ermeni gençliğinin fedakârlık duygularını uyandırıp Türkiye'de kanlı ve kısır maceralara sürüklemekle suçladılar.¹⁴ Bu suçlamalara rağmen Taşnaklar, sınıf mücadelesine girişmeden ve sosyalizmle uğraşmadan sırf Osmanlı, Rus ve İran topraklarındaki Ermenileri örgütleme sorunlarına eğildi. Taşnaklar Enternasyonal'deki sosyalist partiler arasında propaganda yapmakla da ilgileniyordu. Ermenilerin öz-savunmasını büyük ölçüde üstlenen Taşnak Partisi, ulusal dayanışma ve silahlı direniş adına her

¹³ A. Holly Shissler, *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, s. 193.

¹⁴ Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s. 46-48.

zenginleri hem yoksulları vergiye bağladı. Kimi Türkiye kökenli fedailerin kimi de yerel militanların önderliğinde seyyar birimler oluşturdu, tehdit altındaki bölgelerin yardımına koştu, kentsel gerilla savaşı için bir plan yaptı, terörist birlikleri eğitti, insan ve para akışını denetledi. Bütün bunlar Taşnaksutyun'u Kafkasya'daki en önemli parti hâline getirdi.¹⁵

Aynı dönemde Kafkasya'da giderek artan, denetlenemeyen bir şiddet hüküm sürüyordu. 1896'dan itibaren Kafkasya'da Çar II. Nikola yönetimi Genel Vali Golitsin'in şahsında temsil edilmekteydi. Golitsin kendi cemaatleri için daha iyi ve daha eşit muamele talep eden Müslümanların isteklerine duyarlı bir kişiydi, aynı zamanda daha önce de Kafkasya'da Ermeni cemaatine yavaş yavaş Ruslaştırma politikaları uygulamıştı. Sonraları 1903'te işçi ayaklanmaları içinde meydana gelen grevler, saldırılar, adam kaçırmaya olayları, sanayi kuruluşlarına yönelen sabotajlar, Ermeniler arasında daha önce de izleri görülen milliyetçi dalgayı artırdı. 1903 Haziranında hükümetin, Ermeni kilisesine ait mülklere el koyma girişimi kendiliğinden gelişen güçlü bir hareket başlattı ve büyük bir hızla sert protestolara dönüştü. Aynı yılın yaz aylarında Taşnak Partisi Kafkasya genelinde savunma örgütleri oluşturmaya başladı ve eylemlerin liderliğini ele aldı. Öte yandan Hınçaklar da Ekim ayında terörist saldırılar başlattı. Bunlardan birinde komitenin üç mensubu Genel Vali Golitsin'e suikast düzenleyip onu ağır şekilde yaralamayı başardı.¹⁶ Rusya'nın Kafkasya'da Ermenilere yönelik olarak izlediği politika İstanbul Ermenileri tarafından da takip edildi ve zaman zaman gazete haberlerinde yer aldı. Azadamart, "*Kafkasyayı Ruslaştırmak Tedbiri*" adlı başyazıda Rus Çarının Ermenileri Ruslaştırmak amacıyla birçok Rus köylüstünü Kafkasya tarafına yolladığı ve Ermenilere her türlü işkence yapıldığından bahsederek¹⁷ Osmanlı topraklarında konuyla ilgili kamuoyu oluşturmaya çalıştı.

1903 yazından 1905 yazına kadar geçen dönem, Taşnak Partisi'nin tarihinde hayati bir önem taşır. Bu dönemde partinin çekim merkezi Transkafkasya'ya kaydı ve parti oradaki Ermenilerin üzerinde hızla nüfuz kazandı. Partinin sadece Türkiye'deki Ermenilerin değil bütün Ermenilerin

¹⁵ Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s. 60-64.

¹⁶ Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, TTK Yay., Ankara 2006, s.127-128.

¹⁷ *Şura-yı Ümmet*, No: 197, 19 Teşrinisani 1325, s. 9.

özgürlüğü için mücadele ettiği fikri yayıldıkça partinin taraftar sayısı iyice arttı. 1904 Şubat-Mart aylarında Sofya'da toplanan Üçüncü Taşnak Kongresi bu dönüm noktasını işaretlemektedir. Bu toplantıda, partinin yürütme kurulu (Ermeni Devrimci Federasyonu -EDF) güçlendirildi. Kilikya'nın örgütlenmesi, Sultan Abdülhamit'e suikast düzenlenmesi gibi Osmanlı Devleti'nde girişilecek eylemlere öncelik verildi. Aynı zamanda propaganda, terör, gösteri ve silahlı direniş yollarıyla Ermeni unsurunun kendini savunması kararlaştırıldı.¹⁸ Taşnaklar, üçüncü kongrelerinde, misyonlarını tanımlarken Rus Kafkasya'sında Ermeni toplumunu savunmak amacıyla, propaganda, terörizm ve silahlı mücadele gibi yöntemlere başvuracaklarını ayrı bir madde olarak resmen belirttiler. Bu, onların 1900 yılında Kafkasya'ya girerken, beyan ettikleri yaşam koşullarının iyileştirilmesi, Osmanlı Devleti hükümrânlığında yaşayan Ermenilere özgürlük sağlanması gibi amaçlarında çok büyük değişimler olduğunu gösteriyordu. 1903 yılında Taşnak Partisi tarafından kurulan Ermeni Öz-Savunma Merkez Komitesi, o vakte kadar kendiliğinden gelişen halk hareketleri arasında eşgüdüm sağlamaya ve onların önderliğini üstlenmeye çalışmıştı. Ermeni topluluklarının öz-savunması yalnızca bir eylem taktiği olmaktan çıkıp Taşnak Partisi'nin yürüttüğü bir politika oldu ve ona Kafkasya'da görülmemiş bir itibar kazandırmıştı. Buna bağlı olarak 1904-1905 yılları boyunca Taşnaklar Rusya'da Ermeni ulusal hareketinin lideri oldular ve terörist saldırılara devam ettiler.¹⁹

Şubat 1905'te Bakü'de etnik gruplar arasındaki gerilimler ani patlamalara, çatışmalara kadar vardı ve hızla başka kentlere ve oradan da kırsal bölgelere yayıldı. Sözde Ermeni-Türk savaşı denen korkunç patlama tam bir katliam özelliği taşıyordu, hem kentlerde hem köylerde saldırı ve karşı saldırılar ortaya çıkmıştı, yerel yetkililer ya düzeni sağlamakta yetersiz kalmış ya da olaylara bilerek göz yummuşlardı. Bakü'de bir Müslüman'ın katledilmesinin ardından çıkan olaylarda içlerinde Müslümanlarla Ermenilerin bulunduğu 100'den fazla kişiden bir kısmı öldürüldü, bazıları da

¹⁸ Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s. 61-62.

¹⁹ Taşnakların Ermeni milliyetçilik hareketleri üzerindeki etkileri ve bu konudaki önderlikleri için bkz. Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, s.233-251. Ayrıca krş. Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s.50.

yaralandı.²⁰ Bundan sonra olayların yatıştırılması mümkün olmadı. Taşnaklar, köylüleri silahlandırıyor, devrim vergisine bağlıyor, hızlı karşılık veren savunma birimleri ve terörist saldırı ekipleri kuruyor ve Ermenileri örgütleyordu. Bakü Valisi Prens Nakaşidze, Şubat katliamında suç ortaklığı yaptığı gerekçesiyle sonbahar sonlarında Taşnakların düzenlediği bir suikastta öldürüldü. 1905 yılının Ağustos ayında Bakü'de petrol kuyularının ateşe verilmesiyle şiddet dalgası doruğa ulaştı ve felaket Suşa'ya sıçradı. Kasım ayında Gence ve Tiflis'te çalkantılar başladı. Olaylar 1906 yılına kadar durulmadı.²¹ Taşnakların Osmanlı topraklarından da fedailer toplayıp Kafkasya'daki savaşta kullanma teşebbüsleri olsa da Osmanlı Devleti bunu önlemek için sınır boyunca önlem aldı.²²

Ermenilerin, Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakü ve Şirvan'daki saldırılarından bunalan Müslümanlar, kendilerini korumak için siyasî bir teşkilat etrafında toplanma ihtiyacı duyup "Difaî" adlı bir örgüt kurdu. Örgütün kurulmasının amacı, Kafkasya'da yaşayan Müslüman ahalinin din ve lisanlarının korunmasıydı. Komite Kafkasya'nın önemli şehirlerinde örgütlenmekle beraber komitenin başlıca üyeleri "Elizabetpol" ve "Suşa" da bulunmaktaydı. Örgütün siyasi programında "İttihad-ı İslam" fikri ile Osmanlı edebiyatının geliştirilmesi düşüncesi yer almaktaydı. Komite bu maksatla ve Rus hükümetinin baskı ve zulmüne karşı beyannameler yayımlamaktaydı.²³ Bu örgütlenme sürecinde Ahmet Agayev (Ağaoğlu) de rol oynadı. Difaî örgütü, Kafkasya'da Ermenilerin saldırılarına cevap vermesi beklenen bir tür kendini savunma örgütü olacaktı. Difaî'nin amacı ve yaptığı baskılar, beyannamesinde açıkça ortaya konmuştur:²⁴

"Müteşekkik askerî bir kuvveye mâlik, aynı zamanda yeni silahlarla, hatta toplarla mücehhez "Taşnak" Fırkası, bir taraftan silah gücüyle bütün Ermenileri, diğer taraftan da Kafkasya hükümetini kendine tâbi edip en

²⁰ BOA. Yıldız Arşivi Hususi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS); 485/64, lef 7, 1322 M 12.

²¹ Shissler, *İki İmparatorluk Arasında*, s. 194-196.

²² Erzurum'dan 800 Ermeni fedaisinin Gence'ye geçtiği iddialarının asılsız olduğu konusunda Sadarettin Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazı için bkz. BOA. A. MKT. MHM; 550/13, 1324 M 2.

²³ BOA. Y.A. HUS; 487/68, lef 1-2, 1323 Ra 16.

²⁴ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, TTK Yay., Ankara 1999, s.134-135; Shissler, *İki İmparatorluk Arasında*, s. 202.

umde maksadı takip edir o da Kafkasya dâhilinde bulunan bütün Müslümanları kırıp bitirdikten sonra onların yerini işgal etmektir. Ermenilerin, bu maksatlarına nail olduktan sonra, fikirleri Kafkasya'da Ermeni halkı için müstakil bir idare yaratmaktır. Fırkamızın başlıca maksadı; ayrı ayrı Kafkasya halkları arasında samimi kardeşlik ve birlik yaratmaktır. Her gâh "Taşnak Fırkası" namus ve samimiyetle öz hareket ve faaliyetlerinin hakiki programını aşikâr söylese ve eğer bu program ayrı ayrı Kafkasya milletlerinin hürriyet ve istiklallerine tecavüz edecekleri maddeleri havi değilse, o zaman bir öz birlik elimizi hemişe ona uzatmağa hazırдық. Bilakis o kabakta (öncede) olduğu gibi, Müslümanların üstüne hain ve gaddarcasına hücumlar da devam ederse, bizden layikê cevabını alır ve Kafkasya bitmez tükenmez kanlı sahne hâline düşer.

Taşnak Fırkası emin olsun ki hiçbir vakit biz öz milletimizin harabazarlığı ve küllü üzerinde Ermeni milletinin saadet ve hoşgüzeranlık kurmasına yol vermerik."

Difaî örgütü, 1908 yılında bazı üyelerinin tutuklanıp Türkmenistan'a gönderilmesine kadar varlığını korudu. Üyelerden bazıları Osmanlı topraklarına kaçtı, geri kalanlar da Müsavât Partisi içinde eridi.²⁵

1905 yılında Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'nin ıslahat yapmaya zorlanması için Rusya'ya başvurduklarında kendisini Ermenilerin hamisi ilan eden Rus Çarı, kendi topraklarındaki Ermenilerin de aynı taleplerde bulunmasından çekindiği için "Sizin işleriniz beni alakadar etmez, İngiltere menfaatlerinizi müdafaa etmeyi üzerine almıştır, İngiliz hükümetine başvurun." diyerek komiteleri geri çevirmişti. Rusya bununla da kalmayarak gayrimüslimlere eziyet etmekle suçlanan Osmanlı'nın 500 yıldır yapmadığını yapıp Ermeni Kilisesi'nin mallarına el koydu ve hâkimiyetindeki Ermenileri Ruslaştırma siyaseti izlemeye başladı.²⁶ Çarlık rejiminin Ermeni Kilisesi'nin mallarına el koymasına karşı bütün komiteler Rusya'ya karşı direniş başlattı ve bunu Taşnaksutyun organize etti. Çarlık rejimi, bu olayların müsebbibi olarak gördüğü Taşnaksutyun mensuplarını

²⁵ Shissler, *İki İmparatorluk Arasında*, s. 202.

²⁶ Saro Dadyan, "İttihatçılar ile Ermeni Partileri Sultan Abdülhamid'e Karşı Birlikte hareket Etmış Sonra Yolları Ayırmışlardı", *Habertürk Tarih Dergisi*, Habertürk Gazetesi Eki, 5 Aralık 2010, sayı 28, s.14.

Sibirya'ya sürdü.²⁷ Öte yandan Rusya'dan Osmanlı topraklarına silah ve cephane sızdırarak Osmanlı sınırlarında Ermeni bağımsızlık hareketini örgütleyip yöneten de Sason'daki²⁸ dâhil olmak üzere Ermeni isyanlarını örgütleyen de Taşnaksutyun Komitesi idi. Komite Kafkasya'da da Azerbaycan Türkleriyle mücadeleye girmiş ve bu mücadelenin liderlik sorumluluğu Erzurum doğumlu Karekin Pastırmacıyan'(Armen Garo)a verilmişti.²⁹

Azerbaycan'daki Müslüman önderlere göre Ermeniler, Müslümanlara karşı terör saldırıları yanında onların bölgedeki durumunu ve geleceğini zora sokacak başka çalışmalar da yürütmekteydi. Kafkasya'da Müslümanların birtakım kısıtlamalarla elleri kolları bağlanırken Ermenilerle diğer Hıristiyan azınlıklara anayasal bazı ayrıcalıklar tanınmıştı. Ermeniler, Türklerin kendilerine rakip olmasından çekindikleri için onların yasal eşitlik kazanmasına karşı çıkararak geri bir toplum olarak bırakılmaları hususunda çaba harcadılar. Böylelikle Ermeniler, Türklerin Ruslara olan sadakatini sorgulatacak yalanlar uydurarak onların reformlardan istifade etmelerini engellemeyi ummuşlardır.³⁰

Kafkasya'daki Gelişmeler Karşısında Jön Türklerin Tutumu

1905'te Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri ile Tatarların politik uyanışı Jön Türk hareketinin burada da yayılmasına sebep oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kafkasya'daki etnik gruplara yardım edip buradaki liberal organizasyonla bağ kurdu. Doğu Anadolu ve Karadeniz kıyılarında propaganda yaptı. Bu amaçla Füyûzat, Hayat, İrşad, Kaspî ve Tercüman gibi Türk dünyasında çok okunan yayınları çıkardı.³¹

²⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 942-143, 16 Kanunuevvel 1913, s.1.

²⁸ Sason İsyanı, 1893 ve 1894 yıllarında Osmanlı Devleti'nin Anadolu topraklarında çıkan ve uluslararası mesele hâline gelmesiyle dikkat çeken ilk Ermeni isyanıdır. Sason İsyanı sonrasında yabancı devletlerin Osmanlı Ermenilerine karşı tutumları ve Osmanlı Devleti'ne konuyla ilgili baskıları konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Problemler", *Kafkas Araştırmaları*, II, İstanbul 1996, s.75-80.

²⁹ *Armen Garo'nun Anıları & Osmanlı Bankası*, çev. Atilla Tuysun, Belge yay., İstanbul 2009, s. 25, 26.

³⁰ Shissler, *İki İmparatorluk Arasında*, s. 243.

³¹ M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution the Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York 2001, p. 158.

1906 Martında Kafkasyalı Müslümanlar Ahmet Rıza'ya Ermenileri şikâyet eden mektuplar yazdı. Bahattin Şakir, buradaki durumla ilgili olarak Merkez Komiteye gönderdiği raporda Kafkasyalı Müslümanlar açısından durumun ciddiyetini ortaya koyan "Ya bu adamlar ölecek, ya da kendilerini korumayı öğrenecekler." tespitini yaptıktan sonra onların din kardeşliği çerçevesinde örgütlenip ortak bir bütçe oluşturmaları gerektiğini vurguladı. Bu çalışmalardan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bahattin Şakir'in tavsiyeleri doğrultusunda Kafkasya Müslümanlarıyla ilgilenmeye başladı. Müslüman entelektüellerle ilişki kuruldu. Bu isimlerden en önemlisi "Türklerin kültürel birlik kurmasını" savunan İsmail Gaspıralı idi. İttihat ve Terakki, bölgeye yayın organlarından Tercüman ve Şura-yı Ümmet'i gönderdi. Bu yayınların okunması temin edilerek farklı Müslüman gruplar arasında kardeşlik duygusunun oluşturulması amaçlanıyordu. Bu temaslar sonucunda Jön Türklere katılan isimler oldu. Şura-yı Ümmet'i çıkaran Hüseyinzade Ali Turan, Jön Türk hareketinde büyük rol oynadı. Füyûzat'ta İttihat ve Terakki propagandası yapılmaya başlandı. Burada çıkan yayınlarda özellikle Şura-yı Ümmet'te "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk birliği" ideali işlendi.

Bu idealin herkesçe anlaşılabilmesi için yayınlarda Türkiye Türkçesi kullanıldı. İrşad'ı çıkaran Ahmet Ağaoğlu, Difafler hareketini temsil ediyordu. Ağaoğlu, Ahmet Rıza ve Jön Türklerle buluşup sempatizan oldu. Maddi sıkıntı çektiği dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından desteklendi. İttihat ve Terakki'nin Kafkasya Müslümanlarıyla ilişkileri Şura-yı Ümmet ve Meşveret'te yayımlandı. Birçok Müslüman bu dergilere makale gönderdi. Bunların çoğunda "Panislamizm" düşüncesi öne çıktı ve Kafkas Müslümanlarının korunup Müslüman birliği kurulması fikri işlendi. Bu fikir İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından dillendirilince Avrupa bu durumu endişeyle karşıladı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kafkasya'daki Müslüman-Ermeni problemine karşı "Tatarlar, dini ve ırkî kardeşimizdir." vurgusu yaptı. Bahattin Şakir, Kafkasya'daki Türklere Ermenilere karşı Ruslarla işbirliği yapmaları çağrısında bulundu.³²

Kafkasya'da Müslüman-Ermeni ilişkilerinin böyle olduğu bir ortamda

³² Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p. 158-160. Ancak burada siyasî bir birlikten çok Türkçe konuşan halkların birliğinden bahsedildiği hususunda bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt II, kısım IV, TTK Yay., Ankara 1983, s.92.

bile Jön Türkler arasında Ermenilere ya da başka bir unsura karşı düşmanca hisler olmadığına, hatta onlarla kötü giden ilişkilerin düzeltilmesi için çaba harcadığına dair ipuçlarına rastlamak mümkündür. İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerinin kendi aralarında haberleştikleri bir metinde Dr. Nazım, 1906'da Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkilerin nasıl düzeltilebileceğine ilişkin olarak Kafkasya'da yaşayan Türklere şu mektubu yazıp Ruslara karşı Ermenilerle işbirliği yapmalarını önerdi. Buna göre Dr. Nazım; "...Ermenilerle olan mücadelemize gelince; biz zannederiz ki en büyük düşmanımız Ermeniler değil Rus hükümetidir. İtikadımıza göre Rusya hükümetinin politikası Kafkasya'yı elden kaçırmamak için Kafkasya'da yaşayan milletlerden hangisi kuvvetliyse, zayıf olanıyla birleşip kuvvetliyi ezmektir. Dün Rusya hükümeti nazarında Ermeni kuvvetli görünüyordu. Onları ezdi. Bugün Müslümanlar kuvvetli görünüyor. Ermenilerle birleşip Müslüman'ı eziyor. En büyük düşmanımızın dostlarını hükümsüz bırakmak için bizce siz kendinizden daha zayıf olan Ermenilerle hatta... onlarla birlikte ezeli düşman olan Rus belasını başınızdan atmaya gayret ediniz." demiştir.³³ Jön Türklerin Kafkasya ve Azerbaycan'a ilgisi Meşrutiyet döneminde de devam etti.³⁴

Taşnak Partisi'nin Şubat-Mart 1907'de Viyana'da topladığı Dördüncü Kongresi'nde sosyalist³⁵ bir program benimsendi. Ancak egemen bir ulusla baskı altındaki azınlıkların yan yana yaşadıkları ülkelerde sınıf mücadelesinin karmaşıklığı vurgulanarak milli sorunlara da özel bir yer ayrıldı. Programla, ezilen ulusların işçilerinin kendi millî kültürleriyle ilgilenmelerinin, gelişmeleri bakımından hayatî bir önem taşıdığı noktasında

³³ Ahmet Eyicil, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey*, Gün Yayıncılık, Ankara 2004, s.53-54.

³⁴ Bu konuyla ilgili olarak Rus yetkililerin kendi aralarında yaptıkları yazışmalarda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bkz. **Fond Politarkhiv**, No: 267, *Yetkili Gizli Danışman Zinoviyev'in Raporu*, 163. s.110. 1226, 29 Kasım / 12 Aralık 1908 s. 163-164. Türk Tarih Kurumu tarafından Rusya Arşivleri'nden temin edilen ve henüz tasnif edilmemiş olan bu belgeleri kullanmama izin verme nezaketini gösteren Prof. Dr. Kemal Çiçek'e teşekkür ederim.

³⁵ Sosyalist akımlar, Osmanlı topraklarında Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra sınırlı olarak ortaya çıktı. Devrimin merkezi olarak anılan Selanik sosyalist hareketler için de öncü oldu. Ancak bu akımı benimseyen Osmanlı vatandaşı Yahudiler ve Türkler dışındakiler ayrıntılı fikirler taşıdıklarından aralarında tam bir fikir birliği oluşturamadılar. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Arda Odabaşı, *Osmanlı'da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık -Rasim Haşmet Bey-*, Kaynak Yay., İstanbul 2011, s.63, 98, vd. Ayrıca bkz. Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar-I-(1908-1925)*, BDS Yay., 2. Basım, İstanbul 2000.

ısrar edilmiş ve geleceğin sosyalist toplumunda da ulusların var olmaya devam edebilecekleri ileri sürülmüştür.

Sosyalist Devrimciler örneğinden esinlenen yeni program, sınırın iki yanı arasındaki farkları teslim ediyor ve ayrı ayrı amaçlar öneriyordu. Program Osmanlı Ermenileri için yerel özerkliğe dayanan siyasal demokrasi ve Osmanlı Devleti ile federatif bağlar kurmayı talep ederken Rusya Ermenistan'ı için federatif bir Rusya Cumhuriyeti ile bütünleşmiş geniş yerel özerklikleri olan demokratik bir Transkafkasya Cumhuriyeti'nin kurulmasını istemekteydi. Ortak talepler de şunlardı: Dinle devlet işlerinin ayrılması, halk milisi, toprağın kamulaştırılması, madenlerin millileştirilmesi, müterakki gelir vergisi, kooperatiflerin geliştirilmesi, işçilerin denetimi ve sekiz saatlik iş günü.³⁶

İran'daki Muhalefet Hareketi ve Taşnaksutyun Komitesinin İran Topraklarındaki Etkinliği

XIX. yüzyılda İran, üzerinde Rus ve Fransız etkisinin artmasından sonra, hem kendi çıkarları hem de bu ülkelerin telkinleriyle Osmanlı-İran ilişkilerinin bozulmasına yol açacak faaliyetler yaptı. Özellikle yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarında Ermeni komitecilerin etkinliğinin artmasında İran'ın izlediği politikaların da etkisi oldu. İran, kendi topraklarında yaşayan Ermenilerin de zaman zaman bağımsız olma arzularını dile getirmelerine rağmen Osmanlı Ermenilerini kışkırtmayı göze alarak Ermeni komitelerine bazen gizlice bazen alenen destek verdi. Bu destek Ermenilere; konsoloslukların yardımı, pasaport temini, himaye, lojistik destek ve İran içinde rahat hareket edebilme imkânı ve İran sınırından serbestçe geçmelerine göz yummak şeklinde verildi. İran, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan eylemlerine karışmış kişileri hem Osmanlı sınırları içindeki hem de diğer ülkelerdeki konsolosluklarında barındırıp himaye etti. Ayrıca bu kişilere pasaport temin ederek yakalanmalarını engelledi. Eylemlerde kullanılan silahlar İran topraklarında saklandı. Hatta Taşnaksutyun Komitesi, Dördüncü Kongresinde İran ile işbirliği yapılmasını da kararlaştırmıştı. İranlı devrimciler, Ermenilere yeni haklar vereceklerini ve liberal yönetime geçeceklerini söyleyip Taşnaksutyun'dan, deneyimli lider, patlayıcı uzmanı, silah ve batıda propaganda yapılması konularında yardım

³⁶ Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s. 75-77.

istemekteydi. Komite, 1908'de Beşinci Dünya Kongresi'nde de İranlı devrimcilere yardım kararı aldı. İran'a yakın olduğu için merkezlerinden birini Van olarak belirledi. Taşnaklar İran'a patlayıcı ve silah desteği verdi. Birçok Ermeni komutan ve Bulgaristan'daki askerî okulda yetişen Ermeni fedai İran'a yardıma gitti. Bunlar Şah güçlerine karşı ciddi saldırılar yaptı. Ayrıca Taşnaklar burada Ermeni köylerine saldıran Kürtlerle de savaştı.³⁷ İran'da yaşayan Ermeniler, Osmanlı Ermenilerinden "*silah vergisi*" adı altında bir vergi toplayarak bu paralarla silah alıp İran-Osmanlı sınırında depoladılar. Bu silahlar çeşitli eylemlerde Osmanlı Devleti'ne karşı kullanıldı.³⁸

OSMANLI DEVLETİ'NDEKİ MUHALİF HAREKETLER HIRİSTİYANLARIN KURDUĞU MUHALİF KOMİTELER

Ermenilerin Kurduğu Muhalif Organizasyonlar

Avrupalı devletlerin 1878 Berlin Antlaşması'na koydukları "Ermeni İslahatı" maddesinin uygulanmasında istediklerini elde edemeyen Ermeniler, Rum ve Bulgar bağımsızlık hareketlerinin elde ettiği başarıdan etkilenerek 1880'den sonra örgütlenmeye başladı. Doğu Anadolu'da ve yurt dışında birçok gizli cemiyet kuruldu. Bu cemiyetlerden bazıları şunlardır:

Armenekan Komitesi

İlk kurulan Ermeni komitesi olan Armenekan,³⁹ 1885 yılında Van'da kuruldu. Komitenin kuruluş amacı, Ermenileri ihtilal yoluyla kendi kendilerini idare edecek bir siyasî teşekküle kavuşturmaktı. Bunun için tüm milliyetçi Ermenileri partinin çatısı altında toplamak ve onlara askerî disiplinle silah kullanmayı öğretmek, silah ve para temin etmek, gerilla kuvvetleri oluşturmak ve halkı genel bir harekete hazırlamaktı.⁴⁰ Komitenin Van'daki merkezinden başka Muş, Bitlis, Trabzon ve İstanbul'da şubeleri

³⁷ Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutium 1890-1924*, OEMME Edizioni, Milan 1990, p. 95-97.

³⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gökhan Bolat, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında İran'ın Rolü ve İran-Ermeni İlişkileri", *Avrasya İncelemeleri Merkezi, Günlük Bülten*, 28/07/2009, sayı 121. <http://www.turkishnews.com/tr/content/2009/07/30/>

³⁹ Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, Third Printing, University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1975, p. 90.

⁴⁰ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yay., Ankara 1985, s. 129.

vardı.⁴¹

Hınçak Komitesi

Hınçak, Ermenice çan, çan sesi, çingirak manalarına gelmektedir. Komite, Avrupa'da eğitim gören, varlıklı ailelerin çocukları olan yedi Rusya Ermenisi tarafından 1887 yılında Cenevre'de kuruldu. Hınçak, Türkiye ve İran'da faaliyet gösteren ilk sosyalist komiteydi. Komitenin bütün kurucuları ve teorisyenleri Marksist idi.⁴² Portakalyan'ın gazetesi "Armenia" ile yakın ilişkisi olan komitenin kurucuları arasında Avedis Nazarbekyan ve sonradan evlendiği Mariam Vardanyan(Maro) ile Haraciyan gibi isimler vardı.⁴³ Komite, sosyal demokrat hüviyetinde, Karl Marks'ın prensipleri esas tutulmak suretiyle kurulmuştu. Siyasî programı da Sosyalist-Marksist ve merkezîyetçiydi.⁴⁴

Komitenin siyasî amacı, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devleti kurarak bunu Rus ve İran Ermenistanlarıyla birleştirmekti.⁴⁵ Bu amaçlarına ulaşabilmek için izlenen yol ise; propaganda, gerginlik yaratma, terör, teşkilatlanma ve işçi eylemleri yapmaktı.⁴⁶ Komitenin, dikkat çeken en önemli özelliklerinden biri, sadece hükümetin değil hükümet için çalışan Türk ve Ermenilerin de hedefleri arasında olmasıdır.⁴⁷

Hem komünist hem de milliyetçi bir görüntü veren Hınçak Komitesi, 1887 yılında fikirlerini yaymak ve taraftarlarının sayısını artırmak için Londra'da, "Hınçak" adını taşıyan gazeteyi Ermenice olarak çıkarmaya

⁴¹ Nalbandian, *The Armenian Revolutionary*, p. 99.

⁴² Nalbandian, *The Armenian Revolutionary*, p. 104.

⁴³ Azmi Süslü- Fahrettin Kırzioğlu- Refet Yinanç- Yusuf Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara 2001, s.171; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.130.

⁴⁴ Erdal İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in Silahlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadele'de Ermeniler (1890-1923)*, Kök Yay., Ankara 2005, s.13. Ayrıca Hınçak Komitesinin programı için bkz. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.130-131; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yay., İstanbul 1987, Genişletilmiş 2. Baskı, s.432,437-438. Ayrıca programın terörle ilgili bölümleri ve tam metni için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, Cilt, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara,1998, s.9-12, 178-183. Ayrıca karşılaştırmak için bkz. Ahmet Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2005, s.29-34.

⁴⁵ Nalbandian, *The Armenian Revolutionary*, p. 108-110; Süslü vd, *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.171.

⁴⁶ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, İz Yay., İstanbul 1996, s.115; İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in*, s.13.

⁴⁷ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.131.

başladı.⁴⁸ Komite, Osmanlı topraklarında önce İstanbul'da, daha sonra da Anadolu'da; Amasya, Arapkir, Bafra, Eğin, Merzifon, Tokat ve Yozgat'ta örgütlendi.⁴⁹ Aslında Hınçak Komitesi'nin Anadolu'da örgütlendiği yerler buralardan ibaret değildi. Antep, Maraş, Adana gibi güneydeki şehirlerde de örgütlenmiş ve özellikle gençler arasında taraftar bulmayı başarmıştı. Mesela, 1895 yılında komitenin Maraş şubesinin başında Ter Kovanet adlı bir şahıs bulunmaktaydı.⁵⁰ Komite teşkilatlanmasını tamamladıktan sonra İstanbul ve Anadolu'da birçok eylem yaptı. Bu eylemler arasında Sason İsyanı, Babiâli Gösterisi, Zeytun İsyanı en önemlileridir.⁵¹

Komite, üyeleri arasında anlaşmazlık çıkması sonucu 1897 yılında ikiye ayrıldı. Bundan sonra her iki grup arasında Mısır, İngiltere, Rusya, Bulgaristan ve İran'da çıkan çatışmalarda yüzlerce Ermeni öldü. Hınçak Komitesi eski önemini kaybettiye de faaliyetlerini devam ettirdi.⁵²

Taşnaksutyun Komitesi

1890 yılında, Tiflis'te, Hınçaklar'ın memnun edemediği sosyalist olmayan milliyetçi Ermeniler, "Troşak(Bayrak)" adı ile bir cemiyet kurdular ve aynı isimle bir gazete çıkardılar.⁵³ Daha sonra Troşak Cemiyeti, Rus Çarlığına karşı kurulan Rus ve Gürcü örgütlerle birleşerek "Tašnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu)" adını aldı.⁵⁴ Komitenin amacı; Tiflis'teki "Genç Ermenistan", Van'daki "Armenekan" ve "Hınçak" Ermeni komitelerini birleştirmek, Osmanlı ülkesine çeteler sokmak, buradaki Ermenileri silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başlarını yetiştirmek, savunma teşkilatı kurmak ve taraftar toplayarak isyan, ihtilal çıkarmak ve Ermenistan'ın bağımsızlığını sağlamaktı. Komitenin sloganı ise "Türk'ü, Kürd'ü nerede hangi şartlarda görürsen öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür, intikam al!" şeklindeydi. İlginç bir şekilde, sosyalist olan ve olmayan çeşitli grupların bir araya geldiği partinin kuruluş bildirgesinde şu ifadeler

⁴⁸ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni*, s.441.

⁴⁹ Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, yay. Haz. Kemal Çiçek, Yeni Türkiye yay., Ankara 2005, s.99.

⁵⁰ BOA, *Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK. ASK)132/45*.

⁵¹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nalbandian, *The Armenian Revolutionary*, p. 120-127.

⁵² İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in*, s.14.

⁵³ İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in*, s.14.

⁵⁴ Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, s.100; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.132.

yer almaktaydı: “Bugün Avrupa, insanî hakları müdafaa eden Ermenileri görüyor. Böyle anlarda menfaatler bir tarafa itilerek birleşmelidir. Bu sebeple Ermeni ihtilal cemiyetleri bütün Ermenileri bir bayrak altında toplanmaya çağırılmaktadır. Türkiye’deki Ermenilerin siyasi ve iktisadi bağımsızlığını gaye edinen bu birleşme, Ermenilerin Osmanlı hükümetine karşı savaş açmasına ve hürriyet için kanlarının son damlasına kadar akıtacaklarına söz vermiştir. Bu sebeple gençleri, zenginleri, Ermeni kadınlarını ve din adamlarını birleşmeye çağırılmaktadır”.⁵⁵

Komitenin kurucuları, Christopher Mikealian, Stephan Zorian, Simon Zavarian ve Hınçak temsilcisi Ruben Hañagad idi.⁵⁶ Komitenin programı ancak 1892 yılında ilan edilebildi. Program, Christopher Mikelian’ın yetiştiği teşkilat olması sebebiyle Rusların Narodnaya Volya (Halkın İradesi) teşkilatından alındı. Bu sebeple komitenin programı, sınıf ve sosyalizm esaslarını ihtiva ediyordu. Böylece kendilerine; sosyal-demokrat, sosyalist-ihtilalci, milliyetçi ve âdem-i merkezîyetçi vasıflarını veren Taşnaklar, aslında bir terör örgütü olarak ortaya çıkmışlardı.⁵⁷ Partinin programı amaca ulaşmak için ihtilalci gruplar kurarak isyan çıkarmak ve bunun için de Rus nihilistlerini örnek almak esasına dayanmaktaydı.⁵⁸ Partinin amblemi de amaçlarını yansıtabilecek şekilde tasarlanmıştı. Amblemden; kürek, kalem ve hançer vardı. Kürek, işçileri; kalem, aydınları; hançer ise savaşçıları ve fedailerini ifade ediyordu.⁵⁹

1892 tarihli Taşnak programı ile Hınçakların amaç ve faaliyetleri arasında esaslı bir fark yoktu. Her iki örgüt de amaca ulaşmakta silahlı mücadeleye başvurup suikastlar düzenlemeyi kabul etmişti.⁶⁰ Hınçaklar açıkça bağımsız bir Ermenistan talep ederken Taşnaklar “Özgür Ermenistan” diyerek daha gizemli bir ifade tercih ettiler. Osmanlı yöneticilerinin gözünde ise her iki istek de aynı anlama gelmekteydi ve kabul edilir tarafı yoktu.

⁵⁵ Sütçü vd, *Türk Tarihinde Ermeniler*, s.172.

⁵⁶ Nalbandian, *The Armenian Revolutionary*, p. 151. Krş. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.133.

⁵⁷ İter, *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler’in*, s.15.

⁵⁸ Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.133. Taşnaksutyun Komitesi’nin 1892 yılında, “Ermeni İhtilal Cemiyeti Programı” adı altında yayınladığı programın tam metni için bkz. Halaçoğlu, *1895 Trabzon Olayları*, s.37-40. Ermeniceden tercüme edilmesinden kaynaklandığını düşündüren bazı küçük farklılıkları karşılaştırmak için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, s.183-187.

⁵⁹ İter, *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler’in*, s.15’te 14 numaralı dipnot.

⁶⁰ Nalbandian, *The Armenian Revolutionary*, p. 169-170.

1908’in öncesinde de sonrasında da bu algı vardı. Jön Türklerin birçoğu da Ermenilerin özerklik taleplerini, tam olarak ayrılmaya ve devletin parçalanmasına yol açacak bir istek olarak değerlendirmekteydi.⁶¹

Amaçlarına ulaşmak için her yolu deneme kararlılığında olan Taşnaksutyun Komitesi, tıpkı Hınçaklar gibi Türklerin yanı sıra kendilerinden olmayan Ermenilere saldırarak karışıklıklar çıkmasını sağlamayı amaçlamaktaydı. Bu şekilde dış güçlerin olaylara karışması temin edilecek ve böylece Ermeni milliyetçileri bağımsız bir devlet kuracaklardı.⁶² 1896’da Hınçak Komitesi ikiye ayrılıp etkinliğini iyice kaybedince Taşnaksutyun Komitesi, Ermenilerin esas devrimci örgütüne dönüştü. Taşnak’ın emirlerini yerine getirmeyen herkes hain ilan edildi ve cezalandırıldı. Mesela I. Jamharian adlı varlıklı bir Ermeni, 30000 ruble ödemeyi reddettiği için bıçaklanarak öldürüldü. Kendi ırkından olanlara bile insafsızca hareket eden Taşnak üyeleri, Ahtamar Kilisesi papazı A. Vartabet ile yardımcısı Mihran ve D.Davit, G. Manoug, B. Capamajian, B. Atamian, S. Keyfijan, M. Aghazarian, ve H. Arakelian gibi Ermeni toplumunun ileri gelenlerini keyfi hareketlerine karşı koydukları için öldürdüler. İzmirli Baliozian ve Erzurumlu Gerektzian da bu itham altında ortadan kaldırıldılar.⁶³

Ermeni milliyetçilerinin mücadele metodu olarak terörü seçmelerinin iki önemli sebebi vardı. Birincisi, bağımsız devlet kurmayı amaçladıkları bölgelerdeki Müslüman Türk çoğunluğu ya katlederek ya da göçe zorlayarak bölgede çoğunluğu sağlamak, ikincisi, meydana gelen olayları batı dünyasında “Ermenilerin katliamı” şeklinde propaganda ederek Avrupalı devletlerin Ermeniler lehine askerî ve siyasi müdahalesini sağlamaktı.⁶⁴

Ermeni devrimciler, genel olarak, Doğu Anadolu’da kitlelerin desteğini almak için büyük uğraş vermelerine rağmen çoğunluğu politikadan

⁶¹ Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu*, Timaş, İstanbul 2012, s. 36. Orijinali için bkz. Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, The University of Utah, Salt Lake City 2005, p. 36.

⁶² Stanford Shaw&Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmanacı, 2. Baskı, cilt II, e yay., İstanbul 1983, s.253.

⁶³ Türkkaya Ataöv, “İki Olağanüstü Ermeni Kaynağı-Papazian ve Katchaznouni-”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985, s.294.

⁶⁴ Yusuf Sarıınay, “Ermeni Tehciri ve Yargılamalar”, *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, haz. Hale Şivgin, Ankara 2006, s.258.

uzak olan köylülerden de ayrıcalıklı konumlarını kaybetmekten korkan şehirli zengin Ermenilerden de önemli bir destek göremediler.⁶⁵ Ancak komitelerin propagandaları bölge genelinde etkili oldu ve Ermenilerle Kürt ve diğer Müslüman gruplar arasında çatışmalar yaşandı. Özellikle 1895-1896 arasında yaşanan çatışmalar Ermeniler arasında, Avrupalılar nezdinde girişimlerde bulunmaktan vazgeçmemekle beraber bağımsızlık hareketinin ancak kendi çabalarıyla güçleneceği inancını doğurdu. Ermeni komiteciler bu dönemde; propagandalarında milli bağımsızlığa ulaşma hedefine vurgu yaparken yurt dışında “kendilerini savunma amacıyla” şiddete başvurduklarını söylüyorlardı. Bu şiddet eylemlerinde komitecilerin İran ve Rusya’dan Osmanlı topraklarına soktukları silahlar kullanılmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı hükümeti tam olarak neyle baş etmesi gerektiğinin tespitini yapamıyordu.⁶⁶

Dünya Kongresi Taşnaksutyun Komitesi’nin en yüksek yasama organıydı ve partinin merkez komitesi ile her bir örgütsel bölgesinden seçilmiş delegelerden oluşmaktaydı. Taşnaksutyun, 1898 yılında yapılan İkinci Dünya Kongresi’nde yeni bir örgütlenmeye gitti. Eylemlerin daha iyi kontrol edilip denetlenmesi amacıyla partinin, Doğu ve Batı Bürosu şeklinde örgütlenmesine karar verildi. Komitenin işleyişi de şu şekilde olacaktı: Merkez Komite bütün kararları ayrı bölgeler için verecek ve eylemler ayrı ayrı koordine edilecek, Doğu ve Batı büroları aracılığıyla diğer bölgelerle iletişime geçilecek ve ademi merkeziyet esaslarına göre hareket edilecekti. Bürolar Dünya Kongresi’nin kararlarını uygulamakla ve bütün üyelerinin bu kurallar çerçevesinde hareket etmesini sağlamakla sorumluydular. Doğu Bürosu’nun genel merkezi Tiflis’ti ve bu büro Erivan, Karabağ, Kantzag, Bakü, Batum, Kuzey Kafkasya, Odesa, Dedeağaç, Kars ve İran’daki merkez komiteleri denetliyordu. Doğu Bürosu, yakın olması nedeniyle Osmanlı Devleti’nin Doğu illerini, Van, Muş, Erzurum, Trabzon ve Bitlis’i de denetliyordu. Genel merkezi Cenevre’de bulunan Batı Bürosu ise İstanbul, İzmir, Kilikya, Merzifon, Mısır, Balkanlar, Kıbrıs, Fransa, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunan merkezleri denetliyordu. Ayrıca

Diyarbakır, Harput, Sivas, Kayseri ve Samsun komiteleri Batı Bürosu’na rapor veriyordu. Bu sorumluluk bölüşmesi 1913 yılına kadar devam etti. Taşnaksutyun’un Dördüncü Dünya Kongresi 1907 yılında Viyana’da toplandı. Burada Doğu ve Batı bürolarının seçilmesine ek olarak Muş-Van Sorumlu Örgütü ve “*Demonstrative*” birim oluşturuldu. Bunlardan Muş-Van sorumlu birimi, Osmanlı Devleti’ndeki bütün askerî ve ayrılıkçı eylemleri yönetmekle suçlanıyordu. Demonstrative birim, İstanbul ve İzmir temelliydi ve II. Abdülhamit’in yönetimine karşı Avrupalıların dikkatini çekmek amacıyla propaganda ve suikastlar yapmakla itham edilmekteydi. Ermeni Devrimci Federasyonu Konseyi, iki büronun üyeleriyle iki sorumlu örgütten ve Merkez Komite’nin Doğu ve Batı bölgesel toplantıları için seçilmiş üyelerden oluşmaktaydı. Bu konseyin amacı, Dünya Kongreleri arasında yön belirlemek ve eylemleri düzenlemektir. Ancak konsey, sonraki yıllarda daha seyrek toplandı. II. Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra komitenin organları yeniden yapılandırıldı. Buna göre; iki büro Taşnaksutyun Demonstrative biriminin dağıtılıp onun yerine “*İstanbul Sorumlu Birimi*” oluşturulması konusunda anlaştı. Bu birimin görevi, İttihat ve Terakki ile ilişkilerin düzenlenmesi ve vilayetlerdeki savunma hareketlerinin yürütülmesiydi. Öte yandan Meşrutiyet’in ilân edilmesiyle askerî ve devrimci hareketlere gerek kalmayınca, Muş-Van sorumlu birimi, Taşnaksutyun’un o bölgelerdeki eylemlerini denetlemek amacıyla “*Ermeni Devrimci Federasyonu Memleket Sorumlu Birimi*” olarak yapılandırıldı.⁶⁷

Bazı tarihçiler Osmanlı Devleti’ne karşı oluşan Ermeni devrimci örgütlerinin, II. Abdülhamid dönemi boyunca yaşanan toprak meselesi, müsadere, silahlı aşiret baskıları, çifte vergilendirme, muhacirlerin Ermenilerin de yaşadığı bölgelere yakın mahallere iskân edilmesi gibi hoşnutsuzluklara bağlasalar da⁶⁸ bu örgütlerin birçoğu Osmanlı toprakları dışında kuruldu. Daha önce bahsedildiği gibi 1890 yılında Tiflis’te kurulan Taşnaksutyun hem Rus hem de Osmanlı Ermenileri arasında hızla yayılarak Ermeni milliyetçilik hareketlerini örgütledi. Taşnaksutyun, Ermeni

⁶⁵ Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine*, s.38.

⁶⁶ Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine*, s.63-64. Osmanlı topraklarına giren komite mensupları ve silah sevkiyatı ile onlara karşı takınılan tavır hakkında bkz. BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı* (Y. MTV), 287/29, 1324 R 25.

⁶⁷ Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule: 1908-1914*, New Brunswick, N. J.; London Transaction Publishers 2008, p. 4-5.

⁶⁸ Rober Koptaş, “Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın Kalemlerinden, 1914 Ermeni Reformu ile İttihatçı-Taşnak Müzakereleri”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 175.

bağımsızlık hareketlerinde izlenecek yolu belirlemesinin yanı sıra Kafkasya ve Anadolu'da Ermeni toplumuna yönelik her türlü harekete karşı direniş eylemlerini organize etti. Osmanlı monarşisinin son günlerinde komite ile ilgili sıkı bir soruşturma yapıldığı birçok nazırlığın komite ile ilgili raporlarından anlaşılıyor. Komite Amerika ve Avrupa'da da örgütlenmişti. Amerika'daki merkez şubesi Boston şehrinde olup New York, Paris, Londra ve Cenevre gibi şehirlerle Bulgaristan ve Kıbrıs'ta da şubeleri vardı. Komite üyeleri çok sıkı şekilde takip edilseler de Osmanlı topraklarında faaliyetlerini devam ettiriyorlardı.⁶⁹

Taşnak ve Hınçak komitelerinin kendi yayın organlarına ilaveten "Pro-Armenia" adlı üç aylık bir dergi Ekim 1900 senesinde George Clemenceau, Anatole Fransa, Jean Jaurès, Francis de Pressensé ve E. De Roberty tarafından kurularak Ermeni davasına kazandırıldı.⁷⁰

Diğer Hıristiyan Gruplar Tarafından Kurulan Muhalif Komiteler

Makedonya, Berlin Antlaşması'na göre ıslahat yapılması koşuluyla Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı. Bu anlaşma ile "Şarkî Rumeli Vilayeti" oluşturulmuş ama bu vilayet Bulgarlara bırakılmayarak burada özerk bir yönetim kurulması kararlaştırılmıştı.⁷¹ Bu iki bölgenin Bulgaristan sınırları dışında kalmasından memnun olmayan Bulgarlar her iki bölgeyi ele geçirmek için komitecilik faaliyetlerine hız verdiler.⁷² 1885 yılında Şarkî Rumeli Vilayeti'nin Bulgaristan tarafından ilhak edilmesinden sonra Makedonya; Sırp, Bulgar ve Yunanlıların faaliyetlerini artırdığı bir bölge hâline geldi. Bulgar hükümeti Makedonya'da propaganda yapmak için Krila Cemiyeti vasıtasıyla senede bir milyon, Sırp hükümeti Sabba Cemiyeti

vasıtasıyla sekiz yüz bin lira harcıyordu.⁷³ Komiteciler tüm faaliyetlerini Makedonya'ya yönelttiler. Makedonya'nın geleceğiyle ilgili iki önemli komite kuruldu: Bazı kaynaklarda Resne'de bazı kaynaklarda ise Selanik'te kurulduğu bilgisi bulunan "Makedonya İç Devrim Örgütü" 1893'te kuruldu. Bu örgütün parolası "Makedonya Makedonyalılarıdır." şeklindeydi. Örgütün kurucuları Sandanski, Boris Sarafov, Garavanof, Delçef, Baniçe, Arnavudof, Gorki, Nikolof, Todorof ve arkadaşlarından oluşmaktaydı. Bu örgüt "Santralistler" olarak da bilinmekteydi. Taşnaklar bu örgütün liderlerinden Boris Sarafov ile samimiyet kurarak işbirliğini pekiştirmişlerdir. Diğer Makedon-Bulgar örgütü olan "Yüksek Makedon Komitesi" ise 1895'te Sofya'da kuruldu. Bulgar komitecilerinden Mihalovski'nin başkanlığında kurulan örgütün diğer yöneticileri; Sonçef, Sugarof, Kanazirof, Sava, Apostol, Dosho, Yovan Aleksî, Duka, Lazar, Andon ve arkadaşlarıydı. Bu örgütün parolası ise "Makedonya Bulgarlarıdır." şeklindeydi. Bu iki örgüt arasında ortak hareket alanları varsa da genellikle aralarında rekabet ve görüş ayrılıkları olmuştur.⁷⁴

ERMENİLERİN DİĞER MUHALİF KOMİTELERLE İLİŞKİLERİ

Ermenilerin Makedon Komiteleriyle İlişkileri

Ermeni komitelerinden Taşnaksutyun Komitesi, ayrılıkçı emelleri olan diğer Hıristiyan gruplarla işbirliği yapma konusunda başarılıydı. Taşnaklar ve ayrılıkçı Balkan örgütleri arasındaki samimi ilişkiler, onların Osmanlı Devleti'ne karşı birlikte hareket etmesini kolaylaştırmıştır. 1895 yılı içinde Taşnaklar ile Boris Sarafov yönetimindeki Makedon İhtilal Komitesi arasında bir anlaşma yapıldı. İki komite arasındaki ilişki, Simon Radev tarafından yönetilen Bulgarlar ve Cenevre'deki Taşnaklar arasında aynı dönemlerde yapılan toplantılarla daha da kuvvetlendirildi. Troşak yazı kurulu, gazeteci Simon Radev ve Bulgar-Makedon üniversite öğrencileri arasında yakın ilişkiler kurulmasıyla gelecekteki Ermeni-Makedon işbirliğinin temeli 1896-1897 yıllarında atılmış oldu.⁷⁵ Bu ilişkiler daha

⁶⁹ Komitenin muhasebe işlerini Onnik Baltacıyan'ın, Bulgaristan şubesi reisliğini Mercanyan'ın yürüttüğü ve komite üyelerinden Toros Keçeyan'ın Van'a geçerek burada çalışmalar yaptığının belirlendiğine dair 8 Haziran 1908 tarihli istihbarat raporu için bkz. BOA. **Babûlî Evrak Odası**(BEO); 3309/248135, 1326 R 9.

⁷⁰ Ernest Edmondson Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat Terakki*, çev. Hacasan Yüncü, Etkin Kitaplar, İstanbul 2009, s.75.

⁷¹ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilayeti*, TTK Yay., Ankara 1992.

⁷² Bulgarlar bu amaçla Makedonya'da çetecilik faaliyetlerini el altından destekleyerek bölgede huzursuzluğun artmasında rol oynadı. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Samih Nafiz Tansu, *İttihâd ve Terakki İçinde Dönenler*, anlatan Galib Vardar, İstanbul, YZY, 2003, s. 51-53; 57-58.

⁷³ *Biz İttihatçılar*, İbrahim Temo&Ahmet Rıza, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009, s. 300.

⁷⁴ Bülent Yıldırım, "Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2010, s.73-74.

⁷⁵ Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin*, s.75.

sonraki dönemlerde de devam etti. 1904 yılının ilkbahar aylarında Taşnakların ileri gelenleri Makedon İhtilal Komitesi'nin toplantısına katıldı ve burada birlikte hareket etme kararı alındı. Ayrıca Makedonya'da reformlar kısa sürede yapılmadığı takdirde Mayıs ayında isyanların tekrar başlatılması ve bu isyanların Ermenilerin yaşadığı bölgelerde de yaygınlaştırılması planlandı. Bu ortak kararın alınmasından sonra Boris Sarafov, Pro Armenia aracılığıyla Ermenileri ortak düşmana karşı birlikte hareket etmeye çağırdı. Ancak Makedonya'daki olaylar daha sönük geçerken Sason'daki ayaklanma büyük ses getirdi.⁷⁶ Bulgar-Makedon komitelerinin Makedonya'daki tedhiş faaliyetleri ve mücadele biçimleri Ermeni komitecileri için iyi bir örnek oldu.

Ermenilerin Bulgar Komitecilerle İlişkileri ve Bulgaristan'da Yapılan Taşnak Kongreleri

Taşnaksutyun Komitesi'nin İkinci Dünya Kongresi'nde Batı Bürosu temsilcisi seçildikten sonra aynı yıl Bulgaristan'ın Filibe şehrine yerleşen Rosdom (Stephan Zorian), Bulgar-Makedon komiteleriyle ittifak arayışına girip Ermeni-Makedon Birliği'ni kurdu. Rosdom'un çalışmalarıyla sadece komitenin Balkan kolu canlanmadı, aynı zamanda Rosdom'un Boris Sarafov ve diğer Makedon liderlerle kurduğu kişisel dostluk sayesinde komiteler arasındaki işbirliği daha da gelişti. Taşnaklar, bu ittifak sonucunda Bulgar-Makedon komitecilerden patlayıcı maddeler temin edip üyelerine askerî eğitim aldırma imkânı elde etti. Hatta bu komiteler birlikte eylemler yaparak Osmanlı Devleti'ni baskı altına aldı. 1901 yazında, Edirne yakınlarında Osmanlı askerleriyle çatışmaya giren komitecilerden altısı ölmüş, iki Ermeni ve iki Makedon komiteci yakalanmıştı. Yakalanan dört komiteci 9 Aralık 1901'de Edirne'de idam edildi. Buna rağmen Ermeni ve Bulgar-Makedon komiteleri ortak silahlı faaliyetleri dışında, Cenevre, Paris, Londra, Milano gibi Avrupa şehirlerinde Osmanlı Devleti aleyhine mitingler düzenleyip propaganda faaliyetlerine devam ettiler.⁷⁷ Taşnaklar, Bulgaristan'da birçok faaliyetlerini serbestçe icra edebildiler. Ermeni komitelerinin maddi ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için burada ahaliden para toplanmaktaydı.

Mesela 1904 yılında Bergos'ta toplanan 2 bin frank, Taşnaksutyun Sofya Şubesi Reisi Vıramyan'a iletildi. Vıramyan'ında bu parayı ihtiyaç duyulan yere nakletmek üzere Rusya'da bir Ermeni'ye ya da Batum taraflarında bulunan Sübuh adlı kişiye gönderdiği Bulgaristan Komiserliği tarafından Zaptiye Nezareti'ne bildirilmişti.⁷⁸ Taşnaksutyun, Filibe'de Balkanlardaki çeşitli merkezlerden ve Paris, Cenevre gibi şubelerden gelen azaların katılımıyla toplantılar düzenlemeye devam etti.⁷⁹ Osmanlı hükümeti, bu toplantıların yapılacağını haber almakla beraber toplantılarda alınan kararları öğrenmekte güçlük çekiyordu.⁸⁰

Taşnak üyeleri Bulgar Askerî Akademisi'ne de kabul ediliyordu. Taşnakların Bulgaristan'daki faaliyetleri o kadar ileri boyutlara ulaştı ki 1906-1907 yıllarında Boris Sarafov'un kişisel yardımlarıyla Balkanlardaki Taşnak Merkez Komitesi, Rila Manastırı'nda kendi askerî eğitim akademisini kurdu. Antranik Ozanyan okulun kurulmasına ve faaliyetlerine yardım edecekti. Taşnakların Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Merkez Komitesi bu askerî okula destek için Tovmas Jelalian'ı temsilcisi olarak görevlendirip Rila Manastırı'na göndererek okulun masraflarını büyük oranda üstlendi. Okulun denetimi ise Taşnakların Balkan şubesiyle Merkez Komitesi tarafından yapıldı.⁸¹ Ancak Osmanlı Devleti'nin durumu haber almasından sonra Bulgaristan, Osmanlı hükümeti ve Rusya'nın baskıları karşısında bu konudaki politikasını değiştirip Ermeni askerî okulunun faaliyetlerine 1907 yılında son vermek zorunda kaldı. Bulgaristan hükümeti, Ermenilerin en büyük hamisi olan Boris Sarafov ve adamlarından Garo Atof'un, Sofya'da Makedonya İç İhtilal Komitesi Reisi Sandanski'nin emriyle Aralık 1907'de öldürülmesinden sonra Ermenilerle ilgili politikasında bir değişikliğe gitti ve Ermeni komitelerinin Bulgaristan'ı terk etmesini istedi. Bunun üzerine Bulgaristan'da bulunan Taşnaksutyun reislerinden Antranik ve birçok adamı Cenevre'ye giderken bazıları da

⁷⁶ K.N. Smirnov, "1904 İlkbaharındaki Sason Olayları", Kafkasya Askerî Bölge Karargâhının Haberleri, No. 5-6, Kafkasya Bölge Karargâhının Yayını, 1904, s. 17-30'tan *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 11, s.129.

⁷⁷ Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin*, s.75-76.

⁷⁸ BOA. Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu (DH. TMIK. M); 183/90, 1322 B 30.

⁷⁹ BOA. Babıâli Evrak Odası Mümtâze Kalemî Bulgaristan Evrakı (A. MTZ (04)); 140/42, 1324 Z 22.

⁸⁰ BOA. A. MTZ (04); 140/50, 1324 Z 27.

⁸¹ Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin*, s.91-92.

Varna'ya geçmişlerdir.⁸²

Taşnaksutyun Komitesi'nin III. Dünya Kongresi 1901 Nisan ayında Bulgaristan'ın Filibe şehrinde yapıldı. Toplantıda komitenin varlığı ve faaliyetlerinin devamıyla ilgili çok önemli konular üzerinde duruldu. Toplantıda yürütücü kolları finansal sorumlulukların dağıtılması, bir "Devrimci Kızılhaçı"nın kurulması, yeniden organize olan Hınçaklarla süren sonuçsuz görüşmelerin kesilmesi, askerî grupların yeniden harekete geçmesi, Makedonyalılarla ve Jön Türklerle işbirliği yapılması gibi kararlar alındı. Ayrıca komitenin mali krizini azaltmak için baskıyla kaynak toplama kararı alındı. Buna göre; komitenin eylem ve propaganda faaliyetlerini finanse etmek için tehdit hatta suikast yöntemiyle zengin Ermenilerden para toplanacaktı. Kaynak toplanması resmî olarak İstanbul Sorumlu Merkez Komitesi adına yapılacaktı. Bu planın uygulanması için "Potorig" (Fırtına) adlı örgüt kuruldu. Bu planın uygulanmasından da örgüt üyeliğine atanan Kristapor, Rosdom, Sev Ashod (Yeghigian), Garen (Aram Hagopian) ve Nitra (Haroution Shahrigian) sorumlu oldu.

Potorig örgütü baskı ve suikastlarla Taşnakların gelirinin ciddi şekilde artış göstermesini sağladı. Bu şekilde komitenin yayın organı Pro Armenia'nın yayımlanabilmesi, propaganda faaliyetlerinin devamı, II. Abdülhamit'e suikast girişimi, 1905 Ermeni-Azerbaycan çatışması gibi önemli faaliyet ve eylemlerin mali kaynağı temin edilmiş oldu.

Taşnakların Üçüncü Genel Kongresi Şubat-Mart 1904'te Sofya'da yapıldı. Bu kongrede; Ermeni-Kafkas unsurunun silahlı direniş yoluyla kendini savunması kararlaştırıldı. 1903-1905 arasında geçen dönem Taşnaksutyun tarihinin dönüm noktası kabul edilir. Bu dönemde komitenin çekim merkezinin Kafkasya'ya kayması sonucunda komite, bu bölgedeki tüm Ermeniler üzerinde hızla nüfuz kazandı. Taşnaksutyun'un sadece Anadolu Ermenilerinin değil bütün Ermenilerin özgürlüğü için mücadele ettiği fikri Ermeniler arasında yayıldıkça komitenin taraftar sayısı arttı.⁸³

Ermenilerin Kürtlerle İlişkileri

Ermeniler, Doğu Anadolu Bölgesi'nin bir bölümünde hak iddia ederek kendi millî devletini kurmayı amaçlamaktaydı. Bu doğrultuda Ermeni milliyetçilik hareketlerinin artması ve bunun din adamları ve kiliseler eliyle organize edilmesi, Avrupalıların bu konuda Ermenilere verdikleri açık destek aynı bölgede yaşayan Kürtleri endişelendirdi ve bölgedeki huzursuzluğu artırdı. Çünkü Ermenilerin hak iddia ettiği bölge, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerdi.⁸⁴ Dolayısıyla Ermeniler bu iddialarından dolayı da zaman zaman Kürtlerin hışmına uğradılar.⁸⁵ Bu durumu kullanmak isteyen Büyük Devletler, Rusya'nın Ayestefanos Antlaşması'nın 16.maddesine koyduğu "Osmanlı Devleti, Ermenileri Kürt ve Çerkezlerle karşı koruyacak ve Ermeniler lehine ıslahat yapacaktır." hükmünü Berlin Anlaşması'nın 61. maddesine koyarak konuyu uluslararası hâle getirdiler. Bu, Kürtler arasında Müslüman bir bölgede Hıristiyan bir devlet kurulması endişesini artırdı. Ermeni komiteciler, olay çıkarıp Avrupa'nın dikkatini çekmek için Kürtleri tahrik etme siyaseti izliyordu. Kürtler, Ermeni komitelerinin tahriklerine kayıtsız kalmadılar ve galeyana gelerek Van, Bitlis, Erzurum'un bir bölümü, Diyarbakır ve Musul vilayetlerinin birçok yerinde Ermenilere karşı katliamlar yaptılar. 1890'lı yıllarda meydana gelen bu olaylarda çok sayıda Ermeni hayatını kaybetti, Ermeni köyleri Kürtler tarafından yağmalandı.⁸⁶

XIX. yüzyılın son çeyreğinde modernleşme çerçevesinde çok sayıda okul ve yüksek okul kuruldu. Bu okulların ve Aşiret Mektebi*'nin Kürt mezunlarından bazıları, kendi halklarının diline, tarihine ve kültürüne ilgi duyan memur, subay ve hekimlerden zayıf bir tabaka oluşturdu. Manevi ve siyasi bilinçlerinin gelişimi için en önemli etkenleri Avrupa sürgününde tanıdılar. II. Abdülhamit'in anayasayı askıya almasından sonra sözkonusu Kürtler Avrupa'ya kaçmışlardı. Bu durumdaki Kürtler Jön Türk muhalefeti içinde yer alarak II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesini ve Ermenilerle

⁸² Bu olaydan sonra Bulgaristan'da yaşanan karışıklıklar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR); 260/8, 1325 Za 24. Krş. Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin*, s.95.

⁸³ Yıldırım, *Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin*, s.78-80.

⁸⁴ Mayevsriy V.T., *19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri*, ter. Mehmet Sadık, çev. Haydar Varlı, haz. Abdullah Varlı, Sipan Yay., y.y 1997, s.116-120.

⁸⁵ Bu konu İngiltere İstanbul Elçisi Lowther tarafından hazırlanan yıllık raporlarda hemen hemen her yıl yer almıştır. Mesela bkz. British, Doc. 23, Inclosure in Doc. 22. General Report on Turkey for the year 1908, p. 52; British, Doc. 52, Inclosure in Doc. 51. Annual Report on Turkey for the year 1911, p.336.

⁸⁶ Mayevsriy, *19. Yüzyılda Kürdistan'ın*, s.139.

Kürtler arasındaki ilişkilerin düzeltilmesini amaç edindiler. Ortak düşmana karşı verilen mücadele ve sürgün tecrübesi Türk ve Kürt muhalifler arasında belirli bir yakınlık yaratacak, ancak Jön Türk Devrimi'nden sonra araya mesafe girecektir.⁸⁷ II. Abdülhamit'e muhalif Kürtler, Taşnaklarla ilişkilerin düzeltilerek Ermenilerle daha iyi ilişkiler kurulması çağrısında bulundu.⁸⁸ 1900'lü yıllarda Babanlar veya Bedirhanlar gibi aşiretlere mensup Kürt aydınlar yurt dışında (Mısır, İngiltere, İsviçre) sansürün en ağır döneminde ilk Kürt gazetelerinden birini (Kürdistan/1898) çıkardılar.⁸⁹ Abdurrahman Bedirhan, Kürdistan gazetesinde, 1899 yılında Kürt halkına bir çağrıda bulunarak Ermenilere yönelik şiddetten vazgeçmelerini istedi. Bedirhan, halkına şöyle seslendi:⁹⁰

“Ermeniler de Kürtler gibi mazlumdurlar; fakat onlar özgürlükleri için kendilerini feda ediyorlar. Kürt cahilleri bilgisizdirler, Ermenileri öldürüyorlar. Bu durum Kürtler için çok kötüdür. Âlimler onlara bunu katillik olduğunu söylemelidirler. Kürtler bu günahtan sakınmalıdırlar. Kürtler Ermenilerle birlikte, Sultanın üzerlerine gönderdiği memurları başlarından atmalıdırlar. Mazlum Ermenilerin imdadına gideceğinize gidip onları öldürüyorsunuz. Bu çok günah ve çok utanç verici bir durumdur...”

Taşnaksutyun Komitesi, kurulduğunda Kürtlere yaklaşmak ve onları kendi hesabına kazanmak için büyük gayret göstererek yayın organı Troşak'ta Kürtlere; Osmanlı Devleti'nin tuzağına düşmeyip Ermeni katliamlarına katılmamalarına yönelik bildirimler yayımlanıyor ve bu bildirimler

*Aşiret Mektebi: 21 Eylül 1892 tarihinde açıldı. Mektebe ilk olarak Halep, Bağdat, Suriye, Musul, Basra, Diyarbakır, Trablusgarp vilayetlerinden ve Kudüs, Bingazi ve Zor sancaklarından dörder talebe alındı. Bu çocukların kabiliyetli ve muteber ailelerin çocukları olması ve 12 ile 16 yaş arasında seçilmesi şart koşuldu. Bunlar özenle yetiştirildiler. Sonraki yıllarda okulun öğrenci sayısı artırıldı. İki yıl olan öğretim programı da beş yıla çıkartıldı. Kur'an-ı Kerim, fıkıh, ilmihal gibi dinî bilgiler yanında fen bilimleri, Fransızca, Türkçe, tarih, coğrafya edebiyat ve askerî dersler okulun eğitim programında yer almaktaydı. Daha geniş bilgi için bkz. Muhlis Koyuncu, “Aşiret Mektepleri”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2003.

⁸⁷ Martin Strohmeier&Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtler Tarih, Siyaset, Kültür*, çev: Atilla Dirim, TVYY, İstanbul 2014, s.54-55.

⁸⁸ Celile Celil vd., *Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi*, çev. M. Aras, Pêrî Yay., İstanbul 1998, s. 48.

⁸⁹ Strohmeier& Heckmann, *Kürtler Tarih, Siyaset*, s.55.

⁹⁰ Malmısaniç, *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, Vate, İstanbul 2009, s.28.

Kürt ahaliye Taşnak mensupları tarafından dağıtılıyordu.⁹¹ Bedirhan'ın, Avrupa'da bulunduğu günlerde Taşnaklarla münasebet kurduğu ve onların bazı fikirlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Hatta Troşak'ta “Bir Kürt” imzasıyla yayımlanan ve Kürt-Ermeni dostluğunu tesis etmeye, II. Abdülhamit düşmanlığını körtüklemeye yönelik yazıyı Bedirhan'ın yazdığı yönünde imalar vardır. Abdurrahman Bedirhan, yazdığı bazı bildirimleri Ermenilerin yardımıyla Kürt aşiretlere yollar. Yazdığı bildirimlerden biri, 1901'de kendi adıyla Troşak'ta yayımlanır. Aynı bildiri Kürdistan gazetesinin 27. sayısında ufak değişikliklerle “*Kürtlere*” hitaben yayımlanır. Abdurrahman Bedirhan'ın İstanbul'a döndükten sonra da Ermenilerle iyi ilişkilerini devam ettirdiği ve 1909'da bir Ermeni kilisesinde bir konferans verdiği anlaşılmaktadır.⁹² Öte yandan Taşnak sosyalistler de Kürtlerle Ermenileri bir araya getirme çalışmaları yapmıştır.⁹³ Ziya Şakir'e göre; İttihat ve Terakki'ye muhalif isimlerden bazıları da bu konuda çalışmalar yaptı: Bunlardan biri olan Şerif Paşa, Miralay Sadık Bey'i Mısır'a gönderdi. Miralay Sadık Bey burada Hınçak liderlerinden Sabah Gülyan ile görüşti. Böylece Şerif Paşa'nın Ermenilerle temas kurması için zemin hazırladı. Daha sonra Mısır'a geçen Şerif Paşa, Ermeni liderler ve kendine bütün Ermenilerin genel vekili süsü veren Bogos Nubar Paşa ile müzakereye girişti. Ermeni önderlerle yapılan bu görüşmelerin konusu; “*Şark vilayetlerinde Kürtlerle Ermenileri birleştirmek, müşterek bir ayaklanma çıkararak İttihatçıları tepelemek ve hükümetin bütün kudret ve nüfuzunu müştereken ele geçirmek*” ve bunun için plan yapmaktı.⁹⁴

Balkan savaşlarının ardından ıslahat görüşmelerinin devam ettiği sırada Doğu Anadolu'da karışıklıklar vardı. 1912 Islahat Projesi'nde göçebe Kürtlerin yerleşik hayata geçirileceği ve Kürtlerin Hıristiyan bir devletin hâkimiyetine verileceği söylentisi bu karışıklıkların en önemli sebebiydi.⁹⁵

⁹¹ Varantyan, “Taşnaksutyun Tarihi”, cilt I, s.254-258'den naklen *1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler Ermeniler Kürtler*, haz. Ersal Yavi, Yazıcı Basım, İzmir 2001, s.26.

⁹² Malmısaniç, *İlk Kürt Gazetesi*, s.30-36.

⁹³ British, Doc. 26, Inclosure in Doc. 25, Annual Report on Turkey for the year 1909, p. 147.

⁹⁴ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-III Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?*, Akıl Fikir yay., İstanbul 2014, Akıl Fikir yay., İstanbul 2014, s. 183.

⁹⁵ Lewy, *The Armenian Massacres*, p. 37. Kürt çetelerinin Balkan Savaşı'ndan sonra siyasî atmosferin bozulmasının etkisiyle Ermeni evlerine baskınlarını artırdıkları ve Ermenilerin hükümete duydukları güvensizlik hakkında bkz. *Ölüme Kıl Payı: Hamparsum Çitçiyân'ın Anıları*, çev. Ali Çakıroğlu, haz. Işık Çakıroğlu, Belge Yay., İstanbul 2009, s. 94.

Öte yandan Rusya'nın hem Müslümanları hem de Ermenileri kışkırtıp silahlandırmasının yanı sıra bölgede ıslahatların uygulanabilirliğinin Kürtlerin onay vermesiyle daha kolay olacağını anlayan Taşnaklar, bazı Kürt aşiretlerinin liderleriyle temasa geçerek bölgenin Kürt ve Ermeni halklarına ait olduğu propagandası yaptı.⁹⁶ Kürtler, bölgede bir Ermeni, daha doğrusu bir Hıristiyan devlet kurulmasından çok korkuyorlardı. Ancak daha sonra bazı Kürt liderler bir Kürt devleti kurulmak isteniyorsa bunun için Ermeni devleti kurulmasının şart olduğunu düşünmeye başladılar. Başka türlü Avrupa'nın desteğini almaları mümkün değildi.⁹⁷ Bundan sonra böyle düşünen Kürtlerle Ermeniler arasında kısa süreli ittifak anlaşmaları yapıldı.

MÜSLÜMANLARIN KURDUĞU MUHALİF KOMİTELER

Jön Türkler

II. Abdülhamit döneminde, başta eğitim olmak üzere adalet, basın-yayın gibi birçok konuda reform yapılıp modernleşme sağlansa da demokratik haklar konusunda gelişme gösterilemedi ve padişaha karşı ilk muhalefet hareketi okullarda ortaya çıktı.⁹⁸ Bu muhalefet zaman içerisinde üç kaynaktan beslendi. Bu kaynakların birincisi, yükseköğretim okullarında bilhassa Harbiye ve Tıbbiye mekteplerinde gençler arasında başlayan gizli cemiyet akımı; ikincisi, üyelerinin çoğu subaylardan gelmekle birlikte ordu dışındakileri de içine alan gizli komiteler; üçüncüsü, Paris, Cenevre, Kahire gibi dış merkezlerde bir araya gelen aydın gruplaşmalarıdır.⁹⁹

Abdülhamit rejimini hedef alan birçok muhalif örgütün çeşitli hareketleri örgütlemeye çalıştığı bir dönemde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ortaya çıktı. Bu cemiyetin kuruluşunu 1889'a kadar götürmek

mümkündür. Mevcut düzenle yaşanan zihniyet uyuşmazlığı neticesinde muhalefetin kalesi durumuna gelmiş olan Mekteb-i Tıbbiye'de bu yöndeki ilk çalışmaların başladığı görülmektedir. Muhalefeti örgütleyen İbrahim Temo, İshak Sukufti, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşid gibi isimler İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ni kurup¹⁰⁰ Paris'te "La Jeune Turquie" gazetesini çıkaran Halil Ganem ile bağlantı kurarak muhalefetin yurt dışı teşkilatlanması için adım attı.¹⁰¹ Cemiyet kısa sürede Mısır, Balkanlar ve Avrupa'daki muhalif gruplarla da temasa geçerek onları kendi bünyesinde toplamaya çalıştı. 1894'te Paris'te Doktor Nazım Bey, Mısırlı cemiyetin merkez komitesi adına Ahmet Rıza Bey'e kendilerine katılmasını ve cemiyetin Paris şubesini kurmasını teklif ettiler. Ahmet Rıza Bey bu teklifi kabul etmekle beraber cemiyetin ismi konusunu İstanbul merkeziyle tartışmaya açtı ve sonuçta cemiyetin adı "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak değiştirildi.¹⁰² Cemiyet, Ermeni ve Bulgar cemiyetlerinin de yoğun çalıştığı Paris, Cenevre gibi yerlerde faaliyet gösterip bu gruplarla irtibat kurdu. Cemiyet üyeleri Avrupa'da Ermeni ve Bulgar komitecilerin yalan haber ve fotoğraflar kullanarak Osmanlı Devleti aleyhine giriştikleri propagandaya bizzat tanık oldular. Ancak cemiyetin üyelerinden bir kısmının "Bu haberlerin yanlış olduğunu ele alan yazılar yazmalıyız." önerisine, bazıları "Biz kiminle uğraşalım? Bu gibi duruma sebep olan Abdülhamit idaresiyle mi, yoksa bunlarla mı?" diyerek bu durumun sorumlusu olarak II. Abdülhamit'i gösterdiler.¹⁰³ Cemiyetin ciddi çalışmalar yaptığı yerlerden biri de Kahire idi. Cemiyetin, aynı zamanda vazife olarak gördüğünü ilân ettiği kuruluş amaçları, cemiyetin yayın organı olarak faaliyet gösteren "Şura-yı Ümmet" in 15 Nisan 1902'de çıkan ilk sayısında yedi madde hâlinde şu şekilde

⁹⁶ Hamit Bozarslan, "Les relations kurdo-arméniennes: 1894-1996", *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, cilt 4, 1998, Paris, s. 23-33'ten Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918*, ed. Kerem Ünüvar, İletişim, İstanbul 2008, s.273. Kürtlerle Ermeniler arasındaki ilişki Paris Barış Konferansı'nda işbirliği şeklinde tekrar gündeme gelecektir. Bkz. Lewy, *The Armenian Massacres*, p. 52-53.

⁹⁷ Hamit Bozarslan, "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, der. Eric Jan Zürcher, İstanbul, İletişim, 2006, s.98.

⁹⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Yay., Ankara 1984, s. 179-193.

⁹⁹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu Batı Yay., İstanbul t.y., s.381-382.

¹⁰⁰ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anıları & Atatürk'ü Niçin Severim*, Alfa/Arşiv, İstanbul 2013, s. 27-28.

¹⁰¹ Cemiyet üyeleriyle bunların bağlantılarının Avrupa'daki bazı istihbarat birimleri tarafından takip edildiği ve haklarında notlar alındığıyla ilgili olarak bkz. *Schweizerisches Bundesarchiv (BAR)*; E 21/14-248.

¹⁰² M. Şükür Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, cilt I, İletişim, İstanbul t.y., s.173-180. Krş. Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-I*, s.69, 76; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.196.

¹⁰³ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, s.144-148.

açıklandı.¹⁰⁴

“1-Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını yabancı müdahalesine karşı koruyup, devletin yüceliği için çalışmak.

2-Meşrutiyet'in ilân edilip Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması için çalışmak.

3-Bütün Osmanlıların huzur ve mutluluğunu temin etmek.

4-Bütün Osmanlı unsurları arasında birlik ve beraberliği sağlamaya çalışmak.

5-Hükümetin başında bulunanların zamanın icaplarına göre hareket etmesini sağlamak.

6-Osmanlı vatandaşı her ferdin huzuru, her kavmin huzurunun ıslahatla mümkün olacağını ahaliye anlatmak.

7- Saray zindanlarında hapse mahkûm olan kişileri bu esareten kurtarıp âlem-i müktesebattan yararlanmalarını sağlamak.”

II. Meşrutiyet'in ilân edilmesine kadar Ahmet Rıza, Mizancı Murat ve Prens Sabahattin Jön Türkler arasında fikirleriyle sivrilen isimler oldu. Ahmet Rıza grubu açıkça Osmanlıcılık anlayışını benimserken Mehmet Murat (Mizancı) grubu Panislamist ve Prens Sabahattin grubu ise ademi merkezîyetçiliği ortaya atan liberal görüşleri savunmaktaydı.¹⁰⁵

Jön Türklerin en büyük amacı II. Abdülhamit yönetimine son vermek ve bir rejim değişikliğine giderek Meşrutiyet'i ilan ettirmektir. Ancak Jön Türkler çok farklı kesimlerden oluşuyordu ve aralarında bir fikir birliği yoktu. Kimileri gösteri yürüyüşlerini destekleyip bir hükümet bunalımı çıkarmayı göze alırken kimileri daha sessiz bir darbeden yanaydı. Kimileri ise yabancı müdahalesi olmadan amaca ulaşmanın mümkün olmadığını düşünüyordu.¹⁰⁶ Böyle düşünenlerden Mizancı Murat Bey yurt dışına çıktıktan hemen sonra bu konuda temaslara girişerek Londra'da Ermeni

¹⁰⁴ Şura-yı Ümmet, Numara: 1, 15 Nisan 1902, birinci sene. Gazete, okuyucuya “Hükümet-i meşrûta ve ıslahat-ı umumiye taraftarlarının vasıta-i neşriyatıdır.” şeklinde takdim edilmiştir.

¹⁰⁵ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.394.

¹⁰⁶ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara 2009, 5. Baskı, s.68.

komiteleri ile görüştiyse de sonuç alamadı.¹⁰⁷ Ermeni komitelerinin yurt içi ve yurt dışındaki örgütleriyle görüşmeler bundan sonra da devam etti.¹⁰⁸ Teşkilat bir taraftan da Balkan komitecileriyle temasa geçti. Komitecilerin, toplantılarına katılmak suretiyle Jön Türkler lehine konuşmalar yapması hükümetin büyüklük telaş göstermesine yol açtı.¹⁰⁹ Padişahı rahatsız eden diğer bir konu, Jön Türklerin Avrupa'da yürüttükleri yayın çalışmalarıydı. Jön Türklerin gazete ve broşürlerinin Osmanlı sınırlarından içeri sokulması sonucunda asker ve sivil aydınlar arasında rejime olan muhalefetin artması hükümet ve padişah için endişe vericiydi. Padişahı üzen diğer bir konu da kendisiyle hükümetini eleştiren makalelerin, Türkçe olarak yayımlanmasının yanında Avrupa'nın büyük gazetelerinde de yayımlanıyor olmasıydı.¹¹⁰

II. Abdülhamit, kendine muhalefet eden Jön Türkleri dağıtmak için elinden geleni yapıyordu. Padişah, Jön Türklerin bir kısmına maaş bağlamak bir kısmına makam vermek suretiyle amacına kısmen ulaştı.¹¹¹ Fakat yine de cemiyetin faaliyetini tamamen sonlandıramadı. Padişahın gerçekleşmesinden en çok çekindiği şey Ermeni komiteleriyle Jön Türklerin ittifak etmesiydi. Çünkü bununla ilgili çalışmalar olduğu bilinmekteydi. Mesela 20 Ocak 1897'de, Taşnaksutyun Komitesi yalnızca beyanname yayımlamakla suçladığı Jön Türkleri ihtilalcı hareketlere çağırdı ve bu çağrısını 24 Temmuz 1897'de tekrarladı. Komite, resmî yayın organı Troşak aracılığıyla 31 Mayıs 1898'de Jön Türkleri padişahın katli ve meclisin açılması konusunda işbirliğine davet etti. 30 Temmuz 1898'de ise tekrar Osmanlı gazetesi etrafındaki grubu bir bayrak altında toplanmaya çağırdı. Ancak bu konudaki girişimler, cemiyetin hitap ettiği çevrede sert bir şekilde “Siz orada Droşaklar ile ittifak etmişsiniz!” şeklinde eleştirilince bu alandaki işbirliği arayışları yer altına kaydırıldı.¹¹² Hükümet, cemiyetin faaliyetlerinin devam etmesinden dolayı 1898 yılının bahar aylarında örgütün merkez ve taşra

¹⁰⁷ Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat*, s. 49-53.

¹⁰⁸ Bu görüşmelerin bilhassa İngiltere'nin müdahale etmesinin arzulanmasından kaynaklandığı hakkında bkz. Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 195, 210, 220, 222.

¹⁰⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 202.

¹¹⁰ Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, Türkçesi: Mazlum Beyhan&Ayşe Hacıhasanoğlu, Ankara, Bilgi Kitabevi, 1974, s. 197.

¹¹¹ Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat*, s. 67. Kırş. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat*, s.71-72.

¹¹² Bahaddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki, haz. Erdal Aydoğan&İsmail Eyyüpoğlu, Alternatif Yay., Ankara 2004, s. 105-106, 133; Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 280.

teşkilatını dağıtmaya yönelik yeni bir faaliyete koyuldu. Cemiyetin Mersin, Adana gibi şubelerinde aralarında Ermenilerin de bulunduğu çok sayıda üyesi tutuklanıp Jön Türklük faaliyetinde bulunup bulunmadıkları tahkik edilerek suçlu bulunanlar çeşitli cezalara çarptırıldı.¹¹³

1898 yılında, cemiyet içinde daha önce İshak Sukuti, Ahmet Rıza Bey gibi üyeler arasında yaşanan anlaşmazlıklar bir kenara bırakılarak cemiyetin uluslararası kongrelere katılma girişimleri hızlandırıldı. Ahmet Rıza Bey'in çabalarıyla 1899 yılında, Lahey'de toplanan Sulh Konferansı'na cemiyetin katılımı sağlandı. Osmanlı hükümeti, bunu engellemek için çeşitli girişimlerde bulundu, hatta müttefiki Almanya'dan yardım istedi. Ancak Ahmet Rıza Bey, sarayın endişesini daha da artıracak bir hareketle; Lahey'e Meşveret yazarlarından Pierre Anméglian Efendi ile birlikte gelerek burada hareketleri takip edilen Minas Çeraz ile buluştu. Bu durum Osmanlı yönetimini iki yönden çok tedirgin etti. II. Abdülhamit, Ahmet Rıza Bey'in bu girişimini sonuçsuz bırakmak için Hollanda hükümeti ile temas kursa da sonuç alamadı. Bunun İttihat Terakki açısından önemli sonuçları oldu.¹¹⁴ İlk olarak böyle bir konferansa katılmakla, İttihat ve Terakki Cemiyeti uluslararası alanda varlığını göstermiş oluyordu. Bundan dolayı bu düzeyde toplantılara katılan bir örgüte karşı Avrupa ülkelerinin caydırıcı tedbirler almaları için baskı kurmak çok zorlaşacaktı. İkincisi ise cemiyet ilk defa açık olarak Ermeni örgütleriyle ortak hareket ediyordu. Zira konferansa katılan heyet içinde Kelekyan Efendi'nin de yer alması tamamen bu sebebe bağlanmaktaydı.¹¹⁵

Lahey'de daha sonraki yıllarda da konferanslar düzenlendiği anlaşılıyor. Osmanlı hükümeti tarafından Rusya'da bulunan Ermenilerin; Bulgar, Sırp ve Karadağlı komitecilerle birlikte 1907'de Lahey'de yapılacak konferansta "Ermeni Talepleri"nin müzakere edilmesi ve Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaları için Büyük Devletlerin başbakanlarına birer dilekçe verdikleri ve konferansta istekleri kabul edildiği takdirde Doğu vilayetlerinde ve bilhassa İstanbul'da karışıklık çıkarmayı kararlaştırdıkları

¹¹³ Ahmet Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 200-2002; Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 290-291.

¹¹⁴ Bahaddin Şakir Bey'in *Braktığı*, s. 29.

¹¹⁵ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 315.

istihbar edildi.¹¹⁶ Lahey Konferansı için hazırlıkların yerel makamlar tarafından da yapıldığı görülmektedir. Muş Murahhasa¹¹⁷ Vekili Temuryan Efendi'nin, 1907 yılında yapılacak olan Lahey Konferansı'nda Ermeni taleplerinin dile getirilmesi yönünde Patrikhane ile yaptığı yazışmalar hükümet tarafından ele geçirildi. Serkomiser Mehmet Emin Efendi'nin tespitlerine göre Temuryan Efendi, Hıristiyan ahaliyi vergi ödememeye teşvik ediyordu. Ayrıca ahalinin, İngiliz Konsolos tercümanı Arşak Efendi'ye müracaat ederek terki tabiiyet için dilekçe verdirmeye çalıştığı, bu suretle konunun Lahey Konferansı'nda ele alınmasını amaçladığı anlaşıldı.¹¹⁸ Osmanlı Devleti, konuyu başta Rusya'nın İstanbul sefiri olmak üzere diğer devletlerin temsilcileriyle görüştü. Rusya Sefiri, Ermeniler ve diğerlerinin böyle bir girişimde bulunsalar bile amaçlarına ulaşamayacakları konusunda Osmanlı Devleti'ne teminat verdi.¹¹⁹

Diğer Muhalif Müslüman Komiteler

II. Abdülhamit'e en yakın isimlerden biri olan İsmail Kemal Bey, Mayıs 1900'de İngiliz Büyükelçiliği'ne sığınmak suretiyle ülkeyi terk etti. Bundan sonra padişahın cazip görev tekliflerini kabul etmeyerek Yunanistan üzerinden Brüksel'e geçti. Burada hemşerisi Faik Bey ile temasa geçti. Faik Bey, Konitza ve Derviş Hima, Osmanlı Devleti şemsiyesi altında kurulacak bir otonom Arnavutluk idaresini gerçekleştirmek amacıyla 1897'den beri "Albania" adlı bir gazete çıkarmaktaydı. Başlangıçta II. Abdülhamit'e muhalif bir görüntü veren bu gazete, daha sonra amaçlarına daha kolay ulaşacağı düşüncesiyle II. Abdülhamit'i destekleyen bir çizgiye büründü. Faik Bey ile İsmail Kemal Bey arasındaki işbirliğinin sürdürülememesinin

¹¹⁶ BOA. DH. TMIK. M; 240/54, 1325 S 28. Ayrıca bkz. BOA. DH. TMIK, 240/53, 1325 S 27; BOA. A. MKT. MHM, 635/18, 1325 R 5.

¹¹⁷ Murahhasa; Ermeni toplumunda Patrik ile dinî cemaati arasındaki bağı kuran kişiye denir. Başka bir ifadeyle bu kelime Osmanlı vilayetlerindeki en üst mevkide yönetici durumundaki Ermeni din adamları için kullanılır. Murahhasalar da Patrik'in yetkilerine sahiptir. Ancak bu yetki kendi görev alanıyla sınırlıdır. Murahhasalar cemaatin belirlediği isimler arasından Padişah beratı ile atanırlardı. Görevden alınmaları ise Patrik'in uhdesinde olduğundan böyle bir talep olması hâlinde mutlaka Patrikhane nezdinde girişimde bulunmak gerekirdi. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Davut Kılıç, *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2008, s. 67-68.

¹¹⁸ BOA. DH. ŞFR, 381/111, 1323 May 26.

¹¹⁹ BOA. Y. A. HUS; 510/115, 1325 S 26.

sebebi de buydu.¹²⁰

Sultan II. Abdülhamit döneminde genel olarak Kürt aşiretleri Padişaha sadakat gösterirken muhalif tutum sergileyenler de vardı. Bedirhanların başını çektiği Kürt muhalefet, önce Londra'da, daha sonra Kahire'de çıkardığı "Kürdistan" gazetesi aracılığıyla II. Abdülhamit'in uygulamalarını eleştirdi.¹²¹ Bedirhan, "Osmanlı"¹²² gazetesinin çıkarılmasına da destek verdi. Araplara gelince; en önemli muhalif faaliyet olarak Emir Emin Arslan'ın başkanlığındaki "Turco-Syrian Reform Committee" göze çarpmaktadır. Bu teşkilatın Osmanlı Devleti'nden ayrılmak gibi bir planı olmamakla beraber daha rahat bir hayat sürmek için reformlar yapılmasını istemekteydi.¹²³

JÖN TÜRKLER ve DİĞER MUHALİF GRUPLAR ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Jön Türk-Taşnaksutyun İlişkileri

İttihat ve Terakki Merkez Komitesi; Osmanlı vatandaşı Rumların yönünü Yunanistan'a, Bulgarların Bulgaristan'a döndüğünü, Ermenilerin ise bağımsız Ermenistan kurma hayaline kapılıp devletten toprak koparmak için silahlı ayaklanmalar organize ettiğini düşünmekteydi. Türk kitlelerin de bu olan bitene üzümlü yaralandığı görülmekte ve basında bu yönde yayımlar yer almaktaydı. Şura-yı Ümmet, Türk olmayanların faaliyetlerinin "Türklerle karşı ve etnik ayrışmaya yönelik" olduğunu vurgulayan yayımlar yapmaktaydı. İttihatçılara göre bu durum II. Abdülhamit'in politikalarıyla birleşince ayrışma kaçınılmaz bir hâl alabilirdi. Devletin parçalanacağı endişesi taşıyan İttihatçılar, resmî yayın organı Şura-yı Ümmet'te "Osmanlı Milleti" kavramını işledi.¹²⁴ İttihat ve Terakki Merkez Komitesi, Osmanlı yönetiminin ayrışmayı engellemeyen politikalarını çok tehlikeli buluyordu

¹²⁰ İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, ed. Sommerville Story, çev. Adnan İslamoğulları & Rubin Hoxha, TVYY, İstanbul 2009, s.215.

¹²¹ Celil vd., Yeni ve Yakın Çağda, s. 48.

¹²² Osmanlı, 1 Aralık 1897'den itibaren Tunalı Hilmi, İshak Sütküti, Abdullah Cevdet, Nuri Ahmet, Reşit, Halil Muvaffak, Âkil Muhtar ve Refik Beyler tarafından Cenevre'de çıkarılmaya başlandı. Bkz. Akşin, Jön Türkler ve İttihat, s. 72.

¹²³ Ramsour, Genç Türkler ve İttihat, s.75-77.

¹²⁴ Mesela bkz. Şura-yı Ümmet, Birinci Sene, No: 4, 23 Mayıs 1902, s.1; Şura-yı Ümmet, Üçüncü Sene, No: 51, 17 Nisan 1904, s.1.

ve bunu önlemek istiyordu. Milliyetçi akımlar sadece Hıristiyan unsurlarla sınırlı kalmayıp Arap, Arnavut gibi Müslüman unsurlar arasında da yayılmakta, bu da devletin İslam dünyasındaki gücünü azaltmaktaydı.¹²⁵

1902 Jön Türk Kongresi

II. Abdülhamit'e karşı çalışan Osmanlı muhalefeti dağınık bir görüntü sergilemekte ve bir araya gelememekteydi. Buna; bazı muhalif liderlerin ihtirasları, II. Abdülhamit'in muhalefetin birleşme ihtimaline karşı aldığı tedbirler ve gruplar arasındaki derin görüş ayrılıkları sebep olmaktadır.¹²⁶ 1899 yılında padişahın eniştesi Damat Mahmut Paşa ile iki oğlu Sabahattin ve Lütfullah Beyler Paris'e kaçtı. Bu durum bir anda Paşa ve oğullarıyla beraber muhalefeti yani Jön Türkleri Batı kamuoyunun ilgi odağı hâline getirdi. Paşa'nın Paris'te Ahmet Rıza Bey ile temasa geçmesi sarayın endişesini artırdı. Cemiyet liderlerinin mali sıkıntılara çare bulamaması taşra ve yurt dışı örgütlerinin çöküşüne sebep olmuştu ve propaganda çalışmalarındaki sıkıntılar devam etmekteydi. Dağınık bir görüntü sergileyen Jön Türk hareketi bu şekilde yeniden bir toparlanma sürecine girebilirdi.¹²⁷ Damat Mahmut Paşa'nın Ermeni komitecileriyle iyi ilişkiler kurması Ermeniler için, o güne kadar işbirliği kurma yolunda yüz bulamadıkları Ahmet Rıza Bey ile diyalog kurulması konusunda zemin hazırlayabilirdi. Bu nedenle Ermeni komiteleri Damat Mahmut Paşa ve oğullarına maddi destek verdi.¹²⁸

Cemiyetin Kahire kolundan Tunalı Hilmi, 1899 yılında Cenevre, Paris gibi birçok bölgede dağınık olarak faaliyetlerini yürütmeye çalışan Jön Türkleri birleştirmek için tüm Jön Türklerin katılacağı bir kongre toplanması için teşebbüste bulundu. Kongre için Türkiye'de yaşayan Tefik Fikret, Recaizade Ekrem, Tefik Ebuzyiya, Hüseyin Cahit gibi birçok isme de

¹²⁵ Müslümanlar arasındaki milliyetçilik anlayışı, Hıristiyan azınlıklardan çok daha sonra başladı. Bkz. Ramsour, Genç Türkler ve İttihat, s.77; Hanioglu, Preparation for a Revolution, p.40-41.

¹²⁶ Ahmet Rıza'nın Mizancı Murat'ın İstanbul'a dönmesi için yaptığı girişimler, muhalif liderlerin ilişkileri ve II. Abdülhamit'in muhalefete karşı izlediği politikaların ayrıntıları için bkz. Ziya Şakir, İttihat ve Terakki-I, s. 75-101.

¹²⁷ İbrahim Temo, örgütün dağınıklığını sona erdirip birliği sağlayabilmek için II. Abdülhamit'e yapmayı planladıkları başarısız suikast planını ayrıntılarıyla anlatır. Bkz. İbrahim Temo, İttihat ve Terakki Anıları, s.135-136.

¹²⁸ Ziya Şakir, İttihat ve Terakki-I, s. 86, 104.

davetiye gönderildi. Ancak kongre, Ahmet Rıza Bey'in karşı çıkması nedeniyle toplanamadı. Bundan sonra da Jön Türkleri bir araya getirmeyi amaçlayan, hatta tüm muhalefeti bir araya getirmek isteyen bazı çalışmalar oldu. Ali Fahri, Ağustos 1900'de Cenevre'de yayımladığı broşürde Jön Türkler arasındaki dağınıklığa son verecek bir kongrenin toplanamamasını eleştirerek Jön Türk hareketinin vatanı kurtarma amacına ulaşabilmesi için birlik içinde hareket etmesi gerektiğini vurguluyordu. Ali Fahri, broşürde ayrıca imparatorluğun tüm halklarının zalimlere karşı yapılan savaşta güçlerini birleştirmeleri, din ve milliyet ayrımı olmaksızın tüm Osmanlıların mutlulukları için bir araya gelmeleri gerektiğine yer veriyordu. Ali Fahri, Ermeni, Arnavut ve Makedon devrimci grup ve komitelerine, kendi millî çıkar ve hakları için savaşmamaları, Abdülhamit yönetimine karşı genel bir savaş için Jön Türklerle birleşme çağrısında bulundu.¹²⁹ Öte yandan Ali Fahri, bu şekilde muhalefeti bir araya getirmeyi amaçlarken ayrılıkçı akımlara karşı olduğunu da ortaya koymak suretiyle bu konuya Jön Türklerin genelinin nasıl baktığını da ifade etmiş oluyordu. Damat ve oğullarının çeşitli faaliyetlere iştirak etmek suretiyle cemiyete girmeleri, maddi sıkıntı çeken örgüte finans kaynağı olması ve cemiyeti ilgi odağı hâline getirmesi bakımından katkı sağladı. Ancak Jön Türkler arasındaki parçalanmayı şiddetlendirici bir etkisi de oldu.¹³⁰ Çünkü Damat Mahmut Paşa ve oğulları böyle bir ortamda muhaliflerinin çok eleştirdikleri devletin etnik problemlerini siyaset malzemesi yapma eğilimine girdi.¹³¹ Jön Türkler, "Anayasa" ile hakları ve eşitliği çerçevelenen bütün unsurları Osmanlılık adı altında birleştirerek ayrılıkçı akımları ortadan kaldırmayı ve Osmanlı Devleti'ni dağılma tehlikesinden kurtarmayı amaçlamaktaydı. Üstelik bu yolla Avrupa devletlerinin gayrimüslimlerin haklarını bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışması önlenecekti.

1900'lerin sonlarına doğru cemiyetin faaliyetleri Damat Mahmut Paşa'nın çabalarına bağlı kaldı. Damat Mahmut Paşa, bütün muhalifler adına bir protesto kaleme alarak bunu neşretti ve ayrıca 1895'ten beri gerçekleşmeyen bir ittifakı tesis edebilmek ümidiyle Ermeni örgütlerini de

¹²⁹ Petrosyan, *Sovyet Gözitiyle Jöntürkler*, s. 211.

¹³⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 199.

¹³¹ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-I*, s. 105-106; Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp*, 335-338; Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 366-368.

kapsayan ve rejime karşı olan tüm unsurlara çağrıda bulundu.¹³²

Damat Mahmut Paşa ve oğullarının gayretleriyle¹³³ Osmanlı muhalefetine 4 Şubat 1902'de Paris'te yaptığı ilk kongresinde Osmanlı unsurlarını oluşturan hemen hemen bütün milletler temsil edilmişti. Liberal fikirleriyle öne çıkan Sabahattin Bey, 1902 Genç Türk Kongresi'nde Ahmet Fazlı Bey ile birlikte Fransız gazetelerine ilan verip Ermenilere, terörizme son vermeleri çağrısında bulundu. Ermeni gruplardan bazıları bu durumdan rahatsız olurken bazıları da Sabahattin Bey'in hareketinin değerlendirilip onlarla işbirliği yapılması gerektiği fikrini taşıyordu.¹³⁴

Toplantıya katılan 60-70 kişi, Sultan II. Abdülhamit'e muhalefetiyle tanınmış isimler arasından seçildi. Prens Sabahattin, Ahmet Rıza, İsmail Kemal, Hoca Kadri, Halil Ganem gibi birçok ismin katıldığı kongreye Ermeniler adına Sisliyan, Rumlar adına da eski Posta Nazırı Musiris Gidis ve Doktor Fardis katıldı.¹³⁵ Kongreye katılan üyeler arasında iki konuda fikir ayrılığı yaşandı. Birincisi, İsmail Kemal'in ileri sürdüğü "*Yalnız propaganda ve yayımlarla bir devrim yapılamaz. Bu nedenle ordunun devrim hareketine katılmasını sağlamak zorunludur.*" görüşüydü. İsmail Kemal, "*Abdülhamit'e karşı çıkanlar sadece ve sadece imparatorluğun her milletine tarafsız ve yararlı olabilecek millî bir hükümet kurulması amacıyla hareket etmelidir.*" fikrini ortaya atmaktaydı. İkincisi ise Ermenilerin, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine vurgu yaparak "*Sultan Abdülhamit'in ıslahatları yapmadığı ve yapmasının beklenmediği, memlekette gerçek inkılâbın ancak yabancı müdahalesiyle mümkün olacağı...*" teklifi idi.¹³⁶ Mizancı Murat'ın da yıllardan beri söylediği buydu.¹³⁷ Taşnaksutyun Komitesi'nin önerileri arasında halkın vergilerini ödememesi, zorunlu

¹³² Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp*, s.319, "*Umum Osmanlı Vatandaşlarımıza*" başlıklı çağrı metni için bkz. aynı eser, s.271-272; Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s. 342, 349, 358.

¹³³ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, s.136.

¹³⁴ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p. 83.

¹³⁵ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 200. Toplantıya 47 kişinin katıldığı görüşü için bkz. Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat*, s.79; 40 kişinin toplantıya katıldığı görüşü için bkz. *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 219.

¹³⁶ *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 218-219.

¹³⁷ Mizancı Murat'ın görüşleri için bkz. *Mizancı Murat Bey'in II. Meşrutiyet Dönemi Hatıraları*, haz. Celile Eren (Ökten) Arğıt, Marifet Yay., İstanbul 1977, s.149, 154, vd.

askerliğe karşı çıkma ve gerilla grupları oluşturma da vardı.¹³⁸ Ancak Ahmet Rıza Bey'in başını çektiği grup; vatan topraklarında zorunlu askerliğe karşı direnişe karşı çıktı ve gerillalara karşı katı düzenlemeler yapılması çağrısında bulundu. Ahmet Rıza Bey, terörün bireysel eylemlerle sınırlı kalmayıp toplu eylemlere dönüşmesi önerisini de kabul etmeyince¹³⁹ bu katılımcılar arasında şiddetli tartışmalara sebep oldu. Hatta bu tartışmalar, Jön Türklerin bölünmesine sebep olacak kadar şiddetliydi. İbrahim Temo kongrede, katılımcıların "*Osmanlı Hürriyetperverânî*" ismi ile hareket ederek 20 maddeden oluşan siyasî hükümler kararlaştırdıklarını ve üyelerin çoğunun bunu kabul ettiğini, ancak bu maddelerin bazı noktalarına Taşnak ve Hınçak cemiyetlerine mensup üyelerin itiraz ettiklerini ve şu üç maddenin eklenmesini istediklerini bildirmektedir.¹⁴⁰

"1-Ermeniler, şimdiki yönetimi değiştirme amacına uygun bütün hareketlerde Osmanlı hürriyetperverleriyle birlikte çalışmaya hazırdırlar.

2-Bu birlikte harekâtın dışında Ermeniler kendi özel harekâtlarına devam edeceklerdir. Bu hareketleri Türkiye'nin sosyal birliğiyle ilgili olmayıp şimdiki yönetime karşıdır.

3-Ermenilerin özel harekâtı Berlin Antlaşması'nın 7. maddesi ve 11 Mayıs 1895 senesi muhtırasıyla ekleri ve Ermeni komiteleri adına Fransa Hükümeti'ne Hariciye Nezareti vasıtasıyla takdim olunan layihalarda adı geçen ıslahatın sîratle uygulanmasının elde edilebilmesi amacına dayanır."

Prens Sabahattin'in ademi merkezîyet fikrini savunması tartışmaları daha da şiddetlendirdi. İsmail Kemal Bey'in, "*Uzun ve hararetli müzakerelerden sonra kongrenin çoğunluğu, Osmanlı'nın tüm etnik unsurlarını içine alıp, adaleti, hürriyeti ve milli hakların korumasını güvence altına alan, Kanun-i Esasî'nin ilkeleriyle uyumlu bir rejimin kurulması için Avrupa devletlerine çağrı yapılması üzerinde anlaştı. Daha sonra Osmanlı'daki ihtilalci hareketin başını çekecek olan azınlık ise bu önergeye karşı çıktı ve nihai tutanağa bir karşı önerge koydu. Jön Türklerin itiraz niteliğindeki bu metni, bana öyle geliyor ki, daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hayata geçirilen programının temelini oluşturmaktaydı.*"

¹³⁸ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 2.

¹³⁹ Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt*, s.227.

¹⁴⁰ İbrahim Temo, *İttihat ve Terakki Anıları*, s.137; ayrıca bkz. *Biz İttihatçılar*, s. 173.

şeklinde ifade ettiği üzere kongrede birlik sağlanamadı.¹⁴¹ Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üyeleri Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza Bey grubu olarak ikiye ayrıldı. Ahmet Rıza Bey, cemiyetin "*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti*" olan adını "*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*" olarak değiştirdi. Çoğunluğu teşkil eden grup daha çok Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nazım Bey'in etrafında toplandı.¹⁴² Prens Sabahattin Bey ise "*Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkezîyet Cemiyeti*"ni kurdu ve "*Terakki*" gazetesini çıkarmak suretiyle fikirlerini yaymaya çalıştı.¹⁴³

Osmanlı muhalefeti 1902 kongresinde birlik sağlayamasa da bu kongrenin önemli sonuçları oldu. Bütün Osmanlı unsurlarının temsil edildiği bu kongre aynı zamanda Meşrutîyet'in ilanı sonrasında da devam edecek olan siyasî kutuplaşmanın ilk ciddi işareti olmuştur. Bu kutuplaşmanın iki duayeni Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza Bey'dir. Prens Sabahattin'in meşrutî idareye dönüp ihtilal gerçekleştirmek için her türlü dış müdahaleyi kabul eden, ülkeyi kendi içinde küçük mahallî idarelere ayırıp adlî ve malî özerklik sağlayan "*Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkezîyet*" düşüncesi önce özerklik sonra bağımsızlık kazanmayı hedefleyen gayrimüslim ve Türk olmayan unsurların temsilcilerine önceleri cazipmiş gibi gelse de¹⁴⁴ bu fikrin iflasa mahkum olduğu açıktı. Prens Sabahattin'in gönüllerini kazanmak için o kadar çaba harcadığı Ermeniler ve diğer Hıristiyanlar, bir Osmanlı federasyonunda kendilerini çekecek pek az şey buldular ve siyasî amaçlarını hep birlikte imparatorluğun dışında gerçekleştirmek için çabalamayı tercih ettiler.¹⁴⁵ Öte yandan Taşnaksutyun Cemiyeti'nin önde gelenleri bu kongrede İttihatçılarla yakınlaştı. Diğer kanadın temsilcisi Ahmet Rıza Bey ise ihtilâlî gerçekleştirmede şiddete ve yabancı müdahalesine karşı çıkıyordu. Ahmet Rıza'ya göre ademi merkezîyet, "*Memleketi ecnebilere satmaktan başka bir şey değil!*"di.¹⁴⁶ O Ermeniler için, "*Onlar bizden ayrı muhtariyet*

¹⁴¹ İsmail Kemal Bey'in *Hatıratı*, s. 219.

¹⁴² Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yay., İstanbul 2000, s.189-194, 212-213.

¹⁴³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 200.

¹⁴⁴ Prens Sabahattin'in liberalizm ve sosyolojiyi öne çıkaran fikirleri ve Osmanlı Devleti ile ilgili görüşlerinin ayrıntıları için bkz. Prens Sabahattin, *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, çev. İnan Eser, Liberte Yay., Ankara 2002.

¹⁴⁵ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 202.

¹⁴⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I: II. Meşrutîyet Dönemi, Hürriyet Vakfı yay., 2.baskı, İstanbul 1988, s.121.

istiyorlardı.” saptamasını yaptıktan sonra “Bizse, bütün Osmanlılar için iyileştirmeler istiyorduk; Kanun-i Esasi, Millet Meclisi, herkesi memnun edecekti.” demektedir.¹⁴⁷ Bu doğrultudaki görüş Şura-yı Ümmet’in 9 Mayıs 1902’de yayımlanan nüshasında çok açık olarak dile getirildi. Konferans sırasında bir Ermeni’nin; “Siz müdahaleyi istemiyorsunuz, Sultan Hamit de istemiyor!” şeklinde serzenişte bulunmasına şu cevap verildi. “Sultan Hamit de istemiyor diye bizim istememiz lazım gelmez. Biz, şahsî politikasına karşı çıktığımız bir zat veya idarenin ak dediğine kara demekle uğraşmıyoruz. Kimsenin şahsî olarak düşmanı değiliz. Biz bütün memleketin saadetini çalışanların dostu, vatanımızı uçurumun eşiğine getirmeye isteyenlerin ve ona zarar verenlerin düşmanıyız....Ermenilerin istedikleri imtiyazların verilmesi mümkün değildir. Çünkü bütün Avrupa tam 300 bin kadar öldürüldüklerini iddia ettikleri nüfuslarının Anadolu’nun Şark vilayetlerinde ancak 760 binden ibaret olduğunu ve Memalik-i Şahane’nin hiçbir noktasında ekseriyet teşkil etmediklerini öğrenmiştir. Memleketimizde olabilecek bir kargaşa böyle bir müdahaleye sebep olabilir. Bu türlü müdahaleler sonucunda Yunan, Bosna, Bulgaristan ve Girit ihtilalleri vuku bulmuş ve yeni müdahalelere zemin hazırlanarak memleketimiz için hiç de iyi olmayan sonuçlar ortaya çıkmıştır...Ülkemizin durumunun düzelmesi için iyi bir idarenin tesisi ve vilayetlerde ıslahat yapıp yetenekli vali ve memurların tayin edilmesi gereklidir...”¹⁴⁸

1902 kongresinde Ermeni-Türk işbirliği sağlanamasa da bundan sonra muhalif örgütlenme ve yayınlarda ciddi bir artış gözlemlendi. Örneğin Kahire’de kurulan “Şura-yı Osmanlı Cemiyeti” içinde Türk, Ermeni, Kafkas kökenliler ve Arap entelektüeller vardı.¹⁴⁹

1902 Kongresi Sonrasında Jön Türklerle Ermeniler Arasındaki İlişkiler ve İttifak Arayışları

İttifakın sağlanamamasından sonra konu Ermeniler açısından yeni bir ivme kazandı. Sadece kendi güçleriyle yetinmek zorunda kalan Ermenilerin iki seçeneği vardı: Askerî emellerini hayata geçirmek için ya daha müsait bir zamanı beklemek ya da her şeyi göze alarak faaliyete geçmek. Ermeniler

ikinci seçeneği tercih ederek yoğun bir propaganda faaliyetine başladılar. İngiltere’de çıkarılan “Tan” gazetesinde “Ermenistan” başlığıyla yayımlanan bir makalede, farklı millet ve mezhebe mensup Osmanlı tebaası arasında asayiş kalmadığı, Türkiye’nin durumu hakkında bilgi almak zor olsa da Anadolu Ermenilerinin durumlarının çok güçleştiği konusu ele alındı. Bunun üzerine Jön Türkler, adı geçen makalede ele alındığı gibi Ermenilere yönelik bir kötü muamelenin söz konusu olmadığını, Türkiye’deki kötü durumun II. Abdülhamit’in yönetiminden kaynaklandığını ele alan bir yazı yayımladı.¹⁵⁰

Ermeniler, çeşitli Avrupa şehirlerinde kongreler düzenleyerek taleplerinin kabul edilmesi için zemin hazırlamaya çalıştılar. Avrupa üniversitelerinde okuyan Ermeni öğrencilerin beşinci kez düzenledikleri Cenevre’deki kongrenin ardından 17 Temmuz 1902’de Brüksel’de bir kongre daha düzenlendi. Bu uluslararası kongrelerin amacı; Ermenileri Türk idaresinden kurtarmak amacıyla Rusya ve diğer Büyük Devletleri Osmanlı Devleti’ne müdahale etmeye mecbur bırakmaktır. Brüksel Kongresi’ne Fransa, Hollanda, Danimarka ve Belçika’dan bazı siyasiler katılmıştı. Kongrede konuşan “Pro Armenia”, gazetesinin müdürü Pierre Quillard, Osmanlı hükümetinin Ermenilere karşı muamelesiyle ilgili olarak şu tespitleri yaptı:

1. Ermenilerin buldukları yerden bir başka yere gitmesi yasaktır.
2. Ermeni ile Türk arasında dava çıkmışsa hükümet Türk’ü haklı görür.
3. Ermeniler ağır vergiler altında ezilmektedir. Ermeni arazisine Türkler yerleştirilmekte ve arazinin gaspından sonra asıl sahibi bulunan Ermenilerin esir gibi istihdamıdır.
4. Ermeniler zorla Müslüman yapılmakta, kabul etmeyenler öldürülmektedir.”

Quillard, Ermenilerin altı vilayette toplu olarak yaşadıklarını ifade ettikten sonra şunları söylemiştir: “Mağdur Ermeni milletinin katliam veya başka bir yolla mahvı arzu edilmiyorsa ne yapmak lazım gelir? Ermenistan’ın Rusya’ya ilhaki Ermenilerin menfaatlerine uygun değildir.

¹⁴⁷ Biz İttihatçılar, s. 368.

¹⁴⁸ Şura-yı Ümmet, Birinci Sene, No: 3, 9 Mayıs 1902.

¹⁴⁹ Hanioglu, Preparation for a Revolution, p. 98.

¹⁵⁰ Adı geçen yazı için bkz. Şura-yı Ümmet, No: 7, 7 Temmuz 1902.

Çünkü Rusya'da oturan Ermenilere de haksızlık yapılmıştır. Meselenin çözümü ıslahat yapılmasıyla mümkündür. Islahat şunlardan ibarettir:

1. *Tarafsız Avrupa milletlerine mensup bir zatı Ermenistan'a vali tayin etmek.*
2. *Bu valiyi yine Avrupalılardan oluşan ve İstanbul'da bulunan bir komisyonun kontrolü altında bulundurmak.*
3. *Ermenistan'da Türk askeri yerine milli jandarma istihdam etmek."*

Kongre bu konuşmadan sonra Ermeni meselesini takip edecek bir komisyon seçti. Bu komisyonda; Fransa, Belçika, Hollanda, Almanya, İtalya, İngiltere, Avusturya, Danimarka ve İsviçre'den üyeler yer aldı. Kongre, Ermenilerin arzu ettikleri ıslahatı ve bu ıslahatı temin edecek vesaitin ne Türkiye'nin toprak bütünlüğüne, ne de bizzat Türklerin menfaatlerine zarar vermediğine kani oldukları şu kararları aldı:

1. *"Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesinin uygulamaya konması.*
2. *1895 Islahat Layihası'nun uygulanabilmesi için Büyük Devletlerin müşterek müdahalesi, bu müdahalenin gerçekleşmesi için de kongre daimi azalarının kendi parlamentoları ve matbuatları nezdinde daimi girişimlerde bulunması. Ayrıca Rusya ve Fransa'nın Ermenistan'da konsolosluk açabilmesi için kongre azalarının kendi ülkeleri nezdinde girişimde bulunması. Ermeni konusunun Avrupa'da çıkan tüm gazete ve dergilerde işlenmesi için çaba gösterilmesi. Bu kararların sonuçlarının değerlendirilmesi gelecek yıl yine Brüksel'de yapılacak toplantıda ele alınacaktır."*

İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu kararların alınmasına kongreye davetli olmadığı için engel olamadı. Tepkisiz kalmak istemeyen cemiyet üyelerinden Ahmet Rıza Bey, kongrenin en mühim üyelerine birer mektup göndererek bu teşebbüsün önüne geçmek istedi. Ahmet Rıza, altı vilayette nüfus çoğunluğunun Ermenilere ait olmadığını belirterek bütün bunların Sultan Hamit'in kötü idaresinin bir sonucu olduğunu vurgulayıp şu çağırışı yaptı:

"Düşmanımız müşterek olduğu gibi menfaatlerimiz de istikbalimiz de müşterektir. O müşterek istikbalimizi temin etmek, o istikbali parlak görmek

*isterseniz umum Osmanlıların selametini, "Kanun-ı Esasi"yi uygulamaya koyarak hepimizi harap eden bu istibdat belasından bu sayede kurtulmak için hep birlikte çalışmamız lazımdır."*¹⁵¹

Avrupa'da Ermeni propagandasının yoğunlaşması üzerine Şura-yı Ümmet'te bu konu yakından takip edildi. Gazetede 1 Kanunuevvel(Aralık) 1902'de son derece önemli bir yazı yayımlanarak bazı tespitler yapıldı ve şu uyarılarda bulunuldu:¹⁵²

"Ermeni ve Makedonya İhtilal cemiyetleri, yabancı devletlerin dikkatini çekip müdahalelerine yol açmak için Hıristiyanların öldürülmesinin yollarını arıyorlar, bunun için Müslümanları tahrik ediyorlar. Ama şükürler olsun ahalimiz bu tahriklere karşı gözünü açtı. Tuzağa çekildiğini anladı. İki seneden beri fesat erbabının tahriklerine kapılmıyor. Kıtıl ü ihtilale meydan vermiyor.

Ermeni ve Makedonya komiteleri, Osmanlı'da kötü idare olmasını kullanarak Büyük Devletlere, devletlerini tasdik ettirmek istiyorlar. Bunun için de bir kongre toplanmasını temine çalışıyorlar. Buna İngiltere ve Almanya'nın muvafakat edip etmeyeceği bilinmiyor. Ancak bazı gazeteci ve siyasilere böyle bir kongreye taraftarlar. Bu kongrenin arkasında gizlice Rusya varsa Moskof mütalebi dairesinde tesviye edilmesi muhtemeldir.

Böyle bir kongre toplanacağını duyulması hâlinde, Osmanlılar Babıâli'nin hamlesini beklemeden derhal şikâyetnameler yazmalı, mümkünse Büyük devletlere ayan ve eşraftan heyetler göndermelidir. Bulgarlara, Ermenilere verilecek yerlerde meskun ahalinin yalnız Bulgar'dan, Ermeni'den ibaret olmadığını ve o yerlerde kendilerinin de hukuk ve emvalinin bulunduğunu, hasılı ıslahatın umumi olmasını Avrupa'ya bildirmelidirler. Devletin bekası, hukuk ve istiklali için yapılan bu girişimler hükümetçe himaye edilmelidir.

Osmanlıların sükûnunu ecnebler sui tefsir ediyorlar. Müslümanları bu hâle razı ve kongrede verilecek kararı her ne zeminde olursa olsun kabule hazır sanıyorlar. Bu yanlış fikri tashih etmek için biraz bağırıyı

¹⁵¹ Şura-yı Ümmet, No: 10, 20 Ağustos 1902. Ayrıca bkz. Şura-yı Ümmet, Dokuzuncu sene, No: 212, 4 Mart 1326, s.13-14.

¹⁵² Şura-yı Ümmet, No: 17, 1 Kanunuevvel 1902.

çağırarak lazımdır.”

Avrupa devletleri Osmanlı sınırları içindeki ayrılıkçı unsurları desteklemekteydi. Bu politika doğrultusunda 1902’de Monaco’da düzenlenen Barış Konferansı’na tüm Osmanlı muhalefetiyle birlikte Jön Türkler de davet edildi. Ancak Jön Türkler Ermeni ve Bulgar devrimcilerin de bulunduğu bu toplantıya katılmadı. Bu toplantı etnik ve dini gruplar açısından önemli bir organizasyondur.¹⁵³ 15 Şubat 1903’te Paris’te Ermeni ve Makedonya konularını işlemek üzere bir başka konferans daha düzenlendi. Fransız siyasetçilerden bazılarının da katıldığı bu konferansta yapılan konuşmalarda “*Ermenilere hizmet Avrupa’ya hizmettir.*” görüşü öne çıktı.¹⁵⁴ Bu konferansa “*Paris Franmason*” cemiyetlerinden birinin yayın organı olan “*Akasya*” dergisinin yöneticileri de davet edilmiş, ancak onlar bu daveti geri çevirmişlerdi. Derginin yöneticileri bunun sebebinin Akasya dergisinin Şubat sayısında şu şekilde izah etmişlerdir:¹⁵⁵

“...Davetinizi kabul edemeyeceğiz. Buna sebep ise sahi muhabbet ve tevhîhinizin bize pek mahdud görünmesi ve mevki -i hitabete geçecek zevatin efkâr-ı muhtelif ashâbından olmasına rağmen bile ictimanın bilhassa dinî bir renk alır gibi olmasıdır. Biz, sultanın menfur hükümet-i matlukası altında can çekişen Ermenilerle Hıristiyan Makedonyalıları severiz. Fakat aynı hükümetin taht-ı tazyikinde bulunan ve ötekilerden az zulümde olmayan İslamları da severiz. İşte ictima yapanların Osmanlı kavminin bu mühim kısmını nazar-ı dikkat ve ehemmiyetten devr tutar gibi görünmesine mebnidir ki farmason hissiyatımız ictimanıza iştirake mani oluyor.

Diğer cihetten Osmanlı Devleti’nden ayrılan Yunanistan, Romanya, Sırbistan, Bulgaristan, Girit gibi yerlerde kurulan devletler yaşayan Hıristiyanlık taassubunun bir sonucu olarak Müslüman vatandaşlarını göçe mecbur bıraktılar ve mallarını zabt ettiler. Buna hâlâ da devam ediyorlar. Şurasını da biliyoruz ki Balkanlardaki o Hıristiyanlardan Yunan, Slav, Bulgar, Sırp, Karadağlı gibi muhtelif kavimler birbirlerini hiç sevmezler. Ortada el birliğiyle zulmü tazyik ettikleri Türkleri bulamayınca kendi

¹⁵³ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, s.46.

¹⁵⁴ *Şura-yı Ümmet*, İkinci sene, No: 27, 14 Mart 1903, s.1.

¹⁵⁵ *Şura-yı Ümmet*, No: 24, 29 Nisan 1903, s.3. Ayrıca bkz. *Şura-yı Ümmet*, İkinci sene No: 44, 21 Kanunuevvel 1903, s.4.

aralarında harb u cidal çıkaracakları tabiidir. Yine bütün bu hırs ve heyecan neticesinde İstanbul ve Boğazlar meselesine yol açacak bu da bir Avrupa savaşına sebep olacaktır. 1854 ve 1877’yi tahtir edelim.

İşte bütün bu sebeplerle Osmanlı Devleti’nde umumi bir ıslahat ile bu devletin toprak bütünlüğünün taraftarıyız. Bunun için de Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe girmelidir. Meşrutiyet ilan edilmelidir. Jön Türkler işbaşına gelmelidir.”

Bu toplantıdan yaklaşık sekiz ay sonra 25 Teşrinievvel (Eylül) 1903’te Paris’te yeni bir Ermeni ve Makedonya Uluslararası Konferansı düzenlendi. Konferans, başlamadan önce Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya, Avusturya, Danimarka, Belçika, Hollanda siyasilerinden gelen telgraflar okundu. Konferansta Pro Armenia Gazetesi Müdürü Pierre Quillard, “*Ermenistan’da icra edilen görülmemiş katalin, hadsiz hesapsız mezalimi misalleri ile zikirden*” sonra Ermenilerin taleplerini üç maddede toplayıp şu şekilde izah etti:¹⁵⁶

“ Birincisi Sultan Hamid’in takip ettiği meslek ki katal ile sirkatten ibarettir. Biz bunu istemeyiz. İkincisi Rusya’nın Ermenistan’ı işgali, hele bu hiç işimize gelmez. Üçüncüsü Berlin muahedesinin 1895 memorandumunun icrayı ahkâmıdır. Yani Avrupa kontrolü ile yine Avrupa’nın rızası dâhilinde bir valinin tayini keyfiyettir. İşte bizim isteğimiz budur.”

Jön Türkler, zaman zaman yayın organlarında ortak vatan kavramı hakkında bilgi vererek Ermenilerin şiddete yönelik politikalarının yanlışlığından bahsedip onları siyasi zeminde rejime karşı birlikte hareket etmeye davet ettiler. Şura-yı Ümmet’te, “*Akvam-ı Osmaniye*” başlığıyla yayımlanan yazıda; Osmanlı topraklarındaki din, dil, cins ve mezhep çeşitliliğinden bahsedildikten sonra bu farklı kavimlere mensup insanların ortak varlıklarının vatanları olduğu ifade edildikten sonra şunlar yazılmıştır:¹⁵⁷ “*Hüküm zamana adem-i vukuftan mutahassıl makasid-i muhtelifeyi bir noktaya cem etmek, tevhid etmek vazifedir. ‘Vatanları birdir.’ Cümlesi her türlü amal-ı iftirakın, her türlü tesviratın ma-fevkinde bir ehemmiyet-i fevkaladeye havidir. Vatanları birdir demek akvam-ı Osmani’ye*

¹⁵⁶ *Şura-yı Ümmet*, İkinci sene, No: 41, 7 Teşrinisani 1903, s.1-2.

¹⁵⁷ *Şura-yı Ümmet*, Üçüncü sene, No:51, 17 Nisan 1904, s.1.

kalben, ruhen, menafi-i maddiye ve maneviye nokta-i nazarından na-kâbil inkısam-ı vücud demek olur. Vatanları bir olanların bil tabii menfaatleri de bir olur...Sultan Hamit'in kötü yönetimine karşı mücadele yürüten Jön Türkler oldu ve onlar mücadelelerini sessiz sedasız yaptılar. Hâlbuki Ermeniler sultanın rejimine karşı silahlı mücadeleye giriştiler. Banka baskınında çoluk çocuk demeden insanların üzerine bombalar attılar. Ermeniler bunu yaptılar. Hâlbuki hükümet-i zalime aleyhine hiçbir eser-i nefret göstermiyorlardı. Şüphe yok ki katliam en büyük bir denaettir. Fakat bu yoldaki ihtilal dünyanın hangi tarafındaki behemiyet-i insaniyeyi ikaz etmez." dindikten sonra şu çağrı yapılmıştır: "Müşterek vatanımızda Meşrutiyet'i birlik ve ittifakla kurmak her Osmanlı ferdi için tek çaredir."

Şura-yı Ümmet'te, "Ermeni Meselesi" başlığıyla yayımlanan yazıda da Ermeniler, terör eylemleri yapmalarından dolayı eleştiriliyor, Osmanlı topraklarını yabancı müdahalesine açık hâle getirmekle ve Rusya'da yapamadıklarını Osmanlı topraklarında yapmaya kalkışmakla suçlanıyordu. Aynı yazıda Osmanlı kamuoyuna şu çağrı yapılmaktaydı.¹⁵⁸ "Osmanlılar! Ermeniler hukuklarını, adaleti isterlerse veriniz! Eğer istiklâl, muhtariyet-i idare isterlerse her fedakârlığı göze alarak katiyen vermeyiniz!"

1903 yılı özellikle Fransa ve İtalya'da Ermeni propagandası ile geçti. Paris, Milano, Cenevre, Roma ve Londra gibi şehirlerde Ermeni konusunu gündeme getiren miting ve gösteriler yapıldı. İngiltere'nin de beş yıl aradan sonra yeniden Ermenilerin savunucusu durumuna geçtiği, Ermeni propagandalarında aktif rol üstlendiği görülmektedir.¹⁵⁹

Ermenilerin Avrupa'da propaganda amacıyla düzenledikleri bir başka toplantı da Londra'da 1904'te yapılan Anglo Ermeni Konferansıydı. "Anglo Ermeniyan Komitesi"nin düzenlediği bu konferansın organizatörleri, Ahmet Rıza'yı toplantıya Jön Türklerin lideri olarak davet ettiler. Amaçları onun

¹⁵⁸ Şura-yı Ümmet, Üçüncü sene, No:57, 13 Ağustos 1904, s.1.

¹⁵⁹ Bu faaliyetlerde karşılıklı kıskırtımlar vardı. Avrupalı hatiplerin söylemlerinden etkilenen Ermeni çeteciler, Kürtlerle çıkarılacak yeni çatışmaların Doğu Anadolu'nun Makedonya meselesi gibi Avrupalı devletler tarafından ele alınacağına inanmaya başladılar. Sason'da çıkarılan Ermeni ayaklanmasının bu sebeple organize edildiği hakkında bkz. Rize'deki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı V. Maevskiy'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhı General-Kvartirneysterına Gönderdiği 19 Ağustos 1904 Tarihli Rapor, Rusya Askerî Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1191, Yaprak 100-110 b.'den Türkiye'de Ermeni Meselesi, belge 8, s. 115-116.

fikirlerini öğrenmekti. Bu Jön Türkler açısından da bir fırsat olarak görüldü. Çünkü o güne kadar Avrupalılar Ermenileri tek yanlı olarak dinlemişler ve onlara muhalefet edenlerin ne dediğini hiç duymamışlardı. Ahmet Rıza, konferansta kendisine söz hakkı verilmesi koşuluyla daveti kabul edebileceğini bildirdi. Bu şartı kabul edilince de Londra'ya doğru hareket etti. Ancak daha sonra toplantıda sadece İngiliz, Fransız ve İtalyan delegelerine söz verileceği, diğer taraflara konuşma hakkı verilmeyeceği, ancak kendisinin kabul etmesi durumunda akşam yemeği sırasında bir konuşma yapabileceği bildirildi. Ahmet Rıza bu duruma nasıl tepki gösterdiğini şu sözlerle ifade etmiştir: "Biz bu ikinci karara teessüflerimizi ve bize de hukuk-ı ciddiyet-i milliyemizi müdafaa hakkı verilmediği hâlde konferansa gelemeyeceğimizi, fakat akşam ziyafette bulunarak kelim edeceğimizi anlattıktan sonra şunu da ilave ederek dedik ki, konferansta konuşma için Ermenilere ve Bulgarlara müsaade olunmadığını bir sebep olarak gösterip bizi de İngilizlere hakikat hâli arz etmekten men ediyorsunuz. Şarka ait bir ictimada herkesten ziyade alakadar olan Şarklıları söz söylemekten meni kıyam eylemeniz hatadır, haksızlıktır. Mamefih ihtilalcı Ermenilerle Bulgarlar konuşmasalar da olur. Çünkü onlara siz avukatlık ediyorsunuz. Onların taleplerini ziyadesiyle siz tercih ve müdafaa ediyorsunuz. Hâlbuki kimse hakikatte mazlum olan Osmanlıların hukukunu müdafaa etmiyor. Herkes yalan, gerçek birçok hikâyeler anlatıyor. Umumun saadetini temin edecek tedbirler çareler taharri aramaya gelince kimse icrası mümkün bir şey söylemiyor. Hıristiyanlık fikriyle birtakım taraftarane ve mübalağkirane fikirlerle de tehyic edilmiş. Yalnız Ermeniler düşünüyor. Umumun ıslah-ı ahvali nazar-ı itibara alınmıyor. İşte bunun için ciddi bir şey yapılamıyor. Konferansta bir İngiliz mebusla üç papaz, Fransa tarafından Mösyö Presana ve Mösyö Gillbart ve bir İtalyan sosyalist farklı dillerde konuşmalar yapmışlar ve şimdiye kadar Ermeni ve Bulgar yandaşı gazetelerde yazılan safsataları tekrar etmişler. Çare olarak da Berlin muahedesinin tatbik ve icrasını istemişler.

Akşam ziyafette 80 kişi kadar vardık. Yemekten sonra konuşmalar başladı. Konuşmaların çoğunda İngiliz, Fransız, İtalyan ittifakına ve bu ittifaktan doğacak kuvvetin Ermeniler lehine istigmali lüzumuna dair beyan-ı mütalaa eyledi. Fransa meclis azasından Mösyö Dilyeş, Memalik-i Osmanî'de bulunan bütün milletlerin hürriyeti temine açılmasını teklif etti.

Rum, İngiliz temsilcilerden sonra Ermeni Gazetesi Müdürü Minas Çeraz konuştu. Sonra söz bize verildi."

Ahmet Rıza Bey konuşmasında; Osmanlı Devleti'nin genel durumunu kısaca anlattıktan sonra bu duruma karşı yabancılar tarafından alınan tedbirlerin memlekete hatta Ermenilere birçok zarar verdiğini, hiçbir fayda sağlamadığını bildirdi. Buradan güç alan Ermeni ve Bulgar komitelerinin cinayetler işlediğini belirtti. Ahmet Rıza Bey, Rumeli'de Bulgar, Anadolu'da Ermeni sakin olan vilayetlere muhtariyet vermenin umum ahali hakkında faydalı mı yoksa zararlı mı olacağını muhakemeye girilerek Bulgaristan'daki Müslümanların hâlini ve daha sonra Girit'ten 40 bin Müslüman'ın göçe mecbur tutulduğunu anlattı. Konferansta Ahmet Rıza'dan sonra söz verilen bir papaz da islahatın genel olması gerektiği görüşünü destekledi. Bir Fransız delegesinin Meşveret'te çıkan yazıları eleştirmesi üzerine Ahmet Rıza yabancı delegelerle tartıştı. Onlara; Avrupa Türkiye'sinde Bulgarların otonomi aldığını, Ermenilerin de Anadolu'da aynı şeyi istediğini belirtti. Yabancılar, Ahmet Rıza'nın bu söylediklerine şiddetle karşı çıkarak iftira olduğunu söylediler.¹⁶⁰

Anglo-Ermeni Konferansı'nda liberallerle ayrılıkçı grupların işinin zor olduğu anlaşıldı. Avrupalıların Osmanlı Devleti'nin yapısını pek bilmedikleri, Avrupa'da yayımlanan Müslüman-Türk karşıtı yayınların etkisinde kaldıkları ve Osmanlı Devleti'nde basına uygulanan sansür nedeniyle olayların olduğu gibi yazılmadığı ve bunun sonucu olarak da yapılan yalan yayınların etkisinin bilinenden daha çok olduğu anlaşıldı. Hanioglu'na göre; Avrupa'da Jön Türk hareketi liberal bir hareket olarak bilinmesine rağmen Ahmet Rıza'nın konuşmasından sonra bu hareketin Türkçü ve Hıristiyan karşıtı olduğu fikri ortaya çıktı. Zira bu hareket içinde yer alan Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu gibi bazı isimlerde de Türkçü eğilimler göze çarpmaktaydı.¹⁶¹ Aslında bu isimler Jön Türk hareketinin sadece bir kanadını oluşturmaktaydı ve etkin rolleri yoktu.

¹⁶⁰ Şura-yı Ümmet, İkinci sene, No: 56, 29 Temmuz 1904, s.2-3.

¹⁶¹ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p.47.

II. ABDÜLHAMİT'E MUHALİF GRUPLARIN BİRLEŞMESİ

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Birleşmesi

1905 yılında Türkiye'nin yakın çevresinde ve Japonya'da önemli gelişmeler yaşandı. Asya ve Avrupa'da demokrasiye gidiş eğiliminin güçlenmesi, Osmanlı topraklarında özgürlük ve Meşrutiyet mücadelesine olumlu bir ortam hazırladı. Özellikle Rus, Japon ve İran örnekleri Osmanlı meşrutiyetçileri üzerinde etkili oldu. Rusya gibi koyu bir mutlakiyetle yönetilen bir ülkede bile Meşrutiyet'in gerçekleşebilmesi önemli bir moral kaynağı idi. Rusya'da Meşrutiyet'e geçişte, Japonlarla yapılan savaşın yenilgiyle sonuçlanması ve bundan doğan çalkantılı ortam önemli rol oynamıştı. Japonya hem bir Asya devleti hem de Meşrutiyet ile yönetilen bir ülke idi. Böylece, Asyalı bir devletin Meşrutiyet ile yönetilebileceğini, hem içte hem dışta başarılı olabileceğini kanıtlayan Japon örneği Jön Türklerin dikkatinden kaçmadı. Jön Türkleri etkileyen bir başka gelişme de İran'daki Meşrutiyet hareketiydi. Bunun önemi İran'ın İslam ülkesi olmasındandır. İran'da Meşrutiyet'in kabul edilmesiyle iki sonuç ortaya çıktı: Birincisi Kur'an'ın anayasal bir rejime engel olmadığını somut olarak ortaya konmasıdır. İkincisi de Müslüman bir halkın hükümdarından bir anayasal belge koparabileceğini ispatlamasıydı. Bütün bunlar 1905 yılından sonra Osmanlı topraklarındaki Meşrutiyet mücadelesine yeni bir ivme kazandırdı.¹⁶² Bu sebeple İttihatçıların Paris merkezi İran'daki Meşrutiyet yanlılarıyla temas kurması için Ömer Naci Bey'i İran Azerbaycanı'na gönderdi. Daha sonra Kolağası Halil, Mülazım Yakup Cemil ve Mülazım Filibeli Hilmi gibi isimler ona katıldı. Kolağası Halil Bey'in daha sonra anılarında anlattığına göre bu kişiler otuz kişilik bir kuvvet toplayarak İran'daki Meşrutiyet hareketine destek olmak istemişlerdi. Halil Bey gelişmeleri şu şekilde anlatmaktadır:¹⁶³

"Kuvvetin bir kısmını Van'a gönderdim. Ben de altı arkadaşımın beraber Bayazıt-İran hududu üzerinden Ağrı Dağı eteklerinde oturan Celali

¹⁶² Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 22. Baskı, YKY, İstanbul 2012, s. 172.

¹⁶³ İsmail Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881/2-1962)*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Erzurum 2009, s. 37-41.

Kürt aşiretlerinin liderlerini ziyaret ederek hudut boyunca ilerledim. Bunu yapmaktaki maksadım, İran hududunda oturan aşiretleri İran İnkılâp Cemiyeti'ne kazandırmak ve ileride bu aşiretlerden İran içlerinde faydalanmaktı. Hazeranlı, Haydaranlı, Yazidî, Takori, Şemsiki ve Milan aşiretleriyle dostluk bağlarını kuvvetlendirerek Van'a geldim. Hazırlıklarımı son defa gözden geçirdim, birkaç gün dinlendim ve İran hududunu geçtim."

İttihatçıların İran ve sınırdaki faaliyetleri neticesinde bu ülkedeki Meşrutiyet taraftarları her geçen gün güçlendi. Hatta bazı aşiretler taraf değiştirdi. Örneğin Şah'ın itimat ettiği Abdüvi Aşireti İran'daki hürriyet mücadelesinin bir parçası oldu. İttihatçıların Ömer Naci Bey aracılığıyla yürüttüğü İran'daki Meşrutiyet taraftarlarına desteği 13 Nisan 1909 tarihinde meydana gelen İstanbul'daki olaylara kadar devam edecektir.¹⁶⁴

II. Abdülhamit'in yönetiminden memnun olmayanların sayısının her geçen gün arttığı ancak padişaha muhalefet edenlerin ciddi takibat altına alınıp sürgün edildiği ve çeşitli baskılara maruz kaldığı görülmektedir. Bu nedenle muhalefetin büyük bir kısmı çalışmalarını Avrupa'dan yürütmektedir. Eylül 1905'te Talat Bey ve arkadaşları "*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*"ni böyle bir ortamda kurdu. Selanik'te kurulan bu cemiyet; Selanik Askerî Rüştiyesi Müdürü bir numaralı aza Bursalı Mehmet Tahir Bey'in başkanlığında, iki numaralı aza Askerî Rüştiye Mektebi Fransızca Muallimi Kolağası Naki, Talât, Rahmi, Midhat Şükrü, Kazım Nami, Hakkı Baha, Ömer Naci, İsmail Canbolat, Edip Servet, Müftüzaade İhsan Namık, Sanayi Mektebi Müdürü Hoca İsmail Mahir ve Mustafa Necip Beylerden oluşuyordu.¹⁶⁵ Enver Paşa anılarında cemiyete kendisinin on ikinci üye olarak alındığını ayrıntılı bir şekilde anlatır.¹⁶⁶ Bu cemiyet, Paris'teki Terakki ve İttihat Cemiyeti ile müştereken hareket ediyordu ve yüz üyesi

¹⁶⁴ Aynı yer.

¹⁶⁵ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-I*, s. 165-166; Selanik'te cemiyete gireceklerin tahlif edildikleri yer Midhat Şükrü Bey'in eviydi. Cemiyete girecekler geceleyin sokaklarda rehberleriyle dolaştırıldıktan sonra gözü bağlı olarak Midhat Şükrü Bey'in evine getiriliyorlar, orada kendi rehberleriyle diğer iki zatın huzurunda cemiyete sadakate yemin ediyorlar, gözleri bağlı olarak yine rehberleriyle dönüyorlardı. *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı*, haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Örgün Yayinevi, İstanbul, 2003, s. 11. Ayrıca krş. Tansu, *İttihâd ve Terakki İçinde*, s.24; *Bahaddin Şakir Bey'in Biraktığı*, s.273-283.

¹⁶⁶ Bkz. *Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908*, haz. Halil Erdoğan Cengiz, 5. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s.30-34.

vardı. Cemiyetin üye sayısı kısa sürede bine yaklaşmıştı.¹⁶⁷

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Rumeli'deki karışık ortamdan da yararlanarak büyük bir gizlilik içinde ve hücre biçiminde örgütlenip yayılmaya başladı. Bu tür bir örgütlenme, önceden beri devrimci Osmanlı kuruluşlarında görülmekteydi. Ayrıca Bulgar çete faaliyetini yürüten İç Makedonya İhtilal Komitesi'nin de böyle örgütlendiği¹⁶⁸ ve bu şekilde kurulan gizli örgütlerin birbirlerinden haberdar olduğu anlaşılıyor. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Paris'teki Terakki ve İttihat Cemiyeti arasında 1907 yılı içerisinde çeşitli görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelerden ilki Paris şubesinde Bahattin Şakir ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nden Mehmet Bahattin Bey arasında İstanbul'da yapıldı. İstanbul'da gerçekleşen çok sayıda görüşmenin ardından iki cemiyetin görüşleri arasında bir fark olmadığı görülerek birleşme konusu gündeme geldi.¹⁶⁹ Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti üyelerinden Doktor Nazım Bey, Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile gizlice haberleşerek birleşme konusunu görüşmek üzere Selanik'e gelmek istedi. Bu sırada Rumların, Bulgarlara karşı kurduğu "*Makedonya*" adlı bir cemiyetleri vardı. Her iki cemiyet de gizli olmasına rağmen birbirlerini biliyordu. Bundan dolayı Makedonya Cemiyeti'ne mensup Marko Teodoridis, Nazım Bey'in Yunanistan yoluyla Selanik'e gelmesini temin etti.¹⁷⁰ Selanik'te, yürütülen görüşmeler sonunda iki cemiyetin birleşerek çalışmasına karar verdiler. Böylece 27 Eylül 1907'de, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Terakki ve İttihat Cemiyetiyle birleşerek Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını aldı. Bahattin Şakir'e göre, "*...İki cemiyetin birleşmesi vatanın çıkarları göz önüne alınarak gerçekleşti ve bu iki küçük cemiyetin birleşmesi vatanı istibdat batağından kurtardı.*" Cemiyetin birleşme esasları şu şekilde belirlendi.¹⁷¹

"1. Cemiyetin biri dâhilî ve biri haricî olmak üzere iki merkez-i

¹⁶⁷ *Bahaddin Şakir Bey'in Biraktığı*, s.32, 304.

¹⁶⁸ Bu örgüt hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Adanır, *Makedonya Sorunu*, TVYY, İstanbul 1996, s.118-125; Mehmet Hacısalihoğlu, *Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918)*, TVYY, İstanbul 2008, s.94-95, 115-125; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat* s.106; Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat*, s.117.

¹⁶⁹ *Şura-yı Ümmet*, No: 204, 7 Kanunusani 1325, s.2.

¹⁷⁰ Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat*, s.136.

¹⁷¹ *Şura-yı Ümmet*, No: 204, 7 Kanunusani 1325, s.2. Krş. *Enver Paşa'nın Anıları*, s.40; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-I*, s. 183.

umumisi olacak.

2. Kanun-i Esasi'nin tatbiki amaçlarıdır. Cemiyetin iç ve dış iki nizamnamesi vardır.

3. Merkez-i Umumilerin ayrı görevleri olsa da umur, idare ve maliyede birbirlerine yardım etmek zorundadırlar.

4. Dâhildeki üyeler Paris merkezi vasıtasıyla birbirleriyle haberleşecekler sonra yine dâhili üye sıfatlarını koruyacaklardır.

5. Paris şubesi cemiyetin dış cemiyetlerinin temsilciliğinden başka cemiyetin harice karşı temsilciliğini de yürütür. Hükûmât-ı ecnebiye ve matbuât-ı ecnebiye ile olan münasebatın mesuliyeti harici merkez-i umumiye ve dâhildeki teşebbüsât ve icraatın mesuliyeti kâmilen dâhili merkezi umumiye aittir.

6. Merkez-i Umumiler yalnız imtina ile yek diğerlerinin harekâtını tadile salahiyettardır.

7. Cemiyetin vasıta-i neşri eskârı şimdilik Türkçe Şura-yı Ümmet, Fransızca Meşveret gazeteleridir. Dâhili merkez-i umuminin muavenet ve iştirakıyla harici merkez-i umuminin taht-ı nezaretinde basılıp dağıtılacaktır. Şura-yı Ümmet ile Türkçe bil-cümle neşriyat haricî merkez-i umuminin teklifini göz önüne almaya mecbur olduğundan mesuliyetine dâhilî merkez-i umumi de iştirak edecektir."

Bu birleşmeyle II. Abdülhamit'e karşı dışarıda yürütülen muhalefet hareketi devletin Rumeli'deki topraklarına kaydı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti, asıl faaliyetini yabancı müdahalesi sonucunda ıslahat yapılmakta olan ve vasi salahiyetle Müfettiş-i Umumilikle idare edilen "Vilayât-ı Selase" yani Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerinde yürüttü. Cemiyet, genellikle karakterlerine itimat edilen genç zabıt ve bazı sivil memurlar arasında gizlice yayılmaya başladı. Cemiyet, Anadolu'nun bazı vilayet merkezleriyle hafiyelerin çok olduğu İstanbul'da bile üyeler buldu. İşte bu azimli faaliyet ve cemiyet tarafından zaman zaman gizlice Manastır'da

neşredilen "Neyyir-i Hakikat"¹⁷² gazetesinin yayınları bilhassa üç vilayetteki halkı II. Abdülhamit idaresi aleyhine tahrik etmekteydi. İttihat ve Terakki Cemiyeti 1907'de II. Abdülhamit'e bir beyanname gönderip Meşrutiyetin ilanını istemek suretiyle kendisinin mevcudiyetini perde arkasından ilk defa gösterdi.¹⁷³

Paris ve Selanik cemiyetlerinin birleşmesi, diğer muhalif unsurların bir araya gelmesi için umut ve çabaları artırdı. Öte yandan hükümet, cemiyetin kendini belli etmesinin ardından Selanik'te Jön Türkleri tutuklamaya başladı. Bunun üzerine Paris şubesinden Doktor Bahattin Şakir, Taşnaksutyun Cemiyeti'ne bu durumu haber vererek tutuklamaların durdurulması ve tutukluların kurtarılması konusunda yardım istemiştir.¹⁷⁴ Dolayısıyla cemiyet, devrimci faaliyetlerin nasıl yapılacağı konusundaki bilgilerini Taşnaksutyun ile yürüttüğü ilişkiler sonucunda geliştirdi.

1907 Muhalif Güçler Kongresi ve Jön Türk-Taşnaksutyun İttifakı

1905'ten sonra Rusya'da zor duruma düşüp¹⁷⁵ buradan ayrılmak zorunda kalan Kafkasya Ermenileri İstanbul, Van, Erzurum, Reşt, Tebriz ve Tahran'a yerleştiler. Hınçak, Taşnak ve Sosyal Demokratlar buralarda bireysel ve örgütlü olarak çok önemli rol oynadılar. Taşnaksutyun Partisi'nin Osmanlı Devleti ve İran Azerbaycanı'nda kurduğu örgütlerin çapı nedeniyle taktik ve strateji değişiklikleri bütün rakiplerini geride bıraktı. Taşnaklar, Ermeni sorununun saplandığı çıkmazdan, Rus devrimci deneyiminden ve Özgüllükçülerle Genç Taşnakların "Bulgar Yolu"nun kısırlığına karşı yönelttikleri eleştirilerden ders aldılar. Anadolu vilayetlerinde Ermeni nüfusunun gerileyişini gözlemlediler ve Müslüman halkların nasıl uyandıklarına dikkat ettiler.(1906'daki Van, Erzurum ve Kastamonu'daki pazaryeri kargaşaları ve İran'da encümenler hareketi). Bütün bu nedenlerle, Osmanlı yönetiminin ancak devletteki bütün halkların toplu eylemiyle

¹⁷² Bu gazete; Manastır halkına birlik ve çağdaşlık mesajı verirken bunu "İttihat" ve "Terakki" kelimeleri üzerinden yaparak cemiyete verdiği desteği ifade etmekteydi. Bkz, *Neyyir-i Hakikat*, Nüsha-i Mümtaze, Manastır, 1325.

¹⁷³ *Enver Paşa'nın Anıları*, s.50, *Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi*, s. 10-12.

¹⁷⁴ Cemiyet tarihine ilişkin yayımlanan belgeler için bkz. *Şura-yı Ümmet*, Dokuzuncu sene, No: 217, 8 Nisan 1326, s.4.

¹⁷⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 942-143, 16 Kanunuevvel 1913, s.1.

devrilebileceği kanısına vardılar. Dolayısıyla, Doğu'nun eski devletlerinin demokratlaştırılması ve çağdaştırılması için Türk, Azerbaycanlı ve İranlı Müslüman ıslahatçılar ve devrimcilerle anlaşma yollarını aradılar. Nihayet kendileri; Batılı devletlerin ekonomik hatta siyasî emperyalizminin kurbanı olan despotik rejimler tarafından baskı altında tutulan Ermeniler, kapitalizmle geleneksel toplumlar ve emperyalizmle (İran anayasacı hareketiyle Genç Türk hareketinin temsil ettiği) emperyalizme direniş arasındaki gerilimlerin önemini kavramaya başladılar. Doğuda çeşitli derecelerde öncülüğünü yaptıkları sosyalizm, onların hiç değilse kuramsal olarak Müslüman milliyetçiliğinin bağımsızlık, ekonomik ve kültürel ilerleme talepleriyle gerici nitelikleri yabancı düşmanlığı, batılı değerleri reddetmesi ve İslam arasındaki çelişkileri çözmelerini, sonra da bütün Doğu halkları için demokrasi ve barışa dayanan bir arada yaşama fikrini önermelerini mümkün kıldı.¹⁷⁶

Taşnaksutyun'un 22 Şubat-4 Mayıs 1907 arasında Viyana'da yapılan Dördüncü Dünya Kongresi, Tašnaksutyun tarihinin en önemli toplantılarından biridir. Bu kongrede; Osmanlı ve Rus Ermenilerinin birliği, Kafkasya'da izlenecek yol, sosyalist program kabul edilmesi, devrim yapılabilmesi için izlenecek yollar konuşulup kararlaştırıldı. Savunma, propaganda, silahlanma, ekonomik ve politik olarak güç kazanma esasları benimsendi. Dini, dili, ırkı ne olursa olsun başkalarıyla işbirliği yapılması tezi benimsendi. Öte yandan Tašnaksutyun örgütlenmesinde değişiklik yaparak Merkez Komiteyi; Merkez Komite ve Gomidah olarak ikiye ayırdı. Varto'da bir askerî birlik oluşturulması için seçim yapıldı. Sosyalizm politik program olarak kabul edildi.¹⁷⁷ Bu kongrede alınan kararlar Tašnaksutyun'un 1907'de yapılan İkinci Osmanlı Muhafif Güçler Kongresi'ne katılmasına zemin hazırladı. İttihat ve Terakki'nin desteğini arkasına alan Ermeniler, bu serbestlikten istifade edip Doğu vilayetlerinde esas amaçları için uygun zemin hazırlamaya çalışıyorlardı. Bu amaçla Kürtlerin, Meşrutiyet'e karşı gelmelerinden dolayı rejim için tehdit oluşturduklarını dile getiriyorlardı.¹⁷⁸ Tašnaksutlar, Doğu'da yaşayan Ermeni halkına dağıttıkları beyannamelerde,

onlardan Türklerle karşı karşıya gelmekten sakınmalarını istemekteydi.¹⁷⁹

Taşnakların Cenevre Şubesi de propaganda çalışmalarını tüm hızıyla devam ettirmekteydi. Cenevre Şubesi, "Cemiyet-i Müttehide" adıyla Büyük Devletlerin Dışişleri Bakanlıklarına birer telgraf çekerek, Osmanlı Devleti'nin Dördüncü Ordu'yu seferber hâle geçirmek suretiyle Hıristiyanların katledilmesi emrini verdiğini bildirdi. Komite aynı bilgiyi Daily News gibi bazı gazetelere de vererek yayımlanmasını sağladı. Osmanlı hükümeti, bu gelişmeye gerçeği yansıtmadığı için büyük tepki göstererek ilgili sefaretlerinden bu cemiyetin gerçek niyetinin ne olduğunun araştırılmasını istedi.¹⁸⁰ Eylül 1904'te meydana gelen bu hadiseyi soruşturan Paris Sefareti, bu cemiyet hakkında Sadaret'e şu bilgileri vermiştir:¹⁸¹

"Bu telgrafların amacı, Ermeni milletinin amaçları hakkında Avrupa milletlerinin dikkatini çekmek gibi görünüyor. Cenevre'deki Ermeni komitesi çoğunlukla Rus tebaası Ermenilerden oluşuyor. Bu komitenin, Osmanlı topraklarından başka Rusya, Bulgaristan, Amerika, İngiltere, Yunanistan ve Mısır'da şubeleri vardır. Komitenin en önemli amacı Osmanlı Devleti'nin ıslahat yapmasını sağlamaktır. Komite, Ermenilerin Osmanlı Devleti ve Rusya'daki durumlarını kıyaslayarak orada Ermenilerin askerlik yaptıklarını ve memuriyete kabul edildiklerini beyan etmektedir. Bu komitenin Osmanlı topraklarında çok sayıda üyesi vardır ve komiteye Rus Ermenileri tarafından nakdî yardım yapılmaktadır. Bundan başka komiteyi finanse eden Mısır ve İskenderiye'nin önemli tüccarlarından Mihran Kalkayan ve İskenderiye'de ikamet eden Dr. Enfiyeciyen vardır."

Taşnaksutyun Komitesi, bu denli geniş destek bulsa da amacına ulaşmada güçlük çekmekteydi. Muhalefete karşı yurt içinde tutuklamalar ve baskılar iyice artarken yurt dışındaki "Jön Türkler" de durmadan çalışıp faaliyetlerini genişletmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bunun sonucunda Paris'te Terakki ve İttihat Cemiyeti, Prens Sabahattin Bey grubu ve Ermeni ve Rum komitelerinin de katılacağı bir kongre toplanmasına karar

¹⁷⁶ Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s. 75-76.

¹⁷⁷ Dasnabedian, *History of the Armenian*, p. 85.

¹⁷⁸ Lewy, *The Armenian Massacres*, s.68.

¹⁷⁹ Rusya İmparatorluğu'nun Van'daki Konsolos Yardımcısı R. Termen'in Kafkasya Askerî Bölge Karagâhı General-Kvartirmeysterına Gönderdiği 6 Mart 1906 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1205, Yaprak 7-12 ve Yaprak 19-23b'den *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 17,18, s.147, 149.

¹⁸⁰ BOA. A. MKT. MHM; 549/4, 1322 S 20.

¹⁸¹ BOA. DH. TMIK. M; 189/41, 1322 L 28.

verildi. Bu kongrenin toplanmasının amacı II. Abdülhamit'e karşı tek cephe oluşturulmasını sağlamaktı. Tek cephe oluşturulabilmesi için bu toplantıya Ermeni komitelerinin de iştirak etmesi şarttı, ama onlardan bazıları bu konuda pek hevesli görünmüyorlardı.¹⁸² Bazı Ermeniler ise Jön Türklerle işbirliğinin gerekliliğine inanmaktaydı. 1902 Kongresi'ne katılan Razmig dergisi yazarı Zartaryan 1906 yılında; Paris'teki Jön Türklerin örgütlenmelerinin iyi bir şekilde tamamlandığını, bu kişilerin Ermenilerin güvenebilecekleri insanlar olduğunu, daha önce işbirliği sağlanamasa da Jön Türklerle bir ittifak yapılmasının iyi sonuçlar vereceğini düşünerek Jön Türklerin işbirliğine ikna edilmesi için çalışmalar yapmaktaydı.¹⁸³ Tam bu sırada beklenmedik bir olay meydana geldi. O güne kadar çekimser bir görüntü veren Cenevre'deki Taşnaksutyun Cemiyeti, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ne ve Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin temsilcisi Ahmet Rıza Bey'e mektup yazarak görüşme talebinde bulundu. Taraflar arasında yapılan toplantıda Taşnakları Vahram Kalfayan ve Haçatur Malumyan temsil etti. Ayrıca bu partinin basın yayın organları olan Hayrenik ve Razmig dergilerinin editörleri Sarkis Minasyan, Sarafyan ve Ruben Zartaryan da toplantıya katıldı. Jön Türkler adına Bahattin Şakir, Ahmet Rıza, Muhammet Ali Halim Paşa, Samipaşazade Sezai, Romanya şubesinden Veliyullah Çelebizade Mahmut Çelebi, Fransızca Meşveret Gazetesi adına Pierre Anméghian Teşebbüsü Şahsi ve Adem-i Merkeziyetçiler adına Sabahattin Bey, Ahmet Fazlı, Dr. Mekkeli Sabri ve Dr. Nihat Reşad kongre üyesi olarak görev yaptı. Kongrenin açış konuşması Samipaşazade Sezai tarafından yapıldı. Daha sonra Ahmet Rıza Bey, Sabahattin Bey ve Malumyan alt komite üyesi, Pierre Anméghian da kongre sekreteri olarak seçildi.¹⁸⁴

Bu toplantıda Ermeniler amaçlarını açıkça belirterek; Ermeni komitelerinin bağımsız hareket etmelerinin gerek memleket ve gerek kendileri için iyi olmadığına kanaat getirdiklerini açıklamışlardır. İstenilen

¹⁸² Bahaddin Şakir Bey'in Biraktığı, s.408. Ermeni komitelerinin önderleriyle Dr. Bahattin Şakir, Ahmet Rıza ve Dr. Nazım arasında yapılan istişare görüşmeleri için bkz. Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, çev. Aysen Taşkent Ekmekçi, İletişim, İstanbul 2015, s. 58-65.

¹⁸³ BOA. A. MTZ (04); 168/54, 1326 6 8. Benzer yaklaşım ve işbirliği konusunda Taşnakların kendi aralarında yaptıkları tartışmalar için bkz. Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 71-75.

¹⁸⁴ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p. 203; ayrıca krş. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat*, s. 113.

hedefe ulaşabilmek amacıyla ortak bir program düzenlenmesini ve izlenecek yolların şimdiden belirlenmesini teklif etmişlerdir. Taraflar arasında ateşli tartışmalar yaşanmış ancak sonuç olarak şu kararlar alınmıştır: Her cemiyet kendi kimliğini korumakla beraber prensiplerini bir an için dikkate almayacak, diğerlerinin eleştirisiyle meşgul olmayacak, istibdada son verilmesi için ortak bir program altında çalışılacak, çalışma tarzını da bu üç cemiyetin gizli şekilde seçecekleri delegeler belirleyecektir.¹⁸⁵ Taşnaksutyun, Doğu illerinde yapılacak reformlardan ve Büyük Devletlere Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme çağrısından vazgeçecek ve merkezi bir devlet olarak kalma fikrini destekleyecektir ki bu Ermeniler açısından geri adım atmaktır.¹⁸⁶ Bu kararlar muhalefetin ortak hareket etmesine zemin hazırladı ve İkinci Jön Türk Kongresi 27-29 Aralık 1907'de Baron Velorme adında bir kişinin konağında toplandı.¹⁸⁷ İkinci Jön Türk Kongresi'ne ihtilalcı fırka ve komitelerin çoğu katılarak II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi ve bütün unsurlar arasında eşitliğin sağlanması için Meşrutiyet ile anayasanın tekrar ilan ettirilmesi kararı aldılar. Böylece ilk kez Sultan II. Abdülhamit'e muhalif olanlar ortak amaç etrafında birleşti.¹⁸⁸

İkinci Jön Türk Kongresi'nden sonra hazırlanan bildirmede; Osmanlı Devleti'ni oluşturan unsurların birlik olmayı başardıkları ve amaca ulaşmaya değin ihtilal yolunda ısrar edecekleri açıklanarak Türkçe, Arapça, Kürtçe, Arnavutça, Ermenice, Bulgarca ve Rumca risaleler bastırılarak özellikle köylüler, memurlar, askerler, ulema ve diğer yüksek sınıflara dağıtılmasının kararlaştırıldığı ilân edildi. Kongrede hedefe ulaşmak için kullanılacak yöntemler de saptandı. Bunlar, silahlı direniş, siyasî ve iktisadî grev, memur grevi, vergi vermeme, ordu içinde propaganda, genel ayaklanma çıkarma ve duruma göre alınacak yeni kararlardı. Kongre ayrıca propaganda faaliyetlerini yürütmek ve devletteki bütün unsurlarla toplumdaki bütün sınıflara çağrı yapmakla sorumlu bir ortak komite

¹⁸⁵ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s. 287-288.

¹⁸⁶ Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 79-80.

¹⁸⁷ İbrahim Temo, *İttihât ve Terakki Anılarım*, s.168. Krş. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p. 203.

¹⁸⁸ Kongrede yaşanan tartışmalar ve kongre sonunda yayımlanan beyannamenin ayrıntıları için bkz. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s. 289-297; Bahaddin Şakir Bey'in Biraktığı, s.422-427.

kurulmasına karar vermiştir.¹⁸⁹ 1907 Kongresi'nde sağlanan bu anlaşma Abdülhamit aleyhtarı gruplar arasındaki görüş ayrılıklarının çözüldüğü anlamına gelmez.¹⁹⁰ Bunun en önemli sebebi bazı kesimlerin ademi merkezîyet sisteminden duyduğu rahatsızlık, Avrupalıların işe müdahalesiyle Avrupa'daki Osmanlı topraklarının parçalanacağı endişesi¹⁹¹ ve Ermenilerin asıl amaçlarından vazgeçmemesiydi.

Böylece Taşnaksutyun'un 1907 Viyana Kongresi'nin ikili programıyla hazırladığı yeni politikası, Taşnak Partisi'nin temsilcisi Kafkasyalı Agnuni'nin girişimiyle Paris'te toplanan Osmanlı muhalefet partilerinin ortak kongresince de onaylanmış oldu. Kafkasya'da, bu yeni politikaya tepki gösterenler bulunmaktaydı. Tiflis'te yayımlanan bazı Ermenice gazetelerde yer alan haberlerde Taşnaksutyun Cemiyeti, yetkisi olmadığı hâlde bazı millî meseleleri kendi inisiyatifinde olan konularmış gibi çözmeye kalkışmakla suçlandı ve burada cemiyetin aleyhinde bir cereyan ortaya çıktı.¹⁹²

İttihatçılarla giderek artan temaslar sonucunda Ermeni devrimci örgütlerinin program ve söylemlerinde gözle görülür bir değişim yaşandı. 1907'de dönemin en güçlü Ermeni örgütü olan Taşnakların, bağımsızlık idealinden idari bir ademi merkezîyetçiliğe meyletmesi bunun önemli göstergelerindendir. Bu temaslar sonucunda Ermeni çetelerinin artık Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne karşı daha saygılı bir dil tutturdıkları gerçektir.¹⁹³ Bu dönüşün sonucunda Taşnaksutyun, 1907 kongresinde "Osmanlı Ermenistanı" üzerindeki ana siyasî hedefini şöyle açıklamıştır: "*Bütün seçimlerin ırk, din ve cinsiyet ayrımı gözetilmeksizin; genellik, eşitlik, gizlilik ve nispilik temelinde gerçekleştirildiği meşrutî bir Osmanlı Devleti sınırları içerisinde bölgesel adem-i merkezîyet ve federatif bağlar üzerinde örgütlenmiş siyasî ve sosyal hürriyet.*"¹⁹⁴

Sabahattin Bey ve Ahmet Rıza, toplantıya katılmayan Hınçak, Veragarmiyal Hınçak ve Arnavutları da işbirliğine davet etti. Sabahattin

¹⁸⁹ Bu kararların yer aldığı beyanname metni için bkz. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp*, s.413. Ayrıca krş. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p. 205; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat*, s. 116; Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s.81.

¹⁹⁰ Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat*, s. 141.

¹⁹¹ İbrahim Temo, *İttihât ve Terakki Anıları*, s.169.

¹⁹² BOA. A. MKT. MHM; 748/13, 1324 R 29.

¹⁹³ Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat*, s.138.

¹⁹⁴ Koptaş, *Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan'm*, s.175-176.

Bey, Ahmet Rıza ve Malumyan pozitivism ve Demolins teorileri etrafında birleştiler. Bu gelişmeler, İttihat Terakki ve Taşnakların taktiksel işbirliğini devam ettirmelerini sağladı. İttihat ve Terakki ile Taşnaklar arasında sağlanan ittifaka diğer Ermeni gruplar katılmadı. Hatta Taşnakların Jön Türkler ve İttihat ve Terakki ile bu kadar yakınlaşması diğer Ermeni komitelerini rahatsız etmekteydi. Hınçak dergisi editörü Stephan Sabahgulyan taktiksel işbirliği ile ilgili eleştirel bir makale yazarken Malumyan, Şurâ-yı Ümmet'te taktiksel işbirliğini ele alan bir yazı yazdı. Bu yakınlaşma sonucunda Mamuretülaziz'in Arapkir kazasında Müslümanlarla Ermeniler bir kongre yaptı. Bu işbirliği Taşnakların devrimci sosyalistlerle yakınlaşmasını ve onlardan rejimin değiştirilmesine yönelik devrimci taktikler öğrenmelerini sağladı. Muhalif kongre Jön Türk devriminde önemli rol oynadı.¹⁹⁵

1907 yılının sonlarında rejime yönelik olarak çıkarılan isyanlar ülkenin birçok bölgesine yayıldı. Bunda vergi yükü ve ekonomik sıkıntıların da etkisi vardı. Rusya ve İran'daki devrimler Osmanlı'da da devrimin mümkün olduğunu göstermekteydi. Bir gazetede Erzurum ve Trabzon'da meydana gelen olaylarla ilgili olarak yapılan yorumda şu ifadeler kullanılmıştır: ¹⁹⁶ "*O bölgelerde sakin olan Müslümanlarla Ermeniler nihayet bir vatanın evladı olduklarını anlayıp birbirleriyle ittifak ederek II. Abdülhamit yönetimine karşı el birliğiyle hareket etmeye karar vermişlerdir. Zaten Müslümanlarla Hıristiyanlar birbirleriyle ittifak etmezlerse bu sadece II. Abdülhamit'in işine gelir.*" Türk ve Ermeni devrimciler kendi iletişim ağlarını kullanarak isyan haberlerini yayıyor, insanlar arasında ortak bir amaç oluşturmaya çalışıyordu.

1908 Temmuz'unda İstanbul'dan Muş ve Van'a kadar birçok yerde, Taşnaklar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin müttefiki olarak açığa çıktılar ve silahlarını bıraktılar. 1908 yazından başlayarak Ermeni hareketinin özellikle de Taşnak Partisi'nin ağırlık merkezi Kafkaslardan Osmanlı ve İran topraklarına kaydı. Bunda Rus baskıları, İran'da Tebriz ayaklanmasıyla ortaya çıkan anayasa hareketi ve ikinci devrim dalgası (Haziran 1908) ve Jön Türk hareketiyle Osmanlı Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konması

¹⁹⁵ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p.206-209.

¹⁹⁶ Şura-yı Osmanî, No: 4, 15 Mart 1907, s.3.

(Temmuz 1908) etkili oldu. Ermeni devrimci hareketi 1908'den 1912'ye kadar süren bu dönemde yeni bir boyut kazandı. Ermeniler, bazı olumsuzluklar yaşamalarına rağmen bu ittifaka sadık kaldılar ama örgütlerinin kendi kimliğini ve ulusal niteliğini sürdürdüler.¹⁹⁷

Osmanlı Topraklarında Muhalif Propagandanın Artması ve Yaşanan Karışıklıklar

Komitecilerin Osmanlı Topraklarına Girmesi ve Silahlanma Çalışmaları

Nisan-Haziran 1898'de Tiflis'te yapılan Taşnaksutyun İkinci Dünya Kongresi'nde dış propagandaya ağırlık verilmesine ve bu amaçla Fransa'da "Pro Armenia"adlı bir gazete çıkarılmasına karar verilmiş ve bu gazetenin finansmanını Batı bürosu üstlenmişti.¹⁹⁸ Pro Armenia'da Makedonya sorunu Ermeni sorunuyla eş tutulup Makedon gazetelerinden alıntılar yapılmak suretiyle propaganda yapılıyor, Makedon ve Ermenilere Müslümanların yaptığı katliamlardan bahsediliyordu. Böylece Büyük Devletler nezdinde Osmanlı Devleti'ne baskı kurulması amaçlanıyordu.¹⁹⁹ Öte yandan Troşak da düzenli olarak ayda bir defa çıkarılmaya devam etti. Taşnaksutyun'un dış propagandası 1904 Sason Olayları'nda doruğa çıktı. Bu propagandada en çok Osmanlı Ermenileriyle ilgili haberler yer aldı. 1905'in ortalarından itibaren ise tamamen Kafkasya'dan gelen haberlerle ilgilenildi. 1905-1907 arasında Taşnaksutyun Van'da ciddi şekilde örgütlenerek bölgede üstünlük sağladı. Daha sonra Van teşkilatı ikiye ayrılarak faaliyetlerine devam etti. Buna göre; kentin kuzeyi ve doğusu ayrı ayrı teşkilatlandırıldı. Sham denen bölgede; Aram, Dikran, Sarkis etkili üyeler olarak belirlendi. Van Gölü'nün güneyindeki dağlar da Lemabr bölgesi olarak adlandırıldı ve burada Ruben, Vartan ve Şahbaz lider kadro olarak tespit edildi. 1906 Haziran sonunda Ruben Taşnaksutyun tarafından Ahlat, Muş ve Sason'da faaliyet göstermek üzere görevlendirildi.²⁰⁰

Padişah II. Abdülhamit'e 21 Temmuz 1905'te bir suikast girişiminde

¹⁹⁷ Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s. 76.

¹⁹⁸ Dasnabedian, *History of the Armenian*, p. 57-61.

¹⁹⁹ Hacısalihoglu, *Jön Türkler ve Makedonya*, s.94-95.

²⁰⁰ Dasnabedian, *History of the Armenian*, p. 83.

bulunulması ülkenin güvenliğiyle ilgili endişeleri artırmıştı.²⁰¹ Osmanlı istihbaratı, 1905 yılı Ağustos ayının ortalarından itibaren ülkenin birçok yerinde Ermeni komiteciler tarafından karışıklıklar çıkarılacağına dair bilgiler elde etti. Yunanistan'da yayımlanan "İstima" gazetesinde de benzer içerikli bir makale yayımlanınca konunun Atina Sefareti'nce tahkik edilerek haberin kaynağının ne olduğunun araştırılması emredildi. Elde edilen bilgilere göre; Osmanlı topraklarına dışarıdan giren kişiler tarafından padişahın cülusunun yıldönümü törenleri sırasında İstanbul'da cinayetler işlenerek karışıklık çıkarılacaktır. Son derece ciddi olan bu istihbarat sonrasında Sadrazam, 30 Ağustos'ta Dâhiliye ve Zaptiye Nezaretlerine, gerekli tedbirleri alıp olaylar çıkmasının önüne geçmelerini ve bir güvenlik zafiyeti olmaması için jandarma ve askerden gereken desteğin alınmasını emretti. Sadrazam, devletin ilgili tüm birimlerine gönderdiği diğer bir yazıda da yabancı gazetelerde birçok yerde karışıklık çıkarılacağına dair yayınlar yapıldığını, bu şekilde Anadolu Ermenilerinin tahrik edildiğini ifade ederek bazı askeri kıtaların Anadolu'dan başka yerlere sevk edilmesinden dolayı asker sayısının az olduğunu, karışıklık çıkmasından sonra silâh altına asker almanın bir fayda getirmeyeceğini belirtip şu tedbirlerin alınmasını emretti.²⁰² "Asayişin korunması için İstanbul ve taşrada polis ile jandarmaya zaten yardımcı olan askerin bu işlevini devam ettirmesi, güvenlik konusunda daha temkinli hareket edilmesi ve polis, jandarma ve asker sayısının ihtiyaca göre biraz daha artırılması. Hıristiyan ve bilhassa Ermeni nüfus bulunan bölgelerde bu yöllü tedbirlerin alınmasına özen gösterilmesi. Hükümet binalarıyla yabancı müesseselerin korunması için zabıta ve belediye memurlarının görevlendirilmesi. İhtiyaç duyulan yerlere derhal asker sevk edilip zabıta ile işbirliği yaparak ne olursa olsun ahalinin olaylara karışmasına ve olayların başka yerlere sıçramasına meydan verilmeyerek suçluların kaçmasının önlenmesi. Olayların elebaşlarının buldukları yerde ele geçirilmesi, ancak olaylara karışmayanların rencide edilmemesine itina gösterilmesi. Asker ihtiyacının asker fazlası olan yerlerden

²⁰¹ Padişaha suikast teşebbüsünde bulunanların Ermeni olması bazı Ermeni vatandaşların bundan üzüntü duymasına yol açtı. Ayrıca padişahın cülusu nedeniyle Ermeni murahhasları, muteberanı, talebeler ve muallimler tarafından manastır ve kiliselerde dualar okunduğuna dair Van'dan Sadarete çekilen 6 Eylül 1905 tarihli telgraflar için bkz. BOA. Y. A. HUS; 492/88, 1323 B 6.

²⁰² BOA. Y. A. HUS; 496/50, 1323 C 30.

karşılanması. Bilhassa Erzurum, Van, Bitlis ve Halep vilayetlerinin uyarılması.”

Aslında bir süreden beri topraklarına yurt dışından Ermeni komitecilerin girdiği ve bunların karışıklık çıkarmayı amaçladığı Osmanlı hükümetinin bildiği ve tedbir almaya çalıştığı bir konuydu. Rusya'dan ayrılmak isteyen Ermeni komiteciler, bazı Rus köylerinde toplanıyorlar ve buradan topluca İran'a bağlı Bakü Hanlığı'nın arazisinden geçerek İştoga Kazası üzerinden Rumiye Gölünün güneyinden Şeyh Abdullah adlı araziye ulaşarak buradan Osmanlı sınırını geçiyorlardı.²⁰³ Komitecilerin rahatlıkla sınırı geçmesinin diğer bir sebebi de özellikle İran sınırında korunması çok zor olan dağlık bölgeler bulunmasıydı. Rusya'daki Ermeni komiteciler de aynı yolu tercih ederek Bakü ve Selmaş üzerinden İran'a geçiyor ve Tebriz ve Hoy'dan da Osmanlı sınırına ulaşıyorlardı. Selmaş Şehbenderliği, Osmanlı-İran sınırının muhtelif bölgelerinde bulunan bölüklerden ayrı olarak dağlık kesimlerde küçük müfrezeler görevlendirilmesini ve bu konuda İran hükümeti nezdinde ciddi girişimler yapılması için Tahran Sefareti'nin görevlendirilmesini tavsiye etti.²⁰⁴ Tiflis ve Bakü'de bulunan komiteler, yardım toplayarak Osmanlı topraklarındaki komitecilere gönderilmek üzere silah ve mühimmat satın alıyorlardı. Tiflis Başşehbenderliği, bu bilgileri verdikten sonra Ermeni komitecilerin Selmaş'ta toplanmasının önüne geçilmesi için çalışmalar yapılması gerektiğinden bahsederek komitelerin Sason ve Zeytun'da olay çıkarmak için hazırlandığı uyarısında bulunmaktaydı.²⁰⁵ İran sınırının komiteciler tarafından Anadolu'ya geçmek için kullanılması zaman zaman burada sınır çatışmalarına ve sınıra yakın yerlerde oturan aşiretlerin de bundan zarar görmesine sebep olmaktaydı.²⁰⁶

Rusya ve İran'daki Ermeni komiteciler, Osmanlı topraklarına geçmek için içeriden de destek alıyorlardı. Komitecilere yardım ve yataklık ettiği için yakalanıp cezalandırılanlar olsa da²⁰⁷ bu yeterli değildi. İçerden destek

²⁰³ BOA. A. MKT. MHM; 548/24, 1322 S 21.

²⁰⁴ BOA. DH. TMIK. M; 176/9 1322 R 23.

²⁰⁵ Van, Bitlis, Erzurum, Mamuretülaziz, Trabzon, Halep ve Sivas vilayetlerine gönderilen 25 Nisan 1905 tarihli şifre ve bu konuyla ilgili diğer yazışmalar için bkz. BOA. DH. TMIK. M; 196/23, 1323 S 19.

²⁰⁶ BOA. A. MKT. MHM; 548/26, 1322 Ra 28.

²⁰⁷ BOA. A. MKT. MHM; 625/26, 1324 C 27.

verilmesi hükümetin komitecileri tespit edip yakalamasını zorlaştırıyordu.²⁰⁸ Bu destek genellikle aşiretler tarafından sağlanmaktaydı. Bazen Hamidiye Stivari Alayları'na mensup kişiler, komitecilere destek verdiklerine dair ithamlarla karşılaşabiliyordu.²⁰⁹

Taşnaklar, öteden beri Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarıyorlardı. Jön Türklerle işbirliği yaptıktan sonra Ermenilerin durumunda bazı değişiklikler gözlemlendi. Dönemin Osmanlı yazışmalarında bile Ermeni komitecilerden “İttihatçı sergerdelerinden” şeklinde bahsedilmeye başlanması dikkat çekicidir.²¹⁰ Taşnak reislerinden Antranik'in ifadesine göre; Anadolu'daki 120 bin nüfus Kürt oradaki Ermenileri birazcık suda boğacak kudretteydi. Ermenilerin böyle bir muameleye maruz kalmamaları Jön Türklerin onları himaye etmesinden ileri gelmekteydi. Ermeniler, Anadolu'daki köylere küçük çeteler aracılığıyla silah nakletmekte ve bunları ahaliye dağıtmaktadı. Ancak İttifaktan sonra karışıklıkların müstereken çıkarılması kararlaştırıldığından bunu tek başlarına değil Jön Türklerle beraber yapacaklardı. Antranik, Anadolu'nun durumunu iyi bilmesi ve bölgedeki farklı millet ve komitelerle olan irtibatından dolayı olayları organize etmekle görevlendirildi.²¹¹ Osmanlı hükümeti, bu bilgiyi elde ettikten sonra Antranik ve adamlarını yakalamak üzere yoğun bir çalışma başlattı. Onun eşkâli Osmanlı topraklarına geçiş yapabileceği yerlerdeki güvenlik birimlerine bildirilerek teyakkuzda olmaları emredildi.²¹²

Osmanlı hükümeti, komitecilerin ve onlar için gönderilen silah ve

²⁰⁸ Gergerli Bedo adlı Kürt Ermenilere yardım ettiği için Kağızman'da yakalanıp Eleşkird'e nakledilmiş, fakat bu esnada kaçmayı başarmıştı. Bkz. BOA. DH. TMIK. M; 183/20, 1322 B 16.

²⁰⁹ Kars Şehbenderliği'nin bu yönde bir uyarısı olmuş, ancak 4. Ordu Kumandanlığı tarafından yürütülen tahkikat sonucunda adı geçen kişilerin Rus uyruklu olduğu ortaya çıkarılmıştı. Bkz. BOA. BEO; 2615/196100, 1323 Ca 1.

²¹⁰ Mesela bkz. BOA. A. MTZ (04); 166/12, 1326 4 5.

²¹¹ BOA. A. MTZ (04); 168/54, lef 2, 1326 6 8.

²¹² Antranik; ittifaktan önce de Sason Olayları'ndaki rolü nedeniyle Osmanlı hükümetinin yakalamak üzere takip ettiği bir isimdi. Bkz. BOA. DH. TMIK. M; 204/39, 1323 C 22. Osmanlı makamları, Antranik'in topraklarına geçmeye çalıştığı konusunda emindi ve bu nedenle bütün vilayetler temkinli olmaları konusunda uyarılmıştı. Ancak Osmanlı makamları Antranik ve diğer komite üyelerinin İstanbul'dan mı, Karadeniz ya da Akdeniz üzerinden mi geçeceği konusunda müteredditti ve ihbarlar olsa da Antranik'in Bulgaristan'dan mı yoksa Amerika'dan mı geleceğini de kestiremiyordu. Daha ayrıntılı bilgi için şu belgeleri krş. BOA. DH. TMIK. M; 236/6, 1324 Z 24; BOA. DH. TMIK. M; 236/32, 1324 Z 5; BOA. DH. TMIK. M; 204/39, 1323 C 22.

mühimmatın topraklarına girmemesi için çeşitli tedbirler aldıysa da bunun yeterli olmadığı yapılan ihbarlar ve bölgede yaşanan olaylardan anlaşılmaktadır. Nisan 1906'da yetkililere; Antranik'in Van'a bağlı Alagöl Köyü'nde ikamet edip köyü silah deposu hâline getirdiği ve köyde silah imalatı ve tamiratı yapan bir atölye kurduğu ihbar edildi. Hükümet, Van ve Bitlis taraflarında son zamanlarda artan olayların bu konuyla bağlantılı olabileceğini düşünerek Dördüncü Ordu Müşiriyeti'ni bu ihbarı değerlendirmekle görevlendirdi. Müşiriyetin Alagöl Köyü'nde yaptığı aramalar sonucunda ihbarın asılsız olduğu anlaşılrsa da ihtiyatlı olmak için Muş'ta bulunan iki taburdaki asker sayısının bu mevsime özgü olmak üzere 800'e çıkarılması ve Van, Bitlis, Muş dolaylarında bulunan batarya toplarının yenileriyle değiştirilmesi kararlaştırıldı.²¹³

Osmanlı makamlarının komitelerin faaliyetlerini izleme çalışmaları yurt içinde ve yurt dışında devam etti ve alınan ihbarlara göre güvenlik tedbirleri artırıldı. St.Petersburg Sefareti, buradaki komiteye mensup bazı Ermenilerin 1906 yılının Eylül ayı ortalarında Cenova'da toplandıklarını, burada aldıkları kararlara göre üç gruba ayrıldıklarını, bu gruplardan birinin bomba yapımı, birinin baskı aletleri, diğerinin de kesici aletler elde etmek üzere görevlendirildiklerini, bu şekilde hain amaçlarına ulaşmayı hedeflediklerini ve başlarında Adyuni Kazuni adında biri olduğunu bildirdi.²¹⁴ Filibe Balkan Ermeni Komitesi, düzenli toplantılar yapmak suretiyle Ermenilerin Osmanlı topraklarında ve diğer ülkelerde yaptığı faaliyetlerin organizasyonunda önemli görevler üstlendi. Komiteciler, bu toplantılara katılmak için İstanbul'a uğrayan yabancı vapurları kullanmaktaydı ve Osmanlı hükümeti komitecilerin topraklarına geçmeye çalıştığının farkındaydı.²¹⁵ Filibe Ermeni Komitesi, Jön Türklerle Ermeniler arasında işbirliğinin sağlanmasından sonra Mısır'daki İttihatçılarla yakın temasa geçerek üyelerini Mısır üzerinden İstanbul'a sokmaya çalıştı. Osmanlı hükümeti, Anadolu'da daha önce çıkan karışıklıklar nedeniyle aranan Serkiz Seras Minasyan'ın, müstear isim kullanmak suretiyle Filibe'de toplanan bir parayı İstanbul'daki komitecilere ulaştırmakla görevlendirildiğini haber alınca bunun önüne geçmek için bütün güvenlik

²¹³ BOA. Y. MTV; 285/146, 1324 S 22.

²¹⁴ BOA. A. MKT. MHM; 551/1, 1324 B 10.

²¹⁵ BOA. A. MTZ (04); 166/20, 1326 4 4.

birimlerini teyakkuza geçirdi.²¹⁶

Komiteciler, Osmanlı sınırını Rusya'dan da geçebiliyordu. Mesela Varna'daki komiteciler, Haziran 1907'de buradaki Ermeni Kilisesi'nde bir toplantı yaparak Ermenilerin yaşadığı Osmanlı vilayetlerinin durumunu müzakere ettikten sonra bununla ilgili olarak Lahey Konferansı'na katılan ve Paris'te çıkarılan "Pro Armenia" gazetesi editörü Pierre Quillard'a bir telgraf gönderdiler. Antranik'in yakın adamlarından Sivaslı Murat Taşo, burada toplanan ahaliye hitaben bir konuşma yaparak kendisinin daha önce Zeytun'da yararlı işler yaptığını, Van'da Ermeni amaçları uğruna bir hayli fedakârlıklarda bulunduğunu, şimdi de komitenin emri üzerine Osmanlı sınırını geçmek için Rusya'ya doğru yola çıkacağını ve sınırda kendisini beş bin silahlı fedainin beklediğini bildirdi.²¹⁷ Komitecilerin Osmanlı topraklarına geçtiği bir başka yer de Karadeniz sahilleriydi. Rusya'dan yabancı gemilerine binen komiteciler uygun mahallerde kayıklarla dağlık alanlara geçiyor ve buradan diğer vilayetlere dağılıyorlardı.²¹⁸

Rusya ve İran sınırından Osmanlı topraklarına giren Ermeni komiteciler, Kürt aşiretleriyle aynı bölgede faaliyet göstermeye başladı. Bu, bölgede zaman zaman Kürt aşiretleriyle çatışmalara, fedailerin ölmesine ve huzursuzluğa sebep oluyordu. Bu yüzden bazı komiteciler tarafından Kürt aşiretleriyle ilişkilerin geliştirilmesi fikri ortaya atıldı. Bu fikre fedailerden bazıları karşı çıksa da Ruben, Haziran-Temmuz 1906'da Sason'a ulaştı. Ruben, bir taraftan Kürtlerle iyi ilişkiler kurmak için zemin hazırlarken bir taraftan da Muş ve Sason'da askerî birlikler kurdu. Onun çalışmalarıyla fedailerin Kürtler konusundaki düşünceleri değişmeye başladı. Ermenilerle Osmanlı ordusu arasında 27 Mayıs 1907'de bir çatışma yaşandı.²¹⁹

Olaylara Hazırlık ve Propaganda Dönemi

Osmanlı hükümetinin vergi ile ilgili uygulamalarından ahalinin bilhassa köylünün memnun olmadığı durumlar vardı. 1904 yılı baharına gelindiğinde vergi yükü, kırsal kesimde köylüler, kasabalarda esnaf ve

²¹⁶ BOA. A. MTZ (04); 166/12, 1326 4 5.

²¹⁷ Bulgaristan Başkomiserliği'nin Sadaret makamına Haziran 1907'de gönderdiği üç kıt'a yazı için bkz. BOA. A. MTZ (04); 158/55, 1325 5 18.

²¹⁸ BOA. Y. A. HUS; 494/37, 1323 Ş 12.

²¹⁹ Dasnabedian, *History of the Armenian*, p. 84.

zanaatkârlar, şehirlerde ise tüccarlar için dayanılmaz bir hâl almıştı. Buna bir de vergi toplamakla yükümlü mültezimlerin keyfi aç gözlülükleri eklenince vergi mükellefleri açısından durum daha da ağırlaşıyordu.²²⁰ Bu durum komitelere kullanıldı. Halkın hoşnutsuzluğunun yurt dışındaki yansımaları Osmanlı hükümetini rahatsız edici türdendi. Çünkü bütün Osmanlı vatandaşlarının problemi olan konular dışarıda sadece Ermeniler açısından ele alındı. 1904 yılı sonlarında, yabancı gazetelerde, Osmanlı Ermenilerinin yargılanmadan hapse atılıp açlıktan kırıldığını konu alan yayınlarda artış gözlemlendi. Buna göre; Osmanlı hükümetinin Sason'da yaşayan Ermeni ahaliyi yargılamadan hapse attığı, Sason'da kıtlık olduğu hâlde Sasonluların erzak temini için Muş'a gelip gitmesine izin verilmediği ve bazı konsolosların kaybolduğuna dair bir haber Pro Armenia gazetesinden alıntılanarak bazı Avrupa gazetelerinde neşredildi. Bunun üzerine hükümet bir taraftan tekzip çalışmaları yaparken bir taraftan da Bitlis Vilayeti'nden bilgi istedi. Vilayetten gelen bilgiler bu iddiaların asılsız olduğu yönündeydi.²²¹

Taşnaksutyun'un Van şubesi üyelerinden Dajet Terlemezyan'ın çıkardığı Sabahü'l Hayr adlı dergi, kışkırtıcı ve devrimci yayınlarıyla dikkat çekmekteydi. Taşnaklar, Müslüman ve Türklerin de aktif eylemlerde bulunmasını önemsiyordu. Bunu temin etmek için bu kitleler üzerinde çeşitli organizasyonlar yapıp onları eylemlere davet ediyordu. Bunlardan en önemlisi Bogos Komitesi'ydi. "Sabahü'l Hayr" ve "Rehber-i Umumi-i Vatan" bu komitenin önemli yayın organlarıydı. Geniş kitlelerce okunan bu yayınlarda bölge halkıyla İranlılara, yerel devrimci komiteler kurmaları tavsiyesinde bulunulmaktaydı. Bu komitenin, programında yerel yönetimleri öne çıkarması Sabahattin Bey'in görüşleriyle benzerlikler taşımaktaydı. Komitenin Taşnak üyeleri perde arkasından çalışarak bölge halkını yeni bir parti kurulması konusunda teşvik etti. 1907'de kurulan ve 100'den fazla üyesi bulunan bu parti, tamamen Müslüman isimleriyle yazılmış makaleleri basıp halkın okumasını sağladı. Bogos-Türk Partisi üyeleri, Türk ve Müslüman olduklarını vurgulayarak itibar kazanmaya çalıştı. Öte yandan parti, yayın organlarının jandarmanın evlerine yaptığı baskınlarla toplandığını, Sırbistan, Yunanistan, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrıldığını, Arap, Arnavut gibi Müslüman unsurların da ayrılmaya

²²⁰ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim, İstanbul, 2009, s.37.

²²¹ BOA. DH. TMIK. M, 187/54, 1322 L 10.

çalıştığını propagandalarında kullanarak II. Abdülhamit'in imajını zedeleyip halkı ona karşı isyana teşvik etti. Hatta bunun için Diyarbakır, Erzurum ve Kastamonu'da çıkan ayaklanmaları örnek gösterip bir Müslüman ayaklanması organize etmeye çalıştı. Aslında Taşnaksutyun'un temel politikası, Türklerle Ermeniler arasında yeni bir işbirliği kurup bunu Bogos-Türk Partisi'ni propagandasında temel tema hâline getirmektir. Öte yandan birçok periyodik yayın, Bogos-Türk komitesinin yayınlarını esas aldı. Bu yayınlarda hükümetin Osmanlı unsurları üzerindeki baskıları işlenmekteydi. Muhalif yayınların sayısı her gün biraz daha artmaktaydı. Taşnaksutyun, Van'da Türkçe bir dergi çıkarmaya başladı. Bu bazı yerel önderleri rahatsız etti ve dergiyi çıkaran komite üyeleri öldürüldü. Birçok Taşnak mensubu da tutuklandı. Muhalif yayınlar Ankara ve Çorum'da da çıkarılmaktaydı. Bunun üzerine Taşnaksutyun'un dergi ve yayınları hükümetin en çok takip ettiği konuların başında yer almaya başladı. Valiler, yerel dergiler ve diğer yayınları yakın mercek altına alıp merkeze bildirmekle görevlendirildi. Hükümetin muhalefet üzerindeki baskısını artırması sonucunda bu gruplar birbirine biraz daha yakınlaştı.²²² İttihat ve Terakki'nin Paris merkezi tarafından çıkarılan Meşveret ve diğer yasak yayınlar çeşitli şekillerde Osmanlı topraklarına sokulup bunların ahali tarafından okunması temin edildi. Bu, uluslararası organizasyon şu şekilde işlemekteydi: Kars Postane Müdürü Ermeni Çarpan Rus kuryesi olarak görev yapmaktadır. O'nun vasıtasıyla mektup, gazete, vb. yasak yayınlar huduttan geçirilerek teşkilatın diğer bir üyesi olan Erzurum Postane Müdürü'ne verilecektir. Teşkilatın başka bir üyesi olan Hüseyin Tosun, Erzurum'da Rus mamülleri satan bir dükkân açmak suretiyle bu organizasyonu yönetti.²²³ Jön Türk-Taşnaksutyun işbirliği sonucunda; muhalif yayınlar ve hükümet aleyhine propaganda arttı.²²⁴ Bunun sonucunda Doğu Anadolu ve Karadeniz'de birçok olay çıktı.

Jön Türk-Taşnaksutyun İttifakından Sonra Anadolu'da Çıkan Karışıklıklar

Osmanlı topraklarında 1906 yılında halkın mevcut otoriteden memnun

²²² Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p. 99-103.

²²³ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İlgü Kültür-Sanat, İstanbul 2011, s. 76-77.

²²⁴ Ahmet Refik Altınay, *İnkılâb-ı Azîm*, haz. Hatem Türk&Âdem Özbek, Salkımsöğüt Yay., Erzurum 2008, s. 41, 47.

olmadığını gösteren gelişmeler yaşandı. Çünkü hükümet, 1906 yılı başlarında “*Şahsî Vergi*”, “*Hayvanat-ı Ehliye Rûsumu*” adıyla yeni vergiler koydu. Bu vergilerin uygulamaya konmasından sonra birçok yerde hükümet karşıtı eylemler düzenlenmesi halkın yönetime karşı memnuniyetsizliğini her geçen gün biraz daha ortaya çıkardı. Bazı basın-yayın organlarında bu memnuniyetsizliğin işlenmesi ve halkın tepkilerini sistemleştirecek bazı yerel teşkilatların ortaya çıkması sonucunda Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van gibi Doğu bölgelerinde ayaklanmalar çıktı. Bu ayaklanmalar sadece vergi meselesinden kaynaklanmıyordu. Karışıklıklar, yerel yöneticilerin liyakatsizlikleri ya da yolsuzluklarının halkın gözünden kaçmamış olması ve Erzurum’da da bir şubesi bulunan İttihat ve Terakki Partisi’nin çalışmalarıyla bağlantılıydı. Muhalif yerel örgütlenmelerin faaliyetlerinin yansımaları ve kurulu düzene karşı geliştirilen gösteri ve ayaklanmaların sadece vergi meselesinden kaynaklanmadığının anlaşılması, İstanbul’da endişeyle karşılanılmaktaydı.²²⁵ Öte yandan Taşnaksutyun’un Avrupa’daki merkezinin halkın vergi vermemesi yönünde aldığı karar Erzurum ve Bitlis’te uygulamaya kondu.²²⁶

Karışıklıklar iç düzeni bozmakla kalmadı, Osmanlı Devleti’nin dış ilişkilerini de etkiledi. Özellikle komşularıyla ilişkilerinin olumsuz seyretmesine yol açtı. Ermeniler; Muş, Sason ve Talori taraflarındaki Müslüman köylerinin bir kısmına baskınlar yapıp bazı kişileri öldürmüşler ve asayişin bozulmasına sebep olmuşlardı. Bunun üzerine hükümet, askerî tedbirler alarak komitelerin faaliyetlerini engellemek istedi ve buna bağlı olarak bölgedeki asker sayısı artırıldı. Komitecilerin geçtiği Rusya sınırına da takviye birlikler gönderilerek bu geçişler engellenmek istendi. Ancak bu durum Rusya’nın hiç hoşuna gitmedi ve iki ülke arasında krize sebep oldu. Osmanlı hükümeti, sınırdaki askerî tedbirlerin sadece iç güvenliği sağlamakla ilgili olduğunu beyan etse de Rusya ikna olmadı ve bu duruma

²²⁵ Bu ayaklanmalarda 1907 yılı başı itibarıyla yurt içi ve yurt dışında toplam 17 şube açmayı başarmış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin rolü ve Anadolu’da bu dönemde çıkan halk ayaklanmalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 46-60, vd. Ayrıca bkz. Muammer Demirel, *İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum Halk Hareketleri (1906-1907)*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1990, s.9-20. Erzurum’da ağnam vergisi nedeniyle çıkarılan ayaklanmada Prens Sabahattin’in onayını aldıktan sonra Kafkasya üzerinden Erzurum’a geçen Recep Paşa ve İsmail Kemal Bey’in rolü olduğu görüşü için bkz. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s.273.

²²⁶ BOA, *Zaptiye Nezareti (ZB)*; 590/27, 1322 May 16.

son verilmemesi durumunda kendisinin de aynı şekilde karşılık vereceğini bildirdi. Ruslar, Osmanlı sınırına 2-3 tabur göndererek askerlerini 40-50 kişilik müfrezeler hâlinde sınıra dağıttı. Bu da Osmanlı Ermenileri tarafından Rusların kendilerine yardıma geldiği şeklinde yorumlandığından karışıklıkların artma ihtimali ortaya çıktı. Bütün bunlar Muş taraflarında askerî hareketliliğin biraz daha artmasına yol açtı. Osmanlı hükümeti, Rusya hükümeti nezdinde girişimlerini artırarak Rusya’nın endişelenmesini gerektirecek herhangi bir durumun söz konusu olmadığını, askerî faaliyetlerin Rusya’ya karşı değil Muş’ta asayiş bozan komitecilere yönelik olduğunu bildirdi. Rusya, bu bilginin doğruluğunu bizzat tetkik etmek amacıyla bölgeye bir gözlemci göndermeye karar verdi. Osmanlı Devleti, bu isteği kabul etti ve Lakof adlı bir kaymakam bölgeye gelerek burada incelemelerde bulundu.²²⁷

Kastamonu Olayları

Anadolu’da çıkarılması planlanan karışıklıkların ilki, ülkenin diğer bölgelerinden gönderilen sürgünlerin yoğun olduğu Kastamonu’da başladı. Daha önce buraya yerleştirilen Arnavutluk’un Yakova ve Prizren bölgesinden gelen göçmenler, II. Abdülhamit aleyhinde çıkan yayınlardan etkilendi. Halk belediyede yolsuzluk yapıldığını öne sürerek belediye meclis üyelikleri için yapılacak seçimleri boykot etti ve askerî yetkililerin belediyenin harcamalarını incelemesini istedi. Hoşnutsuzluk kısa sürede eyleme dönüştü. 9 Aralık 1905 tarihinde Sinop’ta sayıları iki bin civarında olan Müslüman ve gayrimüslim ahali dükkânlarını kapatıp hükümet konağı önünde toplandı. Kalabalık mutasarrıf ve İl İdare Meclisi üyelerini önlerine katıp telgrafhaneye doğru yürümeye başladı. Ahalinin amacı, uygulamalarına tahammül edemedikleri mutasarrıf ve altı oğlunun Sinop’tan kaldırılmasını sağlamaktı. Kalabalık kararlığını göstermek için talepleri kabul edilmeden dağılmayacaklarını söyledi ve telgrafhanenin dışına hiç kimseyi çıkarmadı. Ahali bir taraftan da “*Canımız, malımız, ırzımız güvende değildir.*”, “*Padişahım çok yaşa!*” gibi naralar atmaktaydı. Kastamonu Kumandanı Ferik Rıza Paşa, durumu merkeze bildirdikten sonra şehirdeki silah depolarıyla, yabancılara ait mekânları koruma altına aldı.²²⁸

²²⁷ BOA. A. MKT. MHM; 643/20, 1322 M 26.

²²⁸ BOA. Y. MTV; 281/86, 1323 L 13.

Kastamonu Valisi ise kalabalığı dağıtmak için onları teskin edici bir tutum takındı. Vali, ahaliye şikâyetlerinin neler olduğunun dinleneceğini, bunun için aralarından temsilciler seçilmesini, diğerlerinin dağılmasının daha münasip olacağını söyledi. Daha sonra mutasarrıf görevden alınıp yerine vekâleten Mirliha Hüsnü Paşa tayin edildi.²²⁹

Kastamonu ahalisi, 21 Ocak 1906'da vergilerin ya kaldırılması ya da bütün vergileri şehrin en zengini olarak görülen Vali Enis Paşa'nın ödemesini isteyerek vali konağının önünde tekrar toplandı. Sonra da telgrafhaneyi ele geçirdi. Akşama doğru kalabalığın sayısı dört bine ulaştı. Bu kitlesel harekette Müslümanlarla Ermeniler birlikte hareket ediyorlardı. Halk, saraya çok sayıda telgraf göndererek taleplerini bildirdi. Ancak bunlara saraydan herhangi bir cevap gelmedi ve bunun sonucunda telgrafhanenin işgali 10 gün kadar sürdü. 31 Ocak günü, Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşan büyük bir kalabalık, tekrar telgrafhane önünde toplanarak konan ek vergilerin kaldırılması ve vali ile defterdarın görevden alınması için yeniden gösterilere başladı. Kalabalığa destek vermek amacıyla dükkân ve işyerleri de gün boyu kapalı kaldı. Bu halk hareketini örgütleyenler arasında Kastamonuluların saygı duyduğu bir isim olan Hâkim Esat Efendi de vardı. Ayrıca Kastamonu Kumandanı Ali Rıza Paşa da valinin müdahale taleplerine oralı olmayarak olaylara dolaylı olarak destek verdi. Ahali, valinin kendilerine nasihat etmesi için görevlendirdiği ve aralarında Kastamonu Müftüsü Mehmet Emin Efendi'nin de bulunduğu şehrin muteber isimlerinden oluşan heyeti, vali ile defterdarın görevden alınmasına ilişkin hazırladıkları dilekçeyi imzalayana kadar alıkoydu. Ahalinin talepleri saray tarafından 1 Şubat'ta karşılandı ve vali ile defterdar görevden alındı. Valilik makamına vekâleten Ali Rıza Paşa atandı. Paşanın ilk icraatı rüşvet alarak iş yapan memurları görevden almak oldu. Ali Rıza Paşa, sarayın ayaklanmayı organize edenleri ortaya çıkarıp cezalandırması yönünde baskı yapması üzerine görevinden istifa etti.²³⁰

Kastamonu'daki gösterilerde Taşnaklarla Sabahattin Bey'in büyük rolü vardı. Çünkü bölgede Jön Türk yayınlarının yoğunluğu bunların sempatanlarının artmasına ve ayaklanmalara sebep oluyordu. Kastamonu

²²⁹ BOA. Y. A. HUS; 496/83, 1323 L 13.

²³⁰ Kansu, 1908 Devrimi, s. 43.

olaylarında Ermenilerin sayısı az olduğu için etkinlikleri Müslümanlara göre daha sınırlıydı.²³¹

Erzurum Olayları

Yabancı ülkelerde bulunan Ermeni komitelerinin 1904 yılının sonbaharında Erzurum dolaylarında olay çıkarmayı kararlaştırdıkları biliniyordu. İçerde karışıklıklar çıkarmayı planlayan komiteler yurt dışında da geniş bir propaganda faaliyeti başlattı. Bu konuyla ilgili olarak "Daily Chronicle", Ermenilerle ilgili haberler veren iki papazdan biriyle yapılan bir mülakatı yayımladı. Buna göre; papaz "kaygı verici" Ermeni olaylarından bahsederek Büyük Devletlerin Osmanlı hükümetiyle zulme uğrayan Ermeni halkı arasında görüşmeler yapılmasını sağlaması gerektiğini ifade etmekteydi. Bir başka haberde aynı gazete ve "Daily News", Cenevre'de bulunan Ermeni Devrimci Federasyonu Konseyi'nin Büyük Devletlerin Dışişleri Bakanlarına gönderdiği telgrafta; taleplerinin, "Hristiyan halkın kırıldığına öğrenilmesi üzerine genel isyanı bastırmak üzere Erzincan'a Dördüncü Ordu birliklerini gönderen Osmanlı hükümeti üzerindeki baskılarının artırılması olduğunu" yazdı.²³² Ermeniler, Hınçak Komitesi'nin öncülüğünde Amerika Birleşik Devletleri'nin farklı bölgelerinde çeşitli gösteriler tertip etti. Bu organizasyonlar çerçevesinde silah satın alınması için girişimlerde bulunulması kararlaştırıldı.²³³ Öte yandan komitelerin özellikle vergi ödememeyle ilgili kararlarını uygulamaya koymasıyla Erzurum'da çıkan olaylar üzerine askerî harekât yapıldı ve yaklaşık 35 komiteci öldürülerek komitecilerin buradaki etkinliği azaltıldı. Olaylar sırasında Ermeni vatandaşlara duyulan güveni sarsacak herhangi bir olay vuku bulmadı. Bundan sonra komiteler Kafkasya taraflarında ufak tefek bazı olaylar çıkarmaya devam etti.²³⁴ Çatışmada Yüzbaşı Süleyman Efendi ile bir onbaşı şehit olurken aralarında bir binbaşı ile bir mülazımı saninin de bulunduğu 16 asker yaralandı. Olaylardan sonra sadrazamın valiye

²³¹ Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p. 104-105.

²³² BOA. HR. SYS; 2762/37, 1904.9.8.

²³³ Washington Orta Elçisi Şekip Bey ve Hariciye Nazırı Tevfik Paşa arasındaki konuyla ilgili yazışmalar ve Tevfik Paşa'nın bu gösterilere izin verilmemesi konusunda Amerika Birleşik Devletleri hükümeti nezdinde girişimde bulunulmasıyla ilgili verdiği emirler için bkz. BOA. HR. SYS; 2742/65, 1904.5.16.

²³⁴ Erzurum Valisi'nin tahriratına cevaben gönderilen 21 Kasım 1904 tarihli Sadaret tezkiresi için bkz. BOA. Y. A. HUS; 481/54, 1322 N 13.

gönderdiği yazıya göre; komiteler Erzurum'da başarılı olmak için her türlü yola başvurduğundan tedbirli olmak gerekmektedir.²³⁵ Çünkü Rusya ve İran'da meydana gelen devrimci hareketlerin, yakın olması sebebiyle Erzurum'a sıçraması ihtimali vardı. Bu durumun Erzurum'da çıkan olaylarda etkisi olduğu da bir gerçektir.²³⁶

Ermenilerin başlattığı muhalif eylemlerde daha sonra Jön Türkler de yer aldı ve Erzurum, Jön Türklerle Ermenilerin hükümete karşı birlikte eylem tertipleedikleri yerlerden biri hâline geldi. Osmanlı hükümetinin çözemediği sistem ise şu şekilde işliyordu: Osmanlı hükümetinin Trablusgarp'a sürgüne gönderdiği Prens Sabahattin Bey'in adamlarından Hüseyin Tosun, buradan Avrupa'ya kaçarak Paris'te Ahmet Rıza Bey ve Bahattin Şakir ile temas kurar. Hüseyin Tosun daha sonra Taşnakların yardımıyla Rus tebaası olarak Kafkasya'ya gelir. Tiflis'te Azerbaycan sosyalistleriyle buluşur. Hüseyin Tosun, Kafkasya'dayken Şeyh Ali ile tanışır. Ermeni arkadaşları ona Rus pasaportu temin eder. Böylece Hüseyin Tosun, Taşnak fedailerinin de yardımıyla serbestçe Osmanlı topraklarına girip çıkmaya başlar. Sınırı geçerek Erzurum'a gelir ve burada Jön Türk teşkilatlanmasını gerçekleştirmek ister. Hüseyin Tosun, Sabahattin Bey'in görüşlerini bir metin hâlinde bastırıp Doğu illerine göndermek suretiyle bu fikirlerin yayılıp kabul görmesini sağlamaya çalışır. Bu sırada Harbiye'den arkadaşı Hüsamettin ile karşılaşır. Niyetinden bahseder. Onun bunu nasıl yapacağını sorusunu şu şekilde cevaplar: "*Rusya'da Kars şehrinde postahane müdürü Ermeni Çarpan, Rus kuryesidir. O'nun vasıtasıyla mektuplar, gazeteler huduttan geçecek, Erzurum postahanesi müdürüne verilecektir. O da teşkilattandır. Ben de Erzurum'da kalpak derileri vesair Rus emtiası satan bir dükkân açacağım!*" diye anlatır.²³⁷ Kâzım Yurdağan bu konu hakkında şu bilgileri vermektedir:²³⁸

"Elde ettiği Rus pasaportu ile Rus tebaasından Ali Baba nâm müstearıyla Azerbaycan Türkleri şivesi kullanarak Çerkez ve Çuvaş

²³⁵ BOA. Y. A. HUS; 474/41, 1322 R 8.

²³⁶ Bahaddin Şakir Bey'in Bıraktığı, s. 428.

²³⁷ Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İlgî Kültür-Sanat, İstanbul 2011, s. 76-77; krş. Trablusgarb Askerî Rüştiyesi'nde Fransızca Muallimi iken Avrupa'ya kaçmıştı. Bkz. Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp*, s.361.

²³⁸ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir*, s. 28.

kıyafetiyle (...kalpak, kalpak, ...kırbaç, yamçı, eğer, bel kayışlarıyla) daha iki defa gelip gitmiş ve her gelişinde tekrar gelişine vesile olmak üzere Erzurum hadisesinin asıl amilleri olan Dadaşlarla dostluğu iletirmek için bunlara mallarını bırakıp gitmiş imiş."

Osmanlı hükümeti, Erzurum'da görev yapan bazı kişilerin yasak yayınları yurda sokup ahaliye dağıttığını ortaya çıkarmış, ancak bu kişileri tespit edememişti. Evlerde arama yapmak olumsuz sonuçlar doğuracağından durumu şüpheli olan köy zabitanlarının 5. ve 6. Ordulara nakledilmeleri emredilmişti. Ancak üç ay önce verilen bu emir, Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa tarafından yerine getirilmemişti. İstanbul'daki yöneticiler, din ve devlet aleyhinde faaliyet gösteren bu türlü kişilerin kumandanlıkta istihdam edildiklerini ve zabıt üniforması ile dolaştıklarını, bu gibi kişilerin başka yerlere tayin edilmesi durumunda oralardaki efradı da zehirleyeceklerinin şüphesiz olduğunu düşündüklerinden bunların görevlerine son verilmesinin daha doğru bir iş olacağı kanaatine vardılar. Hatta bunlardan biri olan Abuk Ahmet Bey için "*...temin-i Erkân-ı Harb'te yetişen Çerkez bir zattır. 4-5 sene evveli Miralay olarak Dersaadet'te bulunuyor idi. Burada Mirliya Hasan Kavaid Paşa'nın arkadaşı oldu. Her akşam Tokatlıyan Gazinosu'nun müdavimlerindendi. Ayyaş olarak tanınırdı...*" ifadeleri kullanılmaktadır.²³⁹

Erzurum'un sınır bölgesi olması ve burada ve çevresinde sıkça görülen Ermeni isyanlarından dolayı hükümet Erzurum ve çevresinde üç bin civarında asker konuşlandırmıştı. Bu askerî güç, Muş ve Sason'da çıkan Ermeni ayaklanmasını bastırdıktan sonra Erzurum'a geri döndüğünde tifo, tifüs, humma gibi salgın hastalıkları da beraberinde getirdiği anlaşıldı. Hükümet salgını önlemek için çeşitli önlemler aldıysa da işe yaramadı. Hükümet, ahali ile askerinin bu salgın hastalıkların etkisini hissettiği bir dönemde Makedonya, Yemen, Erzurum, Muş ve İran sınırında meydana gelen karışıklıklardan dolayı ortaya çıkan mali külfeti karşılamak için yeni vergiler koymayı kararlaştırdı.²⁴⁰ Bu komitecilerin çıkarmak istedikleri karışıklık için uygun bir bahane oldu. Bunun için en uygun zaman ağnam vergisinin toplandığı Mart ayı idi. Çünkü bu dönemde hem ahalinin hoşnutsuzluğu en üst düzeydeydi hem de askerî kuvvetlerin büyük kısmının

²³⁹ BOA. Yıldız Esas Evrakı (Y.E.E.), 15/147.

²⁴⁰ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir*, s. 25.

vergi toplamakla görevlendirilmesinden dolayı güvenlik zafiyeti olabilmekteydi.²⁴¹ Öte yandan karların eriyip yolların açılmasıyla Kafkasya'da bulunan komitecilerin Anadolu'ya geçmeleri kolaylaştığından dolayı da Mart ayı en uygun zamandı.²⁴² Bu sebeplerden dolayı Kastamonu'dan sonra en etkili eylemler Erzurum'da ortaya çıktı. Halk, 1902'den beri Vali Nazım Bey'in baskıcı yönetiminden bunalmıştı. Vali, ahalden topladığı vergileri vilayetin ihtiyaçları için kullanması gerekirken önemli bir kısmını İstanbul'a göndererek hükümete sempatik görünmeye çalışıyordu. Şahsî Vergi ve Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü'nün açıklanması Erzurum'da bardağı taşıran son damla oldu. Vergilere en şiddetli tepki şehrin varlıklı kesimini oluşturan tüccarlardan geldi. Erzurumlular örgütlenerek bir "Mazhar-ı Umumi" hazırlamaya karar verdiler. Bir çeşit arzuhal olan Mazhar-ı Umumi, köy köy, mahalle mahalle dolaştırılarak 18-70 yaş arasındaki erkeklere imzalatılacaktı. Arzuhalde şu iki husus yer alacaktı:

"1. Erzurum'dan ne suretle olursa olsun bundan sonra İstanbul'a para gönderilmeyecek, toplanan vergiler mahalli ihtiyaçlarla ordunun gereksinimlerine harcanacaktır.

2. Hayvanat-ı Ehliye ve Şahsî Vergi kanunlarından bu hudut muntıkası istisna edilecektir."

Toplanan imza defterleri ve iki maddelik arzuhal, Erzurum esnafından 13 temsilci aracılığıyla valiye sunuldu ve yeni vergilerle Hicaz Demiryolu için alınan ek verginin kaldırılması istendi. Vali Nazım Paşa, halkın isteklerini dikkate alacağını söylediye de bunun tam tersini yaptı. 2 Mart'ta İstanbul'a bir telgraf göndererek bazı kişilerin yeni vergiler aleyhine halkı ayaklandırdığını, fakat gereken bütün önlemlerin alındığını bildirdi. Hükümet, valiye cevaben 12 Mart 1906 tarihinde gönderdiği telgrafta; alınan önlemleri desteklediğini belirterek her iki verginin de toplanması için ne gerekiyorsa yapılmasını emretti. İstanbul'dan istekleri doğrultusunda cevap alamayan Erzurum'un belli başlı celepleri ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Erzurum şubesi üyeleri "Canveren" adı altında örgütlenip mahalli yöneticilere karşı bir hareket başlatma kararı aldılar.²⁴³ Müşir Zeki Paşa'nın

²⁴¹ Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, haz. Ahmet Fidan, Ankara 2010, s. 83-84.

²⁴² BOA. Y. PRK. ASK; 244/33, 1325 M 28.

²⁴³ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 44-45.

da İstanbul'a gönderdiği raporda bahsettiği komiteler siyasî karakterliydi. Bunlardan biri olan Canveren Komitesi, İran'daki "Anjuman" karakterinde bir organizasyondur. Bu komite bazıları tarafından Müslüman organizasyonu olarak tanımlanırken İttihat ve Terakki'ye göre bu bir Türk komitesiydi. Rus kaynakları ise bu hareketi tüccarların ve din adamlarının organizasyonu olarak değerlendirmekte ve ordudan da destek gördüğüne dikkat çekmektedir. Canveren Komitesi, ilk olarak yöneticilerin yolsuzluklarıyla mücedele etmeyi yeğledi. Eylemlerin başlangıcında hükümetten bazı taleplerde bulundu. Komite, eylemlerin daha geniş bir alana yayılmasından sonra halkın vergi ödemesini engelledi ve validen bazı üst düzey memurları değiştirmesini talep etti.²⁴⁴

Halk dükkânlarını kapatarak telgrafhanede toplandı ve 13 Mart'ta burayı işgal etti. Vali Erzurum Müftüsü'nden ahaliyi yatıştırmasını istedi. Ancak Müftü buna yanaşmayarak vergilerin haksız ve İslam'a aykırı olduğunu belirtti ve siyasî otoriteye karşı halkın yanında yer aldı. Öte yandan olaylar süresince Erzurum'daki askerî birlikler üstlerinin ve valinin emirlerine uymadılar ve dolayısıyla isyanı bastırmak için hiçbir girişimde bulunmadılar. Jandarmalardan çoğunun önceden maaşlarını bahane ederek iş bıraktıkları, askerî devriye kollarında görevlendirilen bazı jandarmaların da olayların başlamasıyla askerinin gözü önünde ahalinin yanına geçtiği görüldü.²⁴⁵ Olayların iyilikle teskin edilmesi yerel makamlara emredilirken en kısa zamanda özel bir heyetin Erzurum'a doğru yola çıkarılacağı sadrazam tarafından bildirildi. Erzurum'daki olaylar, hükümetin yazışmalarında da "muhalif eylemler" olarak değerlendirildi.²⁴⁶ Vali, şehirdeki durumu merkeze bildirdi. Ancak hükümet, vergilerin uygun bir şekilde toplanmasını emretti. Bunun üzerine eylemciler kendi aralarında imza toplayıp paraları olmadığından dolayı vergi veremeyeceklerini bildirdiler. Hükümetin de eylemcilerin de geri adım atmaması üzerine olaylar bir süre daha devam etti. Hükümet, bu eylemlere, muhalefetin neden

²⁴⁴ Valuyskiy, A.M, "Jön Türk Hareketi Öncesinde Doğu Anadolu'da Ayaklanmalar (Moskova Arşivi Belgelerine Göre)", *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, ed. H. Zafer Kars, Kaynak Yay., Ankara 1984, s. 135-136; krş. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p.115.

²⁴⁵ Ümera ve zabıtanın ayaklanmaya destek vermesi sebebiyle hükümetin ılımlı davranmak zorunda kaldığı hakkında bkz. Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, s. 85.

²⁴⁶ BOA. Y. A. HUS; 501/72, 1324 S 10.

olduğunu ve ahalinin bunların telkin ve tehdidi altında bulunmasından dolayı eylemlerden geri durmayacağını düşünüyordu. Hükümeti zorlayan diğer bir husus da ulemadan önde gelen bazı kişilerle polis ve jandarmanın büyük kısmının da eylemlere destek vermesiydi. Eylemciler Erzurum ve Erzincan'daki telgraf hatlarını kesip kararlılıklarını gösterdiler. Öncelikle nasihatle olayların önünü almak isteyen hükümet bunun mümkün olmadığını görünce askerî tedbirlere yöneldi.²⁴⁷ Eylemlerde Müslüman ahali, vali ve diğer yöneticilere karşı hoşnutsuzluğunu dile getirirken Ermeniler de Ermeni murahasasını istemediklerini ifade etmekteydi. 3 Nisan 1906 tarihinde Pasinler'de de 100 kadar Ermeni, Murahasahanenin önünde toplanarak murahasanın istifasını istedi.²⁴⁸

Hükümet, eylemlerin bir haftadan fazladır devam etmesi, ahalinin işine gücüne dönmeyi reddedip dağılmaması üzerine Ermenilerin bundan istifade edip "siyasi hadiselere zemin hazırlamak" niyetinde olduğunu anladı. Serasker Rıza, Erzurum'da bulunan komutana olayların derhâl sonlandırılmasını emretti.²⁴⁹ Ama bazı askerlerin de olaylara destek vermesi nedeniyle bu mümkün olmadı. Öte yandan Telgraf ve Posta Başmüdürlü ve aynı zamanda Canveren örgütünün üyesi olan Suphi Bey, valinin hükümete olayları gerçek boyutlarıyla yansıtmadığını, eylemleri küçümsediğini ve halkın isteklerinin kabul edilmemesi gerektiği, böyle bir durumda yönetime karşı yeni eylemler olabileceği yönünde görüş bildirdiğini tespit etti. Suphi Bey, Nazım Paşa'nın özel telgraf hattını keserek valinin İstanbul ile görüşmesini engelledi. Valinin ikiyüzlü davranışı kamuoyuna yansınca halk, vali konağını bastı. Vali, halk tarafından gözetim altında tutuldu. Bu gelişmelerden sonra halkın talepleri arasına valinin görevden alınması da eklendi. Hükümet, halkı yatıştırmak için Nazım Paşayı görevden alarak Kastamonu Valiliği'ne, Diyarbakır Valisi Mehmet Ata Beyi de Erzurum Valiliği'ne tayin etti.²⁵⁰ Erzurum'daki olayların 8 Nisan'da Valinin görevine son verilmesinden sonra yatıştığı, ancak bundan sonra ahalinin dükkânlarını

²⁴⁷ BOA. Y. A. MTV; 285/75, 1324 S 11.

²⁴⁸ BOA. Y. A. HUS; 501/64, 1324 S 9. Ayrıca krş BOA. A. MKT. MHM; 644/7, 1324 S 9.

²⁴⁹ BOA. Y. A. MTV; 285/60, 1324 S 9.

²⁵⁰ Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, s. 88. Nazım Paşa'nın Diyarbakır Valiliği'ne tayin edildiği hakkında bkz. Demirel, *II. Meşrutiyet Öncesi*, s. 25-26.

açıp işiyle gücüyle meşgul olmaya başladığı görüldü.²⁵¹

1906 Erzurum olayları Müslümanlarla Ermenilerin birlikte hareket ettiği devrimci karakterli olaylardı. Ermeni komiteleri, Erzurum'daki olaylar sırasında hükümetle Müslümanlar arasında tansiyon yükselince Müslüman ahaliye para ve lojistik olarak desteklemelerinin yanı sıra Ermeni halkı da isyana kışkırtarak Müslümanlarla birlikte hareket etmelerini sağladılar. Bir Rus diplomatının raporuna göre; Canverenler Komitesi, askerlik vergisinin kaldırılması başta olmak üzere bazı Ermeni isteklerinin kabul edilmesi için çalıştı.²⁵²

Erzurum'da sükûnet sağlanmış gibi görünse de aslında şikâyetler hep devam etti. Şikâyet sebepleri ise çok çeşitliydi. Bazı memurların yüksek paralar kazanması en çok göze batan konuydu. 1905'te Rusya'da meydana gelen olaylara göndermeler yapılırken Makedonya'da Büyük Devletler tarafından kurulan ekonomik denetimin Erzurum'da kurulmasını talep edenler bile vardı. Halkın genel talepleri ise müştereken hazırlayıp imzaladıkları bir dilekçeye göre şu şekildeydi: Halkın çeşitli vergilerden muaf tutulması, Ermenilerden alınan Bedel-i Askeriye vergisinin azaltılması, Hamidiye Süvari Alayları'nın lağvedilmesi, hükümet tarafından askerlere maaş yerine verilen senet ve kuponların ödenmesi ve son olarak yerel memurların hareketlerinin ve vilayet bütçesinin sıkı denetim altına alınması. Canveren Örgütü, bu istekleri yeni valiye vermek üzere bir dilekçe hâline getirip halka imzalatı.²⁵³

Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa'nın tespitlerine göre olayların sebepleri şunlardı: Erzurum'da eski Vali Nazım Paşa döneminde vergi meselesinden başlayıp genel bir muhalefet eylemine dönüşen olaylarda yer alanların ağır bir cezaya çarptırılma ihtimalinin önüne geçmek için kendi aralarında komiteler kurmak suretiyle örgütlenmesi, Avrupa ve Mısır'da basılan bazı muhalif yayınların ahalinin eline ulaşması ve Erzurum'da bulunan konsolosların verdiği güvenle serbest düşünce ortamının oluşması ahalinin memnuniyetsizliğini ortaya koymasını kolaylaştıran diğer

²⁵¹ Erzurum Müftüsü ve ulemadan bazı kişilerin bu konudaki telgrafları için bkz. BOA. Y. A. HUS; 501/111, 1324 S 14.

²⁵² Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p.104 -120.

²⁵³ Valuyskiy, *Jön Türk Hareketi*, s.138.

faktörlerdi. Ermeniler, vergi toplayan asker ve jandarmalarla diğer memurların kendilerine kötü davrandığını belirterek din değiştirme konusunu gündeme getirmekteydi. Hatta bazı konsoloslarla görüşerek bu konuda onlardan yardım talep etmişler, ancak Rus konsolosu dışındakiler bunun bir iç mesele olduğunu söyleyip meseleye karışmamışlardı. Ermenilerin bu girişiminin ortaya çıkmasıyla buna teşebbüs edenler hapsedildiler. Ermeniler bu yolla bir şey elde edemeyeceklerini anlayınca bu sefer de topluca İslamiyet'i kabul edeceklerini söylemeye başladılar. Hatta bazılarının Ortodoks mezhebine gireceklerini ifade etmesi hükümeti endişelendirdi. Çünkü Rusya'nın içinde bulunduğu siyasî durum nedeniyle Kafkasya Ermeni komitesi mensuplarının yanlarındaki fedailerle Anadolu'ya kolayca geçerek buradaki komitecileri kışkırtıp yönlendirme ihtimalleri vardı.²⁵⁴ Bu tespitleri yapan yetkililer askerî tedbirler almak amacıyla ellerindeki kuvvetlerle ilgili değerlendirme yaptıktan sonra bu kuvvetlerin çok yetersiz olduğu, silâhına yeni askerler alınsa bile bunlar eğitimsiz olacakları için bir fayda sağlamayacağı, sınırlarda görev yapan bazı birliklerin Erzurum'a kaydırılmasının zaruri olduğu sonucuna vardılar.²⁵⁵ Ancak Müşir Zeki Paşa'nın daha önce belirttiği gibi vilayetlerde jandarma kuvvetleri etkisiz kalmakta ve birçok iş askere yüklenmekteydi. Vergi toplama dönemlerinde askerî kuvvetler değişik bölgelere kollar hâlinde dağıtmakta bu da askerî esas işinden alıkoymakta ve güvenlik zafiyeti yaşanmasına yol açmaktaydı. Dolayısıyla hükümet, Erzurum'daki olayları bastırarak kuvvet bulmakta zorlanmıştı.²⁵⁶

Hükümet, daha sonra halkı yatıştırıcı tedbirler almaya gayret etti. Mehmet Ata Bey Erzurum'a gelene kadar valilik görevine vekâlet eden Dördüncü Ordu Topçu Müfettişi Ferik Şevket Paşa'nın vergilerin ertelendiğine dair açıklaması ahaliyi yatıştırmadı. Hükümet, Erzurum'a İstanbul'dan bir heyet göndererek olayları yerinde incelemeye karar verdi.

²⁵⁴ Müşir Zeki Paşa'nın 12 Mart 1907 tarihli yazısı için bkz. BOA. Y. PRK. ASK; 244/33, lef 3, 1325 M 28. Valuyskiy'nin aktardığına göre Ermeniler, Rus Konsolosluğu'na Rus tabiiyetine kabul edilmeleri için başvurmuşlardı. Valuyskiy, *Jön Türk Hareketi*, s.144.

²⁵⁵ BOA. Y. PRK. ASK; 244/33, lef 4, 5, 6, 1325 M 28.

²⁵⁶ BOA. Y. PRK. ASK; 244/55, 1325 S 7. Müşir Zeki Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istediği şekilde davrandığı ve bunun için kendisine cemiyetin Hariciye Merkez-i Umumisi tarafından teşekkürname verildiği hakkında bkz. Şura-yı Ümmet, No: 220, 29 Nisan 1326, s.3.

İnceleme sonucunda eylemlerin tek bir merkezden idare edilen organize bir iş olduğu anlaşıldı. Hükümet, Şura-yı Devlet Temyiz Mahkemesi üyelerinden Mustafa Bey ile eski Muş Mutasarrıfı Hüsnü Bey'i inceleme yapmak üzere Erzurum'a gönderdi. Hükümet ayrıca Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa'ya Erzurum ahalisini teskin edip yeni bir isyanın önünü almak üzere bir ferik görevlendirmesini emretti. Ferik, mahalli zabıtan ile işbirliği yaparak onların bu işte taraf olmamalarını temin edecek ve daha sonra zabıta ile birlikte isyancıları dağıtacaktır. Bu planda başarısız olunması durumunda ise görevlendiren ferik elebaşları tutuklayıp devriye kolları çıkartmak suretiyle dükkânların açılmasını temin edecek ve böylece sükûnet ve asayiş yeniden tesis edilecekti.²⁵⁷

Bu tedbirlere rağmen komiteciler köy ve kazalarda halkı örgütlemeye devam etti. Şehirde huzur temin edilemedi. Vali Mehmet Ata Bey'in, vergileri yeniden gündeme getirerek bütün vergilerin toplanmasını emretmesi üzerine Erzurum'da olaylar Ekim 1906'da yeniden alevlendi. Avukat Seyfettin Efendi adlı birinin vergilerin toplanmasının kanunen uygun olmadığını söylemesi üzerine ahali durumu Erzurum Müftüsü'ne sordu. Müftü ahaliye, hükümetin emrine uymaktan başka çareleri olmadığını söyledi.²⁵⁸ Şehrin Müslüman ve Ermeni sakinleri, kış uzun geçtiği için vergiyi ödeyecek durumlarının olmadığını beyan ederek 21 Ekim'de vergi toplanmaması yönündeki isteklerini valiye bildirmek üzere müftüyü arabulucu olarak görevlendirdiler. Ancak vali, bu talebin kabul edilmesinin mümkün olmadığını, vergilerin en kısa zamanda toplanacağını ifade etti. Bunun üzerine halk yeniden gösteriler yapmaya başladı. Vali, ahaliyi jandarma gücüyle etkisiz hâle getirmeye kalkışınca halk, jandarma komutanı ile bazı jandarma ve polisleri öldürdü.²⁵⁹ Olayların bu denli alevlenmesinde Vali Mehmet Ata Bey'in bazı adli kararları da etkili oldu. Vali İkbaharda yaşanan olaylara karışanların tespit edilip cezalandırılması için talimat verdi. Vali, daha önce meydana gelen olayların sorumlularının bulunması için İstinaf Mahkemesi Reisi Tahir Efendi ile Serkomiser Sabri Efendi'den oluşan bir tahkikat komisyonu kurmuştu. Komisyonun verdiği rapora göre

²⁵⁷ Mehmet Nusret, *Erzurum Tarihçesi*, s. 89; karşı Demirel, *II. Meşrutiyet Öncesi*, s.26-27.

²⁵⁸ Doktor Bahattin Şakir'in Bitlis'te cemiyet şubesi kurma çalışmalarına ilgili yazdığı yazı için bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 220, 29 Nisan 1326, s.3.

²⁵⁹ BOA. Y. MTV; 290/131, 1324 N 7.

olaylarda müftü de dâhil olmak üzere şehrin ileri gelenlerinden 22 kişi ayaklanmanın elebaşları olarak belirlenmişti. Komisyonun hazırladığı listede Erzurum Müftüsü Hacı Lütfullah Efendi, önde gelen tüccar ve avukatlar ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağlantısı bulunan, yasa dışı Canveren devrimci örgütünün lideri Durak Bey'in de isimleri bulunuyordu. Valinin durumu İstanbul'a bildirmesiyle hükümet, Mehmet Ata Bey'e müftü ve diğerlerinin derhal tutuklanarak sürgüne gönderilmesi emrini verdi. Bu emir üzerine 23 Ekim'de tutuklanan Müftü Lütfullah Efendi, Pulcu Yusuf Efendi, Tahsin Bey ve diğerleri Dördüncü Ordunun Merkezi olan Erzincan'a doğru yola çıkarıldı. Listede adı bulunan Hacı Akif Ağa, kendisini tutuklamaya gelen jandarmalara karşı ciddi bir direnişte bulununca olaylar kısa sürede şehre yayıldı ve halk örgütlenerek tutuklananların serbest bırakılmasını ve şehirden çıkarılanların derhal geri dönüş emrinin verilmesini istedi. Halk akşam saat 9'da Vali Konağı ve Hükümet Binasını bastı. Vali, askerın müdahalesini emrettiyse de ahali dağıtılamadı. Ahali konağın içine girerek valiyi aradı, bulamayınca da ortalığı dağıtarak çıktı. Bu arada konağın arka kapısından çıkarılan vali, bir jandarmanın evinde saklanmak zorunda kaldı. Valinin bir evde saklandığı haberi gelince ahali evi basarak valiyi ele geçirdi ve onu İbrahim Paşa Camii'ne götürerek hapsedti. Valinin, ahalinin gazabına uğrayarak başının arka tarafından taşla yaralandığının duyulması üzerine Erzurum Kumandanı ahali ile görüşmek istediğini bildirdi. Bu istek kumandanın yalnız gelmesi koşuluyla kabul edildi. Kumandan, valinin durumuyla halkın niyetini yerinde teşhis ederek bir operasyonun faydadan çok zarar getireceğini müşahede etti. İşin bu noktasında askerî tedbirlerin kötü sonuçlar doğuracağı aşikâr olduğundan bir müsademeye mahal vermemek için ahalinin teskin edilmesi yolu seçildi. Ancak sürgüne gönderilenler dönmeden valinin ahalinin elinden alınamayacağı anlaşıldı. Zaten halk, valiyi, sürgünlerin geri dönmesi için emir vermeye zorlayarak çoktan Aşkale'ye bir telgraf çekilmesini sağlamıştı. Aşkale'den Erzurum'a gönderilen Lütfullah ve Pulcu Yusuf Efendilerle Tahsin Bey gece saat 12'de döndükten sonra vali serbest bırakıldı. Olaylar sırasında bir baş komiser ile oğlu şehit edilirken iki komiserle bir jandarma ağır, bir asker de hafif yaralandı.²⁶⁰

²⁶⁰ BOA. Y. MTV; 290/131, 1324 N 7. Doktor Bahattin Şakir Bey, müftünün başlangıçta ahali ile birlikte hareket etmediğini, ancak Vali'nin kendisine yönelik tasarrufuna ahalinin

Olayın hükümet merkezine intikal etmesinden sonra valinin ve kumandanın tutumu hoş karşılanmayarak her ikisine de işten el çektirildi. Dâhiliye Nazırı, Müslümanlar tarafından başlatılan olaylara Ermenilerin karışması durumunda vaziyetin daha da güçleşeceğini, olayların bu şekilde diğer vilayetlere sıçrama ihtimali olmasının yanı sıra yabancı devletlerin duruma müdahale etmesi için de zemin hazırlanmış olacağından bahisle bölgeye hızla yeterli sayıda asker sevk edilmesi gerektiğini Sadrazama arz ederek çeşitli tedbirler alınmasını sağladı.²⁶¹ Öte yandan tutukluların serbest bırakılıp geri dönmesiyle şehirde hayat normale döndü. 29 Ekim 1906 tarihli bir irade ile Mehmet Ata Bey görevden alındı ve yerine Harput Valisi Mustafa Nuri Bey tayin olundu. Yeni vali Erzurum'a geldiği ilk günden itibaren uzlaşmacı bir tavır takındı. Durumun sakin olduğu ve devlet baskısının azaldığı bu ortamda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin propaganda ve örgütlenmesi hızla devam etti.²⁶²

Erzurum'da vergi meselesinden dolayı başlayan eylemler, hükümet karşıtı organize eylemlere dönüştü. Hükümete karşı olan eylemlerin ulema, asker, jandarma, tüccar ve esnaf tarafından da desteklenmesi olayların büyümesine yol açmıştı. Şehirde sükûnet sağlansa da hükümet aleyhindeki propaganda içten içe devam etti. Önceleri yalnızca devlet işlerindeki kötü yönetimden ve vergilerden şikâyet eden halk artık rejim aleyhtarlığını daha ön plana çıkarmıştı. Hatta bu konuda örgütlenmişti. Halk, hükümetin daha önceki olaylar nedeniyle kovuşturma yapma ihtimaline karşı tedbirli olmak istedi. Ermenilerle Müslümanların yaptığı görüşmeler sonucunda valiye karşı bir eylem başlatma stratejisi geliştirildi. İttihat ve Terakki'nin Paris'te bastığı yayınlar Erzurum'a ulaştırılmaktaydı. Azerbaycan'da çıkan bazı dergiler ve birçok Taşnak yayını Erzurum olaylarında Ermeni-Türk işbirliğinden bahseder. Bu işbirliği sayesinde Erzurum şehir merkeziyle kasaba ve köylerdeki olaylar aynı anda başlayıp bitiyordu. Olaylar sırasında Meşrutiyet'in ilân edilmesi talebi dile getirilirken İslamî vurgu arttı. Bu hareketler için hocalar ve müftüler görevlendirildi. Erzurum'da çıkan manifestoda din ve Osmanlılık vurgusu güçlendirildi, "*Bağımsızlık, Eşitlik,*

sahip çıkmasından çok etkilendiğini ve bunun ardından olaylarda mühim rol oynadığını ifade etmektedir. Bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 220, 29 Nisan 1326, s.3.

²⁶¹ BOA. Y. A. HUS; 507/12, 1324 N 7.

²⁶² Kansu, *1908 Devrimi*, s.59.

Kardeşlik' kavramları işlendi. Bunlarla birlikte Azerbaycan Türklerinden Ali Haydar ve Mithat da Doğu Anadolu'da faaliyetlerini artırdı.²⁶³ Öte yandan İran devriminde rol oynayan Ömer Naci, Erzurum olaylarını organize edenler arasındaydı.²⁶⁴ Ömer Naci'nin buradaki işi bittikten sonra İran'a geri döndüğünün tespit edilmesi²⁶⁵ Erzurum'daki olayların sadece İttihatçıların organizasyonu olmadığını,²⁶⁶ Doğu'daki olaylarda İttihat ve Terakki'den çok Sabahattin Bey grubunun rol oynadığını ortaya koymaktadır.

İran ve Rus devriminin etkileri burada çok hissedilmekteydi. İran ve Rusya'da bilhassa Azerbaycan'da Müslümanlar ve Ermeniler tarafından çıkarılan tüm yayınlar Doğu Anadolu'da bulunabiliyordu. Bu yasak yayınların dağıtımı ile İttihat ve Terakki Cemiyeti merkezi ile olan haberleşme büyük ölçüde, Kars Postanesi Müdürü ve aynı zamanda Rusya'da kuryelik görevini yürüten Ermeni Çarpan aracılığıyla gerçekleştirildiği ve dağıtımının İttihat ve Terakki Cemiyeti ile bağlantısı olan kişiler tarafından yapıldığı²⁶⁷ hükümet tarafından fark edildi. Bir süre sonra taşımacılık yapan isimlerden tüccar Serdarzade Sıtkı Bey, beraberindeki yasak yayınlarla yakalandı. Serdarzade Sıtkı Bey, Erzurum'da Hüseyin Tosun, Durak Bey ve Hoca Seyfettin Efendi ile birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin önde gelen üyelerinden biriydi. Sıtkı Bey'in yakalanmasından sonra şehirde olaylar yeniden başladı.²⁶⁸

1907 Martındaki bu olaylar için yine vergiler bahane edildi. Hükümet vergi affına giderek olayların büyümesini engellemek istedi. Sükûnet sağlanması beklenirken Ermeniler, kendilerine din değiştirmeleri için baskı yapıldığını öne sürüp genel ayaklanmaya destek verdi. Öte yandan bazı jandarmalar eski ve yeni alacaklarının tahsil edilmesini isteyerek gösteriler yaptı. Bunda komitecilerin parmağı olduğu şüphesizdir. Üstelik alacaklıların

²⁶³ Hanoğlu, *Preparation for a Revolution*, p.118-120.

²⁶⁴ *Şura-yı Ümmet*, No: 220, 29 Nisan 1326, s.3.

²⁶⁵ İran, öteden beri Osmanlı topraklarında eylem yapan Ermeni komitelerine yardım edip onların İran topraklarını bir üs olarak kullanmasına izin vermektedir. Osmanlı topraklarında eylem yapan Ermenilere pasaport vererek onlara hareket kolaylığı sağlamaktaydı. Bkz. Bolat, *Ermeni Meselesinin Ortaya*.

²⁶⁶ Canverenlerin İttihat ve Terakki'nin organizasyonu olduğu görüşü için bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 45.

²⁶⁷ Demirel, *II. Meşrutiyet Öncesi*, s. 14-15.

²⁶⁸ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 67-68.

eline, defterdarlığa vekâleten bakan görevli tarafından kanun ve usullere aykırı olarak makbuz kesilip verilmiş, onlar da bu makbuzlarla Ermeni köylerine giderek para tahsil etmeye kalkışmışlardır. Bu, Ermenilerin din değiştirmeye zorlanması olarak yorumlanmış ve diğer devletlerin duruma el atması için ortam hazırlanmıştır. Bunun üzerine hükümet, olayların daha da büyümemesi için çeşitli önlemler aldı. Alacaklıların paralarının tahsil edileceğini ifade ederek bu konuyla ilgili çalışmalarını 20 Mart 1907'de başlattığını duyurdu. Daha önceki gösteriler nedeniyle tutuklu bulunanlar için genel af ilan edildi. Vergiler 25 Mart'ta kaldırıldı ve işin daha çabuk halledilmesi için de ordudan destek istendi.²⁶⁹ Aynı yılın Ekim ayı başında Bayburt'ta bazı kişiler çarşıda dükkânları ve mültezimlerin ambarlarını yağmaladı. Olayı tahkik eden Erzurum Valisi merkeze gönderdiği telgrafta "...oralarda ihdas-ı gavail edilmek istenildiği anlaşıldığından..." demek suretiyle olayların organize eylemler olduğunu ifade etmekteydi.²⁷⁰

Erzurum'da ciddi başarı elde eden komiteciler, Vali Mustafa Nuri Bey'in de görevden alınması için çalışıyorlardı. Çünkü vali, şehirde sıkı bir istihbarat ağı oluşturarak komitecilerin nasıl çalıştıklarını deşifre etmişti. Mustafa Nuri Bey, İstanbul'a gönderdiği raporlarda, şehirdeki cami ve kahvehanelerde yürütülen komiteci faaliyetlerle ilgili bilgi veriyor, Erzurum'daki komitecilerin merkezi Paris'te olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile sürekli ilişki içinde bulunduğunu ve şehirdeki eylemlerin bu ilişkinin bir sonucu olduğunu ve komitecilerin askerleri de kendi yanlarına çekmeye çalıştıklarını ifade ediyordu.²⁷¹ İttihat ve Terakki'nin Paris'ten Erzurum örgütüne çeşitli talimatlar göndererek olayları organize ettiği ihtimali çok güçlüydü. Çünkü cemiyetin Erzurum'daki temsilcisi Bahattin Şakir, Erzurum'da olan biteni ve Dördüncü Ordu'nun Erzurum olayları ile ilgili olarak görevlendirildiğini Paris'e bildirdiğinde kendisine, "...*Kan dökülmeden hürriyet alınamaz...*" denilerek gerekirse silahlı mücadele talimatı verilmişti.²⁷²

Komitecilerin baskısı sonucunda Erzurum Valisi Mustafa Nuri Bey

²⁶⁹ BOA. Y. A. HUS; 510/21, 1325 S 6.

²⁷⁰ BOA. Y. A. HUS; 515/118, 1325 Ş 24.

²⁷¹ Valuyskiy, *Jön Türk Hareketi*, s.140-141.

²⁷² Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, cilt II, kısım IV*, s.81. Vali Nuri Bey'in de hürriyet taraftarı olduğu görüşü için bkz. Demirel, *II. Meşrutiyet Öncesi*, s.37.

istifa ederek şehri terk etti. Şehirde huzursuzluğun yeniden tırmandığı 1907 Kasım ayı içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi, Erzurum halkına bir bildiri dağıttırarak "mevcut baskıcı ve mutlakiyetçi hükümeti devirmek için" her dine mensup Osmanlı vatandaşlarını birleşmeye davet etti. Bu bildiride halk, kurulu düzene başkaldırmaya çağrılıyordu. Bu eylemin amacı, yeni bir anayasa, özgürlük, adalet ve bir temsili meclis idi. Benzer bildirilerin Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarında da dağıtılması yeni bir organize eylem dalgasının habercisi gibiydi.²⁷³

Görevine Ekim ayı sonunda başlayan yeni Erzurum Valisi Abdülvahap Bey, Sadarete 24 ve 25 Kasım 1907 tarihlerinde iki ayrı telgraf göndererek Nazım Paşa ile Ata ve Nuri Beyler zamanlarında bazı şahısların vergilerin affı meselesini bahane etmek suretiyle başlattıkları şikâyetlerin organize eylemlere dönüştüğünü, 8-10 kadar elebaşının ahali üzerindeki etkisinin gittikçe arttığını, ésnaf ve ahali üzerinde tehditle tahakküm kurduklarını, zabıta ve memurların görevlerini yapmalarını engellediklerini belirtti. Vali, bununla ilgili olarak 30 kişinin yakalandığını, elebaşlarından Dava Vekili Seyfullah ve Kasap Fehim, Faruk Bey, Uzun Osman, Hacı Akif Ağa, Mosrancı Abdullah ve Malıyemez İzzet Efendi'nin de tutuklanarak yeni olaylar çıkarılmasına imkân bırakılmadığını bildirdi.²⁷⁴ Kısa sürede tutuklananların sayısı 170'e ulaştı. Tutuklananların çoğu şehrin önde gelen celep ve tüccarlarıyla ulemadan bazı isimlerdi. Bu isimlerin tutuklanması ve Erzurum'a takviye birlikler gönderilmesiyle Erzurum olayları tamamen sonlandırıldı. Ancak polisin tutuklulara işkence yaptığı ve gözaltında bulunan iki kişinin bu yüzden öldüğü haberlerinin yayılması üzerine, yüz kadar Erzurumlu kadın ellerinde sopa, balta ve satırla sokağa döküldü. Kadınlar, yabancı devletlerin konsoloslarıyla görüşerek tutukluların salıverilmesini istediler. Kadınların bu eylemi sonucunda 80 tutuklu salıverildi ve tutuklulara daha iyi muamele edildi.²⁷⁵ Tutuklananlar ise; kurulu düzeni yıkmaya teşebbüs etmek, halkı vergi ödememeye teşvik etmek, hükümet aleyhinde propaganda yapmak ve bu amaçla yasadışı yayın, gazete ve bildiri dağıtmakla suçlanmaktaydı.²⁷⁶ 10 Şubat 1908'de sona eren

²⁷³ Kansu, 1908 Devrimi, s. 84.

²⁷⁴ BOA. Y. A. HUS; 516/151, 1325 L. 20.

²⁷⁵ Kansu, 1908 Devrimi, s.86.

²⁷⁶ Valuyskiy, Jön Türk Hareketi, s.150.

davalarda sanıklardan doksan kişi mahkeme önüne çıkarıldı; sekiz kişiye idam, 18 kişiye müebbet hapis cezası verildi. Diğer sanıklar daha küçük cezalara çarptırıldılar. İdamla cezalandırılanlar Ser Komiser ve oğlu ile diğer polisleri linç ederek öldüren zanaatkârlardı. Hüseyin Tosun Bey, hükümetin emri ile cezasını çekmek üzere İstanbul'daki bir hapisaneyeye gönderildi. Sinop'ta sürgün cezasına çarptırılan 23 kişi arasında şehrin tanınmış simalarından Seyfullah Efendi, Faruk Bey, Hacı Akif Ağa, Hacı Şevket Efendi, Durak Bey, Tahsin Efendi ve Mezararkalı Mevlüt Ağa vardı.²⁷⁷

Ermeni kaynakları Erzurum'daki olayları Hüseyin Tosun'un örgütlediği ve onun Sabahattin Bey'in temsilcisi olarak Taşnaksutyun ile ilişkileri yürüttüğü bilgisini vermektedir.²⁷⁸ Hanioglu'nun belirttiğine göre başta Abdullah Cevdet olmak üzere birçok kaynak Doğu Anadolu'daki muhalif olayların Sabahattin Bey'in temsilcisi olarak Hüseyin Tosun'un organize ettiği konusunda hemfikirdir. Rus kaynakları da Hüseyin Tosun'un Ermenilerle Sabahattin Bey arasındaki en önemli bağ olduğunu yazar. Osmanlı Devleti de Hüseyin Tosun'u Erzurum olaylarının sorumlusu olarak gördü. Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'nin üç üyesi, Sıtkı Efendi'nin Mart 1907'de tutuklanmasından sonra Hüseyin Tosun ve Durak Bey de Kasım 1907'de yakalanmıştı. Yapılan sorgulamalar neticesinde Erzurum olaylarında Sabahattin Bey'in de rolü olduğu kesinleşti.²⁷⁹ Sabahattin Bey, "Terakki" gazetesinin 10. Sayısında yayımlanan "İttihat" başlıklı yazısında konuyu şöyle değerlendirmektedir:²⁸⁰

"Bakınız! Erzurum'da bir avuç halkın ittihadı nasıl koca memleketi yeni bir zulümden kurtarıyor! Bu kurtuluş kalbimizde Erzurumlu vatandaşlara karşı derin bir muhabbet, daimi bir minnettarlık uyandırmıyor mu?..."

Doktor Bahattin Şakir de cemiyetin Ermenilerle işbirliğinin takdire şayan sonuçları olduğunu, aynı ittifakın Rum ve Bulgarlar ile de yapılması gerektiğini, ancak Bulgarların İslam köylerinde yaptıkları mezalim ve

²⁷⁷ Kansu, 1908 Devrimi, s.88. Bu isimlerin tamamı II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra serbest bırakılacaktır. Bkz. Eyyüpoğlu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir, s. 36.

²⁷⁸ Kévorkian, Ermeni Soykırımı, s. 55.

²⁷⁹ Hanioglu, Preparation for a Revolution, p. 110-117. Ayrıca bkz. Akşin, Jön Türkler ve İttihat, s. 96; Kansu, 1908 Devrimi, s. 84.

²⁸⁰ Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, cilt II, kısım IV, s.82.

İstanbul'u ele geçirme idealleri nedeniyle bunun zor görüldüğünü ifade etmektedir.²⁸¹

Trabzon Olayları

Trabzon'daki karışıklıklar Erzurum olaylarıyla ivme kazandı ve ilk defa 1906'da valiye karşı hareketler olarak tezahür etti. Halk, Vali Reşat Paşa'nın konağını basıp onu atmak istedi. Burada muhalif yayınların çokluğu ve vergilere karşı çıkılması olayların daha da şiddetlenmesine yol açtı. Halk 1907 yılında tekrar valiye karşı bir hareket başlatıp şeyhülislama mektup yazarak valinin Yemen'e sürülmesini talep etti. Hükümet, olayların dinmemesi üzerine valiyi görevden almak zorunda kaldı ve konuyu derinlemesine araştırdığında Paris'teki Jön Türklerle Trabzon'daki gizli örgütlenmenin ilişkilerini ortaya çıkardı.²⁸² Trabzon'da aynı yıl içinde dört valinin değiştirilmek zorunda kalması, halka Erzurumlular gibi yeni konan şahsi vergiyi ödememeleri için bildirimler dağıtılması²⁸³ üzerine komiteler üzerindeki takibat artırıldı. Komite üyesi olduğu için tutuklanan dört Ermeni'den birinin üzerinde çıkan yasak yayın doğrultusunda soruşturma daha da genişletildi.²⁸⁴ Yöneticiler Trabzon'da Erzurum'da yaşananlarla ilgili gelişmelerin duyulmaması için çeşitli tedbirler aldı.²⁸⁵

Komiteci olduğu için İstanbul'dan Trabzon'a sürülen İshak Bey'in, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Paris merkeziyle buradan da irtibat kurmayı başarması cemiyetin Trabzon bürosunun açılmasını kolaylaştırdı. İshak Bey, Bahattin Şakir'i kendi evinde saklayıp Avrupa'ya kaçmasına yardım ettiğinin anlaşılması üzerine Erzincan'a sürgüne gönderildi. Ancak cemiyetin Paris merkeziyle irtibatı engellenemeyerek bütün baskılara rağmen devam etti. Trabzon 1906-1908 arasında devrimci gösterilerin yaşandığı bir yer görünümündeydi. Buradaki olaylar; İttihat ve Terakki, Sabahattin Bey ve Ermeniler tarafından organize edildi.²⁸⁶

²⁸¹ Şura-yı Ümmet, No: 220, 29 Nisan 1326, s.3.

²⁸² Kansu, 1908 Devrimi, s. 61.

²⁸³ Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Valuyskiy, Jön Türk Hareketi, s. 147.

²⁸⁴ BOA. A. MKT. MHM; 664/26, 1325 M 11.

²⁸⁵ Valuyskiy, Jön Türk Hareketi, s. 147.

²⁸⁶ Kansu, 1908 Devrimi, s.61, 74-75. Krş. Hanioğlu, Preparation for a Revolution, p. 105-106.

Bitlis Olayları

Bitlis, komitecilerin en çok faaliyet gösterdiği bölgelerden biri olması sebebiyle askerî hareketliliğin çok olduğu bir yerdi. Bu da askerî harcamaların artmasına sebep olmakta ve vilayet bütçesini bir hayli sarsıyordu. Öte yandan bölgedeki çatışmalar Ermeni köylülerle hükümeti karşı karşıya getirmekteydi. Hükümet, 1904 yılı ortalarında bazı yerleşim yerlerine, coğrafi konumunun komitecilere hareket serbestliği vermesinden dolayı kışla ve kale inşa etmeye karar verdi. Bu kararın uygulamaya konduğu Cebel'de, bazı kişilerin komitecilerle birlikte hareket ettiği için tutuklanması ahali ile hükümeti karşı karşıya getirdi. Cebel'de yaşayan halk köylerini terk etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine İngiltere'nin Van ve Bitlis konsolosları Cebel'e gelerek incelemelerde bulundu. Ardından hükümet bir irade çıkartarak genel af ilan etti ve tutuklananlar serbest bırakıldı. Komiteci olmayan Ermeni vatandaşların Cebel'deki köylerine dönme ısrarı anlayışla karşılandı. Ama köydeki arazilerin kime ait olduğu tartışması durumu biraz zorlaştırmaktaydı. Çünkü o güne kadar ne nüfus sayımı ne de arazi tahriri yapılmıştı. Bitlis Valisi Ferit Paşa'nın verdiği malumata göre; Ermenilerin yarısının elinde arazi tapusu vardı. Diğerleri ise Kürt aşiretlerine ait topraklarda çobanlık ve ortakçılık yapmak suretiyle geçimlerini sağlamaktaydı. Vali eski köylerine gitme konusunda ısrar eden ahalden elinde tapusu olanların gidebileceğini belirtti. İsteyenlerin de eski köylerine iskân edileceğine dair irade çıktı. Fakat iskânla ilgili düzenlemeler, kale ve kışla yapımı ve vilayetteki olağanüstü durum nedeniyle başka bölgelerden gönderilen askerlerin iaşesinin temini için hazineden para gönderilmedi. Masraflarla baş edemeyen vali, hükümetten bu giderlerin ahalden toplanacak vergilerden karşılanması için kendilerine izin verilmesini talep etti.²⁸⁷

Bitlis'te Ermeni komitecilerin faaliyetleri 1905 yılında artsa da bu daha çok kırsal kesimdeydi. Hükümet, Muş'un bazı köylerinde konuşlanan komiteci Ermenilere karşı Mayıs 1905'te bir dizi operasyon başlattı. Hars Köyü yakınlarında asker ile komiteciler arasında yaşanan çatışmada üç zabıt ile birkaç asker şehit düşerken yaralanan askerler oldu. Köy abluka altına

²⁸⁷ BOA. Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratu(Y. PRK. UM); 69/117, 1322 R 10.

alındıysa da komiteciler kaçmayı başardı. Onların takibi için Miralay Yaver Bey görevlendirildi, fakat Yaver Bey bu takipten eli boş döndü.²⁸⁸ Askerî harekâta son verilmeyerek 50 mevcutlu bir müfreze komitecileri takip etmekle görevlendirildi. Takibat 23 Temmuz'da son buldu ve toplam 10 kişi olan komitecilerin tamamı dağlık bir bölgede ölü olarak ele geçirildi. Bu kişilerin son model silahlarla donatılmış oldukları görüldü.²⁸⁹

Bitlis'te komiteciler tarafından tertip edilen olaylar, 21 Haziran 1907'de bazı kişilerin valiyi istememeleri şeklinde tezahür etti. Şeyhler, ulema, eşraf ve ahali telgrafhanede toplanarak Vali Ferit Paşa'nın görevden alınmasını talep etti. Müslüman ahalinin başlattığı olaylara Ermeniler de destek verdi. Bunda asayiş bozup hükümetin itibarını sarsma amacı vardı.²⁹⁰ Ferit Paşa'nın bazı uygulamaları da halkın galeyana gelmesinde etkili olmuştu. Mesela Paşa'nın Bitlis Belediye Reisi'ni sürgüne göndermesi halkın hoşuna gitmemişti. Ferit Paşa, Belediye Reisi'ni, komitecilere karşı yürütülen operasyonlarda kendisine destek vermediği için eleştirirken Belediye Reisi Ferit Paşa'yı, memurların maaşlarını ödememekle ve hâkimlere bazı şahısların suçlu bulunmaları için telkinde bulunmakla suçlamaktaydı. Halk, şehirdeki komitecilerin önderliğinde Vali Ferit Paşa'ya karşı bir gösteri yaparak Vali'yi şehrin Ermeni ve Müslüman halkı arasında ayrılık yaratmakla suçladı. Hükümet konağı önünde toplanan halk, valiyi istifaya çağırды. Vali, burada çıkan çatışma sırasında bir gösterici tarafından yaralandı. Vali de o arada göstericilerden birini öldürdü. Halk Valiyi yakalamaya çalıştıysa da vali, bazı askerlerin yardımıyla kaçmayı başardı ve askerî garnizona sığındı. Askerlerin olaylara müdahale etmemesinden cesaret alan kalabalık, polis komiserini linç etti. Ahali, İstanbul'a telgraf çekerek valiyi istemediklerini, görevden alınmasını talep etti. Hükümet, buna verdiği cevapta yaptıklarının suç olduğunu ve müdahale edileceğini duyurunca ahaliye ön ayak olan şeyhler, "*Emirleri altında 50 bin kişilik silahlı güç olduğunu*" bildirerek direneceklerini ifade etti. Bundan sonra ahali telgraf tellerini keserek hükümetin memurlarla haberleşmesini engelledi.²⁹¹ Bitlis'te ahaliyi teskin edecek kanaat önderlerinin ve şeyhlerin

²⁸⁸ BOA. Y. MTV; 274/49, 1323 Ra 9.

²⁸⁹ BOA. Y. MTV; 276/102, 1323 Ca 20.

²⁹⁰ BOA. Y. MTV; 299/97, 1325 Ca 13.

²⁹¹ Kansu, 1908 Devrimi, s.76.

çoğu olaylara ön ayak olduğundan onlara nasihat edecek kimse ve olaylara müdahale edebilecek askerî güç yoktu. Muş, Erzurum ve Van'daki askeri kuvvetlerin durumu tetkik edilerek Bitlis'e kuvvet sevk edilmesi için çalışma başlatıldı. Bitlis Kumandanı Miraliva Celal Paşa, ahaliye dükkânlarını açıp işleriyle meşgul olmaları ve telgrafhaneyi boşaltmalarını yönünde telkinde bulunmuşsa da bu etkili olmadı. Ahali, askerî kışlada muhafaza edilen vali görevden alınmadan dağılmayacağını beyan etti. Bitlis'te erzak stoklarının azalmış olması durumu güçleştiren diğer bir faktördü.²⁹² Hükümet, ilk etapta Van'dan Ferik Mahmut Paşa kumandasında iki tabur piyade ve iki bölük süvariye bölgeye sevk ederken bir taraftan da tahkikat yapmak üzere Erzurum Valisi Nuri Bey'i görevlendirdi.²⁹³ Çünkü Ermenilerin Van ve Muş taraflarında toplanmaya başlaması Bitlis'teki olayların Erzurum'dakine benzer bir hâl alacağını işareti olabilirdi. Bu yüzden ilgili birimler gerekli önlemleri almaları konusunda uyarıldı.²⁹⁴

Gerginliğin tırmanmasını istemeyen hükümet, valiyi görevden alarak Defterdar Asım Efendi'yi vekâleten vali olarak atadı. Bunun üzerine ahali evlerine dağıldı. Bitlis'te 25 Haziran günü ahali normal hayatına döndü. Daha sonra Van Valisi Tahir Paşa Bitlis Valiliğine tayin edildi. Bitlisli şeyhler ve eşraf, valiye karşı yaptıkları darbenin kudretlerini artırdığını fark ettiler. Hükümetin kendi istedikleri reformları gerçekleştirilmemesi durumunda bu reformları kendilerinin yapacağını dillendirmeye başladılar. Hatta Bitlis eşrafı, Erzurum ve Van eşrafıyla birlikte hareket etmeye başladı. Bazen de Van ve Bitlis'in Müslüman ve Ermeni halkı rejime karşı işbirliği yapmaktaydı. Bu durum hükümet tarafından fark edilmekte ve ona göre tedbirler alınmaktaydı. Mesela; Ermeni komitelerinde gözlenen hareketlilik nedeniyle Erzurum'dan gönderilen bir taburun bir süre daha Bitlis'te kalması kararlaştırıldı. Ayrıca Bitlis'te bulunan diğer kuvvetlerin acilen kendi bölgelerine dönmeleri emredildi. Çünkü Ermeni komitecilerin Van, Muş ve Erzurum'da bazı teşebbüslerde bulunacağına dair istihbarat vardı.²⁹⁵

Bitlis Vali Vekâleti'ne Muş'a bağlı Soluk Köyü'nde bazı Ermeni komitecilerin ceza verilerek uzaklaştırıldığı, sırada ahaliye bazı kişilere de

²⁹² BOA. Y. MTV; 299/102, 1325 Ca 14.

²⁹³ BOA. Y. A HUS; 512/62, 1325 Ca 13.

²⁹⁴ BOA. Y. A HUS; 512/77, 1325 Ca 17.

²⁹⁵ BOA. Y. MTV; 299/119, 1325 Ca 16.

iyi davranılmadığı yönünde şikâyetler söz konusu olunca Dâhiliye Nezareti valiliği uyararak vatandaşların huzurunu kaçırarak davranışlardan sakınılmasını emretti. Bunun üzerine Bitlis Valisi Tahir Paşa, komitecilerin uzaklaştırıldığı sırada küçük çaplı olaylar olmuşsa da bunun ahaliye yönelik olmadığını ve ertesi günü her şeyin normale döndüğünü bildirdi.²⁹⁶ Komitelerin takibi sırasında Kürtlerin Ermenilere eziyet ettiği yönündeki şikâyetler Ermeniler tarafından İngiltere Konsolosluğu'na bildiriliyor, konsolosluk da Sefaret kanalıyla konuyu Osmanlı hükümetine soruyordu. Hükümet, durumu vilayetlere sorduğunda ise çoğunlukla böyle bir durum olmadığı cevabını alıyordu.²⁹⁷

Ermeni komitelerinin Bitlis'teki faaliyetleri zaman zaman hız kazandı. 1908 yılının ilk günlerinde Taşnak reislerinden Zaven ve iki adamının Muş havalisinde ölü ele geçirilmesinden sonra Muş'taki hareketlilik arttı.²⁹⁸ Bu, bölgede askerî idare ilan edilip taburların sayısının artırılmasına yol açtı.²⁹⁹

Diyarbakır Olayları

Hükümet karşıtı gösterilerin en çok görüldüğü yerlerden biri de Diyarbakır'dı. Buradaki ilk muhalif hareket Kürt aşiret liderleri tarafından başlatıldı. Milli Aşireti lideri ve aynı zamanda Hamidiye Sütvari Alayı komutanlarından İbrahim Paşa, 2 Ağustos 1905'te şehri 16 bin kişiyle kuşatıp köy ve kazalara baskınlar düzenledi. Bu sırada ahalinin yetiştirdiği mahsullere zarar verilip mallarının alenen gasp edilmesi büyük tepkiye sebep oldu. Ahaliyi büyük bir endişeye sevk eden bu durum asayişin bozulmasına ve diğer Kürt aşiretlerinin de aynı şekilde davranmak için cesaretlenmesine zemin hazırladı. Bu nedenle Diyarbakır İdare Meclisi, İbrahim Paşa'nın münasip bir başka göreve atanarak bölgeden uzaklaştırılmasını talep etti.³⁰⁰ Hükümetin İbrahim Paşa'ya karşı tedbir almakta gecikmesi sebebiyle Milli Aşireti'nin Diyarbakır ve köylerindeki saldırıları daha da arttı. Hükümet, durumun iyice kötüleşmesi üzerine Milli Aşireti'nin tecavüzünü önlemek amacıyla Diyarbakır İdare Meclisi üyelerinden Behram Paşa'nın maiyetine

²⁹⁶ BOA. BEO; 3112/233337, 1325 C 18.

²⁹⁷ Mart ayında İngiltere Sefareti'nin Hariciye Nezareti'ne verdiği nota ile ilgili yazışmalar için bkz. BOA. A. MKT. MHM; 625/20, 1324 M 24.

²⁹⁸ BOA. BEO; 3223/241652, 1325 Za 28.

²⁹⁹ BOA. BEO; 3240/242926, 1325 Z 28.

³⁰⁰ BOA. Y. A. HUS; 491/1, 1323 C 1.

bir zabıt ve bir bölük asker gönderilmesini kararlaştırdı.³⁰¹ Milli Aşireti, Maden Mutasarrıflığı'na bağlı Çermik Kazası'na bağlı köylere de baskınlar yaparak ahalinin can ve malına tecavüz etti. Kaymakamlık 9 Ağustos 1905'te vilayetten acil yardım istediyse de Vali Nazım Bey, vilayetteki tüm güvenlik birimlerinin aşireti tedip etmekle görevlendirildiğini belirterek sancağın duruma kendi imkânları ölçüsünde müdahale edip mütecavizlerin yakalanmasını emretti.³⁰² Valinin diğer telgrafında verdiği bilgiler, Milli Aşireti'nin bu baskınlarda siyasî bir teşebbüs olarak yorumlanabilecek icraatlarda bulunduğunu göstermekteydi. Buna göre aşiret mensuplarının; baskın yaptıkları yerlerdeki jandarmaların silahlarını almaya cüret etmeleri, hükümet memurlarını nahiyelerin işlerine karıştırmayacaklarını alenen söylemeleri, Maden nahiyelerinin bazı ileri gelenlerine aba giydirip onları bazı görevlere tayin etmeleri bunun işaretleriydi.³⁰³

Aşiret, Çermik ve Maden'e bağlı köy ve nahiyelere tecavüzlerine devam ederek zaptiyeyi etkisiz hâle getirdi ve memurların görev yapmalarına izin vermedi. Bunun üzerine Vali Nazım Bey, vilayetteki bütün birliklerin baskınlara karşı müdahale etmekle görevlendirildiği hâlde kuvvet sıkıntısı yaşanmasından dolayı Harput Vilayeti'nden acil olarak asker sevk edilmesini talep etti.³⁰⁴ Askerî müdahale sonucunda Eylül ayı başında Milli Aşireti ve Mardin dolaylarına gelen Kavli, Şammar vs. gibi aşiretlerin kendi mahallerine dönmesi sağlandı. Dördüncü Ordu Müşiriyetinden Mirliya Hüseyin Paşa'nın bildirdiğine göre askerî kuvvetler, yeni bir tecavüz olmasını engellemek maksadıyla bir süre daha sevk edildikleri yerlerde kalacaklardı.³⁰⁵

Aşiretlerin baskınlara devam etmesi üzerine Ağustos 1905'de günlerce süren eylemler başlatıldı. Eylemciler vali konağını ve postaneyi basıp hükümete, baskınları protesto eden telgraflar gönderdi. Bölge halkı Milli Aşireti ve aşiretin reisi İbrahim Paşa'nın tecavüzlerini telgraflar çekmek suretiyle Seraskerlik başta olmak üzere çeşitli devlet birimlerine

³⁰¹ Diyarbakır Valisi Behram Paşa'nın şifre telgrafı için bkz. BOA. DH. ŞFR; 349/39, 1321 T 7.

³⁰² Diyarbakır Valisi'nin Şifre telgrafı için bkz. BOA. DH. TMIK. M; 204/16.

³⁰³ BOA. DH. TMIK. M; 204/16, lef 2.

³⁰⁴ BOA. DH. TMIK. M; 204/16, lef 3.

³⁰⁵ BOA. DH. TMIK. M; 204/16, lef 4, 5, 6, 7.

şikâyet etti.³⁰⁶Şura-yı Devlet, bu dilekçelerin en kısa zamanda değerlendirilerek en adil kararın verileceğini bildirdi.³⁰⁷Telgraf gönderenler arasında vali yardımcısıyla müftünün bulunması dikkat çekiciydi. 400 kişilik bir milis gücü, askerî birliklerin postaneyi almasını engelledi. Vali ise bir yabancı konsolosluğa sığınmak zorunda kaldı. Vali, Kasım 1905'te olayların durulmadığını bildirince hükümet, Diyarbakır ve Halep vilayetlerinden memurların görevlendirildiği bir soruşturma komisyonunu bölgeye gönderip olayların büyümesinin önünü almak istedi.³⁰⁸ Heyet, baskına maruz kalan Harran'daki bazı köyleri bizzat inceleyerek bir rapor hazırladı. 105 köyün bu baskınlardan zarar gördüğünü, maddi kaybın ise 15 bin lira olduğunu belirledi. Bu baskınlar nedeniyle ahalinin ziraat yapamadığı, eşraf ve muteberanın da bu durumdan şikâyetçi olduğu, İbrahim Paşa'nın Milli Aşireti'nden başka Diyarbakır, Halep ve Zor Sancağından toplamış olduğu Urban ve Kürt aşiretleriyle birlikte baskınları bizzat tertip ettiği ortaya çıkarıldı. Raporda; İbrahim Paşa'nın 1 milyon lira civarında mal varlığı olduğu, bölgeden ağnam vergisi ve hava parası adıyla vergi topladığı, tüccarların da bu durumdan hiç memnun olmadığı, hükümetin paşanın bu zulmünü engellememesi durumunda ahalinin silahlanma ihtimalinin yüksek olmasının bir çatışma ortamına zemin hazırlayacağı ve bunun da bölgenin tamamen harap olmasına yol açacağına dair hususlar yer almaktaydı. Heyet, 41. Hamidiye Süvari Alayı'nda Mirliya rütbesine sahip olan İbrahim Paşa'nın bu görev ve unvanı hak etmediğini ifade ederek 28 Haziran 1899 tarihinde çıkarılan kanun gereği paşanın Divan-ı Harp'te yargılanmasını tavsiye etti.³⁰⁹ Ancak hükümetin İbrahim Paşa ile ilgili bir karar almadığı anlaşılıyor.

İbrahim Paşa'nın baskınları Ocak 1906'da iyice arttı. Hükümet, İbrahim Paşa'nın davranışları konusunda tahmin yürütebiliyordu. İbrahim Paşa, ahaliye baskın yapmasının yanı sıra diğer aşiretler üzerinde tahakküm kurmak suretiyle kendisine bağlı olanların sayısını artırmaya çalışmaktaydı. Bunu yaparken de kontrol altına almak istediği aşireti devlet birimlerine

³⁰⁶ BOA. DH. TMIK. M; 211/40, 1323 L 14.

³⁰⁷ BOA. DH. TMIK. M; 213/45, 1323 Za 13.

³⁰⁸ Müftü Suphi Efendi ve altı arkadaşının 6 Ağustos 1905 tarihli telgrafi için bkz. BOA. Y. A. HUS; 491/26, 1323 C 6. Ayrıca bkz. Hanioglu, *Preparation for a Revolution*, p. 106.

³⁰⁹ Serasker Rıza'nın 27 Ağustos 1906'da Sadarete gönderdiği yazı için bkz. BOA. Y. A. HUS; 289/21, 1324 B 8.

şikâyet ederek o aşireti Milli Aşireti'ne saldırmakla itham ediyordu. Şubat ayı başlarında İbrahim Paşa'nın Harran'da çok miktarda kuvvet toplayarak Suruç'ta bulunan Barazi Aşireti'ne iki koldan saldıracağı Urfa Hamidiye Kumandanlığı ve Barazi Aşireti tarafından yetkililere haber verildi. Böyle bir saldırının gerçekleşmesi durumunda Urfa Sancağı'nın bundan çok etkileneyeceği hesap edilerek bu bölgeye kuvvet sevki için hazırlıklar başlatıldı. Öte yandan Urfa Hamidiye Kumandanı Said Bey, Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa'ya giderek asayiş ve huzuru bozacak davranışlardan kaçınması gerektiğini bildirdi. Buna karşılık İbrahim Paşa, böyle bir niyetinin olmadığını, fakat Barazi ve onlarla birlikte hareket eden bazı aşiretlerin kendi aşiretine ait olan koyun ve büyükbaş hayvanları gasp ettiğini, kendisinin onları geri almak niyetinde olduğunu belirtti.³¹⁰ İbrahim Paşa'nın, Barazi Aşireti'ni böyle bir suçla itham ederek şikâyette bulunması ve Barazi Aşireti mensuplarının da Milli Aşireti'ne yakın olan Siverek'e yönelmesi üzerine Diyarbakır Valiliği aşiretler arasında mücadele olabileceğini tahmin ederek bölgeye bir jandarma binbaşısı komutasında 40 jandarma gönderdi.³¹¹ Halep Vilayeti de uyarılarak derhal bölgeye kuvvet sevki edilmesi istendi. Ancak Halep Valiliği, ellerindeki kuvvetlerin ağnam rüsumu işiyle meşgul olduklarını ifade ederek bu görevi yerine getirmelerinin mümkün olmadığını belirtti. Bu arada Milli Aşireti, Barazi Aşireti'ne saldırarak 10 bin koyun, 852 keçi, dokuz kısrak, 63 deve ile 63 merkebi ele geçirip iki kişiyi öldürdü, bazı kişileri yaraladı. Ancak İbrahim Paşa, ahalinin gözü önünde gerçekleşen bu saldırıyı inkâr etti. Olayların iyice büyümesi üzerine Beşinci Ordu Müşiriyetinden iki bölük asker istendi.³¹²

İbrahim Paşa'nın Urfa Sancağında da çeşitli tecavüzlerde bulunması bu konuyu tekrar öne çıkardı. Paşa, Karakeçili Aşireti'ne saldırmak isteyince bunun önünü almak isteyen hükümet, 25. Süvari Alay Kolağası Süleyman'ın maiyetinde 40 kişilik kuvvet göndermişti. Ancak aşiret mensupları bu kuvvete saldırarak biri yüzbaşı iki askeri öldürüp bazılarını yaraladı, silah ve mallarını gasp etti. Bunun üzerine cinayet ve cürüme katılan aşiret üyelerinin

³¹⁰ BOA. DH. TMIK. M; 217/1, lef 1, 2, 1324 M 1.

³¹¹ BOA. DH. TMIK. M; 217/1, lef 3, 1324 M 1.

³¹² BOA. DH. TMIK. M; 217/1, lef 5-10, 1324 M 1; BOA. DH. TMIK. M; 216/1, lef 11, 1323 Z 21.

yargılanması için mahalli Nizamiye mahkemesinin görevlendirilmesi kararlaştırıldı. Diyarbakır'da kurulacak Muş Kumandanı Ferik Salih Paşanın Kumandanlığındaki Divan-ı Harb'e; Mirliya Mustafa Naim, İshak ve Hacı Salih Paşalarla, Erkân-ı Harbiye Mirlivalarından Salih ve Cemal Paşalar ve Miralay Reşit Bey'in aza olarak atanması kararlaştırıldı. Ardından İbrahim Paşa Diyarbakır'a getirilerek askerlere ve köy halkına karşı işlediği suçlardan dolayı yargılanacaktı. Aşiret mensupları 1905 yılının Temmuz ayında da Diyarbakır'a bağlı köylere saldırmış ve bu sırada oluşturulan soruşturma komisyonu paşanın Divan-ı Harp'te yargılanmasını gerektirecek kadar ciddi suçlar işlediğini belirlemişti. Öte yandan İbrahim Paşa'nın baskınları nedeniyle devlet hazinesinin 34 bin lira zarara uğradığı, Harran ve çevresinde, askerlik yaşı gelenlerin Milli Aşireti'ne ödedikleri bir bedel karşılığında bu aşiret tarafından himaye edildikleri ve bu sebeple 10 yıldan beri bu bölgeden hiç kimsenin askere gitmediği anlaşıldı.³¹³ Urfa Mutasarrıflığı'nın konuyla ilgili olarak 14 Mart 1907 tarihinde gönderdiği tahriratta yer alan bilgiler çok daha vahim bir durumu ortaya koymaktaydı. Buna göre; Milli ve ona bağlı hareket eden aşiretlerin 1906 senesinde 250 binden fazla koyun, 10 bin civarında deve ve büyükbaş hayvanı gasp ettiği, koyun vergisinden elde edilen gelirin 35 bin liradan 16 bin liraya düştüğü, ahalinin başka yerlere göç etmesinden dolayı aşar gelirlerinin de 15 bin lira azalması nedeniyle hazinenin 34 bin lira zarara uğradığı, ayrıca kaçanların ödemesi gereken geçmiş borçlarını tahsil etmenin mümkün olmadığı, saldırılar sonucunda 100 civarında vatandaşın öldürüldüğü, yüzlencesinin de yaralandığı bildirildi. Eşkryanın takipsiz kalmasından dolayı saldırılarına devam ettiği, şehir merkezine çok yakın köylere bile baskınlarda bulunduğu, bu baskınlardan birinde Amerikalı misyoner Miss Chatek'e ait 150 koyunun gasp edildiği, ama İbrahim Paşa'nın durumu öğrenmesiyle bir Ermeni aracı vasıtasıyla bu koyunları sahibine iade ettiği, ama ahaliye ait hiçbir şeyi geri vermeye yanaşmadığı belirtildi. Daha vahim olaylar çıkmasının önlenmesi amacıyla 200 kişilik bir kuvvet toplanıp bölgeye sevk edildiği ve bu aralar Karakeçili aşiretinin de Milli aşireti ile birlikte hareket ettiği ve eşkryanın martini ve mavzer silahlarıyla donatılmış olmasının şaşkınlık yarattığı ifade edildi. Aşiretin "Havale" adını verdiği memurlarını köylerde görevlendirmek

³¹³ Muhakemat Dairesi Reisi'nin 6 Mayıs 1907 tarihli yazısı için bkz. BOA. Y. MTV; 298/6, 1325 R 2. Ayrıca krş. BOA. Y. A. HUS; 289/21, 1324 B 8.

suretiyle "Hatve" denilen bir vergi tahsil ettiği, bazı aşiretlerin can ve mal korkusuyla Milli aşiretine bağlandığı, bazılarının da bu aşiretin nifakları sonucu küçük parçalara ayrıldıktan sonra bağlılığını bildirmek zorunda kaldığı, böylece İbrahim Paşa'nın gücünü sürekli artırdığı anlaşıldı. Öte yandan aşiret üyeleri devlet memurlarının görev yapmasını engellediğinden bu bölgeden asker ve vergi toplanmasında güçlük çekilmekteydi.³¹⁴ Aşiretin kurduğu bağlantılarla yurt dışından son model silahlar getirttiği tahmin edilmekteydi. Çünkü bazı İngilizlerin aşiretle temas içinde olduğu tespit edilmişti.³¹⁵

Bütün tespitlere rağmen İbrahim Paşa'ya herhangi bir yaptırım uygulanmadı. Bu da Diyarbakır'da yeni bir gösteriye yol açtı. Bu gösterilere ulema ve tüccarlar da katıldı. Ahali, telgrafhanede toplanarak İbrahim Paşa ve oğullarının rütbe ve unvanlarının kaldırılmasını ve vilayetten çıkarılmasını istedi. Devlete sadık yüz binlerce kişinin bir şakinin menfaatlerine feda edilmemesi ve bir an önce asayişin temin edilmesi talep edildi. Aralarında Müftü Suphi Efendi'nin de bulunduğu eşraf ve ulema üst düzey makamlara telgraf çekti.³¹⁶ Hükümet, halkın isteklerini kabul ederek İbrahim Paşa hakkında soruşturma açılıp valinin azledileceğini duyurdu. Bunun üzerine kalabalık dağıldı. Hükümet olayları soruşturmak üzere Talat Paşa'yı Diyarbakır'a gönderdi. Ancak soruşturma sırasında İbrahim Paşa'nın işlediği suçlardan çok olaylarda rol oynayanlar soruşturuldu. Şüpheli bulunan birçok kimse Trablusgarb'a sürgüne gönderildi. Hükümet, Talat Paşa'nın verdiği bilgilere göre eşraftan Pirinççizade Arif, Cezirelioğlu Aziz ve kardeşi, Hacı İbrahim ve Hacı Circisoğlu Gani'yi suçlu buldu. Ancak bu

³¹⁴ Ziya Gökalp, Kürt aşiretlerinin sosyolojik yapısı ile ilgili yaptığı araştırmada; aşiretler arasında "vatan" şuru gelişmediği için askerliğe soğuk baktıklarını şu şekilde izah etmektedir: "Kürtlerin askerlikten kaçtığına bakanlar, bu kavmi mefkûresizlikle damgalarlar. Yahut korkak sanırlar. Oysa Kürtlerde mefkûre çok kuvvetlidir. Fakat bu mefkûre vatan mefkûresi olmadığından, askerliğe eğilimleri yoktur. Buna karşılık aşiret mefkûreleri çok güçlüdür. Hayatlarını, servetlerini, evlatlarını bu mefkûreye feda etmekten kadın-erkek çok büyük zevk duyarlar.". Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, Bilgeoğuz, İstanbul 2013, s. 39.

³¹⁵ BOA. Y. MTV; 298/6, 1325 R 2. Bu konuyla ilgili benzer tespitler için krş. Janet Klein, Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri, çev. Renan Akman, 2. baskı, İletişim, İstanbul 2014, s. 179-186.

³¹⁶ Bu şikâyet telgrafında 230 kişinin destek verdiği bilgisi yer almaktadır. Bkz. BOA. Y. MTV; 303/123, 1325 L 13.

isimler daha sonra padişahın affına mazhar oldular.³¹⁷

Ülke genelinde protestoların artması ve aşiret baskınlarından gayrimüslim ahalinin de zarar görmesi İngiltere ve Rusya gibi yabancı ülkelerin Osmanlı hükümetine İbrahim Paşa'nın da mensubu olduğu Hamidiye Alayları konusunda baskı yapmasına sebep oldu. Doğu'da Hamidiye alaylarına mensup olan kişilerin Hıristiyan ahaliye zulmettiği yönündeki iddialardan bunalan Osmanlı hükümeti, burada Müslüman ahaliye de zulmedildiği ve Hamidiye Alayları'ndan olmayan bazı Kürt aşiretlerinin de bu suçları işleyebildiğini ortaya koyma ihtiyacı duydu. Hükümet, konuyu Meclis-i Vükela'da görüşüp bir Askerî Komisyon oluşturmak suretiyle alayların denetlenmesini, alayların mensupları arasında suç işleyenler varsa bunların başka yerlerde görevlendirilmesini kararlaştırdı. Hükümet dış baskıların önüne geçmek için; İngiltere ve Rusya gibi "*Ermeni amaçlarına hizmet edip onların hakkını savunmayı amaç edinmiş iki ülkenin öteden beri alayların kaldırılması için uğraş verdiğini*" belirterek onlara hükümetin asayişle yakından ilgilendiğini, bu konuda dışarıdan müdahaleyi gerektirecek bir durumun söz konusu olmadığını bildirilmesini kararlaştırdı. Ayrıca Erzurum ve Mamuretülaziz vilayetlerindeki saldırılarda Ermenilerin zarar gördüğünün ifade edildiği, bu doğru olmakla beraber olaylar nedeniyle Müslüman ahalinin de mağdur olduğu, hatta bu mağduriyete sebep olanlardan ve Hamidiye ile ilgisi bulunmayan Dersim eşkıyasının ortadan kaldırılması için askerî harekâtın devam ettiği belirtildi. Fransa Konsolosu ise Cizre'de bulunan aşiret reislerinden Abdülkerim Bey'in Kaldanilere saldırdığını, Siirt taraflarında Kürt reislerden Ömer Bey'in saldırılarının Bitlis Vali Vekili tarafından da kabul edildiğini, Diyarbakır'da ise İbrahim Paşa'nın saldırılarından bunalan halkın bölgeyi terke mecbur kaldığını ifade ederek gerekli önlemlerin alınmasını istedi. Hükümet, İbrahim Paşa'nın yakalanması için Dördüncü Ordu'nun görevlendirildiğini Fransız Sefareti'ne bildirdi.³¹⁸

³¹⁷ Kansı, *1908 Devrimi*, s. 92-93.

³¹⁸ BOA. Y. A. HUS; 516/135, 1325 L 13. Konsolosluk yazışmalarında bölgedeki durumdaki Ermenilerin gördüğü zarar öne çıkarılmakta ve Müslümanların uğradığı zulme çoğunlukla değinilmemekteydi. Müslümanlara yapılan zulümden bahsedilen az sayıdaki kayıta da Sünni olmayan Müslümanlara yapılan baskılardan söz edildiği anlaşılmaktadır. Daha çok konsolosluk raporlarına dayandırılarak bu görüşleri ortaya koyan ve Hamidiye Alayları'nın

Hükümet, Dördüncü Ordu, Nizamiye 74. Alay'ın İkinci Taburu ile Süvari 20. Alay'ın İkinci Bölüğü ve Beşinci Ordu'ya bağlı Nizamiye müfrezelerini İbrahim Paşa'nın yakalanması için görevlendirdi. Ama bu defa da çok şaşırtıcı şikâyetlerle karşılaşıldı. Şikâyetler görevlendirilen askerlerin, Viranşehir'de kaymakam ve diğer devlet görevlileriyle işbirliği yaparak kasabadaki dükkân ve evleri soyup ele geçirdikleri eşyayı Siverek ve Urfa taraflarına naklettikleri ile ilgiliydi. Dilekçelerde; acil tedbirler alınarak güvenliğin sağlanması, çalınan eşyaların başka mahallere taşınmasına engel olunması ve kaymakam Kadri Bey'in işten el çektilerine yerine muktedir bir kaymakam tayin olunması talep ediliyordu.³¹⁹ Diyarbakır'daki protesto gösterilerinde Sabahattin Bey taraftarlarının rolü vardı³²⁰ ve olaylar 1908'de Meşrutiyet ilan edilene kadar devam etti.

Van Olayları

Van, Ermeni komitecilerin en etkin olduğu yerd. Ermeniler, burada kendi istemediği konuların gerçekleşmesini engelleyecek güçteydi. Memurların büyük bir kısmı onların tahakkümü altındaydı. Hatta komitelerin silah ve mühimmat depoları da buradaydı.³²¹ 1906 yılında padişahın genel af ilân etmesinden sonra Van'da komitecilerin faaliyetleri arttı. Taşnaksutyun Komitesi'ne mensup Rusya tebaasından bazı kişiler Van'a gelip burada çeşitli faaliyetler yapmaya başladı. Bu faaliyetler; Ermenilerin kendi aralarındaki ve Müslümanlarla ilişkilerini bozup Van'da karışıklık çıkarmaya yönelikti.³²² Van, hem Taşnakların merkezi olması hem de Sabahattin Bey taraftarlarının hayli fazla bulunduğu bir yer olmasından dolayı Osmanlı Devleti'ndeki devrimci hareketlerin merkezi görünümündeydi. Taşnaklar burada açıkça propaganda yapıyordu. Hükümet bu sebeple, Van Gölü'ndeki adalardan gelebilecek tehditleri önlemek ve göl kıyısındaki köylerin güvenliğini sağlayıp komitecilerin köylerdeki etkinliğini azaltmak amacıyla burada gemiler inşa ettirdi ve bu gemilerde bir bahriye

bir suç örgütü olduğu, hatta konfederasyon yapılanması içerisinde hareket ettiği görüşü için bkz. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun*, s. 182, 271, vd.

³¹⁹ BOA. *Dâhiliye Mektubî Kalemi* (DH. MKT); 2636/47, 1326 N 25.

³²⁰ Haniöglü, *Preparation for a Revolution*, p. 106.

³²¹ Bu konuda daha detaylı bilgi için Van Merkez Naibi'ni Meşihat makamına yazdığı, 15 Mayıs 1905 tarihli yazı için bkz. BOA. Y. MTV; 275/100, 1323 R 12.

³²² BOA. DH. MKT; 2624/71, 1326 N 11.

zabitinin kumandasında bir takım bahriye eri görevlendirdi.³²³

Şubat 1907'de Ali Bey'in, Van Valisi olarak tayin edilmesinden sonra burada karışıklıklar çıktı. Yeni valinin vergilerin toplanması için emir vermesi, mali sıkıntı içinde bulunan Ermeni, Türk, Kürt ayrımı olmaksızın bütün halkı rahatsız etti. Bunun üzerine Taşnaklar, Nisan 1907'de Jön Türkler ve mollalarla birlikte Van'da bir protesto mitingi düzenledi. Van'daki İngiliz temsilcisine göre, Jön Türkler tarafından Ermenilere ferdi unvanlar verilmesi nedeniyle burada Jön Türklerle duyulan sempati artmaktaydı. Van'daki muhalif gruplar ahaliyi, devlete vergi ödememelerini telkin edip Vali Ali Bey ile yardımcısı Ohannes Efendi'ye karşı kışkırttı. Taşnaksutyun Merkez Komitesi Ohannes Efendi'yi Müslümanlarla Ermeniler arasındaki toprak kardeşliğini bozduğu gerekçesiyle düşman ilan etti. Muhalif Müslüman ve Ermeniler arasındaki işbirliği dikkat çekse de bir taraftan da Ermeni fedailerin Müslümanları hedef alan eylemleri İslam Kardeşliği Komitesi'nin kurulmasına sebep oldu. Bu komite, Müslümanları Ermenilere karşı koruma misyonunu üstlendi. Bu Ermeni karşıtı komitenin hükümete çeşitli telgraflar çekmesi üzerine sadrazam, bölgede bir Ermeni-Müslüman çatışması çıkmasından endişelenip valiyi tedbirli olması konusunda uyardı. Van'daki muhalefetin çoğunluğunu Taşnaklar oluşturmaktaydı.³²⁴ Nisan ayındaki bu gösterilerden sonra, Van'daki Rus ve İngiliz konsolosları ağırlıklarını halktan yana koyup vergilerin askıya alınmasını sağlayınca gerginlik tırmandı. Vali, müdahale karşısında konsolosluklara karşı kuvvet kullandı. Jandarmalar Fransız Konsolosluğu'na girmeye kalkıştıysa da karşılarında konsolosluğu cansiperane koruyan Ermeni komitecileri buldular. Rus Konsolosluğu'na müdahale edilmek istendiği sırada çatışmalar çıktı. Her iki ülke de olayları vali nezdinde protesto etti. Vali, konsolosluklara yapılan saldırılarda görev alan bazı memurları hapsedmek zorunda kaldı. Bundan sonra vali, komitecilerin peşine düştü ve vergi tahsiline devam etti.³²⁵ Ermeniler bu gelişme üzerine Ohannes Efendi'nin kardeşi ve aynı zamanda Gevaş Kaymakam yardımcısı olan

³²³ BOA. DH. TMIK. M; 215/39, 1323 Z 17.

³²⁴ Vali Yardımcısının Ermenek Efendi olduğu hakkında bkz. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, p. 107-109. Van'daki karışıklıklar için ayrıca bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 78-80.

³²⁵ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 71-72.

Ermenek Efendi'yi Van'da öldürdüler. Ohannes Efendi'yi de tehdit ettiler.³²⁶

Olayları kamçıladığı düşünülen yasak yayınların ele geçirilmesi de hükümetin en önemli hedefleri arasındaydı. Yapılan aramalarda Erzurum, Kastamonu ve Bitlis olaylarının halkı heyecanlandırarak surette anlatılıp Müslüman ahaliyi ihtilal yapmaya davet eden ve bir tarafı Türkçe, bir tarafı Ermenice olarak yazılmış yayınlar ele geçirildi. Vali Ali Bey, merkeze gönderdiği şifre telgrafta, bu yayınların Van'da basıldığının belirlendiğini ve suçluların adalete teslim edildiğini bildirdi.³²⁷ Öte yandan Anadolu'da bazı okullarda idadi ve rüştiye mekteplerinin öğrencisine hükümet aleyhtarı beyannameler hazırlanıp dağıtıldığı ve bu beyannamenin "Nevzatlar" ismiyle Van'da neşredildiği belirlendi. Dâhiliye Nezareti, Ermeni komiteciler tarafından hazırlanan neşriyatın basım ve dağıtımını yasaklayarak sorumlular hakkında soruşturma başlattı.³²⁸

Komitecilerle birlikte depolanmış silahlar da hükümet tarafından aranmaktaydı. İlk aramalarda çok sayıda silah ele geçirildi. Vali, şehirdeki İttihatçıları yakın takibe aldı. Onların yakalanması için askerî birlikleri görevlendirdi. İttihatçılarla askerî güçler arasında yaşanan çatışmalarda Taşnaksutyun İttihatçılardan yana tavır koydu. Van'daki çeşitli devrimci gruplar, Ağustos ayında bir toplantı yaparak, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birlikte hareket edip hükümete karşı silahlı bir ayaklanma seçeneğini tartıştılar. İttihatçılar, Erzurum'da Sabah-ül Hayr tarafından yayınlanan ve kaçak olarak Van'a getirilmiş olan siyasî programlarını Van'da dağıttılar. Bu programda; vergilerin kaldırılması, anayasaya dayanan bir yönetimin tesisi ve eşitlik, kardeşlik, özgürlük vurgusu yapılmaktaydı.³²⁹

Bu isyanların ortak özelliği devrimci Müslüman ve Hristiyanların birlikte hareket etmesi, hükümetin bu güç karşısında geri adım atması, tepki çeken valilerin görevden uzaklaştırılması, yolsuz idarecilerin işten atılmasıydı. İsyancılar yatıştıktan sonra bile hükümet vergi toplayamadı. İsyancıları bastırmak için orduya güvenilemeyeceği anlaşılmıştı. Bazı subaylar isyancılara sempatiyle bakıyor, hatta yer yer destekliyordu. İsyancıların bir

³²⁶ Bu olaydan sonra Ohannes Efendi tayin istedi. Bkz. BOA. BEO; 3109/233124, 1325 C 14.

³²⁷ Van Valisi Ali Bey'in çektiği 1 ve 4 Temmuz 1907 tarihli telgraflar için bkz. BOA. DH. TMIK. M; 252/1, 1325 B 3.

³²⁸ BOA. Y. A. HUS; 515/113, 1325 Ş 23.

³²⁹ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 80-81.

başka ortak özelliği de devrimcilerin örgütlenme kabiliyetlerinin gittikçe daha belirgin hâle gelmesiydi. İttihat ve Terakki'nin Erzurum ve Kars'ta çıkan yayınları, muhalif hareketleri ve İttihat ve Terakki'yi güçlendirdi. Nitekim Erzurum ve Trabzon'daki olayları takiben buralarda cemiyetin şubeleri açıldı.³³⁰

Osmanlı topraklarında yaşanan bu karışıklıklar yurt dışında da yakından takip edilmekteydi. "Times" gazetesi, Erzurum'daki olayları İstanbul muhabirine dayandırarak askerî bir isyan olarak ele alırken "Tribunne" gazetesi ise İzmir, Suriye gibi yerlerin durumunu padişahın hoşuna gitmeyecek bir şekilde yazdı.³³¹

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNI ve SONRASINDAKİ GELİŞMELER

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂN EDİLMESİ

Ülkenin birçok yerinde muhalif eylemlerin yapılması hükümeti zorlayan bir konuydu. Bu sırada Selanik'ten, Müfettişi Umumi Hüseyin Hilmi Paşa'dan II. Abdülhamit'e gönderilen telgraf bu durumu izah etmekteydi. Telgrafta şu bilgiler verilmekteydi:³³²

"Jön Türk, Ermeni, Makedonya fesat komitelerinin son umumî ictimalarında verdikleri karara teyfiken Selanik yahut Manastır dâhilinde bir mahalli mahsusta Merkez İcraat Komitesi namile bir heyet-i ihtilâliye teşkil edip pek yakın vakitte filiyata başlayacakları malûm olan İtalyan menbaından istihbar edildi. Bu bâbda tahkikatı mahremâne devam olunuyor. Alınacak malûmat arz edilecektir ferman... 19 Mayıs 1324 (1 Haziran 1908)."

Vergilerin toplanamaması ekonominin kötüye gitmesine sebep olmuştu.³³³ Öte yandan 1907 yılının sonlarında İstanbul'da, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Rusya büyükelçilerinin girişimiyle Avrupa devletleri, Makedonya'nın nasıl idare edileceği konusunu biçimlendirdiler. Buna göre; Vilayât-ı Selase, görev süresi önceden belirlenmiş ve ancak Avrupa devletleri onaylarsa görevden alınabilecek tek bir genel vali

³³⁰ Kansu, 1908 Devrimi, s. 89.

³³¹ BOA. Y. A. HUS; 516/38, 1325 N 10.

³³² Ziya Şakir, İttihat ve Terakki-I, s. 226.

³³³ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s.204.

tarafından yönetilecekti. Genel vali, yabancı subaylar ve Avrupalılardan oluşan jandarma birlikleriyle desteklenecekti. Avrupalıların kontrolünde bir Makedonya bütçesi oluşturulacak ve yerel memurlar yerli Hıristiyanlar tarafından atanacaktı. Bunun duyulması üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti, Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden koparılmak istenmesinin protesto edilmesine yönelik faaliyetler içine girdi. Makedonya'nın kendi hâline bırakılmasını talep eden bir bildirme hazırlayarak Avrupa devletlerinin Selanik konsolosluklarına ve diğer temsilciliklerine gönderdi. Ancak Rus Çarı ile İngiltere Kralı'nın 10 Haziran 1908'de Reval'de buluşup Makedonya'ya dair bazı kararlar alması ve bunların bir öneri olarak diğer Avrupa ülkelerine de tebliğ edilmesi Makedonya'da başlayan olaylara zemin hazırladı.³³⁴ Bu gelişmeler sonrasında Resne'de bulunan 88. Alay'a bağlı 3. Tabur'un komutan vekili olan Kolağası* Niyazi Bey, Resne ve Ohri ahalisi ile askerlerden topladığı ve sayısı 100'ü bulan grupla İstikametine yürüyerek dağa çıktı. Niyazi Bey'in dağa çıktığı 3 Temmuz 1908 Cuma günü Cemiyet namına hükümete ilk nota verildi. Cemiyetin hükümete karşı ilk hitabı olan bu nota ile Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konması ve Meşrutiyet'in derhal ilan edilmesi talep edilmekteydi.³³⁵ Niyazi Bey ile dağa çıkanlar arasında Resne Belediye Reisi Hoca Cemal, Vergi Kâtibi Tahsin, Polis Komiseri Tahir, Mülazım Yusuf Efendilerle Resne'deki Sırp Mektebi Muallimi de vardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle Manastır'daki merkezi tarafından organize edilen ihtilal hareketi sonuç verdi. II. Abdülhamit İstanbul'da da benzer gösteriler yapılması üzerine baskılara dayanmadı³³⁶ ve Meşrutiyet'i 23 Temmuz 1908'de ilan etti. Meşrutiyet'in ilânını Resneli Niyazi Bey şu şekilde anlatmaktadır:³³⁷ "23 Temmuz 1908 Perşembe günü sabaha karşı biz Kışrani'ye girerken Manastır'da toplar atılarak büyük merasimlerle hürriyet ilân edilmiş, bütün Müslüman ve Hıristiyanlar hürriyetin yarattığı kardeşlik, müsavat güneşi altında bayram

³³⁴ Kansu, 1908 Devrimi, s. 121-122.

* Kolağası, yüzbaşılıkla binbaşılık arasındaki rütbenin adıdır. Sol kolağası, Sağ kolağası olmak üzere iki derece idi. Kollarına alamet olarak üçer şerit dikerlerdi. Sol kolağasının altta kalan ikisi sarı, üstteki beyazdı. Sağ kolağasının ortadaki beyaz, alt ve üsttekiler sarı idi. Sol kolağası sağ kolağalığına, ondan sonra binbaşılığa terfi ederdi. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, cilt II, MEB Basımevi, İstanbul 1983, s. 288.

³³⁵ Bu notanın tam metni için bkz. Ziya Şakir, İttihat ve Terakki-I, s. 261-262.

³³⁶ Dr. Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım, cilt 2, Altındağ Yay., İstanbul 1967, s. 245-248.

³³⁷ Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi, s. 375.

yapmıştı...24 Temmuz 1908'de Resne'de büyük bir bayramın hazırlığı vardı. Herkes neşeye boğulmuş, sevinç içinde koşuyor, gülüyor, eğleniyordu. Alınlarda bir saadet pırıltısı vardı. Bundan böyle herkes hürdü, herkes hürriyetin nimetlerinden faydalanacaktı."

Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır merkezinin cesareti ve bitirici hamlesiyle ilan edildi. Buna rağmen Meşrutiyet'in ilânından sonra Selanik merkezinden ve Avrupa'dan gelen bazı Jön Türkler duruma hâkim oldu. O sıralarda cemiyetin Manastır merkezi; Miralay Sadık, Yüzbaşı Habip, Topçu Mülazımı Evveli Yusuf Ziya Beylerle piyade Mülazımı Evveli Tefvik, Vilayet Tercümanı Fahri Beylerden oluşuyordu. Süleyman Askerî Bey de otorite sahibi bir elemandı. Cemiyetin Selanik merkezi ise Miralay Hasan Rıza, Erkânıharp kaymakamlarından Faik ve Cemal, Erkânı Harp binbaşılardan Fethi ve İsmail Hakkı, Dava Vekili Manyasîzade Refik, Talat ve Rahmi Beylerden oluşuyordu. Süvari Rasim Bey de çok aktif bir üyeydi.³³⁸

Meşrutiyetin ilânıyla hocalar papazlarla kucaklaşıyor, artık şahsî kinler bitiyor, kan davası olanlar bile hınçlarını unutuyorlardı. Senelerce birbirlerine diş bileyenler gülümseyerek birbirlerinin boynuna sarılıyorlardı.³³⁹ Prens Sabahattin Bey, bu durumu; "Bu hâl mantığın üzerine serilmiş kalın bir perde hâlinde bütün memleketi tatlı bir sarhoşluğun içine itmişti." diyerek eleştirmiştir.³⁴⁰ Meşrutiyet'in ilân edilmesi büyük bir coşkuyla kutlandı. Coşkulu gösteriler, şenlikler düzenlendi. Bunun için büyük bir miting düzenlenmesine karar verildi. Bu amaçla bir heyet oluşturuldu. 28 Temmuz Salı günü yapılmasına karar verilen miting için yapılan hazırlık toplantısı "Yaşasın Ahrar! Yaşasın Hürriyet! Yaşasın Osmanlılık!" nidalarıyla açıldı. Toplantıda farklı din, ırk ve mezheplere mensup kişiler farklı dillerde konuşmalar yaptı.³⁴¹ Meşrutiyet rejiminin

³³⁸ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s.309-310.

³³⁹ Müslüman ve gayrimüslim vatandaşların yaptığı gösteriler hakkında çekilen telgraflar için bkz. BOA. *Rumeli Müfettişliği Müteferrik Evrak* (TFR. İM); 21/2094, 1326 6 94.

³⁴⁰ Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008, s.44.

³⁴¹ Konuşma yapan isimler şunlardır: Komitenin İkinci Reisi Dr. Şerafettin Bey: Türkçe, Komitenin Fahri Reisi Prens Haydar Paşa: Fransızca, Dr. Portakalis Bey: Fransızca, Malizyan Efendi: Ermenice ve Türkçe, Babanzade Hikmet Bey: Türkçe, Tunalı Hilmi Efendi: Türkçe

Osmanlı toplumu için ne kadar önemli olduğu ve güçlendirilmesi gerektiği düşüncesi çeşitli organizasyonlarla canlı tutulmaya çalışılıyordu. İstanbul'da vefat eden bir mebusun yerine mebus seçme çalışmaları sırasında Ali Kemal Bey, Kadıköy Ermeni Mihitarist Mektebi'nde bir konferans verdi. Konferansa katılanların çoğu Ermeni olmakla beraber Türk ve Müslüman kadın ve erkekler de katılmıştı. Konferans başlamadan önce bazı öğrenciler önce Ermeni Askerî Marşı'nı ardından Taşnaksutyun Komitesi Marşı'nı çalıp okudu. Toplantıya katılanların büyük kısmı bu marşa büyük bir coşkuyla eşlik etti. Bu marşın okunmasının ardından öğrenciler Hürriyet Marşı'nı çaldılar. Sonra Ali Kemal Bey konuşmasını yaptı. Ali Kemal Bey konuşmasında, eşitlik ve adalet vurgusu yaparak Müslümanlarla Hıristiyanların birlikte çalışıp çabalayarak vatani yüceltmesi gerektiğini söyledi.³⁴²

Padişah, genel af ilân eder. Bundan Taşnaksutyun'un Van sorumlusu Aram Manukyan başta olmak üzere bazı komiteciler yararlanır.³⁴³ Müslüman ve gayrimüslim unsurların dini liderleri davranışlarıyla ahaliye örnek olmaya çalışarak yeni rejimi güçlendirmek için çaba gösterdi. Örneğin hoca, papaz ve hahamlar seçimlerde birlikte oy verip samimi sohbetler ederek unsurlar arasında birlik ve beraberlik sağlanabileceği mesajı verdiler.³⁴⁴ Bunun da etkisiyle özellikle payitahtta seçimler büyük bir coşkuyla yapıldı. Hocalarla papazlar, Müslümanlarla Hıristiyanlar el ele oy kullanıp aralarındaki birlik ve muhabbeti gösterdiler.³⁴⁵ Kumkapı seçim sandığı gezdirilirken alay, Babımeşihat önünden geçerken Ermeni rahiplerden Ağan Efendi, bir konuşma yaparak vatan sevgisini dile getirdi. Onun vatana olan sevgisi ve konuşmasından bütün ulema çok etkilendi ve kendisini tebrik etmek için İstanbul Kâtipliği'nden Bekir Efendi görevlendirilerek Patrikhane'ye gönderildi.³⁴⁶ Ermenice Jamanak gazetesi, okuyucularına Meclis-i Mebusan'ın açılış töreni için birçok kişinin üç özel trenle Edirne'den

şiiir, Fahri Bey: Türkçe, Dr. Faris Nemer Efendi: Arapça, Kilikyan Efendi: Türkçe, Avram Galanti Bey: İspanyolca ve Türkçe. Bkz. *Şura-yı Osmanî*, No: 35, 1 Ağustos 1908, s.1-2.

³⁴² Pervin imzasıyla yayımlanan haber için bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 176, 17 Mart 1325, s.5.

³⁴³ Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 94.

³⁴⁴ *Şura-yı Ümmet*, No: 52-140, 26 Teşrinisani 1908, s.4.

³⁴⁵ *Şura-yı Ümmet*, No: 53-140, 27 Teşrinisani 1908, s.5.

³⁴⁶ *Şura-yı Ümmet*, No: 57-140, 1 Teşrinievvel 1908, s.7.

İstanbul'a gideceğini duyurdu.³⁴⁷ Meclis-i Mebusân seçimleri tamamlandığında ortaya, aralarında ilişki olmayan, farklı millî grupların temsil edildiği bir meclis çıktı. Öte yandan farklı milletlerden seçilen mebuslar kendi bölgelerinin sorunlarını biliyordu ama Osmanlı Devleti'nin genel durumu hakkında pek bilgileri yoktu. Bu konuda Müslüman ve gayrimüslim mebuslar arasında da fark olduğu gözlenmekteydi. Genel olarak gayrimüslim mebuslar Müslümanlara göre biraz daha bilgiliydi.³⁴⁸

Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra anayasa yeniden yürürlüğe kondu. Buna göre tüm Osmanlılar ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşit haklara sahip olacaktı. Bir neden olmadan kimse tutuklanamayacaktı. Mahkemeler dış müdahaleden bağımsız olacaktı. Herkes mesken dokunulmazlığına sahip olacak, yasa emri olmadan kimsenin evine girilemeyecekti. Halk özel izin almaya gerek duymadan amacı ne olursa olsun yurt dışına çıkabilecekti. Hükümet, yayınları basılmadan inceleyip sansür edemeyecekti. (Ancak yayıncılar yayın yasalarını çiğnedikleri takdirde kovuşturulmaya tabi tutulabileceklerdi.) Hükümet, postalandaki özel mektup ve basılı maddeleri inceleyip el koyamayacaktı. Öğrenim ve öğretim hiçbir denetleme olmaksızın özgürdü. Subaylar dışındaki memurlar istemedikleri yerlere tayin edilemeyecekti. Yasalara ya da anayasaya aykırı olduğuna inandıkları emirleri reddetme özgürlükleri vardı. Bütün bakanlar, valiler ve Şura-yı Devlet üyeleri padişahın onayına bağlı olarak sadrazam tarafından, alt düzeydeki diğer memurlar ise benzer biçimde ilgili bakanlar ve valiler tarafından seçilecek, ancak terfi ve azilleri daha yüksek bir makamın onayına bırakılacaktı. Yalnız şeyhülislam ile Harbiye ve Bahriye nazırları bu süreçten ayrı tutuluyorlardı. Onlar sadrazam ve Meclis-i Vükela'nın tavsiyesi ile doğrudan doğruya padişah tarafından atanabileceklerdi. Bütçe her yıl yayınlanacak, bakanlıklar ve vilayet idaresini yeniden düzenlemek için ayrı tüzükler hazırlanacaktı. Kamil Paşa hükümeti, 16 Ağustos 1908'de ayrıntılı bir program yayınlayarak idarî ve malî kanunlarda reform, silahlı kuvvetlerde yeni düzenlemeler yapıp bütçeyi dengelemek için çaba harcanacağını ilân etti. Buna göre anlaşmalar da yeniden gözden geçirilecek, ekonomiyi geliştirmek için önlemler alınacaktı.

³⁴⁷ Şura-yı Ümmet, No: 70-140, 14 Kanunuevvel 1908, s.4.

³⁴⁸ Fond Politarkhiv, No: 22, *Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu*, Büyükdere, 226.s. 36. 105., 27 Ocak/9 Şubat 1909, s. 226.

Eğitim ve bilim özendirilecek, anayasada belirtilen ırkların tam eşitliğini sağlamak için Müslümanlar gibi Müslüman olmayanlar da askere alınacak, askerlik bedeli vergisi en kısa zamanda kaldırılacaktı. Kapitülasyonlara dayanarak imparatorlukta yabancıların sahip oldukları ayrıcalıklar Avrupa devletleriyle yapılacak anlaşmalarla ve hükümette yapılacak reformlarla yabancıların devlet otoritesini benimsemeye hazır olmalarıyla sona erdirilecekti. Unsurların ayrıcalıkları ise din ayırımı gözetilmeksizin bütün vatandaşlara aynı haklar ile hukukî statü verilerek kaldırılacaktı.³⁴⁹

Hükümet, bu sözleri tutabilmek için birçok yasa ve tüzük çıkardı. Bu, Osmanlı ülkesinde çok sesliliğe geçişin başlangıcı oldu. Siyasî anlamda dernekler ve partiler kuruldu. Siyasî kuruluşların temel amacı ve yasallık kaynağını ise Meclis-i Mebusan oluşturmaktaydı.³⁵⁰ Meşrutiyet'in gelmesiyle birlikte toplum hayatında büyük bir canlanma oldu. 24 Temmuz 1908'de gazeteler yazılarını sansüre göndermediler. Gazete, dergi, kitap olarak büyük bir yayın furyası başladı. Kadın ve işçi hareketleri ortaya çıktı.³⁵¹

"Hürriyet" ve "Meşrutiyet" kelimeleri halkın gözünde o zamana kadar mevcut olmayan ve hasreti çekilen şeylerin derhal gerçekleşmesi olarak algılandı.³⁵² Ahaliye göre hürriyet; refah, huzur ve emniyet demektir. Bu yüzden halk hürriyeti büyük bir sevinç ve coşkuyla karşıladı. Hatta komiteler, ihtilalcı çeteler ve dernekler bundan böyle kanun yollarında yürüteceklerini ilan ettiler. Osmanlı halkı için Meşrutiyet, içine iyilik, güzellik ve serbestlik açısından her anlamın doldurulduğu yeni bir kavramı ifade ediyordu. Birçok kimse artık bütün problemlerin hallolduğu inancı içinde ve belki de gittikçe ağırlaşan dış politika şartlarının verdiği bunalmış ile aklına eseni yapmak eğilimindeydi: Hürriyete herkes istediği gibi mana veriyor, düzen, kanun ve hükümete itaatten söz edenler istibdat artığı sayılıyordu. "*Böyle Devr-i Dilarâ-yı Meşrutiyet'te vergi verilir mi?*" efsanesi halkın da işine geldiğinden vilayetlerde vergi toplanamaz oldu. Öğrenciler, Hürriyet'e dayanarak sınavsız sınıf geçme hakkı istiyor ve

³⁴⁹ Shaw & Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern*, s.332-333.

³⁵⁰ Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s.33.

³⁵¹ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, 5. baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s.47.

³⁵² Kudüs Ermeni Patriği'nin padişaha gönderdiği teşekkür telgrafı için bkz. BOA. Y. MTV; 313/11, 1326 Ş 11.

isteyenin istediğini yapması biçiminde anlaşılan bir siyasileşme hızla yayılıyordu. Birçok polis ve zabıta memurunun jurnalcılık ve istibdada hizmet etmek suçlamasıyla işinden atılması memnuniyetsiz yeni kitleler oluşması sonucunu doğurdu.³⁵³ O günlerde bakkalarda bile silah satılmaya başlanmasıyla gücü yeten yetmeyen herkesin otuz kırk kuruş vererek bir ya da daha fazla sayıda silah satın alması İstanbul'da asayiş ortadan kaldırdı. İstanbul'da olduğu gibi taşrada da roller değişti, şahsî husumetler, küçük düşmanlıklar ve birikmiş kinler "fırsat bu fırsattır" anlayışıyla su yüzüne çıktı.³⁵⁴ Öte yandan birbirini takip eden işçi grevleri, kırmızı yeşil bayraklarla her gün Babiâli önünde tekrar edilen gösteri ve mitingler, istenmeyen devlet memurlarının dövülerek "ya da bir merkebe bindirilerek" işinden atılması artık olağan hadiselerden sayılıyordu.³⁵⁵ Bu ortam İstanbul'da görev yapan Rus temsilci Zinovyev tarafından "anarşi" olarak değerlendirilerek Sultan'ın bu duruma müdahale etme imkânı olmadığı ifade edildi. Öte yandan Zinovyev'in raporunda; rejim karşıtlarının çeşitli faaliyetler yürüterek etkinliklerini artırdıkları ve II. Abdülhamit ile temas kurup destek aradıkları ve basında yer alan bazı yazılardan rahatsızlıklarını her fırsatta dile getirdikleri, ancak padişahın İttihat ve Terakki ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Aynı raporda İttihat ve Terakki'nin de toplumun tepkisine neden olabilecek davranışlardan kaçınmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Buna göre İttihatçılar, Bulgaristan ve Bosna-Hersek'te yaşanan gelişmelerin kendilerinin suçu olmadığını ahaliye anlatmak için Sultanahmet'te bir miting düzenleyerek Berlin Antlaşması'nın ihlal edilmesindeki sorumluluğun önceki hükümete ait olduğunu anlattılar. Ardından da halkı birleşmeye ve Türkiye'nin çiğnenmiş haklarını korumak için her türlü fedakârlığa hazır olmaya çağırdılar. Zinovyev, İttihat ve Terakki'nin ciddi sorunları çözmek için cahil halk kitlelerini toplamasının onları cesaretlendirdiği ve disiplinsizliğe sebep olduğu görüşündedir. Dolayısıyla bu durum kısa zamanda büyük karışıklıklara yol açabilirdi. Nitekim silah satışının kolaylaşmasıyla suç oranı artmıştır ve hükümet

³⁵³ Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Kitapları, İstanbul 2001, s.94-95. II. Abdülhamit döneminde görev yapan memurlara karşı yöneltilen suçlamalar ve izlenecek yol hakkında bkz. Altınay, *İnkılâb-ı Azîm*, s. 50-52.

³⁵⁴ *Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)*, haz. Bayram Kodaman&Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yay., 1996, s. 71, 76, 78, vd.

³⁵⁵ Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde*, s.96.

otoritesi hissedilmemektedir. Durum İstanbul'da bile böyle iken eyaletlerin daha da karışık olduğu ortadadır.³⁵⁶

II. MEŞRUTİYET'İN İLAN EDİLMESİNDEN SONRA İÇERİDEKİ GENEL GÖRÜNÜŞ

Siyasi Partiler ve Cemiyetlerle İlgili Gelişmeler

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Osmanlı Devleti'nin sosyal ve siyasî yapısında çok önemli değişiklikler yaşandı. Başta devlet kurumları olmak üzere; basın hayatından işçi hareketlerine, sosyal ilişkilerden, siyasete katılma anlayışına kadar birçok noktada ortaya çıkan hızlı değişim eski dengeleri sarsarak âdeta yeni bir hayat tarzı ortaya koymuştu. II. Abdülhamit'in Kanun-ı Esasî'yi askıya almasından ötürü kesirâtiye uğrayan siyasî hayat bu defa herkes için ümit vaat edecek şekilde işler işe kavuşmuş, dar kapsamlı da olsa siyasete ve yönetime katılma imkânları her kesimden insanları, kurumları ve davranışları siyasileştirmişti.³⁵⁷ Buna bağlı olarak Meşrutiyet'in ilânından sonra farklı siyasî görüşleri savunan çeşitli cemiyet, dernek ve kulüpler kuruldu, gizli olanlar açığa çıktı. Bunlardan en meşhurları; İttihat ve Terakki, Ahrar, Fedakârân-ı Millet, Cemiyet-i Muhammediye, Hıncak ve Taşnaksutyun'dur. Bu cemiyetlerden Cemiyet-i Muhammediye'yi kuranlar Meşrutiyetin ilân edilmesinden memnun olmayıp Meşrutiyet aleyhine çalıştılar. Bunlar "Şeriât isteriz" diye ortaya çıkmışlar, çarşı ve pazarları dolaşıp esnafa "Şeriât ister misiniz?" diye sormuşlar, sorunun soruluş şekli ve tarzı nedeniyle "hayır" demek mümkün olmamış ve soruyu cevaplayanlar kayıt altına alınarak cemiyet'in üye sayısı artırılmıştır. Bu cemiyete olay çıkmasını isteyen bazı Hıristiyanlar da üye olmuşlardır. Cemiyet, fikirlerini Derviş Vahdetî'nin Volkan gazetesi aracılığıyla yayıyordu. Cemiyet-i Muhammediye bir Cuma günü Ayasofya Camii'nde mevlit okutacağını ilân ederek 20 bin civarında insanı burada topladı. Üyelerinin cemiyet bayraklarıyla saf saf geçişi "Meşrutiyetin cenaze alayları geçiyor!" yorumlarına ve bu duruma tepki gösterilmesine sebep oldu. Ahrar Fırkası da İttihat ve Terakki Partisi ile Hüseyin Hilmi Paşa'yı istemediği için her şeye muhalefet edip Muhammediye Cemiyeti'nin halkı tahrik eden

³⁵⁶ Fond Politarkhiv, No: 219, *Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu*, Büyükdere, 138. S. 29. 1008, 10/23 Ekim 1908, s. 138-142.

³⁵⁷ Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde*, s.185.

tutumunu desteklemekteydi. Öte yandan “*Şeriât isteriz!*” sözüne karşı itirazda bulunmak hiç kimsenin özellikle de Meşrutiyet hükümetinin cesaret edebileceği bir şey değildi.³⁵⁸

Meşrutiyetin ilân edilmesinden sonra Osmanlı siyasetinde göze çarpan değişikliklerden biri de “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” ile “Terakki ve İttihat Cemiyeti”nin “İttihat ve Terakki Cemiyeti” olarak birleşmesiydi. Bu cemiyetlerin programları birbirinden tamamen farklı olsa da ulaşmak istedikleri amaç aynıydı. Meclis başkanlığına getirilen Ahmet Rıza, bundan sonra daha pasif bir görüntü vermeye başladı.³⁵⁹ Murat Bey’in gazetesi Mizan, Ekim 1908’de kapatıldı ve kendisi bir süre hapse atıldı.³⁶⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet cemiyetlerinin birleşmesi için Doktor Nihat Reşat ve Manyasizade Refik Bey arasında görüşmeler yapıldıysa da sonuç alınamadı.³⁶¹ Propaganda yapan bazı ademi merkezîyetçiler birtakım baskı ve engellemelerle karşılaştı. Hatta aralarından tutuklananlar oldu.³⁶² Ahrar Fırkası, Teşebbüs-ü Şahsi’yi destekleyen Fazlı, Mahir Said, Celaleddin Arif’in de aralarında bulunduğu bazı isimler tarafından böyle bir ortamda kuruldu. Fırkanın kuruluşuna Zohrab Efendi de destek verdi. Fırkanın programı Osmanlı Devleti’ni oluşturan unsurların dilek ve eğilimleri göz önüne alınarak hazırlanmıştı.³⁶³

Meşrutiyet ilân edildikten sonra, İttihat ve Terakki yönetimi ele almadı. II. Abdülhamit’in görevlendirdiği kabine devlet işlerini yürüttü.³⁶⁴ Cemiyetin daha sonra çeşitli bölgelerde açılan şubelerindeki yöneticilerin İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Meşrutiyet ve Kanun-ı Esasi’nin ilan edilmesindeki rolü nedeniyle kendilerini hâkim güç olarak gösterip hükümetin icraatlarına müdahale etmesi çeşitli sıkıntılara sebep oldu.³⁶⁵

³⁵⁸ Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi, s.18.

³⁵⁹ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s.317; Ramsour, *Genç Türkler ve İttihat*, 142.

³⁶⁰ *Mizâncı Murad Bey’in II. Meşrutiyet Dönemi Hâtıraları*, haz. Celile Eren (Ökten) Argıt, Marifet Yay., İstanbul 1977, s.41-45.

³⁶¹ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s.322-323.

³⁶² Akşin, *Jön Türkler ve İttihat*, s.164.

³⁶³ Fond Politarkhiv, No: 269, *Yetikili Gizli Danışman Zinovyev’in Raporu*, Büyükdere, 166. s.113. 1338, 29 Kasım / 12 Aralık 1908, s. 166-168. Ayrıca bkz. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s. 331.

³⁶⁴ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat*, s. 258.

³⁶⁵ Bu konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti’nin vilayetlerle yaptığı yazışmalar ve cemiyetin İzmir şubesinin yaptığı savunma için bkz. BOA. DH. MKT; 1288/61, 1326 Ş 5. Ayrıca

İttihat ve Terakki yöneticileri cemiyete yönelik eleştirilerin çok artması üzerine 12 Şubat 1909 tarihinde bir tamim hazırlayarak bütün vilayetlere gönderdi ve mevcut durumla ilgili bazı tespitlerde bulundu. Buna göre cemiyet, kendilerine yöneltilen eleştirilerin haksız olduğunu ispat etmeye çalıştı. Hükümet işlerine karıştıkları yönündeki eleştirilerin haksız olduğuna vurgu yaptı. Ancak cemiyetin Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra birçok yerde açılan şubelerinde görev yapan bazı kişilerin inkılâpları kendileri yapmış gibi davranmalarının önüne geçilmemesinin bir hata olduğu özeleştirisinde bulundu.³⁶⁶ Kerkük’te açılan cemiyet şubesinin yerel hükümetin icraatlarına müdahale etmesi üzerine durum merkeze bildirildiğinde “*Vilayetlerdeki İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin şubelerinin hükümet işlerine karışmaları, mahallî hükümet ile resmî ilişkiler kurup haberleşme yapmalarına dair alınmış bir karar olmadığı gibi bu gibi durumlardan kaçınmaları kendilerine tebliğ edildiğinden ...*” denilerek Musul Vilayeti’nin de ona göre davranması emredildi.³⁶⁷

II. Meşrutiyet’in İlanından Sonra İzlenen İttihad-ı Anasır Politikası ve Beklentiler

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra “İttihad-ı Anasır” siyasetini her yerde ve her alanda hissettirmeye çalıştı. Jön Türk hareketi içinde dinî çeşitlilik olmasının yanı sıra etnik çeşitlilik de vardı. Farklı etnik unsurlar hareketin temel politikası olan Osmanlıcılık anlayışını benimsemekle beraber bir taraftan da kendi milliyetçiliklerini teşvik eden çalışmalar yaptılar. Mesela Selim Faris Araplar arasında, İbrahim Temo Arnavutlar arasında bu yönde çalışmalar yaptı. Ancak II. Meşrutiyet’ten önce Müslüman unsurlar arasında milliyetçilik hareketleri gittikçe güçlenmesine rağmen daha çok bir aydın hareketi olarak kaldı. Bu aydınlar da çalışmalarını büyük bir gizlilik içinde yürütüp görünüşte Osmanlıcı davrandılar. Öte yandan II. Abdülhamit’in İslam Birliği politikasının da

cemiyetin devlet adamları üzerinde baskı kurduğuna ilişkin bir yazışma örneği için bkz. Murat Bardakçı, *İttihadçı’nın Sandığı*, Belge Numarası:197 198, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014, s. 412-413.

³⁶⁶ Süleyman Kâni İrtem, *31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2003, s. 68-71.

³⁶⁷ BOA. DH. MKT; 2710/31. İnkılâbın ilk günlerinde İstanbul’un genel durumu hakkında bkz. *Mizâncı Murad Bey’in II. Meşrutiyet*, s.78.

etkisiyle Müslümanlar ayrılıkçı isyan hareketlerine yönelmemişlerdir.³⁶⁸

Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından eşitlik, özgürlük ve adalet prensibinin tüm unsurları bir araya getireceğini düşünen hükümet, genel af ilân etmek suretiyle Balkanlarda Rum, Bulgar ve Sırp çetelerinin silahlarını bırakıp ayrılıkçı icraatlarına son vereceklerini ummaktaydı.³⁶⁹ Ancak yeni rejimin getirdiği hürriyetten istifade eden Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler gibi Hıristiyan unsurlar arasından bazıları ise Anayasa'da vaat edilen hürriyetlerin gerçekleşmesini, ardından da millî hâkimiyet ve bağımsız devlet kurma hakkının verilmesini istemeye başladı. Hatta Osmanlılık idealini bir kenara atarak 1908 seçimlerine kendi etnik programlarını hazırlayarak girdi. Kuran, bunun sebebinin; "*Eğer mebus seçimi sırasında Tanin gazetesinin çok aşırı ve Hıristiyan unsurları rencide eden o nifak saçıcı yazıları olmasaydı, herhâlde Osmanlılar arasında meydana gelen karışıklık bu kadar alevlenmez ve azınlıkların talep ve iddiaları bu derece şiddetli bir hâl almazdı.*" diyerek İttihat ve Terakki olduğunu söylese de esas sebep Hıristiyan ve Müslüman unsurların Meşrutiyet'i farklı anlayıp değişik beklentiler içerisine girmesiydi.³⁷⁰ Öte yandan İttihat ve Terakki, rejimin değişmesinden hemen sonra hazırladığı siyasi programında; ülke yönetiminde demokratik prensipleri önemsendiğini gösterdi. Buna göre milletin oylarının bağlayıcı olduğu Kanun-i Esasi'de açıkça belirtilecek ve hükümet yalnızca milletin oylarıyla seçilmiş olan Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacaktı. Meclis'te güvenoyu alamayan hükümet düşecekti. Siyasi programın diğer maddelerine gelince; resmî dil Türkçe olacaktı ve bütün yazışmalar Türkçe yapılacaktı. Vatandaşlar arasında hiçbir ırksal, etnik veya dinsel farklılık gözetilmeksizin herkes eşit haklara ve sorumluluklara sahip olacaktı. Bütün Osmanlılar yasalar önünde eşit muamele görecekleri. Gerekli nitelikleri taşıyan tüm vatandaşların ayırım gözetilmeksizin kamu kuruluşlarında çalışma hakkı olacaktı. Bütün erkekler yine ayırım gözetilmeksizin zorunlu askerlik hizmetiyle mükellef olacaktı. Ancak

³⁶⁸ Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*, Ötüken, İstanbul 2005, s.50-51, 93.

³⁶⁹ BOA. DH. TMİK. M; 273/88, 1326 B 4.

³⁷⁰ Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s.311.

askerlik süresi ordunun eğitimini aksatmayacak ölçüde indirilecekti.³⁷¹

Taşnaksutyun Cemiyeti, 1 Ekim 1908'de yeniden gözden geçirilmiş ve İttihatçılarınkinden biraz farklı bir program yayınladı. İttihatçılar gibi onlar da eşitliği her bireyin vazgeçilmez hakkı olarak alıyor ve eski rejimin cemaatlere tanıdığı dinsel ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Ayrıca halkın temsil edilmesi esasına dayanan liberal demokratik ve anayasal rejimin ateşli destekleyicileriydiler ve ülkenin siyasî, idarî ve mali problemlerine yabancıların müdahale etmesini kesinlikle reddediyorlardı. Taşnaksutyun, İttihatçılardan farklı olarak sosyalist eğilimliydi ve kendini, herkesin ürettiği oranda kazandığı bir ekonomik sistemin destekçisi olarak ilan ediyordu. En önemlisi, farklı etnik kökenlerden gelen çeşitli cemaatlerden oluşmuş bir topluma uygun düşmediğini öne sürdükleri merkezî yönetim sistemine karşı çıkıyorlardı. En geniş düzeyde -yasama ve yönetimi kapsayan- yerel özerklik istiyorlardı. Taşnaksutyun bunlara ilaveten taşrada toplanan vergilerin yüzde yirmi beşinin toplandığı yerde kullanılmasını öneriyordu. Vali dışında taşrada görev yapan yöneticilerin hepsinin yerel meclisler tarafından aday gösterilmesini talep ediyordu. Her vilayette daha fazla etnik ve milli bütünlük sağlamak amacıyla vilayet sınırlarının yeniden çizilmesini ve yerinden yönetim politikası için gerekli anayasal değişikliklerin yapılmasını istiyordu. Taşnaksutyun eğitimle ilgili olarak da ilköğrenimin zorunlu olmasını öneriyor, eğitim dilinin öğrencilerin ana dilinde olmasını ve eğitime ayrılan bütçenin cemaatlerin toplam nüfusa oranına göre, cemaatler arasında bölünmesini talep ediyordu. Taşnaksutyun, Türkçeyi resmî dil olarak tanımakla beraber başka dillerin konuşulduğu vilayetlere tayin edilen devlet memurlarının yerel dili bilip bilmediklerini ölçecek bir yeterlik sınavından geçirilmeleri gerektiğini savunuyordu. Ayrıca devlet memurlarının sayısının azaltılmasını da öneriyordu.³⁷²

Prens Sabahaddin Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile anlaşınca daha önce ademi merkezîyet programını siyasi emellerine uygun bulan gayri Türk unsurlar arasında kendisine duyulan sempatiyi kaybetti. Bununla beraber bu unsurlardan bir kısmı Prens Sabahattin'in siyasi dostlarının yer aldığı Ahrar

³⁷¹ *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1324 (1908) Senesinde Kabul Edilen Programı* için bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, s. 227-228.

³⁷² Pro Armenia, 10 Ekim 1908, s. 1365-1366'dan Kansu, *1908 Devrimi*, s. 236-238.

Fırkası'nı İttihat Terakki'ye tercih ediyorlardı. Süleyman Kâni İrtem³⁷³ "Çünkü İttihat Terakki'de artık bir Türk milliyetçiliği seziyorlardı. Gayrimüslimler Kanun-ı Esasi'nin bütün Osmanlılara temin ettiği müsavattan iyiden iyiye istifade etmeyi kendilerinde hak görüyorlar, fakat mutlakiyet devrinde kazandıkları imtiyazlardan en küçüğünü bile feda etmeğe razı olmuyorlardı. İltizam ettikleri müsavatın bununla aksayacağına hiç aldurmuyorlardı. Türkler imparatorlukta diğer unsurların heyet-i mecmuasına karşı ekalliyette kalıyorlardı." şeklinde açıklamaktadır.

Sabah ve Şura-yı Ümmet gazetelerinin yazarı Ahmet Cevat Bey, Türkiye'de Rusça yayın yapan ilk gazete olma özelliği taşıyan Stambulskie Novosti'nin birinci sayısına yazdığı "İttihat ve Terakki Komitesi ve Milliyetler Meselesi" başlıklı makalede bu konuyu da ele aldı. Ahmet Cevat Bey bu makalede ülkede yaşayan farklı kavimlerin, arzulanan birlikten ve dostluk coşkusundan uzak olduklarını belirterek söze başlar. Ona göre; "Jön Türklerle diğer milletler arasında karşılıklı suçlamalar baş göstermiştir. İttihatçılar şovenizm ve asimilasyonla, diğer milletler ise bölücü eğilimlerle suçlanmaktadır. Jön Türkler, Osmanlı vatandaşlarının ortak bir dil bulmasını ve vatana sevgi ve sadakat duyguları temelinde birleşmesini arzulamaktadır. Diğer milletler ise kendi geçmişlerini, tarihlerini, geleneklerini esas almakta, tarihi görev ve ideallerinin peşinden koşmaktadır. Jön Türklerin ideali, imparatorluğu oluşturan unsurların sıkı birliğidir ve onlar vatanın tek kurtuluş çaresini bu birlikte görmektedir. İttihatçıların bütün faaliyetlerini karakterize eden çelik irade, bitmeyen enerji, derin vatanseverlik ve adalet duygusu yakın gelecekte parlak başarıların elde edileceği konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır."³⁷⁴ Sabah gazetesinin müdürü Diran Kelekyan Efendi de aynı gazetenin 4 Aralık 1909 tarihli nüshasında "Osmanlılık ve Milliyetler Meselesi" başlıklı bir yazı yayımlar. Kelekyan Efendi bu yazıda şunları dile getirmektedir: "Batı basınında görülen, Türkiye'deki farklı unsurların özgür gelişiminin tehlikeye düşüp düşmediği endişesi üzerinde durmaktadır. Yabancı gazeteler Meşrutiyet'in ilk zamanlarında Türkleştirme ifadesini kullanmış ama bunun modası geçmiştir. Böyle bir şeyin olmadığı anlaşılmıştır ve zaten olması da

³⁷³ İrtem, 31 Mart İsyanı, s. 65.

³⁷⁴ Stambulskie Novosti, No: 1, 23 Ekim 1909, s. 5-7'den aktaran Mehmet Perinçek&Arda Odabaşı, Stambulskie Novosti'de Jön Türk Devrimi, Kaynak Yay., İstanbul 2013, s.146-151.

mümkün değildir. İstibdat döneminde bile her ırk kendi özelliklerini koruyabilmişken, eşitlik, özgürlük, kardeşlik ilkelerinin benimsendiği bu devirde böyle bir tehdidin varlığından bahsetmek, ancak Meşrutiyet rejimini anlamamakla açıklanabilir. Arnavut, Arap, Rum, Ermeni, Yahudi, Bulgar, Kürt, Çerkez vs. olmak insanın kendini Osmanlı hissetmesine mani değildir...Osmanlılar arasında farklı ırklardan, farklı dinlerden halklar vardır ama hepsi birbirine sıkı kardeşlik bağlarıyla bağlıdır. Osmanlılık hiçbir ırk ve din için tehlike oluşturmaz. Bu yüzden vatanın her ırk ve dinden çocuklarının Osmanlılığı yüceltmesi lazım gelir...Osmanlı vatandaşlığı ortak varlığımızın düsturudur."³⁷⁵

Kelekyan ve onun gibi Meşrutiyet rejimi ile Osmanlılık politikasına sadık Ermeni vatandaşlar bulunsa da bu genelleştirilememiştir. Öte yandan Tanzimat'tan önce klasik Osmanlı döneminden kalma Müslüman-Hıristiyan farkı vardı ve buna göre Müslümanlar daha üstün görülüyordu. Tanzimat'tan sonra yapılan çeşitli düzenlemelerle Hıristiyanlar artık güçlenmişti. Tanzimat ve Islahat Fermanlarından sonra Hıristiyanlar, sanayi ve ticarete etkinliklerini artırmışlar, yabancı devletlere verilen ayrıcalıklar ve onlara verilen imtiyazları kullanmak suretiyle zenginleşmişlerdi. Askerlik konusunda gösterilen kolaylıklar nedeniyle istikrarlı bir gelişme sağlamışlardı. Hıristiyanlara dini inançları açısından bir sınırlama getirilmediği gibi bürokraside de yükselebiliyorlardı. Tanzimat'tan sonra Türk olmayan Osmanlı halkları milliyetçilik gibi modern akımlardan etkilenirken bu, Türkler arasında yayılmadı. Dolayısıyla artık Türk olmayan unsurlar Meşrutiyet'ten unsurların birliğini değil ayrılığını anlıyorlardı. Bu nedenle İttihat ve Terakki'nin izlediği "İttihad-ı Anasır" politikası Türkler ve Müslümanlar için daha geçerli oldu. Dolayısıyla "Osmanlılık" politikası devletin diğer unsurları tarafından pek de benimsenmemiş,³⁷⁶ Meşrutiyet'in getirileri kendi milliyetçilikleri için bir vasıta olarak görülmüştü. 1908'den sonra Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan banker ve tüccarlar, Osmanlı Devleti'ni kendi devletleri olarak görmemeye ve devletin Büyük Güçlerin

³⁷⁵ Stambulskie Novosti, No: 7, 4 Aralık 1909, s. 3-4'ten aktaran Perinçek& Odabaşı, Stambulskie Novosti'de Jön, s.156-157.

³⁷⁶ İttihat ve Terakki'nin izlediği "Osmanlılık" politikasının aslında "Türkleştirme" olduğu ve Ziya Gökalp tarafından geliştirilen bu projenin sadece gayrimüslim unsurları değil Kürtlerle Arapları da kapsadığı iddiası için bkz. Raymond H. Kévorkian, Le Génocide des Arméniens, Odile Jacob, Paris 2006, p.155, 247.

hâkimiyeti altına girmesinin kendi çıkarlarına daha uygun olduğunu düşünmeye başladılar.³⁷⁷

Unsurları bir arada tutma düşüncesi İttihatçıların bir politikası daha doğrusu ideali olmaktan öteye gidememişti. Çünkü o güne kadar unsurlar arasında dil, kültür ve amaç birliği oluşturulamamıştı. II. Meşrutiyet'in devleti devam ettiremeyeceği, devletin parçalanmaya doğru gittiği aşikârdı. Zira Balkanlarda Sırlar, Yunanlılar ve Bulgarlar kendi devletlerini daha önce kurmuşlardı. Arnavutlar da artık kendi devletini kurmak istiyordu. II. Meşrutiyet'i ilân ettiren güç olan İttihat ve Terakki'nin bunlara çözüm olabilecek plan ve projeleri yoktu ve idareleri döneminde iç isyanlar ve idari karışıklıklarla uğraşmaları politikalarının idealizmden öteye gidememesine sebep olan bir başka faktördü.³⁷⁸ Dolayısıyla "unsurları bir arada tutma" gayretleri Balkanlarda kalan toprak parçalarını elde tutmak için dahi yeterli olmadı.

Makedonya'da daha önce faaliyet gösteren çeteler, Meşrutiyet'in ilânından sonra bu çalışmalarını askıya alıp bu serbestlik ortamından yararlanarak otonomi elde etmek için çalışmaya başladılar. Ancak Meşrutiyet'in ilân edilmesindeki amaç devletin dağılmasının önüne geçmek olduğundan İttihatçılar bu tür taleplere sıcak bakmadılar. Bunun üzerine Makedon çeteler yaklaşık 15 ay ara verdikleri faaliyetlerine yeniden başladılar. Çeteciler, İttihatçıların güvenilmez insanlar olduğu imajı oluşturmak için ellerinden geleni yaptı. Normal yollardan amaçlarına ulaşamayacaklarını düşündüklerinden bir taraftan da silahlı terör eylemlerinde kullanmak üzere Makedon ahaliyi örgütlediler. Köylerdeki çete organizasyonlarını güçlendirip partizan grupları canlandırdılar.³⁷⁹ Bu dönemde Makedon çetelerin Hınçak Komitesi ile işbirliği yaparak Sofya'daki Ermenileri de örgütlediği anlaşılıyor.³⁸⁰

Makedonya'dan sürekli alınan terör eylemleri haberleri üzerine 1911

³⁷⁷ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alogan, Doruk Yay., Ankara 2002, s.63. Krş. *Bahaddin Şakir Bey'in*, s.143.

³⁷⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, cilt II, İstanbul 1976, s.286-290. Krş. *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s. 235-236.

³⁷⁹ Lev Troçki, *Balkan Savaşları*, çev. Tansel Güney, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012, s.336-337.

³⁸⁰ 28 Kasım 1910'da Hariciye Nezareti'ne yazılan yazı için bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (DH. SYS); 29-2/3-18, 1328 11 26.

Haziranında Sultan Reşat, teamüllerde yurt içi seyahat yer almamasına rağmen Makedonya'yı ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında; Makedonya'nın elden çıkmaması için unsurların birliğine verilen önem sürekli vurgulandı. İlk defa Tanzimat ile dile getirilen "Unsurlar arasında ırk, din ve mezhep farkı gözetilmeksizin eşitlik" prensibi o dönemde realiteye uygundu.³⁸¹

II. MEŞRUTİYET'İN İLÂNINDAN SONRA İTTİHAT VE TERAKKİ-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Meşrutiyet'in ilânından sonra Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkilerde düzelme gözlemlendi. Patrik İzmirliyan Efendi ve diğer ruhaniler Millet-i Osmaniye'nin saadet ve selameti için dualar ederek Meşrutiyet'e ve unsurların birliği siyasetine verdikleri desteği gösterdi.³⁸² Bu dönemde Ermeniler, ekonomik ve kültürel yönden de gelişme gösterdi.³⁸³ Bazı Ermeniler, bu hürriyet atmosferi içinde kendi ekonomik ve siyasî çıkarlarına öncelik verdiklerinden Osmanlı Devleti'ne karşı olan olumsuz tutumlarını değiştirdiler. Ermenilerin özellikle de Taşnaksutyun Partisi'nin önde gelenlerinin "Türksever" olduğu söylenemezse de onlar, Meşrutiyet rejiminin sadık taraftarıydılar.³⁸⁴ Bu da İttihat ve Terakki liderlerini memnun ediyordu.

İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Talat ve Enver Beyler, yeni rejimin ilân edilmesinde Taşnaksutyun Komitesi'nin katkısı olduğunu teyit edercesine Ermeni mezarlıklarına giderek hayatlarını kaybeden komitecilerin mezarlarını ziyaret ediyor, buralara çiçekler bırakarak konuşmalar yapıyorlardı.³⁸⁵ Taşnaksutyun Fırkası da Eylül 1909'da topladığı Meclis-i Umumisinde, Meşrutiyet rejimine olan bağlılığını "...Anasır-ı muhtelif-i Osmaniye'den bila-tefrik cins u mezhep efrad-ı gayri Ermeniyânı aza-yı fırka azalığına duhuleti kabul edeceğiz..." şeklinde ifade ederek Ermeni olmayanların da fırka üyeliğine kabulünü kararlaştırdı.³⁸⁶

³⁸¹ Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s. 63.

³⁸² Mesela Patrik İzmirliyan Efendi, mebus seçimleri için oy kullanmış ve ardından dua etmiştir. Bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 49-140, 23 Teşrinisani 1908, s.2.

³⁸³ *Armen Garo'nun Anıları*, s. 202.

³⁸⁴ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, çev. Bedros Zartaryan&Memo Yetkin, Med Yay., İstanbul 1992, s.214.

³⁸⁵ Dadyan, *İttihatçılar ile Ermeni Partileri*, s.15.

³⁸⁶ BOA. DH. SYS; 65/2.

Hükümet, unsurların birliği siyasetinin uygulanmasına çok önem vermekteydi. Bu konu ile ilgili her türlü tedbir alınıyor, gerekiyorsa mahalli görevlilerin değiştirilmesi de söz konusu olabiliyordu. Mesela Kayseri’de farklı unsurlar arasında sevgi ve barışın sağlanması için engel teşkil ettiği düşünülen Kayseri Ermeni murahhasasının değiştirilmesi Adliye ve Mezahip Nezareti’ne bildirilmişti.³⁸⁷ Unsurların birliği politikasında ortak dil kullanmanın önemli olduğunu düşünen hükümet, resmî konularda bütün unsurların Osmanlı Türkçesinin kullanmasına önem veriyordu. Osmanlı Türkçesinin Ermeni vatandaşlar tarafından da öğrenilmesi amacıyla Üsküdar’da Ermeni kadınları tarafından özel bir dersane açıldı.³⁸⁸ Paris’te Ermenice olarak çıkarılan Jamanak gazetesinde yayımlanan bir makalede, Jön Türklerin çalışmalarından övgüyle bahsedilip bu çalışmaların insanlığa ve medeniyete hizmet ettiğinden söz edilmesi üzerine Jön Türklerin yayın organı olan Şura-yı Ümmet’te bir teşekkür yazısı yayımlandı.³⁸⁹

Meşrutiyet’in ilân edilmesinde oynadığı rol İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne büyük bir şöret kazandırdı. Öyle ki intihap alayları cemiyeti ziyaret ederek şükranlarını ifade etti.³⁹⁰ Öte yandan Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne gönderilen birçok telgraf arasında, Van Ermeni Taşnak Merkez Komitesi imzasıyla gönderilen telgraf ilginçtir. 5 Kanunuevvel 1908’de çekilen bu telgrafta; Meclis-i Mebusan’ın açılmasından dolayı duyulan memnuniyet ifade edilerek meclisin bütün Osmanlı unsurlarının hukukunu koruyacak bir millet meclisi olacağına dair teminat verilmekteydi. Telgrafta; Van ahalisinin hürriyetinin temin edilmesi için ne lazımsa yapılacağı, bu konuda Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden destek beklendiği ve bunun karşılığında da cemiyetin işlerinin takip edileceği vaat edilerek telgraf metni şu ifadeyle bitirilmekteydi:³⁹¹

“Sizinle her vakit vatan-ı Osmaniye’yi haricî düşmanlara karşı kanımız bahasıyla vekaya ve müdafaa etmeye hazır ve amade olduğumuzu beyan ederiz.”

³⁸⁷ Şura-yı Ümmet, No: 49-140, 23 Teşrinisani 1908, s.3.

³⁸⁸ Şura-yı Ümmet, No: 52-140, 26 Teşrinisani 1908, s.5.

³⁸⁹ Şura-yı Ümmet, No: 62-140, 6 Teşrinievvel 1908, s.6.

³⁹⁰ Şura-yı Ümmet, No: 53-140, 27 Teşrinisani 1908, s.5.

³⁹¹ Şura-yı Ümmet, No: 76-140, 20 Kanunuevvel 1908, s.5.

Diyarbakır’dan gönderilen Ermenilerin Meşrutiyet idaresinin tüm hayatlarını olumlu yönde etkileyeceğine dair beklentilerini yansıtan ve Ermenice Manzume-i Efkâr gazetesinde yayımlanan mektup da kayda değerdir. Bu mektupta, “...İki haftadan beri her tarafta sükûn ve asayiş görülmekte, herkes işiyle gücüyle meşgul olmaktadır. İstibdadın hatırat-ı meşumesiyle Milli Aşiret reisi İbrahim Paşa’nın yaptığı mezalimin hatıraları kâmilin silinmiştir. Herkes memnun ve hoşnuttur. Bu sene hürriyet ve adalet sayesinde ahali-i ziraatin mahsulü sai olan zahire kâmilin kendisine kalacak, ona hiç kimse el uzatamayacaktır. Şimdi asayişin korunması gereklidir. Hepimiz bu durumda memleketimizin ilerlemesi için çalışacağız. Milli Aşiret Reisi İbrahim Paşanın üç oğlu burada tutukludur ve mahkeme tarihleri belirlenmiştir.”³⁹²

Bazı Ermenilerin yapılan değişiklikleri takdir etmekle beraber nasıl davranacaklarını belirleme hususunda kararsız kaldıkları Puzantion gazetesinde yayımlanan bir makaleden tespit edilebilmektedir. Buna göre “Bazıları İttihat ve Terakki ve Ahrar fırkalarından hangisine mensup olduğumuzu sormuşlardır. Biz müstakiliz, hiçbir fırkaya mensubiyetimiz yoktur. Lakin İttihat ve Terakki Cemiyeti bize hürriyeti bahşetmiş, Yıldız istibdadını kaldırmış, anasır-ı muhtelif-i Osmaniye idaresinde uhuvvet-i muhadinin tekerrürü fikrini terviç etmiş ve Meşrutiyet-i Osmaniye’nin tekrar tesisine vasıta-i yegâne olduğu için ona fevkalade vechizi varide kaldı ki ilân-ı hürriyetten sonra da bir Ahrar Fırkası türedi... Biz bazı Ermeni mebusların yaptığı gibi herhangi bir firkanın cenderesine girmek istemiyoruz. Rumlar İttihat ve Terakki yönetiminden şikâyet ederler. Onlar Tekfurdağı’nda Rum değil de Ermeni mebus seçilmesini hazmedemiyorlar. Rumlar, İstanbul için de Ermeni ve Yahudi mebus seçilmesini istemediklerinden İttihat ve Terakki’ye muhalefet ediyorlar.

Necip Paşa bazı Ermeni mahkûmuna haksız muamele ettiği için hakkında dava açıldı ve yargılanıyor. Rum matbuatı tarafgirlik göstererek bu olayda Necip Paşa’nın yanında yer aldı. Bu gazetelere göre güya Necip Paşa sırf Hıristiyan olmadığı için tahkir ediliyormuş! Rumlar eski dönemi bu yeni dönemden daha müreffeh addediyormuş. Bunun da sebebi İttihat ve Terakki’nin Osmanlı ülkesindeki bütün unsurları eşit kabul etmesi, birinin

³⁹² Şura-yı Ümmet, No: 157, 26 Şubat 1324, s.5.

diğerine üstünlüğünü reddetmesidir. Biz Ermeni olduğumuz için Rumlar ile Türkler arasındaki ilişkilere karışmayız. Rumların istekleri için çabalamayacağımız gibi Türklere şirin görünmeye de ihtiyaç duymayız.”³⁹³

Hayrenik, “Türk ve Ermeni Fırkaları” adıyla bir makale yayımladı. Bu makalede, “İttihat ve Terakki Fırkası, bundan böyle siyasi sıfatından Türkü arııp bütün unsurlar için birlik ve eşitliğin temini için çalışacağını ilan ettiğinden İttihat ve Terakki Fırkası ile ittifak eden Taşnaksutyun İhtilal Komitesi'nin de ihtilal sıfatından vazgeçmesi gerektiği” vurgulanarak aksi takdirde İttihat ve Terakki'nin buna itiraz edeceği uyarısında bulunuldu.³⁹⁴ Çünkü Sadrazam Kamil Paşa'nın basın özgürlüğünü kısıtlamaya yönelik bir kanun teklifi hazırladığının duyulması üzerine Sultanahmet Meydanı'nda büyük bir protesto mitingi düzenlenmiş, Taşnaksutyun Cemiyeti adına konuşan bir kişi basın özgürlüğü alınırca kendilerinin gene eskisi gibi bombalarla oynamaya başlayacaklarını söylemekten çekinmemişti ve bu sözler kalabalık tarafından alkışlanmıştı.³⁹⁵

İttihatçıların hedefi Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korumasıydı. Bu idealde Osmanlı olmaktan memnun olan herkese eşit haklar veriliyor ve herkes Osmanlı kabul ediliyordu. Taşnaklar ise kendilerini öncelikle Ermeni olarak görüyorlardı ve sosyalizme yakın son derece radikal bir program uygulamayı hedefliyorlardı.³⁹⁶ Zengin liberal sınıfa karşı Anadolu insanını temsil etme ideali taşıyan İttihatçılarla Taşnakların ilişkileri Meşrutiyet'in ilanından beri hep iyi olsa da idealleri birbirine zıttı: İttihatçılar, bütün dinî ve etnik unsurları Osmanlı birliği altında toplamak isterken Taşnaklar yerel özerklik istiyorlardı. Tek düşüncesi Ermenistan olan Taşnak Partisi'ne göre, Ermenistan özerkliğine giden tek yol Meşrutiyet'ten geçiyordu ve bunun için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin desteklenmesi gerekiyordu.³⁹⁷ Pastırmacıyan

³⁹³ Şura-yı Ümmet, No: 164, 5 Mart 1325, s.3.

³⁹⁴ Şura-yı Ümmet, No: 196, 12 Teşrinisani 1325, s. 13.

³⁹⁵ Sadrazam Kamil Paşa ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler, sadrazamın İstanbul'daki Avcı taburları'nı Arnavutluk'a sevk etmek istemesi ve Harbiye ve Bahriye nazırlarını sebepsiz yere değiştirmesiyle gerginleşti. Kamil Paşa'nın daha sonra da Matbuat Kanunu ile ilgili değişiklik yapmaya kalkışması tepkilere neden olmuştu. Ayrıntılı bilgi için bkz. İrem, *31 Mart İsyanı*, s. 73-78, 86. Zohrab'ın Sultanahmet Meydanı'nda yaptığı konuşma hakkında ayrıca bkz. Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 93.

³⁹⁶ W.A. Wigram-Edgar T.A. Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*, çev. İbrahim Bingöl, Avesta, İstanbul 2004, s.314, 318.

³⁹⁷ Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s.218.

bu durumu; “Er geç Türklerle kozlarımızı paylaşacağımız açıktı. Bu yüzden vargücümüzle halkımızın meşru müdafaasına hazırlanmaya başladık. Bu arada, tüm dikkatlerini Makedonya'ya odaklamış Osmanlılara karşı saldırgan bir tutum izlemekten kaçınıyorduk. Bunu tercih ettiğimizden değil, Abdülhamid rejimi sırasında vilayetlerimiz iliklerine kadar sömürülmüş olduğundan, biraz huzura ihtiyaç duyduklarından dolayı kaçınıyorduk...Halkımızın en çok ihtiyaç duyduğu şey barış ve güvenlikti. İşte bunun için biz Taşnak mebusları 1912'ye kadar Osmanlı Meclisi'ndeki Jön Türk yönetimine güçlü bir muhalefet yapmadık.”³⁹⁸ sözleriyle anlatır.

Meşrutiyet'in ilân edilmesinin Ermeniler üzerinde çok olumlu etkileri oldu. Ermenilerin durumu hızla değişti, genel af çıkarılmasının ardından yurt dışına kaçmış olanlar geri döndü.³⁹⁹ Öte yandan Jamanak'ta “Ermeni Kendi Vatanından Harice Çıkmamalıdır” başlıklı yazıda Osmanlı Devleti'nin ıslahat yaptığı vurgulanarak Ermenilerin yurt dışına gitmemesi çağrısı yapıldı.⁴⁰⁰

Osmanlı hükümeti, ülke dışına çıkan Ermenilerin memlekete dönmesi için gereken kolaylığı sağladı. Onların memleketlerine dönmelerinin en tabii hakları olduğu ifade edilerek Osmanlı elçilerine, buldukları ülkelerdeki Osmanlı vatandaşlarının belirlenip onların yeniden Osmanlı vatandaşlığına kabul işlemlerini yapmaları emredildi. Şura-yı Devlet'in bu konuya ilişkin kararı Dâhiliye, Hariciye, Harbiye nezaretlerine de bildirilerek ona göre işlem yapılması istendi.⁴⁰¹ Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra Mısır'da bulunan komite mensuplarının da Anadolu'ya özellikle Erzurum ve Bitlis vilayetlerine kılık değiştirerek geldikleri Osmanlı makamları tarafından tespit edildi.⁴⁰² Avrupa ve Amerika'dan Osmanlı topraklarına dönen⁴⁰³

³⁹⁸ Armen Garo'nun Anıları, s.201-202.

³⁹⁹ Osmanlı topraklarına gelenler arasında Rusya tebaasından Ermeni Taşnak Komitesi mensupları da bulunmaktaydı. Bu kişilerin Müslümanlarla Ermeniler ve sırf Ermeniler arasında nifak çıkarmaya yönelik çalışmalar yaptığının tespit edilmesi asayişin bozulmasına sebep olacağı endişelerine yol açmış ve bu gibilerin sefaretlerle temas kurularak memleketlerine iade edilmesi istenmişti. Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen tezkire için bkz. BOA. Hâriciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (HR. SYS); 2799/16, 1908 10 13.

⁴⁰⁰ Şura-yı Ümmet, No: 194, 29 Teşrinievvel 1325, s. 13.

⁴⁰¹ *Tasvir-i Efkâr*, 283, 14 Mart 1910, s.2. Tarih, gazetede sehven 24 Mart 1910 olarak yazılmıştır.

⁴⁰² BOA. A. MKT. MHM; 551/20, 1325 B 22.

Ermeni komiteleri mensupları daha önce kaybettikleri itibarlarını yeniden kazanmak için halk üzerinde baskı kurmaya başladı. Özellikle mebus seçimlerini fırsat olarak gören komiteler baskıcı tutumlarıyla Ermeni vatandaşların ikilemde kalmasına yol açtı. Buna rağmen bazı Ermenilerin Türk mebuslarına oy verdiği yönünde haberler alındı.⁴⁰⁴ Başka bölgelerde de Ermeni vatandaşların oylarını Türk adaylara verdikleri gözlemlendi.⁴⁰⁵

Ülkeye Geri Dönen Ermeniler

Meşrutiyet'in ilân edilmesi ve ardından Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesinden sonra yurt dışında bulunan Ermenilerden bazıları yurda döndüler. Bu esnada İstanbul'da muhacir yoğunluğu yaşandı.⁴⁰⁶ İstanbul'a gelen Ermeni muhacirler için Çemberlitaş Vezirhanı'nda boş bir daire tahsis edilmişti. İstanbul Şehremaneti, Patrikhane'ye bir yazı yazarak bu muhacirlerin sur haricinde kurulacak çadırlarda barındırılacağını bildirdi. Patrik Turyan Efendi, Şehremaneti'ne kış mevsiminde muhacirlerin şehir dışında barındırılmasının uygun olmayacağını belirterek başka bir çözüm yolu aradıklarını bildirdi.⁴⁰⁷ Ermeni Patrikhanesi, muhacirlerin ihtiyaçlarıyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne bir takrir vererek çeşitli taleplerde bulundu. Bu talepler arasında, yabancı ülkelerden İstanbul'a gelen Ermenilerin iş bulamayarak sefil hâle düşmesinden dolayı onların da İslam muhacirlerine mahsus iane ödeneğinden yararlandırılması ve çalışmaya muktedir olanların Dersaadet'te münhal müesseselere verdirilip evi olmayanlara ev tedarik edilmesi de vardı. Sayısı yaklaşık 2000 civarında olan Ermeni muhacirlerden

⁴⁰³ Amerika'dan memleketleri Harput'a dönmek üzere İstanbul'a gelen 15 Ermeni'nin üzerinde yapılan aramalarda çeşitli silahlar ele geçirildi. Bu kişilerin bazılarının bir, bazılarının birden fazla silahla yurda döndükleri belirlendi. Yetkililer, bu kişilerin Amerika'dan geldiklerini dikkate alarak muteber kişilerden referans alanların silahlarıyla birlikte Osmanlı topraklarına girmesine izin verilmesi, şüpheli görülenler hakkında ise işlem yapılması esasını benimsedi. Bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrakı (DH. EUM. THR); 11/39, 1327 L 28.

⁴⁰⁴ 20 Teşrinisani 1908'de Van'dan *Novoye Vremya* gazetesine yazılan mektup için bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 50-140, 24 Teşrinisani 1908, s.5.

⁴⁰⁵ Adana Görece'de 45 oy alan Ali Müşir Bey Ermenilerin de desteğiyle mebus seçildi. *Şura-yı Ümmet*, No: 49-140, 23 Teşrinisani 1908, s.2.

⁴⁰⁶ *Şura-yı Ümmet*, No: 59-140, 3 Teşrinievvel 1908, s.4. İstanbul'daki Ermeni muhacir yoğunluğunun kıtlıktan kaynaklandığı ve bunların bakımının Patrikhane tarafından üstlenildiği iddiası için bkz. Raymond Kévorkian&Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, Aras Yay., İstanbul 2012, s. 29.

⁴⁰⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 345, 5 Eylül 1910, s.4.

500'ü İstanbul'a geldi. Önce okullara yerleştirilen muhacirler okulların açılmasından sonra Kumkapı Kilisesi'ne nakledildi. Patrikhane durumu hükümete ileterek yardım istedi. Meclis-i Vükela, memleketlerine gidinceye kadar bu kişilere yardım edilmesini kararlaştırarak bu amaçla ödenek hazırladı. Patrikhane, İstanbul Şehremaneti'ne başvurarak eski Tıbbiye Mektebi'nin bu kişilerin barınması için ayrılmasını talep etti.⁴⁰⁸ Bunlardan bir kısmı memleketlerine dönmek için yardım beklerken bir kısmı da İstanbul'da kalmanın yollarını aramaya başladı. Çok sayıda parasız ve evsiz kişinin Patrikhane'de barındırılıp bakılması mümkün değildi. Ayrıca bu kadar çok işsiz İstanbul'da bulunması bazı asayiş problemlerine de yol açabilirdi. Nitekim korkulan oldu ve Patrikhane'de muhacirler arasında arbeye yaşandı. Ermeni Patrikhanesi Kilisesi'nde toplanan ve sayısı 400 civarında olan kalabalığın tepkili bir şekilde gösteri yapması üzerine zabıta tarafından tahkikat yapıldı. Zabıta, bu kişilerin Patrikhane'ye yardım taleplerini içeren dilekçelerini vermek için geldiklerini, bu sırada Vanlı Haçik ve Muşlu Artin'in dilekçeleri yırtıp "*Gidin kendinize iş bulun.*" dediklerini, bunun üzerine kalabalığın galeyana gelerek etrafa saldırdığını tespit etti.⁴⁰⁹

Muhacirlerin durumundan rahatsız olan Patrikhane, hükümete başvurarak bu kişilerin memleketlerine gönderilebilmeleri için ödenek verilmesini istedi. Hükümet bu talebi olumlu karşıladı ve Patrikhane'ye 2 bin lira verdi. Ancak Patrikhane, bir süre sonra bu paranın yetmediği gerekçesiyle hükümetten ek ödenek talep etti. Hükümet, Patrikhane'de kalan 315 kişinin memleketlerine gönderilmesi koşuluyla 15 bin kuruş daha ödemeyi kabul etti. Böylece Dâhiliye Nezareti bütçesine bu iş için 30 bin kuruş eklenmiş oldu.⁴¹⁰

Ülkeye geri dönen Katolik Ermeniler de Ermeni Katolik Patrikhanesi'nden yardım isteyince hükümet bu Patrikliğin talebini de olumlu karşılayarak geri dönen Katolik Ermenilerin memleketlerine

⁴⁰⁸ BOA. DH. MKT; 2634/46, lef 1,1326 N 23.

⁴⁰⁹ *Şura-yı Ümmet*, No: 66-140, 10 Kanunuevvel 1908, s.4.

⁴¹⁰ BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV); 136/20, 10 Kanunusani 1325. Ayrıca bkz. BOA. BEO; 3695/277096, 1328 M 19. Ayrıca krs. *Şura-yı Ümmet*, No: 207, 28 Kanunusani 1325, s.15.

gidebilmeleri için 1000 lira ödenek verdi.⁴¹¹ Bu konunun ciddi bir problem hâlini almaya başlaması üzerine Sadrazam Kamil Paşa Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek şu emirleri verdi: "*Ermenilerin Dersaadet'e gelenlerine şu aralık iş bulmak mümkün değildir. Burada uzun süre kalmaları kendilerinin sefaletini artırır ve asayişini olumsuz etkiler. Bu nedenle Muhacirin İdaresi'nden bazı memurlar bu kişilerin kimliklerini, sayılarını ve diğer durumlarını belirlemek üzere görevlendirilecekler ve bunların memleketlerine sevki işlemlerini koordine edeceklerdir. Masraflar tasarrufa dikkat etmek koşuluyla hükümet tarafından karşılanacaktır. İş bulmak isteyenlere durum mahalli hükümetler tarafından uygun bir dille anlatılacaktır. Sevklarına kadar bu kişilere yardım edilmeye devam edilecektir. Konuyla ilgili olarak tedarikli olmaları açısından bütün vilayetlerle murahhasalıklara bilgi verilecektir.*"⁴¹²

Hükümetin bütün gayret ve yardımlarına rağmen göçmenlerin tamamının memleketlerine gönderilmesi mümkün olmadı. 2 Mart 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne sunulmak üzere hazırlanan raporda, Ermeni Patrikhanesi Kilisesi'nde 370 kişinin bulunduğu, bunlardan 355'inin adının kaydedildiği bir defterin takdim edildiği ve ülkeye girmelerinden itibaren 13 bin 482 buçuk kuruş masraf edildiği bilgisine yer verildi.⁴¹³ Kumkapı Kilisesi'nde kalan yaklaşık 300 kişi, işsiz olmalarının da etkisiyle gasp, kavga, hırsızlık gibi birtakım suçlara karıştılar. İstanbul Polis Müdürlüğü, 4 Mayıs 1909'da Zaptiye Nezareti'ne durumu bildirerek bu kişilerle ilgili önlem alınması gerektiğini ifade etti.⁴¹⁴

Dâhiliye Nezareti İstanbul Şehremanetine, muhacirlerin zaruri ihtiyaçlarının karşılanması için Patrikhane'ye 2000 lira verildiğini, kendilerinin geçici olarak mahallî kurumlara yerleştirilmesiyle beraber 15-20 gün içinde memleketlerine gönderilmelerinin emredildiği hâlde hâlâ neden gitmediklerinin araştırılmasını emretti. Nezaret ayrıca Patrikhane tarafından yeni bir ihtiyaç listesi bildirildiğinden daha önce verilen 2000 liranın nerelere harcandığını, bu kişilerin sayısını, sevkleri için daha ne kadar

⁴¹¹ BOA. DH. MKT; 2901/12, 1327 B 28.

⁴¹² Sadrazam Kamil Paşa'nın 20 Eylül 1908 tarihli genelgesi için bkz. BOA. DH. MKT; 2634/46, lef 2, 1326 N 23.

⁴¹³ BOA. ZB; 330/138, 1324 Şa 17.

⁴¹⁴ BOA. ZB; 332/50, 1325 N 21.

paraya ihtiyaç duyulduğunu, sevkleri ve istirahatları için ne gerektiğini belirleyip bildirilmesini emretti.⁴¹⁵

Başka ülkelere göç etmiş olan Ermenilerin topluca yurda dönmesi de söz konusu olabiliyordu. 1896'da topluca Rusya'ya göç eden Ermenilerin tekrar yurda kabulü konusu Rus ve Osmanlı yetkilileri arasında yapılan görüşmelerle belli esaslara bağlandı. Buna göre Osmanlı hükümeti, geri dönmek isteyenlerin bu isteklerinin kabul edileceğini, ancak kendilerinin Osmanlı hükümeti tarafından verilecek bir izin belgesine sahip olmasını ve Rus vatandaşlığından çıkmalarını şart koşturmuştu. Ayrıca muhacirler İstanbul'a gelmeyip doğrudan Erzurum-Van havalisine ineceklerdir.⁴¹⁶

Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Komiteleri ve Diğer Ermeni Gruplar Arasındaki Görüş Ayrılıkları ve İttihat ve Terakki

II. Meşrutiyet döneminde Taşnakların önemli görevlere getirilmesi⁴¹⁷ bazı partililerce özellikle taşra teşkilatınca hoş karşılanmayarak parti içinde görüş ayrılıklarına sebep oldu. Sivas mebuslarına hitaben 16 Nisan 1909 tarihinde Hınçakyan Şubesi ve Taşnaksutyun Komitesi Sivas Vilayeti Heyeti Merkeziyesi tarafından gönderilen telgrafta şu ilginç bilgiler verilmektedir:⁴¹⁸ "*Vekâletiniz biçare vatanımızın tealisine hadım olmakla maksud ve münhasırdır. Milyonlar teşkil eden müvekkilleriniz azmi müteyyen sadıkanıza karşı vuku bulacak maddi ve manevi müdahalenin refi için ufak bir işaretinizle kanlarının son damlasını akıtmaya hazır olduklarından katiyen şüphe etmeyiniz. Bekayı istibdad olan üç beş menfaatperestinin bazice-i ihtirasatı olarak ilelebed mazhar-ı tefrin-i lanet olmaktansa şerefli ölüm elbette hayırlıdır. Size hayatımızı kefil gösteriyoruz. Sizden bil-mukabele namusunuzu kefil istiyoruz.*

Selamet-i fikr-i reyden mahrum iseniz ufak bir ihtarda bulununuz. Makamata verdiğimiz telgrafları okuyunuz. Cevab-ı hakikinize şiddetle minnettarız."

⁴¹⁵ Şura-yı Ümmet, No: 142, 12 Şubat 1324, s.3.

⁴¹⁶ Şura-yı Ümmet, No: 176, 17 Mart 1325, s.3.

⁴¹⁷ Osmanlı Devleti'nde bürokrasi ve yönetimde önemli görevlere yükselen Ermenilerle ilgili bir biyografi çalışması için bkz. Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yay., İstanbul 2011.

⁴¹⁸ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 189, 9 Nisan 1325, s.6.

Ermeni yazar Kirakosyan, Posta ve Telgraf Bakanlığına getirilen Oskan Mardikyan gibi bazı Taşnakları bürokraside atandıkları yüksek mevkiler sebebiyle, komitenin gerçek amaçlarından uzaklaştıkları ve Ermeni halkının çıkarlarını unuttukları gerekçesiyle “prensipsiz” ve “maceracı” bir politika izlemekle suçlar.⁴¹⁹ Jön Türklerle işbirliği konusunda İstanbul’daki Taşnak liderleri arasında ise pek ihtilaf yoktu. Pastırmacıyan, Agnuni, Zartaryan, Vartges Serengülyan, Vıramyan başta olmak üzere Taşnak liderler zaman kazanmak için bu ittifaktan yanaydı. Çünkü zaman Ermenilerin lehine işliyordu. Onlara göre barış ne kadar uzun sürerse, Ermeni halkının ekonomik ve kültürel kalkınması o kadar çabuk gerçekleşirdi. Ayrıca bölgedeki Ermeni köylerinin kısa sürede gerçekleştirdiği kalkınma hamleleri hepsinin ortak gözlemiydi. Bu kalkınma “*Ermeni halkının fiziksel ve ruhsal anlamda da iyileşmesine sebep oluyordu.*”⁴²⁰

Taşnaksutyun Partisi içinde Jön Türklerle yapılan ittifaktan memnun olmayanlar bunu daha sık ifade edip Türklere karşı kaba ve meydan okuyan davranışlarda bulunuyorlardı. Erzurum, Van, Muş, Bayburt ve diğer şehirlerde iki kesim arasında gergin bir hava oluştu. Bu konudaki tepkilerin ortaya konması için 1 Mart 1910 tarihinde bir gösteri düzenlenmesiyle ilgili hazırlıklar yapılmaktaydı. Erzurum’daki Taşnak liderler, bununla ilgili olarak halka çağrılar yapıyor ve onları silahlandırıyor. Ermenilerin elinde çok sayıda bomba olduğu da konuşulmaktaydı.⁴²¹

Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki Cemiyeti arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği konusunda Taşnaksutyun içerisinde farklı seslerin yükseldiği bu dönemde iki cemiyet, ilişkilerini yeniden gözden geçirme ihtiyacı duydu. Buna sebep olan bir diğer faktör de ülke içerisinde Meşrutiyet rejimini hedef alan eylemlerdeki artışı. Ermeniler için

⁴¹⁹ Kirakosyan, Zapanaya Armeniya v Godh Pervoy Mirovoy Voynı, İz-vo Yerevanskogo Universiteta, Yerevan, 1971, s.54’ten naklen Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, TBMM Yay., Ankara 2009, s.260.

⁴²⁰ *Armen Garo’nun Anıları*, s. 202.

⁴²¹ Bu konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Erzurum’daki Rusya İmparatorluğu Başkonsolosluğu Sekreteri E. E. Vişinskiy’in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhu General Kvartirmeysterina Gönderdiği 15 Şubat 1910 Tarihli Rapor. GİZLİ. Rusya Askerî Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1306, Yaprak 1-6’dan *Türkiye’de Ermeni Meselesi*, belge 30, s. 195.

Meşrutiyet rejiminin devam etmesi çok önemliydi. Bunun için iki cemiyetten üçer delegenin katılımıyla ortak bir organ oluşturularak çeşitli görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelerde Taşnaklardan Armen Garo, Vartges ve Vıramyan; İttihatçılardan da Mithat Bey, Hacı Bey ve Hacı Nazım Bey bulundu. Doğu Bürosu Trabzon Merkez Komitesi’ne, bu ortak organın⁴²² bölgelerde Meşrutiyet propagandası yapmasını önerdi. Çünkü Taşnakların Doğu Bürosu’na göre; anayasal rejimi desteklemek için alan çalışması yapmak çok önemliydi. Ortak bir organ oluşturulmak suretiyle ahaliye, yeni rejimin bir tek etnik grubun üstünlüğünü değil bütün Osmanlıların eşitliğini savunduğu mesajı verilebilirdi. Görüşmelerde İttihatçıların oldukça yumuşak bir üslup kullanması Ermeni temsilcilerinin umutlanmasına yol açtı. Nisan 1910’da; arazi, asayiş, bazı memurların değiştirilmesi, hukuk ve politik konular olarak belirlenen problemlerin çözümlenmesi hususunda gerekli adımların atılması için uzlaşma sağlandı.⁴²³

Anadolu’daki küçük Ermeni burjuvazisini temsil eden Taşnak Partisi⁴²⁴ ile İstanbul ve büyük şehirlerde yaşayan Amira sınıfı ve Patrikhane arasında menfaat mücadelesi vardı. İttihatçıların yönetimdeki etkinliğini artırması bu partinin müttefiki olan Taşnakların da konumunu güçlendirdi. Taşnaklar bu sarhoşlukla kendini tüm Ermenilerin hatta Dünya Ermenilerinin lideri gibi görmeye başlayarak Ermeni Patrikhanesine açıkça savaş açtı. Antep’te yaşanan bir olay bunun tipik bir göstergesidir. Buna

⁴²² Bu ortak organın çok sık toplanmadığı hakkında bkz. Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 52.

⁴²³ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 49-53, 60.

⁴²⁴ Ermeni milliyetçiliği fikri ilk olarak Arstruni tarafından 1876 Bulgar İsyanı’ndan sonra dile getirildiyse de çok fazla taraftar bulmamıştı. 1890’lardan sonra Ermeni milliyetçiliğinin temsilcisi Taşnaksutyun Partisi oldu. Partinin politikası, uluslararası diplomasi aracılığıyla Büyük Devletlerin yardımını alarak aynı Balkan Slavları gibi Ermenileri bağımsızlığa kavuşturmaktı. Taşnakların izlediği yol ise özellikle propaganda yoluyla Batılı devletlerin himayesini kazanmak ve Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmek için çeteler örgütleyerek Türk yönetimine karşı ayaklanma başlatmaktı. Taşnakların 1891 yılında daha kuruluş aşamasındayken yayımladıkları bildirme, kitleleri Türk iktidarına karşı silahlı ayaklanmaya davet etmekteydi. Devlet yetkililerine karşı silahlı terör eylemlerine girişmek resmî belgelerindeki amaçları arasında yer alıyordu. Hatta parti bünyesinde “Terör Hazırlık Komitesi” bile kurulmuştu. Bu komitenin görevi, yapılacak terör eylemlerini planlayıp uygulamaya koymaktı. Bkz. Mehmet Perinçek, *Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan’ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2006, 2. Baskı, s.37.

göre; bir süre önce Ermeni Patrikhanesi Umumi Meclisi⁴²⁵ aldığı bir kararla, Taşnaksutyun Fırkası mensuplarının Ermeni kiliselerine yakın yerlerde toplantı ve konuşma yapmasını yasakladı. Bu, Antep'teki fırka mensupları, ilgili kişi ve kurumlara tebliğ edildiği hâlde onlar bu karara uymayarak toplantılar yapmaya devam etti. Bunun üzerine konu hükümete bildirilerek tedbir alınması istenmiş, yetkililer Taşnaksutyun mensuplarına nasihat etmekle yetinmişlerdi. Komite Patrikhane'nin emrine uymamaya devam edince ahali iki tarafa ayrılıp birbirine sataşmaya başlamış, hatta kavga çıkmış, güvenlik birimleri olayların büyümesini engellemiştir.⁴²⁶

Patrikhane ve Taşnaksutyun Cemiyeti arasındaki gerginlik Ermeni Patrikhanesi Umumi Meclisi'nin çalışmalarına da yansdı. Meclis-i Umumi'nin birçok üyesi Nisan 1910'da, mecliste hürriyet kalmadığı ve siyasilere meclisin çalışmalarına baskı yaptığı gerekçesiyle istifa etti. Farklı Ermeni fırkalarına mensup olan üyeler 13 Nisan 1910'da toplanarak "*İstifa eden üyelerin yerine Taşnaksutyun Fırkası'na mensup üyeler tayin etmek için propagandalar yapılacağını ve bu suretle onların mecliste ahalinin rey ve rızası hilafına kararlar vereceğini dikkate alıp istifa etmektense hürriyet kelimini müdafaa etmek ve ekseriyetin kararına rağmen Taşnaksutyun Komitesi tarafından meclisin içinde ve dışında gösteriler yapmasını engellemek için*" gerekli tedbirleri almaya karar verdi.⁴²⁷ Patrikhane'deki huzursuzlukların bir müddet daha devam ettiği anlaşılıyor. Gazetelere de yansıyan bir olaya göre Patrik Turyan Efendi, Galata'daki özel dairesinde Ermeni Genel Meclisi'nin toplantısı sırasında ortaya çıkan tartışma sonucunda bir rahibin başı yarılmış olduğundan istifasını yazarak Patrik Vekili Govanet Efendi ile Ermeni Genel Meclisi'ne gönderdi. Olayın duyulması üzerine birçok kişi sokaklarda toplandı. Asayişin korunması için olay yerine zabıta ve jandarma kolları çıkarıldı. Hatta sokaklarda taraflar arasında münakaşalar çıkmasıyla olaylar büyüdü ve bunun sonucunda yedi kişi tutuklandı.⁴²⁸ Patrik Turyan Efendi, istifa dilekçesini 13 Teşrinisani

⁴²⁵ Ermeni Milleti Nizamnamesi'ne göre ortaya çıkan bu meclis 140 üyeden oluşmaktadır. Laik nitelikteki bu meclis cemaatin en önemli karar alma organıydı. Bkz. Kılıç, *Tarihten Günümüze İstanbul*, s. 150.

⁴²⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 207, 28 Kanunuevvel 1909, s. 3.

⁴²⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 314, 14 Nisan 1910, s.1.

⁴²⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 405, 6 Teşrinisani 1910, s.3.

1910'da Adliye ve Mezahip Nezareti'ne verdi.⁴²⁹ Öte yandan Ermeni Muhtelit Meclisi üyeleri de topluca istifa ettiyse de Patrikhane Genel Meclisi 19 oya karşı 35 oyla bu istifayı reddetti.⁴³⁰ Ermeni Genel Meclisi, 2 Kanunuevvel'de Galata'da toplanarak Patriğin istifa nedenlerini tartıştı. Ancak bir sonuç alınmadığı gibi katılımcılar arasında çok şiddetli tartışmalar yaşandı.⁴³¹ Meclis bir hafta sonra yaptığı toplantıda konuyu tekrar ele aldı. Bu defa altı oya karşı 38 oyla Patriğin istifası kabul edildi. Esasen istifayı kabul etmek niyetinde olmayan 20 kadar üye oylarını kullandıktan sonra salonu terk etti.⁴³² Yegişe Turyan Efendi, 24 Ocak 1911'de Adliye ve Mezahip Nezareti'ne bir tahrir vererek Patriklik görevine devam edemeyeceğini istifasının kabul edilmesini talep etti. Hükümet bu talebi kabul etti ve Patrik Efendi'nin istifası çıkarılan irade ile yürürlüğe kondu.⁴³³ Patrik Turyan Efendi'nin istifasının kabul edilmesinden sonra Ermeni Millî Meclisi üyelerinin çoğunun İstanbul'dan seçilmesi taşrada geniş yankı buldu ve bu Erzurum'da düzenlenen bir mitingle protesto edildi.⁴³⁴

Taşnaksutyun Cemiyeti, Ermeni Patriği'nin otoritesini cemiyet üzerinde genişletme çabasına rağmen eski rejimle mücadelesi sayesinde Ermeni cemaati arasında dikkate değer destek ve itibar kazandı. Cemiyet, Patrik ve destekçilerini yalnızca para aşkıyla yanıp tutuşan sözde vatanseverler olarak suçlayıp Patrikhane'ye boyun eğmeyi reddetti.⁴³⁵ İttihatçılar da Ermenilerle ilgili işlerde Patrikhane'yi değil Taşnakları muhatap almaya başladı. Bunun üzerine en yüksek ruhanî lider olan Eçmiyazin Katogikosu bir bildiri yayınlamaya partilerin kiliselerde propaganda yapmalarını menetti ve kiliselerde siyasî toplantıların yapılmasını yasakladı.⁴³⁶ Bazı din adamları da Taşnak Fırkası'nın sürekli olarak işlerine müdahale etmesi sonucunda ruhani görevlerini bırakma

⁴²⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 414, 15 Teşrinisani 1910, s.3.

⁴³⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No: 421, 2 Kanunuevvel 1910, s.3.

⁴³¹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 433, 4 Kanunuevvel 1910, s.4.

⁴³² *Tasvir-i Efkâr*, No: 440, 11 Kanunuevvel 1910, s.2.

⁴³³ Ramazan Erhan Güllü, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923)", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2013, s. 389.

⁴³⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 469, 12 Kanunuevvel 1911, s.2.

⁴³⁵ Kansu, *1908 Devrimi*, s. 236.

⁴³⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 337, 7 Mayıs 1910, s. 7. Ayrıca bkz. Dadyan, *İttihatçılar ile Ermeni Partileri*, s.16.

yolunu seçti. Trabzon Ermeni Murahhasası Emanuel Balyan Efendi, bu sebeple görevinden istifa etti. Kendisi hükümet tarafından Maçka Nahiyesi Müdürlüğü'ne tayin edildi.⁴³⁷

Taşnak Partisi'nin, İttihat ve Terakki ile yaptığı işbirliğinden aldığı güçle olsa gerek Ermeni Patriği'nin nüfuzunu kırıp Patrikhane'nin dünyevî işlerle uğraşma yetkisini kendilerine devretmesi için büyük çaba harcadığı bilinmekteydi.⁴³⁸ Bunun sonuçlarını Taşnakların İttihatçılarla işbirliğinden vazgeçip Ermenilerin birbirleriyle ittifak yaptıkları dönemde de gözlemlemek mümkündür. Hem bu duruma hem de Ermeni Patrikhanesi'nin hükümeti tanımayan tavırlarına ve devlete sadık kalan Ermenilere yönelik hareketlere örnek olabilecek bir olay Mayıs 1913'te Trabzon'da yaşandı. Buna göre; Trabzon Valiliğinin yaptığı soruşturma sonrasında Ermeni Mektebi'nin müdürü olan kişi Rus tebaasından olup okuldaki öğretmenlerle anlaşamamakta, eski müdür de bu anlaşmazlığı daha da körükleyerek müdürlüğü yeniden ele geçirmeye çabalamaktadır. Müdür ve öğretmenler arasındaki nifak ve ihtilaf neticesinde meydana gelen olaylar büyür ve öğrencilere de sıçrar. Olayların seyri eski müdürün görevine geri dönebilmek için bazı adımlar atması sonucunda çıktığı izlenimi verse de aslında Taşnaklar ve Patrikhane arasındaki husumeti ortaya koymaktadır. Çünkü her yerde olduğu gibi Trabzon'da da Taşnaklar Ermeni cemaatini etki altına almaya çalışarak kendilerine muhalif olan Ermeni murahhasasını istifaya zorlamışlardı.⁴³⁹ Nitekim Ermeni Okulu'nda 19 Mayıs 1913 günü yaşanan olaylardan 15 gün kadar önce Taşnaklar, murahhasadan derhal istifa ederek şehri terk etmesini ve cismanî meclisi feshetmesini isteyip karışıklıklar çıkarmaya çalışmışlar ancak Murahhasa Sirop Efendi'nin açıklamaları ve durumu daha da gerginleştirecek davranışlardan çekinmesi neticesinde Taşnaksutyun Partili gençler dağılmak zorunda kalmışlardı.⁴⁴⁰ Olaylardan sonra Sirop Efendi ve olayın tanığı olan bazı öğretmen ve öğrenciler

⁴³⁷ 7 Mart 1910 tarihli yazı için bkz. BOA. DH. EUM. THR; 95/37, 1328 Ra 5.

⁴³⁸ Y.K. Sarkisyan, Politika Osmanskogo Pravitelstva v Zapadnoy Armenii i Derzhavt v Posledney Chetverti XIX i Nachale XX vv, Acedemiya Nauk Armyanskoy SSR, Yerevan, 1972, s. 251, 274-275'ten Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s.261.

⁴³⁹ Artem Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877-1936*, Wien, 1995, no.711; HA BA Konstantinopel 70B Z.12/P, cilt V(1910-1913), s.3560-3562'den *Ayusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, haz. İnanç Atılğan&Kerstin Tomenendal, cilt V-A, Viyana, 2004.

⁴⁴⁰ BOA. DH. İD; 139/39, lef 1, 4, 6.

Patrikhane'ye telgraflar çekerek durumu arz ettiler.⁴⁴¹ Sirop Efendi'ye göre olaylar, Patrikhane'nin politikalarını benimsemeyen bazı kişilerin bölgesel anlamda kilise ve cemaate hâkim olmak istemesinden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca Trabzon Valisi Mehmet Ali Bey, Ermeni Murahhasası Sirop Efendi için "*Sadika-i devletten olup burada görevine devam etmesi devletin siyasi menfaatleri icabı olup istifası kabul edilmemelidir.*" ifadesini kullanmaktadır.⁴⁴² Ancak Sirop Efendi'nin istifa ettiği ve yerine Turyan Rahip Kiforok Efendi'nin 21 Temmuz 1913'te vekâleten tayin edildiği anlaşılıyor. Fakat bu atamada hem Patrikhane'nin kaidelere aykırı olarak doğrudan doğruya vilayet makamına müracaat etmesi hem de Kiforok Efendi'nin beratının henüz hazırlanmamış olması nedeniyle bazı problemler yaşandı ve Trabzon Valiliği Kiforok Efendi'nin tayinini Dâhiliye ve Adliye ve Mezahip nezaretlerinin de görüşünü almak suretiyle 23 Ağustos 1913'te hazırlanan bir yazıyla resmî olarak kabul etmediğini bildirdi.⁴⁴³

İttihat ve Terakki Partisi'ne karşı oluşan muhalefet, gayrimüslimler ve Türk olmayan Müslümanlar ile yakın işbirliği yaparak amacına ulaşma çabası göstermekteydi.⁴⁴⁴ Bunun için İttihat ve Terakki'yi zor duruma düşürecek kampanyalar yürütüldü. Erzurum'da Ermeniler tarafından neşredilen "*Haraç*" gazetesinde İttihat ve Terakki karşıtı bir kampanya başlatıldı. Buna karşılık Eleşkirt'te İttihat ve Terakki karşıtı Müslümanlar, bu partinin Taşnaksutyun ile ittifakına gönderme yaparak Müslüman ahaliden "*Gayrimüslimlerle birlikte yaşamak istemiyoruz*" diye imza topladı. Öte yandan İtalya'nın Trablusgarp'ı işgal etmesi, Arnavutluk ve Yemen'de çıkan ayaklanmalar İttihat ve Terakki'yi zorlayan diğer gelişmelerdi. Bütün bunlar daha önce Ermenilere vaat edilen bazı konuların çözümlenmesini engelledi. Ermeni taleplerinin bir türlü karşılanamaması üzerine Taşnaksutyun'un Batı Bürosu, Mart 1911'de toplanarak hükümetin Ermenilere iyi niyet göstermediği, protestoların artarak devam ettiği ve

⁴⁴¹ Bu konuyla ilgili olarak çekilen sekiz adet telgraf için bkz. BOA. DH. İD; 139/9.

⁴⁴² BOA. DH. İD; 139/39, lef 4.

⁴⁴³ BOA. DH. İD; 113/43.

⁴⁴⁴ Dr. Rıza Nur bu konuyu şu şekilde açıklıyor: "...Muhaliif mebusların re'ye ittihadlarını istihşâl ettik. Müstakil mebuslar ile ekseriya Araplardan mürekkep Ahali Fırkası mebuslarını, Rum ve sâire grupları, takriben yüz kişilik kuvvet hâlinde topladık..." Bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?*, yay. haz. İhrami Yalınkılıç, Kitabevi, İstanbul 1996, s.21.

memurların Ermenilere karşı önyargılı davrandığı konusunu ele alıp bu hususları görüşmek üzere Viramyanyan ve Şahrigyan'ı Selanik'e gönderdi. Bu görüşmelerin ardından İstanbul'da 1 Nisan 1911'de bir toplantı daha yapıldı. Bu toplantıya Taşnaksutyun adına Viramyanyan, Mar (Mikael Ter Mardirosyan), Kalfa (Hamayag Yeridünyan), Vartges, Armen Garo; İttihat ve Terakki adına Talat, Nazım ve Mithat beyler katıldı. Görüşmeler sonunda İttihat ve Terakki, politik durumun güçlüğüne rağmen taleplerin yerine getirilmeye çalışılacağını ifade etti.⁴⁴⁵

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı 18 Ocak 1912'de feshedilince yeni bir seçim dönemine girildi. Seçimlere katılacak olan İttihat ve Terakki Partisi ile Hürriyet ve İtilaf Partisi arasında kıyasıya bir seçim kampanyası yürütüldü. Bu kampanyada İttihatçılar, gayrimüslim unsurlara çeşitli imtiyazlar verileceğini vadederek oy toplamaya çalıştı.⁴⁴⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise, halkın dinî duygularına hitap ederek İttihatçıların halkı dinsizleştirceğini, çocuklara şapka giydireceklerini, giymeyenleri keseceklerini söylediler.⁴⁴⁷ Bu seçimlerde Taşnaklar İttihatçıları, Hınçaklar Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni destekledi.⁴⁴⁸

1912 seçimlerinden önce Ermeniler, devlet içindeki statülerinin değişmesi için uğraşıyorlardı. Ancak genel olarak hepsi bu amacı taşısa da izledikleri yol birbirinden çok farklıydı ve aralarında görüş ayrılıkları vardı. Hınçak ve Taşnak partileri arasındaki görüş ayrılıkları zaman zaman iki partinin taraftarları arasında çatışmaya neden olmaktaydı. Hatta bu anlaşmazlıklar kiliselerde bile silah atılıp adam öldürmekle sonuçlanabilmekteydi.⁴⁴⁹ Patrikhane ve Hınçaklar "Adem-i Merkeziyet"

⁴⁴⁵ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 81-84.

⁴⁴⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Hristiyanlara bakış açısı için bkz. Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s.27-29.

⁴⁴⁷ Cezmi Eraslan-Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, 3F Yayınları, İstanbul 2006, s.106-107.

⁴⁴⁸ Tanık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler (1876-1938)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2001, s.148. Ayrıca krş Arsen Avagyan-Gaidz Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki -İşbirliğinden Çatışmaya-*, çev. Ludmilla Denisenko, Aras Yay., İstanbul 2005, s. 96-97. Ayrıca bkz. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, cilt 2, s. 331.

⁴⁴⁹ 1910 yılında İzmir'de yaşanan böyle bir olay için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.719; HA BA Konstantinopel 412, no 52, cilt V(1910-1913), s.3592-3594'ten *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt V-A.

siyasetini⁴⁵⁰ benimseyen Hürriyet ve İtilaf Partisi'ni destekleyerek⁴⁵¹ hedefe ulaşmaya çalışırken Taşnak Partisi, İttihat ve Terakki Partisiyle anlaşıp görüşme ve uzlaşma yoluyla istediklerini koparma peşindeydi.⁴⁵² Patriğin ayrıcalıklarını ortadan kaldırmak isteyen İttihatçılar, bütün unsurlar için özgürlük, adalet ve eşitliği vaat eden ıslahat programlarının herkesi memnun edeceğine inanıyordu.⁴⁵³ Bunun nedeni İttihat ve Terakki Partisi'nin, Anadolu Ermenilerinin gerçekten düzeltilmesi gereken problemleri bulunduğu ve bunların ıslahat yoluyla düzeltilebileceğinin bilincinde olmasıydı. Her iki tarafın beklentileri ve amaçları farklı olsa da birbirlerini amaca ulaşmak için araç olarak gören Taşnaklarla İttihat ve Terakki Partisi aralarında bir kez daha anlaşdılar. Buna göre; iki parti ortak bir platformda hareket edecek ve Ermeni mebuslarının sayısı 14 olacaktı. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin seçimle ilgili sözlerini tutması hâlinde Meclis'te işbirliği yapılmasını öngören ikinci bir anlaşma daha imzalanacaktı. Öte yandan İttihatçılar Taşnakların yakınmalarını gidermek için harekete geçerek Kürtler ile Ermeniler arasındaki arazi sorunlarını çözmek için çaba harcamaya karar vermiş hatta bu iş için 100 bin lira ödenek ayırmıştı. Buna göre Ermenilerin daha önce el konan arazileri kendilerine iade edilecek, araziler üzerinde hak iddia eden çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu vatandaşlara da tazminat ödenecekti. Bunların sonucunda iki parti arasındaki işbirliği seçimler boyunca sürdü ve Taşnaklar, İttihat ve Terakki Partisi lehinde propaganda yaptı. Kapitülasyonlar ve geleneksel ayrıcalıklarına sığınmış olan Patrikhane ve "Amira" sınıfının Osmanlı vatanseverliğinden uzak tavırları ise

⁴⁵⁰ Ayrıca Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın programında eğitimde devlet denetlemesini kaldırılması, yerinde askerlik yapmanın benimsenmesi, nahiyelere yönetim özerkliği verilmesi gibi hususlar yer almaktaydı. Bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yay., İstanbul 1990, s.56, 62-34. İttihatçılar, ayrılıkçı milliyetçiliği kışkırtan bu hususların ülkeyi yıkıma götüreceğine inanıyorlardı. Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet*, s.201-202.

⁴⁵¹ Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin 21 Şubat 1912'de Hınçaklarla yaptığı anlaşmanın sureti için bkz. Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, s.276.

⁴⁵² Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 20 Şubat 1912 Tarihli Rapor. GİZLİ. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1366, Yaprak 75-76 ve Yaprak 89-92'den *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 40 ve belge 41, s.219, 221. Ayrıca krş. Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet*, s.99.

⁴⁵³ Feroz Ahmad, "İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle Olan İlişkileri, 1908-1914", *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatma Berktaş, Kaynak Yay., İstanbul 1985, s.151-152.

İttihatçıların pek hoşuna gitmiyordu.⁴⁵⁴

Osmanlı makamları Doğu'da Ermeni ve Kürt unsurlar arasındaki gerginliği daha da tırmandırmamak için ne gerekiyorsa yapmaya kararlıydı. Bu politikanın çok önemli bir göstergesi 1912 seferberliği sırasında yaşandı. Buna göre; Erciş Aşiret Fırkası dairesindeki aşiret alaylarının celp edilmelerindeki sıkıntı dikkate alınarak adı geçen alayların reislerinin eşkiya çetelerini teşvik ve onlara yataklık suçu nedeniyle tutuklandıkları bir sırada ellerine silah verilmesinin doğru olmayacağı, ayrıca bunun bölgedeki Ermeni ahalisinin güvenmesine yol açacağı düşüncesiyle Erciş şubesinin celbinin ertelenmesi emredildi.⁴⁵⁵

Ülkede yaşanan seçim atmosferi ve bunun getirdiği siyasî kargaşa ortamı merkezdeki ve taşradaki Taşnak mensupları arasında görüş ayrılıklarını iyice su yüzüne çıkardı. İttihatçılarla uzlaşılmasından memnun olmayan bazı Taşnaklar, ülkenin içinde bulunduğu durumu yeni bir fırsat olarak değerlendirmek istedi. Ermeni Patrikhanesi ve Taşnak Komitesi'nin bazı üyeleri, komitenin en güçlü yer olduğu Van'da bazı Ermenilerin evlerinin yakılması gibi birtakım kışkırtıcı hareketlere girişerek Avrupa devletlerinin konuya müdahil olmasını temin etmeye çalıştı. Hatta Belediye Başkanı Kapamacıyan'dan Müslümanların Ermenilere baskı ve zulüm yaptığına dair bir rapor hazırlaması istendi. Bedros Kapamacıyan ise olayların Müslümanlarca değil Taşnak mensuplarınca çıkarıldığını rapor ederek doğruları söyledi. Bunun üzerine Kapamacıyan Efendi Taşnak üyelerinden Karekin tarafından 5 Ocak 1913'te Van'da öldürüldü. Katilin çabuk yakalanması olası bir Müslüman-Ermeni çatışmasının çıkmasını engelledi.⁴⁵⁶ Şehirde yaşanan huzursuzluklar ve Ermeni halkın üzerlerindeki

⁴⁵⁴ Ahmad, *İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki*, s.159; Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet*, s.219.

⁴⁵⁵ Erkân-ı Harbiye Müfettişliği'nin 9 Ekim 1912 tarihli şifreli emri için bkz. Genelkurmay Başkanlığı Stratejik Eğitim Askerî Tarih Başkanlığı Arşivi (ATASE), *Balkan Harbi Katalogu* (BLH), Dosya: 766 Klasör: 11 Fhrist: 003-26.

⁴⁵⁶ Kapamacıyan'ın 10 Aralık 1912'de öldürüldüğü hakkında bkz. Hasan Oktay, "Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendi'nin Ermeni Taşnak Komitesi Tarafından Katline Dair", *Yeni Türkiye*, sayı 38, Ermeni Sorunu Özel sayısı, cilt II, Mart-Nisan 2001, s.839-840. Bu dönemde Van'da çıkan olayların Taşnaklar tarafından tertiplendiği İngiliz yazışmalarında da yer almaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsoloları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2013, s.295.

Taşnak tahakkümünden bıkmaları komiteye olan güveni azaltmaya başladı. Bu duruma paralel olarak da bölgede Rusya'ya duyulan sempati arttı.⁴⁵⁷ Hatta bazı Ermeniler, Osmanlı topraklarının Doğu bölgelerinde Rus idaresi kurulması gerektiğini ifade ederken Ermenilerin önde gelen yayın organlarından Puzantion gazetesi, Taşnakların Rusya karşıtı davranışlarını sert bir şekilde eleştirmekteydi.⁴⁵⁸

1904-1910 yılları arasında Van'da bulunmuş Batılı bir gözlemcinin Ermenilerle ilgili izlenimleri şu şekildeydi: "O sıralarda Ermeniler arasında reform yanlılarıyla devrimciler genel olarak "Fedailer" adıyla biliniyordu. Fedailer kendi aralarında görüş ve yöntemlerinde az çok ilımlı olan "Ermeniler" ile şiddeti açıkça savunan "Taşnak" olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Taşnak örgütünün izlediği çalışma sistemi basitçe şöyleydi: Müslümanları çileden çıkaracak eylemler yapıp açık bir katliamı kışkırtarak Avrupa'nın konuya müdahalesini temin etmeye çalışıyorlardı. Taşnaklar açısından böylesine korkunç bir eylem çizgisini takip etmeye bahane olabilecek belki de iki şey vardı. Bunlardan birincisi, Taşnakların kendi mensuplarını bu tehlikelere bilerek sürüklemeleri. İkincisi ise Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan'da benzer yöntemlerin izlenmesiyle başarının geldiğini görmüş olmaları. Bağımsız ya da özerk bir Ermenistan yaratmayı amaçlayan Taşnakların en önemli merkezlerinden biri Van idi. Faaliyet yürütme tarzları İttihatçılarla aynıydı. Yöntemlerine gelince, Ermeni sempatanlarının onları gönüllü olarak desteklemeleri beklense de bu her zaman mümkün olmadığından terör ve şantaja başvuruyorlardı. Mesela ahaliye gözdağı vermek için Ahtamar Kilisesi'nin piskoposunu kasten öldürdüler. Bazen de kendi adaletlerini tesis etmeye çalışıyorlardı. Nam salmış bir Kürt ölü bulunduğu anda, Taşnaklar hükümete bir bildiri göndererek bu Kürt'ün işlediği suçlardan dolayı cezalandırıldığını söylüyorlardı. Taşnaklar bir taraftan da isyan etme fırsatlarını

⁴⁵⁷ Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 15 Ocak 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1337, Yaprak 35-36'dan *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 33, s.201.

⁴⁵⁸ Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 26 Aralık 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1366, Yaprak 6-7'den *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 38, s.213.

değerlendirebilmek için silahlı çeteler oluşturmuşlardı. Ayrıca usta kimyagerleri bünyelerine alarak bomba imal etmekteydiler. Silahlanma daha sonra da devam etti. Kürtler kendi bölgelerinde taşınan yüklerin içeriğini çok para kazandıkları için merak bile etmediler.⁴⁵⁹

Bu dönemde Doğu bölgelerinde Taşnakların tartışılmaz bir üstünlüğü vardı. Kiliseler, okullar, öğrenciler ve halk, Taşnakların fikirlerinin peşinden gidiyor ve onların emirlerini harfiyen uyguluyordu. Bu da hükümetin dikkatinin bölgeye çevrilmesine, sık sık silah araması yapıp Ermenilerin elindeki silahların toplanmasına sebep oluyordu.⁴⁶⁰ Van'da silah kaçaklığı yeni karşılaşılan bir durum değildi. Meşrutiyet ilan edilmeden önce de komiteler yasa dışı yollarla buraya silah sokarlar, bu silahları yol kesme, gasp, adam öldürme gibi eylemlerde kullanırlar ve bu bölge halkının şikâyet etmesine sebep olurdu.⁴⁶¹ Siyasî olayları da dikkate alan hükümet bir Türk-Ermeni çatışmasından çekinerek üzerinde yasak silah olan herkesin bu silahları yetkililere teslim etmesini istedi. İstanbul'da Müsüman ahali silahları teslim ettiği hâlde Rumların kısmen bu emre iştirak ettiği görüldü. Ermenilerin ise neredeyse hiç silah teslim etmedikleri anlaşıldı. Hükümet, Tatava ve civarındaki Rumlarla Yeniköy ve Kumkapı'da ikamet eden Ermenilerin elinde gırra markalı tüfekler bulunduğunun bilindiğini ifade ederek Rusya ve İran'dan Anadolu'ya sokulan silahların komiteler marifetiyle ahaliye dağıtıldığını tahmin etmekteydi. Zaptiye Nezareti, konuyla ilgili çalışmalarında, Erzurum Hınçak Fırkası üyelerinden olup Beyoğlu Ermeni Kilisesi'nde ikâmet eden Bahçecikli Rahip Dağaveryan, diğer rahip Derair ve diğerlerinin İstanbul Payno Hanı'nda 7 numaralı odayı idarehane olarak kullandıklarını, Ermeşti, Garabet, Garabetyan, Alksander Vahe ve Pervanet Çadşayan'ın reislerden olup Beyoğlu Sakızağacı'nda oturduklarını belirledi.⁴⁶²

⁴⁵⁹ Wigram- Wigram, *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da*, s. 302-304, 309.

⁴⁶⁰ *Ölüme Kıl Payı*, s. 129-142.

⁴⁶¹ Van Müftüsü Abdurrahman Efendi'nin bu yönde bir şikâyeti ve bunun 29 Mart 1908'de Meclis-i Vükela'da değerlendirilmesi hakkında bkz. BOA. **Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti** (Y. PRK. BŞK); 78/51, 1326 S 25.

⁴⁶² BOA. ZB; 333/57, 1325 May 21.

OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ'NDE ÇIKARILAN BAZI KANUNLAR ve ERMENİLERİN TUTUMU

Cemiyetler Kanunu

Cemiyetler Kanunu'nun Çıkarılmasına Sebep Olan Gelişmeler

İttihatçılarla Taşnaklar arasında yürütülen işbirliğine rağmen taşradaki Taşnakların bu konuda samimi olmadıklarına dair kanıtlar ortaya çıkarılmaktaydı. Rus askerî belgelerine göre; Taşnaklar Van'da, Ermeni halkı arasında hükümetin hazırladığı anayasaya hiçbir zaman inanmadıklarını anlatmaya başlayarak öncekinin tam tersi bir söylem içine girdiler. Van'da sayısı 400'ü bulan İttihat ve Terakki'nin üyeleri de Taşnaklarla büyük bir düşmanlık içinde olup onlarla münasebetlerini kesmişlerdi. Van'daki Ermeniler, İstanbul hariç tüm vilayetlerde durumun aynı olduğunu söylüyorlardı.⁴⁶³ Osmanlı belgelerinde de benzer bilgiler tespit edilmektedir. Taşnak Fırkası Manastır Kâtibi'nin üzerinde ele geçirilen bir evraktan, fırkanın Van Merkez Komitesi'nin, 13-17 Nisan 1909 tarihleri arasında yaptığı toplantıda ihtilal yapmaya karar vererek bu yönde propaganda yapıp bütün Hıristiyanların silahlandırılması esasını benimsediği, ahalinin fırkanın belirlediği adamlar tarafından silahlanmak için cesaretlendirilip bunun da fırka aracılığıyla icra edilmesinin kararlaştırıldığı ve bu kararların tüm şubelere bildirildiği anlaşıldı. Taşnak Fırkası'nın bu kararları uygulamaya koymak için Ermeni din adamlarına yaptığı baskı ile Bitlis'te iki Ermeni köyünde çıkarılan karışıklıkların Ermeni ahaliyi endişeye sevk ettiğinin duyulması üzerine Van Ermeni Murahhasası, Van Vali Vekili Kumandan Yaver Paşayı ziyaret ederek Taşnak Fırkası'nın teşebbüsleri hakkında bilgi verdi. Murahhasa, daha önce Kürtlerin kendilerine baskı yaptığı yönünde takrir veren Ahtamar Katogikos Vekili'nin bunu Taşnakların baskısıyla gerçekleştirmek zorunda kaldığını ifade etti.⁴⁶⁴ Taşnak Komitesi Van şubesi tarafından hazırlanan ve daha sonra ele geçirilen talimatlarla ilgili olarak yapılan tahkikat neticesi hakkında Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın

⁴⁶³ Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 20 Şubat 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1337, Yaprak 57-58'den *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 34, s.203.

⁴⁶⁴ Van Vali Vekili Kumandan Mirliva Yaver imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne çekilen şifre telgraf için bkz. BOA. DH. ŞFR; 413/102, 1325 May 12.

Dâhiliye Nezareti'ne 24 Haziran 1909 tarihinde gönderdiği yazıda yer alan bilgiler şu şekildeydi: "Ahtamar Katogikos Vekili'nin Ermenilerin şikâyetlerini dile getiren beyanatu, kendi iradesiyle değil Taşnak komitesi üyelerinin isteğiyle yaptığının Ermeni Murahhasası tarafından Van Vali Vekili'ne iletiildiği, Van Merkez Komitesi'nin, 31 Mart olaylarının ertesi günü başlattığı toplantıda ihtilal yapılması gerektiği sonucuna vararak bunu özel programına koyduğu, ayrıca Hıristiyanların silahlandırılması, eylemlerde cesaretili olmaları için propaganda yapılması ve Millî alaylar kurulması kararlarının alındığı..."⁴⁶⁵ Aynı günlerde Giresun'da ele geçirilen Taşnaklara ait beyanname nüshasında ademi merkezîyet esasının benimsendiği, komitenin gizli emelleri olduğu ve bu emellere ulaşmak için silahlandırıldığı ve bunların Trabzon'da çeşitli şayialara yol açtığı belirlendi. Muş'ta Karmen, Bitlis'te Marzabat, Arpak, Arakil, Havgo ve Epri adlı kişileri gönderen komite, onları, buralara Van'dan öğretmen getirip görevlendirme, Ermeni halkı silahlandırma, bunun için Ermenilerden para toplama gibi işlerle görevlendirdi. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, bu türlü cemiyetlerle komiteler hakkında bir kanun bulunmadığından bunların zararlı faaliyetleriyle ilgili deliller varsa toplanmasını, hükümetin konuyla ilgili kanunu en kısa zamanda çıkaracağını bildirdi. Öte yandan komite reislerinden Rusya tebaasından Aram ve İzhan gibi kişilerle onların durumunda olanların tespit edilip sınır dışı edilmesi Hariciye Nezareti'ne emredildi.⁴⁶⁶ Buna göre; Van Valisi'nin yazısıyla Taşnakların aldığı kararları öğrenen ve yeni iç karışıklıklar çıkmasına meydan vermemek isteyen sadrazam, önlem olarak bu tip faaliyetler gösteren cemiyetlerin kapatılması yönünde çalışma başlattı. Bunun sonucunda cemiyetlerle ilgili kanun 30 Mayıs 1909'da Meclis-i Vükela'da⁴⁶⁷ görüşülerek Meclis-i Mebusan'a sevk edildi. Bu kanunun onaylanmasından sonra Taşnak Komitesi'nin dahi kapatılmasının söz konusu olabileceği, o zamana kadar komitenin faaliyetlerinin tetkik edilerek varsa gerekli delillerin toplanması ve icap edenler hakkında kanuni işlemlerin yapılması hususu yetkililere emredildi.

⁴⁶⁵ Taşnak Komitesi'nin 31 Mart Olaylarının ertesi günü toplanıp ihtilal kararı aldığı Meclis-i Vükela'da tartışıldığı ve alınan kararlar için bkz. BOA. MV; 128/68. Ayrıca krş. BOA. DH. MKT; 2850/97.

⁴⁶⁶ Sadaret makamı ile Dâhiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalar için bkz. BOA. DH. MKT; 1307/28, 1327 Ca 25.

⁴⁶⁷ Bu konuyla ilgili olarak alınan Meclis-i Vükela kararı için bkz. BOA. MV; 128/68.

Buna göre eskiden var olan ama cemiyetler kanununa uymayan bazı komitelerin ilgası söz konusuydu. Van'da bulunan Taşnak komitesinde ele geçirilen ve komiteye ait talimatları içeren evrakın tetkik edilmesi hususu Ankara vilayetine bildirilerek elde edilen bulguların merkez vilayete paylaşarak komitenin faaliyetlerinin ortaya çıkarılması emredildi. Ankara Valiliği tarafından yapılan tahkikatın neticelerinin anlatıldığı ve Dâhiliye Nezareti'ne 14 Haziran 1909'da gönderilen raporda Ankara Valisi; söz konusu talimatın Taşnaksutyun Komitesi'nin İstanbul'daki 31 Mart hadisesi sebebiyle 1-4 Nisan (14-18 Nisan 1909) tarihleri arasında yaptığı toplantıda alındığını, komitenin Meşrutiyetin savunulması gerektiğine dair bir karar alıp Ermenilerin silahlanmasını tavsiye ettiklerinin belirlendiğini ifade etti. Vali, alınan bu kararların uygulanmasının pek mümkün görünmediğini, mümkün olsa bile bunun bir ihtilal çıkarmaktan çok Müslümanların saldırması ihtimaline karşı kendilerini savunma amacı taşıdığından daha muhtemel olduğunu ifade etti. Ankara Valisi ayrıca Ermenileri ürkütecek davranışlardan kaçınılması gerektiğini, aksi hâlde halklar arasındaki birliğin bozulup daha üzücü olaylara zemin hazırlanacağını, bunun yerine cemiyetler hakkında bir kanun çıkarılmasıyla kanuna muhalefet edenlerin cezalandırılmasına imkân verileceğini belirtti. Vali, bu şekilde Ermenilere karşı bir politika yürütülüyor izleniminin de oluşmayacağını ifade ederek acilen cemiyetler kanunun çıkarılmasını önerdi.⁴⁶⁸

Cemiyetler Kanunu'nun Çıkarılması

Hükümet, Meşrutiyet rejimi aleyhinde faaliyet gösteren cemiyetlerin siyasi suç işlemleri nedeniyle bu suçu işleyenlerin Divan-ı Harbi Örfî'de yargılanmalarını, örfî idare ilan edilmeyen yerlerde ise mahallerince oluşturulan hususi heyetlerce kuvvetli deliller tespit edilmesi hâlinde Divan-ı Harb'e sevk edilmesi Meclis-i Vükela tarafından kararlaştırıldı.⁴⁶⁹ Bu gelişmelerin de etkisiyle 16 Ağustos 1909'da çıkarılan "Cemiyetler Kanunu"⁴⁷⁰ ile parti, dernek vb kurmak bir esasa bağlandı.⁴⁷¹ Kanun, iki

⁴⁶⁸ BOA. DH. MKT; 2852/86.

⁴⁶⁹ BOA. DH. MKT; 2865/38, 1327 C 15.

⁴⁷⁰ Kanun metni için bkz. *Düştur*, II/1, s.604-608; *Takvim-i Vekayi*, No: 310, 10 Ağustos 1325.

⁴⁷¹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I, s.368. Cemiyetler Kanunu, kurulacak cemiyeti ve cemiyete üye olacakları bazı açılardan sınırlamaktaydı. Buna göre; 1- Kanunları, umumî adabı, devletin bütünlüğünü, hükümetin değiştirilmesini, Osmanlı ülkesindeki etnik unsurları

fasılda on dokuz maddeden oluşmaktadır. Kanunun ikinci maddesine göre cemiyet teşkili önceden ruhsat alınmasına tâbi değildir, ancak tesisini müteakip hükümete haber verilmesi lazımdır. Üçüncü maddeye göre; “*Kanun hükümlerine ve umumi adaba aykırı bir gayrimeşru esas veya memleket asayışı ve devlet mülkünün bütünlüğünü ihlal ve hükümetin mevcut şeklini tağyir ve muhtelif Osmanlı unsurlarını siyaseten ayırma maksadına müstenit olmak üzere cemiyetler kurulması caiz değildir.*” Bu madde mecliste fazla tartışılmadan kabul edilir. Dördüncü madde ise “*Kavmiyet ve cinsiyet esas ve unvanlarıyla siyasi cemiyetler teşkili memnudur.*” şeklindedir. Esasen bu madde ile üçüncü maddede yer alan “*Anasırı muhtelif-i Osmaniye siyaseten tefrik maksadına müstenit(Rum, Ermeni, Yahudi gibi muhtelif Osmanlı unsurlarını) siyasi olarak ayırma maksadına dayalı*” cemiyet kurma yasağını pekiştirme ihtiyacı duyulduğu görülmektedir. Bu durum, Osmanlı hükümetinin bu konuda ne kadar hassas olduğuna bir gösterge olarak yorumlanabilir.⁴⁷² Ancak bu maddenin müzakereleri sırasında şiddetli tartışmalar yaşandı. Aralarında Kırkkilise Mebusu Mustafa Arif Bey, Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi gibi Müslüman mebusların yanı sıra meclisin gayrimüslim üyeleri bu maddeye karşı çıkarak görüşlerini sert bir şekilde dile getirdiler. Ermeni mebuslardan Erzurum Mebusu Vartges Efendi bu maddenin Meşrutiyet’e aykırı olduğunu belirterek şunları söyledi: “...*Kavmiyet, cinsiyet üzerine cemiyet yasağı fesat tohumları taşıyor. Bu, ey Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Rum açıktan açığa, ben Rumum, ben Arabım demeniz yasaktır, siz yeraltında çalışmalısınız demektir. Biliniz ki insanlarda mevcut hissiyatın en büyüğü kavmiyet ve mezhep hissidir...Siz kavmiyet, cinsiyet üzerine cemiyet kurmayı yasaklarsanız, Osmanlılığın direklerini çürük bir zemin üzerinde bırakmış olursunuz. Hatta Osmanlılık namına ben diyorum ki, hiçbir zaman muvaffak olamayacaksınız, maddeyi bu şekilde bırakırsanız, bu memleket açısından fesat olacaktır.*” Sivas Mebusu Nazaret Dağavaryan, Sultan Hamid’in

siyasî bakımdan bozucu amaçla cemiyet kurulamaz. 2- Gizli cemiyet kurulamaz. 3-Kavmiyet ve cinsiyet isimlerine ve ilkelerine dayanan cemiyetler de kurulamaz. Öte yandan cemiyete üye olacak kişiler 18 yaşından küçük, ağır cezalı suçlardan mahkûm ve medeni haklardan mahrum olmamak durumundaydı. Bkz. aynı yer 8. ve 9. dipnotlar.

⁴⁷²Fethi Gedikli, “1910 Tarihli Keskin Rum Cemiyeti ve Cinsiyet ve Kavmiyet Esas ve Unvanlarıyla Dernek Kurma Yasağı”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sayı 8, 2009(Güz), s. 27.

önleyemediği gizli cemiyetlerin bu madde yüzünden tekrar ortaya çıkacağını belirtir. Kozan Mebusu Hamparsum Muradyan, farklı unsurlar tarafından kurulan siyasi cemiyetlerin Osmanlılık için çalışacaklarını, bu maddenin kabulü hâlinde türlü sorunlarla karşılaşılacağını ifade etti. İstanbul Mebusu Kırkor Zohrab, “*Abdülhamit de unsurlardan şüphe ederdi.*” diyerek maddenin kabul edilmesine karşı çıktı. Zohrab Efendi, “*Eğer mütemadiyen şüphe ile bakacaksak, Kanun-i Esasi ile verilen hakları çeşitli unsurlara da teşmil etmek doğru değildir. Yok, onlara karşı itimadı tam ile hareket edeceksek sürekli mağdur durumda bırakacak düzenlemelerden de kaçınmalıyız. Şüphe yok ki Nazır Paşa’nın maksadı şayanı takdirdir. Osmanlı birliğini her türlü darbeden, karışıklıktan uzak tutacak şekilde sağlam kılmak hepimizin vazifesidir.*” sözleriyle Osmanlı birliğinin sağlanmasının kendilerinin de amacı olduğunu vurguladı.⁴⁷³

Adı geçen madde uzun müzakerelerden sonra 90’a karşı 69 oyla kabul edildi. Bu maddeye gayrimüslim mebuslar olumsuz oy verdiler. Cemiyetler Kanunu’nun çıkmasından sonra mevcut komitelerle şubelerinin varlığı buldukları vilayetlerde yetkili makamlarca onaylandı. Hınçak ve Taşnaksutyun gibi Ermeni partileri varlıklarını tasdik ettirmek suretiyle resmîyet kazandı.⁴⁷⁴

Gayrimüslimlerin Askerliği ile İlgili Düzenlemeler ve Bedeli Askerî

Gayrimüslim unsurlar cizye ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutulurlardı. II. Abdülhamit döneminde gayrimüslim tebaanın bu vergiyi ödeyemediği gerekçesiyle affedilmesi taleplerinde bir artış olduğu görülmektedir.⁴⁷⁵ Meşrutiyet’in ilân edilmesinden sonra Ermeniler, askerliğin bütün vatandaşlar tarafından yerine getirilmesi gereken bir sorumluluk olduğunu ifade ederek bu konuda Müslim ve gayrimüslim vatandaşlar arasında ayırım yapılmaması gerektiği yönünde çalıştılar. Vartges Efendi, Zohrab Efendi, Boşgezenyan Efendi ve Halaçyan Efendi gibi birçok Ermeni mebus mecliste yaptıkları konuşmalarda bu konuyu gündeme getirip

⁴⁷³Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ayfer Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, İlgî Yayınları, İstanbul 2006, s. 281-300.

⁴⁷⁴BOA. DH. SYS; 65/2.

⁴⁷⁵BOA. A. MKT. MHM; 662/50, 1323 N 8; BOA. A. MKT. MHM; 644/12, 1325 M 7; BOA. BEO; 2484/186237, 1322 Za 9.

Kanun-i Esasi'nin eşitlik ilkesi ile çeliştiğini ifade ettiler.⁴⁷⁶ Jamanak gazetesi, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın gayrimüslimlerin askerliğiyle ilgili olarak Harbiye Nezareti'nin gayrimüslimlerin askere alınmasına karar verdiğini, ancak bu konuyla ilgili çalışmalar devam etmekle beraber bu seneye yetişmesinin zor görüldüğünü, bu sene için bedel uygulamasının devam edeceğini yazdı. Gazete sadrazamın ayrıca, ticaretle meşgul olduklarından redif sınıfına dâhil olmak istemeyen Hıristiyanlar için hususi bir bedel ödemek suretiyle askerlik hizmetinden muaf tutulmalarıyla ilgili bir kanun üzerinde çalışıldığını söylediğini ve Ermenilerin bu konuda rahat olmaları tavsiyesinde bulunduğunu okuyucularına duyurdu.⁴⁷⁷ Bu haberin duyulmasından sonra Ermeniler buna büyük tepki gösterdi. Times gazetesinin İstanbul muhabiri gazetesine gönderdiği bir telgrafta, hükümetin şimdilik Hıristiyan tebaayı askere alma konusunda adım atmayıp bedel almaya devam edilmesini kararlaştırdığını, Ermenilerin büyük bir miting düzenleyerek bu durumu protesto ettiğini, Rumların bu işle ilgili fazla çaba göstermemesinin teessüfle karşılandığını bildirdi.⁴⁷⁸

Ermeni mebuslar, kanun teklifinin hazırlanıp görüşülmesi ve daha sonra ortaya çıkan aksaklıklarla ilgili yoğun mesai sarf ederek kanunun şekillenmesi ve yeniden düzenlenmesinde ve gayrimüslimlerin askere alınmasının kararlaştırılmasında önemli rol oynadılar.⁴⁷⁹ Ermeni ve Rum Patrikhanesi de bu konunun yakın takipçisi oldu.⁴⁸⁰ Rum Patriği, Osmanlı ordusunun düzenlenmesi görevini üstlenen Van der Goltz Paşaya, askerlik görevini yapıp müşterek vatani korumak için kanlarını dökmeye hazır olduklarını ancak bazı talepleri olduğunu ifade ederek Hıristiyanlar için ayrı ayrı bölükler teşkil edilmesi gerektiğini, aksi takdirde Müslüman ve

⁴⁷⁶ Mesela bkz. Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, s. 93-102. Ayrıca bkz. Yılmaz Koç, "Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Afyon 2009, s.44, 58, 60, 64, vd.

⁴⁷⁷ Jamanak Gazetesi'nde yayımlanan "Hilmi Paşa ve Ermeniler" adlı yazıyla ilgili olarak bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 151, 20 Şubat 1324, s.3.

⁴⁷⁸ *Şura-yı Ümmet*, No: 188, 29 Mart 1325, s.3.

⁴⁷⁹ Mesela Zohrab Efendi ve arkadaşlarının, Mayıs 1912'de, 45 yaşına kadar olan gayrimüslim efradın askerliği konusunda hazırlanan kanunun bazı maddeleri hakkında Meclisi Ayan'a yaptıkları itirazın Meclis-i Vükela'da görüşülüp konunun Harbiye Nezareti tarafından değerlendirilmesi kararının alındığı Meclisi Vükela toplantısı hakkında bkz. BOA. MV; 165/84, 20 Mayıs 1328.

⁴⁸⁰ BOA. BEO; 3738/280343, 1328 R 14.

Hıristiyan askerler arasında anlaşmazlıklar yaşanacağını beyan etti. Buna karşılık Paşa, askerler arasında böyle bir anlaşmazlığın söz konusu olmayacağını, bu yüzden ayrı ayrı bölükler kurmaya gerek duyulmadığını ifade etti.⁴⁸¹ Rum Patriği, benzer bir talebi Harbiye Nezareti'ne ileterek Rumlar için ayrı bölükler oluşturulmasını, bu mümkün olmasa bile gayrimüslim efrat için ayrı bölükler açılması gerektiğini, bunun bazı uygunsuzluklara meydan vermemek açısından şart olduğunu bildirdi. Nazır yardımcısı Ferit Paşa, askerlik kararının gayrimüslim unsurlarla Müslümanların kaynaşmasına yardımcı olacağını, ancak bunun askere giden bütün Osmanlı vatandaşlarının aynı ortamda bulunup beraber yemek yemesiyle mümkün olacağını ifade ederek bu talebi reddetti.⁴⁸²

Rumca gazetelerde bildirildiğine göre Rum Patrikhanesi'ne iadei ziyaret eden Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Müslim ve gayrimüslim askerlerin karışık bir şekilde görev yapacakları konusunda görüş birliği sağlandığına dair açıklama yaptı.⁴⁸³ Bu konudaki taleplerle ilgili olarak Ermenice gazetelerde de yayınlar yapıldı. "Hayrenik" gazetesinde "Ermeni Askeri" başlığıyla yayımlanan haberde şu çağrı yapıldı:⁴⁸⁴ "Meşrutiyet'ten önceki dönemde yabancı devletlerin işlerimize müdahale etmek için gayrimüslim unsurlardan birini kullanırdı. Meşrutiyet'in ilânı sayesinde eşitlik geldiği için bu müdahalelerin önü alındığından Rum ve Ermeni askerleri de Türklerle beraber asayişin temin edilmesi ve vatanın yüceltilmesi için gayret etmelidir." Jamanak gazetesi bu konuyu bir başka açıdan ele aldı ve "Asakiri İslamiyeye Bir Hitap" başlığıyla yayımladığı yazıda Müslüman askerlere, bir-iki hafta içinde gayrimüslim askerlerin de kışlarında olacağı hatırlatılarak onların tecrübesiz oldukları, kışın kurallarını bilmedikleri belirtilerek gayrimüslim askerlere yardımcı olmaları ve onlara askerliği sevdirmeleri çağrısı yapıldı.⁴⁸⁵

Hükümet, gayrimüslimlerin askere alınmasıyla ilgili kanun henüz çıkmadığından eskiden olduğu gibi bedeli askerî toplanmasıyla ilgili karar aldı. Ancak vilayetlerde bu konuyla ilgili her türlü tedbir alınmasına rağmen

⁴⁸¹ *Şura-yı Ümmet*, No: 200, 10 Kanunuevvel 1325, s.10.

⁴⁸² *Tasvir-i Efkâr*, 166, 15 Teşrinisani 1909, s. 3.

⁴⁸³ *Şura-yı Ümmet*, No: 194, 29 Teşrinievvvel 1325, s.9.

⁴⁸⁴ *Şura-yı Ümmet*, No: 194, 29 Teşrinievvvel 1325, s. 13.

⁴⁸⁵ *Şura-yı Ümmet*, No: 194, 29 Teşrinievvvel 1325, s.14.

tevdi komisyonlarında, her cemaati temsilen bir aza seçilmesi gerektiği hâlde bu işin tamamlanmadığı bildirilerek vergi toplama işlemleri için mahalli memurlar görevlendirilmesi gerektiğine dikkat çekildi. Bunun üzerine 4 Nisan 1909'da kanun henüz yasalaşmadığı için bedelatı askeriyenin tehiri mümkün olmadığından tahsilâtın hazinece alınan karar dairesinde Nisan ayının sonuna kadar tamamlanması emredildi.⁴⁸⁶ Askerlikle ilgili kanunun düzenlenmeye çalışıldığı dönemde, gayrimüslim ahali, bedel vergisinin Meclis-i Mebusan'da lağvedildiğini belirterek bu vergiyi ödemek istemedi. Fransa'nın Erzurum Konsolosluğu'nun 5 Nisan 1909'da, kendi Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiğine göre Ermeniler bu vergiyi ödemek istemeyerek direniş gösterdiler. Hatta Erzincan ve Muş'ta düzenledikleri gösterilerden sonra Rusya sınırına yakın bölgelerde de endişe verici gelişmeler yaşandı.⁴⁸⁷ Bunun üzerine Patrikhane hükümete bir takrir yazarak bedel toplanmamasıyla ilgili emir verilmesini talep etti.⁴⁸⁸ Meclis-i Mebusan, 26 Haziran 1909 tarihinde "*Efrad-ı Gayrimüslimeden Bedelat-ı Askeriyenin Suret-i İstifası*" hakkındaki kanun layihasını görüşmek üzere toplandı. Ancak müzakerelerde gayrimüslimlere diğer Osmanlı vatandaşlarından farklı muamele edilmesinin Kanun-i Esasi'ye aykırı olduğu, gayrimüslimlerin de tıpkı Müslümanlar gibi askerlik yapması gerektiği ve bedeli askeri ödemesinin yine anayasaya aykırı olduğu görüşü mebuslar tarafından dile getirildi. Bu gelişmeler üzerine Meclis-i Mebusan'da, bu kanunun yerine gayrimüslimlerin askerlik yapmasına dair yeni bir kanun layihası hazırlanıp görüşülmesi kararlaştırıldı. Meclis-i Mebusan bu konuyla ilgili hazırlanan kanun layihasını görüşmek üzere 10 Temmuz 1909'da toplandı. Kanunun birinci maddesinde bedelatı askeriyenin kaldırıldığı, 1325 (1909) senesinden itibaren gerek gayrimüslimlerin, gerekse daha önce askerlikten istisna tutulan yerler ahalisinin askere alınmasıyla ilgiliydi ve kanun yapılan oylama sonucunda 14 Temmuz 1909'da kabul edildi. Meclis, Ahzı Asker Kanunu'nun eşitliğe aykırı olan hususlarının tadili konusunda çalışmalar yaparak kimlerin askerlikten muaf tutulacağı, askerlikte din değiştirme gibi

⁴⁸⁶ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 176, 27 Mart 1325, s.5.

⁴⁸⁷ Fransa Vice-Konsolü M. Braquehais tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen rapor için bkz. *Archives du ministère des Affaires étrangères*, La Courneuve, microfilm P 16 742.

⁴⁸⁸ BOA. DH. MKT; 2864/46, 1327 C 14.

konuları görüşmeye devam etti.⁴⁸⁹

Meclis-i Mebusan'a sevk edilen askerlik kanunun onaylanacağına kesin gözüyle bakılıyordu. Bu yüzden bir taraftan da askerlik işlemlerinin yürütülmesiyle ilgili çalışmalara başlandı. Bu amaçla askerlikle mükellef olan gayrimüslimlerin belirlenmesi için Sicilli Nüfus idarelerince bir çalışma yapıldı. Bu çalışma ile hazırlanan defterlerin ilgili Osmanlı kumandanlıklarınca alınarak mükelleflerin tespit edilmesi ve gerekli işlemlerin yapılması Harbiye Nezareti tarafından ilgili kurumlara bildirildi.⁴⁹⁰ Harbiye Nezareti, bütün vilayetlere birer genelge göndererek gayrimüslimlerin askere alınabilmesi için nüfus sayım işlemlerinin bir an önce tamamlanmasını istedi.⁴⁹¹

Gayrimüslimlerin askere alınmasıyla ilgili ferman tüm vilayetlerde yetkililer tarafından okunmak suretiyle ahaliye duyuruldu ve gerekli işlemler başlatıldı. Ferman; İstanbul'da Harbiye Nezareti Meydanı, Beyoğlu'nda Talimhane Meydanı ve Üsküdar'da Doğancılar Meydanı olmak üzere üç farklı meydana düzenlenen törenlerle okundu. Harbiye Nezareti Meydanı'nda düzenlenen törende gayrimüslimler adına Rum Patriği ve Hahambaşı birer konuşma yaptı. İstanbul'un diğer meydanlarında düzenlenen törenlere de ordunun ve bürokrasinin önde gelen isimleri katıldı. Kastamonu'da, belde müftüsü ile Ermeni ve Rum ruhani reislerinin de hazır bulunduğu törende aynı ferman okundu. Ruhani reisler de Meşrutiyet, Osmanlıların birliği ve vatan sevgisinin öne çıktığı birer konuşma yaptılar.⁴⁹² Trabzon'un Bafra kasabasında anasırı muhtelifeden asker elbisesi giydirilmiş 80 kişi ve eşrafın katıldığı bir tören düzenlenerek dualar okunmak suretiyle ferman okundu ve askerlik işlemleri başlatıldı.⁴⁹³ Harbiye Nazırı Mahmut

⁴⁸⁹ Özçelik, *Kimliğini Arayan Meşrutiyet*, s. 129-144.

⁴⁹⁰ *Şura-yı Ümmet*, No: 184, 25 Mart 1325, s.3.

⁴⁹¹ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 185, 5 Nisan 1325, s.2.

⁴⁹² *Şura-yı Ümmet*, No: 193, 22 Teşrinievvel 1325, s.11, 13. Gayrimüslimlerin askere alınmasıyla İttihad-ı Anasır düşüncesinin ne kadar iyi uygulandığı yönünde yapılan çok sayıda yorumdan biri için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 156, 23 Teşrinievvel 1909, s. 6.

⁴⁹³ *Şura-yı Ümmet*, No: 194, 29 Teşrinievvel 1325, s.6. Ayrıca bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 195, 5 Teşrinisani 1325, s. 6. Adana'da muayeneleri tamamlanan 69 nefer gayrimüslimden 39'u kura çekip askerliğe başlamıştır. Bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 196, 12 Teşrinisani 1325, s. 7. Mamuretülaziz'de gayrimüslimlerin askerlik işlemlerinin başlatıldığı hakkında bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 197, 19 Teşrinisani 1325. Adana'da gayrimüslim efradın işlemlerinin tamamen sona erdiği hakkında bkz. *Şura-yı Ümmet*, No: 204, 7 Kanunusani 1325, s.7.

Şevket Paşa, İstanbul'da yeni askerlerin orduya katılması sebebiyle düzenlenen törende yaptığı konuşmada gayrimüslim askerlerin de orduya katılmasından duyduğu memnuniyeti anlatarak şunları söyledi:⁴⁹⁴

“...Silah arkadaşlığı demek bu sevgili ve muazzez toprağımıza yabancıları sokmamak için yekdiğerimize elbirliğiyle yardım edeceğiz demektir. Ey Silah Arkadaşları! Sizler şimdiden sonra anasır-ı muhtelifeden terkib edecek olan ordularımızın ilk kafilesini teşkil ediyorsunuz. Bugüne kadar vatani yalnız Müslümanlar koruyordu. Bundan sonra sizler de bu mukaddes görevi yapacaksınız. (Biz de)Askerlik mesleğinin fena bir şey olmadığını görmeniz, anlamanız için esbab-ı istirahatınızın istikmalini gideceğiniz mahalle emrettim. Askerlik eskiden yedi yıld, şimdi üç yıl. Eğer gittiğiniz yerde emirlere uyar talimleri aksatmazsanız bir yıl daha erken terhis olabilirsiniz. Kışla hayatı zordur, fakat zamanla alışırınız.”

Gayrimüslimlerin askerliği konusu İngiltere Büyükelçiliği yazışmalarında şu şekilde değerlendirildi:⁴⁹⁵ “1909 anayasasının getirdiği eşitlik anlayışı Osmanlı vatandaşlarının hepsini aynı yükümlülük altına soktu. Gayrimüslimlerin de askerlik yapmaya başlamasına Hıristiyanların tepkileri karışık. Genel olarak bir coşku gözlenirse de bu durum Jön Türkler ve birçok Hıristiyan tarafından olumlu karşılandı. Rum, Suriye, Ermeni ve Bulgar cemaatlerinin ileri gelenleri, prensipte bunu kabul etmekle beraber son derece önemli bir koşul öne sürerek kendi cemaatlerinin Hıristiyan subayların yönetiminde ve özellikle ayırt edici etnik üniformalarla müstakil birliklerde hizmet yapmasını istediler. Hatta farklı beklentileri olanlar da vardı. Rum Patriği, Hıristiyan askerlerin ayrı birliklerde konuşlandırılmasını ve ayrı kışlalarda barındırılmasını önerdi. Ancak bu kabul edilmedi. Bulgarlar ayrıca imparatorluğun Rumeli vilayetlerinde hizmet yapmak konusunda ısrar ettiler. Bu istekler, imparatorlukta milliyetçiliğin merkezkaç güçlerini artırmanın sadece bir başka yolu olarak gören İttihat ve Terakki için kesinlikle kabul edilemez bir durumdu ve bu onların hedeflediklerinin tam tersiydi. Hıristiyanların da subay olmak üzere Harp okullarına alınması hususu kabul edilse de bu uygulanmadı. Ordudaki Hıristiyanların durumlarıyla ilgili olarak kanunlar çıkarıldı ve Hıristiyan

⁴⁹⁴Tasvir-i Efkâr, 274, 5 Mart 1910, s.1.

⁴⁹⁵ British, Doc.28, Inclosure in Doc.27. Annual Report on Turkey for the year 1910, p. 186.

askerlerin güvenliğini sağlama hususunda komutanlara özel emirler verildi. Hıristiyanların geri hizmetlerde kullanılması eğilimi vardı. Müslümanlarla Hıristiyanlardan bazıları aynı bölükte olmaktan memnun değildi. Bu dönemde ordu için kurulan eğitim sistemi başarılı oldu, sonuçlarından memnun kalındı.”

Askerliğe alışkın olmayan gayrimüslim halkın tepkisi genelde olumsuzdu. Çoğu genç Hıristiyan erkek, yetimlerle evlenerek askerlikten kurtulmaya çalıştı.⁴⁹⁶ Parası ve yurt dışı bağlantısı olanlar ülkeden ayrılmak veya yabancı bir ülkenin pasaportuna sahip olmak için çaba sarfetti.⁴⁹⁷ Ülkeden ayrılmayanlar ve uyruğunu değiştiremeyenler ise bedel ödeyerek askerlikten muaf tutulma yollarını aradı.⁴⁹⁸ Rum Patriği Yovakim, kendi tebaasına yönelik olarak bir beyanname yayımladı. Rum tebaanın tümünün askerlik yapmayı desteklemediği basında yer alan bazı haberlerden anlaşılmaktadır. İzmir'de yayımlanan “Munteşar Kigösi” adlı gazetede “Hidmet-i Askeriyemiz” başlığıyla yayımlanan yazının içeriğinde efradı isyan ve ihtilafa yöneltici ifadeler kullanıldığı ve bunun da iç siyasette karışıklıklara yol açabileceği gerekçesiyle İstinaf Müdde-i Umumiliği, makaleyi yazan kişi ve gazetenin sorumlu müdürü hakkında soruşturma başlattı.⁴⁹⁹ Ermeni basın bu konuya yayınlarında geniş yer verdi. Hıristiyan askerlerin durumlarından memnun olduklarına dair yayınlara rastlansa da⁵⁰⁰ bu konu kışkırtıcı haberler için bir vesile olarak kullanılabilirdi. Azadamart gazetesi, Harput'ta Müslümanlar tarafından Hıristiyanların askere alınması aleyhinde bir cemiyet kurulduğunu yazdı. Bu konu yetkililer tarafından tetkik edildiğinde haberin tamamen asılsız olduğu belirlendi ve yalan haberin kim tarafından yapıldığının ortaya çıkarılıp mahkemeye sevk edilmesi için

⁴⁹⁶ Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 20 Şubat 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1337, Yaprak 61-63 ve Yaprak 69-71'den Türkiye'de Ermeni Meselesi, belge 35 ve belge 36'dan, s.206, 208.

⁴⁹⁷Şaşmaz, İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin, s.263. Bu durum daha sonraki yıllarda anılarını kaleme alan Ermeniler tarafından açıkça anlatılır. Örneğin bkz. Ölüme Kıl Payı, s.84.

⁴⁹⁸ Eric Jan Zürcher, Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928), çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.169-170.

⁴⁹⁹Şura-yı Ümmet, No: 214, 18 Mart 1326, s.16.

⁵⁰⁰ Jamanak gazetesi, bir Ermeni askerinin 18 Mart 1910 tarihli mektubunda; kışlada herhangi bir ayrımcılıkla karşılaşmadıkları ve kendilerine iyi bakıldığı hususunu dile getirdiğini yazdı. Bkz. Tasvir-i Efkâr, No: 305, 5 Nisan 1910, s.7.

çalışma başlatıldı.⁵⁰¹

Gayrimüslimlerin askere alınma işlemleri için 304 doğumlulardan başlamak üzere 303, 302, 301, 300 ve 299 doğumlularla ilgili defterlerin mülkiyeden istenip ona göre işlem yapılması hususu Harbiye Nezareti'nden bütün ordu kumandanlıklarına emredildi.⁵⁰² 11 Kasım 1909'da, görülen lüzum üzerine Ahzı Asker Nizamnamesi'ne bazı ilaveler yapılması kararlaştırılarak konunun Meclis-i Mebusan açılır açılmaz gündeme getirileceği duyuruldu.⁵⁰³ 1909'da kabul edilen kanunla, 1299 (1883)'dan 1304(1888) doğumlulara kadar olanlar askerlikle mükellef tutulmuş, 1910 senesinde bunlara askerlik yaşı gelen 1305'iler de eklenmişti. Kanunda 1299 (1883) öncesi doğumlular için herhangi bir açıklama yer almıyordu. Trablusgarp Savaşı'ndan yaklaşık üç ay kadar önce 1911 Temmuzunda başında kabul edilen bir kanunla gayrimüslimlerle daha önce askerlikten istisna edilmiş mahallerdeki Müslümanlar arasından 1282(1866)'den 1298(1882)'lilere kadar herkes askerlik mükellefiyetine dâhil edildi. Balkan Savaşı'nın patlak vermesi üzerine ortaya çıkan acil asker ihtiyacından dolayı 1309(1893)'lu Müslüman ve gayrimüslimlerin ilk ve son yoklamalarının bir arada yapılıp bunların da en kısa zamanda silâh altına alınmaları istendi. Mısır, Sisam, Kıbrıs, Cebel-i Lübnan, Hicaz ve Yemen yine askerlik kapsamının dışındaydı.⁵⁰⁴

Kısa süre içinde bu konuyla ilgili olarak bazı problemler ortaya çıktı. Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Ermeni Patriği Turyan Efendi ile yaptığı bir görüşmede taşrada bazı mahallerde Ermeni gençlerin askerlik çağrılarında olumlu cevap vermediklerini, bu gibi uygunsuz hâllerin önlenmesi için murahhaslıklarla temas kurulması tavsiyesinde bulundu. Patrik Efendi bu durumun nüfus kayıtlarının tamamlanmasından kaynaklandığını beyan etti.⁵⁰⁵ Mesela Ermeni okullarında çalışan öğretmen ve yöneticilerle yaşları 30-45 arasında olanların askerlik durumu hükümeti çok meşgul eden konulardan olmasının yanı sıra kamuoyunda da çok

⁵⁰¹ *Tasvir-i Efkâr*, 279, 10 Mart 1910, s.3.

⁵⁰² *Son Havadis*, No: 4, 2 Ağustos-1 Eylül 1909, s.2.

⁵⁰³ *Şura-yı Ümmet*, No: 194, 29 Teşrinievvel 1325, s.9.

⁵⁰⁴ *Ufuk Gülsoy, Çizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yay., İstanbul 2010, s.168.

⁵⁰⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No: 259, 18 Şubat 1910, s. 4.

tartışılmış, Şura-yı Devlet Reisi Kamil Paşa'nın bu yaşlardaki gayrimüslimlerin askere alınmayacağını açıklamasıyla konu kapanmıştır.

Ermeni Patrikhanesi'nin, askerlikle ilgili konularda usul ve kaidelere aykırı bazı davranışlarda bulunması hükümetin tepkisini çekmekteydi. Mesela Patrikhane, bazı murahhasalardan görev yerlerinde askere giden Ermeni gençlerin açık kimlik bilgileri, nereye gittikleri, geri dönüp dönmedikleri gibi konuları içeren bir defter hazırlayıp Patrikhane'ye göndermelerini istedi. Patrikhane, böyle bir çalışma yapmak için Adliye ve Mezahip Nezareti'nden izin istemiş, bu talep reddedilmişti. Ancak Sivas Vilayeti'ne bağlı Hafik Kazası'nda murahhasanın Ermeni askerlerle ilgili çeşitli kayıtlar tuttuğu belirlenince durum Patrikhaneye sorulmuş ve "*Hasta olmaları durumunda ebeveynlerine bilgi vermek için.*" cevabı alınmıştı.⁵⁰⁶ Patrikhane benzer bir davranışı Balkan savaşları sırasında da yaptı. Patrikhane, vefat eden ve yaralanan askerleri tespit etmek için taşra murahhasahıklarından askere gidenlerin isimlerinin bulunduğu cetveller hazırlayıp kendilerine göndermelerini istedi.⁵⁰⁷

Mayıs 1911'de Ermeni, Rum, Ermeni Katolik Patrikhaneleriyle Bulgar Eksarhhanesi kendi aralarında anlaşarak Kapı Kethüdarları aracılığıyla Adliye ve Mezahip Nezareti'ne okullar ve askerlik meselelerini içeren ortak bir tahrir verdi. Hükümet, gayrimüslimlerin arzularını ihtiva eden bu tahriri çok önemsemi ve tahrir Meclis-i Vükela kararıyla tetkik edilmek üzere ilgili nazırlıklara havale edildi. Daha sonra hükümetin talebiyle söz konusu Patrikhanelerden temsilciler davet edilerek sorunların ne olduğunun tam olarak tespit edilmesine gayret edildi. Hükümet Patrikhanelerin taleplerini, birlik için atılacak en önemli adım olarak değerlendirerek mümkün olduğunca yerine getirmeye çalıştı. Çünkü hükümet, Hıristiyan unsurlarla anlaşma sağlamayı büyük bir başarı olarak görüyordu.

Patrikhanelerin müşterek olarak verdikleri tahrir eğitim ve askerlik meseleleriyle ilgiliydi. 17 maddelik eğitimle ilgili talepler; ders programları, öğretmen ve öğretmenlerin hukuku, okulların teftişi, okullarından mezun olanların imtiyazları ve devletin bu okullara vereceği ödeneklerle ilgiliyken

⁵⁰⁶ BOA. *Dâhiliye Nezareti İdarî Kısm Belgeleri* (DH. İD); 21-1/35, 1329 C 11.

⁵⁰⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 603, 29 Teşrinisani 1912, s.2.

11 maddeden oluşan askerlikle ilgili talepler; her sene silâhına alınacakların sayısı, redif ve ihtiyat askerlerinin silâhına alınacağı yerler, askerî kanun ve nizamların çeşitli milletlerin dillerine tercüme edilip yayımlanması, Hıristiyanlardan subay yetiştirme, silâh altında bulunan Hıristiyanların din ve mezhep değiştirmemeleri, orduda papaz bulunması, askerlik süresinin kısaltılması ve askerlik yaşı gibi konuları kapsamaktaydı. Bu ortak taktir Meclis-i Vükela'da değerlendirildi ve 4 Kasım 1911'de çeşitli kararlar alındı. Buna göre; taktirde yer alan ilk madde yedi senelik askerlik süresiyle ilgiliydi. Hükümet kanunda bu hususla ilgili iyileştirmeler yapılacağına ruhani reisler tarafından bildirilmesini kararlaştırdı. Taktirdeki ikinci talep, Osmanlı ülkesinin birkaç bölgeye ayrılarak askerlerin bu bölgelere gönderilmesiyle ilgiliydi. Hükümet, ordunun zaten kolordulara ayrılmış olduğunu, askerlerin nerelerden alınacağı hususunun ise aradaki mesafe ve ihtiyaca göre düzenlendiğini belirtti. Taktire konu olan üçüncü husus ise, askerlikle ilgili kanun ve nizamnamelerin gayrimüslim unsurların dillerine tercüme edilmesi konusundaydı. Hükümet, bu hususu da olumlu karşılayarak askerlikle ilgili kanunların halkın bilmesi gereken bölümlerinin yerel dillere tercüme edilmesini kararlaştırdı. Dördüncü olarak Hıristiyan zabıt yetiştirilmesi için bir defaya mahsus kalmamak üzere üç sene zarfında Harbiye Mektebi'ne giriş sınavlarında sorulacak sorularla ilgili konuların yerel dillere tercüme edilmesi talebini içermekteydi. Hükümet bu talebin de öğrencilerin dersleri takip edebilecek kadar Türkçe bilmeleri ve sınavların Türkçe yapılması şartıyla olumlu karşıladı. Beşinci maddede belirtilen İhtiyat Zabıt Mektebi'nin bir yıllık tahsil süresinin son aylarında talebelerin, nizamî kıtalar başında istihdam olunup mektepten bu sıfatla mezun olmalarıyla ilgiliydi. Hükümet, İhtiyat Zabitanı hüküm ve kanununun geçerli olması şartıyla talebelerin bir yıllık eğitim sürelerinin son iki ayında askeri kıtalarda zabıt olarak görevlendirilmesini kabul etti. Altıncı talep, askerlik kanununun Müslümanlara göre düzenlenmiş bazı hususlarının Hıristiyanları da kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmesine yönelikti. Buna göre silâh altındaki askerlerin din değiştirmemesi, Hıristiyanlıkla ilgili ahlak ve adetlerin kanuna eklenmesi, "imam" tayin edilen yerlerde "papaz" tayin edilmesi, her fırkada bulunan Hıristiyanlar için mensup oldukları mezheplerden birer seyyar kurulması, Müslüman ve Hıristiyan askerler arasında olabilecek çatışmalara meydan vermeyecek düzenlemeler yapılması

hususuna dairdi. Hükümet, Askerî Dâhiliye Kanunu ile ilgili düzenlemeler yapılırken din değiştirme ile ilgili talebin göz önünde tutulması, her kolordu içinde seyyar bulunmak üzere her mezhebe mensup birer din adamı tayin edilmesi, kıtalardaki gayrimüslim efradın mabetlerinde yapacakları dini merasimler için en yakın mabede gönderilmesi hususlarının dikkate alınmasını benimsedi. Ayrıca yaşanabilecek uygunsuzluklar için askerlerin şikâyet etme hakları olduğu belirtildi. Yedinci maddede bahriye askerliği süresinin kısaltılması talebi edilmişti. Hükümet bu hizmetin uzun müddet talim ve muharebe etmeyi gerektirdiği gerekçesiyle bu talebin karşılanamayacağı esasını kabul etmiştir. Sekizinci husus ise muinler için askerlik yaşının 17'den 21'e çıkarılması hakkındaydı. Bu konuyla ilgili olarak eskiden muinlerin 15-70 yaş arasında askere alındığını, yeni yapılan düzenlemelerle bunun 17-60 yaş olarak belirlendiğini, bu talep kabul edilecek olursa askerlik hizmetlerinin aksayabileceği ifade edilerek reddedildi. Taktirin dokuzuncu ve onuncu maddelerinde ailelerin askerlik yapacak oğullarıyla ilgili talepler yer almaktaydı.⁵⁰⁸ Taktirde yer alan herkesin kendi yaşadığı bölgede askerlik yapmasına ilişkin talep ise uygun bir dille reddedilirken din ve mezhep farkı konusundaki endişelerin yersiz olduğu bildirildi. Hükümet buna gerekçe olarak orduda tam bir eşitlik anlayışı içerisinde hareket edildiğini, kimsenin inancına karışılmadığını gösterdi. Öte yandan hükümet uygulamalarıyla, gayrimüslim askerlere bu durumu hissettirme çabasına girdi. Bunun en güzel örneklerinden biri, Balkan Savaşı'nın henüz devam ettiği günlerde gayrimüslim askerlere Paskalya nedeniyle beş günlük ev izni verilmesi oldu. Oysaki aynı tarihlerde Müslüman askerlere Kurban Bayramı namazı için camiye gitme izni verilememişti.⁵⁰⁹

Harbiye Nezareti, gayrimüslim askerlerle ilgili olarak aralıklarla bazı düzenlemeler yaptı. Buna göre; gayrimüslim askerlere Cumartesi ve Pazar günleri ibadethanelerine gitmek üzere izin verilmesi ve diğer yortularında Müslümanlara bayramlarda uygulanan usul neyse aynıının uygulanması esası benimsendi. Ayrıca bu askerlere varsa perhiz günlerinde günlük

⁵⁰⁸ BOA. MV; 158/22, 22 Teşrinievvel 1327.

⁵⁰⁹ Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın*, s. 172.

yemeklerine ilaveten yüzer para ödenmesi kararlaştırıldı.⁵¹⁰ Ermeni bahriyelilerin Pazar günü kiliselerine gitmelerine izin verilmesi hususu Patrikhane tarafından Bahriye Nezareti'ne iletildiğinde bunun için de gerekli izin verildi.⁵¹¹

Hükümet, 13 Kasım 1911'de ilgili nezaretlere bir açıklama göndererek mektepler ve askerlikle ilgili alınmış olan kararların yalnız adı geçen Hıristiyan cemaatleriyle sınırlı olmadığını, diğer gayrimüslim cemaatlerin de bu haklardan yararlanabileceğini bildirdi.⁵¹² Öte yandan gayrimüslimler ihtida ettikleri takdirde askerlikten muaf tutuluyordu. Bu gayrimüslim cemaatleri memnun etmeyen bir durumdu.⁵¹³ Hükümet, Hıristiyan cemaatlerin askerlikte din değiştirilmesinin yasaklanmasına ilişkin tekliflerini de daha sonra değerlendirerek silâh altındayken din değiştirmek için müracaat edenlerin muamelelerinin yapılmasına karar verdi.⁵¹⁴

Askerlikle ilgili konular her zaman ülke gündemini meşgul etti. Hükümet bu konuyla ilgili çok farklı sorunlarla karşılaştı. Mesela Maraş'ın Zeytun ve Sivas'ın Zara kazalarında nüfus kayıtlarıyla ilgili itirazlar söz konusu oldu. Zeytun'da köylerden gelen nüfus kayıtlarına itiraz edildi. Zara'da nüfus sayımıyla ilgili defterin yandığı, yeniden sayım yapılarak askerlik işlemlerinin buna göre yapıldığı, ancak bu sayımda bazı hatalar bulunduğu, bunların tespit edilip sayımın iptal edilmesi konusunda birtakım itirazlar yapıldığı anlaşılmaktadır.⁵¹⁵

1914 yılında yeni Ahzı Asker Kanunu'nun hazırlıklarının yapıldığı dönemde Harbiye Nazırı Enver Paşa Patrik Zaven Efendi'ye iadei ziyarette bulundu. Patrik bu ziyaret esnasında Ermenilerin askerliği konusunu gündeme getirince Enver Paşa, kanunun henüz kesinlik kazanmadığını, askerlik hizmetinin Müslümanlara mecburi, gayrimüslimlere ihtiyari tutulması hususlarının incelendiğini söyledi. Patrik, muinsizlerden askerlik bedelinin birden fazla alınmasının huzursuzluklara sebep olduğunu ifade

⁵¹⁰ *Şura-yı Ümmet*, No: 213, 11 Mart 1326, s.11. Bu durumun istismar edilmemesi için askerlerin bağlı buldukları taburlardan pusula almaları zorunluluğu getirildi. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 284, 25 Mart 1910, s.3; *Tasvir-i Efkâr*, No: 292, 23 Mart 1910, s.5.

⁵¹¹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 370, 30 Eylül 1910, s.3.

⁵¹² BOA. BEO; 3963/297165, 1329 Za 22.

⁵¹³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 288, 19 Mart 1910, s.2.

⁵¹⁴ Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın*, s. 169.

⁵¹⁵ BOA. DH. İD; 22/23, 1331 B 2.

edince Enver Paşa bu hususu da inceleyeceğini söylemiştir.⁵¹⁶

Ermeni Patrikhanesi Umumi Meclisi 1914-1915 döneminin ilk toplantısını 22 Mayıs 1914 tarihinde yaptı. Bu toplantıda; Umumi Meclis başkanlığına Gabriel Noradunkyan, Hayik Hratcha Sarıyan birinci, Hamparsum Boyacıyan ikinci reis seçilmiştir. Seçimin tamamlanmasının ardından Patrik Zaven Efendi bir önceki yılın değerlendirmesini yaptı. Buna göre Patrik, Vilayât-ı Şarkiyye'de bir ıslahatın kabul edilip uygulamaya geçildiğini, bölge halkının durumunun iyileşeceğinden ümitli olduğunu söyledi. Patrik, Ermeniler açısından çözümlenmesi gereken diğer konunun yeni askerlik kanunu olduğunu ifade ederek Ermenilerin de diğer unsurlar gibi vilayetlerde askerlik yapmakla yükümlü olduklarını kabul etmekle beraber Ermenilerin kendi memleketleri dışındaki bölgelerde askerlik yapmalarına yol açabilecek bu kanunun Ermenilerin durumuna uygun olmadığını, kanunda gerekli değişikliklerin yapılması için Meclis-i Vükela ve Meclis-i Mebusan nezdinde girişimlerinin devam ettiğini beyan etti. Patrik, hükümetin bu hususu memleketin yükselmesini arzulayan vatan evlatlarının müracaatı olarak kabul etmesini temenni etti.⁵¹⁷ Bu konu, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne taktirler vermek suretiyle Patrikhane, Meclis-i Mebusan'a kanun layihaları vermek suretiyle Ermeni mebuslar tarafından takip edildi.⁵¹⁸ Patrikhane hükümet üzerinde baskı kurmaya yönelik çalışmalar yaptı. Bu doğrultuda Patrik, göreve gelişinin yıldönümü nedeniyle bütün kiliselerde okunan beyannamesinde; askerlik mesleğine alışkın olmayan Ermenilerin askerlik mesleğini sevip alışmaları için askerlik kanununda yeni düzenlemeler yapılacağından emin olduğunu bildirdi.⁵¹⁹ Ancak bu çalışmaların sonuç vermediği anlaşılıyor. Taşradaki muinsizlerin askerlik hizmeti için davet edilmeleri üzerine Patrikhane yeni bir taktir verdi. Hükümet buna cevaben askerlik hizmetinden muaf olanların kanunlarda belli olduğu ve bu hususa riayet edilmesi gerektiğinin ilgili memurlara emredildiğini bildirdi.⁵²⁰

⁵¹⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:966, 14 Kanunusani 1914, s.2.

⁵¹⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:1088, 24 Mayıs 1914, s.4.

⁵¹⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No:1102, 7 Haziran 1914, s.4; *Tasvir-i Efkâr*, No:1136, 13 Temmuz 1914, s.2.

⁵¹⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No:1138, 14 Temmuz 1914, s.4.

⁵²⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No:1204, 20 Eylül 1914, s.1.

Ermeni Din Adamlarının Askerlik Durumu

Ermenilerin ve Ermeni din adamlarının askerliği Balkan Savaşları sırasında en çok tartışılan konulardan biri oldu. Nitekim Sivas ve Erzurum Ermeni Murahhasalıkları, birkaç ay arayla ilgili makamlara müracaat ederek Ermeni diyagosları* ve diğer bazı din görevlilerinin askerlikten muaf tutulmasını talep ettiler. Sivas Ermeni Murahhasalığı, 27 Şubat 1913'te Sivas Valiliğine verdiği dilekçede; gayrimüslim unsurların askerlik konusuyla ilgili olarak 4 Ağustos 1909 tarihli kanunun ikinci maddesinde yer alan dini görevlilerin askerlikten muaf tutulmasıyla ilgili maddeye atıfta bulunarak diyagosların, ruhanî elbise giyme hakkı olduğunu ve köylerdeki kiliselerde diyagosluk vazifesini almalarından itibaren sabah akşam vazife başında olduklarını, askere gittikleri takdirde ruhani görevlerini yapamayacaklarını belirterek seferberlik emrinin diyagosları kapsayamayacağına dair başvuruda bulundu.⁵²¹ Aynı konuyla ilgili olarak 4 Haziran 1913'te Erzurum Müftülüğü, Pasinler Kaymakamlığının dilekçesi üzerine Dâhiliye Nezareti'ne Ermeni kiliselerinde çalışan hizmetlilerin askerlik durumlarının nasıl olacağını sordu.⁵²² Ermeni Patrikhanesi, kiliselerinde çalışan müstahdem ve samasların askerlikten muaf tutulması için dilekçe verdi.⁵²³ Bunun üzerine konuyla ilgili olarak Harbiye Nezareti'nden görüş istendi. Ermeni din adamlarının askerliği ile ilgili konular tam olarak açık değildi. Ermeni Patrikhanesi'nin tespitine göre bunun sebebi Şura-yı Devlet'te kararlaştırılan düzenlemelerin Rum Patrikhanesi'nin taleplerine göre yapılmasıydı. Patrikhane, bu hususu ve taleplerini dile getiren iki ayrı tahrir verdi. Ermeni Patrikhanesi'nin bu tahrirleri Şura-yı Devlet tarafından incelendiğinde Papaz ve rahiplerin yardımcısı olarak görev yapan diyagosların, ayın sırasında ve kiliselerin işleyişinde önemli rol oynadıkları, askere gitmeleri hâlinde Ermeni kiliselerindeki düzenin bozulup işlerin aksayabileceği, bu görevlilerin de papaz ve rahipler gibi din adamı kıyafetleri giydikleri belirlendi. Her kilisede beş-altı diyagosun görev yaptığı da belirlenerek bu şartlar altında onların askerlikten muaf tutulmasını

* Diyagos, ayın sırasında papaza yardım eden din görevlisi. Bkz. <http://www.uludagsozluk.com/k/diyagos/>; Erişim, 9 Temmuz 2010.

⁵²¹ BOA. Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ. UM); 88-1/312, lef 7.

⁵²² BOA. DH. İ. UM; 88-1/312, lef 3.

⁵²³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 357, 17 Eylül 1910, s.3.

kararlaştırıldı.⁵²⁴ Bu kararın ardından hükümet bu konuda bir çalışma yaparak vilayetlere bildirdi. Ermeni Patrikhanesi'nin verdiği bilgiler doğrultusunda yapılan bu çalışmaya göre; diyagosların vilayet merkezlerindeki kiliselerin her birinde sekizer, livalarda altışar, kazalarda dörder ve nahiyelerle köy kiliselerinde üçer kişiden ibaret olacağı, bunların ayrılıp tayinlerinin yapılması ve isim listelerinin murahhasahaneler tarafından yerel yönetimlere bildirilmesi, diyagosların ayının bitmesinden sonra ruhani kıyafet giymek zorunda oldukları ve başka bir işle uğraşmalarının inançları gereği yasak olduğu esasları benimsenerek askerlikten muaf olduklarına yönelik işlemler başlatıldı.⁵²⁵ Öte yandan kiliselerde çalışan diğer görevlilerin de askerlikten muaf tutulmak için müracaatta buldukları anlaşılıyor. Harbiye Nazırı Vekili Yusuf Bey, 5 Temmuz 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği ve vilayetlere duyurulmasını istediği yazısıyla Ermeni diyagoslarının askerlikten muaf olduklarına dair daha önceden Şura-yı Devlet tarafından alınmış bir karar olduğunu ancak Ermeni kiliselerinde müezzinlik hizmetinde bulunanların ve diğer hizmetlilerin askerlikten muaf olduklarına dair bir karar olmadığını bildirerek⁵²⁶ bu yönde hareket edilmesini istedi.

Hamidiye Alayları ile İlgili Düzenlemeler

II. Abdülhamit döneminde sınır boylarının güvenliği, aşiretlerin devlet kontrolüne alınması ve Ermeni komitelerinin zararlı faaliyetlerinin önüne geçilmesi gibi amaçlarla kurulmuş olan Hamidiye Alayları⁵²⁷ İttihat ve

⁵²⁴ BOA. Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD); 657/8, 1331 R 18.

⁵²⁵ BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM. MH); 78/4, 1332 R 12.

⁵²⁶ BOA. DH. İ. UM; 88-1/312, lef 2.

⁵²⁷ Hamidiye Alayları, Rus Kazak Alayları'na karşı Sultan Abdülhamit tarafından kurulan süvari alaylarıydı. Bunlar iki gruptu: Birincisi Erzurum-Van arasındaki sınır boyundaki aşiretlerden, ikincisi Mardin ile Urfa arasındaki aşiretlerden teşkil olunmuştu. Alay ve bölük komutanları nizamiyeden aşiret reisleri kuvvetlerine göre binbaşı veya yarbay rütbesi ile alay tarafında Kuran-ı Kerim'den bir ayet, diğer tarafında padişah arması ile işlenmiş kırmızı atlastan sancaklarla beyaz ipek bir kumaşa yıldızla yazılı fermanlar verilmişti. Bu fermanlarda alayların nizamnameleri ve nasıl eğitim görecekleri son derece açık bir şekilde belirtilmişti. Ancak bunların hepsi yazıda kalmış, yıllardır bu alaylar ne eğitim görmüş ne de yoklamaları yapılmıştı. Aksine kontrolsüzlük yüzünden şımarmışlar ve bazı kasabalarda askerlik çağı gelenler bu alaylara yazılarak askerlikten kurtulmuşlardı. Bkz. Taylan Sorgun,

Terakki Cemiyeti'nin muhalefet ettiği hususlardan biriydi. Bu alaylar Ermenilerin de hükümet ve Avrupa devletleri nezdinde şikâyetçi olduğu konulardandı. İttihatçılar bu alayların kaldırılması için çeşitli çalışmalar yaptı. Ancak alayların birdenbire kaldırılmasının bölgede asayiş sorunlarına sebep olabileceği ve bölgede yaşayan aşiretler dışında kalan ahalinin güvenliğinin sağlanamayacağı endişesi taşıyan hükümet bu alayları tamamen kaldırmak yerine düzenlemek yoluna gitti. Bu amaçla iki komisyon teşkil edildi: Erzurum-Van arasındaki Kuzey grubunda Trabzonlu Hacı Hamdi Bey, Mardin-Urfa arasındaki Güney bölgelerinde Fahrettin Bey, alayların yeniden düzenlenmesi ve azaltılması için görevlendirildi.⁵²⁸ 1910 yılına kadar tamamlanan çalışmalara göre; alayların ismi "Aşiret Hafif Süvari Alayları" olarak değiştirildi. Kurulan komisyonlar aracılığıyla alayların kayıt defterleri incelenerek askerlik yaşı gelenler kayıt altına alınıp alayların kullandığı atlar muayene edildi ve aşiret ileri gelenlerine yeni rütbeler tevcih edildi. Ayrıca alaylara yeni ferman ve sancaklar verilerek hükümete sadakatleri temin edilmeye çalışıldı. Ancak bu çalışmalar Ermenileri memnun etmeyince alayların sayısının 64'ten 23-24 civarına indirilmesi kararlaştırıldı. Bu sefer de Kürt aşiretleri bu karardan memnun kalmadığından bölgede huzursuzluk yeniden baş gösterdi. Ermenilerin de sürekli aşiretlerin kendilerine saldıracağı propagandası yapması tansiyonun daha da artmasına sebep olmaktadır. Hükümet, tensikata başlamadan önce her alayın başına askeriye'den faal ve muktedir kumandanlar tayin edilmesini ve alayların bulunduğu mıntikalara piyade kıtaları yerleştirilmesini kararlaştırdı. Ancak tensikat işleminin uzaması ve muhalefetin alayların kaldırılacağı yönünde propaganda yapması aşiretler arasında huzursuzluk, itaatsizlik ve disiplinsizlik baş göstermesine sebep oldu. Buna rağmen hükümet geri adım atmayıp aşiret alaylarının bir kısmını kadro dışı bıraktı. Hükümet, bu çalışmalar sırasında Rusya'ya meyilli olan aşiretleri kendine bağlamaya özen gösterdi. Kadro dışında kalan aşiretler bu duruma yoğun tepki gösterdi. Özellikle Rus hududuna yakın bölgelerdeki aşiret protestoları hükümeti endişelendirmekteydi. Hükümetin her türlü protestoyu göze alarak yaptığı bu

İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor), Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s.55.

⁵²⁸ Sorgun, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.55.

çalışmalar Ermenileri bile memnun etmedi.⁵²⁹

Doğu Anadolu'daki Aşiret Alayları, daha sonra yapılan düzenlemeyle Erzurum'da bulunan Üçüncü Ordu'nun emrine verildi.⁵³⁰

Bürokratik Düzenlemeler

Nüfus kayıtlarının nasıl tutulacağı konusu zaman zaman cemaatlerle hükümeti karşı karşıya getiren bir konuydu. 1900 senesinde, Mülkiye Dairesi'nde hazırlanan ve Nüfus Nizamnamesi'nin 15. maddesinde yer bulan gayrimüslimlerle ilgili hususlar şu şekilde belirlenmişti: Gayrimüslimlerin doğum ve ölüm haberlerini tanzim yetkisi cemaat muhtarlarına aittir. Muhtarlar, tuttukları kayıtlar hakkında Patrikhanelere bilgi verirdi. Bu, Patrikhane'nin kayıtlarının güncellenmesi, bazı dinî törenlerin yapılması ve bu konularla ilgili başka bir işlem yapılmasına gerek kalmaması açısından önemlidir.⁵³¹

Meşrutiyet'in ilânından sonra Osmanlı bürokrasisinde de bazı değişiklikler yaşandı. Öteden beri gayrimüslimlerin doğum, ölüm, başka yere göç etme gibi işlemleri ruhani reisleri tarafından yapılageldiği hâlde bu işlemlerin mahalle muhtarları tarafından yapılacağı kararlaştırılıp bu yeni durum bütün ruhanî reislere de bildirilmişti. Bunun gerekçesi, 1909 anayasasında gayrimüslim ahalinin de askerlikle mükellef tutulmasıyla askerlik işlemlerinin 1909 nüfus nizamnamesine göre yapılması ve bu konuda olabilecek karışıklıkların önüne geçilmek istenmesiydi. Ancak Osmanlı yetkili makamları tarafından nüfus tezkiresi verilmesine rağmen bazı yerlerde ruhani liderler ölüm, doğum gibi konularda eskiden olduğu gibi işlem yapmaya devam ettiler. Onların verdikleri belgeler, belge verme yetkisi mahalle muhtarlarındadır, gerekçesiyle nüfus idareleri tarafından kabul edilmedi. Çünkü bu kayıtlar arasında farklılık olabiliyor, bu da itirazlara, işlemlerin aksayıp gecikmesine sebep teşkil ediyordu.⁵³²

İzmir Ermeni Murahhaslığı söz konusu işlemlerin kendileri tarafından yürütülmesinin Patrikhaneye verilen bir imtiyaz ve eskiden beri

⁵²⁹ Fatih Ünal, "II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri", *Ermeni Araştırmaları*, sayı 20-21, Kış 2005, İlkbahar 2006, s. 98-100.

⁵³⁰ BOA. DH. ŞFR; 44/24, 1332 N 24.

⁵³¹ BOA. DH. MKT; 2299/33, 1317 N 22.

⁵³² *Tasvir-i Efkâr*, No: 177, 26 Teşrinisani 1909, s. 4.

süren bir gelenek olduğunu ifade ederek işlemlerin muhtarlıklar tarafından yapılması durumunda gecikmeler yaşanacağını iddia etti. 1 Aralık 1912'de, Aydın Vilayeti'ndeki gayrimüslimlerin dinî temsilcileri, kendi kayıtlarının muhtarlarınkinden daha muntazam olduğunu beyan ederek gayrimüslimlerin nüfus işlemlerinin metropolitlikler, murahhasalıklar ve hahamlıklar tarafından yapılmasını kararlaştırıp durumu Aydın Valiliği aracılığıyla Dâhiliye Nezareti'ne bildirdiler. Konu Sicill-i Nüfus İdaresi'ne intikal ettirildikten sonra 15 Aralık 1912'de yazılan cevapta; Sicill-i Nüfus Nizamnamesi'nin 26. maddesi gereği uygulanan sistem dışında bir uygulama yapılamayacağı hususu adı geçen vilayete bildirilerek⁵³³ öneri reddedildi.

Bu durum Ermeni mebuslar tarafından zaman zaman Meclis-i Mebusan'da da dile getirilerek Sicill-i Nüfus Kanunu'nda değişiklikler yapılması talep edildi. Erzurum Mebusu Vartges Efendi, Meclis-i Mebusan'ın 21 Şubat 1911 tarihli oturumunda yaptığı konuşmada bu konuya dikkat çekip mevcut kanundaki teferruatların çokluğunun Hıristiyan halka sıkıntı verdiğini dile getirdi.⁵³⁴

Eğitimle İlgili Düzenlemeler

Meşrutiyet uygulamaları Osmanlı aydınları tarafından titizlikle takip edilerek "İttihad-ı Anasır" çerçevesi dışına çıkılmaması için çaba gösterildi. Mesela Yunan gazetelerinde yer alan bir haberde; Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlerin ilkokullarında eski usul ve tedrisatın uygulanmasına izin verdiğini yazınca bu, Tasvir-i Efkâr gazetesinde, bunun unsurların birliği politikası açısından son derece yanlış bir karar olduğu, bütünlüğün sağlanmasına engel bir durum oluşturacağı söylenip eleştirildi.⁵³⁵ Ermeni Patrikhanesi, öteden beri Ermeni çocuklarının iyi eğitim almaları için çaba gösterirdi. Ermeni Patrikliği, II. Abdülhamit döneminde bazı Ermeni çocuklarının Mekteb-i Sultani'ye kabul edilmesi için müracaat etmiş, bu durum padişah tarafından olumlu karşılanarak 5-6 Ermeni çocuğun mektebe kabul edilmesi konusunda irade çıkmıştı.⁵³⁶

⁵³³ BOA. Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiye Tahrirat Kalemi Belgeleri (DH. SN. THR); 39/39.

⁵³⁴ Koç, *Osmanlı Mebusan Meclisinde*, s.47.

⁵³⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No: 180, 29 Teşrinisani 1909, s. 3.

⁵³⁶ BOA. İrade Hususi (İ. HUS); 160/70, 1325 L 21.

Ermeni Patrikhanesi, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra eğitimle ilgili girişimlerine biraz daha hız verdi. Patrikhane, 5 Temmuz 1909'da hükümete bir takrir vererek Ermeni milletinden yetim ve muhtaç durumda olanların kendilerine müracaat ederek ilim ve fenle uğraşma arzularını beyan ettiklerini, ancak kendilerinin tüm ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olmadıklarını, bu nedenle hükümete başvurmak zorunda kaldıklarını belirtti. Patrikhane, Bulgarlar ve Rumların yatılı ve gündüzlü olmak üzere Mekteb-i Sultani'ye 50'şer talebe soktuklarını, Ermenilerin ise mektebe ancak 8-10 talebe yerleştirebildiğini, bu durumun eşitlik ve adalet ilkesine aykırı olduğunu ifade ederek kendi cemaatine de diğer unsurlara verilen kontenjan nispetinde yer ayrılmasını ve mektebe girecek öğrencilerin Patrikhane tarafından belirlenmesini talep etti. Konunun iletiliği Maarif Nezareti, Mekteb-i Sultani'nin durumu ve bu taleplerle ilgili şu görüşleri bildirdi: "*Mekteb-i Sultani'de hâlen 120 Müslüman, 41 Rum ve 56 Bulgar ve 10 Ermeni öğrenci eğitim görmektedir. Mektepteki toplam öğrenci sayısının %20'si oranında azalınca kadar yeni kayıt alınmaması kararlaştırılmıştır. Mektebin düzenini temin için bu kararın değiştirilmesi zor görünmektedir. Eylül ayı içerisinde İstanbul dışında muntazam bir idadi daha açılacaktır. Buraya 40 ücretsiz öğrenci alınacağından bunlardan bir bölümünün Mekteb-i Sultani'deki nispetsizliği giderecek şekilde Ermenilerden seçilmesi tabiidir.*"⁵³⁷ Patrikhane altı Ermeni gencini de Bahriye Nezareti'ne göndererek bu gençlerin Bahriye Mektebi'ne alınmalarını talep etti. Ancak bu talep, "*Gençlerin mektebe alınması için bila cins ve mezhep bütün vatandaşlar için şart olan giriş sınavını vermekte muvaffak olan adaylardan seçildiği...*" gerekçesiyle reddedildi.⁵³⁸

Maarif Nezareti, Ermeni mektepleriyle ilgili bir düzenleme yaparak İstanbul'daki tüm Ermeni mekteplerine birer mesul müdür atanmasına karar verdi.⁵³⁹ Adliye ve Mezahip Nezareti, Ermeni millî mekteplerinde istihdam olunan daimi ve muvaffakatla çalışan öğretmenlerin cetvelini ve işbu mekteplerde uygulanan maarif programlarını tasdik etme kararı aldı ve Ermeni Patrikhanesi'ne gönderdiği bir tezkire ile gerekli belgeleri

⁵³⁷ BOA. Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT); 1138/41.

⁵³⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 268, 27 Şubat 1910, s. 7.

⁵³⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 345, 5 Eylül 1910, s.1.

istedi.⁵⁴⁰ Hükümet gayrimüslim okullarında yabancı öğretmen çalıştırılmasını onların dersten çok zararlı fikirler ürettikleri gerekçesiyle yasaklamış ve bu kararın titizlikle uygulanması için gerekli tedbirleri almıştı. Ancak Sırp basınında yabancı öğretmenlerin sınır dışı edileceği yönünde haberler çıkması üzerine bunun doğru olmadığı, öğretmenlerin buldukları yerde kalabilecekleri, ancak derse giremeyecekleri ifade edildi.⁵⁴¹

Cemaatler, "Kiliseler ve Mektepler Kanunu"nun çıkarılmasını istiyorlardı. Hatta Rum cemaati bunu, bazı işlerin yürütülebilmesi için İttihat ve Terakki Fırkası'na şart koşuyordu.⁵⁴² Mayıs 1911'de; Ermeni, Rum, Ermeni Katolik Patrikhaneleriyle Bulgar Eksarhhanesi kendi aralarında anlaşarak Kapı Kethüdaları aracılığıyla Adliye ve Mezahip Nezareti'ne ortak bir karar verdi. Bu karar, kiliselerle ilgili düzenlemelerin yanı sıra eğitim meselelerini de kapsıyordu. Hükümet, cemaat mektepleri hakkında teftiş hakkı baki kalmak üzere alınan kararları şu şekilde açıkladı:⁵⁴³

1. "Şimdiye kadar ruhsatsız olarak faaliyet gösteren cemaat okullarına ruhsat verilmesi, bundan sonra mektep açıldıkça yerel maarif müdürlüklerinin ruhsat vermesi.
2. Cemaat mektepleri ders programlarının Patrikhane ve Metropolitlikler tarafından tanzim ve tasdik edilmesi münasiptir.
3. Derecatı anlaşılacak ve tasdik olunmak üzere cemaat mekteplerinin umum ders programı Maarif Nezareti'ne takdim olunacağından mezkûr program değişmedikçe her sene mektep içinde ayrıca program itasına mecburiyet kalmıyorsa bu suret münasip görülmüştür.
4. Muallim ve muallimelerin diploma ve şahadetnameleri Patrikhane ve Metropolithaneler tarafından tetkik ve tasdik edilmiş ve bu suretle icrayı tedrisattaki iktidar ve ehliyetleri tahakkuk etmiş olacağından bu beyanda bedellerini vermiş olan ruhsatnamenin Maarif Nezareti'nce maarif müdürlüklerince muteber addolunmasıdır. Muallim ve muallimelerin iktidar ve ehliyetini

⁵⁴⁰ Tasvir-i Efkâr, No: 418, 19 Teşrinisani 1910, s.1.

⁵⁴¹ Tasvir-i Efkâr, No: 371, 1 Teşrinievvel 1910, s.3.

⁵⁴² Rum mebusların bunu İttihat ve Terakki Fırkası'na şart koşması hakkında bkz. Tasvir-i Efkâr, No: 317, 17 Nisan 1910, s.4.

⁵⁴³ BOA. MV; 158/22, 22 Teşrinievvel 1327.

tasdiken Patrikhane ve Metropolitliklerden yedlerine verilecek ehliyetnamelerin Maarif Nezareti'nce ve Maarif müdürlüklerince kabul olunması.

5. Askerlik mükellefi olan muallimlerin resmî mektep muallimleri gibi askerlik hizmetinden muaf tutulabilmeleri için mezkûr ehliyetnamelerin Maarif Nezareti ve maarif müdürlüklerince tasdik edilmesidir. Askerlik yükümlüsü olup ehliyetlerini Maarif Nezareti ve maarif müdürlüklerine tasdik ettirmiş olan cemaat mektepleri daimi muallimlerinin resmî mektep muallimleri gibi muamele görmesi tabiidir.
6. Cemaat mekteplerinin idare ve tedrisatını teftiş etmek üzere Patrikhane ve Metropolitlikler tarafından tayin olunan müfettişlerin memuriyetine hükümetçe muhalefet edilmeyecektir.
7. Tebaa-i Osmanî'den yeterli sayıda muallim yetişinceye kadar yabancı muallimlerin istihdamı maddesidir. Elyevm istihdam edilen yabancı muallimler hizmetlerine devam edebilecek ancak ilkokul derecesindeki cemaat mekteplerine yeniden ecnebi muallim getirilmemesi icap eder. Fakat bu eğitimin son döneminde bulunanlar için mahalli yönetimlere malumat verilerek ecnebi muallimler istihdam edilebilir.
8. Maarif müfettişi hükümete karşı mesul olan ruhani reisler bağli olarak bir mektepte teftiş yapabilmelidir. Mekteplerin teftişinin ruhani reisler tarafından yapılamayacağından maarif müfettişleri hazırladıkları raporu yerel yönetimlere verirler. Yerel yönetimler hazırlanan raporun bir nüshasını nazarı dikkate almak ve gereğini yapmak üzere ruhani reisler verebilir.
9. Maarif müfettişi ya da müdürleri tarafından mekteplerde dersler teftiş edildiğinde sakıncalı ders okutulduğu veya ehliyetsiz muallimler bulunduğu tespit edilmesi durumunda Dersaadette ise Maarif Nezareti'ne taşrada ise mahalli hükümet tarafından Patrikhane ve Metropolitliklere haber verilip aksaklığın giderilmesi talebi de hükümet tarafından kabul edilmiştir.
10. Bir mektep hakkında maarif müdürlükleri veya müfettiş ile mahalli ruhani reis arasında ihtilaf vuku bulursa bu mesele Maarif Nezareti ile Patrikhane ve Metropolitlikler aracılığıyla

hollolmadan mektep hakkında meclis tarafından icraatta bulunulmaması talebidir. Bu talep Maarif Nezareti emretmedikçe maarif memurları okullarla ilgili işlem yapmayacaktır, şeklinde kabul edildi.

11. Cemaat mektepleriyle ilgili istatistiklerin ruhani reisler tarafından tutulması talebi de münasip görülmüştür.
12. Cemaat mekteplerinin mezunlarına verilecek diploma ve şahadetnamelerin kendi lisanlarında tanzim olunacak ve bunlar Patrikhane ve Metropolitlikler tarafından tasdik olunarak tercümeleri yine Patrikhane ve Metropolitlikler tarafından tasdik edilerek hükümete ibraz edilmesi hususudur. Bu, cemaat mekteplerinden mezun olanlara verilen diploma ve şahadetnamelerin bir tarafı tercüme ve diğer tarafı kendi lisanlarıyla yazılmış olarak tanzimi ve bu suretle tanzim ve tasdik olunacak diploma ve şahadetnamelerin muteber tutulması şeklinde kabul edildi.
13. Cemaat mektepleri mezunlarına ruhani reisler tarafından tasdik edilerek verilen şahadetname ve ehliyetnamelere aynı derecede bulunan resmî mektepler mezunlarına verilen şahadetname ve ehliyetnamelere hukuken eşit tutulması talebidir. Bu talep sahiplerinin Türkçe bilgilerinin ölçülüp başarımları şartıyla münasip görülmüştür.
14. Resmî mekteplerden âlâ derecesinde mezun olup bu hükümetçe tasdik edilenlere askerlik mükellefiyeti hususunda verilen haklara sahip olmalarıdır. Bu madde, Meclis-i Mebusan'da görüşülen Askerlik Kanunu'nun altıncı maddesine tâbi görülmüştür.
15. Bu gibi mekteplerden mezun olanlar bir memuriyete talip oldukları takdirde Türkçe bilgileri, ancak memuriyetin nevine göre aranmalıdır. Bu talep de kanunen ve nizamen bir özel mektepten şahadetname istemeyen memuriyetlerin tevcihinde cemaat mekteplerinden mezun olanların Türkçe bilgileri memuriyetlerinde lazım olacağı derecede aranmalıdır, şeklinde kabul edildi.
16. Hıristiyanlar için açılacak bütün okullar için devletin ayıracağı bütçenin ilgili cemaatin ruhani reisine verilmesi talebidir. Hükümet bu talebi de kabul etmiştir.

17. Ruhani reislerin gösterecekleri lüzum üzerine cemaat mekteplerinin masraflarını karşılamak için para toplanmasına hükümetin engel olmaması talebidir. Bu talep için ruhani reislerce mektepler için yardım toplanmak istendiği takdirde bunun toplanma şekli geçerli kanun ve temayüllere göre miktarda toplanması iktiza eder.”

Osmanlı hükümeti, denetleme hakkını saklı tutmak istedi. Ancak daha sonraki uygulamalarda buna itiraz eden davranışlarla karşılaşabildi. Mesela Kumkapı Ermeni Mektebi Maarif Nezareti tarafından denetlenmek istendiğinde bu engellenmiş, hatta Patrik konuyla ilgili hükümete vermek üzere bir karar yazmaya kalkışmış fakat sonra vazgeçmiştir.⁵⁴⁴ Cemaatlerle hükümet arasında tartışma konusu olan cemaat mekteplerinin teftişinin Maarif Nezareti tarafından yapılmasıyla ilgili karar Azadamart gazetesinde şu şekilde eleştirildi:⁵⁴⁵

“Maarif Nezareti'nin tahrirati mahsus-ı gayrimüslim unsurların nail oldukları imtiyazat-ı tedrisiyeye seknedar ediyor. Bu tahrirati mahsusada maarif müfettişlerine izahat-ı matlubeye vermektan kaçınacak mektep müdürlerinin ceza alacağı belirtiliyor. Maarif Nezareti'nin Patrikhaneler imtiyazatından (muhtariyet-i tedrisiye) hakkının istigmaline karşı ne suretle tehditte bulunduğuna hayret ediyoruz. Evvelce de ispat ettiğimiz vechile Patrikhaneler imtiyazatı yalnız serbest-i edyandan ibaret olmayıp imtiyazat-ı tedrisiyemizin her türlü halelden masun kalmasına da şamildir. Bir kere daha ispata hazırız ki hükümet gayrimüslimlere ait mekteplerin idaresini yine onlara bırakmakla devlete en büyük hizmeti ifa etmiş olur. Bu düstura elime ve mezahib-i muhtelif ashabinı cami olan Türkiye'ce bilhassa elzemül tabiidir.

Eğer Maarif Nezareti tarafından idare olunan mekatibin hal-bikararı gayrimüslimlerin emr-i maariftteki fark-ı maneviyesi nazar-ı dikkate alınır da imtiyazat-ı tedrisiyemize irad edilmek istenilen halelin maarif-i umumiyemize ne kadar muzır olacağını bir kat daha zahir olur. Maarif Nezareti'nin bu kararını imtiyazatı tedrisiyeye muhalif ve mahkûmiyet kararı gibi telakki ediyoruz. Bunun birçok müşkülâtı daha olacağı şüphesizdir. Zira

⁵⁴⁴ Tanin, 1888, 27 Mart 1914, s.4.

⁵⁴⁵ Tasvir-i Efkar, No: 385, 17 Teşrinievvel 1910, s.3.

hiçbir mektep müdürü hiçbir muallim bulunamaz ki Maarif Nezareti'nin tahdidatına karşı kendi mevcudiyet-i milliyesinin aleyhinde olan öyle bir haktan feragat etsin. Yani teftişatı kabul etsin.

Osmanlılık beyinde ahenk vefakı ittihadı hâsıl ettirecek olan tedabiri şedide değildir. Nezaretin mekatibimizin ahvali hakkında malumat almasına muhalefet etmeyiz. Hükümet istediği malumatı İstanbul'da Patrikhane'den taşralarda ise metropolitliklerden alabilir.”

Gayrimüslimler tarafından açılan mekteplerin ruhsatsız olanlarına ruhsat verilmesi, 24 Ağustos 1910 tarih ve 1219 numaralı tezkirede “*Bu yıla ait olmak üzere ruhsat verilmesi ve bu okullardan mezun olan öğrencilerin şahadetnamelerinin onaylanması için Maarif Nezareti ve Maarif müdürlüklerine başvurulması, sürenin sona ermesinden sonra katiyen bu şahadetnamelerin kabul edilmemesi...*” denerek kararlaştırıldı.⁵⁴⁶

İKİNCİ BÖLÜM

İTTİFAKI ZORA SOKAN GELİŞMELER

İTTİFAKI ZORA SOKAN İÇ GELİŞMELER

Meşrutiyet'in ilânı, Türklerle Ermenilerin birlikte düzenlediği şenliklerle kutlanmıştı. Ancak kısa süre sonra yeni rejime karşı duyduğu heyecanı kaybeden din adamlarının etkisi ve hükümetin çeşitli icraatlarından duyulan memnuniyetsizlik halkın bir bölümünü endişeye sevk etti. Meşrutiyet Osmanlı Devleti'nin bir yenileşme çabasıydı ve bunun için yapılan her düzenleme, içeride gelenekçi ve modern yapının yan yana yaşamasına sebep olmakta bu da modern ve gelenekçi düşünenler arasında bir fikir çatışmasına ve geleneksel çevrelerin tepkisine zemin hazırlamaktaydı. Çünkü ulema ağırlıklı bu tepkinin nedeni, söz konusu kesimin her yeni düzenlemeyle biraz daha artan itibar ve statü kaybıydı.⁵⁴⁷ Devletin başlattığı yenileşme politikasını durduracak gücü olmayan ulema, toplumda dinî eğilimi olanları yanına çekerek kaybettiği itibarını geri kazanmaya çalıştı. Böylece bir yanda kurtuluşu modernleşmede arayan bir devlet diğer yanda onun karşısında her yenilik çabasını anlamsız bulan veya en azından yapılanlardan haberdar olmayan bir toplum ortaya çıkmıştı. Öte yandan bu ikilik sadece toplumla devlet arasında değil devletin neredeyse

⁵⁴⁷ İslahat hareketleri, kadim Osmanlı teşkilatlanması kadar belki onlardan daha fazla ilmiye sınıfını etkiledi. Çünkü ilmiye sınıfı, ıslahat hareketlerinin önünde bir engel gibi duran, en azından potansiyel olarak böyle gözüken İslâm'ın, dinî düşüncenin, yerleşik zihniyetin ve geleneksel değerlerin en öndeki temsilcisi, taşıyıcısı ve tabir yerindeyse “üreticisi” idi. Bu yüzden Osmanlı modernleşmesinin doğrudan veya dolaylı olarak bu sınıfı bir hasım gibi görmesi ve menfi yönde etkilemesi tabii olarak beklenebilecek bir şeydir. Kurumlar çerçevesinde; laik okulların açılması, nizamî mahkemelerin kurulması, Adliye, Evkaf ve Maarif nazırlıklarının kurulması gibi düzenlemeler Şeyhülislam'ın, medreselerin, müderrislerin ve dinî eğitimin, şer'î mahkemelerin ve buralarda çalışan kadıların hem faaliyet alanlarını daralttı hem de gittikçe artan bir oranda, bürokraside ve siyasi hayatta itibarlarını zedeleyip zayıflattı. Daha fazla bilgi için bkz. İsmail Kara, *İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet*, 2. baskı, İstanbul, Dergâh Yay., 2001, s.47.

⁵⁴⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 391, 23 Teşrinievvel 1910, s.3.

bütün kurum ve kuruluşlarında ve hukuki düzenlemelerinde de olmuş, modern olanla gelenekçi olan yan yana gelmişti.⁵⁴⁸

Yeni idareyi anlayanlarla anlayamayanlar arasındaki çekişmeler de buhrana sebep oluyordu. Öte yandan yeni rejimin yandaşlarının başı çektiği bazı kişilerin, eski memurlardan bazılarının yolsuzlukları ve ehliyetsizlikleriyle ilgili olarak yaptığı konuşmalar ve bu husustaki diğer söylentiler galeyana yol açmaktaydı. Birçok memurun görevden uzaklaştırılıp bir kısmının da görevinden el çektilmesi için çaba harcandığının duyulması içten içe dalgalanmalar meydana getirmekteydi. Bunun ilk örneği Bursa'da meydana geldi ve olay şu şekilde gelişti: Ulu Cami müezzinlerinden İsmail adlı bir kişi, Çarşıbaşı'na gidip "Ümmeti Muhammed'den olan buraya gelsin." diyerek ahaliyi başına toplar. Toplananlar, tekbirler getirerek Belediye Dairesi'ne giderlerken halkın bir kısmı korkarak kepenk indirir ve çarşılar kapatılır. Müezzin İsmail'in bayrağı altında toplananlar Belediye Başkanını çağırarak "Belediye kendine başka varidat bulsun. Biz, duhûliye vergisi vermeyiz. Böyle milletin zararına vergiler istemeyiz." diye bağırırlar. Belediye Başkanı, halkın hakkını koruyacağına söz vermek suretiyle ahaliyi yatıştırır ve büyük olaylar olmasının önüne geçer. Fakat ertesi gün işin rengi değişir. Bursa'nın en maruf simalarından olan Tabak Mustafa namındaki şahıs, yanında birkaç kişi olduğu hâlde hükümet dairesine giderek valinin odasına girer. Pervasızca üst köşeye kurularak vali'ye bir isim listesi verirler. Bu listede yazılı isimleri okuyan vali gelenlere ne istediğini sorar. Tabak Mustafa ile beraber Hamamcı Şükrü denilen adam valiye şunları söyler: "Okuduğun isimler, memuriyetlerinden çıkarılan adamlardır. Hükümet bunları niçin haktan mahrum ediyor. Ümmeti Muhammed'in başına gelen nedir? Selanik'ten dört buçuk türedü meydana çıkmış, hükümeti eline almış, herkesi maymun gibi oynatıyor. Bu millet; çoluk çocuk maskarısı mı oldu? Bu memurlar derhal vazifelerine iade edilecek. Eğer bu yapılmazsa neticesine karışmayız." Bunun üzerine Vali durumu merkeze bildirir ve merkezden bir tabur asker gönderilmek suretiyle Müezzin İsmail, Tabak Mustafa, Hamamcı Şükrü ve

⁵⁴⁸ M. Çağatay Okutan, "Osmanlı Son Dönemi'nde Dualizm ya da Laikleşme Çabası", *Yüzcüncü Yılında II. Meşrutiyet*, ed. Asım Öz, İstanbul, Pınar Yay., 2008, s.262.

Kalıpçı Ahmet derdest edilir.⁵⁴⁹

Müslüman ahali bu konuda Ermenilerin çeşitli girişimlerde bulunmasından ve diğer faaliyetlerinden rahatsızlık duymaktaydı. Ziya Şakir bu durumu şu şekilde değerlendirmektedir:⁵⁵⁰ "İstanbul'da Ermeni önderlerin çoğu Türk-Ermeni dostluğunu kuvvetlendirmeye; Osmanlı Devleti'ni ilmi, içtimaî ve ekonomik tedbirlerle güçlendirip toplumu birbiriyle kaynaştırmaya çalışırken ikinci plandaki Ermeni komitecileri yavaş yavaş İstanbul'da Patrikhane çevrelerine sokularak Ermeni meclislerinde çeşitli nam ve unvanlarla sızarak gizli faaliyetlerden geri durmuyorlardı.⁵⁵¹ Kısa bir zaman geçtikten sonra Meşrutiyet'in ilk günlerindeki samimiyetten eser kalmadı. Ermenilerin en önemli makamları; Rusya'dan kovulanlar, komitecilik uğrunda Avrupa ve Mısır'da aç kalan serseri diplomatlar, kalplerinde vatan sevgisi olmayanlar işgale başlamıştı. Yavaş yavaş nutuk ve lisanlar da değişiyordu. Türkler karşısında söylenen ittihat ve muhabbet sözleri ve fikirleri yerine ağır ve manasız ithamlar kaim oluyor, hele Anadolu kulüplerinde gerek Türk milletine ve gerek Osmanlı hükümetine karşı açıktan açığa husumet gösteriliyordu. Bu hâl, Anadolu'da daha elim bir hâl alıyor. Türkler kadar saf ve cahil olan Ermeni köylüleri, haris komitecilerin zehirli telkinleri altında derin ve kanlı bir uçuruma sürükleniyordu." Gayrimüslim unsurların tepki çeken başka davranışları da vardı: Mesela memurların azli konusunda Ermeni murahhasalarının listeler hazırlayıp hükümete sunması hoş karşılanmıyordu.⁵⁵² Bu türlü girişimler Ermeni Patrikhanesi tarafından da yapılmaktaydı. Patrikhane, Adana Olayları sırasında Diyarbakır'da görevli olan Redif Binbaşısı İbrahim Bey'in Ermenilere karşı kötü muamelede bulunduğunu, şu anda Sivas'ta görev yapan binbaşının Ermenilere karşı tutumunu devam ettirerek Müslüman ahaliyi Ermenilere karşı kışkırttığını ifade ederek İbrahim Bey'in görevden alınmasını Harbiye Nezareti'nden talep etti.⁵⁵³ Hıristiyan ahaliye iyi

⁵⁴⁹ Ziya Şakir, İttihat ve Terakki-I, s. 630-631. İstanbul'da Fatih Camiinde meydana gelen benzer bir olay için bkz. aynı yer, s. 660.

⁵⁵⁰ Ziya Şakir, İttihat ve Terakki-II, s. 445.

⁵⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kévorkian, Ermeni Soykırımı, s. 108.

⁵⁵² Böyle bir olay Erzurum'da meydana geldi. Halkın tepkisine yol açan bu girişim hükümet yetkililerinin de hoşuna gitmedi. Çünkü murahhasalar dîni görevleri olan kişilerdi ve siyasi konularda takrir verme yetkileri yoktu. Ayrıntı için bkz. BOA. DH. MKT; 2910/41, 1327 Ş 8; BOA. DH. MKT; 2756/81, 1327 S 10.

⁵⁵³ BOA. DH. MKT; 2780/16, 1327 Ra 8.

davranmadığı gerekçesiyle görevden alınması için taktir verilen bir diğer görevli Tokat Mutasarrıfı idi.⁵⁵⁴

Meşrutiyet hükümeti, eşitlikle ilgili kanunlar çıkararak yürürlüğe koydu. Ermeniler bu kanunların uygulanması için harekete geçtiler. Öteden beri ortaya koydukları taleplerini dillendirmeye ve Ermeni milliyetçiliği ile ilgili faaliyetlerini açıktan yürütmeye başladılar. Hatta bunları ifade eden çeşitli semboller ürettiler. Ermenistan'ı ifade eden bir kız resmi ile Van, Harput, Diyarbakır gibi vilayetleri Ermenistan gibi gösteren bayraklarla süslenmiş semboller sigara kâğıtları üzerine çizilmekte ve ahalinin görmesi temin edilmekteydi. Hükümet, "İttihat-ı Anasır" politikasına zarar verecek bu türlü simgesel ürünlerin gümrüklerden kesinlikle geçirilmemesini emretti.⁵⁵⁵ Unsurların birliği politikasını çok önemseyen hükümet, Eskişehir'de bir ihtida meselesinden dolayı anlaşmazlığa düşen ve birbirlerine bağırarak Eskişehir Müftüsü ile Ermeni Murahhasası'nın davranışlarının şehirde birliği olumsuz etkileyeceği gerekçesiyle her ikisinin de işten el çektilmesini istedi.⁵⁵⁶ Ancak Ermeni Patrikhanesi, murahhasa ile ilgili kararı kabul etmeyince Meşihat makamının tavsiyesi ile müftü ile ilgili karar da uygulanmadı.⁵⁵⁷

Ermenilerin bu hareketleri Müslüman vatandaşları tedirgin ediyordu. Bazı yöneticilerin toplumun hassasiyetlerini göz ardı edip Hıristiyanlara yoğun ilgi göstermesi bazı Müslümanların hoşuna gitmemekteydi.⁵⁵⁸ Birçok şehirde Meşrutiyet rejimini sembolize eden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şubeleri vardı. Rejime muhalif olanlar da bazı kulüpler kurarak örgütlendi. İttihat-ı Muhammedî ve Fedakâran-ı Millet Cemiyeti bunlara

⁵⁵⁴ BOA. DH. MKT; 2634/50, 1326 N 23.

⁵⁵⁵ BOA. DH. EUM. THR; 7/2, 1327 N 20. Ancak bu emrin çok da uygulanmadığı daha sonra Edirne Ermeni Murahhasanesi'nde aynı resimlerin bulunmasından anlaşılmaktadır. Resimlerin, Kudüs Patrik Vekâleti'ne tayin olunan eski Edirne Murahhasası Tanil Efendi tarafından oraya konduğu yeni Edirne Murahhasa Vekili tarafından ifade edilmiş ve Murahhasa Vekili bu resimlerin her yerde bulunduğunu, yasak olduğunu bilmediğini ifade etmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için Ermeni Patrikhanesi'nden Adliye ve Mezahip Nezareti'ne verilen 25 Mayıs 1915 tarihli tahrirat suretine bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube Evrakı (DH. EUM. 2. Şb); 73/14, 1333 B 12.

⁵⁵⁶ BOA. BEO; 3843/288167, 1329 M 9.

⁵⁵⁷ BOA. BEO; 3847/288478, 1329 M 17.

⁵⁵⁸ Adil Bağdadlıoğlu, *Uzun Oluk (İstiklâl Harbinde Maraş)*, bas. Ali Rıza Pişkin, Ülkü Basımevi, İstanbul 1942, s.17.

örnektir.⁵⁵⁹ 1908 seçimleri böyle bir ortamda yapıldı. Dolayısıyla 1908 seçimleri öncesinde, seçime katılan Ahrar ve İttihat ve Terakki fırkaları arasında yürütülen kampanyada eski ve yeni rejim taraftarları arasındaki çekişme dikkat çekti. Ayrıca seçim sonuçları da göstermektedir ki ne yeni rejimi savunan İttihat ve Terakki ve ne de eski monarşist rejimi savunan çeşitli güçler seçim sonuçlarını bütünüyle kendileri lehine çevirebilecek kadar ezici bir güce sahipti. Eski ve yeni rejim taraftarlarının her ikisinin de etkin olduğu yerlerde küçük veya büyük çapta olaylar çıkması, bu siyasi çekişmenin toplumun birbiriyle ilişkilerini olumsuz etkilediğini göstermektedir. Kasım ayının sonlarına gelindiğinde seçimler hâlâ sürmekteydi. İttihat ve Terakki Rumeli vilayetlerinin birçok bölgesinde zafer elde etmişti ve Batı Anadolu'da da aynı şekilde olacağı beklentisi vardı. Ama Orta Anadolu'dan seçilen mebusların çoğu ulema sınıfındandı. Arnavut mebusların ağırlıklı bir bölümünü ise daha çok aşiret reisleri ve onların akrabaları oluşturuyordu. Orta Anadolu ve Arap vilayetlerinde seçim mücadelesi; dinî ve siyasi olmak üzere iki temel eksen üzerinde yürütülüyordu. Dinî eksende Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında eskiden beri süregelen çatışma, siyasi eksende de Müslümanların eski rejim yanlısı olanlarıyla devrim taraftarları arasındaki çatışma seçimleri etkilemekteydi. Seçimlerde Müslümanlar çoğunluğu alarak Hıristiyanları devre dışı bıraktılar. İki tarafta da dinin siyasete alet edilmemesi gerektiğini düşünenler varsa da çoğunluk baskın çıkıyordu. Seçimde yenilgiye uğramalarıyla öfkelenen Hıristiyanlar tüm suçu Türklerin üstüne atmaya ve Kanun-ı Esasi'yi reddetmeye hazırıldılar. İddialarına göre hükümet, seçim çevrelerini bir Hıristiyan çoğunluğu imkânsız kılacak şekilde düzenlemişti. Hıristiyanlar ayrıca şiddet ve katliam tehditlerinin birçok bölgede seçmenlerin toplu bir şekilde oy sandıklarından uzak kalmalarına neden olduğunu da söylüyorlardı. Hâlbuki Hıristiyanların başarılı olamamasının gerçek sebebi birbirlerinin davasına destek olmayıp işbirliği yapamamalarıydı.⁵⁶⁰

Müslümanlar arasındaki anlaşmazlık irdelenirken tutucu ve liberalleri monarşistlerden ayrı tutmak gerekir. Eski rejimin geri gelmesini isteyen karşı devrimciler, Sultan Abdülhamit döneminde çıkar sağlamış ve eski

⁵⁵⁹ Kemal Çiçek, "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz", 1909 Adana Olayları Makaleler, ed: Kemal Çiçek, TTK Yay., Ankara 2011, s.15.

⁵⁶⁰ Kânsu, 1908 Devrimi, s.273.

düzen yeniden kurulursa yine bu durumdan fayda görecek olanlardı. İktidardan düşürülen bu grup sayıca kalabalık ve güçlü olmasına rağmen etkisini kaybettiğinin farkındaydı ve açıkça karşı devrimci bir seçim propagandası yapmaya cesaret edemiyordu. Gerçek çatışma sayıca az ama iyi örgütlü İttihatçılarla hurafelere inanan cahil ve bağınaz Müslüman halk arasında olacaktı.⁵⁶¹ Seçim atmosferinde ilk ayaklanma 24 Ağustos'ta Bursa'da oldu. Bursa'dan seçilen mebuslar Ömer Fevzi Hoca, Hafız Ahmet Hamdi Efendi, Abdullah Sabri ve Bursalı Mehmet Tahir Bey idi. Bunlardan sadece Bursalı Mehmet Tahir İttihatçıydı. Küçük bir kasaba olan Burdur'da eski rejim yanlıları Kasım ayında hükümet konağını basarak memurları tartakladılar. Buradan İttihat ve Terakki listesinden Ömer Lütfi Efendi seçimleri kazanacak ancak bundan kısa süre sonra partisinden istifa ederek eski rejimi getirmeye çalışan güçleri destekleyen Ahali Fırkası'nı kuracaktır.⁵⁶² İttihat ve Terakki'nin desteklenmediği ve din adamlarının anayasaya karşı çalışma başlattığı bir başka yer de Edirne vilayetine bağlı Gümülcine idi. Burada, anayasa karşıtı bir konuşma yapması nedeniyle bir din adamının tutuklanmasından sonra karışıklıklar çıktı. Ulema, sancak çıkararak ahaliyi ayaklanmaya kışkırttı. Müslüman ahali hükümet konağını basıp Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra tayin edilen bazı memurların görevden alınmasını istedi. Ayaklanmanın bastırılması için bölgeye piyade taburları sevk edildi.⁵⁶³ İttihat ve Terakki'ye destek vermeyen diğer yerler arasında Konya, Kayseri, Maraş gösterilebilir.

Toplumun birbiriyle ile olan ilişkilerini etkileyen diğer bir konu da ekonomiktir. Eski düzende birtakım haklar elde etmiş olan çıkar çevrelerinin Meşrutiyet'in ilanı ile bunları kaybetme ihtimalinin ortaya çıkması onları, doğrudan doğruya rejime muhalefet etmek yerine dini dinamikleri kullanarak özellikle Müslüman ahaliyi galeyana getirmeye sevk etmiştir. Böylece ortaya çıkacak karışıklıklardan sonra istediklerini elde etmeyi ummuşlardır. Olayların perde arkasında ilk bakışta ekonomik sebeplerin olduğu göze çarpmasa da 1909 Adana Olayları'nda nüfus artışının Ermeniler

⁵⁶¹ Kansu, *1908 Devrimi*, s.293.

⁵⁶² Ülkenin tamamından seçilen mebuslar ve partileri için bkz. Kansu, *1908 Devrimi*, s.377-446.

⁵⁶³ Fond Politarkhiv, No: 230, Yetkili Gizli Danışman Zinoviyev'in Raporu, 146. s.48. 1061, 24 Ekim/6 Kasım 1908, s.151.

ve Müslümanlar arasındaki arazi anlaşmazlıklarını körüklemesi,⁵⁶⁴ Maraş'taki olaylarda da Meşrutiyet döneminde tayin edilen mutasarrıfın yaptığı bazı düzenlemelerin eşrafın çıkarlarına ters düşmesidir. Eşraf, bu düzenlemeleri engellemek için mutasarrıftan kurtulmak istemiş ve bunun için de Müslüman-Hıristiyan karşıtlığını kullanmıştır.⁵⁶⁵

Meşrutiyet'in ilanından sonra genel af ilan edilmesiyle birçok komiteci Ermeni yurda dönme imkânı buldu. Hükümet "her şeyi serbest bıraktığı gibi" silah ticaretini ve ithalatını da serbest bırakmıştı.⁵⁶⁶ Bu, ahalinin hızla silahlanmasına zemin hazırladı. Ermeniler, Meşrutiyet idaresinin kendilerine verdiği geniş özgürlükten yararlanarak, "ilk aşamada kendilerini savunmak", daha sonra da "hak iddialarını saldırgan biçimde elde etmek" amacıyla ülkeye kolaylıkla silah ve mermi sokabiliyorlardı.⁵⁶⁷ Mesela Kayseri'ye gönderilmek üzere İzmir Limanı'ndan silah sevkiyatı yapıldığı bu silahların ele geçirilmesiyle anlaşıldı.⁵⁶⁸ Bu o kadar dikkat çekici boyutlara ulaşmıştı ki Adana'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen bir telgrafta; İstanbul'da silah satan dükkânların haricinde manifaturacı, kuyumcu gibi birçok dükkân ve mağazada da silah satıldığı ve silah taşıma izni olmayan birçok kişinin silah taşıdığına dikkat çekilerek bu durumun asayiş bozabileceği belirtildi. Bunun önüne geçmek için silah dükkânları dışındaki dükkân ve mağazalarda silah satışının yasaklanması ve silah taşıma ruhsatı

⁵⁶⁴ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tetsuya Sahara, "A Hidden Agents: Dispute Over The Armenian Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909", *1909 Adana Olayları Makaleler*, Ed: Kemal Çiçek, TTK Yay., Ankara 2011, s.98-102. Ayrıca krş. Garabet K. Moumdjian, "Reevaluating The April 1909 Adana Ordeal", *1909 Adana Olayları Makaleler*, ed: Kemal Çiçek, TTK Yay., Ankara 2011, s.177-178.

⁵⁶⁵ Nejla Günay, "II. Meşrutiyet'in İlanı'nın Maraş'ta Algılanışı", *Uluslararası Osmanlı Dönemi'nde Maraş Sempozyumu*, cilt III, 4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş, Kahramanmaraş 2013, s.233-245.

⁵⁶⁶ Cemal Paşa; Hatırat, haz. Metin Martı, 5. baskı, Arma Yay., İstanbul 1996, s.359. Cemal Paşa'nın "Hatırat"ının baskıları arasında bazı farklar olmasından dolayı eserin diğer baskılarında Adana Ermeni olaylarının anlatıldığı bölümler için bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Tamamlayan, Behçet Kemal, Selek Yay., M.Sıralar Matbaası, 1959, s.348-355; Cemal Paşa, *Hatırat(1913-1922)*, haz. Ahmet Zeki İzgöer, *Hatıralarla Yakın Tarih Dizisi*, Nehir Yay., İstanbul, 2006, s.348-357. Silah almanın ne kadar kolay ve sıradan bir iş olduğu konusunda bkz. Vahakn N. Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımını*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2007, s.215.

⁵⁶⁷ Salâhi R. Sonyel, İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909), *Belleten*, cilt LI, sayı 199-201, TTK Yay., Ankara, Aralık 1988, s.1267.

⁵⁶⁸ *Takvim-i Vekayi*, Adet: 240, 31 Mayıs 1325, s. 1.

olmayanlara silah mağazalarından bile silah satılmaması ve ruhsatın kolay verilmemesi yönünde bir karar alınarak derhâl uygulamaya konması istenmişti.⁵⁶⁹ Bazı gazetelerin halkı tahrik eden yayımlar yapması da Müslüman ve gayrimüslim halkın birbirine olan bakışını etkilemiş, olaylar çıkmasında büyük rol oynamıştır.⁵⁷⁰

Sadaret makamına sunulan bir yazıdan, Adana ve çevresinde Müslümanlarla Ermenilerin birbirlerinin hareketlerini çok dikkatli gözlemeye başladıkları anlaşılmaktadır. Bu yazıya göre; Ermeniler, nüfusu sırf Ermeni olan kazalar oluşturup buraların Zeytun ve Haçin'de olduğu gibi Hıristiyan yöneticiler tarafından idare edilmesi için çalışmaktadır. Bunun için eski Çokmerzimen Köyü Dört Yol kasabasına dönmüştür. Adana Ermeni Murahhaslığı, 5-6 yıl önce Vali Bahri Paşa ile iyi ilişkiler kurmak suretiyle Payas kasabasının Dört Yol'a nakli için uğraşmış, ancak Payas Kaymakamı Celal Bey'in buna karşı çıkmasıyla sonuç alamamıştır. Yazının devamında belirtildiğine göre; "*Şimdi dünyanın her yerindeki Ermeniler Dört Yol'un Akdeniz'deki konumu nedeniyle buranın gelişmesine özel bir önem vermektedirler. Bu durum hükümetin dikkatini çekmiş ve bölgeye bir kışla inşa edilerek asker konuşlandırılmış ve ayrıca buradaki polis ve jandarma gücü de artırılmıştır. Ancak Ermeniler bu fikirlerini uygulamak için çalışmalarını devam ettirerek bu sefer de Kilikya Katogikosluğu'nun girişimiyle Cebelibereket Sancağı'nın merkezini Dört Yol veya Erzin'e nakledilmesini istemişler, gerekçe olarak da Ermenilerin İslamların zulmü altında ezilmesini göstermişlerdir. Adana valisi buna ikna olarak livanın Dört Yol civarındaki Erzin Köyü'ne nakledilmesine müsaade etmiştir. Bu işte katogikosun amacı toplam 100 bin nüfustan 90 bininin Müslüman olduğu bir yere Ermeni mutasarrıf tayin ettirebilmektir. Zira Erzin Köyü çok kenarda bir yerdedir. Bundan sonra bir karışıklık çıkarıldığı takdirde yaşanan zorlukları dile getirerek Büyük devletleri de işin içine katıp liva merkezini Dört Yol'a taşınmasını gündeme getirecekler ve bu konuda Osmanlı Devleti'ne baskı yapacaklardır. Böylece liva merkezi hâline getirilen ve*

⁵⁶⁹ BOA. ZB; 332/51, 1325 N 22.

⁵⁷⁰ Adana Divan-ı Harbi Örfi'si olayların çıkışında büyük sorumluluğu olan bu gazetelerin yayınlanmasını yasakladı. Patrikhane, Ermenice olan bu gazetelerin bazılarının Divan-ı Harbi Örfi'nin görev sınırları dışında çıkarıldığını belirterek konunun yeniden incelenmesini istedi. Bkz. BOA. DH. MKT; 2863/34, 1327 C 12.

*nüfusu sırf Ermeni olan Dört Yol'a bu yolla Ermeni mutasarrıf atanmasının yolu açılacaktır. Nüfusu 10 bin olan bu yer sayesinde 90 bin nüfus Müslüman Ermeniler tarafından idare edilecektir. Bu yüzden bu şeytanca fikrin akim bırakılması için mutasarrıflığın Osmaniye'ye taşınması vatanın selameti için gereklidir.*⁵⁷¹

Yöneticiler halkın durumunu gözleyememiş ve endişelerini giderememiştir. Bazı yerlerde buna basiretsizlik de eklenince olayların sonuçları çok ağır olmuştur. Süleyman Nazif, Meşrutiyet içinde bir fetret devrinden söz etmekte ve konu ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:⁵⁷² "*Milli Aşireti reisi haydut İbrahim'in isyanıyla ibtida edip Adana fâciasıyla hitam-pezir olan devre-i Meşrutiyet- evet 10 Temmuz'dan 14 Nisan'a kadar olan müddet, meşrutiyet içinde bir fetrettir- ne zâyîât-ı güzesteği tazmin, ne makâsıd-ı müstakbeleyi hâriciye ise daha ziyade merâret-meşhûndur: Avusturya Bosna-Hersek'in ilhâkını, Bulgaristan istiklâlini ilân için bu girûdâr-ı inkılâbî fırsat ittihaz ettiler.*"

Maraş Olayları

Meşrutiyet'in ilânı ilk günlerde Maraş'ta da sevinçle karşılandı. Ancak durumun gerçekte böyle olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Hıristiyanlara anayasal haklar verilmesi ve onların bu hakkı kullanmak istemesi Halep vilayetinin genelinde hoşnutsuzluğa yol açtı. Bu hoşnutsuzluk Halep'e bağlı Maraş'ta başka sebeplerle birleşince Müslüman ve Hıristiyan çatışmasına zemin hazırladı.⁵⁷³ Öte yandan karışık bir ortamda gerçekleştirilen 1908 seçimlerinde Hıristiyan ahalî Maraş'ta varlık gösteremedi. Seçimler sonucunda iki Müslüman mebus seçildi. Meclis-i Mebusan'da Kadızade Hacı Hasan Fehmi Efendi ve Bayezidzade Mehmet Şükrü Efendi Maraş'ı temsil etme yetkisini elde etti. Seçim sonuçlarına göre yeni rejimin önderi İttihat ve Terakki Partisi Maraş sancağında dikkate değer bir varlık gösteremedi.⁵⁷⁴

Meşrutiyet idaresinin tesisinden sonra Maraş mutasarrıflığına 15 Eylül

⁵⁷¹ 18 Aralık 1907 tarihli bu yazı için bkz. BOA. DH. TMİK-S; 72/28, 1326 M 19.

⁵⁷² İbrahim Öztürkçü, *Süleyman Nazif İttihat ve Terakki'yi Anlatıyor Abdülhamid'in Âhı*, Selis Yay., İstanbul 2014, s.131.

⁵⁷³ Fond Politarkhiv, No: 37, Yetkili Gizli Damışman Zinoviyev'in Raporu, Büyükdere, 246. s. 53. 192, 21 Şubat/6 Mart 1909, s. 250-251.

⁵⁷⁴ Günay, *II. Meşrutiyet'in İlanının*, s. 238.

1908'de Hayri Bey tayin edildi.⁵⁷⁵ Mutasarrıf, Maraş'ta sıtma hastalığının birçok insanı rahatsız etmesine bir çözüm yolu bulmak amacıyla çalışmalar yaptı. Mutasarrıf, şehre çok yakın mesafede çeltik ekilmesinin şehrin havasını bozduğunu, fakir fukaranın bu yüzden sıtmaya yakalandığını tespit ederek bunun önüne geçmek istedi. Bu konuyla ilgili düşüncelerini Vilayet İdare Meclisi'nde açarak çeltik ziraatının halkın sağlığını tehdit etmeyecek şekilde düzene koyulmasıyla ilgili bir karar çıkarılmasını istedi. Üyelerin çoğu arazi sahipleri ve çeltik ziraatı yapanlardan oluşan İdare Meclisi, bu haklı talep karşısında açık bir muhalefet gösteremedi.⁵⁷⁶

Çeltik ziraatı ile uğraşan ve aynı zamanda Meşrutiyet yönetiminin en önemli muhaliflerinden olan Hafız Mustafa ve Musa bin Paşa Hasan Efendiler yanlarına aldıkları bazı kişilerle pirinç ziraatı nizamnamesinin uygulamaya konmamasını mutasarrıftan talep ettiler, fakat bir sonuç alamadılar. Bunun üzerine Mutasarrıf Hayri Bey'in bu icraatına engel olmak isteyen çeltik ziraatçıları başka çareler aramaya koyuldu.

Mutasarrıf Hayri Bey, Meşrutiyet'in getirdiği kardeşlik, eşitlik prensiplerini Maraş'ta da hissettirmek amacıyla hatipten o güne kadar Ulu Cami'de verilen hutbelerde söylenen ve "Allahım! Din düşmanlarını ve kâfirleri kahret" anlamına gelen "*Allahümmekhir a'dâena ve a'daididîn vakhiri'l-keferete ilâ ahir*" duasını okumamasını istedi. Mutasarrıf, "*Şimdi harp var Hristiyanları böyle dualarla kuşkulandırmaya ne lüzum vardır, bin seneden beri kahurlarına dua ettiğimiz hâlde kaç gâvur öldü. Elinden gelirse İslamların Hristiyanlar derecesinde yükselmesine çalış...*" diyerek düşüncelerini ifade etti.

Ulu Camiin hatibi kendisine verilen emre riayet ederek 24 Aralık 1909 günü Cuma hutbesinde anılan duayı okumaz. Bir taraftan da ahaliden bazı kişilere mutasarrıfın duayı yasakladığını anlatır.⁵⁷⁷ Bu durum mutasarrıfın gönderilmesiyle ilgili çare arayan çeltik üreticilerine bir fırsat verir. Mutasarrıfı yıpratmak için sebep arayan eşraf ve arazi sahipleri, bu durumu dillerine dolayıp mutasarrıf aleyhinde kamuoyu oluşturmaya çalışır. Meselenin büyümesi üzerine ahali müftüye başvurarak "*Hutbede gâvurlar*

⁵⁷⁵ BOA. İ. DH; 1469, 1326/Ş-69.

⁵⁷⁶ Besim Atalay, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, Ukde, Kahramanmaraş 2008, s.108-109.

⁵⁷⁷ BOA. DH. MKT; 2695/84, lef 2. Ayrıca krş Atalay, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, s. 109.

hakkında dua caiz mi, değil mi? Bize fetva ver." diye sorar. Ancak müftü olumlu ya da olumsuz hiçbir cevap vermeyince ahali başka hocalara gidip aynı soruyu yöneltir. Onlar, "*Müftü varken bize söz düşmez, müftüye sorun*" deyince mesele sürüncemede kalır. Bu arada çeltikçiler konuyu körüklemeye devam ederler ve iş "*Camide dua kaldırılıyormuş*" şekline bürünür.⁵⁷⁸

Halep Valisi Reşit Bey'in olaylardan bir gün sonra hazırladığı rapora göre; bazı kişiler Ulu Camii hatibinden, bundan sonra hutbede gayrimüslimlere beddua etmesini ister ve aksi takdirde olacıklardan kendilerinin sorumlu olmayacağı tehdidinde bulunur. 27 Aralık 1908 günü Ulu Camiye gelen Hafız Mustafa, ikinci namazından sonra camiin minberinde bulunan yeşil sancağı alıp yaklaşık 200 kişi olan kalabalığın eline vererek onları hükümet binasına yönlendirir. Çarşı ve sokaklarda bu kişilere 700-800 kişinin daha katılması ve kalabalığın "*Şeriat isteriz*"⁵⁷⁹ naralarının sokakları doldurması olaya önyak olanların cesaretini iyice artırır. Bunun üzerine aslında amaçları Mutasarrıf Hayri Bey'in çeltikle ilgili icraatını engellemek olan asilerin elebaşları kalabalığı mutasarrıfın evine yönlendirir. Kalabalık mutasarrıfın evini basıp kapı ve pencereleri taşa tutar ve daha sonra telgrafhaneye gidip İstanbul'a telgraflar yağdırır. İsyancılar ancak akşam karanlığının bastırması üzerine dağılmaya başlar.⁵⁸⁰

Olayın Maraş Kumandanlığı'na bildirilmesinin ardından şehirde devriyeler gezdirildi ve olayların devam etmesi ihtimaline karşı bölgeye bir tabur nizamiye askeri sevk edildi. Halep Valisi, Meşrutiyet idaresini kabullenemeyen bazı kişilerin bu tarz hareketlerinin önüne geçilmesinin rejimin devamlılığı açısından önemli olduğunu vurguladı.⁵⁸¹ Mutasarrıf Hayri Bey, olayların yaşandığı 27 Aralık 1908 günü Babıâli'ye bir telgraf çekti ve kendisinin Cuma Hutbesi'nde yer alan bazı ifadelerin bundan sonra söylenmemesini istediğini belirterek "*Şu zamanda her vakitten ziyade Osmanlı Devleti'nin bütün unsurlarının birlik ve beraberliğinin sağlanmasının önemli olduğunu, bu yüzden hutbelerde diğer unsurları kırıcı*

⁵⁷⁸ Atalay, *Maraş Tarihi ve Coğrafyası*, s.109.

⁵⁷⁹ "Şeriat isteriz!" sloganı Osmanlı siyasi kültürü için yeni olmayan, "Yapılanları istemeyiz!", veya "Bunları doğru bulmuyoruz!" şeklinde özetlenebilecek sosyal tepkilerin en uygun ve etkili şekilde ifade ediliş hâlidir. Bkz. Kara, *İslâmcuların Siyasî Görüşleri*, s. 54.

⁵⁸⁰ Eşraf tarafından olayların nasıl geliştiği hakkında verilen bilgilerin de bulunduğu bu telgraflarla ilgili olarak bkz. BOA. BEO; 3619/271425.

⁵⁸¹ BOA. DH. MKT; 2695/84, lef 2. Ayrıca bkz. Günay, *II. Meşrutiyet'in İlanının*, s. 240.

ifadeler kullanılmaması...” hakkında nasihatta bulunduğunu bildirdi. Hayri Bey telgrafta, olaylardan altı gün önce Liva İdare Meclisi’nde alınan karar gereği pirinç ziraatıyla ilgili düzenlemeler yapıldığını ve bundan sonra pirinç ziraatı yapmak isteyenlerin ruhsat alması gerektiğinin ilan edilmesinden rahatsız olanlar bulunduğunu yazarak kanuna aykırı olarak pirinç ekmeğe alışık olan ve her vesilede Meşrutiyet idaresinin aleyhinde söylemlerde bulunan Müftü Mustafa, Hacı Hasan, Dedezade Hacı Mehmet, Dedezade Ömer, Hüdayızade Tahsin efendilerle İmaret Yolu beylerinden Ali, Hakkı ve Mehmet beylerle hamilerinin, nizamnamenin uygulanmaması konusunda kendisini tehdit ettiklerini anlattı. Mutasarrıf Hayri Bey, Meşrutiyet idaresini çekemeyen ve Hıristiyan hemşehrilerine dost gözüyle bakamayan bu gibi insanlara gerekli cezanın verilmemesi durumunda Kanun-ı Esasi’nin ve hükümetin ne kadar muktedir olduğunun tartışmaya açılacağı uyarısında bulundu.⁵⁸² Öte yandan şehirde yaşanan olaylar üzerine eşraf, ulema ve halktan bazı kişiler Meclis-i Ayan başkanlığına telgraflar çekerek Mutasarrıf Hayri Bey ve icraatlarını şikâyet etti. Karışıklıkların çevrede duyulması üzerine bazı kazalarda da olaylar çıkma ihtimali ortaya çıktı. Pazarcık kazasında ahalinin memurlara saldırması üzerine orada görev yapan bazı memurlar Maraş’a kaçtı. Mutasarrıf Hayri Bey de öldürüleceği endişesiyle Antep’e kaçtı. Hükümet Hayri Bey’i görevden aldı ve yerine Ali Haydar Bey Maraş Mutasarrıfı tayin edildi.⁵⁸³ Bundan sonra hutbenin ne şekilde okunacağı Maraş ahalisinin titizlikle takip ettiği bir konu oldu. Olaylardan sonraki Cuma günü sayıları 5000 civarında olan halk hutbeyi dinlemek üzere Ulu Cami’ye geldi. Maraş Kumandanı Mehmet Bey’in ifade ettiğine göre; *“Kalabalığın büyük kısmı hutbenin ne şekilde okunacağını merak ettiği için camiye gelmişti. Herhangi bir olay çıkmasını istemediğim için hatibe hutbeyi eskiden olduğu şekliyle okumasını söyledim. Hutbenin eski usul okunmasıyla Müslüman ahali sükunet içinde camiden ayrıldı.”*⁵⁸⁴

Maraş’taki olaylarla ilgili 40 kişi tutuklandı. Mutasarrıf Hayri Bey’in icraatlarına karşı çıkan olayların herhangi bir siyasi tarafı bulunmadığı ve *“vaka-i adiyeden”* olduğu gerekçesiyle davanın Nizamiye Mahkemesinde

⁵⁸² BOA. DH. MKT; 2702/74, lef 2.

⁵⁸³ Günay, II. Meşrutiyet’in İlanının, s. 240-241.

⁵⁸⁴ BOA. DH. MKT; 2706/67, lef 1.

görülmesi davalılarca talep edildi.⁵⁸⁵ Ancak Harbiye Nezareti konunun incelenmesini istedi. Olayların adı değil siyasi olduğu tespit edildiğinden davanın Maraş Divan-ı Harbi Örfi⁵⁸⁶’si tarafından görülmesi kararlaştırıldı.⁵⁸⁷ Yargılamalar sırasında zanlılar Meşrutiyet idaresine karşı olmak ve eski rejimi geri getirmek için çalışmakla suçlandı. Dava 18 Temmuz 1909 tarihinde tamamlandı. Ulema ve eşraftan bazı kimseler 1 ay ile 2.5 yıl arasında değişen hapis cezasına çarptırıldı.⁵⁸⁸

Kayseri Olayları

Kayseri’de Türk ve Ermeni toplumlari arasında nifak tohumları atma gayreti gösterenler ortaya çıktı. Bu konuyla ilgili olarak Ankara Vilayeti’ne daha Meşrutiyet ilân edilmeden önce bazı şikâyetler yapılmıştı. Bu şikâyetlerden biri, Kayseri Ermeni Murahhasası’nın Ermeni davasını yeniden uyandırarak Müslüman ve Hıristiyanları birbirine düşürüp suçu Müslümanların üzerine atmaya çalıştığı ile ilgiliydi. Bunun üzerine Ankara Valiliği, Kayseri Mutasarrıflığı’ndan aldığı bilgiler doğrultusunda Murahhasa Ter Dad Efendi’nin Kayseri gibi daha önce Ermeni olayları yaşanmış bir yerde görev yapmasının mahzurlu olabileceğini ifade ederek kendisinin bir başka yerde görevlendirilmesinin daha uygun olacağını bildirdi.⁵⁸⁹ Şehirde hissedilen gerginlik, bazı yabancı gazetelerde *“Kayseri’de gerici bir ayaklanma olacak!”* şeklinde haberler yapılmasına yol açmıştı.⁵⁹⁰ Şikâyetlere sebep olacak bazı somut deliller olması Kayseri’de bir gerginlik çıkacağı endişesini beraberinde getirdi. Mesela Ermenistan’ı sembolize eden bir resimde yer alan kız resmi Ermenistan hükümdarını ifade etmekteydi. Benzer içerikler bulunan bir kartın ahaliye dağıtılması ve bunun murahhasa

⁵⁸⁵ BOA. BEO; 3589/269156.

⁵⁸⁶ Adana’da 14 Nisan 1909’da başlayan olayların etkisi Maraş’ta da hissedilmiş ve Mayıs ayı başında burada bir Hıristiyan-Müslüman çatışması meydana gelmiştir. Hükümet Maraş’ta 14 Mayıs’ta örfi idare ilân etmiş, ardından bölgeye Divan-ı Harbi Örfi heyeti göndermiştir. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nejla Günay, 100. Yılında 1909 Maraş’ta Ermeni Olayları, Ukde, Kahramanmaraş 2009, s. 51-57.

⁵⁸⁷ BOA. BEO; 3576/268190.

⁵⁸⁸ Davada kime hangi cezanın verildiği liste ve ayrıntılı bilgi için bkz. Günay, II. Meşrutiyet’in İlanının, s. 242-243.

⁵⁸⁹ BOA. BEO; 3335/250052, 1326 Ca 15. Ayrıca bkz. BOA. BEO; 3323/249199, 1326 R 29.

⁵⁹⁰ Kansu, 1908 Devrimi, s. 312.

marifetiyle yapıldığının belirlenmesi bu somut delillere örnek kabul edildi.⁵⁹¹ Ter Dad Efendi'nin görev yerini değiştirmek gibi bir tasarruf söz konusu olmadığı gibi murahhasa hakkındaki şikâyetler de son bulmadı. Ankara Valisi Hazım Bey,⁵⁹² Kayseri'de karışıklık çıkarmak için çalışanlar bulunduğunu ve murahhasanın da bu karışıklıklara zemin hazırlayan bir tutum sergilediğini, kendisinin şehirde sevilmeyen bir isim olduğunu ve Ermenilerin de kendisinden hoşnut olmadığını belirterek şehirde hassasiyetin arttığını, küçük bir adı vakanın büyük olaylara yol açabileceğini belirtti. Vali, şehirde olaylar çıkmasının önünü almak için bu sebeplerin ortadan kaldırılması gerektiğini, Murahhasa Efendi'nin bu tip olayların içinde yer alıp almayacağı belli olmasa bile bazı davranışlarının kendisini şaibeli ve istenmeyen adam hâline getirdiğini, o yüzden başka bir mahalde görevlendirilmesinin daha münasip olacağı yönünde kanaat bildirdi.⁵⁹³

Kayseri Mutasarrıflığı'nın murahhasa hakkındaki talepleri duyulunca bu konu Ermeni matbuatında gündeme getirilerek mutasarrıfa karşı bir karalama kampanyası başlatıldı. Mutasarrıfın Ermeniler hakkında iyi niyetli olmadığı ve merkezi hükümete yanıltıcı bilgiler verdiği konusu işlenerek Kayseri'de bir papazın katledildiği yönünde haberler yapıp mutasarrıf yıpratılmaya çalışıldı. Bunun üzerine hükümet Ankara Valiliği'ne, Patrikhaneye mahallinden papaz katledildiğine ilişkin bilgi gelmediğinin tespit edildiğini, bu yüzden Ermenice gazeteye yapılan ihbarın asılsız olabileceğini belirterek yine de konunun soruşturulmasını emretti.⁵⁹⁴ Ankara Valiliği'nin soruşturması sonunda Manzume-i Efkâr gazetesinde 22 Ekim 1908 tarihinde yayımlanan isimsiz ihbarın tamamen asılsız olduğu anlaşıldı. Ancak bu, Kayseri'de her şeyin yolunda olduğu anlamına da gelmiyordu ve bir süredir devam eden huzursuzluklar yeni ve daha tehlikeli bir boyut kazandı. Ankara Valisi'nin bildirdiğine göre; iki Ermeni'nin bütün mahalleleri dolaşarak "*Ermenilere katliam olacaktır!*" şeklinde şayia çıkardığı, Kayseri ulemasının Meşrutiyet'e taraftar olmadığı şeklinde bir

⁵⁹¹ Ankara Vali Vekili Ali Atıf Bey'in, Patrikhane'nin duruma el koymasını istediği 1 Ekim 1908 tarihli yazısı için bkz. BOA. DH. MKT; 2622/28, 1326 N 8.

⁵⁹² Doktor Bahattin Şakir, Ankara Valisi Hazım Bey ile ilgili olarak eski rejimi geri getirmeye yönelik fikirleri olduğu değerlendirmesini yapmakta ve valinin icraatlarından pek hoşnut görünmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Bahaddin Şakir Bey'in Biraktığı*, s. 591.

⁵⁹³ Vali'nin 8 Aralık 1908 tarihli şifre telgrafı için bkz. BOA. DH. MKT; 2653/35, 1326 L 15.

⁵⁹⁴ BOA. DH. MKT; 2657/63, 1326 L 19.

bilginin de ahaliye aktarıldığı ve bunun Ermeni Murahhasası tarafından tertip edildiği belirlendi. Vali, kamuoyunu yanlış yönlendirmeye cüret edenler hakkında kanuni işlem başlatıldığını, ancak murahhasa hakkındaki işlemlerin usullere aykırı olmaması için yetkili makamlar olan Ermeni Patrikhanesi ile Adliye ve Mezahip Nezareti'ne yazıldığını bildirdi. Daha bu yazışmalar devam ediyorken 4 Kasım 1908'de Kayseri Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen bir şifrede Ermenice gazetelerin Kayseri ile ilgili asılsız haberler yapmaya devam ettiği bildirilerek Kayserili polis Artin'in istifası ile ilgili haberlerin yanlış olduğunu beyan etti. Mutasarrıflığın belirttiğine göre; polis Artin, vücutça polislik hizmetine uygun olmadığını belirterek istifa etmiştir. Ama daha önce şehirde yaşanan bir olay Artin Efendi'yi zor durumda bırakmıştır. Setenönü Çarşısı'nda bir Hıristiyan delikanlısının, silah taşınması yasak olduğu hâlde silahlı olarak dolaştığını gören birkaç Müslüman'ın polise, "*Şu Hıristiyan'ın elindeki silahı alın!*" demesi üzerine polis silahı almadan Ermeni delikanlısının gitmesine izin vermiştir. Bunun üzerine Müslüman ahali olayı şikâyet etmek için hükümet konağına gitmiştir. O gün yaşanan olay bundan ibaret olsa da daha önce yaşanan gerginliklere yenileri eklendi. Ermeniler alenen silah taşımaya başladıkları gibi Müslüman ahaliyi tahkir ve tahrik ederek kimin silah ve cephaneye ihtiyacı varsa bize gelsin diyerek gözdağı vermeye kalkışmışlar ve sebepsiz yere dört askerin üzerine silah atmışlardır. Ermeni Murahhasası'nın bütün gayretine rağmen şehirde herhangi bir ciddi olay vuku bulmadığı da Mutasarrıf Cemal Bey tarafından arz edilmiştir.⁵⁹⁵

Kayseri'de Ermeni ve Müslümanlar arasında gerginlik çıkarmak için çalışıldığı aylar önceden tespit edilse de bunun önü alınamadı. 1909 yılının ilk günlerinde istenmeyen hadiseler yaşandı. Şura-yı Ümmet'te yer alan habere göre Kayseri'deki olaylar şu şekilde gelişti: Kayseri'de iki Ermeni delikanlısı biri silah atmak, diğeri de jandarmayı darp etmek suçlamasıyla tutuklanır. Yapılan tahkikatta bunların suç işledikleri belirlenir. Ancak ceza kanununda bu suçun karşılığı olarak bir ceza hükmü bulunmadığından dolayı kefaletle serbest bırakılırlar. Bu durumu Müslümanların aleyhine bir hareketmiş gibi görmek isteyen birkaç kişi ahaliyi mutasarrıf, memurlar ve adliye aleyhine kışkırtır. Kısa sürede binlerce kişi hükümet dairesi önünde

⁵⁹⁵ BOA. DH. MKT; 2651/104, 1326 L 4.

topllanır. Mutasarrıf ve bazı memurları küçük düşüren davranışlar sergilenir. Çarşılar kapanır ve şehirde her an daha büyük olaylara yol açacak bir infial yaşanır. Durumun Dâhiliye Nezareti tarafından haber alınmasıyla 10 Ocak 1909'da Nazır Hüseyin Hilmi Paşa tarafından umum ahaliye hitaben bir telgraf çekilir. Paşa telgrafta; Meşrutiyet idaresiyle tüm ahaliye eşitlik getirildiğini, getirilen kanunlarla suçluların cezalandırıldığını, bütün vatandaşların aynı haklara sahip olduğunu, hiç kimsenin diğerinden üstün olmadığını, bu kanunların korunmasının da devletin görevi olduğunu, memurlar hakkında şikâyetleri varsa bunu valiye bildirmelerini, yeni yönetime halel getirecek davranışlar olursa bunun da cezalandırılacağını söyledi. Şura-yı Ümmet, haberin son kısmında "Ermenice yayın yapan gazetelerden rica ederiz ki olaylar sadece bundan ibarettir. Abartılı haberler vererek halkın tahrik edilmemesine dikkat edilmelidir." şeklinde çağrıda bulunmaktaydı.⁵⁹⁶

Bu olaydan sonra şehirde sükûnet sağlansa da Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında olaylar çıkacağı şayiisi devam etti.⁵⁹⁷ Bunun üzerine Kayseri'nin bağlı olduğu Ankara Valiliği, yeni olaylara meydan vermemek için çeşitli tedbirler aldı. Öncelikle mutasarrıf hakkında soruşturma açıldı. Olaylarda sorumluluğu olanların başka bölgelere tayin edilmesi gerekli görülerek bu konuda çalışmalar yapmak üzere savcı yardımcısıyla merkez vilayetten gönderilecek bir tahkik heyeti görevlendirildi. Öte yandan Kayseri Müftüsü, Kayseri Fırka Kumandanı ve mutasarrıfı soruşturmak için Ankara'dan deneyimli bir memur görevlendirilmesi kararlaştırıldı. Asayişin temini için bölgeye 200 nefer zabitan sevkine ve bunlar gelene kadar da Haçin'de bulunan Seyyar Jandarma Birliği'nin Kayseri'ye gönderilmesine karar verildi.⁵⁹⁸

Bu tedbirlerin alınması bölgede yaşayan Hıristiyan ahaliyi teskin etmeye yetmedi. Özellikle Ermenice yayın yapan gazetelerin hiçbir olay yokken büyük olaylar varmış gibi yayınlar yapması bu korku ve tedirginliği daha da artırdı. 14 Şubat 1909 tarihinde (Brenen) imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne çekilen Fransızca telgrafta şunlar söylenmekteydi: "İslamlar

⁵⁹⁶ Şura-yı Ümmet, No: 130, 30 Kanunusani 1324, s.5.

⁵⁹⁷ Bu konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Şura-yı Ümmet, No: 151, 20 Şubat 1324, s.3.

⁵⁹⁸ Şura-yı Ümmet, No: 134, 3 Şubat 1324, s.6.

Hükümet Konağı'nı istila ettiler. Hıristiyanları koruduğu için mutasarrıfı tart etmek istiyorlar. Eğer mutasarrıf giderse himayesiz kalırız." Bu konuyla ilgili olarak Ankara Valisi Hazım Bey Dâhiliye Nezareti'ne şu değerlendirmeyi yaptı: "Esas mesele İslam ahalinin mutasarrıfı kaldırmak istemesi, Hıristiyanların da bundan endişelenerek dükkânlarını açmaması ve sevk edilen 250 ihtiyat askerine rağmen tansiyonun düşmemesidir. İstanbul'dan sevk edilen taburlar dört gün içinde Kayseri'ye ulaşacaktır. O zaman olayların tamamen yatışacağı düşünülmektedir. Asayiş bozanlar süratle adalete teslim edilecektir. Her ihtimale karşı bir tabur daha asker sevk, İstinaf Reisi'nin acil olarak gelmesi, hatta hemen gelemiyorsa telgraf ile emir vermesi kabul olunacaktır."⁵⁹⁹

Ermenice gazetelerde bu konuyla ilgili abartılı ve yanlış yayınların devam etmesi üzerine Şura-yı Ümmet bölgede bulunan Ankara Valisi ve Dâhiliye Nezareti arasında yapılan yazışmaların bir kısmını yayımladı. Soruşturmanın başlamasının hemen ardından olayların müsebbip ve mürettibi olduğu düşünülen altısı Ermeni, 11'i Müslüman olmak üzere toplam 17 kişi tutuklandı.⁶⁰⁰ Valinin bildirdiğine göre; Müslümanlardan İmam zade Mehmet Bey, Hadi ve Hacı Zühtü efendilerin 26 Temmuz'da Kayseri'de daha çirkin olayları teşvik ettikleri belirlendi. Ayrıca buradan kaldırılan Redif Mirlivası Hakkı Paşa başkanlığında bir heyet oluşturularak bazı memurların idam cezasına çarptırıldığını, daha sonra kendilerini askerî dairede hapseden bir cemiyet üyesi olduğunu, kendilerinin hıyanet ettiklerini ve Ermeni Murahhasasının da bu heyete üye olduğunun Harbiye Nezaretince belirlendiğini ifade etti. Ayrıca Hakkı Paşa kumandanlıkta bulunduğu için ilk sıralarda tahkikat yapılamadığı ve olayların takibattan mahrum kaldığı, tahkikatın devam ettiği bildirildi.⁶⁰¹ Harbiye Nezareti'ne daha önce gelen bir ihbarda bu durum dile getirilmişti. Buna göre; Mirliva Hakkı Paşa ile Ermeni Murahhasası'nın 40 kişiden oluşan bir cemiyet kurarak bazı memurları açığa aldıkları, daha sonra da onlardan daha önceden aldıkları paraları geri ödemelerini istedikleri ve kalan vergi borçlarını tahsil etmeye çalıştıkları bildirilmiş ve askerlerin bu türlü davranışlarının münasip olmayacağı

⁵⁹⁹ Şura-yı Ümmet, No: 135, 4 Şubat 1324.

⁶⁰⁰ Şura-yı Ümmet, No: 149, 18 Şubat 1324, s.4.

⁶⁰¹ Şura-yı Ümmet, No: 155, 24 Şubat 1324, s.3.

belirtmişti.⁶⁰² Kayseri’de soruşturma büyük bir hızla tamamlandı. Bunun sonucunda eski Liva Kumandanı Hakkı Paşa ile Mehmet Bey cinayetle, geri kalan 29 kişi ise olayları tahrik etmekle suçlandı. Suçlananlar arasında Ermeni Murahhasası da vardı.⁶⁰³ Kayseri’ye dört alay ve dört tabur sevk edilmiş ama bunlar sevk edildiğinde zaten olaylar yatışmıştı.⁶⁰⁴

Ankara Valisi Hazım Bey, 22 Şubat’ta Kayseri’den çektiği telgrafta, olayların 20 Ocak 1909’da bazı kişilerin ahaliyi tahrik edip liva mutasarrıfını kaldırmak istemesiyle başlayıp geliştiğini, ancak daha sonra alınan tedbirlerle olayların büyümesinin önlendiğini bildirdi. Şu anda ne Kayseri’de ne de çevresinde herhangi bir olay söz konusu olmadığı hâlde bazı yayın organlarında tam tersi haberler verilmeye devam edildiği belirtildi.⁶⁰⁵ Ankara Valisi Hazım Bey ve İstinaf Reisi Ömer Lütfü Beyler Kayseri’ye geldiğinde Müslüman ve Hıristiyan ahali arasında kötü şeyler olacağına dair şayialar doluşa da böyle kötü şeyler yaşanmadı. Hatta Ermenilerle Türklerin hiçbir sebep yokken birbirlerine kötü davrandıkları için mahcubiyet hissettikleri, şu anda herkesin işinde gücünde olduğu ve olaylar nedeniyle 12 kişinin tutuklu bulunduğu bildirildi.⁶⁰⁶

Olayların tamamen bitmesinden sonra Dâhiliye Nezareti, Kayseri Müftüsü Enver Efendi, Ermeni Murahhasası Ter Dad Efendi, Rum Metropolit Vekili Atranos, Katolik Murahhasası Artin Efendi ile Protestan Rahibi’ne bir telgraf göndererek unsurlar arasında birlik ve beraberliğin sağlanıp Meşrutiyet rejiminin korunması için çalışmalarını istedi. Bu isimler cevaben Nezarete çektikleri telgrafta; kendilerinin de millet ve vatanın selameti için her şeyi yapabileceklerini ve Mutasarrıf Cemal Bey’e karışıklık sırasında bütün ahaliyi koruyan tutumundan dolayı teşekkür ettiklerini bildirdiler.⁶⁰⁷ Şura-yı Ümmet, 7 Nisan 1909’da bir teşekkür metni yayımladı. Bu metin şu şekildedir: “*Kayseri’de bir süre önce meydana gelen olaylardan sonra yatıştırıcı önlemler alarak hadisenin büyümesinin önüne geçilmesi, Meşrutiyet idaresine sahip çıkarak vatandaşlar arasında eşitliğin*

⁶⁰² BOA. DH. MKT; 1289/97, 1326 Ş 10.

⁶⁰³ Şura-yı Ümmet, No: 161, 2 Mart 1325, s.4.

⁶⁰⁴ Şura-yı Ümmet, No: 167, 8 Mart 1325, s.3.

⁶⁰⁵ Şura-yı Ümmet, No: 155, 24 Şubat 1324, s.3.

⁶⁰⁶ Şura-yı Ümmet, No: 166, 7 Mart 1325, s.3.

⁶⁰⁷ BOA. DH. MKT; 2807/99, 1327 R 18.

*savunulmasında gösterdikleri hassasiyet nedeniyle hükümet, Harbiye Nezareti, Kayseri halkı, Kayseri Metropolit, Ermeni Katolik Vekili, Ermeni Protestan Vekili ve Ermeni Rahibi’ne şükranlarımızı sunarız.*⁶⁰⁸

Adana Olayları

Adana’da, olaylar⁶⁰⁹ 9 Nisan 1909 Cuma günü, İsfendiyar ve Rahim isimindeki iki Müslüman gencin Ohannes adlı bir Ermeni tarafından vurulmasıyla başladı. İki Müslüman’ı öldüren Ohannes hemen Kıbrıs’a kaçtı.⁶¹⁰ Müslümanlar, yerel yönetimden katilin Ermenilerden alınmasını isterken Ermeniler de önceden bir Ermeni’yi öldürmüş olan bir Müslüman’ın kendilerine verilmesini, aksi takdirde zanlıyı teslim etmeyeceklerini söylediler. Bunun üzerine hükümet yetkilileri katili yakalamak istediye de başarılı olamadı. 13 Nisan akşamı Ermenilerin birkaç Müslüman’ı öldürdükleri şayiasının çıkması üzerine ortalık tekrar karıştı ve bir Ermeni’nin cesedinin bulunmasıyla da çatışmalar başladı.⁶¹¹ Adana’da 14 Nisan 1909’da başlayan olayların büyümeden bastırılması için Harbiye Nezareti tarafından çeşitli tedbirler alınarak Mersin, Tarsus, Beyrut gibi yerlerdeki birliklerin derhal Adana’ya sevki kararlaştırıldı.⁶¹² Ancak Adana Valisi Cevat Bey’in Sadaret makamına çektiği telgraftan bu tedbirin yeterli olmadığı, Adana’daki olayların artarak devam ettiği, ahalinin tehlikeli bir şekilde depolardaki silah ve cephaneyi yağmaladığı, üstelik karışıklıkların hızla yayılarak Tarsus’a da sıçradığı ve Tarsus’a yardım gönderilemediği anlaşılmaktadır.⁶¹³ Piskopos Muşeg’in, yaptığı plan dâhilinde Ermeniler, daha önceden Dört Yol askerî kışlası yakınında 1000 dönüm civarında arazi satın alarak etrafında siper ve hendekler kazmışlardı. Karışıklıklar kısa süre

⁶⁰⁸ Şura-yı Ümmet, No: 184, 25 Mart 1325, s.2.

⁶⁰⁹ 1909 yılında Adana ve çevresinde meydana gelen olaylarla ilgili olarak bkz. Seda Bayındır, *Adana Ermeni İsyanı (1909)*, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997; 1909 Adana Olayları/Makaleler, Ed. Kemal Çiçek, TTK, Ankara, 2011; Vahakn Dadrian, “The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust”, *Armenian Review*, 41, no. 4/164 (Winter, 1988): 1-16.

⁶¹⁰ Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında*, s.215. Olayın basit bir namus meselesinden kaynaklandığı iddiaları için bkz. aynı yer. Ermenilerin, Kıbrıs’ın İngiliz idaresine geçtiği 1878 yılından sonra adayı silah deposu ve eğitim kampı olarak kullanmaları konusunda ayrıca bkz. Günay, *Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine*, s.115-126.

⁶¹¹ *Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi*, s.86-87.

⁶¹² BOA. BEO; 3534/264992.

⁶¹³ BOA. BEO; 3535/265119.

sonra Dört Yol'a sığırdı. Burada pamuk işçisi olduğu bahanesiyle Zeytin ve Van'dan gelen çok sayıda Ermeni toplanmıştı. Dört Yol'da silahlı 400 Ermeni'nin, ağaçları kesip yangın çıkardıkları ve çevredeki Müslüman köylerini kuşattıklarına dair haberler gazetelerde yer almaya başladı.⁶¹⁴ 16 Nisan'da Nacarli Ermenileri ellerindeki dört topla civardaki Müslüman köylere ateş açtı. Koziçli İmamı Gök Müftü ile birçok Müslüman'ı öldürüp birçoğunu da yaraladılar.⁶¹⁵ Öte yandan Adana çevresinde Kürt ve Türkmen aşiretlerinin olması hükümetin olayları kontrol etmesini zorlaştırdı.⁶¹⁶

Hükümet merkezinin Adana Valiliği ile yazışmalarından güvenliği sağlayacak personel temininde sıkıntılar yaşandığı, bu nedenle hükümetin valiliğe bu iş için görevlendirilmek üzere 50 polis, 100 jandarma alma yetkisi verdiği görülmektedir.⁶¹⁷ 16 Nisan'da olayların Bahçe Kazası'nda çok şiddetli seyrettiği, asker sevki mümkün olmadığından İslâhiye ahalisinden asker toplanmasının dahi düşünüldüğü ve Bahçe Kaymakamlığı'nın Ermenilerin istila tehdidi altında olduğu İstanbul'a bildirildi.⁶¹⁸ Cebelibereket Mutasarrıflığı'ndan Adana Valiliği'ne gelen telgraflarda da durumun ne kadar kötü olduğu ve çatışmanın boyutları ortaya konmaktaydı. Buna göre Payas hapishanesindeki mahkûmların kaçtığı, güvenlik güçlerinin cephanesi olmadığından dolayı olaya müdahale edemedikleri, Ermenilerin saldırıları nedeniyle çok sayıda Müslüman'ın öldüğü, Dört Yol'a bağlı Ocaklı, Üzerli gibi Müslüman köylerinin Ermenilerin saldırılarına karşı savunmasız durumda oldukları ve köylülerin cephanesinin olmadığı bildirilmekteydi.⁶¹⁹

Mahalli Kumandanlık, 5. Ordu Müşiriyeti ve Adana Jandarma Kumandanlığı, Harbiye Nezareti'ne 18 Nisan 1909 tarihinde, Adana'da meydana gelen karışıklıkların sona erdiğini, 24 saatten beri hiçbir vukuat yaşanmadığını, icap eden yerlere asker yerleştirildiğini, köylerde bile

⁶¹⁴ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 202, 23 Nisan 1325, s.15.

⁶¹⁵ Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, haz. İsmet Parmaksızoğlu, TTK Yay., Ankara 1982, s.68-70. Ayrıca bkz. Yusuf Ziya Bildirici, *Adana'da Ermeniler'in Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Kök Yay., Ankara 1999, s.50-51.

⁶¹⁶ Dadrian, *İttifak Devletleri Kaynaklarında*, s.217.

⁶¹⁷ BOA. BEO; 3535/265120.

⁶¹⁸ BOA. DH. MKT. PRK; 2826/95.

⁶¹⁹ BOA. BEO; 3535/265123.

karakollar oluşturulduğunu bildirdi.⁶²⁰ Ancak bazı gazeteler halkı endişelendirip tahrik etmeye yönelik yayınlar yaptı. Mesela Puzantion gazetesinin 22 Nisan 1909 tarihli nüshasında, İkdam ve Osmanlı gazetelerinde yer alan bazı haberlerden alıntılar yapılarak Dâhiliye Nezareti'nden Adana Valiliği'ne yazılan iki telgrafta, yabancılara mahsus müesseselerle konsoloslara bir zarar verilmemesi uyarısı yapıldığı, bu uyarıdan "*başkalarına ne isterseniz yapın!*" anlamı çıkarılabileceği konusunu ele alan bir haber yapıldı. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, bunu yalanlayarak bu konuyla ilgili çekilen 14 Nisan 1909 tarihli telgrafta Takvim-i Vekayi'de yayımladı:⁶²¹ "*1 Nisan 1325 tarihli iki kuta telgrafname-i atfilerine cevaptır. İhtilal ve yağmagirlik şayan-ı teessüf ve hemen önünün alınması elzemdir. Harbiye Nezareti Celilesi'ne de tebligat icra edildi. Deminki telgrafta tavsiye olunduğu üzere kumandanlıkla hemen bil-muhabere mevcut askerden ve jandarmadan mürekkep kollar çıkarılarak ve en garip mevakiden acilen asakir-i kaifiye celb olunarak asayişin bir dakika evvel behemahal takriri yağmakirliğin suret-i katiyede menni, ve suhuf-ı ahalinin yekdiğerine tecavüz etmelerine zinhar meydan verilmemesi ve peyderpey malumat itası mütemennadır...*" Bu konu, "*Bu telgraftan fazlasıyla rencide olduk.*" diyen Ermeni mebuslar tarafından meclis gündemine taşındı ve burada da tartışıldı.⁶²²

19 Nisan tarihinde Adana'dan çekilen telgrafta şehirde sükûnet olduğu, ihtiyaç olan yerlere asker sevki yapıldığı ve buna devam edildiği, yangınlara sebep olanlara karşı takibat ve tahkikatın devam ettiği, emniyetin sağlanması için çalışıldığı bildirildi.⁶²³ 20 Nisan'da da Kozan Sancağı'nda durumun sakin olduğu, karışıklık sırasında Haçin Ermenileri tarafından Tekke Redif Taburu efradıyla jandarmalardan gasp olunan 16 martini tüfekten 14'ünün Ermeni Murahhasası tarafından teslim edildiği ve Cebelibereket Sancağı ile Dört Yol'da da sükûnet hâkim olduğu bildirildi. Mersin Mutasarrıflığı da son altı gün zarfında Hasyas nahiyesine bağlı köylerde herhangi bir olay meydana gelmediğini, aynı şekilde Adana'da da

⁶²⁰ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 186, 6 Nisan 1325, s.1.

⁶²¹ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 190, 10 Nisan 1325, s.1. Ayrıca krş. BOA. BEO; 3536/265127.

⁶²² Seda Bayındır Uluskan, "Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri ve ve Olayın Meclisteki Yankıları", *1909 Adana Olayları Makaleler*, ed: Kemal Çiçek, TTK Yay., Ankara 2011, s.244.

⁶²³ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 198, 19 Nisan 1325, s.2.

olay olmadığını bildirdi.⁶²⁴

İngiliz Konsolosu daha sonra olayların yaşandığı mahalleri sakıncalı olur uyarısına rağmen tekrar gezmek isteyince yanına askerler verilmek suretiyle talebi karşılandı. Ancak Ermeniler grubun üzerine ateş etti ve bu sırada İngiliz Konsolos kolundan yaralandı. Olayı bizzat yaşayan konsolos Ermenilerin planlı bir hareket içinde olduklarının anlaşıldığını ifade ederek yetkilileri alınan tedbirlerden dolayı kutladı. Bu sırada Ermenilerin yollara hâkim noktalarda mevzilenerek gelen geçenlere ateş ettikleri, bazı kadınların üst aramalarında üzerlerinde içi dolu tabancalar ele geçirildiği görüldü.⁶²⁵ 17 Nisan'da Mersin'e gelen İtalya torpido kumandanıyla İngiliz, Fransız ve Alman zırhlılarının kumandanları Adana Valiliği'ne gelip şehirdeki durum hakkında bilgi aldılar. Karışıklıkların önünü almak için alınan tedbirleri isabetli bulup şehirde asayişin sağlanmalarından dolayı yetkilileri tebrik edip Mersin'e döndüler.⁶²⁶

Kazalarda ise asayişin hâlâ sağlanamadığı Adana Valisi'nin telgrafından anlaşıldı. Vali Cevat Bey, 19 Nisan 1909'ta Sadaret makamına çektiği telgrafta Kozan Sancağı'nın Haçın, Sis ve Kars; Cebelibereket Sancağı'nın ise Erzincan, Dört Yol, Osmaniye ve Bahçe taraflarında olayların hâlâ devam etmekte olduğunu, bu bölgelerden gelmekte olan haberlerin Müslüman ve Ermeni ahaliyi endişeye sürüklediğini ve böylece Adana'nın asayişinin de tehlikeye girdiğini belirterek acil asker gönderilmesini istedi.⁶²⁷

Adana Valisi Cevat Bey, 20 Nisan 1909'da çektiği telgrafta; Adana merkezinde dört gündür asayişin hâkim olduğunu, dükkânların açıldığını, İçel ve Mersin'de de durumun sakin olduğunu, iki gün önce karışıklık çıkan Tarsus'ta asayişin şimdilik sağlandığını, Cebelibereket Sancağı'nın Dört Yol, Hassa, Osmaniye ve Bahçe kazalarıyla bunların bazı köylerinde olayların elan devam ettiğini belirtti. Vali; Çeçen, Avşar ve Kürt aşiretlerinden bazılarının yağmacılık amacıyla karışıklık yaşanan bölgelere girdiğini, bunların Sis ve Kars'a yönelik saldırılarına memur, zabıta ve ahalinin güçlülükle karşı koyduğunu, gittikçe artmakta olan bu türlü olayların önünü

⁶²⁴ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 199, 20 Nisan 1325, s.2.

⁶²⁵ BOA. BEO; 3536/265166.

⁶²⁶ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 199, 20 Nisan 1325, s.2.

⁶²⁷ BOA. BEO; 3537/265233.

almak için bölgeye nizamiye taburları ve süvari bölükleri gönderilmesi gerektiğini bildirdi.⁶²⁸ Hükümet olayların tamamen sona erdirilmesi için Halep ve Adana valiliklerine, ahalinin can, mal, ırz güvenliği için ne gerekiyorsa yapılmasını, herhangi bir ayırım yapılmadan haklarının gözetilmesini, yağma ve çatışmaya sebep olan aşiretlerin cezalandırılmasını emretti.⁶²⁹

Hükümetin aldığı tedbirlere rağmen Adana'da 14 Nisan günü başladıktan üç gün sonra biten çatışmalar 25 Nisan 1909'da yeniden başladı. Ermeni mahallesinden silah sesleri gelmesinden sonra Müslüman ahali hükümete koşuşturmuş ve şehirde büyük bir kargaşa hâkim olmuş farklı noktalarda çıkan yangınlar ahalinin endişelerini daha da artırmıştır. Olaylara askerî birliklerin müdahale etmesiyle ertesi gün sükûnet sağlandı. Ancak Hassa, İslahiye, Haçın* ve Dört Yol'da çatışmaların devam ettiği haber verildi.⁶³⁰ Harbiye Nazırı Salih Hulusi Paşa, Adana'da Ermenilerin 25 Nisan 1909'da bir karakolu basıp üç askeri şehit ettiklerini, ancak sükûnetin sağlandığını ve şehrin iki gündür sessiz olduğunu Sadrazama bildirdi.⁶³¹ Olaylar sırasında Ermenilerin Akdeniz yoluyla dışarıdan destek aldığını düşündürecek bazı gelişmeler yaşandı. 5 Mayıs 1909 günü gece saat üç civarında İçel sahilinde Garip Sekun Köyü muhtarıyla diğer bir adamın, Silifke'nin Çayağzı deniz bölgesinde bir vapurun yanındaki iki gemiyle 30-40 Ermeni'yi sahile çıkardığını ve buna devam edildiğini gördüğünü söylemesi Müslüman halkın endişeye kapılmasına sebep olmuş ahali güçlülükle sakinleştirilmiştir.⁶³²

Adana ve çevresinde çıkan olayların çok şiddetli olmasından dolayı bu olayların çevre vilayetlere sıçraması ihtimali vardı. Özellikle Adana'ya komşu olan Halep vilayetinde hem Müslüman halkın hem de Ermenilerin

⁶²⁸ BOA. BEO; 3538/265303.

⁶²⁹ BOA. BEO; 3539/265364.

*Bugün Adana'nın Saimbeyli ilçesi.

⁶³⁰ BOA. BEO; 3539/265356. Krş. BOA. DH. EUM. 2. Şb; 6/31, 1333 C 16.

⁶³¹ BOA. BEO; 3542/265639. Aynı konuyla ilgili olarak Adana Valisi Cevat Bey'in gönderdiği ve Meclis-i Mebusan'da okunan telgraf için bkz. *Takvim-i Vekâyi*, Adet:203, 24 Nisan 1325, s.5. Bu telgrafta Ermenilerin askerler üzerine ateş açtıkları, çıkardıkları yangınları söndürmeye çalışan tulumbacılara da aynı şekilde saldırmak suretiyle yangının söndürülmesine engel olmaya çalıştıkları ve askeri güçlerin sayıca yetersiz kaldığı ifade edilmektedir.

⁶³² *Takvim-i Vekâyi*, Adet:203, 24 Nisan 1325, s.1.

silahlanmış olması bu endişeleri artırmaktaydı. Asayişin bozulmaması için çabalayan Halep'teki güvenlik birimleri, "Asayiş-i lâzime icrastıyla her ikisine de kendilerine tecavüz vuku' bulmadıkça hiç kimseye taarruz etmeyeceklerine" dair yemin ettirdiler. Asayişin temini için de güvenlik önlemlerini artırdılar ve vilayete acil olarak takviye birlikler gönderilmesini hükümetten istediler.⁶³³

Bütün gayretlere rağmen olayların Halep vilayetine sıçraması önlenemedi. Halep Valisi Reşid Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne, Adana'da başlayan olayların Kozan, Osmaniye ve Dört Yol'a sıçradığını, bazı aşiret ve Türkmenlerin olaylara karışarak Beylan kazasına bağlı Ferikhan köyünde oturan bazı Ermenileri öldürüp bazılarını da yaraladıklarını haber verdi. Ayrıca o civardaki 142 Ermeni'nin Mersilzâde Mustafa Paşa'nın konağına sığındıklarını, burada birkaç gün misafir edildikten sonra Halep'te hükümet görevlileri tarafından emniyetlerinin sağlandığını, pek çok Müslüman'ın evinin yakılmış olduğunu bildirdi.⁶³⁴ Ancak karışıklıklar bundan ibaret değildi ve hükümet birçok yerde neler olduğunu öğrenmek konusunda bile sıkıntı çekmekteydi.⁶³⁵ Adana'da başlayan olaylar; Bahçe, Maraş, Hamidiye, Antakya, Tarsus, Payas, Haçin, Erzin ve diğer yerlere de yayıldı. Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki çatışmalar büyük bir iç savaşı andırmaktaydı.⁶³⁶ Üstelik olayların Halep Vilayeti'ne de sıçramasıyla iş çığırından çıktı ve bastırılması çok daha müşkül bir hâl aldı. 19 Nisan 1909'da Zeytin'da Ermenilerin hükümet konağını kuşattıkları, asayişin tamamen ortadan kalktığı, kazada bu durumu düzelterek kuvvet olmadığından bölgeye hemen asker sevk edilmesi Halep Valisi Reşit Bey tarafından talep edildi.⁶³⁷ Halep Valisi, kısa süre sonra bu telgrafına ek olarak gönderdiği telgrafta olayların Antakya'ya sıçradığını ve orası için de asker sevk edilmesini,⁶³⁸ 20 Nisan 1909'da ise olayların Maraş'a da sıçradığını, ölen ve yaralananlar olduğunu belirterek buraya da acil olarak asker gönderilmesi gerektiğini bildirdi.⁶³⁹

⁶³³ Sabah, 27 Nisan 1909.

⁶³⁴ Halep Valisi'nin Dâhiliye Nezareti'ne 23 Nisan 325 tarihli arzı için bkz. BOA. Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdare Kalemi (DH. MUI); 2-1/3, 1327 Ca 16.

⁶³⁵ Aynı belge.

⁶³⁶ H. Charles Woods, *The Danger Zone of Europe*, Londra: Fisher Unwin, 1911, s.155-156.

⁶³⁷ BOA. DH. MKT. PRK; 2828/8.

⁶³⁸ BOA. DH. MKT. PRK; 2827/82.

⁶³⁹ BOA. DH. MKT. PRK; 2828/54.

Müslümanlarla Ermeniler yalnız Çukurova'da değil İskenderun Körfezi dolaylarındaki sahil boyunca her yerde birbirleriyle çatışıyordu. Olaylarda ölenlerin sayısı oldukça kabarıktı.⁶⁴⁰

Adana ve bağlı kaza ve köylerle Halep vilayetine bağlı Maraş ve Antakya'da 14 Mayıs 1909'da sükûnetin tamamen sağlandığı ve mahallerinden ayrılan halkın yavaş yavaş evlerine dönmeye başladıkları bilgisi mahalli yetkililerce Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.⁶⁴¹ Ancak bu bilginin her kaza için geçerli olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Dört Yol'daki Müslümanlar, Cebelibereket Mutasarrıfı Asaf Bey'e bir telgraf çekerek daha önce aralarında bir düşmanlık olmadığı hâlde Ermenilerin aniden saldırması üzerine kendilerinin de savunmaya geçtiğini, saldırıların karşılıklı olarak durdurulması için Ermenilere haber gönderdiklerini, ama onların askerî elbiseler giyerek "Yaşasın Ermenistan!" diye bağırarak suretiyle kendilerini tahrik ettiklerini, şayet yardım gelmezse Ermenilerin Dört Yol'daki bütün Müslümanları öldüreceklerini bildirdi. Bu gelişme üzerine Asaf Bey, Dört Yol'a gelerek Ermenilere nasihat etti ve işgal ettikleri kışlayı boşaltıp silahlarını teslim etmeleri konusunda onlara bir yazı yazdı. Hükümetten de acil yardım istedi. Ancak Ermeniler, gelen askerî birliğe silahları teslim etmediler. Ulema, Ermenilerin bağımsız devlet kurma amacıyla olmalarından dolayı bu ihtilal yabancı devletlerin müdahalesini sağlama umuduyla Adana ve çevresinde başlattıklarını, devletin birçok iç ve dış problemler yaşadığı ve İstanbul'da da ihtilal yapıldığı sırada Ermeni bağımsızlığının temin edilmeye çalışıldığını, üstelik de olayların sorumlusu olarak Müslümanların gösterildiğini ve bunun katiyen gerçeği yansıtmadığını ifade eden bir bildiri hazırlayarak Meclis-i Mebusan Başkanlığı'na gönderdi.⁶⁴²

Ermeni Patrikhanesi Muhtelit Meclisi de olayları görüşüp vardığı sonuçları Sadaret makamına sundu. Patrikhane, Müslüman ahaliden bir kısmının Meşrutiyet rejimini istemediğini ve rejimin ilan edilmesinin sorumlusu olarak Ermenileri görmelerinden dolayı onlara karşı düşmanca hisler beslediklerini, devlet görevlileri zamanında tedbirler almadıkları için

⁶⁴⁰ Bkz. Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerine*, s.1274-1275.

⁶⁴¹ *Takvim-i Vekayi*, Adet:208, 29 Nisan 1325, s.1. Ayrıca bkz. *Takvim-i Vekayi*, Adet:212, 3 Mayıs 1325, s.1.

⁶⁴² BOA. DH. MKT. PRK; 2829/124.

olayların çığırından çıkıp Ermeni halk aleyhine geliştiğini, Ermenilerin Müslümanlara saldıracağına dair şayiaların ahaliyi korkuya sevk ettiğini, Çerkezlerle aşiretlerin saldırılarına engel olunamadığını ifade ederek bölgede yeni tedbirler alınmasını aksi takdirde bu türlü olayların başka yerlerde de görülebileceğini belirtti. Patrikhane; bölgeye İstanbul'daki Hareket Ordusu örneğindeki gibi etkin bir gücün sevk edilmesini, olaylarda sorumluluğu olan devlet görevlilerinin derhal azledilip Divan-ı Harp'te yargılanmalarını, Divan-ı Harbi Örfi ilan edilip suçluların yakalanıp cezalandırılmasını, yağmalanan malların iadesini ve muhtaç duruma düşen ahaliye devlet hazinesinden yardım edilmesini istedi.⁶⁴³ Adana İstinaf Savcılığı da olayları soruşturmak üzere Meclis-i Mebusan'ın bir heyet kurup bölgeye göndermesini talep etti. Bunun üzerine bölgeye bir Divan-ı Harbi Örfi heyeti gönderilmesi kararlaştırıldı.⁶⁴⁴

Asayişin sağlandığı günlerde bile bazı gazeteler olumsuz ve asılsız haberler vererek Hıristiyan halka korku salıp sükûnetin tamamen sağlanmasına engel oldu. Karışıklıkların Sivas Vilayeti'ne sıçradığı yönündeki haberler bunu göstermektedir. Mesela La Türkiye gazetesini, Aziziye'de aşiretlerle Çerkezlerin birleşip Hıristiyan halka saldırdıklarını yazdı. Konuyla ilgili olarak tahkikat yapan Sivas Vali Vekili Vefik Bey, Aziziye Köyü'nde bu türlü bir hareket gerçekleşmediğini, böyle bir olaya meydan vermemek için her türlü tedbirin alındığını 22 Nisan 1909'da tarihinde bildirdi.⁶⁴⁵ Sivas Valiliği iddiaların ertesi günde devam etmesi üzerine aynı cevabı vererek vilayetin hiçbir yerinde aşiretlerle Çerkezlerin baskınlarının söz konusu olmadığını ifade etti.⁶⁴⁶

Olaylar yurt dışında kamuoyuna Müslümanların kayıpları dikkate alınmaksızın Ermenilerin öldürüldüğü katliamlar olarak yansıtıldı. Cenevre'deki Troşak Komitesi, Yeni Gazete'ye bir telgraf çekerek hükümetin tarafsız davranmayıp sadece Ermenileri suçladığını iddia ederek propaganda yapmaya başladı. Bunun üzerine hükümet, valilik ve elçiliklere, buldukları yerlerde olayların gerçekte nasıl geliştiğini anlatmaları

⁶⁴³ BOA. BEO; 3543/2657072.

⁶⁴⁴ BOA. DH. MKT; 2804/36.

*Günümüzde Kayseri'ye bağlı Pınarbaşı ilçesi.

⁶⁴⁵ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 199, 20 Nisan 1325, s.5.

⁶⁴⁶ *Takvim-i Vekâyi*, Adet: 202, 23 Nisan 1325, s.1-2.

talimatını verdi. Cenevre Şehbenderliği'ne, Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerin tutanaklarının yer aldığı Resmî Gazete gönderilerek bu telgrafın tezkibi amacıyla adı geçen komiteye iletilip gerçeklerin anlatılması emredildi.⁶⁴⁷

Adana'da yaşanan olayların ardından birçok Ermeni Kıbrıs'a göç etti. Buradan Jamanak gazetesine gönderilen bir mektuptan, Adana'dan kaçıp Kıbrıs'a yerleşen bazı Ermenilerin Rus hükümetine başvurup Adana'da Rus Kilisesi açıp Rus rahipler gönderirlerse bu kiliseye mensup olacaklarını bildirdikleri anlaşılmaktadır.⁶⁴⁸ Olaylara karıştıkları gerekçesiyle ilk etapta 104 Müslüman, 90 gayrimüslim tutuklandı. Tutuklanan gayrimüslimlerden biri kadındı.⁶⁴⁹ Bu sayı yalnız Adana için 22 Mayıs 1909 itibarıyla 130 Müslüman ve 95 gayrimüslim olarak değişti.⁶⁵⁰ Tutuklananların sayısı 27 Mayıs'ta da 290 Müslüman, 96 gayrimüslim olmak üzere 305 kişiye ulaştı.⁶⁵¹ Adana Divan-ı Harbi Örfisi, olaylara karıştığı için tutuklananları muhakeme ederek çeşitli cezalara çarptırdı. İlk kararlarda 9'u Müslüman, 6'sı Ermeni olmak üzere 15 kişi idam cezasına çarptırıldı. Ayrıca beş Müslüman 15 sene kürek cezasına mahkûm edildi. Yargılamaların tamamlanmasından sonra toplam 43 kişi idam cezasına çarptırıldı. Bunlardan altısı Ermeni, geri kalanı Müslüman'dı.⁶⁵² İdam cezasına çarptırılıp cezaları onananlar 10 Haziran 1909'da asılmak suretiyle infaz edildi.⁶⁵³ Adana olaylarına karışıp yargılanan ve idam cezasına çarptırılan kişilerden 35'i yılsonuna doğru idam edildi.⁶⁵⁴ Bunlar arasında bir de kadın bulunmaktaydı.⁶⁵⁵ Aralarında Ermenilerin de bulunduğu bazı tutuklular

⁶⁴⁷ BOA. DH. MKT; 2818/21.

⁶⁴⁸ "Kıbrıs'ta Ermeniler" başlıklı haber için bkz. *Son Havadis*, No: 4, 2 Ağustos-1 Eylül 1909, s.2.

⁶⁴⁹ BOA. DH. MKT; 2819/55.

⁶⁵⁰ *Takvim-i Vekâyi*, Adet:219, 10 Mayıs 1325, s.1.

⁶⁵¹ Bu sayıların bölgesel ayrıntıları için bkz. *Takvim-i Vekâyi*, Adet:226, 17 Mayıs 1325, s.2. Tutuklu sayısının gittikçe arttığı yönündeki haber ve tutuklu sayısı için bkz. *Takvim-i Vekâyi*, Adet:241, 1 Haziran 1325, s.1.

⁶⁵² Ayrıntı ve diğer yargılamalar için bkz. *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları*, cilt II, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 2010, s. 199-237.

⁶⁵³ BOA. BEO; 3560/266965. Ayrıca krş. BOA. BEO; 3568/267600.

⁶⁵⁴ *Şura-yı Ümmet*, No: 199, 2 Kanunuevvel 1325, s. 11.

⁶⁵⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No: 195, 14 Kanunuevvel 1909.

affedilerek serbest bırakıldı.⁶⁵⁶ Ermeni Patrikhanesi, Cismani Meclis⁶⁵⁷, te alınan karar gereği Adana Olayları sebebiyle mahkûm edilen ve tutukluluğu devam eden 18 Ermeni'nin de affedilmesi için hükümet nezdinde başlattığı girişimlerini sürdürdü.⁶⁵⁸ Hükümet, aralarında 18 Ermeni mahkûmun da bulunduğu 104 kişinin affedilmesi konusunda irade çıkarılmasını temin etti.⁶⁵⁹

Olayların maddi boyutu da çok büyüktü. Adana olaylarında 2 milyon franklık bir zarar ortaya çıktı. Evleri hasar gören ve yananlar bu zararı sigorta şirketlerinden karşılamak istediler. Sigorta şirketleri ise meblağın yüksek olduğu gerekçesiyle buna yanaşmayınca konu ticaret mahkemesine intikal etti. Ancak mahkeme, davayı bir karara bağlayamadı.⁶⁶⁰ Davanın çok uzun sürdüğü daha sonraki yazışmalardan anlaşılmaktadır.⁶⁶¹ Bazı devletler Adana olaylarından dolayı zarar gördükleri gerekçesiyle Osmanlı Devleti'nden tazminat talep ettiler. Babîâlî, ısrarlı taleplerden dolayı konuyu tetkik etmek üzere bir komisyon kurulmasını kararlaştırdı.⁶⁶²

Olaylar sırasında eşya ve hayvanları yağmalanan kişiler tespit edilerek malları belirlendiği ölçüde kendilerine iade edildi.⁶⁶³ Hükümet, Adana'da yaraları sarmak için çeşitli yardım çalışmaları yaptı.⁶⁶⁴ Meclis-i Vükela, Adana vukuatı sırasında vefat edenlerden kalan arazileri onların yardımı muhtaç akrabalarına vermeyi kararlaştırdı.⁶⁶⁵ Adana'da yaşayan gayrimüslim cemaat liderleri, 29 Haziran 1909 tarihinde müştereken bir mazbata verip Dâhiliye Nazırı'na, "Zât-ı Âlîlerinin Adana ile ilgilenip şehrin yaralarını

⁶⁵⁶ Papaz Şahak ve Baltıkyan Efendi'nin serbest bırakılması için çıkarılan irade hakkında bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 212, 2 Kanunusani 1910.

⁶⁵⁷ Ermeni cemaatinin eğitim, vakıf ve diğer sosyal işlerini yürütmekle sorumlu tutlan ve 20 kişilik bir heyetten oluşan laik nitelikli meclisidir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kılıç, *Tarihten Günümüze İstanbul*, s. 154.

⁶⁵⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 324, 22 Nisan 1910, s. 4. Ayrıca bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 326, 24 Nisan 1910, s. 3.

⁶⁵⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 327, 25 Nisan 1910, s. 5.

⁶⁶⁰ *Şura-yı Ümmet*, No: 206, 21 Kanunusani 1325, s.13.

⁶⁶¹ BOA. DH. EUM. 2. Şb., 6/31, 1333 C 16.

⁶⁶² *Şura-yı Ümmet*, No: 211, 25 Şubat 1325, s.12.

⁶⁶³ *Takvim-i Vekayi*, Adet:242, 2 Haziran 1325, s.1.

⁶⁶⁴ *Şura-yı Ümmet*, No: 207, 28 Kanunusani 1325, s.15; *İnkılâb*, 31 Temmuz 1909; *Sabah*, 7 Mayıs 1909, *Sabah*, 15 Mayıs 1909. Bu yardım çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nejla Günay, "Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt 2, Sayı 4, 2009, s. 113-123.

⁶⁶⁵ *Şura-yı Ümmet*, No: 206, 21 Kanunusani 1325, s.12.

sarmaya çalışmasından duyulan memnuniyet..." i ifade ederek teşekkürlerini bildirdiler. Ayrıca kendilerinin asla isyan etmeyi düşünmediklerini, müstebitlerin davranışlarına kurban gittiklerini, kendilerinin Meşrutiyet ve hükümete sadık vatandaşlar olduklarını belirterek Müslümanların da Osmanlı Devleti'nin muhtelif unsurlardan oluştuğu gerçeğini dikkate alıp "Eşitlik, özgürlük, adalet" prensiplerine uygun hareket etmesi gerektiğini hatırlattılar.⁶⁶⁶ Daha sonra Ermeni Patriği Turyan Efendi, Adana'daki olaylar sırasında; diğer bölgelerde olaylara ön ayak olan kişilerin Antep'e girmesine müsaade etmeyen Antep Kaymakamı Kemal Bey'e teşekkür etti.⁶⁶⁷

Meclis-i Mebusan, olayları tetkik etmek üzere bir Ermeni ve bir Müslüman mebusu bölgeye göndermeyi kararlaştırdı. Bunun üzerine Edirne Mebusu Agop Babikyan ve Yusuf Kemal Bey mebusların oyları sonucunda seçilerek görevlendirildi.⁶⁶⁸ Ayrıca çeşitli komisyonlar kurularak nasıl bir yol izlenmesi gerektiğine dair raporlar hazırlandı.⁶⁶⁹ Adana Valiliği görevine tayin edilen Cemal Bey, hükümet tarafından evsiz kalanlar için yapımına başlanan binaların durumunu yerinde tetkik edip genel asayiş denetlemek ve gerekli tedbirleri almak için Kozan, Haçin, Feke ve Kars'a gitmeye karar verdi.⁶⁷⁰ Valinin konuyu yerinde tetkik edip etkili tedbirler alması sonucunda hükümetin evsiz kalanlar için ayırdığı 100 bin liranın sarfıyla birçok ev ve mesken inşa edilip bazılarının da tamir edildiği ve ahalinin normal yaşantısına dönmeye başladığı haberleri gelmeye başladı.⁶⁷¹ Ağustos ayının sonuna kadar geçen sürede Suriye, Mısır, Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'den 840 bin kuruş yardım toplandı. Bunun 700 bin kuruşu köylerde oturanlar da dâhil olmak üzere zarar gören Ermeni halka dağıtıldı. Ayrıca felaketzedelerin kışlık ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için 600 liralık zahire alınarak Lazkiye'de depolandı.⁶⁷²

⁶⁶⁶ Adana Ermeni Katolik Murahhasası Serpiskopos Begos, Adana Ermeni Murahhasa Vekili Papaz Artin, Adana Protestan Reis-i Ruhanişi Hamparsum, Adana Süryani Kadim Patrik Vekili Aleksî, Adana Rum-Süryani Katolik Patrik Vekili Filibos, Kaldani Patrik Vekili İstapan imzalı iki ayrı telgrafın tam metni için bkz. *Takvim-i Vekayi*, Adet: 260, 20 Haziran 1325, s.1.

⁶⁶⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 259, 18 Şubat 1910, s.4.

⁶⁶⁸ Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, s.339.

⁶⁶⁹ Sarf edilen paraların dökümü için bkz. *Şura-yı Ümmet*, No:216, 1 Nisan 1327, s.9.

⁶⁷⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No: 261, 20 Şubat 1910, s. 4.

⁶⁷¹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 269, 28 Şubat 1910, s. 7.

⁶⁷² *İnkılâb*, 25 Eylül 1909.

Olayları sadece Ermeniler açısından ele alan Times gazetesine göre; Cemal Bey döneminde Ermeniler hızla iskân edildi. Müslümanlarla Ermeniler arasında yeniden samimiyet ve dostluk kurulması temin edildi. Hatta Ermenilerin itiraz etmesi sebebiyle onların oturduğu mahallelere Müslüman muhacir yerleştirilmedi.⁶⁷³ Hükümet, daha sonra Adana ve Tarsus'ta yıkılan mabet ve mekteplerin yapım ve inşası için de gerekli paranın temin edilmesini kararlaştırdı ve örfî idareyi kaldırdı.⁶⁷⁴ Vali Cemal Bey, Ermeni Patrikhanesi'ne, 200 Ermeni ailenin Misis'te yaptırılan evlere yerleştirildiğini bildirdi.⁶⁷⁵ Özverili çalışmalarından dolayı Ermeni Patrikhanesi, Adana Valisi Cemal Bey'e teşekkür etme kararı aldı.⁶⁷⁶

Adana'da 14 Nisan'da başlayan olaylar 19 Nisan'da yatıştırılsa da 25 Nisan'da tekrar alevlenmiş, Adana, Cebelibereket, Tarsus, Haçin, Dörtüol gibi yerlerde başlayan olaylar Halep Vilayeti'ne bağlı Antakya, Maraş gibi bölgelere de sıçrayıp kontrolsüz bir şekilde şiddetlenerek yayılmıştı. Adana olayları meydana geldiği dönemde de, günümüzde de en çok tartışılan ve farklı bakış açılarıyla değerlendirilen bir konudur. Olayların meydana geldiği dönem, çıkış ve yayılış şekli ile kayıplar bu konulardan bazılarıdır. Bazı yazarlar olayların Ermenileri öldürmek amacıyla önceden planlandığını iddia ederken⁶⁷⁷ bazı yazarlar çeşitli nedenlerle başlayan olayların kendiliğinden büyüüp⁶⁷⁸ yayıldığı kanaatinde dir.

Olaylarda ölenlerin sayısı da farklı şekillerde ortaya konmuştur. Hükümet, yabancı basında bu konuyla ilgili haberler çıkması ve Ermeni mebuslardan Zohrab Efendi'nin bir Rum'dan aldığı bir mektuba dayanarak aynı sayıyı dile getirmesi üzerine Adana Valiliği'ne olaylarda ölenlerin sayısının tespit edilerek bildirilmesini emretti.⁶⁷⁹ Vali Mustafa Zühtü Bey,

⁶⁷³ Times gazetesinde yer alan bu bilgiler için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 261, 20 Şubat 1910, s.4-5.

⁶⁷⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 276, 7 Mart 1910, s. 1.

⁶⁷⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No: 355, 15 Eylül 1910, s. 4.

⁶⁷⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 519, 3 Mart 1911, s. 2.

⁶⁷⁷ Vahakn N. Dadrian, "The Convergent Roles of the State and Governmental Party in the Armenian Genocide", in *Studies in Comparative Genocide*, ed. Levon Chorbajian ang George Shirinian, p.102'den Lewy, *The Armenian Massacres*, p.33; ; Robert Mirak, *Torn Between Two Lands Armenians in America, 1890 to World War I*, Massachusetts: Harvard University Press, 1983, p. 54.

⁶⁷⁸ Woods, *The Danger Zone*, p.75-76; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni*, s.564.

⁶⁷⁹ Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, s.320.

cevaben hazırladığı yazıda; köy, kasaba ve mahallelerde görevlendirmeler yapılarak sayının tespit edilmesinin mümkün olmadığını, her sene Adana'ya dışarıdan 50-60 bin civarında amele geldiğini, bu senede çok sayıda amelenin Adana'da bulunduğunu, bundan dolayı şehirde ölenlerin sayısının abartıldığını ifade etti. Vali, Adana'da ikamet eden Ermenilerin sayısının 13 bin olduğunu, buna rağmen Ermenilerin hazırladıkları kayıp defterine 14 bin kişinin adını yazdıklarını, hâlbuki yabancı hiç kimsenin itlaf edilmediğinin kesin olduğunu beyan ederek bu konu için araştırmaların devam ettiğini, karar vermek için acele edilmemesini istedi.⁶⁸⁰ Valiliğin ilk tespitlerine göre Müslümanlardan 1924 ölü, 533 yaralı; Ermenilerden ise 1455 ölü, 382 yaralı vardı.⁶⁸¹ Mustafa Zihni Paşa, daha sonra Müslümanlardan 1186, gayrimüslimlerden 5243 olmak üzere toplam 6249 olduğunu kamuoyuna duyurdu.⁶⁸² Ancak vilayette görevlendirilen Tahkik Heyeti'nden Babikyan Efendi, vilayetin her yerinde 20,008 kişi öldüğünü ve bunlardan 620'sinin Müslüman, geri kalan 19400'ünün Ermeni olduğunu bildirmiştir.⁶⁸³ Bazı Batılı kaynaklarda ölen Ermenilerin sayısı 15 ila 30 bin arasında verilirken ölen Müslümanlardan hiç bahsedilmemektedir.⁶⁸⁴ Olaylarda birçok kayıp tespit edilmişti. Ne kadar insan bölgeden ayrıldı ne kadarı hayatını kaybetti o karışıklık sırasında bunu belirlemek çok zordu. Ancak Amerikan basını 25 Nisan 1909'da, Adana'da görev yapan misyonerleri kaynak göstererek Adana'da 20 bin ila 30 bin arasında Ermeni'nin katledildiğini,⁶⁸⁵ 100'den fazla Ermeni kızın kaybolduğunu, 21 papaz ile bu haberleri geçen Amerikalı

⁶⁸⁰ BOA. DH. ŞFR; 413/110, 1325 May 13.

⁶⁸¹ Bu rakamlar ve daha sonra Dâhiliye Nazırı Ferit Bey tarafından Meclis-i Mebusan'da resmî olarak açıklanması hakkında Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, s. 330; ayrıca bkz. Yusuf Ziya Bildirici, "Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları", Çukurova Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi, <http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/01.php>, s.4-5, (4 Ocak 2008).

⁶⁸² *Tanin*, No: 365, 7 Eylül 1909.

⁶⁸³ *Tasvir-i Efkâr*, No:39, 8 Temmuz 1909.

⁶⁸⁴ Mirak, *Torn Between Two*, p.54; Richard G. Hovannisian, "The Armenian Question, 1878-1923", *A Crime of Silence The Armenian Genocide*, Preface by Pierre Vidal-Naquet, Bath: Pitman Press, 1985, p.18; André N. Mandelstam, *La Société des Nations et les Puissances Devant Le Problème Arménien*, Paris, 1923, s.38; Kévorkian, & Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı*, s.30.

⁶⁸⁵ Olaylar başladıktan hemen sonra ortaya atılan bu iddia Avrupa basınında da yer aldı. Osmanlı yetkili makamları bu haberleri tektzip etse de bu ciddiye alınmayarak ölü sayısı bu şekilde verildi. Bkz. BOA. DH. MKT; 2810/95; BOA. DH. MKT; 2807/40. Bu iddia elan devam etmektedir.

misyoner Miss Lamberd'in de daha sonra sokak ortasında öldürüldüğünü duyurdu. Ayrıca Adana ve Tarsus'tan 15 bin, Mersin'den de 5 bin mülteci olduğunu yazdı.⁶⁸⁶ Bazıları da 30 bin Ermeni'nin öldüğünü net bir şekilde duyurdu.⁶⁸⁷ 28 Nisan 1909 tarihli bazı Amerikan gazetelerinde bu konuyla ilgili haberler tekrar yer aldı. Adana'da şartların çok kötü olduğu, açlık ve kıtlığın başladığı, 500 civarında Ermeni'nin Beyrut'a kaçtığı, Beyrut'ta karışıklık olmamakla beraber gerginlik yaşandığı bu haberlerden bazılarıydı.⁶⁸⁸ Dolayısıyla 20-30 bin arasında Ermeni'nin öldüğü iddiasını dile getiren Adana'da görev yapan bir Amerikan misyoneridir. Amerikalı misyoner bu rakamları bazı basın kuruluşlarına bildirdiğinde biten olaylar yeniden alevlenmiş ve yeni kayıplar yaşanmıştı. Üstelik bu rakamları bildiren misyonerin de ikinci olaylar başladıktan kısa süre sonra hayatını kaybettiği aynı gazetenin haberinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu rakamlar olaylar tamamen bitmeden önce verilen ve ölü sayısının tahmin edilmesinden ibaret olan rakamlardır.

Adana Olayları'ndan sonra ülke içindeki tahkikat artırıldı. Sivas Valisi Vefik Bey, vilayette son zamanlarda göze batan bir şey olmadığını, Taşnaksutyun Komitesi'nin eskiden olduğu gibi Ermeni halkı silahlandırmaya devam edip onlara atış talimleri yaptırduklarının gözlemlendiğini, çok sayıda silah ve fişenk temin ettiklerinin bilindiğini ifade ederek yasak silahlarla mücadele edebilmek için bölgeye askeri kuvvet sevk edilmesini, silah bulunduranlara para cezası verilmesini, suç işleyenlerin kanunlar ölçüsünde cezalandırılmasını tavsiye etti.⁶⁸⁹

Adana'da yaşanan olaylar, birbiriyle iyi niyetli ilişkiler kurmaya çalışan Müslümanlarla Ermeniler arasındaki güven duygusunu hırpaladı. Taşnak Komitesi'nin etkin olduğu Van'da, fedailerle Rusya tebaasından komitecilerin ön ayak olmasıyla dükkânlar açılmayarak olaylar protesto

⁶⁸⁶ *The Salt Lake Herald* (Salt Lake City Utah), 25 April 1909. Chronicling America. Historic American Newspapers. Library of Congress. <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn85058130/1909-04-25/ed.1/seg-1/>

⁶⁸⁷ *The New York Times*, 5 Mayıs 1909.

⁶⁸⁸ *The Washington Times* (Washington D.C.), 28 April 1909. Chronicling America. Historic American Newspapers. Library of Congress. <http://chroniclingamerica.loc.gov/lccn/sn84026749/1909-04-28/ed.1/seg-1/>

⁶⁸⁹ BOA. DH. ŞFR; 414/111, 1325 May 26.

edildi. Yetkililer, olayların büyümemesi için gerekli tedbirleri aldı.⁶⁹⁰ 1909'da Adana'da yaşanan olaylar İttihat ve Terakki ve Taşnaksutyun arasındaki ilişkilere de yeni bir boyut kazandı. Taşnaklardan bazıları İttihat ve Terakki ile ilişkilerin bitirilmesini, bazıları ise devamını istiyordu. Başlarında İstanbul Mebusu Kırkor Zohrab'ın bulunduğu Ermeni milletvekilleri de Adana olaylarının fazla büyütülmemesine ve işbirliğinin devamına taraftardı.⁶⁹¹ 1909 Eylül'ünde İttihat ve Terakki Partisi adına Mithat Şükrü Bey ile Dr. Nazım, Taşnaksutyun Partisi adına da Karekin Pastırmacıyan ile Vahan Papazyan bir ittifak imzaladı. Bu anlaşma Ermenilerin çoğunluğunun Taşnak Partisi aleyhine dönmesine neden oldu. İttihat ve Terakki Partisi de Ermenilerin güvenini yeniden kazanmak için 1909 Kasım'ında Ermenilere eziyet ederek mallarını gasp eden Kürt Şeyh Hüseyin Paşa'yı tutuklattı ve Rusya'ya göçmüş Ermenilerin dönmeleri hâlinde mallarının iade edileceğinin teminatını verdi.⁶⁹² Yurt içinde ve yurt dışında yapılan yayınlarda Ermenilerle İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler ele alındı. Erzurum'da Ermenice olarak neşredilen "Harac" gazetesi, İttihat ve Terakki Fırkası ile Taşnaksutyun Komitesi arasında kurulan işbirliğinin Türk ve Ermeni aydınlar tarafından devam ettirildiğini yazdı.⁶⁹³ Tanin gazetesinde 20 Mayıs 1909 tarihinde yayımlanan "Adana Fecayii Kafkasya Ermenilerinin Fikri" başlıklı yazıda da işbirliğinin devam ettiği şu şekilde okuyuculara duyuruldu:⁶⁹⁴

"Bir defa daha beyan eylediğimiz gibi bütün Ermeni mebuslarıyla fırka-i siyasiye mensubini Meşrutiyet'i takviye ve tahkim için Genç Türklere yani İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muavenette bulunmalı, bu suretle Devr-i Hamidî'nin avdeti ihtimalini men eylemek için elden geleni yapmak mecburiyetindeyiz. Buhran-ı hazırda Ermenilerin en büyük, en mühim vazifeleri Genç Türklere müttahiden ve müttefiken çalışmak, onlarla yürümekten ibarettir."

⁶⁹⁰ BOA. HR. SYS; 2799/19, 1909 6 26.

⁶⁹¹ Nesim Ovadya İzrail, *1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab*, 2. Baskı, Pencere Yay., İstanbul 2013, s.139.

⁶⁹² Dadyan, *İttihatçılar ile Ermeni Partileri*, s.16.

⁶⁹³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 237, 27 Kanunusani 1910, s.5.

⁶⁹⁴ Nejla Günay, "1909 Adana Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", *1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ed.; Kemal Çiçek, TTK, Ankara 2011, s. 319.

Kafkasya'da yayımlanan Ermeni gazetelerinden Misak da Adana olayları ile ilgili olarak "Adana'da yaşanan olaylardan sonra Ermeniler ne yapacak, nasıl hareket edecekler? diye düşünmek mecburiyetindeyiz." sorularını sorduktan sonra Harac gazetesi ile aynı yorumu yaparak İttihat ve Terakki ile ittifakın devam ettirilmesi gerektiğini bildirdi. Tiflis'te yayın yapan Rus gazetesi "Listok"ta bir makale yayınlayan Tiflis Belediye Başkan Yardımcısı Aleksander Hadis, konuyla ilgili olarak şu ifadeleri kullandı:⁶⁹⁵

"Elyevm Türkiye'de sahib-i nüfuz olan Genç Türkler Ermenileri muhafaza ve siyaset etmek mecburiyetindedirler. Bizim yegane ümidimiz onlardadır...Bu zamanda başka türlü düşünmek gayrı kabil ... siyasi adalet ve hürriyet Adana'ya da hissedar-ı füyuz etmelidir."

Adana Olaylarından sonra Ermeni basınında İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun arasındaki ittifakı eleştiren yazılarda bir artış olduğu gözlemlendi. Bu durum Azadamart gazetesinde "Ermeniler Hakkında Ecnabiler" adlı makalede eleştirilerek yabancı gazetelerde Ermeni komitelerini öven yazılar yazıldığı, Osmanlı topraklarında çıkan Ermeni gazetelerinin bundan ibret alıp Taşnaksutyun Komitesi'ni hedef alan yazılar yayımlamaktan vazgeçmeleri gerektiği tavsiyesinde bulunuldu.⁶⁹⁶ Ermeni mebuslar da kendi aralarında bir toplantı yaparak İttihat ve Terakki Fırkası'na yardımcı olmaya ve ittifakı devam ettirmeye karar verdi.⁶⁹⁷ Taşnaksutyun Van Merkez Komitesi ise komitenin amaçlarının el altından takip edilmesi esasını kabul etti. Komite, Meşrutiyet rejimine sadık kalıp şifahi propaganda yapmak, diğer ihtilal cemiyetleri gibi "İhtilal ve Hürriyet" teşebbüsünü şart görüp komite üyeleriyle ahalinin silahlanması ve onların savaşıma fikrine alıştırılması gerektiğini kararlaştırdı.⁶⁹⁸ Bu fikirler komitenin genel kongresinde de ele alındı. Beşinci Dünya Kongresi Ağustos-Eylül 1909'da Varna'da yapıldı. Bu kongreye katılan Taşnak üyelerinin çoğu Anadolu, Balkanlar ve Amerika'dan gelenlerdi. Kafkasya'dan gelen üyelerin sayısı biraz daha azdı. Kongrede tartışılan konular ise şunlardı: Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet, Taşnakların İttihat ve Terakki Cemiyeti ve diğer cemiyetlerle ilişkisi, parlamento faaliyetleri, Adana olayları, öz savunma organizasyonu,

⁶⁹⁵ Tanin, No: 256, 20 Mayıs 1909.

⁶⁹⁶ Şura-yı Ümmet, No: 196, 12 Teşrinisani 1325, s. 13.

⁶⁹⁷ Şura-yı Ümmet, No: 198, 26 Teşrinisani 1325, s. 12.

⁶⁹⁸ BOA. BEO; 3598/269848, 1327 C 26.

propaganda faaliyetleri, Taşnakların İran bağımsızlık hareketi içinde oynayacağı rol, Rusya'da yürütülecek faaliyetler, parti programı ve örgütsel konular. Kongrede, Türkiye ve İran'daki yer altı faaliyetlerine son verilerek partinin tüm askerî güçlerinin meşrutiyet ve onun getirdiği özgürlükleri korumak için kullanılması kararlaştırıldı. Adana'da yaşanan olaylardan dolayı Ermenilerin kendini savunacak bir birime ihtiyacı olduğu propagandası yapıldı. Ayrıca herhangi bir olumsuz durumla karşılaşılması hâlinde Ermeni halkının tekrar kendini savunacağı da vurgulanarak "Tehlike anında Taşnaksutyun tüm güçleriyle devreye girecektir." deniyordu. Taşnakların, Osmanlı parlamentosundaki temsilcilerine, genel kongrelerine katılma yetkisi ve genel kongrelerine karşı sorumlu olacak örgütsel kurul statüsü verildi. Bu kongrede Taşnaksutyun'un Kafkasya'da zayıflayan imajı tartışıldı. Ayrıca Troşak'ın Cenevre'de çıkmaya devam ettirilmesi kararlaştırıldı.⁶⁹⁹ Osmanlı Ermenileri için Erzurum'da ve İstanbul'da büro açılması, parlamento çalışmaları, İttihatçılar ve İran devrimci hareketiyle işbirliğinin devamı kararlaştırıldı. Bu kongrede İttihatçılarla işbirliğine devam etme ve yer altı faaliyetlerine son verme kararı alınmasına rağmen kongrede alınan kararların birinci maddesinde "Feodal beylerin artıkları, eski rejimden faydalanmış olan imtiyazlı sınıflar, Meşrutiyet rejimini kendi varlıkları için bir tehdit saydıklarından bir karşı harekât yapma fırsatı beklemektedirler..." denilerek silahlanmaktan vazgeçilmeyeceği 4. maddede yer alan "...örgütümüzün yetenekli organları Meşrutiyet rejimini olabilecek herhangi bir darbeye karşı korumak için gerekli olduğu zaman her şekilde savaşmak zorunluluğunda olduğu..." şeklindeki kararlar ortaya konmuş oluyordu.⁷⁰⁰ Ermenilerin silahlanmaktan hiçbir zaman vazgeçmediklerine dair bilgiler Fransız makamların kendi iç yazışmalarında da yer almaktadır. Fransa Erzurum Vice-Konsolosu Dışişleri Bakanı'na bu konuyu şu şekilde aktarmaktadır:⁷⁰¹

"...Farklı köylerde oturan Ermenilerin çoğu silah temin ettiler ve bir talimat almışlar gibi günlük olarak bir askerî eğitim yapıyorlar. Tam bir askerî düzen içinde silah talimi yapıyorlar. "Fedai" gruplarındaki eğitimciler,

⁶⁹⁹ Dasnabedian, *History of the Armenian*, p. 91.

⁷⁰⁰ Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s.145-146.

⁷⁰¹ Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, microfilm P 16 742.

milliyetçiliklerini tahrik ettikleri insanlara bu eğitimde kumanda ediyorlar. Öte yandan Ermeni gençler çocuk yaşta olmalarına rağmen üniforma giydikleri ve yüksek askerî rütbeler taşıdıkları görülmektedir. Böyle bir ruh hâlindeki halk kötü maceralara sürüklenebilir ve işi kışkırtıcılık olanlar tarafından kolaylıkla kötü maceralara atılabilir.”

Doğu Anadolu'nun Siyasî ve Sosyal Durumu ve Müslümanlarla Ermeniler Arasındaki Anlaşmazlıklar

Toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin Meşrutiyet yönetiminden ve İttihat ve Terakki'den en büyük beklentisi, eşrafın toprak üzerindeki etkinliğinin kırılmasıydı. Çünkü toprak az sayıda kişinin elinde toplanmıştı. Nüfusun %87'sini oluşturan kesim toprakların sadece %35'ini kullanırken geri kalan kısım zengin sınıfın elindeydi.⁷⁰² Bölgedeki anlaşmazlıkların temel sebebi bu adaletsiz toprak dağılımı olmakla beraber, bölgede aşiret yapısı ile çeşitli etnik ve dinî unsurların bir arada yaşaması yeni problemleri de beraberinde getirdi:

Doğu Anadolu'daki bu yapıdan etkilenenlerin öyküsü sırf Ermeniler ve Türklerle sınırlı değildi. Bazı Kürt aşiretlerinin Hıristiyan ahaliye sürekli düşmanca davrandığı ileri sürülebilir; ama bölgedeki topluluklar arasındaki ilişkilerin seyri bakımından genelleme yapmak doğru olmaz. Çünkü Kürtler Hıristiyan olmayan ahaliye de hedef alabiliyordu.⁷⁰³ Birçok Kürt aşiret reisinin Hamidiye Alayları'na katılıp devlet kadroları içinde yer almasına karşın, Osmanlı jandarmalarıyla ya da askerleriyle sıkça çatışmaya giren Kürtler de vardı. Kürtlerin önemli bir kısmı yeni rejimi benimsememişlerdi. İttihat ve Terakki üyelerinin bütün çabalarına rağmen Kürt aşiretlerinin Meşrutiyet yönetimine ısınması sağlanamadı. Doğu bölgelerinde Kürtlerle Ermeniler arasındaki husumetin iyice artması üzerine Ermeniler, hükümetin Kürtlere karşı bir harekât başlatmasını beklemekteydi. Öte yandan bazı anayasal haklara kavuşan Ermenilerin özgüven ve kibirleri Kürtlerin onlara karşı nefretini daha da artırmaktaydı. İttihat ve Terakki Komitesi'nin sıkı takibine rağmen Ermeniler güç toplayıp silahlanıyorlardı. Rusya'nın Erzurum Konsolosu'na göre Ermeniler, büyük çapta bir harekete hazırlanmaktaydı. Van'da ise Kürt aşiretlerinin İran sınırına geçişine karşı

⁷⁰² Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.61-63.

⁷⁰³ BOA. Y. A. HUS; 515/118, 1325 Ş 24.

mahalli idare tarafından alınan tedbirler yetersiz kalmaktaydı.⁷⁰⁴

Osmanlı birliklerinin İran sınırını ihlal etmesi genellikle asi Kürt aşiretlerinin takibi yüzünden ortaya çıkmaktaydı. Ermeni örgütleri de genellikle Kürt yağmacılarla sürekli husumet içinde olmakla birlikte Osmanlı hükümetine daima hasım değildi. Bu durum özellikle Rus Çarını devirmeyi amaçlayan devrimci gruplar için geçerliydi. Babıâli, Dünya Savaşı öncesinde faaliyetleri Ruslara yönelik olarak kaldığı sürece Taşnaklara mali, hukuki alanlarda kolaylık gösterdi. Hatta ara sıra silahlı destek bile verdi. 1913 başlarında çoğu Ermeni devrimci olmak üzere 70 kadar Rusya karşıtı eylemci, St.Petersburg'a iade edilmemek için Tebriz'deki Osmanlı Konsolosluğu'nda saklandı. Kimi zaman Osmanlı Devleti içindeki silahlı Ermeni gruplarının kendi halklarına zulmeden Kürt aşiret reislerini kovalamak için Türk birlikleriyle işbirliği yaptığı bile oldu. Rusya, Doğu'nun bu yapısını kendi yayılmacı amaçları için kullanmak isteyince bölgede durum daha da çapraşıklaştı. Rusya, böl ve yönet yaklaşımıyla, Kürt aşiret reisleri ve onların Hıristiyan mağdurlarıyla aynı şekilde yakın ilişkiler kurdu. Her iki kesimin de en azından bir kısmı Rusya'nın başta gelen hasımı Osmanlı Devleti'yle kavgalıydı. Bu durum birbirlerini düşman görsele bile onları, Rusların gözünde makbul dostlar hâline getirdi. Kürt yağmaları ayrımsız yürütüldüğü için St.Petersburg'a iki şeyi aynı anda sağladı: Osmanlı birliklerini isyan bastırma harekâtıyla meşgul etme ve Ermenilere Rus himayesini istemeleri için ortam yaratma. Kürt aşiretleri genel kargaşayı artırdığından Rusya için ideal emperyal aletti. Ruslar, bu aleti kullanmaktan geri kalmayarak Osmanlı ve İran Kürtlerine silah, para ve hatta ticaret heyetleri gönderdi. Rusya bu işi öylesine ciddiye aldı ki St.Petersburg'ta Kürt dili enstitüleri kuruldu.⁷⁰⁵ Öte yandan Ermeniler özellikle Taşnaksutyun Partisi, Meşrutiyet'i destekleyip İttihat ve Terakki Partisi ile birlikte hareket ederken ileride kültürel-ulusal özerkliğe dönüşecek yerel özyönetim tedbirlerinin alınıp uygulanmaya konması beklentisi

⁷⁰⁴ Fond Politarkhiv, No: 37, Yetkili Gizli Danışman Zinoviyev'in Raporu, Büyükdere, 246. s. 53. 192, 21 Şubat/6 Mart 1909, s. 252.

⁷⁰⁴ BOA. İ. DH; 1469, 1326/Ş-69.

⁷⁰⁵ Sean McMeekin, *İ. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s.182-183.

içindeydi.⁷⁰⁶

Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra kısa bir süre halklar arasında yaşanan kaynaşma ve sevinç, yerini yeniden çatışmalara bıraktı. Meşrutiyet idaresinin amaçlarından biri, nüfuzlu ailelerin ve zorba ağaların halk üzerindeki nüfuzunu tesirsiz bırakarak halkın meşruti idareyi tek otorite olarak tanımasını temin etmektir. Doğu Anadolu'daki imtiyazlı kişi ve gruplarla mücadele edilip bunların ortadan kaldırılması, feodal düzenin yıkılması Meşrutiyet rejiminin vazifeleri arasında görülüyordu. Ağalar, şeyhler, beyler, aşiret reisleri gibi önderliği tartışılmaz liderler sadece Müslümanlarda değil Ermeni, Nasturi gibi doğunun Hıristiyan unsurları arasında da mevcuttu. Kürt ağa ve beylerin halkla ilişkilerindeki tutarsızlıklar Ermeni reisleri ve ayanları için de söz konusuydu. Dolayısıyla Müslüman ve gayrimüslim feodal beylerin varlığı, sorunun sadece Müslümanlar açısından değil tüm Doğu Anadolu halkları açısından çözümlenmesini gerektirmekteydi. Hükümetin Ermeni ve Kürt unsuruna farklı muamelede bulunması mümkün değildi. Hükümet bu amaçla, bölgedeki mahalli yetkililerle işbirliği yaparak geleneksel toplum yapısında köklü değişiklikler yapmayı tasarladı. Ancak Doğu Anadolu'da asırlardır uygulanan ve alışılan sistemi bir yana bırakıp eşitlik, adalet ve hürriyet fikrinin bir çırpıda uygulanması mümkün değildi. Aşiret reisleri, ağalar ve dini önderlerin ellerindeki otoriteyi kaybetmeyi kabullenmeyecekleri muhakkaktı. Böyle olmasına rağmen bu karışık ortamda kendi etkinliğini yitirmek istemeyen bazı mahalli yöneticiler merkeze gönderdikleri raporlarda, Meşrutiyetin halk arasında semeresini hemen verdiğini ve artık ahalinin aşiret reisi ve ağaların nüfuzunu tanımamağa başladığını bildirdi.⁷⁰⁷

Ermenilerin Bölge ile İlgili Propaganda Çalışmaları

Ermenilerin politik beklentileri hükümetle ilişkilerini etkileyen konulardan biriydi. Ermeniler, hiçbir politik haklarının olmadığını öne sürerek mağdur olduklarına ve kendilerine yönelik suçların cezalandırılmadığına inanıyorlardı. Ermeniler, kanunlarda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ayrımcılık taşıyan hiçbir hüküm olmamakla beraber bilhassa taşrada Meşrutiyet'in getirdiği yeni kanunlar uygulanmadığı için

⁷⁰⁶ Troçki, *Balkan Savaşları*, s.346; krş. Dasnabedian, *History of the Armenians*, p. 93.

⁷⁰⁷ Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaza*, s.128; Ünal, *II. Meşrutiyet'in Doğu*, s. 93.

pratikte ayrımcılığın devam ettiği düşüncesindeydi.⁷⁰⁸

Doğu bölgelerindeki en önemli problemlerden biri asayiş konusuydu.⁷⁰⁹ Özellikle Doğu'da Ermenilerin hak iddia ettiği altı vilayette Kürtlerin de yaşaması ve Kürtlerin Ermenilerin beklentilerinden rahatsız olması gerginliğe neden olmaktadır. Bu gerginlik zaman zaman çatışmalara ve can kayıplarına yol açmaktaydı. Meşrutiyet'in getirdiği "*Hürriyet, Adalet, Müsavat*" prensiplerini istismar eden Ermeniler, imtiyazlı bir sınıf havasına girerek şu talepleri dile getirdiler: "*Eşitliğin bir an önce sağlanması, Doğu vilayetlerinde Ermeni memur istihdamı, gasp ve cinayet suçlularının adalete teslim edilip adilce yargılanması, aşiret reisi ve ağaların Ermeni köylerine baskı ve baskınlarının sonlandırılması, Hamidiye Alayları'na bağlı kişilerin köy ve kasabalarda silahlı olarak dolaşmasının engellenmesi, ihtidaların önlenmesi vb.*" Ermeniler, bölgede meydana gelen en küçük olayları büyük şikâyet konusu hâline getirip hükümete ve Büyük Devletlere başvurarak gazetelerinde bu olaylarla ilgili doğruluğu şüpheli yayınlar yaptılar: Mesela Harput'tan yazılıp Jamanak'ta yayımlanan bir mektupta, Harput'taki Müslümanların gizli bir komite teşkil ederek Ermenileri Ermenilere katletmek için hazırlık yaptıkları, bunun için her gece bir Kürt beyinin evinde toplandıkları, istibdat döneminden kalma memurların işten çıkarılmaması yüzünden bu tip olaylar yaşandığı yazıldı. Bu yayım ihbar kabul edilerek tahkikat yaptırıldı. Mamuretülaziz Vilayetinden tahlikat sonucuyla ilgili olarak 30 Kasım 1908'de çekilen telgrafta, Ermeniler aleyhinde Müslümanlar tarafından kurulmuş bir komitenin tespit edilemediği, mektupta yer alan bilgilerin asılsız olduğu ve bölgede yaşayan halk arasında samimiyet ve beraberliğin hâkim olduğu bildirildi.⁷¹⁰

Muş'tan Rahip Vartan imzasıyla Aravelek gazetesine gönderilen telgrafta bölgede yaşayan Ermenilerin durumu dile getirildi. Buna göre Muş, Genç, Sason, Bulanık ve Varto ahalisinin fakirlikten muzdarip olduğu, ihsan ve iane olarak gönderilen paraların uzun zamandır sıkıntı yaşayan bu Ermenilere yetmeyeceği belirtildikten sonra vergi memurlarının köyleri dolaşarak istibdat zamanında olduğu gibi yardım için gelen paraları

⁷⁰⁸ Troçki, *Balkan Savaşları*, s.350.

⁷⁰⁹ Kürt aşiretlerine mensup silahlı kişilerin asayiş bozan eylemleri ve bunun Ermenileri de etkilemesi hakkında bkz. BOA. Y. PRK. BŞK; 80/105, tarihsiz.

⁷¹⁰ *Şura-yı Ümmet*, No: 72-140, 16 Kanunuevvel 1908, s.6.

ellerinden aldıkları bildirilmiştir. Bunun üzerine hükümet yetkilileri gazeteye, vergi ödeyemeyecek durumda olanların bunu tasdik ettirmek suretiyle vergi ödemediklerini, vergi ödeyenlere ise makbuz verildiğini, iddiaların doğruluğuna dair kanıt gösterilmesi gerektiğini, başka bölgelerde de bu türlü delilsiz iddialara rastlandığını, ancak delil olmadan bunlara itibar edilemeyeceğini belirtilip bu şekilde hareket edenlerin isimlerinin bildirilmesi istendi.⁷¹¹ Muş'tan Misak Talibendyan tarafından yazılan benzer içerikli bir mektubun Manzume-i Efkâr gazetesinde yayımlanması üzerine Dâhiliye Nezareti Bitlis Valiliği'ne konunun tahkik edilmesini emretti. Bunun üzerine Muş Mutasarrıflığı tarafından yürütülen tahkikatın sonucu 16 Şubat'ta yazıldı ve söylenenlerin tamamen iftira olduğu, bu gibi vakaların önüne geçmek için mektubun sahibi Misak hakkında takibat yapılmasının kararlaştırıldığı ifade edilerek şu bilgiler verildi: "*Muş havalisinde yardıma ihtiyacı olduğu belirlenen kişilere Ziraat Bankası'nın liva şubesinden yardım edilmektedir. Zaten "...İnkılâb-ı mukaddeseden şimdiye kadar milel-i gayrimüslime tekalif-i devleti teyid etmemek ve suret-i cemaate bırakmak fikriyle vergi tahsildarlarını köylerine sokmadıkları.." belirtilerek bahsedilen Alihan Köyü'nde herhangi bir yardım parasının vergi tahsildarları tarafından toplanmadığı yapılan tahkikattan anlaşılmuş ve bu köyün eski dönemden kalma 10731 kuruş vergisinden geçen sene 9339 kuruş tahsil edildiği hâlde bu sene 3347 kuruşu tecviz etmemesi söylenenlerin iftira olduğunu göstermektedir.*"⁷¹²

Ermeni matbuatında sık sık bazı yerlerde Ermenilerle Müslümanlar arasında çatışmalar olduğu veya huzursuzluk yaşandığı yönünde haberler çıktı. Mesela Arapkir'den yazılıp Jamanak gazetesinde yayımlanan bir mektupta, kasabada Ermenilere yönelik yağmalar yaşandığı, bazı yönetici, memur ve polislerin de işin içinde olduğu anlatılmaktaydı. Bunu ihbar kabul eden Dâhiliye Nezareti, Mamuretülaziz vilayetine durumun tetkik edilmesini emretti. Valilik, buna 8 Mart 1909 tarihinde cevap verdi ve kazada herhangi bir kötü durum tespit edilmediğini, memurların davranışlarından herhangi bir olumsuzluk ve şikâyete sebep olacak hareket belirlenemediğini, mektupta isim verilmemesinden bu hâlin iftira olduğu sonucunun çıkarılabileceğini

⁷¹¹ Şura-yı Ümmet, No: 87-140, 19 Kanunuevvel 1908, s.7.

⁷¹² Şura-yı Ümmet, No: 164, 5 Mart 1325, s.6-7. Krş. Takvim-i Vekâyi, Adet: 153, 4 Mart 1325, s.12.

belirtti. Aynı şekilde Erzincan'ın bazı kazalarında da benzer durumlar olduğuna dair duyular alınması üzerine tahkikat yapılmış ancak asayiş ve huzurun yerinde, ahalinin işinde gücünde olduğu Erzurum Valiliği tarafından bildirilmiştir.⁷¹³ Manzume-i Efkâr'da Sivas Vilayeti ile ilgili olarak benzer bir haber yapılıncaya orada da tahkikat yürütüldü ve 13 Mart 1909 tarihinde vilayetin çektiği telgraftan iddiaların hiçbirinin gerçek olmadığı belirlendi.⁷¹⁴ Benzer iddiaların bulunduğu bir başka mektup Puzantion gazetesinde yayımlandı. Yapılan tahkikat sonucunda mektupta iddia edilen bilgilerin Meşrutiyet ilan edilmeden önce yaşandığı, şu an için mektupta iddia edildiği gibi huzursuzluk ve asayişsizlik olmadığı ifade edildi.⁷¹⁵ Manzume-i Efkâr gazetesinde yayımlanan bir başka haberde Kemah kazasında birçok insanın açlıktan kırıldığı, Kürt aşiret reisi Tahir Paşa'nın teşvikiyle köylerin tahrip edilip hayvanların çalındığı, öşürün miktarından fazla toplandığı, birçok kişinin çatışmalar sonucu yaralandığı ve bazı kişilerin de kaçakçılık suçlamasıyla hapse atıldığı bilgileri verildi. Dâhiliye Nezareti'nin emriyle Erzurum Valiliği tarafından yapılan tahkikat sonucunda söylenenlerin asılsız olduğu öşürle ilgili olarak da incelemelerin devam ettiği bildirildi.⁷¹⁶

Ermenice gazetelerin asılsız haberleri sadece Doğu vilayetleriyle sınırlı kalmıyordu. Bu haberlerin çoğunun duyulara dayandırılarak yapıldığını göstermesi açısından 10 Şubat 1909 tarihinde Puzantion gazetesinde yer alan bir haber önem taşımaktadır. Buna göre; İzmir Vilayeti'nde kaçakçılık nedeniyle Ermenilerle Rumlar arasında tartışma çıktığı, bazı Rumların silahlanarak Ermeni kahvehanesine hücum ettikleri, bu sırada Kerofid adlı bir Ermeni gencin öldürüldüğü, Rumlardan kimsenin yakalanmadığı, Ermenilerden ise 12 kişinin yakalandığı yazıldı. Dâhiliye Nezareti, konunun iyice tetkik edilmesini İzmir Mutasarrıflığı'na yazdı. Konuyla ilgili olarak 22 Mart 1909'da gelen cevabi yazıda, Ermenilerden ölen hiç kimse olmadığı, Rumlardan iki kişinin öldüğü, Ermenilerden 10 kişinin tutuklu bulunduğu ve tahkikatın hâlen devam etmekte olduğu bilgisi

⁷¹³ Takvim-i Vekayi, Adet: 151, 2 Mart 1325, s.13.

⁷¹⁴ Takvim-i Vekayi, Adet: 155, 6 Mart 1325, s.13.

⁷¹⁵ Takvim-i Vekayi, Adet: 166, 17 Mart 1325, s.15.

⁷¹⁶ Erzurum Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Mart 1325 tarihli yazı için bkz. Takvim-i Vekayi, Adet: 169, 20 Mart 1325, s.16.

verildi.⁷¹⁷

Ermenice gazetelerde yapılan birçoğu asılsız yayınlara itibar eden Ermeni Patrikhanesi, Ermenilere yönelik kötü muamele yapıldığı hususunda hükümete sık sık takrir vermek suretiyle baskı kurdu ve konunun gündemde kalmasını temin etti.⁷¹⁸ Bu şekilde Doğu vilayetlerinde Kürtler karşısında psikolojik üstünlüğü ele geçiren Ermeniler, Kürt ayan ve eşrafına karşı propaganda savaşına başlayıp⁷¹⁹ Kürtleri Meşrutiyet düşmanı ve hükümete muhalif gösteren çalışmalar yaptı. Bitlis'te, Kürt Teavün Cemiyeti'nin Meşrutiyet aleyhine gösteriler yaptığı iddiaları üzerine yapılan araştırmada Kürt Teavün Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin anlaştığı ve aralarında dostluk tesis edildiği tespit edildi.⁷²⁰ Hatta Van Murahhasa Vekili, Kürt saldırılarının çokluğunu gerekçe göstererek hükümetten, Ermenilerin kendilerini koruyabilmesi için gönüllü müfrezeler oluşturmaya müsaade edilmesini istedi.⁷²¹ Meclis-i İdare Mahkeme Heyeti içerisinde oluşturulan bir heyet bu talebi tartışarak asayişte bir problem olmadığını belirtip reddetti.⁷²² Rus yetkililerin kendi aralarında yaptığı yazışmalarda da bu dönemde Bitlis'te Ermenilerin ne Kürtleri ne de hükümeti şikâyet etmek için bir sebebi bulunmadığı, bu nedenle Bitlis Vilayeti'nde etkili propaganda yapabilmek için "*Ermeni Devrim Kulübü*" kurulduğu bilgisi yer almaktadır. Bu kulübün üyeleri her Pazar günü Bitlis Kilisesi'nde toplanan ahaliye hitaben yaptıkları konuşmalarda, zulme karşı savaşmak için birleşme çağrısı yapmaktaydı. Hükümet tarafından herhangi bir engel konmayan bu mitingler sırasında, devrim için gerekli silahları almak üzere ahaliden para toplanıyor, vermek istemeyenler ölümle tehdit edilmek suretiyle parayı vermeye zorlanıyordu.⁷²³ Kürt-Ermeni ilişkilerinin gerginleştiği diğer bir yer Diyarbakır'dı. Millî Aşireti lideri İbrahim Paşa'nın vefatından sonra birçok Kürt Diyarbakır'a akın edip II. Abdülhamit'in tekrar tahta oturtulmasını ve şeriatın geri getirilmesini talep eden yaftaları camilere astı. Kürtlerin de

⁷¹⁷ *Takvim-i Vekayi*, Adet: 169, 20 Mart 1325, s.16.

⁷¹⁸ Mesela bkz. BOA. BEO; 3954/296501, 1329 Za 4; BOA. BEO; 4087/306486, 1328 L 12.

⁷¹⁹ BOA. BEO; 3754/281500, 1328 Ca 13.

⁷²⁰ *Takvim-i Vekayi*, Adet: 230, 21 Mayıs 1325, s. 14.

⁷²¹ BOA. DH. MKT; 2812/81, 1327 R 24.

⁷²² *Takvim-i Vekayi*, 18 Mayıs 1325, Adet: 227, s.29.

⁷²³ Fond Politarkhiv, No: 37, Yetkili Gizli Danışman Zinoviyev'in Raporu, Büyükdere, 246.s. 53. 192, 21 Şubat/6 Mart 1909, s. 252.

kendi aralarında para toplayıp silahlanması üzerine Viranşehir'de yaşayan Ermeniler de silahlanmaya başladı. Viranşehir'de de suç oranı çok yükselmişti. Hatta çarşı soygun ve katliam korkusuyla kapalıydı.⁷²⁴

Taşnaksutyun Komitesi, Van ve Bitlis vilayetlerinden gelen telgraflar ışığında cezalandırılmalarını istediği Kürtlerin isimlerinin yer aldığı 40-50 kişilik bir listeyi İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne verdi. Komite, bu listede yer alan Musa Bey'in, Meşrutiyet idaresine muhalif olduğu, Ermenilere ait arazileri gasp ettiği ve bölgede umumi katliam düzenlediği gerekçesiyle tutuklanıp yargılanmasını istedi. Listede yer alan diğer isimler için de benzer suçları işledikleri gerekçesiyle aynı muamelenin yapılması talep edilmekteydi.⁷²⁵ Taşnaksutyun Komitesi'nin bu çalışmaları bazı Kürt aşiretlerinin tepki gösterip şikâyetçi olmalarına yol açtı. Hasananlı Aşireti Reisi ve aynı zamanda Hamidiye 27. Alay Komutanı Fethullah imzasıyla Sadaret makamına çekilen telgrafta, Taşnaksutyun Cemiyeti üyelerinin Bitlis'te Ermeni köylüleri silahlandırıp Müslüman ahaliye zulüm ve hakaret ettikleri belirtilerek bu duruma son verilmesi istendi.⁷²⁶ Muş Ermeni Murahhasa Vekili Vahan Efendi ise Bitlis Vilayeti, Dâhiliye Nezareti ve Muş mebuslarına birer telgraf çekerek aralarında Kürt Musa ve Kazım beyler ve Hasananlı Aşireti ve Hamidiye Alayı'ndan Fethullah'ın da bulunduğu Kürt liderlerinin bir araya gelerek bir komite teşkil ettiklerini, Ermeni ahalinin korkudan dükkânlarını açamadığını, çiftçilerin tarlalarını ekip biçemediğini bildirip tedbir alınmasını istedi.⁷²⁷ Bitlis Şirvan'da Hasananlı Aşireti'nden Seyyid Ali'nin 1000 kişiyle kazaya inip Hristiyanlara saldıracağı şayiası çıkarılınca Hristiyan halk korkup dağlara kaçmış, yapılan inceleme sonucunda bunun asılsız bir ihbardan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Hükümet, bu türlü vakaların artması üzerine asılsız ihbar yapanların tespit edilmesini istedi.⁷²⁸ Ancak bölgede görevli bazı memur ve din adamlarının tutarsız davranışları ile Ermenice gazetelerin aldıkları bilgileri doğruluğunu tetkik etmeden yayınlamaları bu güvensizliği tetikledi. Mesela Muş'un Vartenis Köyü'nde Davulcu Meblo adında birinin

⁷²⁴ Aynı belge.

⁷²⁵ *Bahaddin Şakir Bey'in Biraktığı*, s. 547-548.

⁷²⁶ BOA. BEO; 3520/263969, 1327 Ra 3.

⁷²⁷ BOA. DH. MKT; 2808/71, 1327 R 20.

⁷²⁸ *Takvim-i Vekayi*, Adet: 244, 4 Haziran 1325, s. 4.

jandarmalar tarafından dövülerek öldürüldüğü, mahalli Ermeni Murahhasası Nersis Efendi kaynak gösterilerek Azadamart gazetesinde haber yapıldı. Bunun üzerine tahkikat başlatıldı ve Meblo'nun cesedi üzerinde savcının gözetiminde doktor tarafından yapılan inceleme sonucunda Meblo'nun ölüm nedeninin zatürre olduğu anlaşıldı.⁷²⁹ Bir başka gazete haberinde Ermenilere yönelik şiddetten bahsedilip Bitlis'te öldürülen bir adam örnek verilmiştir. Hâlbuki adamın eceliyle öldüğü Belediye tabibinin ifadesi ve oğlunun şahitliği ile belirlenmiştir.⁷³⁰

Siirt Mutasarrıflığı tarafından Siirt'te görev yapan Ermeni Murahhasası Rahip Kiforok Efendi'nin de hükümet aleyhine çalışmalar yaptığı, bunun için aralarında diğer cemaatlerden bazı ruhani reislerin de bulunduğu 5-10 kişiden imza toplayıp gerçeği yansıtmayan telgraflar çektiği, arazi meselesi nedeniyle Ermenileri şikâyete sevk edip unsurlar arasındaki ilişkileri bozmaya çalıştığı tespit edildi. Mutasarrıflık, murahhasanın görev yerinin değiştirilmesini tavsiye ederek aksi takdirde Siirt'te unsurlar arasındaki ilişkilerin bozulabileceği uyarısında bulundu.⁷³¹ Murahhasa ile ilgili soruşturma derinleştirildiğinde, Kiforok Efendi'nin yetkisi olmadığı hâlde Muş'taki Aramsaz 100. Alay'ın 50. Taburu efradından Siirtli Botan oğlu Tomas'a çektiği telgraf üzerine gayrimüslim efradın firar ettiği görüldü. Daha sonra telgraf metni ele geçirildiğinde Kiforok Efendi'nin askerlere, "302, 303 doğumlu gayrimüslim ihtiyatlar üç ay evvel 299, 300 ve 301 doğumlu Müslim ihtiyat efradı gibi hizmete geçeceklerinden ona göre merciinize müracaat ediniz." dediği anlaşıldı.⁷³² Bir başka olay da Diyarbakır'da Ermeni Kilisesi'nin basılıp tahrip edilmesi idi. Hükümet, bu olayda suçlu olanların işten el çektilmesini kararlaştırdı.⁷³³

Meşrutiyet'in ilân edilmesinden önce Doğu bölgelerinde Ermenilerin karışıklık çıkaracağı söylentisi olduğunda Patrikhane'den, devreye girip bunun önüne geçmesi istenirdi. Bunun için irade çıkarıldığı da olurdu.⁷³⁴ Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra bu rejimin ne olursa olsun devam

⁷²⁹ BOA. DH. H; 15/10, 1328 3 17.

⁷³⁰ *Takvim-i Vekayi*, Adet: 230, 21 Mayıs 1325, s. 14.

⁷³¹ BOA. DH. İD; 113/24 1330 M 14.

⁷³² BOA. DH. İD; 90/3, 1330 C 20.

⁷³³ BOA. DH. UM. THR; 39/1, 1328 C 20.

⁷³⁴ Mesela bkz. BOA. BEO; 3242/243126, 1326 14 1.

etmesi gerektiğini savunan Erzurum Mebusu Ohannes Vartges Efendi, asayişin sağlanmasıyla ilgili olarak meclisin kanun çıkarması kadar bu kanunların uygulanmasından sorumlu olan yerel memurların tutumlarının da önemli olduğuna dikkat çekerek onlara olan güvensizliğini vurgulamaktaydı.⁷³⁵ Memurların beceriksiz olmalarının dışında karışıklıklar sadece Doğu vilayetleriyle sınırlı değildi. Neredeyse devletin bütün bölgelerinde endişe verici gelişmeler gözlenmekteydi. Rus görevlilere göre bu durumun temel sebebi; "...Beceriksiz ve başarısız İttihatçı komitesinin hükümetin idarî ve askerî işlerine karışmasına bağlı olarak hükümetin güçsüz ve aciz olması, düzeni korumak için gerekli paranın bulunmayışı ve son olarak anlaşmazlıkların sadece Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında değil farklı mezhepler arasındaki geleneksel düşmanlıktan dolayı Müslümanlar arasında da bulunmasıydı." Aynı görevlilerin yorumuna göre "Bu koşullarla hiçbir güçlü hükümet bile baş edemezdi. Genellikle kendi amaçlarını gözeten ve devletin tüm tabakalarında çok sayıda düşmanı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne dayanan mevcut Türk hükümetinden ne beklenebilir ki."⁷³⁶

Troçki'nin adını vermediği Taşnaksutyun Partisi'nin bir üyesi, İttihatçılarla ilişkilerini şu şekilde değerlendirmektedir:⁷³⁷

"Biz belki Jön Türklerin kendilerinden bile daha Jön Türk'tük. Çünkü yeni rejimin tutunup kökleşmesini en az onlar kadar istiyorduk. Birçok kişi, Jön Türklerin yaptıkları karşısında hayal kırıklığı yaşadı ve içinde büyüyen güvensizliği fertlerden giderek rejimin kendisine taşıdı. Ama biz onlara inanmayı sürdürdük, daha doğrusu onlara inanmak istemeyi sürdürdük. Çünkü Meşrutiyet'in Türk bağımsızlığı için son umut olduğunu çok iyi kavramıştık. Ne var ki sonunda biz de hayal kırıklığına uğradık,-gerçi herkesten sonra- ama çok uzun gözlem ve tecrübeler dayandığı için, bizim hayal kırıklığımız çok daha derin, beslediğimiz güvensizlik çok daha köklüydü. Artık Meşrutiyet'ten hiçbir hayır gelmeyeceğine kanaat getirdiğimi size açık yüreklilikle söyleyeyim. Kimlerden oluşursa oluşsun Türk hükümeti sözlerden başka bir şey vermekten aciz. Bu sözler çoktandır

⁷³⁵ Koç, *Osmanlı Mebusan Meclisinde*, s.53.

⁷³⁶ Fond Politarkhiv, No: 37, Yetkili Gizli Danışman Zinoviyev'in Raporu, Büyükdere, 246. s. 53. 192, 21 Şubat/6 Mart 1909, s. 254.

⁷³⁷ Troçki, *Balkan Savaşları*, s.353.

bir şey ifade etmiyor. Bundan böyle Türk hükümetine kim başvurursa sağlam garantiler isteyecektir. Türkler de garanti veremeyecekleri için Makedonya'da, Arnavutluk'ta veya Doğu'daki Altı Vilayet'te reform görevini Avrupa üstlenmek zorunda kalacaktır. Bu böyle olduğuna göre, Avrupa alışılmış yarı-tedbirlerini terk etmeli ve 'Hasta Adam'a radikal tedaviler uygulamalıdır. Zaten cerrahi müdahaleye başvurmadan hiçbir sonuç elde edilemez."

Kürtlerin Ermenilerin Yürüttüğü Propagandaya Tepkisi ve Kürt Aşiretlerinin İzlediği Yol

Ermenilerin, propagandalarını Kürtlerin cehaleti ve zorbalığı üzerine kurgulamaları Kürt aydınlarının tepkisine neden oldu. Ermeni Patriği Arşoroni Efendi, La Turquie gazetesine verdiği demeçte, Kürtlerle işbirliği yapmaları gerektiği hususunu düşündüklerinin ipuçlarını verdi. Ayrıca arazi meselesi, ıslahat komisyonu ve yabancı memurlarla ilgili görüşlerini de şu şekilde açıkladı:⁷³⁸

"İstedığımız şey, namusumuzun, hayat ve emvalimizin hüsn-ü muhafazasından başka bir şey değildir. ...Malûm olduğu üzere Kürtler tamamen cahil adamlardır. Aralarında şekavet ve yağmagirlik kesirdir. Binaenaleyh bu yolda hareket edenlerin süratle tecziyesi ve icabında bunların tedibi lazımdır...Hükümet hiç vakit geçirmeksizin Avrupa'nın nezareti altında jandarma ıslah edip sayısını artırmalıdır. Her tarafta hem Kürtler hem de Ermeniler için okullar açılmalıdır. Ayrıca şimdiye kadar kıymeti hiç takdir edilmemiş bu vilayetlerde yollar açılmalıdır. Suçlular yakalanarak tereddütsüz âleme ibret olacak şekilde cezalandırılmalıdır. ıslahat Avrupalılarca yapılmalıdır. Anadolu'da yabancı subaylar görev yapmalıdır, Rumeli jandarmalarına güvenemeyiz. ıslahat yapılacak coğrafya Erzurum, Mamuretülaziz, Bitlis, Diyarbakır, Van ve Sivas'tır."

Patriğin bu beyanatına Kürt aydınlar şiddetli tepki gösterdi. Bâbanzade Hakkı Bey, Patriğin bazı taleplerinin yerinde olduğunu kabul etmekle beraber Kürtlerle ilgili kullandığı üslubu eleştirerek "Ermeniler taleplerini belirtirken komşuları ve vatandaşları olan Kürt anasına rekabet ve zıddiyeden çekinmelidirler...Ermeni vatandaşlarımız kendi hak ve

şereflerini ne kadar muazzez ve âli tutuyorlarsa, Kürtlerin de hak ve şereflerini o derece muazzez ve âli tutmalıdırlar." ifadelerini kullandı.⁷³⁹ Siverekli Paşazade Mehmet Fikri "Ermeni Patriği Efendi'ye Bir Cevap" ismiyle yayımladığı makalede Ermenilere karşı Kürtlerin haklarını özetle şu şekilde savundu:⁷⁴⁰

"Osmanlı Devleti'nin önemli iç sorunlarından biri ıslahat, yani Ermeni-Kürt meselesidir. Hükümetin bu konuyu çözebilmesi için öncelikle bu vazifeyi yapabilecek siyasilerin, öncelikle Kürt ve Ermeni unsurları arasındaki farkları iyi tahlil etmesi gerekir. Bu farkların en önemlisi Kürtlerin Müslüman, Ermenilerin Hıristiyan olmasıdır. Bu farklılıktan doğacak anlaşmazlıklar ancak iki tarafın dini liderleri tarafından ortadan kaldırılabılır. Ama şimdiye kadar bu vazifeyi yapmak isteyen Kürt önderler, takdir edilecekleri yerde hakir görüldüler. Hâlbuki Ermeni vatandaşlarımızı maddi ve manevi açıdan idare etmek isteyen rüesayı ruhaniye daima siyasi bir dil kullanarak Kürtlerin haysiyetine tecavüz etmektedirler. Aynı devlet tabiiyetinde, aynı kanunlarla idare edilen iki unsurun dini liderlerine düşen vazife herhalde nifak tohumları saçmak değil dostluk ve birlik sağlamaktır. Ermeni din adamları bu hususu görmezden gelerek iki taraf arasında anlaşmazlık çıkması için çalışıyorlar. Ermeni vatandaşlarımız tarafından daima dile getirilen arazi meselesi Kürtler için hayati önem taşıyan bir konudur." Hâlbuki bu yolla Kürtlerin geçimlerini sağlaması engellenmek Ermeniler ise yüceltilmek isteniyor. Acaba Patrik tazminat meselesine neden karşı çıkıyor? Ermeniler, dünyanın her yerinde "Kürt zalim Ermeni mazlum diye yaygara koparıyorlar. Ermeni matbuatı da yalan yanlış haberler vermekten hiç usanmıyor. Çünkü Ermeni vatandaşlarımızın Patrikhanesi, gazeteleri, Meclis-i Muhtelîti var değil mi? Bunun için Kürdün hakkı gasp ediliyor. Patrik bakınız ne diyor: "Kürtler cehaletleri hasebiyle şaki ve yağmacıdırlar." Bir ruhani liderden bu derece ağır sözler işitilmesi ne derece doğrudur? Patrik bütün Kürtlere cahil, şaki diyor. Bir memlekette ancak bir hükümet hüküm icra eder. Bunun şirki olamaz. Şirki olan bir hükümetin hükmüne hiç kimse itimat etmek mecburiyetinde değildir. Kanun önünde Ermeni, Kürt ve Türk aynıdır. Patrik Kürtler hakkındaki sözlerini geri almalıdır."

⁷³⁸ Tanin, No: 1596, 10 Mayıs 1913.

⁷³⁹ Tanin, No: 1597, 11 Mayıs 1913.

⁷⁴⁰ Tasvir-i Efkâr, No: 755, 13 Mayıs 1913, s.4.

Osmanlı hükümetinin Doğu Anadolu'daki problemlere ciddi çözümler üretememesi problemlerin daha da artmasına yol açtı. Meşrutiyet'in halkın beklentilerine cevap vermemesi, toprak meselesinin çözümlenemeyişi, eğitime gereken önemin verilmeyişi, Ermeni komitelerinin bölgedeki etkinliğinin sonlandırılmaması gibi birçok problemin devam etmesi hükümete olan güvensizliği artırdı. Bu güvensizliğe günden güne artan Rus tehlikesi de eklenince halk mahalli nüfuz odaklarına yönelme eğilimi gösterdi. Bu şartlardan yararlanmak isteyen Bedirhanlar, halk üzerindeki nüfuzunu yeniden artırmaya başladı. Bedirhanlar, Cizre ve civarından başka Sincar Yezidileri, Şırnak ve Garzan civarındaki Kürt ağalarının da güvenini kazandı. Kürtler arasında da hükümete karşı ciddi bir muhalefet hareketi söz konusuydu. Hatta 1910'dan itibaren ortaya çıkan muhalif silahlı çeteler, hükümet üyelerinin dinsiz ve masonlardan oluştuğunu, dinin başsız kaldığını ileri sürüp Kürtleri silahlı direnişe davet etmekteydi. Bütün bunlar bölgede taraflar arasında çatışma yaşanmasına ve can kayıplarına yol açmaktaydı. Hükümet, böyle bir ortamda bir taraftan Meşrutiyet'in gerektirdiği ıslahatları gerçekleştirmeye çalışırken bir taraftan da büyük bir Kürt isyanı çıkması endişesi taşımaktaydı.⁷⁴¹

Bölgedeki husumetlerin sonlandırılıp Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkilerin düzelmesi hükümetin öncelikleri arasında yer aldı. Kürtler komşu Ermenilerin silahlanıp örgütlendiğini ve savaş hazırlığı yaptığını görüyordu. İttihat ve Terakki Partisi'nin uygulamalarından da rahatsız olan Kürtler, fedailerin varlığından söz edip kendi halkları arasında da heyecanı artıyorlardı. Bu durumda bir çatışma olmasından çekinen İttihat ve Terakki, Müslümanların daha sakin ve barışçıl kalmasını sağlamaya çalıştı. Parti mensupları, yerel aktörlerle iyi ilişkiler kurarak çatışma çıkmasını engelledi. Müslüman hocalar da ahaliye kardeşlik ve huzuru konu alan vaazler vererek onları yatıştırdı. Ancak Protestan, Katolik ve Gregoryan din adamları aynı tavrı takınmadılar. Hatta kutsal metinleri kullanarak ahaliyi galeyana getirdiler. İttihat ve Terakki Partisi, fedailerin Ermeniler üzerindeki etkisini kırmak ve onların kanunlara itaat etmesini sağlamak için onları askerlik hizmeti ve vergiler konusunda yazılı olarak bilgilendirmeye çalıştı ve şu mesajı verdi: "Yapılan işlerle ilgili hareketlenmeden önce bütün meşru

⁷⁴¹ Ünal, *II. Meşrutiyet'in Doğu*, s. 94-97.

yolları deneyin. Eski rejimin uygulamalarına yönelik tepkilerinizi güçle ifadeden kaçının. Osmanlı vatandaşlarının haklarını savunmak konusunda ısrarcı olalım. Bunlardan en önemlisi ve kutsal olanı vatan savunmasıdır. Kişiye yönelik vergiler de kutsal bir görevdir. İttihat Terakki üyeleri olarak bizler günü geçmiş, yıpranmış araçlar yerine vatandaşların haklarını belirten araçları kullanmaktan yanayız. Eşitlik, özgürlük, ırk, din ve politik görüş ayrımı olmaksızın bütün Osmanlı vatandaşları için bu geçerlidir."⁷⁴²

Hükümet bir taraftan da suç işleyen aşiret mensuplarına yönelik takibat başlattı. Azran'dan Babos Aşireti Reisi Ömer, Şeyh Mahmut, Şeyh Fahrettin ve Şirvan Asakir rüesasından Madenli Yusuf imzasıyla 27 Teşrinisani 1908'de bir telgraf çekerek bazı memurların uygunsuz davranışları ve Kürtlerin cahilliği nedeniyle vaktiyle üzücü ve yanlış davranışlarda bulunan ve silahla eşkıyalık yapan aşiret mensuplarından 60 kişiyi Liva Mutasarrıfı Süleyman Faik Bey'e teslim ettiklerini, eski davranışlarına son verdiklerini ve Meşrutiyet idaresine güvendiklerini söylediler. Ayrıca bu barışma töreni sırasında Türkçe ve Kürtçe konuşmalar yapılarak Kanun-ı Esasi, eşitlik ve hürriyet ele alınıp vatan ve milletin bu şekilde yeniden ayağa kalkacağı vurgulanarak Kürtlere yeni rejim hakkında bilgi verildi. Törende belde müftüsü tarafından dua edildi.⁷⁴³ Unsurlar arasında birlik kurulması için çalışmalar yapıldı. Mesela Genç Sancağı Mebusu Mehmet Emin Efendi'nin teşvikiyle Müslüman ahali tarafından yapılan üç mağazadan ikisi mahalli camii şerife, biri de Ermeni kilisesine bağışlandı.⁷⁴⁴

Hükümet, tarafsız bir şekilde problemleri çözmeye gayreti içine girdi. Ermeniler, sayısız şikâyet dilekçesi verip, hükümeti sıkıştırmak ve istediğini elde etmek niyetindeydi. Ancak Doğu'da büyük bir isyandan çekinen hükümet, itidalli davranmaya özen göstererek iki tarafı uzlaştırmaya çalıştı. Ermeni temsilcilerinin konuyla ilgili olarak yaptığı başvurular için yerel yöneticilerin sorumlu olduğu karşılığını verdi. Kürtlerin aşırılıklarını durdurmaya yönelik samimi arzularını göstermek amacıyla da bazı yerel yöneticileri değiştirdi. Oysa yerel yöneticiler de merkezî yönetimin Kürtlere

⁷⁴² Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, microfilm P 16 742.

⁷⁴³ *Şura-yı Ümmet*, No: 55-140, 29 Teşrinisani 1908, s.7.

⁷⁴⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 196, 15 Kanunuevvel 1909, s. 7.

karşı etkili tedbirler almalarını engellemesinden şikâyet ediyordu. Bunun üzerine 1911 yılında bir kez daha "Ermeni Sorunu" haberleri Ermeni basınında bu başlıkla işlenmeye başladı. Ermeniler bu şekilde bir kez daha Türkiye'yi atlayarak Avrupa'ya dolaylı bir başvuru yapıyor, konunun onlar tarafından çözümlenmesini istiyordu.⁷⁴⁵

Hükümetin samimi çabalarının olumlu sonuçları oldu. Yerel otoritelerin zaman zaman olumsuz davranışlarına rastlanmakla beraber mevcut politikalar Ermeni halk arasında sempatiyle karşılandı. Aynı etkiyi Müslümanlar üzerinde de görmek mümkündür. Nisan 1909 başlarında Doğu Anadolu'da karışıklıkların kontrol altında olduğu ve her şeyin kanun çerçevesinde yürüdüğü görülmektedir.⁷⁴⁶

Arazi Anlaşmazlıkları ve Bunun İttihat ve Terakki-Taşnaksutyun İlişkisine Etkisi

Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermenilerle Müslümanlar arasında en çok karşılaşılan problem arazi anlaşmazlıklarıydı. Çünkü 1880'li yıllarda Osmanlı- Rus sınırında göçmen hareketlerinde artış gözlenmekteydi. Osmanlı vatandaşı Ermeniler bazen devletin bilgisi dâhilinde bazen de firaren Rusya'ya göç etmiş, bunlardan bir kısmı geri dönmüştü. Osmanlı hükümeti, 1890'lı yıllarda Doğu vilayetlerinde terör eylemlerinin artması ve özellikle 1896 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen Osmanlı Bankası baskını sonrasında komitecilerin topraklarına girmesini önlemek amacıyla Doğu sınırındaki hareketliliği kontrol altına alacak düzenlemeler yaptı. Buna göre; 22 Kasım 1896 tarihinde Osmanlı hükümeti yabancı ülkelere gitmek isteyenlerle ilgili olarak "Bir daha Osmanlı topraklarına dönmeyeceklerine dair kefil gösterilmesi, gidenlerin durumuyla ilgili Patrikhane tarafından onaylanmış bir senet ve iki fotoğraflarını konuyla ilgili komisyona vermeleri ve bu bilgilerin geçiş tezkerelerine yazılması..." esasını kabul etti. Bu şekilde vatandaşlıktan çıkan kişilerin tekrar vatandaşlığa dönmeyeceklerini Patrikhane kayıtlarına yazdırması gerekiyordu. Özellikle Sason İsyanı sonrasında bazı Ermeniler, Osmanlı vatandaşlığından çıktıklarına dair senet imzalayıp mal, mülk ve arazilerini satıp bir daha dönmek üzere başta

⁷⁴⁵ Troçki, *Balkan Savaşları*, s.346-350.

⁷⁴⁶ Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, microfilm P 16 742.

Rusya olmak üzere yabancı ülkelere göç etmişlerdi.⁷⁴⁷ Onların vatandaşlıktan çıkıp ülkeyi terk etmesinden sonra boş kalan araziler Müslümanlarca özellikle de Kürtler tarafından işlenmiş ve zamanla da sahiplenilmişti. Meşrutiyet'in ilânından sonra bu Ermenilerin yeniden ülkeye dönerek vatandaşlığa kabul edilmeleriyle arazi meselesi ortaya çıktı. Çünkü bu kişilerin gitmeden önce bir şekilde elden çıkardıkları emlak ve araziler üzerinde hak iddia etmesi bu yerlerin eski ve yeni sahipleri arasında uzun yıllar sürecek huzursuzluklar çıkmasına sebep oldu.⁷⁴⁸ Arazi anlaşmazlığı ilk olarak 1907 yılında Erzurum olayları sırasında ortaya çıkmış ve burada sahipleri tarafından terk edilmiş evlere yerleştirilmiş olan Müslüman muhacirlerden bir kısmı dilekçe vererek kendilerinin başka bir yere iskân edilmelerini talep etmişlerdi.⁷⁴⁹

Doğu bölgelerinde hem Müslüman hem de gayrimüslim halkın bazı şikâyetleri olduğu biliniyordu ve bu şikâyetlerin bir tek sebebe dayanmadığı, özellikle Kürt aşiretlerinden kaynaklanan hoşnutsuzluğun birçok sebebi olduğu tahmin edilmekteydi.⁷⁵⁰ Öte yandan Ermeniler, bazı Kürt aşiretlerinin haksız yere kendilerine ait topraklara el koyduklarını iddia edip bu iddialarını resmî ve gayriresmî yollardan dile getirerek sürekli gündemde tutma gayreti içindeydi. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti, bu konunun çözümlenebilmesi için durum tespiti yapmak üzere müfettişler görevlendirdi. Bunlardan Mülkiye Müfettişi Hıratçya Efendi'nin hazırladığı rapora göre Sason'daki arazi anlaşmazlıklarının temelinde şu problemler vardı:

1. Sason'da bir arazi tahriri yapılmamış, ahali de arazi ve mülkünü tapuya kaydettirmemiştir.
2. Arazilerin buldukları yerler ova olmayıp taşlık bölgelerdeki küçük toprak parçalarıdır.
3. Bu toprakların müessir ve mutasarrıfı sabık Kürtlerdir.

⁷⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eraslan, *I. Sason İsyanı Sonrasında*, s. 78-79.

⁷⁴⁸ BOA. DH. SYS; 23-1, lef 130-134'ten Ünal, *II. Meşrutiyet'in Doğu*, s.96.

⁷⁴⁹ BOA. DH. MKT; 1297/28, 1326 S 21.

⁷⁵⁰ Bu konuyla ilgili olarak yapılan bazı çalışmalarda toprakla ilgili sorunlar genelleştirilerek ele alınmakta, bu da sağlıklı sonuçlar alınmasını engellemektedir. Toprakla ilgili araştırmalarda ilgili tüm kesimlerin durumu coğrafi, sosyal, demografik, ekonomik ve siyasi faktörler göz önüne alınarak incelendiğinde daha gerçekçi sonuçlara varmak mümkün olabilecektir. Konuyu genelleştirerek ele alan bir çalışma için bkz. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun*, s. 236-237, vd.

4. Kürtler bu şekilde ellerinde tuttıkları arazileri, ziraat yöntemlerini bilmediklerinden işleyememekte ve Ermenilerin “Hafirlik”⁷⁵¹ adında senelik bir vergi ödemesi karşılığında işlemelerine müsaade etmektedirler.
5. Hafirlik bedeli, hâsılâtın miktarı ve verimliliğiyle orantılı olmayıp maktudur. Kürtler, verimsiz senelerdeki durumu telafi için kendisine verilen “Mudaraba” denilen araziye her sene bir miktar artırıp büyütme ve sahiplendiği bu araziye evlattan evlada intikal ettirme esasını kabul etmişlerdir.

Şimdi Kürtler arazinin tasarrufunun eskiden beri kendilerine ait olduğunu ve ecdadından miras kaldığını, Ermeniler ise “...*Bu arazi üzerinde sübuk eden mesai-i hukukun esbab-ı tasarrufundan ve bilhassa hak kararından bahisle...*” temlik hakkının kendilerine ait olduğunu söylemektedirler. Bu da konuyu müşkül bir şekle sokmaktadır ve kazadaki bütün araziler bu durumdadır. Arazi meselesi de bundan ibarettir. Bu mahallince emlak ve arazi hafirliği adıyla bilinmektedir.

İki türlü hafirlik vardır. Şöyle ki:

1. Ermenilerle dışarıdan gelmiş veya bir aşirete mensup olmayan fakir Kürtler, bir aşirete mensup kuvvetli, zorba Kürtlerin taarruzundan can ve mallarını korumak için bir aşiret ağasının koruması altına girmeye ve bunun için de “Hafirlik” denilen bir vergi ödemeye mecbur kalmışlardır. Zaman içinde ağalar, fakir

⁷⁵¹ Hafirlik, bir tür koruculuk vergisidir ve II. Meşrutiyet döneminde kaldırılmıştır. Ancak bu vergi teoride kaldırılmasına rağmen Doğu bölgelerinde feodal düzen kaldırılamadığı için bunun uygulamada pek de kolay olmadığı görülmüştür. Bu da hükümetle bazı kesimleri karşı karşıya getirmiştir. Hatta bu verginin alınmasına karşı çıkan Ermeni mebuslar bu konuyu Meclisi Mebusan’da gündeme getirerek Kürt aşiret reislerinin Doğu bölgelerindeki uygulamalarını şikâyet edip bu sorunların çözümlenmesini talep etmişlerdir. Muş Mebusu Keğam Efendi’nin Meclisi Mebusan’da Hafirlik Vergisi ve Kürt aşiretlerinin bölge halkına yaptıkları haksızlıklar hakkında yaptığı konuşma için bkz. Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, 1.99, 3 Mayıs 1327 (1911), C: 2. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd01ic03c006/mmbd01ic03c006ink099.pdf> (erişim 10 Nisan 2014). Bu vergi, Kaligian, Sasuni gibi Ermeni yazarlar tarafından “Kâfirlik” vergisi olarak isimlendirilip Ermeni köylülerden toplandığı iddia edilmektedir. Buna göre her Ermeni ailesi Kürtlere her yıl, 180 kg mısır, bir koyun, bir kalıp tereyağı, bir çift ayakkabı, bir çift çorap ödemek zorundaydı. Bkz. Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 105; Sasuni, *Kürt Ulusal hareketleri*, s. 220. Hâlbuki Hratçya Efendi’nin raporu bu verginin bazı Müslüman Kürt aşiretleri tarafından da ödendiğini ortaya koymaktadır.

- Ermeni ve köylüler üzerinde de aynı hakkı görmüş ve bu gibi insanların can ve mal güvenliğini temin etmek karşılığında bu insanlara kendi mülkiyeti gözüyle bakmakta ve hatta bunları kendi aralarında alıp satmaktaydılar. Ancak bu hâl Meşrutiyet’in ilânından sonra çok azalmıştır.
2. Diğer hafirlik ise Sason’da faaliyet gösteren zanaat ve ticaret erbabının işlerini yapabilmelerini temin ücreti olup aşiret reislerine ödenmektedir. Bu da Meşrutiyet’in ilânından sonra çok azalmıştır.

Her iki hafirliğin de miktarı birkaç çift çorap, birkaç kaput, bir miktar yağ ve darı, 1-2 top bez, aba, şeker, kahve, hatta lületaşı, çakmaktaşı gibi malzemeden ve bazen miktarı belli paradan ibarettir. Hafirlikleri alan ağalar bunu verenlerin hâmisisi, verenler de ağaların esiridir. Hıfzı himaye ve serbesti mürur hafirlikleri çok azalmasına veya hiç kalmamasına rağmen arazi hafirliği tamamen bakidir. Garip olan bir şey de fakir ahalinin, gerek arazi anlaşmazlıkları gerek hıfzı himaye ve serbest mürur hafirliklerini hükümete şikâyet etmeye cesaret edememesidir. Meşrutiyet’in İlânı’ndan beri beş arazi anlaşmazlığı konusu hükümete şikâyet edilmiştir. Hıratçya Efendi hazırladığı raporunda sorunun, “...*fakir halkın mütegalibeden korkması ve maruz kaldığı durumu cehaletle kabullenmesinden...*” kaynaklandığını bildirmektedir.⁷⁵²

Hükümetin problemin sebeplerini tespit etmeye çalıştığı dönemde Ermenilerin hükümet üzerinde büyük bir baskı kurmaya gayret ettiği görülmektedir. Bunun için Patrikhane, hükümet nezdinde girişimlerde bulunup sık sık konuyla ilgili takrirler verirken Ermenice yayın yapan gazeteler de Ermenilerin Kürt aşiretlerinin saldırılarına uğradığına dair yayımlar yaparak bazı Kürt aşiret reislerini hedef gösterdiler.⁷⁵³ Taşnaksutyun’un da ele alınmasını istediği birçok şikâyet ve talep vardı, ama taleplerin ağırlığını toprakları tasarruf eden ağaların derhal tutuklanıp

⁷⁵² Mülkiye müfettişlerinden Hıratçya Efendi’nin konuyla ilgili olarak hazırladığı 22 Mart 1914 tarihli raporun problemlerin tespit edildiği bölümü için bkz. BOA. DH. İD; 205/12, lef.7. Belgede iki türlü hafirlikten bahsedildiği ve bu belirtildiği hâlde belgenin akışında üç türlü hafirlik olduğuna vurgu yapılmaktadır. Bunun sehven olduğu düşünülmektedir.

⁷⁵³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde bu konularla ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır. Örneğin bkz. BOA. DH. MKT; 2652/5, 1326 L 4; BOA. DH. MKT; 2637/35, 1326 N 26; BOA. DH. MKT; 2634/54, 1326 N 23; BOA. DH. MKT; 2683/14, 1326 Za 20.

cezalandırılması oluşturuyordu.⁷⁵⁴ Ermeni Patrikhanesi, verdiği takrirlerden bazılarında Hamidiye Alayları efradının Meşrutiyet, Kanun-i Esasi ve Ermenilere karşı yürüttükleri faaliyetlerden bahsederek tedbir alınmasını talep etti. Hükümet, Van, Mamuretülaziz, Bitlis ve Erzurum vilayetleri nezdinde konuyu araştırdığında⁷⁵⁵ bütün vilayetlerden, alaylara mensup kişilerin hükümete ve rejime muhalif davranışlar sergilemedikleri yönünde raporlar gelmesi şikâyetlerin sebeplerini kuşku hâle getirmekteydi.⁷⁵⁶

Meşrutiyet'in ilk döneminde hükümet konuyu çözmek için çalışmalar yaparak arazilerin eski sahiplerine iadesini temin etmek için "*Her kim olursa olsun elinde arazisi bulunduğu dair evrak ve belge gösterdiği takdirde derhal arazinin kendisine iadesini*" kararlaştırmıştı. Bu konuda epey yol alınması pek çok Ermeni arasında epeyce memnuniyet yaratmıştı.⁷⁵⁷ Ama bu konuda verilen bir başka karar da "*on sene müddetle bir tarlayı işleyip hâsılatını alan kimse o tarlanın sahibidir.*" şeklindeydi. Dolayısıyla konu iyice karmaşıklaşmış ve arazi iddiasında bulunan Ermenilere yeni araziler göstermek icap etmiş, ancak bu da pek kolay olmamıştı. Bu konuda mahkemelerin uzun yıllar sürmesi hem anlaşmazlıkları daha da artırmış hem de zirai gelirlerin iyice düşmesine sebep olmuştu.⁷⁵⁸ Toprakların bir kısmına da Kafkasya ve Balkanlardan gelen muhacirler yerleştirilmişti. Muhacirlerle ilgili anlaşmazlık sadece Doğu vilayetleriyle sınırlı değildi. Ermeni Patrikliği benzer bir durumu Eylül 1908'de Yalova Kazası'na bağlı Kılınç Köyü için bildirdi. Buna göre Ermenilerin tapusuz olarak kullandıkları ve ziraat yaptıkları arazilerin üzerine bundan 13 yıl önce Rumeli muhacirleri gelip yerleşmiş ve onların arazileri zapt ettikleri müfettişlerce de belirlenmiştir. Buna rağmen tarlalar asıl sahiplerine iade edilmemiştir. Patrikhane'nin bu şikâyetini dikkate alan hükümet, İzmit Mutasarrıflığı'na konunun

⁷⁵⁴ Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun*, s. 270.

⁷⁵⁵ Hükümet asayişle ilgili olarak yapılan şikâyetleri ilgili valiliklere bildirerek titizlikle araştırılması hususunda hassasiyet göstermekteydi. BOA. BEO; 3724/279271, 1328 Ra 15.

⁷⁵⁶ BOA. DH. MKT; 2634/5, 1326 N 22. Ayrıca krş. BOA. BEO, 3788/284037, 1328 B 26. Bununla beraber II. Abdülhamit döneminde asayişle ilgili şikâyetler vilayetlere sorulduğunda alınan cevap genellikle aksini ifade ederdi. Mesela bkz. BOA. Y. A. HUS; 515/118, lef 3, 4, 1325 Ş 24.

⁷⁵⁷ Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun*, s. 284.

⁷⁵⁸ Recep Karacakaya, *1908-1923 Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi*, Toplumsal Dönüşüm Yay., İstanbul 2005, s.155. Krş. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğun*, s. 284.

çözümlemesini emretti.⁷⁵⁹

Ermenilerin peyderpey geri dönüp topraklarını talep etmelerinden rahatsız olan Kürtler, biraz da bu sebeple olsa gerek Meşrutiyet'in ilanından hoşnut olmadı ve bu rejimi benimsemedi. Bu yüzden özellikle Ermenilerle hep karşı cephede yer aldılar.⁷⁶⁰ Ermeniler, Kürtlerin hoşnutsuzluğunun dikkate alınarak topraklardan tamamen atılmasını ve bölgeye hiç sokulmamalarını talep etmekteydi.⁷⁶¹ Bunun sonucunda hükümet, Kürt aşiretlerinin tecavüz etmesi muhtemel yerlerde güvenlik önlemlerini artırmak suretiyle tedbir almaya çalıştı.⁷⁶² Öte yandan hükümet arazi konusunu çok boyutlu olarak düşünmekte ve bunu sadece Ermenilerin değil aslında Doğu Anadolu'da yaşayan bütün halkın ortak problemi olarak görmekteydi. Boryan; arazi meselesinin Doğu Anadolu'da asayiş ihlal eden veya etmek istidadında bulunan hususi ve mahalli sebeplerin en önemlisi olduğu, bu ihtilafın esasen oradaki unsurların birbirleriyle uyumsuzluklarından, zıtlaşmalarından, çekişmelerinden ortaya çıktığı, anlaşmazlıkların ve çekişmelerin yalnızca Ermeni ile Kürt, Ermeni ile İslam arasında değil, Kürtlerin kendi arasında da mevcut olduğu, anlaşmazlığın cinsiyet ve milliyet konularından değil bölgenin feodal yapısı ve nüfuzlu kişilerin tutumlarından kaynaklandığı kanaatindedir.⁷⁶³

1910 yılında Trabzon'daki Avusturya-Macaristan Konsolosu Mörizc bu konuyla ilgili olarak kendi elçiliğine birçok rapor gönderdi.⁷⁶⁴ Benzer fikirlere Tanin'de çıkan bir yazıda da rastlanmaktadır. Bu yazıda arazi ve asayiş konularının birbirine karıştırıldığı, arazi anlaşmazlıklarının ancak asayişin temininden sonra halledilebileceği, Doğu'daki problemlerin Ermeni

⁷⁵⁹ BOA. DH. MKT; 2622/5, 1326 N 7.

⁷⁶⁰ Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 214-215.

⁷⁶¹ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 61.

⁷⁶² Van ve Erciş'te tedbir alınması yönünde Sadaret'ten Seraskerlik makamına verilen emir için bkz. BOA. BEO; 3299/247387, 1326 Ra 24.

⁷⁶³ Perinçek, *Ermeni Devlet Adanı*, s.26-28.

⁷⁶⁴ Bu raporların ayrıntılarında Kürt aşiretleriyle Ermeniler arasındaki çatışmaların daha çok arazi meselesi ve yoksulluktan kaynaklandığı ve bu ihtilafın başka anlaşmazlıklara da yol açtığı görülür. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.713; HA BA Konstantinopel 414 Z.21/P, cilt V(1910-1913), s.3565-3568; no.714; HA BA Konstantinopel 414 Z.31/P, cilt V(1910-1913), s. 3569-3572; no.716; HA BA Konstantinopel 414 Z.41/P, cilt V(1910-1913), s.3577-3579'dan *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A.

gazetelerinde belirtildiği gibi Müslümanların Ermenileri ezdiği şeklinde olmadığı, zira Doğu'da sadece Ermenilerin değil bütün ahalinin mağdur durumda olduğu hususlarına yer verildi.⁷⁶⁵

Ermeniler, bu konunun Ermeniler lehine çözümlenmesi için çeşitli girişimlerde bulundular. Erzurum Mebusu Vartges Efendi, arazi meselesini meclis kürsüsünde dile getirerek bu yüzden Kürtlerle Ermeniler arasında çıkan ihtilafın ancak hükümet tarafından çözülebileceğine dikkat çekti.⁷⁶⁶ Ermeni Patrikhanesi, arazi konusunun çözümlenmesi için bazı çalışmalar yaparak birtakım yaptırımlar uygulanmasına karar verdi. Ermeni Patrikhanesi, zaman zaman hükümet nezdinde girişimlerde bulunarak aşiret reislerinin eski davranışlarına devam edebilmek için ıslahat yapılmasına engel olmaya çalıştıklarını gündeme getirip bu duruma tedbir alınmasını istemekteydi.⁷⁶⁷ Patrik başkanlığında toplanan Ermeni Millî Meclisi, Doğu Anadolu'da özellikle Kürt aşiretlerinin saldırısına maruz kalıp can ve mal kaybına uğrayan Ermenilerin durumlarının çok kötü olduğunu, o yüzden suç işleyenlerin kamu önünde cezalandırılmasını talep etti.⁷⁶⁸ Doğu Anadolu'da Kürt baskınlarına maruz kalan Ermenilerin durumu yaklaşık 1500 kişinin katılımıyla İzmir'de protesto edildi ve hükümet tedbir alması yönünde uyarıldı. Osmanlı topraklarında yaşayan diğer gayrimüslim unsurların da bilgilendirilip desteklerinin temin edilmesi, çözümü beklenen bu konunun hâlâ çözümlenemeyişinin kınanması ve ayrıca başta Sadrazam olmak üzere Dâhiliye Nazırı, Erkân-ı Harbiye Reisi ve Şeyhülislam'ın alınan bu kararlardan bizzat haberdar edilmesi kararlaştırıldı.⁷⁶⁹

Ermeni Patriği, Ermeni muhacirlerin Rusya'ya gidişlerinde vatandaşlıktan çıktıklarına dair senetleri mecburiyet karşısında imzaladıklarını ileri sürerek onların hem vatandaşlığa kabul edilmeleri hem de eski arazi ve mülklerini tekrar alabilmeleri hususunda yoğun bir çaba

⁷⁶⁵ *Tanin*, No: 1103, 28 Eylül 1911.

⁷⁶⁶ Koç, *Osmanlı Mebusan Meclisinde*, s.53.

⁷⁶⁷ BOA. DH. MKT; 2639/10, 1326 N 28. Patrikhane, Haydaranlı Aşireti Reisi Hüseyin Paşa'nın faaliyetlerine son verilmedikçe bütün vatandaşlar arsında eşitlik ve adaletin temin edilemeyeceğini savunuyordu. Bkz. BOA. DH. MKT; 2627/20, 1326 N 14.

⁷⁶⁸ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.740; HA PA XII 206 no 75, cilt V(1910-1913), s.3682-3684'ten *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A.

⁷⁶⁹ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.742; HA PA XXXVIII 356 no 66, cilt V(1910-1913), s.3690-3691'den *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A.

içerisine girdi. Ermenilerin bu arazilerin bir kısmını tapusuz olarak kullandıkları, tapusu olanları ise göç etmeden önce değeri mukabilinde sattıkları biliniyordu. Buna rağmen Kürt aşiretlerini, mallarını düşük fiyatla veya zorla ele geçirmekle suçluyorlardı. Bunun haricinde Ermeniler arasında yeni araziler ele geçirmek için çaba harcayanlar vardı. Hükümetten, tarıma elverişsiz bozkırların imar ve ihyası için yapacağı toprak dağıtım kampanyasında, topraklarına sınır olan yerlerin kendilerine verilmesini talep ediyorlardı. Bazıları da hâlen tapusuz olan araziler üzerinde doğrudan hak iddia ediyordu. Şura-yı Devlet, tartışmalı arazilerle ilgili konuların mahkemeye havale edilmesi ve sahipsiz olduğu zannedilerek satılan araziler için belirlenen bedelin sahiplerine iade edilmesini kararlaştırdı.⁷⁷⁰

İttihat ve Terakki ile Taşnaksutyun tarafından sorunların çözümlenmesi amacıyla 1910 yılında oluşturulan ortak organ, Şubat 1911'de toplandı. Bu toplantıda Taşnaksutyun temsilcileri arazi konusunu ilk görüşülecek konu olarak belirledi. Taşnak temsilcileri bu konuyla ilgili olarak sundukları planda; arazilerin Ermenilere iade edilmesini ve ayrıca toprağın Kürtlerde kaldığı süre için hükümetin tazminat ödemesini talep etmekteydi. Bu talebin karşılanabilmesi için Parlamento kararı gerekliydi. Konunun İttihat ve Terakki Fırkası tarafından çözümlenemeyeceği anlaşılınca Taşnaksutyun temsilcileri Vıramyan ve Şahrigyan İttihat ve Terakki Merkez Komitesi ile görüşmek ve aynı teklifleri sunmak üzere Selanik'e gitti. Taşnaklar, bu tekliflerin İttihat ve Terakki tarafından kabul edilmesinin çok zor olduğunu düşünmekteydi. Selanik'te yapılan görüşmelerde İttihatçılarla, Taşnak temsilcileri, bu konunun Parlamentoda değil idari tasarrufla çözümlenmesi konusunda anlaştı. Buna göre; topraksız ve mülteci Ermeniler ata köylerinde toprak sahibi yapılacak ve o toprakları ekmek için devletten yardım alacaklardı. Bölgeye, onlara yardım etmesi için müfettişler gönderilecek ve yerel yönetimler denetlenecekti. Bu anlaşmazlıklar ve ağaların tahakkümü nedeniyle Ermeniler kadar bazı Kürtler de muzdaripti.⁷⁷¹

Hükümet, Ermenilerin boşalttıkları yerleri İskânı Muhacirin Komisyonu ve mahallî idareler aracılığıyla senet mukabilinde Müslüman

⁷⁷⁰ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 304, 4 Nisan 1910, s.5.

⁷⁷¹ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 107.

muhacirlere vermişti. İhtilafların bu denli büyümesi karşısında hükümet, hem ahaliyi hem Ermenileri memnun etmek için aşiretlerin ellerine geçen yerler dışında Müslüman ahali tarafından kullanılan arazilerin toplam tutarını nakit olarak ödemeyi kabul etti. Ermenilerin arazi ve emlak davalarının ise mahalli tapu kayıtlarının incelenerek çözümlenmesine karar verdi. Hükümet, tapu kayıtlarında Ermenilerin isminin geçmemesi durumunda konunun hukuki yoldan çözümlenmesi tavsiyesinde bulundu. Ancak Ermeniler, dava açacakları kişilerin önemli bir kısmının mahalli idarelerde meclis üyesi olması ve bunların mahalli memur ve ahali üzerindeki nüfuzlarının devam etmesinden dolayı bu karardan hoşnut kalmadılar. Bunun üzerine hükümet, Ermenilerin arazi davasıyla ilgili konuyu Dâhiliye Nezareti'ne havale etti. Dâhiliye Nezareti, konuyla ilgili ihtilafların yoğun olduğu vilayetlerden mesele hakkında geniş raporlar isteyerek işe başladı. Gelen raporlara göre konunun yerinde çözümlenmesi için seyyar mahkemeler kurulması gerektiği anlaşıldı. Bunun sonucunda; vilayetlerin Bidayet ve İstinaf mahkemeleri azaları arasından veya vali tarafından seçilen iki aşiret reisi, Tapu Sicil Muhafızlığı ve vergi dairelerinden ehliyetli birer memur veya muallim, bir zabıt kâtabi ile Tapu Sicil Muhafızlığı Dairesi'nden bir kâtip görevlendirilerek Seyyar Heyet-i Hâkime-i Sulhiyelerin kurulması gerektiği tebliğ edildi. Bu heyete, mahkeme reisi veya vilayet tarafından İstinaf Mahkemesi azası arasından seçilecek birinin başkanlık etmesi öngörüldü.⁷⁷² Müzakere ve tartışmalar bir süre daha devam ettikten sonra mesele Dâhiliye Nezareti tarafından hazırlanan layiha ile çözüme kavuşturuldu. Buna göre; II. Abdülhamit döneminde başka ülkelere giden Ermenilerin arazilerine yerleştirilen muhacirlerin kullandığı topraklar, üzerinde hak iddia edenlerin tapu veya kayıt gösterebilmeleri durumunda aradan geçen zaman dikkate alınmaksızın asıl sahiplerine iade edilecek, muhacirler ise başka yerlere yerleştirilecekti. Eğer muhacir kendi emeğiyle arazi üzerine bir şeyler yapmışsa bunun bedelinin ilk sahibinden alınması şartıyla hükümetçe muhacire ödenmesi kararlaştırıldı. Ayrıca bölgede herhangi bir vatandaşın arazisinin Sason İsyanı'ndan sonra gasp edildiğini ispat ederse mevcut kullanım belgeleri ve tapular geçersiz sayılacaktı.⁷⁷³

⁷⁷² Ünal, *II. Meşrutiyet'in Doğu*, s.96-97.

⁷⁷³ Eraslan, *I. Sasun İsyanı Sonrasında*, s.91-92.

Hükümetin bu anlaşmazlıkları çözüme gayretlerine rağmen bazı Ermeniler alınan tedbirlerden memnun olmayarak Müslümanların tapulu arazileri üzerinde hak iddia edip bu arazileri gasp etme girişiminde bulunmaktaydı. Bu yönde bir şikâyet 19 Nisan 1910'da Genç Sancağı Mebusu Mehmet Efendi tarafından Meclis-i Mebusân Riyâseti'ne çekilen telgrafla bildirildi. Buna göre; Mehmet Efendi, Genç'e bağlı Meneşkur Nahiyesi'ne bağlı Boğlan, Haraba, Molla Behreman, Azad, Kâsımân, Serban, Galaban, Beroj, Alan, Çermik ve Hazırın köylerine Ermenilerin baskın yaparak Müslüman halkın tohumlarını gasp ettiklerini ve köylülerin bu türlü hareketler karşısında huzursuz olduklarını, bu konuyla ilgili şikâyet dilekçesi hazırladıklarını ve konunun Arazi Kanunnamesi'ne göre çözümlenmesini beklediklerini ilettiler. Ayrıca dilekçede; Genç Sancağı'nın merkez kazası köylerinden Ermenilerin Meneşkur Nahiyesi'nin bazı köylerine gelip arazi sahiplerinin verdiği tohumlarla ziraat yaptıkları, buna rağmen bir yıldan beri Müslümanların topraklarını ele geçirmeye çalıştıkları, hâlbuki bu arazilerin Müslümanların tapulu malı olduğu ve bu konuda herhangi bir ihtilaf bulunmadığı bilgilerine de yer verildi.⁷⁷⁴

Hükümetin arazi meselesine yaklaşımı Doğu illerine mensup Ermeni mebusların şiddetli itirazlarına yol açtı. Bu mesele yüzünden İttihat ve Terakki hükümeti aleyhine kuvvetli bir tepki oluştu. Ancak bu tepkileri göz ardı eden hükümet aldığı tedbirleri büyük bir kararlılıkla uygulama yoluna gitti. Bu kararlardan memnun kalmayan Ermeniler, bir taraftan hükümetin uygulamaya çalıştığı düzenlemeleri engellemeye uğraşırken bir taraftan da Avrupa devletlerinin dikkatini bu konuya çekmeye çabaladı.⁷⁷⁵ Ermeni Patrikhanesi Cismani Meclisi'nin oluşturduğu bir heyet 7 Nisan 1910'da Dâhiliye Nazırı Talat Bey'i ziyaret edip taşrada bazı aşiretlerin Ermenilere karşı haksızlık yaptığını bildirerek şikâyet etti. Talat Bey heyete, arazisi satılanlara muadil bedel ödeneceğini bildirdi.⁷⁷⁶

Hükümetin aldığı karar Kürt aşiretlerini de rahatsız etti. Ekip biçtikleri

⁷⁷⁴ Ercan Çağlayan, "Bingöl (Çapakçur) ve Çevresinde Ermeni-Müslüman İlişkileri (1856-1914)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2008, s.87-90.

⁷⁷⁵ *Talât Paşa'nın Anıları*, haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası yay., 2003, s.65-66; karşı. Dasnabedian, *History of the Armenian*, p.100.

⁷⁷⁶ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 309, 9 Nisan 1910, s.4.

toprakların ellerinden alınmasıyla Kürtler, hem ekonomik açıdan mağdur oldular hem de itibarlarının zedelendiğini düşündüler. Bu gelişmeler bölge halkının hükümete tepki duymasına, hatta mağdurlardan bir kısmının Osmanlı topraklarını terk edip Rusya veya İran'a göç etmesine sebep oldu. Öte yandan Ermeniler, iltizam sahibi Kürtlere köylerinin aşar vergisini ödememeye başladılar. Bazı bölgelerde vergi tahsildarları Ermeni ahalinin saldırısına uğradı. Bütün bunlar bölgede gerginliği daha da tırmandırdı.⁷⁷⁷

Anlaşmazlığın sürüncemede bırakılması bazı Ermeni grupların, Kürtlerle devlet arasında uçurum yaratıp mahalli idarelerle devletin arasını bozma fırsatı yakalamasına yol açtı. Doğu bölgelerinde ahali arasında bu tip ihtilaflardaki artışın bölgede Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin yoğunlaşmasıyla ilgili olduğu yönünde şüpheler vardır. 1910 yılında Kığı'da Ermeni Hınçakyan Partisi'nin, soydaşlarını arazi konusunu ileri sürüp isyana teşvik eden çalışmalar yaptığı, hatta karşı koyanlara baskı uyguladığı görülmektedir. Hükümet bu türlü girişimlerin önüne geçmek için halkı açıkça isyana tahrik ve teşvik eden Hınçakyan üyelerinden Emrikyan Paravon'u yakalayıp cezalandırınca duruma itiraz eden Hınçakyan Partisi, üyelerinin suçsuz yere alıkonduğunu öne sürerek Paravon'un derhal serbest bırakılmasını talep etti. Bu husustaki yazışmalar bir süre daha devam etti.⁷⁷⁸ Taşnak Komitesi, üyeleri arasından seçtiği bazı kişileri Ermeni köylerine memur tayin ederek durumu bizzat takip etti.⁷⁷⁹ Mesela Eğin'de hiçbir huzursuzluk yokken Taşnak Komitesi'ne mensup Şehban'ın gelmesinden sonra bazı huzursuzluklar yaşandığı ve onun tutuklanmasıyla problemin ortadan kalktığı bildirilmiştir.⁷⁸⁰

Bölgede gerginliğin tırmanması üzerine Taşnaksutyun-İttihat ve Terakki ortak organı 6 Mart 1910'da yeniden toplandı. Bu toplantıda toprak, hırsızlık ve asayiş konuları görüşüldü. Bu toplantıda toprakların eski sahiplerine iade edilip bölgeye sonradan yerleşenlerin başka yerlere gönderilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca bir teftiş komisyonu oluşturulması, hak sahiplerine tazminat ödenebilmesi için bu komisyonun emrine ödenek

⁷⁷⁷ BOA. BEO; 309426'dan Ünal, *II. Meşrutiyet'in Doğu*, s. 98.

⁷⁷⁸ Bu hususta Dâhiliye Nezareti, Hınçak Partisi, Kığı Kaymakamlığı arasında yapılan yazışmalar için bkz. Çağlayan, *Bingöl (Çapakçur) ve Çevresinde*, s.97-98.

⁷⁷⁹ BOA. BEO; 3728/279543, 1328 Ra 23.

⁷⁸⁰ BOA. DH. MKT; 2839/86, 1327 Ca 21.

ayrılması ve komisyonda Taşnaklardan da bir üye bulunması hususları kabul edildi.⁷⁸¹ Hükümet, Erzurum, Van, Bitlis, Musul ve Mamuretülaziz vilayetlerindeki arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi için bir teftiş heyeti oluşturdu. Heyet Başkanı Ali Seydi Bey tarafından hazırlanan ve Şura-yı Devlet'e takdim edilen raporlar üzerine bir nizamname hazırlandı. Buna göre; Meşrutiyet'ten önce yurt dışına kaçarak arazileri kötü niyetli kimselere geçen veya hükümet tarafından zapt edilen ya da saldırılar nedeniyle sınırları belli olmayan araziler, sahiplerinden geri dönenlere eğer ellerinde senetleri varsa iade edilecek araziye yapılan tecavüzler men edilecektir. Eğer senetleri yoksa eski kayıtlar incelenerek yeniden senet çıkarılacaktır. Kaydı mevcut olduğu hâlde arazileri tecavüze uğramak suretiyle belli olmayan kimselere de uygun miktar arazi verilecektir.⁷⁸²

İttihat ve Terakki hükümeti özellikle Ermeniler tarafından gündeme getirilen arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi için II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden itibaren bazı çalışmalar yapmıştı. 1911 yılında bu çalışmaların hızlandırıldığı anlaşılıyor. Buna göre; ilki 15 Mayıs 1911'de olmak üzere çeşitli aralıklarla Dâhiliye Nezareti tarafından Erzurum, Van ve Bitlis valiliklerine gönderilen bir dizi emirle, toprak üzerinde hakkı olanlara tapularının verilmesi ve bu işlemlerin kesinlikle aksatılıp geciktirilmemesi ve bölge idare meclislerinde bunun aleyhine karar alınmaması kesin bir dille emredildi.⁷⁸³ Ancak bu emirlerin yeterince uygulanmadığı ve bu durumun Ermenilerle hükümet arasında yeni gerginliklere yol açtığı anlaşılıyor. Bunun ilk göstergesi Dâhiliye Nezareti'nce Erzurum Valisi'ne verilen "...topraklar konusunda hiçbir şey yapılmayıp kararın mahkemelere bırakılması..." yönündeki emir oldu. Bu Taşnaklara göre İttihatçıların toprak meselesini çözmekten vazgeçtiğine delalet etmekteydi. Doğu Bürosu Batı Bürosu'na bir yıldan fazla zaman geçmesine rağmen somut adımlar atılmamasından duyduğu rahatsızlığı ilettiler. Taşnaklar, İttihatçıların politikasını "*Talat'ın istememesi ya da bu konunun çözümünün onun gücünün aşmış olmasından kaynaklanmış olabileceği...*" şeklinde değerlendirdiler. Çünkü Taşnaklar aynı konu için Kürt kökenli mebusların da hükümete baskı

⁷⁸¹ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 61.

⁷⁸² *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 507, 19 Şubat 1911, s.2.

⁷⁸³ 15, 17 ve 26 Mayıs 1911 tarihli Dâhiliye Nezareti Müsteşarı imzasıyla verilen emirler için bkz. BOA. DH. SYS; 67/1-4, lef 1,2,3. Ayrıca bkz. Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 221.

yaptığını fark ettiler ve Kürt lobisini aşmak için Taşnakların duruşunu destekleyen bölgesel faktörlerin öne çıkarılmasının önemini kavradılar.⁷⁸⁴

Taşnaksutyun Komitesi, Ağustos-Eylül 1911'de İstanbul'da yapılan Altıncı Dünya Kongresi'nde İttihatçılarla ilişkileri ve Doğu Anadolu'daki durumu ele aldı. Kongreye, Kafkasya'daki Taşnak karşıtlığının da etkisiyle Rusya'dan hiç delege gelmedi. Doğu bürosundan da sadece Rosdom geldi. Katılımın orta düzeyde olduğu kongrede Ruslara ilgi gösterilmesi kararlaştırılarak Taşnaksutyun'un çalışma planı ve yeni politikası belirlendi. Feodalizm ve kapitalizme karşı çıkmak, işçi organizasyonlarını ulusal ve uluslararası düzeyde geliştirmek esas alındı. Bazı pürüzler olmasına rağmen İttihat ve Terakki ile işbirliğinin sürdürülmesi temel politika olarak belirlendi. Ancak İttihatçıların bir bildiriyle uyarılması kararlaştırıldı. Ayrıca Türkiye'deki şartların kötü gitmesinden dolayı Ermenilerin kendini koruyacak militer bir örgüte ihtiyaç duyduğu belirtilip bunun bir an evvel kurulması kararlaştırıldı.⁷⁸⁵ Bu kararların alınmasında Batı Bürosu'nun arazi anlaşmazlıkları konusunda bir ilerleme kaydedilmediğini düşünmesi etkili oldu.⁷⁸⁶

1912 yılı Osmanlı Devleti ve İttihat Terakki açısından büyük sıkıntılara gebedi. Arap ve Arnavut İsyanları devleti, politik bölünmeler partiyi zorlamaktaydı. Üstelik seçim yılıydı ve İttihatçıların bu seçimleri mutlaka kazanması gerekiyordu. Politik bölünmeler Taşnaksutyun içinde de vardı. Doğu Bürosu İttihatçılarla ilişkilerde daha ılımlı davranılması esasını benimserken Batı Bürosu İttihatçıları köşeye sıkıştırıp bazı talepleri kabul ettirmekten yanaydı. Batı Bürosu İttihat ve Terakki'ye şu talepleri bildirdi:⁷⁸⁷

“1-İttifakın uygulanmasını denetlemek üzere bir komisyon kurulması.

2-Van ve Bitlis vilayetlerinde her 10 eve bir tane olacak şekilde Ermeni ve Kürt köy korucusu konması.

3-Piskoposluk listesinde yer alan Ermeni mültecilerin yurda dönüşünün garantiye alınıp bunun için devlet desteği sağlanması.

4-Ermenilerin de oturduğu vilayetlerde Ermeni askerlerden oluşan

200'er kişilik jandarma tayin edilmesi.

5- Ermeni okullarının giderleri için Patrikhaneye para ödenmesi. 1912 yılı için 12000 paund.”

Batı Bürosu, bu taleplerin kabul edilmesi için İttihat ve Terakki'ye 15 gün süre verdi ve taleplerin kabul edilmemesi durumunda ittifakın sonlandırılacağını bildirdi. Doğu Bürosu ise Batı Bürosu'nun İttihatçılarla ilgili olarak ortaya attığı suçlamalara katılmıyordu. Ayrıca seçim öncesinde ortaya atılan taleplerin kabul edilse bile uygulanma imkânının sınırlı olacağı fikrini savunuyor ve Batı Bürosu'nu hayalperest davranmakla suçluyordu. Doğu Bürosu, İttihatçılardan yeni taleplerde bulunulmaması gerektiğini önemle hatırlatarak şu uyarılarda bulundu: *“İttihatçıların önceki anlaşmalarda verdikleri sözleri tutması konusunda baskı yapmak yeterlidir. İttihatçıların, yeni talepler olarak ortaya konan birçok maddeyi, özellikle de Van ve Bitlis ile ilgili olanları başarması çok zordur. Çünkü o vilayetlerde parti teşkilatlanmaları yoktur ve hükümet yapılanması zayıftır. Yerel şartlar, Kürt faktörü, savaş ihtimali ve bölgedeki bazı yerel aktörlerin şovenist tutumları bu bölgelerde İttihat ve Terakki'nin başarısının önüne geçmiştir. İttihatçıların Ermenilere ve Taşnaksutyun'a iyi niyetli davranmadığı fikri adil değildir. Hükümet, seçim bölgelerini gayrimüslimlerin hiçbir yerde çoğunluk olamayacağı şekilde belirlemesine rağmen İttihatçılar Ermeni mebusların seçilmesi için çalıştılar. İttihatçılar, İttihatçılara duyulan öfkenin dile getirildiği Taşnaksutyun gazeteleri Haraç ve Azadamart gazetelerini kapatmak için girişimde bulunmadılar. Bu nedenle Taşnaksutyun parlamentoda ve basın aracılığıyla muhalefet etmeye devam etse de İttihat ve Terakki ile ilişkiler devam ettirilmelidir. Bu yolla İttihatçılar üzerinde daha etkili olmak mümkündür.”* Bu görüş ayrılıkları üzerine Taşnaksutyun'un Batı Bürosu İttihatçılarla ilişkileri kesti, Ermeni mebuslar ve Ermeni gazeteleri İttihat ve Terakki'yi yıpratıcı muhalefete başladı. Özellikle Haraç gazetesinin yıpratıcı yayınları Erzurum Valisini öfkelenlendirmekteydi. Doğu Bürosu ise ilişkilerin koparılmasına gerektiği yönündeki görüşünde ısrarcıydı. Hatta anlaşmazlıkları çözmek için bir organ oluşturulmasını önerdi. İttihatçıların Ermeni gençlerin işe girmesi için Demiryolu Şirketi Müdürüne İstanbul Mebusu Bedros Halacıyan aracılığıyla referans vermesi ve Van'da Viramyan'ın mebus seçilmesi için özverili çalışmalar yapması Doğu Bürosu'nun Batı Bürosu'nu ilişkileri bitirmek için

⁷⁸⁴ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 62.

⁷⁸⁵ Dasnabedian, *History of the Armenian*, p. 99-100.

⁷⁸⁶ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 64.

⁷⁸⁷ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 130-131.

aceleci davranmakla suçlamasına sebep oldu. Çünkü Doğu Bürosu, ittifakın bitmesi durumunda arazi anlaşmazlıkları ve asayiş konularında ilerleme sağlamanın imkânsız hâle gelmesinden endişe duyuyordu. Haziran ayında Van Merkez Komitesi, Taşnak taleplerinin kabul edileceğini ima eden Van Valisi ile buluştu. Talepler ise şu şekildeydi:⁷⁸⁸

“1-Feodalizmin kaldırılması. Ancak vali bunun kademeli olarak yapılabileceğini, aksi hâlde iç karışıklıklar çıkabileceğini, tutuklanan iki aşiret reisinin asılacağına belirtti.

2- Vali, kendi yönetim bölgesinde Ermenileri işe alacağı talebini olumlu karşılayıp bunun için liste sunulmasını kabul etti.

3-Yozlaşmış memurların cezalandırılıp sorumluluk almaya zorlanması.

4-Arazi anlaşmazlıklarının Taşnakların verdiği liste doğrultusunda çözümlenmesi, ancak Kürt muhalefeti nedeniyle bunun gizli tutulması.

5-Ermenilerin silahsızlandırılması politikasına son verilip daha önce Ermenilerden toplanan silahların geri dağıtılması. Ayrıca mahkemelerin bu konuda karar verme yetkisinin elinden alınıp silah kullanımının meşru müdafaa çerçevesinde olup olmadığına valinin karar vermesi.

6-Köy koruculuğu sisteminin uygulanması ve sistemin Ermeni köylerinde Ermeni komutasında yürütülmesi.

7-Jandarma ve polis teşkilatında Ermenilerin oranının artırılması. Burada Ermenilerin %50 talebi vali tarafından reddedildi.

8-Askерlerle jandarmaların köylerde konaklamasının yasaklanması.

9-Bazı stratejik bölgelerde karakollar inşa edilmesi.

10-Hırsızlığa maruz kalmış Ermeni köylülerinin paralarının geri ödenmesi.”

1912 yılının ortalarında Doğu Anadolu’da Ermeni olaylarının arttığı ve Taşnakların ittifakı bozma yolunda İttihatçıları tehdit ettiği anlaşılıyor. Her iki durumu da tercih etmeyen hükümet, Balkan Savaşları sırasında Doğu Anadolu’daki problemlerin çözümlenmesi için “Doğu Anadolu Islahat Komisyonu” adıyla bir komisyon kurdu. Doğu Anadolu Islahat Komisyonu Reisi Mustafa Fevzi Efendi, Tanin gazetesine verdiği mülakatta, Anadolu’da çözülmesi gereken meseleleri; arazi, asayiş ve mahkeme teşkilatı, ahalinin

⁷⁸⁸ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 130-133.

sefaleti olarak sıraladıktan sonra bunun tek çözümünün ıslahatın tamamen uygulanması olduğunu beyan etti. Mustafa Fevzi Efendi ayrıca Ermenilerin arazi meselesini tam olarak bilmediğini, bu konunun sadece onlar için değil tüm kesimler için problem teşkil ettiğini, konunun hem Ermenileri hem de Kürtleri memnun edecek şekilde çözümlenmesinin gerektiğini ifade etti. Bu arada İstanbul Ermeni Patrikliği, Ermenilerle meskûn vilayetlerde ıslahat ve arazi konusunun nasıl çözümleneceğiyle ilgili olarak sürekli hükümet nezdinde girişimlerde bulunmakla beraber Doğu Anadolu Islahat Komisyonu’nda yer almak üzere İzmir Murahhasası İnceyan Efendi’yi görevlendirdi.⁷⁸⁹ Bu dönemde basında Patrik Arşoroni Efendi ve faaliyetleri hakkında çok sayıda habere rastlanmaktadır. Bu haberlerden bazıları asılsızdı ya da Patrik’i zor durumda bırakmaktaydı. Bir gerçek varsa o da Patrikhane ve İttihat ve Terakki hükümeti arasındaki gerginlikti. Tanin’de 1 Ekim 1912’de, “Patrik Efendi, Doğu Anadolu’da meydana gelen karışıklıkların İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından çıkarıldığını ve bunu da Dâhiliye Nazırı Daniş Bey’in söylediği..” şeklindeki beyanatının yayımlanması üzerine zor durumda kalan Patrik bunu teklif etmek zorunda kaldı.⁷⁹⁰

Bütün iyi niyete rağmen her toplumun kendi alanına tecavüz edildiği iddiasıyla anlaşmazlıklar daha da büyüdü ve tapu işlemleri gerçekleştirilemedi. Bunun üzerine Taşnaksutyun Komitesi Erzurum’da bir konferans düzenleyerek konu üzerinde yol haritası belirlemeye çalıştı. Konferans sonunda; komitenin hükümete ilkbahar sonuna kadar süre verdiği, bu süre içerisinde arazi konusu çözümlenemediği takdirde çeteler kurmak suretiyle asayişin bozulacağı ve katliamlar yaşanabileceği kararlarının alındığı 11. Kolordu Komutanlığı’na bağlı istihbarat birimleri tarafından tespit edildi. Harbiye Nazırı, söz konusu istihbaratı 30 Ocak 1912’de Dâhiliye Nezareti’ne de bildirerek doğruluğunun araştırılmasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını istedi.⁷⁹¹ Aynı şekilde bölgede 32 Ermeni murahhasa tarafından yapılan toplantıda alınan kararlar “Haraç” gazetesinin 2 Ocak 1912 tarihli nüshasında yayımlandı. Buna göre murahhasalar, bölgede Ermenilerin fakirliğinin sebebini toprak üzerindeki esaretleri ve ağaların

⁷⁸⁹ Tanin, No: 1251, 25 Şubat 1912.

⁷⁹⁰ Tanin, No: 1454, 28 Eylül 1912.

⁷⁹¹ BOA. DH. SYS; 67/1-4, lef 4.

tahakkümü olarak belirleyip bu konuda alınması gereken tedbirler hakkında bir rapor hazırlayarak bu raporun birer suretinin hükümet, Meclis-i Mebusân, Erzurum'daki yerel makamlar, Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki cemiyetlerine verilmesini kararlaştırdı.⁷⁹²

Ermeniler, arazi konusuna sadece kendi açılarından yaklaştıklarından ve bunun kendi istedikleri şekilde çözümlenmesini arzu ettiklerinden hükümetle Ermeniler arasında zaman zaman güvensizlik oluşabiliyordu.⁷⁹³ Çünkü hükümet konuyu daha geniş kapsamlı bir mesele olarak görmeye devam etmekteydi. Erzurum Valisi Mehmet Emin Bey, 29 Ocak 1912'de sadaret makamına gönderdiği raporunda, arazi konusunun sadece Ermenilerin değil Doğu'nun genel problemi olduğunu ifade etti. Vali bölgenin sosyal, ekonomik ve psikolojik problemlerinin arazi meselesinden kaynaklandığını, şimdiye kadar halledilememiş bu probleme gereken önemin verilmemesi ve sonuç getirecek tedbirlerin alınıp uygulanmaması durumunda bölgede bir hareketlenmenin beklendiği, bunun da "*Şarkî Anadolu gailisi*" ortaya çıkarabileceği, bu sebeple meselenin çözümünün yalnız Ermeni halkın değil bütün köylülerin problemlerinin çözümlenmesi şeklinde ele alınması gerektiği uyarısında bulundu.⁷⁹⁴ Çünkü Kürt aşiret reisleri arasında da Doğu Anadolu'da asayiş ve huzuru ihlal edecek bir temayül tespit edilmiş, hatta Dersim başta olmak üzere bazı riskli bölgelere takviye kuvvet gönderilmesi için çalışma başlatılmıştı. Bunun sonucunda 1911 yılının son günlerinde Erzincan'da bulunan cephaneliğin korunması için 20 asker görevlendirilirken Dersim'e de takviye kuvvet olarak 20 asker sevk olunmuştu.⁷⁹⁵ Vali Mehmet Emin Bey, ertesi gün gönderdiği raporda; Erzurum Ermeni Murahhasalığı tarafından oluşturulan bir heyetin bölgede arazileri tahrir etmeye başladığını, bunun kanunen yasak olduğunun ilgililere iletildiğini, aynı teşebbüsün Patrikhane ve Taşnaksutyun Cemiyeti tarafından oluşturulan başka heyetler tarafından da yapılacağını tespit edildiğini beyan etti.⁷⁹⁶

Aynı konuyla ilgili olarak 29 Ocak 1912'de Van Valisi Hakkı Bey

⁷⁹² BOA. DH. SYS; 67/1-4, lef 7.

⁷⁹³ Bkz. Troçki, *Balkan Savaşları*, s.351.

⁷⁹⁴ BOA. DH. SYS; 67/1-4, lef 5.

⁷⁹⁵ BOA. DH. İD; 19-2/1, 1330 M 12.

⁷⁹⁶ BOA. DH. SYS; 67/1-4, lef 8.

Dâhiliye Nezaretine bir şifreli telgraf göndererek Taşnakların Erzurum'da yaptığı toplantıda "*Arazi meselesi kendi istedikleri şekilde çözümlenmezse asayişini tekrar ihtilal etme...*" kararını aldıklarının konuşulduğunu, Taşnakların Van Merkez lideri olduğu belirlenen Serkiz'in bu toplantıya katılmak için vilayetten ayrıldığını, ancak toplantıya yetişemediğini, Serkiz'in Erciş ve Adilcevaz civarlarında dolaştıktan sonra vilayete geri döndüğünü bildirdi.⁷⁹⁷

Batı Bürosu'nun aldığı karar ve çalışmalar çerçevesinde 21 Eylül 1912 tarihinde The Times gazetesinde konuyla ilgili olarak "*Ermeni Millî Meclisi*" ana başlığı ve "*Patriğin İstifası*" ve "*Ermeni Şikâyetleri*" alt başlıklarıyla haber çıktı. Buna göre haberin, 15 Eylül'de gazetenin İstanbul muhabiri tarafından geçilen bölümünde, Ermeni komiteleriyle ilgili bilgiler yer almaktadır ve haber metni şu şekildedir:⁷⁹⁸ "*Ermeni Patriğinin istifa tehdidinin gerçekleşmesi, Ermeni Kilisesi mensuplarının, milletvekillerinin ve gazetelerin son üç yıl içinde, Doğu Anadolu'daki Türk yetkililerinin 'bırakınız yapsınlar' politikasına karşı yapılan protestoların doruğunu temsil edecektir. Halen en güçlü Ermeni politik örgütü olan Taşnaksutyun Komitesi, Osmanlı hükûmetinin Adana katliamı elebaşlarını yeterince cezalandırmaması veya cezalandırmada isteksiz olması sonucu Patrik Turyan'ın istifasından kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki Partisi ile bir ittifaka girmiş olmasına rağmen bunu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden, Doğu Anadolu'daki toprak sorununu, Ermenilerin isteklerine göre halletmek için elinden geleni yapacağı ve Ermenileri, Müslümanların saldırılarına karşı koruyacağı konusunda söz aldıktan sonra yapmıştı.*

Bu ittifakın sonuçları, Ermeniler açısından büyük bir hayal kırıklığı yarattı. Toprak sorunu çözümlenmedi ve Ermenilere karşı işlenen suçlarda azalma olmadı. Ayrıca İskenderun Körfezi'ndeki Yumurtalık'tan başlayarak Sivas'a ve oradan da Doğu'ya, Ergani Madeni'ne kadar uzanacak olan ve büyük ölçüde Ermeni nüfusunun yaşadığı bölgeleri ticarete açarak olan madencilik endüstrisini canlandıracak olan bir demiryolu ile ilgili Amerikan planları da yasama meclisindeki büyük tartışmalardan sonra rafa kaldırıldı. İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu yılın başlarında, muhtemelen Taşnak

⁷⁹⁷ BOA. DH. SYS; 67/1-4, lef 7.

⁷⁹⁸ İlay İleri, *The Times Gazetesi'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler-Rumlar-Yahudiler (1908-1918)*, Turhan Kitabevi, Ankara 2006, s.227-228.

müttefiklerinin sevgisini tekrar kazanmak için bir ıslahat komisyonu göndermek amacıyla prensip kararı aldı."

Hükümet, arazi anlaşmazlıklarını çözme gayreti gösterdiyse de bu konuda başarılı olamadı ve şikâyetler devam etti. 1913 yılının yaz aylarından itibaren konuyu çözme gayretleri yeniden uygulamaya kondu. Bölgeye mülkiye müfettişleri gönderilerek çözüm yolları arandı. Sason'a gönderilen mülkiye müfettişleri, hazırladıkları raporda konunun çözümüyle ilgili olarak şu önerilerde bulundular:

"Öncelikle aşiret reislerinin nüfuzunu kırmak gereklidir. Bunun için de hükümetin güçlü olması lazım geldiğinden bölgeye dolgun mevcutlu bir tabur asker gönderilmelidir. Daha dirayetli olmak için kuvvetlerin tek elde toplanması iyi olacağından kaymakamlık vekâletinin gönderilecek tabur komutanına verilmesi icap eder. Liva Defter-i Hakanisi başkanlığında merkez livadan bir Müslüman bir de gayrimüslim üyenin bulunduğu bir komisyon kurulmalıdır. Bu komisyona Sason tapu kâtibiyle jandarma kumandanı ve Sason ahalisinden bir Müslüman bir gayrimüslim üye dâhil edilmelidir. Bu komisyon, tartışmalı arazilerin önceki ve şimdiki durumlarıyla ilgili çok geniş bir tetkikatta bulunmalı ve ardından arazi taraflardan birine verilirken diğerine hükümetçe nakdi tazminat ödenmelidir. Eğer taraflar anlaşırsa arazi iki taraf arasında senet verilme suretiyle paylaşılabilir. Komisyonun vereceği kararlar kati olacağı için karar alındığı sırada arazinin ne suretle ne zaman kiralandığı, evvelki miktarı ve bunda meydana gelen değişiklikler ve üzerinde hangi bina ve emlakın bulunduğu özellikle göz önünde tutulmalıdır. Bu komisyon, hıfzı himaye ve serbesti mürur hafirlikleri üzerinde de çalışacak ve bu hafirliklerin ne zamandan beri hangi sebeple ödenmeye başladığını araştırarak ve cebren toplandığı tespit edilenlerin meni, buna cesaret eden reislerin mahkemeye sevki ve bu durumun tekrarlanmaması için aşiret reislerinin askeri tedbirlerle caydırılmasını sağlayacaktır."⁷⁹⁹

Hükümet, bu rapor doğrultusunda gerekli işlemleri yapmaya başladı. Arazi anlaşmazlıkları sadece Kürtlerle Ermeniler arasında değil Ermenilerle muhacirler arasında da vardı. Ama bunun halli, birincisine göre daha kolay görünmekteydi. Bitlis Valisi Dâhiliye Nezareti'ne bu konunun nasıl

⁷⁹⁹ BOA. DH. İD; 205/12, lef 7.

halledileceği konusunda bilgi verirken bu tip anlaşmazlıkların taraflardan birine hükümet tarafından para ödenmesi veya mukabilinde arazi verilmesi suretiyle çözümlenebileceğini bildirdi.⁸⁰⁰ Meclis-i Vükela komisyon kurulması ve tazminat ödenmesi için 1000 lira ödenek ayırdı. Ayrıca komisyonun tazminat ödemek için kullanabilmesi için beş bin lira ödenek ayırdı.⁸⁰¹

Taşnaksutyun'un Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Faaliyetleri

Meşrutiyet'in ilanından sonra genel af ilan edilmesiyle birçok komiteci Ermeni yurda dönme imkânı buldu.⁸⁰² Yurda dönen komitecilerle ilgili ciddi karışıklıklar ortaya çıktı. Çünkü bu Ermenilerin bir kısmı Rusya veya İran tabiiyetindeydi. Hükümet, Osmanlı toprağına girmek isteyen kişilerin uyruklarını terk edip Osmanlı uyruğuna geçmelerini şart koştu. Öte yandan gelenlerin önemli bir kısmı sosyalist idi ve gelir gelmez bununla ilgili çeşitli yayınlar neşretmeye başlamışlardı. Bu durum farklı siyasi fikirlerin tartışılmasına alışık olmayan Osmanlı hükümetini rahatsız etti. Çünkü Yumra ahalisinin vergi vermeyi reddetmesinin Trabzon'da yayımlanan "*Sosyalist Gençlik*" adlı yayının etkisiyle olabileceği düşünüldü. Hükümeti rahatsız eden diğer bir konu da Taşnaksutyun Cemiyeti'nin Giresun'da ahaliye dağıttığı beyannamelerde "*Adem-i Merkeziyet*" fikrini işlemesiydi. Hükümet, bunun ahali arasında huzuru bozabileceği endişesine kapılmıştı.⁸⁰³

Rusya ve İran uyruklu birçok Ermeni Osmanlı tabiiyetine geçmek için müracaat etmişti ve bu kişilerin çoğu Taşnaksutyun Cemiyeti ile irtibat hâlinde olup cemiyet içinde önemli görevler üstlenmişlerdi. Mesela Van Taşnaksutyun Reisi Rus tebaasından İşhan ve Ermeni Mektebi Müdürü İran tebaasından Serkez de Osmanlı tabiiyetine geçmek için müracaat edenler arasındaydı.⁸⁰⁴ Van Vali Vekili Ferik Mahmut Paşa, Van'a dönen komitecilerin Müslümanların Ermenilerle, Ermenilerin de birbirleriyle

⁸⁰⁰ BOA. DH. İD; 205/12, lef 10.

⁸⁰¹ BOA. DH. İD; 205/12, lef 18.

⁸⁰² BOA. DH. MKT; 2749/83, 1327 S 3. Ayrıca kırs. Recep Karacakaya, "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasî Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1.cilt, ASAM, Ankara 2003, s.390; Yalçın Özalp, *Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş*, yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul t.y., s.226.

⁸⁰³ BOA. DH. MKT; 2850/66, 1327 C 1.

⁸⁰⁴ BOA. DH. MUI; 87-2/29, 1328 S 13.

ilişkilerini bozup memurların işlerine müdahale ettiklerini ve bu konunun köy ve kasabalardaki yöneticilerin şikâyet etmesine sebep olduğunu bildirdi. Ferik Mahmut Paşa, asayişin bozulmasına meydan verilmemesi için Osmanlı uyruğu olmayan bu komitecilerin memleketlerine iade edilmelerini tavsiye etti.⁸⁰⁵

Osmanlı hükümeti, bundan sonra yabancıları daha dikkatli inceleme ihtiyacı duydu. Başka ülke vatandaşlarının Osmanlı topraklarına girip burada çeşitli faaliyetler yürüttükleri belirlendi. Bunlar arasında siyasi fırkalarda görev alanlar bile olduğu tespit edildi. Buna göre; Bitlis'in Bulanık Kasabasında Taşnaksutyun Cemiyeti Reisi olarak çalışan Avadis Sakof Pangalyan hakkında yapılan tahkikat sonucunda, kendisinin Bulgaristan pasaportu olduğu, bu pasaportla önce İstanbul'a geldiği, oradan Tiflis'e geçtiği, Tiflis'ten de Bitlis'e geldiği belirlendi. Yabancı uyruklu olan bir kişinin bir Osmanlı fırkasında başkanlık yapamayacağı aşikâr ise de Avadis'in Taşnakların çok önem verdiği bir isim olması sebebiyle kendisinin hemen sınır dışı edilmesi İttihatçılarla Taşnaklar arasındaki ilişkileri bozabileceğinden Avadis'in sınır dışı edilmesi yerine İstanbul'daki Taşnaksutyun Merkezi Umumisi'nin konudan haberdar edilip tabiiyet muamelesinin başlatılması uygun görüldü.⁸⁰⁶

Taşnaksutyun Komitesi'nin mensupları hakkındaki takibatın Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra da devam ettiği ve bağlantılarının araştırıldığı anlaşılıyor.⁸⁰⁷ İttihat ve Terakki Partisi, Doğu vilayetlerinde Ermeni, Kürt ve Türk unsurlar arasında gerginliğe sebep olan arazi anlaşmazlıklarını çözmek istiyordu. İttihatçılar, 1909 yılının bahar aylarında bu problemi çözmek için adım atmaya çalıştıysa da bunu menfaatlerine aykırı gören toprak ağalarının engellemesiyle karşılaşp başarısız oldu. Bu dönemde Hınçak ve Taşnak komitelerinin Doğu bölgelerinde yaptığı bazı icraatlar dikkat çekicidir. Muş Mutasarrıflığı, 4 Şubat 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne bir şifre göndererek Ermenilerin Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra farklı davranmaya başladıklarını, Hımkkara Köyü'ne külliyetli

⁸⁰⁵ BOA. DH. ŞFR; 405/65, 1324 E 22. Ayrıca krş. BOA. DH. ŞFR; 405/95, 1324 E 30; BOA. DH. ŞFR; 405/90, 1324 Z 30.

⁸⁰⁶ Bitlis Valisi Mazhar Bey ile Dâhiliye Nezareti arasında yapılan yazışmalar için bkz. BOA. DH. SYS; 53/60, 1331 B 26.

⁸⁰⁷ BOA. DH. MKT; 2834/21, 1327 Ca 18.

miktarda silah getirildiğinin belirlendiğini bildirdi. Hükümet, Ermeni komitelerinin Muş ve havalisinde silahlandırmak amacıyla Ermeni erkek nüfusu kayıt altına aldığı, eski fedailerin bunlardan oluşturulan birliklerin başına onbaşı, çavuş, zabıt gibi sıfatlarla tayin edildiklerini, bu durumun iki komite arasında ciddi bir rekabete yol açtığını belirterek bu konuda tahkikat yapılmasını ve gerekli tedbirlerin alınmasını Bitlis Valiliğine emretti.⁸⁰⁸

Hükümet, bütün unsurlarda silah bulunduğunu biliyordu ve bir Kürt-Ermeni çatışmasından çekiniyordu. Ayrıca Taşnaksutyun Komitesi'nin bölge halkından silah almak için para topladığına dair ihbarlar vardı. Bölgede sessizlik olsa da endişe verici ihbarlar olması sebebiyle örfî idare ilân edilmesi gündeme geldi.⁸⁰⁹ Bitlis Valisi Tahir Paşa'nın tespitlerine göre, bunda Taşnaksutyun reislerinden Karmen'in faaliyetleri etkili oldu. Tahir Paşa'ya göre Karmen, Bitlis ve Muş'taki eşraf ve ağalar hakkında iyi fikirler beslemediği için onların başını belaya sokup bölgede örfî idare ilan ettirmeye çalışmaktadır. Karmen, Ermenileri Musa Bey ve diğer Kürt ağaları hakkında şikâyete teşvik edip Ermeni ahaliyi Kürtlerin arazisine tecavüz etmeye kışkırtmaktadır. Karmen'in, yetkisi olmadığı hâlde ahalden zorla para topladığı ve ahaliyi güya müstebitlerden korumak için silahlandığı, para vermeyenleri cezalandırdığı öğrenilmiştir. Tahir Paşa'ya göre arazi meselesi de anlatıldığı gibi değildir. Hak arazi olmak şartıyla bu mesele çözümlenebilir. Ermeni Patrikhanesi ve Murahhashanesi bu mesele hakkında bilgilendirildikleri hâlde cevap vermemişlerdir. Bu da onların arazi meselesini kullanarak diğer amaçlarına ulaşmak istediklerini göstermektedir. Karmen köylerde askeri ve adli teşkilat dahi kurmuştur.⁸¹⁰ Bitlis Valisi Tahir Paşa, bu tespitleri yaptıktan sonra, bazı Taşnakların Bulanık, Muş gibi yerlerde çok güçlendiğini, bu kişilerin mahkemelere bile müdahale ettiklerini, bu durumun Meşrutiyet hükümetinin olumlu politikalarını akim bırakıp hükümeti itibarsızlaştırdığını ifade ederek bu türlü davranışlarıyla öne çıkan Karmen adlı kişinin Bitlis'ten gönderilmesinin elzem olduğunu belirtti. Çünkü Karmen, arazi davalarının çözümlenmemesi için uğraşmakta

⁸⁰⁸ BOA. DH. MKT; 2737/46, 1327 M 20.

⁸⁰⁹ Bölgedeki durumun uzun yazışmalarla ele alındığı yaklaşık 100 adet ekten oluşan belge için BOA. DH. MUI; 77-2/18, 1328 B 11.

⁸¹⁰ Bitlis Valisi Tahir Paşa'nın 27 Mayıs 1910 tarihli şifreli telgrafi için bkz. BOA. DH. MUI; 77-2/18, lef 35, 1328 B 11.

ve bu konuda verilen mahkeme kararlarını hükümsüz bırakmaya çalışmaktadır. Öte yandan Kürtlerin elindeki silahlar toplanmıştır. Ama böyle adamlar Ermenileri silahlandırmaya çalıştıklarından buna da meydan vermemek gerekir.⁸¹¹ Çünkü Bitlis Valiliği'nin tespitine göre Ermeniler, kendi aralarında para toplayıp eli silah tutan her Ermeni'ye bir silah tedarik edilmesini kararlaştırmıştı.⁸¹² Bazı Ermeni köylüler bu parayı ödemek istemeyince adliyeye intikal eden küçük adli vakalar meydana geldi.⁸¹³ Hükümet, kanun dışı bu faaliyetlerin Taşnak mı yoksa başka bir örgüt tarafından mı yürütüldüğünden emin değildi. Bu ve diğer faaliyetlerin tespiti için bölgedeki vilayet valileri arasında yazışmalar yapılmaktaydı. Harbiye Nezareti, Taşnakların çeşitli teşebbüslerde bulunduğu istihbar edildiğini bildirerek Van, Erzurum, Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerinin tahkikat yapmasını istedi.⁸¹⁴ Dördüncü Ordu Müşiriyeti de Doğu vilayetlerinin durumu hakkında bir rapor hazırladı. Raporda Taşnaksutyun'un faaliyetleri hakkında deliller elde edilemediği, ancak diğer unsurlarda olduğu gibi Ermenilerde de silah bulunduğu belirtildi. Müşiriyet, Mamuretülaziz vilayetinin durumuyla ilgili olarak vilayet Ermeni Murahhasası'nın köyleri dolaşarak Ermenileri kiliseye topladığı ve Minyasyan adlı birinin oraya geldiği, köylerde Ermeni eski tarihiyle ilgili tiyatro oynatmak için izin istendiği, Taşnaksutyun reislerinden Karmen'in aşiret reisleri aleyhinde beyannameler neşriyle bunları ahaliye tebliğ etmeye çalıştığı, ahalden para topladığı ve güya müstebitlere karşı koymak için silah topladığı bilgilerini verdi. Dördüncü Ordu Müşiriyeti, bölgedeki tedirginliğin arazi anlaşmazlıklarından kaynaklandığını belirterek bu meselenin bir an önce halledilmesi gerektiğini ifade etti. Karmen'in Bitlis Vilayeti dışına çıkarılması kararı Kanun-ı Esasi'ye mugayir olacağından davranışlarında suç unsuru olduğu için adalete teslim edilmesinin daha doğru olacağı uyarısında bulundu. Erzurum Valiliği, kendi bölgesinde durumun ne iyi ne de kötü olarak tanımlanabileceğini, ancak olay çıkması durumunda büyümesini engellemek için bölgeye 500 kişilik takviye kuvvet gönderilmesi gerektiğini ifade etti.⁸¹⁵ Mamuretülaziz vilayetinden verilen cevapta Ermenilerin

⁸¹¹ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 5, 1328 B 11.

⁸¹² BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 8-12, 1328 B 11.

⁸¹³ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 17, 1328 B 11.

⁸¹⁴ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 39, 1328 B 11.

⁸¹⁵ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 20- 22, 32, 38, 1328 B 11.

Müslümanlar aleyhinde tahrik edilip para toplandığına dair bir tespit yapılmadığı, ancak Ermenilerin bir yıl önce yaşanan Adana Olayları'ndan dolayı Müslümanlara güvenmediğinin bilindiğini, vilayette Çarsancak'taki arazi meselesi dışında hükümeti endişelendirecek bir durum olmadığı bildirildi.⁸¹⁶ Ancak Ermeni matbuatının bir kısmının yayınlarının Ermenileri Osmanlı heyeti hakkında olumsuz yönlendirdiği belirtildi.⁸¹⁷

Erzurum Valisi Celal Bey, bazı Ermeni köylerinde Taşnaksutyun Komitesi'nin üyelerinden birer mesul ve her yedi köye ayrıca birer kumandan tayin edildiğini bildirdi. Görünürde birliğin kurulması için görevlendirilen bu kişiler hakikatte kendilerine ait bir idare şekli kurmaya çalışmaktaydı ve "Hipnapistas" unvanı ile "Dasnabed" rütbesi taşıyan bir yardımcı üyeden oluşmaktaydı. Vali, bunların icra vasıtası olarak polis ve jandarmalardan oluşan bir heyet tayin ettiklerini ve bu heyetin vazifesinin Taşnaksutyun'dan aldıkları emirleri köylülere tebliğ etmek olduğunu belirtti. Ayrıca bu gizli örgütlenmeyi ifşa edenlerin şiddetle cezalandırılmasının kararlaştırıldığı, Bulanık Kazası ve diğer kazalara bağlı köylerden 83 kişinin seçildiği, bu kişilerin Hoşgeldi Köyü'nde bir toplantı yaptıkları, her yedi köye bir vekil tayin ettikleri ve heyetin Bulanık'a gittiği buradaki Aşair Kumandanlığı tarafından ilgili birimlere bildirildi. Son derece önemli olan bu bilgilerin doğruluğunun incelenmesi için Bitlis Valiliği görevlendirildi.⁸¹⁸ Bitlis Valisi Tahir Paşa, konuyu araştırdığında bu bilgilerin doğru olduğunu tespit etti. Muş'taki komitecilerin bütün köylerde "Dasnabed" yani onbaşı ve "Haryurabad" yani yüzbaşı ve her üç mertebenin kumandanlığını yürüten ve davalara bakan "Himbabed" adıyla bir memur tayin etmişlerdir. Vali, bu örgütlenmenin komitenin tasdik edilen programında olup olmadığını Dâhiliye Nezareti'ne sordu.⁸¹⁹

Dâhiliye Nezareti, Taşnaksutyun Cemiyeti'nin resmî programında adli ve askerî teşkilatlanma olmadığını bildirerek bu konuda somut deliller varsa konunun derhal mahkemeye intikal ettirilmesini istedi. Ayrıca bölgede bir

⁸¹⁶ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 43, 1328 B 11.

⁸¹⁷ BOA. DH. ŞFR; 662/78, 1326 Ma 28.

⁸¹⁸ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 23, 1328 B 11. Ayrıca krş. BOA. DH. ŞFR; 662/3, 19 numaralı yazışma, 1326 Ma 2. Ermeni gençlerine askerî üniforma giydirilip talim ettirildiği ve kendilerine bazı rütbeler verildiği hakkında bkz. Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, microfilm P 16 742.

⁸¹⁹ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 34, 1328 B 11.

Kürt-Ermeni çatışmasına sebep olabilecek durumlara meydan verilmemesi emredildi.⁸²⁰ Dâhiliye Nezareti bu ihbar üzerine Muş ve Genç mutasarrıflıklarından kendi görev alanlarında bu türlü bir teşkilatlanma tespit edip etmediklerini sordu.⁸²¹ Genç Mutasarrıflığı, Taşnaksutyun Cemiyeti'nin uygunsuz bir teşebbüsü olduğuna dair tespitleri olmadığını bildirdi.⁸²² Bitlis Valiliği de araştırmalarını tamamladıktan sonra Genç, Bitlis, Malazgirt, Sason ve Varto'da böyle bir organizasyon tespit edilmediğini bildirdi. Ancak Bulanık'taki Taşnaksutyun mensuplarının Karmen'den aldıkları emirleri ahaliye tebliğ ettiklerini, Şubat ayında 15-20 kişinin Hoşgeldi Köyü'nde gizli bir toplantı yaptıklarını, Sito adlı birinin bilinmeyen bir iş için görevlendirildiğini, cemiyetin köylüleri her iş için kendilerine müracaat etmeye mecbur bıraktığını ve okullar için yardım parası topladığını belirlediklerini ifade ederek cemiyetin gizli amacının ne olduğunun öğrenilmesi için bir polis görevlendirildiğini bildirdi.⁸²³

Van Valisi Bekir Bey, bir karışıklık olması durumunda bundan en çok Ermeni unsurunun zararlı çıkacağını, bir nüfus sayımı yapılmamışsa da Ermenilerin en kalabalık oldukları yerlerde bile beşte biri geçemediklerini belirterek hem onların güvenliği hem de hükümet ve Meşrutiyet'in korunması için Kürtlerin yanlış davranışlar yapmasına meydan verilmemesi gerektiğini, bölgedeki gerginliğin temel sebebinin arazi anlaşmazlıkları olduğunu, bu konuyla ilgili kısa sürede çözümlenmesi mümkün olamayacak kadar çok ihtilaf bulunduğunu belirtti.⁸²⁴

Bitlis Valiliği, gönderdiği ilk bilgilerde Sason ve Varto kazalarında Taşnak Cemiyeti'nin olumsuz davranışlarına rastlanmadığını, Bulanık'taki cemiyet mensuplarının Muş'ta bulunan reisleri Karmen'den aldıkları talimatları ahaliye tebliğ ettiklerini ifade ederek bunların Meşrutiyet'e sadık kalıp maarifin ilerlemesine ve iki unsur arasındaki anlaşmazlıkların çözümlenmesine çalıştıklarını bildirdi. Ancak komitenin Ermeniler arasındaki alacak-verecek davalarını hükümete haber verenleri cezalandırıp köylüleri her iş için kendilerine müracaat etmeye zorladıkları ve köylerden okullar için

⁸²⁰ BOA. DH. ŞFR; 663/6, 1326 May 17.

⁸²¹ BOA. DH. ŞFR; 662/41, 1326 Ma 15.

⁸²² BOA. DH. ŞFR; 662/63, 1326 Ma 21.

⁸²³ BOA. DH. ŞFR; 662/3, 101 numaralı yazışma, 1326 Ma 2.

⁸²⁴ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 24, 1328 B 11.

yardım topladıkları belirlendi.⁸²⁵ Bitlis Valisi arazi anlaşmazlıklarının en yoğun olduğu 1910 yılı ortalarında Muş'a giderek konuyu orada tetkik etti. Vali, Dâhiliye Nezareti'ne, konunun çözümlenmesi için bir komisyon kurulduğunu, ancak bu konunun görüldüğü gibi olmadığını anlaşıldığını ifade ederek şu bilgileri verdi: "*Ahalide, 'Devlet Kürt beylerini ve ağalarını kaldıracaktır.' şeklinde bir kanaat oluştuğu için Müslümanlar bile beylerin ve ağaların arazisine el uzatmaya başlamıştır. Arazinin bir kısmı sahipleri olmadığı için başkalarının eline geçmiştir. Meşrutiyet'in ilanından sonra memleketerine geri dönen Ermenilere arazilerinin kayıtsız şartsız yani 10 yıllık tasarruf kaidesine bakılmaksızın iade edilmesi gerekir. Böylece bu konuda Kürtlere tebligat yapıldı. Onlar da bu seneki mahsulü almak istediler. Ağalardaki arazinin büyük kısmı da Ermenilerin satılmış arazisidir. Ahali, değeri 100 lira olan arazisini devlete olan 20-30 lira borcu için satmak zorunda kalmıştır. Para vererek arazi alanlar, bu arazilerin devrine yanaşmamaktadır. Ermenilerin bir kısmı devletçe para ödenecek diye araziye cebren almışlardır. Öte yandan elinden çıkan arazisi için para ödemeyi kabul edenler de vardır. Ancak araştırıldığında görülmüştür ki bunu söyleyenlerden bazısının arazisini hükümet veya banka satmış ve araziye satın alan ağalar parayı hükümete teslim etmiştir. Bu durumda ağalar, "verdiğimiz parayı versinler, araziye teslim edelim." diyerek Meşrutiyet'e yakışan ve davaların iyi bir şekilde sonuçlanmasına katkı veren bir davranış sergilediler. Kürtlerin bazıları da Ermenilerin arazisini senedi karşılığında köylülere tasdik ettirmekle yetinmişlerdir. Bunların sayısı çok değildir. Sason gibi bazı yerlerde Kürtlerin bir kısmı Ermenilerden arazi satın alıp para vermiş fakat resmi işlem yaptırmamışlardır. Ermeniler de sattıklarını inkâr edince hükümet bunları satın aldıkları araziden, yaptıkları evlerden çıkarmaya teşebbüs etmiş ve çıkarmıştır. Bunlar, daha sonra verilen emri duyunca tekrar dönerek 'Paramızı versinler çıkalım, biz hakkımızı şer'an ispat ederiz.' demeye başlamışlardır." Tahir Paşa'nın ifade ettiğine göre; "*Şeriat istiyorlar, Meşrutiyet'e düşmanlar*" denilen Kürtlerin durumu budur. Tahir Paşa bu konuyla ilgili hazırladığı raporda şu yorumu yapmaktadır: "*Hâlbuki bunların bu sözleri Meşrutiyet'e düşmanlık**

⁸²⁵ Vali Vekili Selim'in 10 Mayıs 1910 tarihli şifresi için bkz. BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 49, 52, 1328 B 11.

değildir. Senetleri olmadığı ve mahkemeyi kaybetmekten korktukları için, ayrıca şahitleri bulunduğundan dolayı meselenin şeriate göre halledilmesini istiyorlar. Arazi davaları içinde en dikkat çeken budur. Eğer hükümet tarafından para ödenmesi gerekiyorsa yalnız bu türlü araziler için bu yapılabilir. Ama bunu şimdiden duyurmamak gerekir. Ermeniler bazı hülyalardan vazgeçerlerse hiç dava kalmaz. Çünkü bu 20-30 sene içinde gerek satın almak ve gerek sahibi terk etmek suretiyle temlik edilmiş arazi için hiç kimse masraf yapıp imar etmemiştir. Mallarını satıp giden ancak geri döndüğünde aldığı parayı iade edenlere arazisini geri vermenin sadık vatandaşlığın gereği olduğu yönünde tebligat icra edilerek konunun çözümlenmesine çalışılacaktır.⁸²⁶

Tahir Paşa'nın çalışmaları Ermenilerin hoşuna gitmedi. Taşnaksutyun Batı Bürosu Paşa'nın görevden alınması için baskı yapmaya başladı. Aslında Ermenilerin amacı Tahir Paşa'dan kurtulup Muş'un ayrı bir sancak hâline getirilmesi ve bazı Kürt aşiretlerinin bölgeden uzaklaştırılmasıydı. Doğu Bürosu ile İttihat ve Terakki, Tahir Paşa'nın görevden alınmasından sonra Muş'un ayrı bir sancak olarak yapılandırılması konusunda uzlaştığına dair bilgiler vardır.⁸²⁷ Erzurum ve Muş'ta Kürtlerin Ermenilere karşı katliam yaptığı yönünde şayialar dolaşınca bu Ermeni ahalinin heyecanlanmasına yol açtı. Ermeni ahali Bitlis Valisi Tahir Paşa'nın yönetiminin kötü olduğunu, bunu protesto etmek için miting düzenlemek istediklerini Erzurum Valiliği'ne iletiler.⁸²⁸ Ortada şayialar dolaşsa da bazı Ermenice gazetelere asayişin yerinde olduğuna dair telgraflar çekilerek ahali teskin edilmeye çalışıldı.⁸²⁹ Van, Erzurum gibi Doğu vilayetlerinde asayişle ilgili bir problem olmadığına dair haberler dış basında da yer aldı.⁸³⁰ Buna rağmen Ermeni Patriği Turyan Efendi Sadrazam Hakkı Paşaya, Doğu bölgelerinde durumun

⁸²⁶ Bitlis Valisi'nin 25 Temmuz 1910'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği tahrirat için bkz. BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 27, 28, 1328 B 11. Ayrıca krş. BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 61, 62, 1328 B 11.

⁸²⁷ Kalignian, *Armenian Organization and*, p. 66-68.

⁸²⁸ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 32, 33, 1328 B 11.

⁸²⁹ Erzurum'dan çekilen ve Azadamart gazetesinde yayımlanan bu içerikte bir telgraf için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 257, 16 Şubat 1910, s.7.

⁸³⁰ Times gazetesinde yayımlanan "Vilâyât-ı Osmaniye" adlı haberin içeriği için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 261, 20 Şubat 1910, s.4-5.

iyi olmadığına dair bir tahrir vererek gereğinin yapılmasını istedi.⁸³¹ Ama öyle anlaşılıyor ki hükümet, Patrikhane'ye Ermenice gazetelerde çıkan bazı gerçek dışı veya abartılı haberlerin halkı galeyana getirdiğini, buna bir tedbir almak gerektiğini iletmıştır. Bunun üzerine Ermeni Patrikhanesi bir genelge hazırlayarak bütün vilayetlerdeki murahhashanelere gönderdi ve gerçek dışı haberler yapılmasına vesile olunmamasını ve buna sebep olanların engellenmesini istedi.⁸³²

Dâhiliye Nezareti de ilgili valilikleri uyararak teyakkuzda olunmasını, gerekli tedbirlerin alınmasını emretti⁸³³ ve bir de uyarıda bulundu. Buna göre; Taşnaksutyun Komitesi'nin, aşiret reislerine iftira atarak nüfuzlarını kırmak istediği, karışıklık çıkarıp Müslümanlara yardımı engelleyecekleri, yayın organlarıyla kendilerini masum Kürtleri zalim göstererek örfi idare ilan edilmesini sağlayacakları, böyle olması durumunda ise Kürtlerin Meşrutiyet rejimini hedef alabilecekleri belirtildi. Ayrıca Ermeniler tarafından köy köy gezerek Müslümanlarla Ermenileri birbirine karşı kışkırtıp mektep akçesi adıyla para toplandığı, toplanan paralarla silah satın alınıp ahaliye dağıtıldığı ve Ermenilerin vaktiyle sattıkları arazileri dava konusu yaparak kendi emelleri için kullanmaya çalıştıkları ifade edildi.⁸³⁴

Muş Mutasarrıfı, bütün köy, nahiye ve kazaları dolaşarak incelemelerde bulunduğunu, ancak olumsuz hiçbir şeyle karşılaşmadığını, ahalinin işinde gücünde olduğunu bildirdi.⁸³⁵ Ancak askerî yetkililer gözle görünen bir olumsuzluk olmamakla beraber tedbirli olmak gerektiğini düşünmekteydi. Bölgede görev yapan yetkiliye göre*; Doğu vilayetlerindeki durum ne söylendiği kadar kötü ne de tedbiri elden bırakacak kadar iyiydi. Çünkü Taşnaksutyun Komitesi üyelerinin köyleri dolaşarak halkı örgütledikleri ve silahlandırdıkları bilinmekteydi. Diğer unsurların elinde de silah bulunduğu sır değildi. Ancak Ermenice gazetelerde özellikle Bitlis ve

⁸³¹ BOA. DH. ŞFR; 662/3, 92 ve 144 numaralı yazışma, 1326 Ma 2. Ayrıca krş. BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 41, 55-58, 64-65, 68, 70, 1328 B 11. Ayrıca bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 296, 27 Mart 1910, s.5.

⁸³² *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 298, 29 Mart 1910, s.3.

⁸³³ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 86, 1328 B 11.

⁸³⁴ BOA. DH. ŞFR; 662/3, 170 numaralı yazışma, 1326 Ma 2. Ayrıca krş. BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 42, 1328 B 11.

*Belgede yetkilinin görev tanımı belirtilmemekle beraber askerî görevlilerden biri olduğu tahmin edilmektedir.

⁸³⁵ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 275, 6 Mart 1910, s.5.

Muş dolaylarında karışıklık çıkacağı söylentileri yer almakta ve bunun doğruluk derecesi tam olarak bilinmemektedir. Öte yandan bir örfî idare ilân edilmesinin Taşnaksutyun Cemiyeti'ne ne fayda getireceği hususu da açık değildir. Bir karışıklık olması durumunda olayların önüne hemen geçilebilmesi için Bitlis Vilayeti'ne mevcut 360 süvari askerine ilaveten 500 süvari jandarmanın istihdam edilmesi gerekmektedir.⁸³⁶

Hakkâri'nin Gevar Kazası'nda da Müslümanlarda bir hareketlilik gözlemlendiği, bunun Ermeni ahaliyi endişelendirdiği yönünde haberler gelmesi üzerine hükümet Van Valiliği'nden konuyu araştırmasını istedi. Van Valiliği, yaptığı incelemenin ardından Van ve Gevar'da böyle bir durumun söz konusu olmadığını kesin bir dille bildirdi.⁸³⁷ Hükümet, Doğu vilayetlerinin bazılarında ortaya çıkan şayiaların neden kaynaklandığını araştırdı. Dördüncü Ordu Müşiri İbrahim Paşa tarafından yürütülen tahkikat sonucunda şayiaların, Çakılı Kilise adlı Ermeni manastırında murahhasa vekili olarak görev yapan Rahip Vartan tarafından Ognot nahiyesinden 23 Mart 1910 tarihinde Patrikhane'ye çekilen telgraftan kaynaklandığı belirlendi. Asayişle ilgili herhangi bir olumsuzluk olmadığı hâlde böyle bir tespitin nasıl yapıldığı ise anlaşılmadı.⁸³⁸ Ancak basında yer alan haberlerden bunun ipuçlarını bulmak mümkündür. Buna göre; Muş'tan bir rahibin yazdığı mektupta Kulp Kaymakamı'nın, Pasarlu Melkon'un kızı Meryem'i zorla Müslüman yapmaya zorladığı, ahalinin tepki göstermesi üzerine mutasarrıfın kızı Bitlis'e gönderdiği bilgileri yer almaktaydı. Bu mektubun Aravelek gazetesinde yayımlanmasından sonra Türk yazar ve düşünürler de bu duruma tepki göstererek haber doğrusu sorumlulara gereken cezanın verilmesini istediler.⁸³⁹ Dâhiliye Nazırı Talat Bey, haber duyulur duyulmaz Bitlis Vilayeti'nden bir izahat istedi.⁸⁴⁰ Valilik, Aravelek gazetesinde yayımlanan haberin gerçek dışı olduğu beyanıyla resmen tekzip etti ve işin aslının şu şekilde olduğunu bildirdi:⁸⁴¹ "Melkon'un kızı Meryem

⁸³⁶ BOA. DH. ŞFR; 662/3, 142, 170 ve 275 numaralı yazışmalar, 1326 Ma 2.

⁸³⁷ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 84, 85, 1328 B 11.

⁸³⁸ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 69, 1328 B 11.

⁸³⁹ "Bir Ermeni Kızı Cebren İslam Oluyor!" başlıklı haber için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 295, 26 Mart 1910, s.6-7.

⁸⁴⁰ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 296, 27 Mart 1910, s.1.

⁸⁴¹ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 299, 30 Mart 1910, s.3. *Tasvir-i Efkâr*, bu ihtida konusunu bir müddet gündemde tuttu ve Rusçuk'ta bir Müslüman kız ile bir Bulgar genç arasında yaşanan ilişkinin ahaliyi nasıl etkilediği, Müslüman halka yönelik linç girişimlerinin ayrıntıları

aslen Orak Köyü'ndendir. 20 sene evvel Kulp Kazası'na bağlı Basor Köyü'ne yerleşmiş ve burada Mamakon Köyü'nden Ali'ye kaçmıştır. İki sene nikâh ve ihtida akdi yapılmadan evli kaldıktan sonra Diyarbakır Murahhashanesi'ne gitmiştir. Kocası Ali, Meryem'in nikâhli karısı olduğunu ve bazı eşyalarının kendisinde bulunduğunu iddia edince Meryem tekrar Kulp Kazası'na gönderilmiş, ancak burada kayıt bulunamadığı için Genç Sancağı'na oradan da Bitlis'e gönderilmiştir. Tahkikat sonucunda resmî bir kayıt bulunamayınca Meryem ailesine teslim edilmiştir. Ayrıca Aravelek gazetesinde iddia edildiği gibi Meryem'in kulak ve saçında kesik ve darp yoktur."

Benzer bir haber de Manzume-i Efkâr gazetesinde yapıldı. Muş'tan Sisak Talibendyan tarafından gönderilen mektuplara dayandırılarak yapılan haberlerde fakir halktan zorla vergi toplandığı iddialarına yer verilmekteydi. Hükümet aşısız ihbarı yapan kişilerle ilgili olarak kanuni işlem başlattı.⁸⁴² Ermenilerin silahlandırılması gibi bazı suçlara karışan Karmen, 16 Nisan 1910 tarihinde Bitlis'te tutuklandı.⁸⁴³ Hükümet, Bitlis Valisi Tahir Paşaya bir yazı göndererek Taşnaksutyun'un resmî bir parti olduğunu hatırlatıp Karmen'in komite mensubu olduğu için mi tutuklandığını sorarak bunun suç olmadığını, ama başka bir suç tespit edildiyse bildirilmesini istedi.⁸⁴⁴ Bitlis Valiliği, adalet sisteminin iyi işlemediği, adli memurların halkın ihtiyaçlarını gözetip adaletli olacağı yerde unsurlar arasındaki ihtilafı artıracak kararlar verebildiği ve Karmen'in Bitlis'teki mahkeme üyelerinin bir kısmı üzerinde tesiri olabileceği gerekçesiyle onunla ilgili davanın başka bir yerde görülmesini istedi.⁸⁴⁵ Karmen'in tutuklanmasından sonra, Taşnaksutyun Cemiyeti'nin arazi anlaşmazlıklarında daha itidalli davranmaya başladığı ve anlaşmazlıkların çözülmesi konusunda daha uzlaşmacı bir tutum izlediği Bitlis Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne bildirildi.⁸⁴⁶

konusunda bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 297, 28 Mart 1910, s.3; *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 287, 18 Mart 1910, s.6.

⁸⁴² *Takvim-i Vekayi*, 4 Mart 1325, Adet: 153, s. 12.

⁸⁴³ BOA. DH. ŞFR; 662/102, 1326 Ni 7. Ayrıca krs. BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 48, 1328 B 11.

⁸⁴⁴ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 53, 1328 B 11.

⁸⁴⁵ BOA. DH. MUİ; 77-2/18, lef 36, 1328 B 11.

⁸⁴⁶ BOA. DH. ŞFR; 663/54, 1326 May 30.

Ermeni Patriklerinin İstifası

Ermeni patrikleri Osmanlı hükümeti üzerinde baskı kurmak istediklerinde istifa tehdidinde bulunur ya da istifa ederlerdi.⁸⁴⁷ Çünkü Patriğin istifası iç ve dış kamuoyunda geniş yankı uyandırmaktaydı. Ancak bunlardan Yeğişe Turyan Efendi'nin istifası kamuoyunda çok yankı buldu.

Patrik Yeğişe Turyan Efendi'nin İstifası

Bunun önemli örneklerinden biri de 1909 Adana olaylarından sonra 7 Eylül 1909'da istifa eden Patrik Turyan Efendi idi. Hatta bu olay kamuoyunda geniş yankı bulmuş, Patrik Efendi'nin istifası nedeniyle bazı Müslüman mebuslar da protesto çalışmalarını yapmışlardı. Hükümet aleyhinde yapılan bu tür çalışmalardan bazıları; mebus Dr. Rıza Tevfik'in, Kumkapı'daki "Asparos" Ermeni kulübünde Ermeni mebuslarının da bulunduğu bir toplantıda hükümet aleyhine bir konferans vermesi⁸⁴⁸ ve Kadıköy'de Ermeni Hürriyetperveran Partisi'nin düzenlediği bir başka konferanstı.⁸⁴⁹

Ermeni Patriği Yeğişe Turyan Efendi, Sadaret makamına 7 Eylül 1909'da, bazı sebeplerden dolayı istifa ettiğini bildirdi. Meclis-i Vükela, yaptığı incelemeler sonucunda bu istifayı kabul etmeyerek bunun kendisine tebliği konusunda Adliye ve Mezahip Nezareti'ni görevlendirdi. Ancak daha sonra Patrikhane, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne müracaat ederek Turyan Efendi'nin istifası konusunun muallâkta kalmasından dolayı işlerin aksadığını bildirince Nezaret Turyan Efendi'ye, istifa etmek için ısrar etmeye gerek olmadığını, Meclis-i Cismani'ye atanan yeni üyelerin memuriyetlerinin kabul ve tasdik olduğunu bildirdi.⁸⁵⁰ Daha sonra Meclis-i Ruhanî ve Meclis-i Cismanî'den dörder kişi belirlenerek patriği istifadan vazgeçirmek üzere bir heyet oluşturuldu.⁸⁵¹ Ermeni Patrikhanesi, Muhtelit

⁸⁴⁷ Ermeni Patriklerinin hükümet üzerinde baskı oluşturmak amacıyla istifa etmeleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kévorkian & Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı*, s. 22, 23, 34, vd. Mesela bkz. Nerses Varyabetyan'ın istifa tehdidi için bkz. Güllü, *Ermeni Sorununun Ortaya*, s.84, Artin Vahabedian'ın istifası için aynı yer s. 98, diğer patrikler için birçok yer.

⁸⁴⁸ *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti Kısım-ı Adli Kalemi* (DH. EUM. KADL); 2/1.

⁸⁴⁹ DH. EUM. KADL; 2/33.

⁸⁵⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No: 160, 23 Teşrinievvel 1909, s.2-3.

⁸⁵¹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 165, 14 Teşrinisani 1909, s.3.

Meclisi üyelerinden Dava Vekili Hamayak Hasroyan ve tüccardan Aram Halaçyan efendileri patriğin istifadan vazgeçmesi için buna sebep olan bazı konuların halledilmesi konusunda hükümetle görüşmeler yapmak üzere görevlendirdi. Bu kişiler Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile görüştiklerinde, kendisinden patriğin zaten görevine dönmeye istekli olduğu ve gerekli tedbirlerin alınması için çalışılacağı cevabını aldılar.⁸⁵² Öte yandan Ermenice gazetelerde yazıldığına göre Ermeni Patrikhanesi Muhtelit Meclisi Reisi ayandan Manok Azaryan da aynı konuyu Sadrazam ile görüştü.⁸⁵³ Bu görüşmeler sonucunda anlaşmazlığın önemli ölçüde çözümlendiği Turyan Efendi'nin önce Talat Bey'i,⁸⁵⁴ ardından sadrazamı ziyaret etmesinden anlaşılmaktadır.⁸⁵⁵

Ermeni Patrikhanesi Muhtelit Meclisi, Turyan Efendi'nin istifasıyla ilgili olarak hükümet ile müzakere etmek üzere Meclis-i Mebusân'daki Ermeni mebusları da görevlendirdi. Hatta görüşmelerden sonuç alınamazsa Ermeni mebusların da istifa etmesi gündeme getirildi.⁸⁵⁶ Ermenice gazetelerde çıkan haberlerden konunun İstanbul Ermeni mebusları tarafından takip edildiği ve bu konunun kesin olarak halledilmesi için çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁵⁷ Bu çalışmalar sonucunda anlaşmazlıklar önemli ölçüde giderilmiş, Adana'daki mihtaçlara yardım dağıtma konusunun da çözümlenmesi durumunda Patrik Efendi'nin makamına döneceği haberleri gazetelerde yer almaya başlamıştır.⁸⁵⁸ Zohrab Efendi, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'i ziyaret ederek Turyan Efendi ile ilgili konunun çözümlendiği, yakında görevine dönebileceğini bildirdi.⁸⁵⁹ Sadrazam, Manok Azaryan ve Patrik Vekili Govanat Efendi'ye, kendisini ziyaret ettikleri sırada Turyan Efendi ile görüşme arzusunda olduğunu bildirdi.⁸⁶⁰ Bu arada Ermeni Cismani Meclisi üyelerinden Aram Halaçyan ve Azaryan efendiler Sadrazam Hakkı Paşa ile bu konuyla ilgili görüştiler. Sadrazam, görüşme sonunda istifanın geri

⁸⁵² *Tasvir-i Efkâr*, No: 172, 21 Teşrinisani 1909, s.3.

⁸⁵³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 175, 24 Teşrinisani 1909, s.2.

⁸⁵⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 179, 28 Teşrinisani 1909, s.3.

⁸⁵⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No: 184, 3 Kanunuevvel 1909, s.3.

⁸⁵⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 198, 17 Kanunuevvel 1909, s.3.

⁸⁵⁷ Bu çalışmalara Zohrab Efendi iştirak etmemiştir. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 200, 19 Kanunuevvel 1909, s.4.

⁸⁵⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 205, 26 Kanunuevvel 1909.

⁸⁵⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 215, 5 Kanunusani 1910, s.3.

⁸⁶⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No: 228, 18 Kanunusani 1910, s.3.

alınmasını ümit ettiğini bildirdi.⁸⁶¹ Ermenice gazeteler, bu görüşmenin hemen ardından Turyan Efendi'nin Kadıköy'de bulunan evinde bir toplantı yapılarak hükümete verilecek taktirin görüşüldüğünü yazdı. Buna göre; Adana yetimleri ve muhtaçları için yetimhaneler kurulması, bunların tahsil ve terbiyeleri için hükümetin beş yıllık ödenek ayırması, o civarda yanmış binaların devlet tarafından yeniden inşa edilmesi, bölünmüş arazilerin asıl sahiplerine iadesi gibi hususlar hükümete bildirildi.⁸⁶² Öte yandan Ermeni Millî Meclisi Galata Kilisesi'nde toplanarak patriğin durumunu görüştü. Patriğin makamına tekrar dönmesi konusunda yapılan müzakereler sonucunda oylamaya geçildi. Beş oya karşı 50 oy ile patriğin makamına dönmesi kabul edildi.⁸⁶³ Patrik Turyan Efendi, 10 Şubat'ta makamına döndü. Hükümete, Adana Olayları'ndan sonra yürütülen tahkikat ve muhakematın tetkiki, yanan kilise ve mekteplerin hükümet tarafından yeniden inşası, yetimlerle dul kalan kadınların yaşesinin temini ve ölenlerin mal ve emlakinin kendi ailelerine verilmesi hususlarını içeren bir taktir verdi.⁸⁶⁴

İstifasıyla gündeme gelen diğer bir isim Patrik Arşoroni Efendi oldu. Patrik Arşoroni Efendi, sık sık Ermenilerin şikâyetlerini ele alan dilekçeler hazırlayarak hükümete sunmakta ve Ermenilerle ilgili ıslahatın bir an evvel yapılması konusunda baskı yapmaktaydı.

Din Değiştirme

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren tebaasının din ve inanç özgürlüğü içinde yaşamasını esas alan bir politika izledi. Devlet, gayrimüslim tebaanın gerek kendi inancı içindeki mezhep değiştirmelerde gerekse İslâm dinine geçişlerde kurallar koyarak din ve ibadet özgürlüğünü temin etmeye çalıştı.⁸⁶⁵ Ancak 1890'lı yıllarda artan isyan ve karışıklıklardan dolayı Doğu Anadolu'da ihtida olaylarında artış gözlemlendi. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti din değiştirmeye ilgili bir genelge yayımlayarak bunun esaslarını belirledi ve bu konuyla ilgili olarak tutulan kayıtların her yıl yeniden güncellenmesini kararlaştırdı. Burada din değiştirmenin zorla

⁸⁶¹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 238, 28 Kanunusani 1910, s.3.

⁸⁶² *Tasvir-i Efkâr*, No: 240, 30 Kanunusani 1910, s.2.

⁸⁶³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 247, 6 Şubat 1910, s.3.

⁸⁶⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 254, 13 Şubat 1910, s.3.

⁸⁶⁵ Mesela Rum Ortodoks mezhebine geçen bir Ermeni ile ilgili işlemler için bkz. BOA. DH. MKK; 1213/16, 1325 L 22.

olamayacağı ve mutlaka gönül rızasıyla gerçekleşmesi gerektiği vurgulandı.⁸⁶⁶

3 Kasım 1908'de din değiştirmeye ilgili bazı mutasarrıflıklara telgraf çekilmek suretiyle bu konuda nasıl davranılması gerektiği bildirildi. Buna göre; kadın erkek ayrımı yapılmaksızın 20 yaşına girmeyen hiçbir Ermeni'nin din değişikliği talebinin kabul edilmeyeceği, 20 yaşını geçenlerin ise kendi rızaları doğrultusunda din değiştirme taleplerinin kabul edilmesinde bir sakınca olmadığı, ayrıca tekrar eski dinine dönmek isteyenlerin de dinlerine dönmelerinde hiçbir engel ve cezaî durumun söz konusu olmayacağı açıkça ifade edildi.⁸⁶⁷ Öte yandan bir başka emirle hangi şart ve durumlarda din değiştirme taleplerinin kabul edilmeyeceği de ortaya kondu. Buna göre; eşi hayatta ve askerde olan kadınların din değiştirme talepleri kabul edilmeyecekti. Savaş sırasında orduda görev alan gayrimüslim askerlerin de ihtida talepleri dikkate alınmayacaktı.⁸⁶⁸

İhtida konusu kanunlarla düzenlenmesine rağmen bilhassa taşrada bu konuyla ilgili anlaşmazlıklar çıkabilmekte, bu da cemaatleri, hatta devletle bazı cemaatleri karşı karşıya getirebilmekteydi. İslâm dinine geçerek Ayşe adını alan Ermeni kızın öyküsü buna örnektir: Olayın duyulması üzerine 5 Mayıs 1910 tarihinde Azadamart gazetesinde "*Ermeni kızların zorla İslam dinine sokulup Müslümanlarla evlendirildiği ve bunun da hükümet ve yerel yöneticiler marifetiyle vuku bulduğu...*" şeklinde bir haber yayımlandı. Bu haberin duyulup Ermeni Cemaati'nin konuyla ilgili şikâyet dilekçesi vermesi üzerine Adliye ve Mezahip Nezareti konunun tetkik edilmesini Erzurum Valiliği'ne emretti. Yapılan tetkik sonucunda valilik; bir Ermeni kızın sekiz ay evvel İslam dinine geçerek Ayşe adını aldığını, bir Müslüman'la kendi rızası doğrultusunda evlendirildiğini ve Ermeni Cemaati'nin durumdan rahatsız olarak kadının evini basıp tekrar eski dinine dönmeye zorladığının belirlendiğini bildirdi. Bunun üzerine Adliye ve Mezahip Nezareti, kadının, Müslüman ve gayrimüslim üyelerden oluşan İdare Meclisi huzurunda

⁸⁶⁶ Cengiz Kartın, "Türk-Ermeni İlişkilerindeki Hoşgörü İklimi Çerçevesinde İhtida Hareketleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, haz. M. Metin Hülagu-Süleyman Demirci-Şakir Batmaz-Gülbadı Alan, cilt I, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2007, s. 527-528, ss.523-532.

⁸⁶⁷ BOA. DH. ŞFR; 96/100'den Çağlayan, *Bingöl (Çapakçur) ve Çevresinde*, s.48.

⁸⁶⁸ BOA. DH. ŞFR; 58/146'dan Çağlayan, *Bingöl (Çapakçur) ve Çevresinde*, s.48.

ifadesinin tekrar alınmasını istedi. Kadın gördüğü baskı üzerine eski dinine dönmek zorunda kaldığını, ancak İslâmiyet ve zevcinden asla vazgeçmek istemediğini, Ermenilere teslim edilmesi durumunda can güvenliği korkusuyla eski dinine dönmekten başka çaresi olamayacağını bildirdi. Bunun üzerine kadının kocasına teslim edilip Kiği'ya dönmesine müsaade edilmesi, köyünde baskıya maruz kalması durumunda kaza merkezine yerleştirilip kocasına geçimini sağlamak üzere bir iş verilmesi kararlaştırıldı. Yalan haber vermek suretiyle halkı galeyana getiren Azadamart hakkında da kanuni işlem yapıldı.⁸⁶⁹

Ermeni Patrikliği, 10 Ocak 1913'te Dâhiliye Nezareti'ne bir dilekçe vererek kocası askerde olan Hristiyan kadınların eşkıyanın saldırısına maruz kaldığını, son olarak askerde bulunan Avinalı Yaranos'un karısı Peri'nin başına böyle bir iş geldiğinin Ermeni Murahhaslığı ve Süryani Patrik Vekilliği tarafından kendilerine bildirildiğini ifade edip bu konuyla ilgili gerekli önlemlerin alınarak suçluların takip edilmesini istedi.⁸⁷⁰ Yapılan soruşturmada, Bitlis Valiliği Dâhiliye Nezareti'ne, bir Ermeni kızının şaki Mehmet Emin tarafından kaçırıldığını, kızın olaydan sonra kendi rızasıyla kaçtığını ve Müslüman olmak istediğini beyan ettiğini belirterek ne yönde hareket edilmesi gerektiğini sordu. Bunun üzerine konu Adliye ve Mezâhip Nezareti'ne bildirildi. Adliye ve Mezâhip Nezareti, kocası veya nişanlısı askerde olan kadınların ihtida etmesinde bir sakınca olmadığını bildirdi. Ancak konu askerlerle ilgili olduğundan Harbiye Nezareti'nin konuyla ilgili görüşü soruldu. Harbiye Nezareti, silâh altında bulunanların ihtida etmesinin "zorlandılar" iddiasının ortaya atılabileceğinden dolayı mümkün olmadığını belirtti. Öte yandan eş veya nişanlılarının yokluğunda din değiştirmenin onların hukukuna zarar vereceğini, böyle bir durumun vatan savunmasında şevklerini kırabileceğini ifade etti. Ayrıca Patrikhanelerin bu durumu kullanıp yabancı gazeteler ve misyonlar nezdinde girişimde bulunabileceğinden buna fırsat verilmemesi gerektiğine dikkat çekerek "kocasını veya nişanlısını askerde bulunan kadınların ihtida etmelerine müsaade edilmemesini" 23 Şubat 1913'te emretti.⁸⁷¹ Böylece askerdeki

⁸⁶⁹ BOA, DH. İD 116/7-4'ten Çağlayan, Bingöl (Çapakçur) ve Çevresinde, s.50.

⁸⁷⁰ BOA, DH. İD; 90/10, lef 5.

⁸⁷¹ BOA, DH. İD; 90/10.

*Belgelerde Peri veya Pervin olarak iki farklı şekilde geçmektedir.

gayrimüslimler için alınan din değiştirme yasağının kapsamı genişletilerek eşlerinin de askerlik müddetince aynı yasağa tabi olması kararlaştırıldı. Nitekim son olay nedeniyle 15 Ocak 1913'te Ermeni Murahhasası Kiforok, Kaldanî Matramı Beşir ve Süryani Patrik Vekili Arpam imzasıyla Karazadamart gazetesine bir telgraf çekip "Asker Avranos'un zevcesi Pervin'i* bize vermiyor. Hristiyan askerlerin nefsi arzularının muhafaza olunması için Hristiyanlar asker vermek istiyorlar." ifadesini kullandılar.⁸⁷²

Hristiyan cemaatlerin askerlikle ilgili farklı tarihlerde ortaya attıkları taleplerin benzerleri Balkan Savaşı arifesinde, 13 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne ortak bir nota veren Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ tarafından istendi. Buna göre; Hristiyan askerler kendi subaylarının komutası altında olmalı ve askerliklerini kendi buldukları bölgelerde yapmalıydı. Henüz Osmanlı ordusunda gayrimüslim subay bulunmadığına göre, bu subaylar yetişinceye kadar Hristiyanlar askere alınmamalıydı.⁸⁷³

Osmanlı Parlamentosunda Ermeniler ve Bu Konuyla İlgili Anlaşmazlıklar

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Taşnakıtyun Cemiyeti'nin öncülüğüyle ilân edilen Meşrutiyet'in geçerliliğinin kabul ettirilmesi için tam anlamıyla uygulanması gerekiyordu. Bu nedenle iki parti seçimlere müttefik olarak girdi ve bu ittifak 1913 yılına dek sürdü. Yeni rejimi tökezletmek isteyenler az değildi. Bunun da etkisiyle Meşrutiyet'in ilân edilmesinin ardından yapılan seçimlerin selametini bozmaya yönelik girişimler oldu. Bazen de seçimlerde şaibe olduğu iddialarına yer verilmekteydi. Meşrutiyet'in uygulanabilirliğinin seçimlerin kanuna göre yapılmasına bağlı olduğunu bilen hükümet böyle durumlara meydan verilmemesi gerektiğini düşünmekteydi. Mesela 1908 seçimlerinden önce Van'da seçimi sabote etmeye yönelik bazı girişimler oldu. Sonradan yapılan tahkikattan ortaya çıkarıldığına göre, Van'a dışarıdan gelen bazı kişiler, çıkardıkları çeşitli yayın organları vasıtasıyla halkı etkilemeye çalıştılar. Ayrıca ahaliyi tehdit etmek suretiyle seçimlere müdahale etmeye çalıştılar. Bunların hükümet merkezine bildirilmesinin hemen ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti Selanik Merkezi Umumisi'nden Binbaşı Vehip Bey Van'a

⁸⁷² BOA, DH. İD; 90/10, lef 3.

⁸⁷³ Gülsoy, Cizyeden Vaidanışlığa Osmanlı'nın, s. 169-170.

giderek bu girişimleri önledi. Asayiş bozulmadan seçimlerin selametle yapılması konusunda İngiltere'nin Van Viskonsolosu da yardımcı oldu. Bu çabalar sonucunda Van'da seçimler selametle tamamlandı.⁸⁷⁴ Hükümet, Ermeni ve Rum cemaatlerinin bazı vilayetlerde köylerin taksimatında usulsüzlükler yapıldığı gerekçesiyle seçimlere şaibe karıştırıldığı iddiasında bulunması üzerine Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas ve Yanya vilayetlerine gerekli emirleri vererek seçimlerin kanunlar çerçevesinde yapılmasını emretti.⁸⁷⁵

Seçimlerle ilgili ortaya atılan şikayetlerden biri de gayrimüslimlerin çıkaracakları mebus sayısı ile ilgilidir. Ermeni Patrikhanesi'nin Dâhiliye Nezareti'ne verdiği takdirde bu husus dile getirilerek Osmanlı Devleti'nde geçerli olan seçim kanununun 1. ve 2. maddelerine göre; 25 bin erkek nüfustan ibaret olan yerlerde bir mebus seçilebilirken 75 bin erkek nüfustan oluşan bölgelerde de bir mebus seçme hakkı olacak ve bundan fazlası için 125 bin nüfusa iki, 175 bin nüfusa üç ve 220 bin nüfusa dört mebus çıkarılacaktır. Birçok sancakta Müslüman ahali gayrimüslim ahalden daha fazla sayıda olduğu için birçok sancakta sadece Müslümanlar mebus çıkarabilecek bu da gayrimüslimlerin hukukunun çiğnenmesi anlamına gelecektir. Patrikhane mevcut sistemle ilgili bu tespiti yaptıktan sonra bunun önüne geçmek için seçimlerin her sancak için müstakilen yapılarak oyların merkez vilayette toplanması suretiyle mebusların belirlenmesi ve sancaklarda en yüksek oyu alanların o vilayetin mebusu sayılması önerisinde bulundu. Ancak hükümet, bu önerinin kanun değişikliği gerektirmesinden dolayı konunun Meclis-i Mebusan tarafından ele alınmasının şart olduğunu bildirdi.⁸⁷⁶

Patrikhane'nin vurguladığı hususla ilgili olarak ilk somut sonuç Ankara Vilayeti'nde yapılan seçimlerde ortaya çıktı. Vilayetin dört mebusu da Müslüman ahalden çıktı. Rum Metropolitinin öncülüğünde diğer ruhani liderler, Ankara seçimlerini şikâyet konusu ederek çıkarılacak dört mebustan birinin gayrimüslim olmasının kararlaştırıldığı hâlde tamamının Müslümanlardan seçilmesine itiraz etti. Dinî liderler seçimlerin bu şekilde sonuçlanmasını iki sebebe bağlamaktaydı. Buna göre; ilk olarak gayrimüslim seçmenlerin Müslümanlardan daha az olması ve vilayetin iki seçim

⁸⁷⁴ BOA. DH. MKT; 2644/38, 1326 L 7.

⁸⁷⁵ BOA. DH. MKT; 2654/29, 1326 L 06.

⁸⁷⁶ BOA. DH. MKT; 2643/49, 1326 L 6.

bölgesine ayrılmasıyla bu sayının daha da azalması, ikinci olarak da müntehibi sanilerin(ikinci seçmenler)* okur-yazar olan kişiler arasından seçilmesi gerekirken bu kurala uyulmamasından dolayı seçimlere şaibe karıştırılmasıdır. Dönemin etkili siyasi fırkası olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mebus listesinde üç Müslüman bir gayrimüslim aday bulunduğu hâlde sonucun bu şekilde çıkması hükümeti de rahatsız etmiş ve hükümet Ankara Valiliği ve Bölge Seçim Kurulu nezdinde konunun araştırılmasını istemiştir. Valilik gayrimüslim adaylar içinde en güçlüsü olan Armenak Efendi'nin gayrimüslim seçmenlerden hiç oy alamazken aldığı tüm oyların Müslüman seçmenler tarafından verildiğine dikkat çekerek Ankara'nın kazalarındaki gayrimüslim nüfusun azlığından dolayı gayrimüslim mebus çıkmadığını, oy sayımlarının gayrimüslimlerin de yer aldığı bir heyetin huzurunda yapıldığını, herhangi bir şaibe olmadığını bildirmiştir.⁸⁷⁷ Seçimlerin üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Bey, bu konuyla ilgili olarak verdiği beyanatta Taşnak Fırkasıyla iyi ilişkilerinden dolayı mümkün olduğunca çok Ermeni mebus seçilmesine gayret gösterdiğini, ama Ermeni nüfusun genel nüfus oranına göre az ve dağılık olmasından dolayı bunun mümkün olmadığını beyan etmiştir.⁸⁷⁸ Rus yazışmalarına göre 1908 seçimlerinden sonra 10-12 Ermeni mebus seçilmiştir ki bu genel Ermeni nüfusuna göre azdır, ama Ermeniler buna çok da tepki göstermemişlerdir.⁸⁷⁹ 17 Kasım 1908'de çalışmalarına başlayan Birinci Meclis'e toplam 12 Ermeni mebus girdi. Bunlardan dördü Taşnaksutyun, biri Sosyal Demokrat Hınçak, geri kalanı ise İttihat ve Terakki Partisi ile Ahrar Partisi mensubuydu. Taşnaksutyun Komitesi'nin önemli isimlerinden Karekin Pastırmacıyan, 1908 seçimlerinde Erzurum mebusu olarak Osmanlı Parlamentosuna girdi. Pastırmacıyan, bir taraftan Ermenileri Osmanlı Mebusan Meclisi'nde temsil ederken bir taraftan da Taşnaksutyun Partisi içinde etkin rol oynayarak önce Vartges Serengülyan daha sonra Vıramyan ile Babıâli, İttihat ve Terakki Partisi ve Taşnaksutyun

*O dönemdeki seçim sistemine göre; halk milletvekillerini seçecek seçmenleri "müntehib-i sanileri" belirlemek için oy kullanıyordu.

⁸⁷⁷ Ankara'nın nüfus yapısı, seçmen sayısı gibi diğer ayrıntılı bilgileri içeren dört lef belge için bkz. BOA. DH. MKT; 2671/62, 1326 Z 6.

⁸⁷⁸ Talat Bey'in Nepola gazetesine verdiği mülakat için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No:927-128, 1 Kanunuevvel 1913, s.2.

⁸⁷⁹ Fond Politarkhiv, No: 290, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in raporu,185. s. 141. 1301, Beyoğlu, 19 Aralık/ 1Haziran 1909, s. 186.

arasındaki irtibatı kurdu.⁸⁸⁰

1908 seçimleri öncesinde yapılan şikâyetler 1912 seçimlerinden önce de oldu. Ermeni ve Rum Patrikhaneleri, hükümete birer taktir vererek seçim sisteminin doğru olmadığını dile getirdiler.⁸⁸¹ Öte yandan seçimlerin uygulanışıyla ilgili itirazlar da söz konusuydu. Siyasi fırkalar⁸⁸² ve gayrimüslim cemaatler⁸⁸³ seçimlerde şaibe yapıldığını veya Meşrutiyet'in eşitlik ilkesine riayet edilmediğini ve özellikle devlet memurlarının bu işe ön ayak olduklarını⁸⁸⁴ dile getirmişlerdir. Bunun üzerine hükümet 3 Ağustos 1912'de bütün vilayet ve mutasarrıflıklara bir genelge gönderdi. Buna göre; seçimlerde görevi olmayan memurların seçim işlerine karıştırılmaması, ısrar edenlerin işten el çektilmesi, nahiye ve köyler hangi kazaya bağlı ise seçimin o kaza tarafından yürütülmesi, aksi takdirde o bölgelere ait pusula ve sandıkların güvenliğinin sağlanmasının zor olacağı ifade edilerek seçimlerin kanunlar çerçevesinde salimen yapılması hususunda her türlü tedbirin alınması istendi.⁸⁸⁵ Şikâyetlere rağmen seçimler tamamlandı ancak 1912 seçimleri sonucunda oluşturulan meclisin ömrü çok kısa oldu.

Balkan Savaşları'ndan sonra, daha önce kurulmuş olan siyasi ittifaklar işlememeye başladı. Taşnaklar, 1908'den 1913'e kadar Jön Türklerle işbirliği yapmış ve birlikte çalışmıştı. Sosyalist ve devrimci fikirleri olan Taşnakların silah stoku da vardı. Fakat rejim değişikliğinden sonra etkinliklerini çoğunlukla kültürel ve yasal zeminle sınırladılar. Partinin programı esas olarak Osmanlı Devleti içinde ıslahat yapılmasını hedeflemekteydi. Partinin önde gelen isimlerinden Vıramyan, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasının coğrafi ve etnografik açılardan mümkün olmadığını söylemekteydi. 1913 başlarında Taşnaklarla artık iktidarda olan İttihat ve Terakki Fırkası arasındaki ilişkiler geriledi. 1 Şubat 1913'te İttihat

⁸⁸⁰ Simon Vratziyan'ın bu görüşü için bkz. *Armen Garo'nun Anıları*, s. 27; ayrıca kırs. *İttihat ve Terakki*, No: 73, 19 Kanunuevvel 1908, s.2.

⁸⁸¹ BOA. DH. SYS; 49/64, 1331 8 25.

⁸⁸² Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Selanik şubesinde yapılan şikâyet hakkında bkz. BOA. BEO; 4023/301710, 1330 R 15.

⁸⁸³ Ermeni Patrikhanesi'nin seçimlerde birçok konuda uygunsuzluk yapıldığı iddiasıyla Dâhiliye Nezareti'ne verdiği taktir hakkında bkz. BOA. BEO; 4030/302219, 1330 Ca 4.

⁸⁸⁴ Bandırma Kaymakamı Hasan Vasfi Bey ile diğer önemli memurların müntehibi sanileri müftünün makamına çağırarak tehditle İttihat Fırkası'na oy topladığı şikâyeti için bkz. BOA. DH. MTV; 22-2/15, 1330 N 29.

⁸⁸⁵ BOA. BEO; 4075/305604, 1330 N 5.

ve Terakki'nin milli savunma komitesinde bulunan Taşnak üyelerin hiçbiri çok önemli bir oturuma katılmadı.⁸⁸⁶ Daha sonra Van'da, Haziran 1913'te yapılan Vilayet İdare Meclisi ve Belediye Meclisi seçimlerinde, oy vermek üzere Van Hükümet Konağı'na gelen 27 Ermeni delegeden biri olan Didiciyan Efendi, "*Ermenilerin hukuku çiğneniyor. Seçimler çoğunluk esasına göre yapılmalıdır.*" diyerek Ermenilerin seçimi boykot edeceklerini bildirdi. Ardından bütün Ermeni delegeler seçim salonunu terk ettiler ve Ermeniler vilayet genelinde oy kullanmadılar. İngiltere Van Konsolosu Molyneux-Seel'e göre; oy kullanacak Ermenilerin sayısı nüfusları oranına göre azdı ve bu, Ermenilerin hükümetin çalışmalarını baltalamak için kasıtlı olarak nüfus kaydı yaptırmamalarından kaynaklanmaktaydı. Osmanlı hükümetinin tutumuyla ilgili değildi.⁸⁸⁷ Seçimlerin boykot edilmesine dair Patrikhanece verilmiş bir emir olduğuna dair işaretlere rastlanmışsa da bunun doğru olup olmadığı kesin değildi. Van Valisi Tahsin Bey, eğer böyleyse problemin Dâhiliye Nezareti'nin Patrikhane nezdinde yürüteceği girişimlerle çözümlenebileceğini ifade etti. Dâhiliye Nezareti ise 21 Haziran 1913 tarihli yazısında valilikten, Ermenilerin seçimlere iştirakinin temin edilmesini ve uzlaşmak için çaba gösterilmesini istedi.⁸⁸⁸ Ancak bundan sonraki dönemde Ermeniler sadece vilayet meclislerinde değil aynı zamanda Meclis-i Mebusan seçimlerinde de benzer bir tutum sergilemişlerdir.

Ermenilerin 1913 Seçimlerini Boykot Etme Girişimleri

4 Ağustos 1912'de Meclis'in feshedilmesinden sonra yeni meclis oluşturma çalışmaları yılsonuna doğru gündeme getirildi. Ermeniler, 1912 yılının sonlarından itibaren yeni bir strateji geliştirmişler ve Patrikhane'nin etkin olduğu Ermeni Millî Meclisi etrafında toplanmışlardı. Ermeni

⁸⁸⁶ Roderic H. Davison, "Ermeni Krizi 1912-1914", *Osmanlı-Türk Tarihi*, çev. Mehmet Moralı, Alkım, İstanbul 2004, s.255. Burada yapılan toplantının nerede ve kimler arasında olduğundan ve Taşnak üyelerin görevlerinden açıkça bahsedilmemektedir. Ancak bu yasama faaliyeti olamaz. Çünkü 1913 Şubatında meclis faal değildi. Meclis çalışmaları 4 Ağustos 1912 tarihinde çıkarılan irade ile tatil edilmişti. Yeni döneme dair seçim çalışmaları da yılsonuna doğru başlatılmıştı. Bkz.

<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd02ic01c002/mmbd02ic01c002ink047.pdf>; ayrıca irade metni için bkz.

<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIYAN/mad02ic01c001/mad02ic01c001ink033.pdf>.

⁸⁸⁷ Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin*, s.301.

⁸⁸⁸ BOA. DH. UMUM; 61/4.

Patrikhane, Kasım 1913'te Ermenilerin seçimlerle ilgili yol haritasını belirlemek üzere Ermeni Protestan, Ermeni Katolik ve siyasi fırka temsilcilerinin de yer aldığı bir seçim komisyonu oluşturdu. Bu komisyonun çalışmaları sonucunda hükümetten bazı taleplerde bulunulmasına karar verildi. Bu taleplerden ilki mebus sayısı, ikincisi seçim sistemiyle ilgiliydi. Patrikhane, Osmanlı topraklarında 2 milyon Ermeni yaşıyor iddiasıyla 20 Ermeni mebus çıkarılmasını ve bu seçimlerin doğrudan doğruya Patrikhane tarafından yapılmasını kararlaştırarak bununla ilgili bir tahrir hazırlayıp Adliye ve Mezahip Nezareti'ne verdi. Adliye ve Mezahip Nezareti, Kanun-i Esasi'nin her 50000 erkek nüfus için bir mebus çıkarılması hükmüne ve burada unsurların ayrı ayrı ele alınacağından söz edilmemesine dayanarak tahriri reddetti. Tahrir, Meşrutiyet'in eşitlik prensibine aykırı bulunması⁸⁸⁹ gerekçesiyle Patrikhane'ye iade edildi.⁸⁹⁰ Adliye ve Mezahip Nazırı İbrahim Bey, Patrike yaptığı ziyaret sırasında bu hususu dile getirerek hükümetin seçim kanunu ile ilgili bir düzenleme yapma fikrinde olmadığını, ancak Ermeni mebus sayısı konusunda uzlaşmak istediğini ifade etti. Hükümet, krizi aşmak için çeşitli girişimlerde bulundu. İttihat ve Terakki Fırkası Merkezi Umumi üyelerinden Nail Bey, üst üste iki gün Patrik Efendi ile görüşmek üzere Patrikhane'ye gelmiş, ama Zaven Efendi'yi görme imkânı bulamamıştır.⁸⁹¹ Patrik Zaven Efendi, bunun üzerine yeni yol haritasını belirlemek üzere bazı Cismani Meclis üyeleri, Protestan Ermeni ve Katolik Ermeni üyelerle siyasi fırka temsilcilerinin de bulunduğu seçim komisyonunu toplantıya çağırды.⁸⁹² Toplantıda alınan karar gereği Patrik, aynı tahriri Sadrazam Said Halim Paşa'ya sundu.⁸⁹³

Patrikhane'nin bu konudaki çalışmaları kamuoyunda büyük etki uyandırdı. Ermenilerin talepleri önde gelen siyasetçiler ve Müslüman aydınlar tarafından tepkiyle karşılandı. Ermeni taleplerini Kanun-u Esasi'ye aykırı bulan Yunus Nadi, bu konuyu "...Kanun-i Esasi'nin bir tek maddesiyle oynamak hükümetin ne vazifesi, ne hakkı ne de hadidir." şeklinde değerlendirmektedir.⁸⁹⁴ Yapılan seçimlerde 40-50 mebus dışında

⁸⁸⁹ *Tanin*, No: 1761, 19 Teşrinisani 1913, s.3.

⁸⁹⁰ *Tanin*, No: 1769, 27 Teşrinisani 1913, s.2.

⁸⁹¹ *Tanin*, No: 1778, 6 Kanunuevvel 1913, s.2.

⁸⁹² *Tanin*, No: 1766, 24 Teşrinisani 1913, s.3.

⁸⁹³ *Tanin*, No: 1770, 28 Teşrinisani 1913, s.3.

⁸⁹⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No:921-122, 25 Teşrinisani 1913, s.1.

tüm mebuslar İttihat ve Terakki Partisi'nden çıktı. Oysaki bu arzulan bir durum değildi. Ağaoğlu, hükümete verilen muhtırayı şu şekilde değerlendirdi:⁸⁹⁵ "Ermeni olan olmayan seçmenlerin oylarıyla seçilen mebuslar dolayısıyla, Ermeni vatandaşlar istedikleri adayları meclise gönderemiyorlarmış ve bu mebuslar da Ermenileri hakkında temsil edemiyorlarmış. Nispî temsil sistemi kabul edilirse bu sorun aşılacaktır. Kanun-u Esasi'de belirtildiği üzere seçilen mebuslar sadece kendini seçenlerin değil, tüm Osmanlılığın, memleketin temsilcileridir. Kanun değişikliği düşünülse dahi, bu sefer ayrıcalıklı bir durum ortaya çıkacaktır ki o zaman da adalet ve eşitlikten bahsedilemez. Oysa kanunla yapılmak istenen adaleti sağlamaktır, bozmak değildir. Yapılan iş, burada seçimler sonucunda, Osmanlı bütünlüğünü ve devlet-millet birlikteliğini gerçekleştirmektedir." Görüldüğü gibi Osmanlı aydınları unsurların eşitliğini savunuyorlar ve uygulamaların bu doğrultuda olmasını bekliyorlardı. Bazı Ermenilerin her fırsatta dayatmaya varan istekleri kriz yaşanmasına sebep oluyordu.

Tasvir-i Efkâr'da "Ermeni Meselesi, Mühim Bir Mülakat" ismiyle bir röportaj yayımlandı. Adı açıklanmayan ancak önemli bir mevkie bulunduğu anlaşılan kişi röportajda seçimler ve Ermeni talepleriyle ilgili şu değerlendirmeyi yapmıştır:⁸⁹⁶

"Patrikhane, seçimlerde mebusanın cemaat tarafından seçilmesini talep etmektedir. 2 milyon Ermeni nüfus bulunduğu, Ermenilerin kendi kendine seçim yapıp meclise kendi seçtikleri mebusları göndermeleri gerektiği. Bundan başka ikinci bir talep daha vardır. O da hak nısfı meselesi. Yani Ermeni sakin olan vilayetlerdeki Mecalis-i Umumiye azasının yarısının Müslim yarısının Ermeni olmasıdır. Bu talepler çok şaşırtıcıdır. Bunun anlamı siyasi hak talep edilmesidir. Ama aynı zamanda bir başka heyet de Avrupa başkentlerinde dolaşarak mahiyeti ve hududu meçhul başka haklar talep ediyorlar. Bugün memleketin vicdanı iki hadise karşısında yaranlanmıştır:

⁸⁹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 28 Kanunısani 1914, 7 Mart 1914'ten naklen Erdem Karaca, "Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarkî Anadolu Islahatı (1913-1914), *Gazi Akademik Bakış*, cilt 3, sayı 6, Yaz 2010, s.22-23.

⁸⁹⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:921-122, 25 Teşrinisani 1913, s.1.

Avrupa'da Ermenilik adına hareket edenlerin hareketi mi doğru?

Burada Ermenilik adına tevcih edilen talepler mi sahihtir?

Ermeniler önce neyi nereden isteyeceklerini tayin etmeliydiler. Eğer hükümet Avrupalılar ile konuşacaksa artık burada bazı taleplerle ortaya çıkmak fuzulidir. Yok Ermeniler hakiki ve samimi Osmanlılar gibi doğrudan doğruya Osmanlı hükümeti ile konuşmak, anlaşmak istiyorlarsa yani Osmanlılığı izale etmemek şartıyla bir hak istiyorlarsa, Avrupa'da dolaşmalarının bir manası olmaz. O hâlde Ermeniler, burada hükümete taleplerini iletirken aynı zamanda Avrupa'da kendi namlarına başlayan görüşmelerin kendileriyle hiçbir ilgisi olmadığını ilan etmelidirler. Yoksa pek tabiidir ki hükümet bu ikilikler karşısında samimi bir taleb-i millî olduğuna ikna olmaz. Madem Ermeniler temsil nispeti istiyorlar. Bu pek tabii ilk olarak siyasette başlayacaktır. Siyasi temsili zaruri olarak iktisadi temsil takip edecektir. Memleketin umumi hayatında Ermeni Ermeni'ye kalınca, bu ayrılığın bu gayrılığın pek tabii ve pek zaruri olarak iktisadi hayata da tecelli etmesine mani olabilecek kuvvet tasavvur edilemez.....Ermenilerin seçimlere iştirak etmemeleri onların bu seçim döneminde haklarından vazgeçmiş olmaları anlamına gelir. Ermeniler hiçbir yerde çoğunluk olmadıklarından seçime katılmamalarıyla Meclis-i Mebusan sayısında bir azalma olmaz. Ermenilerin en çok bulunduğu yerler Van merkez kazası ile Muş sancağıdır. Oralardaki nüfus çoğunluğu da Ermeni değildir. Mesela Ermeniler Van'da Meclis-i Umumi'ye iştirak etmediler. Fakat Meclis-i Umumi usul ve kanun dairesinde pekâlâ toplandı ve işlerini de gördü. Ermeni nüfusu bütün Anadolu'da dağıntıdır, Türkler ve Kürtlerle karışıktır. Onlar nispi temsili de işte bundan dolayı, dağıntık nüfusu toparlamak için istiyorlar."

Röportajda, seçim sisteminin tartışılıp zamanla olgunlaştırılabileceği, ama hükümete bir dayatma yapılmasına göz yumulamayacağı ifade edilerek talep edilen konuların da Meşrutiyet hükümlerine aykırı olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Ermeni nüfus yaşayan ülkelerden Rusya örnek verilerek Rusya'da nispi temsil vardır ama burada 2 milyon Ermeni bir, 30 milyon Müslüman yedi mebus çıkarabilmektedir, denilmektedir. Öte yandan Ermeni nüfusu konusuna da değinilerek Osmanlı topraklarında Patrikhane'nin iddia ettiği gibi 2 değil 1 milyon Ermeni yaşadığı ve buna

rağmen daha önce çıkarılan mebus sayısının onun üzerinde olduğu bilgisine de yer verilmiştir.⁸⁹⁷ Patrikhane'nin çalışmaları Anadolu'daki Ermeni halkı da etkiledi: Amasya'da yaşayan Ermeniler, Patrikhane'ye bir destek telgrafi çekerek, taleplerinin hükümetçe kabul edilmemesi durumunda cemaatin seçimlere katılmamaya karar verdiğini bildirdi.⁸⁹⁸

Hükümet, seçimlerle ilgili çalışmaları devam ettirmekteydi. "İntihab-ı Mebusan Heyet-i Teftişiyesi" Şehremaneti'nde Rum ve Ermeni üyelerin de katılımıyla bir toplantı yaptı. Toplantıya, Ermeniler adına katılan Milli Meclis üyelerinden Barganyan Efendi ve Şadikyan Efendi daha sonra Patrikhane Kapı Kethudası ile birlikte Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile görüştüler.⁸⁹⁹ Talat Bey, seçimlerle ilgili problemin çözümlenmesine gayret etmekle beraber Ermenilerin taleplerinin kabul edilmesinin mümkün olmadığını Bükreş'te yayımlanan Nepola gazetesine verdiği mülakatta şu şekilde açıkladı.⁹⁰⁰

"Bana Ermeniler ve Ermenistan'dan bahsediyorsunuz. Öyleyse şunu iyi biliniz ki Vilayât-ı Şarkıyye'de veya sizin Ermenistan dediğiniz yerlerde Ermeniler azınlıktadır. Buralarda Ermeniler, ahalinin ancak %20'sini teşkil ederler. Buna bir delil ister misiniz? Önceki seçim sırasında bugün olduğu gibi Ermeni Cemiyet-i Siyasiyesi (Taşnaksutyun) ile pekiyi geçinmekte idim. O vakit mümkün olduğu kadar fazla Ermeni mebus çıkarmak istedim. Bu isteğim akim kaldı. Çünkü Ermeni müntehibi yoktu. Mamafih bu bizi ıslahat yapmaktan alıkoymayacaktır. Çünkü biz ıslahat yapmayı gerekli görüyoruz. Fakat şu da aşikârdır ki abartılı veya makul olmayan bazı talepleri dikkate almayacağız. İlk olarak asayişin sağlanması önemli olduğundan bölgedeki jandarma sayısını artırdık. Bu sayı 45000'e ulaştı."

Taşnaksutyun Fırkası murahhasası Agnuni, İstanbul gazetesinde bu konuyla ilgili verdiği mülakatta şunları söyledi.⁹⁰¹ "Biz seçimlerin nispi

⁸⁹⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:921-122, 25 Teşrinisani 1913, s.1.

⁸⁹⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 950-151, 14 Kanunuevvel 1913, s.3. Ermenilerin seçim konusunu tartışmaya açtıkları günlerde Eçmiyazin Katogikosu Bogos Nubar Paşa başkanlığında bir heyet kurmuş ve bu heyet Paris, Londra gibi merkezlerde Ermeni talepleri ve ıslahatı konusunda girişimlerde bulunmaktaydı. Heyet üyelerinin kimliği ve diğer konularda ayrıntılı bilgi için bkz. *Tanin*, No: 1497, 31 Kanunusani 1912.

⁸⁹⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No:938-139, 12 Kanunuevvel 1913, s. 2.

⁹⁰⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No:927-128, 1 Kanunuevvel 1913, s.2.

⁹⁰¹ *Tanin*, No: 1782, 10 Kanunuevvel 1913, s.3.

temsil esasına göre yapılmasını ve Ermeni mebusların bizzat Ermeniler tarafından seçilmesini istiyoruz. Bu Osmanlı Devleti dâhilinde yaşayan tüm milletlerin ortak problemidir. Bunun amacı hukukta eşitliktir. Bu esas ile hareket eden fırkamız 1908 seçimlerinde, hükümete Osmanlı Devleti'nin her tarafında tatbik edilmek üzere seçim nispetinin kabul edilmesini teklif etmiştik. Bu suretle bütün tebaa arasında birlik sağlanmış olacaktı. Ancak hükümet bunu reddetti. Bize 18-20 mebusluk vaat ettikleri hâlde biz ancak 10 mebus çıkarabildik. Sorduğumuzda da biz istedik ama Müslüman seçmenler size oy vermedi diye açıkladılar. İşte bu, küçük milliyetlerin hakları bir kanunla teminat altına alınmadıkça bu milletlerin en meşru haklarından mahrum kaldıklarını gösteren küçük bir hadisedir. Kanun-i Esasi'de seçimlerle ilgili iki madde vardır:

65. madde; Mebusların adedi 50000 erkek nüfus üzerine tayin edilir.

66. madde; Seçimler, oy hakkı ile yapılır. Seçimlerin ne şekilde uygulanacağı bir özel bir kanun ile tayin edilecektir.

Görüldüğü gibi nispi temsile engel olacak bir durum yoktur. Bizim ikinci talebimizin sebebi, daha evvel bize Müslüman seçmenler oy vermediği için Ermeni mebus sayısının az olduğunun söylenmesidir. Bu yine böyle olabilir. Ayrıca Ermeniler nispi temsili uygulamakta başarısız olabilir. Seçilecek mebuslar İttihat ve Terakki Fırkası'nın mebusları olacaktır. Bunların önüne geçmek için Ermeniler, kendi belirledikleri mebusları kendileri seçmelidir. Bu esas Kafkasya'da uygulanmaktadır ve bu sayede Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında olabilecek ihtilafların önüne geçilmiştir. Türkçe gazetelerde bizim bu girişimimizin tepkiyle karşılanması esef vericidir. Hükümet bizimle bu konuda yapıcı müzakerelere girişmedi."

Agnuni'nin bu açıklamalarına ertesi gün Hüseyin Cahit şu şekilde cevap verdi:⁹⁰² "...Kanun-i Esasi'nin;

61. maddesi, heyeti mebusan azasının her biri kendini seçen dairenin ayrıca vekili olmayıp bütün Osmanlıların vekili hükmündedir.

47. maddesi, meclis azası rey ve mütalaa beyanında muhtar olarak bunlardan bergüna vaat ve vaad ü talimat kaydı altında bulunamayacaktır.

⁹⁰² Tanin, No: 1783, 11 Kanunuevvel 1913, s.1.

Kanun-i Esasi'ye bu maddeler koyularak unsurlar arasında olabilecek ayrılık ve gayrılık fikrinin ortadan kaldırılması amaçlanıyor. Bizden seçim esasları belirlenirken arazilerin değil anasırın esas tutulması bekleniyor. Oysaki bu talepler Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırıdır ve mevcut hükümetin bunu değiştirme yetkisi yoktur. Her anasır kendi mebusunu seçecekse Kanun-i Esasi'nin hükmü ortadan kalkar ve ayrı ayrı parlamentolar açmak icap eder. Mesela İstanbul'da seçilecek bir Ermeni, bir Rum ve bir Müslüman mebus için parlamentolar açılıp ayrı kanunlar yazmak gerekmeyecek midir? Bir Ermeni bir Kürde, bir Türk bir Ermeni'ye rey vermedikten sonra Meclis-i Mebusan'a lüzum kalmaz. Dolayısıyla bu konu bir hukuk mevcudiyeti değil devletin varlığı konusudur.

Agnuni Efendi'nin önceki seçim dönemlerine yönelik ithamları üzücüdür. Seçmenler üzerinde Ermenilerin seçilmesinin temin edilemediği anlaşılıyor. Seçim kanunu henüz çıkmadığı için geçici kanun çıkarılması talep ediliyor. Oysaki bu aceleye gelmeyecek kadar nazik bir konudur. Kanun-i Esasi varken bu şekilde çıkarılmış kanunların bir hükmü olamaz. Nispi temsil için çok iyi hesaplar yapılması gerekir. Bu da uygulamada çok büyük problemlere yol açacaktır. Çünkü her milliyet içinde farklı fırkalar vardır. Hem milleti, hem farklı fırkaları hem de bağımsız olarak çıkacak şahısları adil bir şekilde ele alacak bir seçim sistemi biz hiç görmedik. Fransa kaç yıldır bunun üzerinde çalışıyor ama muvaffak olmadı. Hülâsa milliyet esası üzerine seçim yapmak mümkün değildir. Yalnız fırka esasına göre seçim yapmak hem güç hem de Kanun-i Esasi'ye aykırıdır. Kanun-i Esasi ve seçim kanunu Meclis-i Mebusan'da değiştirilmedikçe Ermenilerin taleplerinden bahsetmek abestir. Agnuni Efendi Rusya'dan örnek veriyor. Orada 500 bin kişiye bir mebus düştüğünü söylemiyor. Ayrıca Türk basınının tepkisini tehdit olarak yansıtmış. Bu da çok yanlış bir ithamdır. Çünkü terbiyemiz şiddete müsait değildir."

Hükümet, seçimler konusunda Ermenilerin taleplerini anayasaya aykırı bir durum teşkil etmesi nedeniyle onların istediği şekilde çözümlenemese de bu meseleye tamamen kayıtsız kalmadı ve çözümlenmesi için çalışmalar yaptı. İttihat ve Terakki Fırkası Kâtibi Umumisi Mithat Şükrü Bey, Jamanak gazetesine verdiği mülakatta Ermeni Patrikhanesi'nin nispi temsil isteğinin anayasaya aykırı olduğu için kabul edilemeyeceğini, Ermeni mebusları Ermeniler seçsin önerisinin de uygulanmasının zor olması

nedeniyle kabulünün pek mümkün görülmediğini, fakat hükümetin bu konuyu çözmeyi önemseydiğini belirterek mebus sayısının ve mahallerinin belirlenmesi için Talat Bey, Bedros Efendi, Halaçyan Efendi ve Şura-yı Devlet Reisi Halil Bey'in bulunduğu bir komisyon kurulduğunu belirtti.⁹⁰³ Babîâli ayrıca Ermeni Patrikhanesi'ne, seçimlerde Ermeni milletinin hukukunun korunacağına dair teminat verdi⁹⁰⁴ ve Ermeni cemaatince gösterilecek adayların seçtirilmesine çalışılması kaydıyla bu meseleyi çözümlenmeyi önerdi. Buna göre nüfuslarına bakılarak Ermeni mebus sayısı, 18 hatta 20'ye çıkarılmaya çalışılacaktı.⁹⁰⁵

Tercüman-ı Hakikat gazetesi, 1 Ocak 1914 tarihli nüshasında İttihat ve Terakki Partisi'nin önde gelen isimlerinden Bahattin Şakir Bey'in seçimle ilgili olarak Jamanak'ta çıkan mülakatını yayımladı. Bahattin Şakir Bey bu mülakatta; Meclis-i Mebusan'ın Ocak ayının sonlarına doğru açılacağını, Anadolu'nun bazı bölgelerinde seçimlere başlandığını ifade etti. Ermenilerin seçimlerle ilgili isteklerini de değerlendirerek makul ve yasal olan bütün taleplerin kabul edileceğini, ancak Ermenilerin Ermeni müntehibi sanileri tarafından seçilmek üzere 20 mebus talep etmelerini anayasaya aykırı olduğu için kabul etmelerinin mümkün olmadığını belirtti. Bahattin Şakir Bey, İttihat ve Terakki'nin Patrikhane'nin istediği adayları göstermek için bir teklif sunduğunu, mebusların seçimi konusunda da verilen vaatleri tutmak için bütün vasıtaları kullanacaklarını, idareciler aracılığıyla propaganda yapılmasını sağlayıp Ermeni adayların seçilebilmesi için her türlü tedbiri alacaklarını ifade etti. Ayrıca Ermenilerin 20 mebus çıkarmasının zor görüldüğünü, 18 Ermeni mebus çıkması için gereken gayreti göstereceklerini, Ermeni Patrikhanesi'nin daha önce verdiği seçimleri boykot etme kararında ısrarcı olması hâlinde İttihat Terakki'ye adaylık başvurusu yapan birçok Ermeni vatandaş arasından mebus seçileceğini duyurdu.⁹⁰⁶

Ermeni Muhtelit Meclisi, 31 Kanunusani 1914 tarihinde bu konuyla

⁹⁰³ *Tanin*, No: 1771, 29 Teşrinisani 1913, s.2. Ayrıca bkz. Karacakaya, 1908-1923 *Türk*, s.219-222.

⁹⁰⁴ *Tanin*, No: 1784, 12 Kanunuevvel 1913, s.3.

⁹⁰⁵ *Tanin*, No: 1785, 13 Kanunuevvel 1913, s.4.

⁹⁰⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, 19 Kanun-ı Evvel 1329- 1 Kanunusâni 1914, numara 11754'ten Bengi Kütübül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Antalya 2006, s.84.

ilgili bir toplantı yaptı. Toplantıda, hükümetin teklifi prensip olarak kabul edilmekle beraber ayrıntıların görüşülmesi için Patrik Efendi yetkili kılınmıştır.⁹⁰⁷ Puzantion gazetesi; hükümetle Ermeniler arasında seçimlere katılma konusunda bir tereddüt kalmadığını, mebus sayısı ve diğer konuların görüşülmesi için Patrikhane'nin Şahirikyan ve Diran Yorganyan Efendileri Babîâliye gönderip teferruatı konuştuğunu ve siyasi fırka temsilcilerinin de yer aldığı bir komisyon oluşturularak hükümetle müzakerelerin devam ettirileceğini, Patrikhane'nin asıl endişesinin taşra murahhaslıklarının İstanbul'dan aday belirlenmesi hususuna tepki göstermeleri olduğunu yazdı.⁹⁰⁸ Hükümet, Ermeni Patrikhanesi heyeti ile yapılan görüşmelerde, hükümetin seçim kanununu değiştirmesinin mümkün olmadığını, ama Ermeni mebus seçme hakkı olan vilayetlerde mebuslardan birinin Ermeni olmasını ve mahallinde Ermeni ve Türk müntehibi sanileri arasında görüşmeler yapıldıktan sonra Ermeni adaylar tayin edilmesini önerdi.⁹⁰⁹ Ermeni Muhtelit Meclisi, Ermeni mebusların Ermeniler tarafından seçilmesinin reddedilmesi anlamı taşıyan bu teklifi kabul etmeyerek konuyu Dâhiliye Nezareti'ne iletmek üzere Patrik Zaven Efendi'yi görevlendirdi.⁹¹⁰

Ermeni Patrikhanesi'nin Rum Patrikhanesi İle İşbirliği Çabaları ve Rum Patrikhanesi'nin Tutumu

Rum Patrikhanesi de Ermenilerinkine benzer taleplerde bulununca hükümet, Patrikhanelerle anlaşmazlık içinde olduğu bir konu bulunmadığını açıklama ihtiyacı duydu. Ancak bunun böyle olmadığı Rum ve Ermeni Patriklerinin Ermeni Patrikhanesi'nde 12 Kanunuevvel 1913'te, Patrikhaneleri ilgilendiren hususlar ve seçimler konusunu görüşmesinden belliydi. Bunu, Rum Patrikhanesi'nin Ermeni Patrikhanesi ile birlikte hareket etmek suretiyle hükümeti, bazı konuları çözmeye zorlayıp Rumlardan daha çok mebus çıkarma atağı olarak değerlendirmek de mümkündür.⁹¹¹ Kriz ortamının verdiği güvenle Rumlar da seçimlerde Rum mebusların Rum seçmenler tarafından belirlenmesini ve Rumlardan 30

⁹⁰⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:982, 1 Şubat 1914, s.4.

⁹⁰⁸ *Tanin*, No: 1785, 13 Kanunuevvel 1913, s.4.

⁹⁰⁹ *Tanin*, No: 1788, 16 Kanunuevvel 1913, s.2.

⁹¹⁰ *Tanin*, No: 1791, 19 Kanunuevvel 1913, s.2.

⁹¹¹ *Tanin*, No: 1786, 14 Kanunuevvel 1913, s.2.

mebus çıkarılmasını istediler.⁹¹²

Ermenilerle Rumların seçimlere iştirak etmemesi yeni bir kriz sebebi olabilirdi. Rum Patrikhanesi'nden bir heyet Sadrazam, Dâhiliye ve Adliye ve Mezahip nazırlarıyla görüşmek üzere Babıâli'yi ziyaret etti. Bu ziyaretin sebebi; bazı Rum mahkûmların serbest bırakılması, Rumlardan para yardımı toplanmaması, Rumlara karşı yapılan boykotun engellenmesi ve bazı gazetelerin Rumları hedef gösteren yayınlara son vermesi hususlarının görüşülmesiydi. Bu konularla ilgili görüşmenin tamamlanmasının ardından Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Rum Patrikhanesi'nin cemaatine, seçimlere katılmaları yönünde çağrı yapmasını istedi. Heyet, bunu yetkili kurullarına bildireceğini söyledi.⁹¹³ Rum Patrikhanesi daha sonra hükümetin diğer konularla ilgili olumlu tavrının da etkisiyle seçimlere katılma kararı aldığını, gerekli görüşmelerin yürütülmesi için bir komisyon oluşturulduğunu İttihat ve Terakki Fırkası'na bildirdi.⁹¹⁴

Rumlarla yürütülen görüşmelerde İttihat ve Terakki Fırkası da bazı şartlar öne sürdü. Bunlar; adayların eski yönetim dönemindeki kötü idareye karışmamış olması, fiilen ve kalben Osmanlı Devleti'ni rencide etmemiş olması ve Türkçe konuşabilmesiydi. Diğer taraftan Rumlara 17 mebusluk verilebileceği konuşulduğu hâlde Rumların bir süredir devam eden seçimlere iştirak etmemelerinden dolayı bu sayının 14 veya 15 olabileceği belirtilmiştir.⁹¹⁵

Rumlar daha sonra taleplerinin bir kısmından vazgeçerek Rum mebusların genel müntehibi saniler tarafından seçilebileceğini belirttiler. Ancak 30 mebus çıkarma isteğini korudular.⁹¹⁶ Rum Patrikhanesi'nin yetkili organları 30 Kanunusani 1914'te bir toplantı yaparak kararlarını kesinleştirdi. Hatta mebus adaylarının belirlenmesinde önemli yol alındı. Daha sonra Rum Patrikhanesi, kendilerine teklif edilen 17 mebusluğu kabul etti. Mebus adayları, İstanbul için Patrikhane, taşra için metropolitliklerce belirlenecek, Rum mebuslar İttihat ve Terakki listesinden seçilecektir. İttihat ve Terakki Fırkası Rumlara, İstanbul'dan 3, İzmir'den 2, Manisa'dan 1,

⁹¹² *Tanin*, No: 1797, 25 Kanunuevvel 1913, s.2.

⁹¹³ *Tanin*, No: 1828, 26 Kanunusani 1914, s.3.

⁹¹⁴ *Tanin*, No: 1830, 28 Kanunusani 1914, s.2-3.

⁹¹⁵ *Tanin*, No: 1831, 29 Kanunusani 1914, s.2.

⁹¹⁶ *Tanin*, No: 1800, 28 Kanunuevvel 1913, s.2.

Tekfurdağı'ndan 1, Çatalca'dan 1, Trabzon'dan 2, Karahisarı Şarkî'den 1, Samsun'dan 1, Niğde'den 1, Gelibolu'dan 1, Gümüşhane'den 1, Karesi'den 1 ve İzmit'ten 1 olmak üzere toplam 17 mebusluk önerdi. Bununla beraber İttihat ve Terakki Fırkası kesin bir taahhütte bulunmamakla beraber Edirne ve Bursa'dan oralar seçmenleri ikna edilebilirse birer Rum mebus daha çıkaracaklardı.⁹¹⁷ Hükümet, Rumlarla bu şekilde anlaşmak suretiyle krizin kaosa dönüşmesini önledi.

Rumların Seçimlere İştirak Etme Kararının Ardından Ermenilerin Tutumu

Ermenice gazetelerden bazıları bir an evvel karar alınması konusunda kamuoyu baskısı oluşturma çabasına girdi. Bu gazetelerde; Patrikhane'nin, seçimlere katılıp katılmama konusunda kesin bir karar alamadığı, Ermeniler yol haritası belirlemeye çalışırken seçimlerin başladığı ifade edilerek bu durum devam ettiği takdirde 18-20 mebus çıkarmak şöyle dursun Ermenilerin eskiden çıkardıkları sayıdan bile daha az mebus çıkarma tehlikesi bulunduğu dikkat çekilmekteydi. Jamanak, Ermenilerin seçimleri boykot etmesinden dolayı hükümetin bazı yerlerde Rumlarla anlaşacağını yazarak İzmir ve Tekfurdağı'ndan eskiden bir mebus çıkaran Rumların şimdi bu iki bölgeden birer mebus çıkardıklarını haber verdi. Puzantion da benzer bir haber yayımlayarak Patrikhane'nin çeşitli toplantılar yapmasına rağmen kesin kararlar alamadığını, Rumların hükümetle yürüttükleri görüşmeler neticesinde İzmir, Bursa ve Tekfurdağı'nda seçilecek birer Hıristiyan mebusun Rum olmasını temin ettiklerini yazdı.⁹¹⁸

Konunun çok konuşulup tartışıldığı bir sırada Ermeni Patriği Zaven Efendi ile mülakat yapan Yunus Nadi, Patrik Efendi'ye seçimlerin devam ettiğini hatırlatarak hem bu konuyu hem de Ermenilerin seçimlerle ilgili düşüncesinin ne olduğunu sordu. Zaven Efendi, daha önce bir takım taleplerle hükümete verdikleri tavrın Ermenilerin seçimlerle ilgili hukukunu koruma amacı taşıdığını söyledi. Bunun için Ermenilerin nispi temsil usulü ile nüfus sayılarına göre mebus seçmelerini istediklerini, ancak kanunların buna müsaade etmediğini, hükümetin kanun hükmüne geçebilecek bir düzenleme yapmadığı için şu ana kadar seçimlere

⁹¹⁷ *Tanin*, No: 1833, 31 Kanunusani 1914, s.2; *Tanin*, No: 1834, 1 Şubat 1914, s.2.

⁹¹⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No:984, 6 Şubat 1914, s.4.

katılmadıklarını ifade etti. Patrik, “Eğer teklif ettiğimiz hususlar kabul edilseydi Ermenilerin hangi vilayette kaç mebus seçecekleri her seçim dönemi için belli olacak ve bütün seçimlerden önce ortaya çıkan bu gibi anlaşmazlıklar külliye çözümlenecekti.” şeklinde görüş beyan etti. Patrik Efendi, şu ana kadar bu meselenin çözümlenememesinin sebebi nedir? şeklindeki soruya, kendilerinin 2 milyon Ermeni nüfusa karşılık 20 mebus talep ettiklerini, buna karşılık hükümetin 18 mebus çıkarmaları için çalışacağına söz verdiğini, ama bu sözün de yerine getirilemediğini ifade ederek “Biz mebusların adedine o derece bağlı değiliz. İsterse mebus sayımız 20 olmasın da 15 olsun. Bizim ısrarımız Ermenilerin her seçim devresinde belli bir miktar mebus çıkarmaları ve bu miktarın her seçim dönemi için teminat altına alınmasıdır. Çünkü filhakika Dâhiliye Nazırı Talat Bey’in samimiyetinden asla şüphe etmiyoruz. Fakat Talat Bey, ilelebet nezarete kalacak değildir. Yerine gelecek nazır onun vaadini tutmayabilir. Hâlbuki Ermenilerin her seçim dönemi için çıkaracakları mebus sayısı belirlenirse ve seçim kanunu da nispi temsil usulüne göre yeniden düzenlenirse bu konuda hiçbir anlaşmazlık kalmaz.” şeklinde cevap verdi. Yunus Nadi, hiç vakit kalmadı, şu durumda Patrikhane seçimlere katılacak mı? sorusunu yöneltti. Patrik, yetkili kurullarının henüz bu konuyla ilgili bir karar veremediğini söyledi. Fırkaların eğiliminin ne yönde olduğu sorusuna ise Patrik, fırkaların Patrikhane ile birlikte hareket ettiğini, münferit davranış ve sözlerin bir mana teşkil etmeyeceğini belirtti.⁹¹⁹

Türkiye’deki Hıristiyanların seçimlere bakışı Tan gazetesinin baş makalesinde de ele alındı. Tan, Fransa’nın Şark’taki Hıristiyanların durumuna kayıtsız kalmaması gerektiğini yazarak seçimler, “İdare edilenler için takat, idare edenler için ihtiyat ve basiret meselesidir.” diyerek vaktiyle her Osmanlı vilayetinde Hıristiyan ve Müslüman üye sayısının eşit olduğu meclisler bulunduğunu iddia etti. Tan, Hıristiyan mebusların Hıristiyanlar tarafından seçilmesini, seçim kanunun adaletsiz olduğu gerekçesiyle değiştirilmesini, devletin Arap vilayetlerinde Hıristiyan mebus sayısının nüfuslarına nispetle çok az olduğunu, bu yüzden Suriye’de yaşayan Hıristiyanların seçimlere katılmayacaklarını bildirerek bu yazının Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmek için yazıldığını ifade etti. Tan gazetesinin bu

⁹¹⁹Tasvir-i Efkâr, No:987, 6 Şubat 1914, s.1.

yazısı Osmanlı kamuoyunda büyük bir tepkiyle karşılandı. Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesinin sadece Doğu vilayetleri ile değil Arap vilayetleriyle de yakından ilgilendiği ve kamuoyunun çok yanlış bilgiler verilerek yanıltıldığı yorumlarının yapılmasına sebep oldu.⁹²⁰

Ermeniler ne kadar mebus çıkaracaklarını tartışırken aslında bazı vilayetlerdeki mebus sayısının kaç olduğu da tespit edilmiş değildi. Bu sayıların vilayet defterlerine göre belirlenmesi gerekiyordu. Mesela Genç Mutasarrıflığı’nın Bitlis Valiliği’ne bildirdiğine göre Genç sancağında 41087 erkek nüfus bulunduğundan burada bir mebus çıkarılabilecekti.⁹²¹

Ermeni Siyasi Fırkalarının Seçimler Konusundaki Tutumu

Patrikhane, siyasi fırka temsilcileriyle çeşitli toplantılar yaparak⁹²² problemi çözmeye çalışırken Ermenice gazeteler bu konudaki yayınlarına devam ettiler. Jamanak, Patrikhane ile siyasi fırkaların birlikte hareket etme kararının devam ettiğini bildirirken Azadamart, Meclis-i Muhtelit’in seçimler konusunda Babîâli ile müzakereleri yürütmek ve şartları belirlemek üzere Patrik Efendi’ye yetki verdiğini, bununla ilgili olarak bilcümle Ermeni siyasi fırkaları, Ermeni Katolik, Ermeni Protestan cemaatleri ve vekillerinden oluşan bir komisyona da kendi aralarında müzakere yetkisi verildiğini, bu komisyonun bir karar alarak bu kararı hükümete iletmek üzere Patrik Efendi’ye ulaştıracağını yazdı. Panyar* ise Patrik Efendi’nin Dâhiliye Nazırı ile yetkili kurulların kararını görüşmek üzere randevu aldığını, ancak kendisine herhangi bir karar bildirilmediği için bu randevuyu ertelemek durumunda kaldığını okuyucularına duyurdu.⁹²³ Bu arada Panper gazetesi, Mithat Şükrü Bey ile yaptığı bir mülakatı yayımladı. Mithat Şükrü Bey, seçimlerin birçok yerde devam ettiği hâlde Ermenilerin hâlâ karar

⁹²⁰Tasvir-i Efkâr, No:942-143, 16 Kanunuevvel 1913, s.1; Tasvir-i Efkâr, No:942-143, 16 Kanunuevvel 1913; Tanin, No: 1785, 13 Kanunuevvel 1913, s.4.

⁹²¹Tanin, No: 1806, 3 Kanunusani 1913, s.4.

⁹²²Siyasi fırka temsilcilerinden bir kısmının toplantılara katılmaması nedeniyle işin bir türlü sonuçlandırılmaması hakkında bkz. Tanin, No: 1840, 7 Şubat 1914, s.2; Tasvir-i Efkâr, No:988, 7 Şubat 1914, s.3.

* Bu kelime Osmanlı Türkçesi karşılığı “Panyar” şeklinde okunmuştur. Ancak gazetenin adının “Panper” olduğu hakkında bkz. Zakarya Mildanoğlu, Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000, Aras Yay., İstanbul 2014, s. 130

⁹²³Tasvir-i Efkâr, No:990, 9 Şubat 1914, s.3.

veremediğini, seçim bittikten sonra mebus seçmek mümkün olamayacağından Ermeni mebus sayısının azalacağını, bu nedenle bir an evvel karar vermeleri gerektiğini beyan etti.⁹²⁴

Ermenice gazeteler, Ermenilerin seçimlerle ilgili kararını okuyucularına beklendiğinden bir gün sonra duyurdu. Buna göre Ermeniler seçimlere katılmayı kararlaştırarak bu kararı Dâhiliye Nazırı'na bildirmek üzere Patrik Zaven Efendi'ye yetki verdiler. Panper gazetesi, bir Ermeni siyasi fırkası mensubu ile yaptığı görüşmede; Ermenilerin Patrikhanece hükümete takdim edilen takirdeki taleplerden hiç olmazsa bir kısmının kabul edilmesi şartıyla seçimlere iştirak etmeyi kararlaştırdığını, Zaven Efendi'nin Talat Bey ile yaptığı görüşmelerde millî taleplerini kabul ettirmeye çalışacağını ifade etti.⁹²⁵ Azadamart gazetesinde yer alan bir haber, Ermeni siyasi fırkalarının kendi aralarında yaptıkları görüşmelerde, seçimlere katılmak için bazı kararlar aldıklarını ve en baştaki taleplerinden vazgeçmediklerini ortaya koydu. Buna göre Ermeni siyasi partileri aşağıdaki şartların hükümet tarafından kabul edilmesi hâlinde seçimlere katılacaklarını bildirdiler:

1-Meclis-i Mebusân'da Ermeni nüfusuyla orantılı olarak 20 Ermeni mebus bulunması.

2-Ermeni mebus adaylarının Ermeniler tarafından belirlenmesi.

3-Ermeni mebus seçilecek mahallerin Ermeniler tarafından belirlenmesi.

4-Nispi temsil konusunda bir kanun taslağı hazırlanacağı konusunun Babîâli tarafından vaat edilmesi.

5-Ermeni mebus seçilecek bölgelerde seçimlerin ertelenmesi için hükümetin talimat vermesi.

6-Bu taleplerle ilgili hükümet ile görüşmelerin Patrik ve seçim komisyonu tarafından yapılması.

Puzantion gazetesi de bu kararları aynen yayımladı ve bu kararların uygulanabilmesi için altı kişiden oluşacak komisyondaki kişilerin mutlaka

⁹²⁴ *Tanin*, No: 1836, 3 Şubat 1914, s.2.

⁹²⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No:991, 10 Şubat 1914, s.1; *Tanin*, No: 1843, 10 Şubat 1914, s.2. Patrik Zaven Efendi'nin hükümet üyeleriyle bir araya gelişi zaman zaman ayrıntı verilmeksizin basına yansıdı. Mesela bkz. *İkdam*, No: 6336, 11 Ocak 1914, s. 2.

tarafsız olması gerektiği uyarısında bulundu.⁹²⁶

Patrik Zaven ve yanındaki heyet 10 Şubat günü Talat Bey ile görüşerek Ermenilerin 20 mebus çıkarması ve bu mebusların Ermenilerin belirleyeceği adaylardan olmasını talep etmiş, Talat Bey ise kendisine, bu hususta cevap verme yetkisinin fırkada olduğunu belirterek görüşmelerin fırka ile yürütülmesinin daha doğru olacağını, ama kendisiyle ve nezaretle ilgili bir husus olduğunda hükümetin adil davranacağına dair teminat vermiştir. Azadamart'ın haberine göre Talat Bey, 20 mebus adayının Ermeniler tarafından belirlenebileceğini, seçimlerle ilgili kanun taslağının ise ileride hazırlanıp Meclis-i Mebusan'a gönderileceğini beyan etti. Zaven Efendi'nin bazı yerlerde seçimlerin tamamlandığını hatırlatması üzerine Talat Bey, mebus miktarını tamamlamak için başka mahallerden de Ermeni mebus seçilebileceğini bildirdi. Ermenice gazeteler, İstanbul ve Erzurum'dan ikişer, Bitlis, Muş, Harput, Sivas, İzmir, İzmit, Kozan, Kayseri, Karahisarı Şarki, Tekfurdağı, Trabzon, Diyarbakır ve Amasya'dan birer olmak üzere toplam 20 mebus seçileceğini, adaylardan yarısının siyasi fırkalardan yarısının da tarafsız isimler arasından belirleneceğini yazdı.⁹²⁷ Patrikhane, İttihat ve Terakki Fırkası Merkezi Kâtibi Umumisi Mithat Şükrü Bey ile ayrıntıların görüşülmesi ve hükümetle müzakerelerin yürütülmesi için bir komisyon kurdu.⁹²⁸ Komisyonda Agop Topçuyan, Taşnaksutyun Fırkası'ndan Hayik Tarakyan, Muhtelit Meclis üyelerinden Diran Argonyan bulunmaktaydı. Azadamart, hükümet ile Patrikhane komisyonu arasında görüşme yapıldığını, ancak Talat Bey'in vaatleriyle Mithat Şükrü Bey'in tekliflerinin birbirinden çok farklı olduğunu, bu sebeple görüşmelerin kesintiye uğrayabileceğini yazdı. Jamanak, Talat Bey'in vaat ettiği mebus sayısına riayet edilmediğini haber verdi. Panper gazetesi ise Mithat Şükrü Bey'in Ermeni heyetini samimiyetle dinlediğini, ancak seçimler epey ilerlediği için Ermeni mebus sayısı hakkında kesin karar vermeden önce telgrafla taşra şubelerinin onayının alınacağını, Ermeni mebus seçilecek mahallerin bundan sonra belirlenebileceğini ifade ettiğini yazdı.⁹²⁹ Bu gelişme üzerine Patrikhane seçim komisyonu Galata'da toplanarak durumun

⁹²⁶ *Tanin*, No: 1844, 11 Şubat 1914, s.2.

⁹²⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:993, 12 Şubat 1914, s.3.

⁹²⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No:992, 11 Şubat 1914, s.3; *Tanin*, No: 1845, 12 Şubat 1914, s.2.

⁹²⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No:994, 13 Şubat 1914, s.4.

Patrik Efendi tarafından Nazır Bey'e iletilmesini kararlaştırdı. Durum Patrikhane Kapı Kethudası tarafından Talat Bey'e arz edildiğinde Talat Bey, fırkanın yetkili birimleriyle görüştüğünü ve Ermeniler için 16 mebus için teminat verilebileceğini öğrendiğini Ermeni yetkililere bildirmiştir.⁹³⁰

Patrikhane'nin bu ısrarcı tutumunun devam etmesi ve seçimlerin de sürüyor olması sebebiyle Ermeni Katolikler kendi yollarını kendileri belirleme kararı aldı. Cemaatin yayın organı "*Mecmua-i İhbar*", Ermeni Katolik Patrikhanesi İdare Meclisi, kendi durumlarını hükümetle görüşmek üzere Meclis başkanı Kardaşyan Efendi'yi görevlendirdi. Kardaşyan Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyeti Katibi Umumisi Mithat Şükrü Bey ile görüşerek, Ermeni Katoliklerin 35 yıl önceki mecliste üç mebuslarının bulunduğunu, kendilerine şimdi de aynı sayıda mebus çıkarma imkânının verilmesini istedi. Mithat Şükrü Bey, geç kaldıklarını, bu yüzden bir mebus verilebileceğini, ikincisi için de çaba harcayacağını beyan etti.⁹³¹

Başın, Ermenilerin seçimle ilgili tutumunu ilgiyle takip etti. Ermenice gazetelerde hükümet Patrikhane'nin taleplerini kabul etmediği gerekçesiyle yoğun şekilde eleştirilirken Türk aydınları Kanun-i Esasi'ye uygun olmayan taleplerinden dolayı Ermenileri Meşrutiyet'e aykırı hareket etmekle suçladılar.⁹³²

Ermenilerin Mebus Adaylarını Belirlemede Yaşadığı Sıkıntılar

Jamanak'ta çıkan bir habere göre Ermeni fırkaları aday belirleme sürecinde anlaşmazlığa meydan vermemek için yol haritasını şu şekilde belirlemişti: Ermeni fırkaları, üyelerini aday olarak gösterebilecek ancak bu adaylar fırkaların adayları olarak takdim edilmeyecekti.⁹³³

Patrikhane seçim komisyonu 15 Şubat'ta İttihat ve Terakki Fırkası Katibi Umumisi Mithat Şükrü Bey, fırka temsilcilerinden Ahmet Nesimi Bey ve Kemal Bey ile görüştü. Mithat Şükrü Bey, taşra ile yapılan görüşmelerden bazı yerlerde seçimlerin bir hayli ilerlediği için buralarda Ermeni mebus seçme imkânı kalmadığını, Tekfurdağı ve İzmit'te Rum mebus çıkarılmasına önceden karar verildiğinden buralarda da Ermeni

⁹³⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No:995, 14 Şubat 1914, s.4.

⁹³¹ *Tanin*, No: 1843, 10 Şubat 1914, s.2; krş. *Tasvir-i Efkâr*, No:991, 10 Şubat 1914, s.1.

⁹³² *Tasvir-i Efkâr*, No: 992, 11 Şubat 1914, s.1.

⁹³³ *Tasvir-i Efkâr*, No:998, 17Şubat 1914, s.5.

mebus çıkarılamayacağını, buna göre Halep'ten seçilen Agop Boşgezenyan ile Sivas'tan seçilen muallim Dikran Boyacıyan ve Mardin'den seçilecek diğer mebus da dâhil olmak üzere Ermenilerin toplam 13-14 mebus çıkarılabileceğini belirtti. Mithat Şükrü Bey, Ermeni Patrikhanesi'nin geç karar vermesi ve Ermenilerin seçimlere katılmayacağını düşünülmesi nedeniyle bazı yerlerde Rum mebus seçilmesine karar verilmesinin böyle bir sonucu doğurduğunu, Meclis-i Mebusan'ın Mart başında toplanması planlandığı için seçimlerin hızla devam ettiğini belirtip Muş havalisinde de müntehibi sanilerin oy kullanmak üzere merkez vilayete gelmeye başladıkları uyarısında bulunarak Ermenilerin adaylarını bir an önce göstermeleri gerektiğini söyledi.⁹³⁴ Bunun üzerine Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Muhteliti 18 Şubat'ta toplanarak adayların kendileri tarafından belirlenmesi şartıyla 16 mebus çıkarmayı kabul etti. Ermenice gazeteler, Ermeni mebus sayısının uzun süren uğraşlardan sonra netleştiğini, adayların da büyük bir titizlikle belirleneceğini yazdı. Gazetelerde bu haberler çıkmasına rağmen Ermeni Patriği Zaven Efendi İstanbul gazetesine şu beyanatı verdi ve anlaşmazlığın hâlen devam ettiğini ima etti:

"Henüz itilaf hâsıl olmamıştır. Fakat itilafat akdi duçar-ı tehir olmayacaktır. Bu konuda İttihat ve Terakki Fırkası ile aramızda fikir ayrılığı vardır. Cemiyet bize 16 mebus vaat ediyor. Biz 20 mebus talep ediyoruz. Hakkımızın en aşikâr olduğu yerlerde mebus çıkarmamıza izin verilmiyor. Bu cümleden olarak Ermenilerin miktarı oldukça mühim olan Harput seçimlerinde Ermeni mebus çıkarmak istenmiyor. Mamafih 16-20 arasında bir sayı kararlaştırmak ümidindeyiz."

Patriğin bu sözleri, hükümet tarafından eleştirildi. Seçimlerin bittiği yerlerde tekrarlanmasının mümkün olmadığı uyarısının defalarca yapıldığı hatırlatıldı. Ermeniler seçimlere iştirak edip etmemeyi tartışırken birçok yerde seçimlerin sona erdiği ve halen Ermenilerin adaylarını belirlemedikleri gibi hususlar hükümetin eleştirdiği diğer konulardı.⁹³⁵ Patrik Efendinin de belirttiği gibi Ermeniler, o ana kadar seçilenler dışında 16 mebusluk daha elde edebilme düşüncesini hükümete iletmek için bir heyet kurdu. Meclis-i Muhtelit tarafından kurulan heyette Piskopos Mıgırdıç ve İsteban Karayan

⁹³⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No:994, 13Şubat 1914, s.4; krş. *Tanin*, No: 1853, 20 Şubat 1914, s.1.

⁹³⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No:1000, 19 Şubat 1914, s.4.

bulunmaktaydı. Ermeni Heyeti Talat Bey'e giderek bir görüşme yaptı. Görüşme sırasında Mithat Şükrü Bey çağrılarak seçimlerle ilgili son durum hakkında müzakere yapıldı. Bunun sonucunda Talat Bey heyete, daha önce verdiği sözü yerine getirmek için çok çaba sarf ettiğini, bu arada seçimlerin hızla devam ettiğini, Ermenilerin karar vermekte geciktiğini, bu nedenle Ermenilere 13 mebusluk verilebileceğini söyledi.⁹³⁶ Bu beyanat Ermeniler arasında büyük üzüntü yarattı. Panper gazetesi için bu noktaya gelmesinde Ermenilerin sergilediği tutumun çok büyük etkisi olduğu değerlendirilmesini yaparak şunları yazdı: "*Her ne dahi olsa meselenin böyle bir noktaya gelmesi hususunda bizim de mesuliyetimiz bulunduğunu itiraf etmeliyiz. İttihat ve Terakki Merkezi Umumisi, Patrikhane ile cereyan eden müzakerat esnasında Ermeniler geç kaldıkları için Rumlarla anlaşmaya mecbur kaldıklarını ve Ermeni mebusu seçilecek mahallerden Rumların seçileceğini daha önce söylemişti. Bu netice-i müessifeden karar itası bugünden yarına tehir eden Patrikhane dahi mesuldür.*" Azadamart ise konuyu "*Ermenilerin seçimlerden çekilmesi tabiidir, zaten İttihat ve Terakki Fırkası'na mensup müntehibi saniler tarafından seçilecek olan Ermeniler Ermeni milletinin temsilcisi olamaz.*" şeklinde değerlendirdi.⁹³⁷

Panper gazetesi muhabirlerinden biri, Ermenilerin seçim konusundaki yaklaşımlarının muallâkta kaldığı günlerde İttihat ve Terakki Fırkası Merkezi Umumi üyelerinden Doktor Bahattin Şakir ile 24 Şubat 1913 Salı günü bir mülakat yaptı. Bu mülakattan hükümetin Ermenilerle işbirliği yapmayı önemseydiği, taşrada bazı yerlerde bu niyetle seçimlerin ertelendiği, ancak Ermenilerin işi ağırdan aldığı izlenimi uyanmaktadır. Hükümet, artık hiç zaman kalmadığını ifade ederek adaylarını bildirmeleri için Ermenilere bir hafta süre tanıdı. Bahattin Şakir'in konuyla ilgili değerlendirmeleri şu şekildedir:⁹³⁸

" Biz nispi temsil usulüne karşı değiliz. Ancak Ermenilerin diğer taleplerini pek tabii kabul edemezdik. Ermeniler böyle bir teklifte

⁹³⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:1003, 22 Şubat 1914; krş. *Tanin*, No: 1855, 22 Şubat 1914, s.2.

⁹³⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:1005, 24 Şubat 1914; krş. *Tanin*, No: 1856, 23 Şubat 1914, s.2.

⁹³⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No:1005, 24 Şubat 1914, s.4. Ayrıca bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, 19 Kanun-ı Evvel 1329- 1 Kanunusâni 1914, numara 11754'ten Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine*, s.84.

⁹³⁸ *Tanin*, No: 1856, 23 Şubat 1914, s.1; krş. *Tasvir-i Efkâr*, No:1006, 25 Şubat 1914, s.1.

buldukları sırada biz Türklerin de kendimize mahsus usulü ve adeta âmâl-i kanaat-i milliyeye malik olduğumuzu nazar-ı dikkate almalıydı. Nispi temsil usulünün tatbik tarzı hususundaki talep mevzuat ve Kanun-i Esasi'ye uygun değildi. Bunları göz önüne almadan ve gerekli değişiklikleri yapmadan Ermenilerin taleplerini yerine getirmek mümkün değildir. Biz Ermenilere karşı daha ziyade âlicenap davranmak arzusunda bulunduğumuz için onlara 20 mebus vermeyi vaat etmiş idik. Ancak bunun gerçekleşmemesinin sebebi İttihat ve Terakki Fırkası değil Ermenilerdir. Biz zaten nispi temsil usulünü kabule karar vermiştik. Fakat bunun için Vilayât-ı Şarkiyye'de yapılacak nüfus sayımına taalluk ediyorduk. Ermenilerin talep ettikleri 20 mebusu vermeyi, memleketimizin dışarıda birtakım gailelerle uğraştığı bir dönemde içeride Hıristiyan vatandaşlarımızla itilaf içinde olmamız daha münasip olur düşüncesiyle kabul etmiştik. Binaenaleyh Ermenileri memnun etmeyi kâr saydık. Mateessüf Ermeni önderleri samimiyetimize inanmak istemediler. İş sürüncemede bıraktılar. Binaenaleyh İttihat Fırkası, bugün kendi arzusu dışında Ermenilerin talep ettiği 20 mebusluk temininden aciz kaldı. Bugün Ermenilere ancak 13 mebusluk için çalışacağımızı vaat ediyoruz. Lakin bunu asla temin edemeyiz. Ermeniler vakt u zamanında bizimle işbirliği isteseler ne iyi olurdu. Eğer Ermeniler Türklerle hoş geçinmek isterlerse kendilerini yanlış yollara sevk edenlere artık itibar etmemeli ve bizimle işbirliği yapmalıdır. Artık zaman kalmamıştır. Hatta biz bu Salı gününden itibaren artık Ermenilerle itilaf için daha ziyade beklememeye ve taşralarda da bila-tehir seçimlere başlanması için talimat vermeye karar verdik."

Ermenilerle hükümet arasındaki görüşmeler hükümetin verdiği sürenin dolmasına bir gün kala, Ermenilerin 13 mebus çıkarmayı kabul etmesiyle sonuçlandı. İttihat ve Terakki Fırkası, zaman çok ilerlediği için ihtimal az olmakla beraber mebus sayısını 14 veya 15'e çıkaracağına söz verdi. Türkçe gazetelere göre Ermenice gazeteler bunun aksini söylediler de Patrikhane heyeti bu teklifi kabul etti.⁹³⁹ Hükümet, Ermeni adaylar belirleninceye kadar seçim henüz vuku bulmadığı vilayetlerde seçimlere başlanılmamasını emretti.⁹⁴⁰

⁹⁴⁰ Sivas Vilayeti'nden bildirildiğine göre İspir kazasında müntehibi saniler oylarını Ermeni adaylar gösterileceği haberinden önce kullanmışlardır. Bu durumda İspir'de seçimlerin iptal

Bundan sonra iş adayların belirlenmesindeydi. Patrikhane Muhtelit Meclisi, siyasi fırka temsilcilerinin de katıldığı bir toplantı düzenleyerek konuyu görüştü. Alınan karar gereği Patrikhane dördü İttihat ve Terakki Fırkası tarafından gösterilmek kaydıyla 16 mebus adayı belirleyecek ve bu adaylar hiçbir siyasi fırkaya üye olmayacaktı. Alınan bu kararlar Muhtelit Meclis Başkanı Karayan Efendi ve Patrikhane Kapı Kethudası Kamer Şirinyan tarafından Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e arz edildi. Jamanak gazetesi, heyetin Talat Bey'e; kendilerine 16 mebus verilmesi konusunda ısrarcı olma vazifesi verildiğini söylediğini yazmıştır. Panper gazetesi de emin bir kaynağa dayandığını duyurduğu haberde, İstanbul'dan çıkacak iki Ermeni mebusun doğrudan doğruya Patrik Efendi tarafından tayin olunacağını ve İttihat ve Terakki adayları olarak Zohrab ve Halaçyan efendilerin teklif olunacağını, taşra adaylarının ise murahhasaneler tarafından belirleneceğini, Patrik efendinin murahhasanelere telgraf çekerek seçilecek adayların hiçbir fırkaya mensup olmayan tarafsız kişiler arasından belirlenmesini tavsiye edeceğini yazdı.⁹⁴¹ Bu arada İstanbul'da da seçimler başladı.⁹⁴² Bunun üzerine Ermenilerin daha önce bu işle ilgilenmek üzere kurduğu komisyon üyelerinden biri Jamanak gazetesine bir mülakat vererek Ermenilerin taleplerinden vazgeçmeyeceklerini, hükümet taleplerini kabul ettiği takdirde seçimlere iştirak edeceklerini söyledi.⁹⁴³ Bu açıklama alınan kararlarda görüş birliği olmadığını, dolayısıyla yeni problemlerle karşılaşılacağı göstermekteydi.

Patrik Zaven Efendi, siyasi fırka temsilcilerinin de katıldığı toplantıda taşra adayları konusunu görüştü. Patrik, Mithat Şükrü Bey ile yaptığı görüşmenin ayrıntılarını anlattıktan sonra taşradan gelen telgrafları okumuştur. Görüşme sırasında fırka vekilleri, mensubu oldukları fırkaların seçimlere katılmakla beraber kendilerine mensup kişilerin aday gösterilmeyeceğini ve Patrikhane'nin politikalarına muhalefet edilmeyeceğini resmen bildirdi. Van adayları olarak Taşnaksutyun Fırkası'ndan Vıramyan ve Papazyan gösterilmişse de bunların yerine tarafsız

edilmesinin gerekip gerekmediği Vali Reşit Bey tarafından 31 Mart 1914 tarihli şifre ile Dâhiliye Nezareti'ne sorulmuştur. Bkz. BOA. DH. ŞFR; 422/78, 1330 Ma 18.

⁹⁴¹ *Tanin*, No: 1864, 2 Mart 1914, s.3; *Tasvir-i Efkâr*, No:1007, 26 Şubat 1914, s.1; *Tasvir-i Efkâr*, No:1008, 27 Şubat 1914, s.3; *Tasvir-i Efkâr*, No:1009, 28 Şubat 1914, s.3.

⁹⁴² *Tasvir-i Efkâr*, No:1010, 1 Mart 1914, s.1.

⁹⁴³ *Tanin*, No: 1825, 23 Kanunusani 1914, s.2.

adaylar belirlenmesi Van ve Muş murahhasalıklarına bildirilmiştir. Bitlis adaylığı için Paris'te bulunan Minas Çeraz teklif edildi. Diğer bölgeler için de aynı durum söz konusu oldu ve bazı adayların fırka mensubu oldukları için adaylıktan çekilmeleri istendi. Bu isimler arasında Kayseri adayı Diran Kelekyan ve Kozan adayı Hamparsum Boyacıyan da vardır. Öte yandan Maraş mebusluğunun Ermeni Katolik cemaatine verilmesi uygun görüldü.⁹⁴⁴

Halaçyan Efendi, Patrik ile görüşerek İttihat ve Terakki Fırkası'nın 16 mebus seçilmesini teminat altına aldığı tekrar teyit etmiştir.⁹⁴⁵ Patrikhane, adaylar belirlendikçe Kapı Kethudası aracılığıyla Mithat Şükrü Bey'e bildirdi. İlk etapta Kayseri, Bitlis, Maraş ve Kozan mebuslukları için seçilen dört adayın isimleri sunuldu. Buna göre Diyarbakır için Prof. Tomayan, Bitlis için Minas Çeraz, Maraş için Kirkor Vuskan Hırlakyan ve Kozan için de Matyos Nalbantyan efendiler mebus adayları olarak bildirildi. Adayların henüz belli olmadığı Van, Muş ve Erzurum'a telgraf çekilerek acele etmeleri istendi. Öte yandan bazı bölgelerde Ermeni adayların Patrikhane'nin kararını beklemeden seçimlere katıldıkları anlaşılıyor. Örneğin Maraş'ta, Agop Korukyan mebus olarak seçilmiş, ancak kendisinin Amerika tabiiyetinin bulunduğu haber alınmıştı. Patrikhane, bu iddia doğrusa bunun mebus seçilmesine engel teşkil edeceği için kendisi hakkında tahkikat yapılacağını, iddialar doğru değilse mebusluğunun Patrikhane tarafından tanınacağını, ama doğrusa Hırlakyan Efendi'nin aday gösterileceğinin kararlaştırıldığını bildirdi. Aynı durum Sivas'tan mebus seçilen Dikran Barsamyan için de söz konusu oldu. Barsamyan Efendi'nin Amerikan tabiiyetinde olduğu ortaya çıktı. Mebusluk durumunun ne olacağı hakkında hükümetin tahkikat yapacağı belirtildi.⁹⁴⁶ Öte yandan Azadamart gazetesi papazlarla muhtarların kahvehaneleri dolaşarak Patrikhane'nin seçimlere katılma kararı aldığını duyurmuş, ancak bu ahali üzerinde çok etkili olmamış, ahali siyasi fırkaların belirlediği şekilde hareket etmeye devam etmiştir.⁹⁴⁷ Siyasi fırkaların aday belirlemeyecekleri kararlaştırıldığı hâlde Taşnaksutyun Fırkası, daha sonra buna razı olmayarak kendilerinin de aday belirlemede söz sahibi olmaları gerektiğini bildirdi ve bu yönde hareket etti. Bu yeni bir krize sebep oldu.

⁹⁴⁴ *Tanin*, No: 1866, 5 Mart 1914, s.2; *Tasvir-i Efkâr*, No:1013, 5 Mart 1914, s.2.

⁹⁴⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No:1013, 5 Mart 1914, s.3.

⁹⁴⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:1014, 6 Mart 1914, s.4; *Tasvir-i Efkâr*, No:1015, 7 Mart 1914, s.3.

⁹⁴⁷ *Tanin*, No: 1870, 9 Mart 1914, s.3.

Çünkü diğer fırkalar ve özellikle Ramgavar Fırkası buna karşı çıktı.⁹⁴⁸

Patrikhane ile hükümetin aldığı kararlardan memnun olanlar varsa da memnun kalmayanlar da bulunmaktaydı. Bu durum özellikle adayların belirlenmesi sürecinde daha çok ortaya çıktı. Ermeni Meclis-i Umumisi'nin, 6 Mart'ta Zaven Efendi başkanlığında yaptığı toplantıda ciddi tartışmalar yaşandı ve iki konu öne çıktı. Birincisi, aday belirleme yetkisi Umumi Meclis'te iken bu yetkinin neden Cismani Meclis'e verildiği; diğeri de siyasi fırkaların aday belirlemeye karar vermelerinden dolayı Patrikhane'nin milletin menfaatlerini savunmaya muktedir adaylar belirlenmesi konusunda ne gibi tedbirler aldığı. Bu sorular üzerine Patrik Zaven Efendi, İstanbul'a göreve başlamak üzere geldiğinde seçimlerin gündemde olduğunu, milletle hükümet arasındaki ilişkilerin iyi durumda olmadığını, bu duruma son vermek için her türlü sorumluluğu alarak hükümetle doğrudan doğruya müzakereye girip bunu neticelendirdiğini, mevcut durum milletin menfaatlerine aykırı bulunuyorsa meclisin kendisini muaheze edebileceğini belirterek şunları söyledi:⁹⁴⁹

"Bu intihap meselesi 3.5 aydan beri Patrikhaneyi işgal etmiş ve daha mühim mesail bir tarafa bırakılarak güya pek mühim olan yalnız bu mesele ile iştilal olunmuştur. Bu konuyla ilgilenmek zorunda kaldım. Meclislerin kararlarını uzun süre bekledim. Ancak vakit kalmadığı hâlde ruhani ve cismani meclislerin ağır davrandığını gördüm. Bu durumda Patrikhane Hususi Nizamnamesi'nin bana verdiği yetkiye dayanarak Umumi Meclis'in onayına başvurduğum ve Merkezi Umumi ile görüşüp İstanbul adaylarını belirledim. Ümit ederim ki bu adaylara karşı hiçbir itiraz olmayacaktır. Bu adaylar daha önce de mebusluk yapmış ve görevlerini iyi şekilde ifa etmişlerdir. Taşra seçimlerine gelince; bunun için de Meclis-i Umumi'nin muhtelif gruplarıyla görüştim. Bunların arasından oluşturduğum seçim komisyonu ile seçimler konusunu idare etmekteyim. Seçimlere katılıp katılmama kararını bu meclis verir. Fakat bu sene bu nokta ile ilgilenmek mümkün değildir. Çünkü zaten Patrikhane bu konuda geri dönülmesi mümkün olmayan bir karar vermiştir. Şimdiye kadar siyasi fırkaları seçimlere katılmaya (teşvik ettim)ve kendi aralarında bulunan ehil ve

⁹⁴⁸ Tanin, No: 1871, 10 Mart 1914, s.2.

⁹⁴⁹ İkdâm, No: 6121, 8 Mart 1914.

muktedir kişileri belirlemelerine engel olmadım. Ümit ederim ki fırkalar da seçimlere iştirak edecekler ve benim takip ettiğim politikayı sekteye uğratmayacaklardır."

Patriğin konuşmasının ardından Cismani Meclis Başkanı Karayan Efendi, Ermenilerin seçimlerle ilgili pozisyonlarını en başından itibaren anlattıktan sonra Cismani Meclis'in istifasını sundu ve bu istifa kabul edildi. Bu arada Ermenice gazetelerin verdiği haberlere göre Muş'tan gelen telgraflar, Ermeni taleplerini içeren tavrın hükümet tarafından kabul edilmediği gerekçesiyle seçimlere iştirak edilmeyeceğini belirtmekteydi. Bu karar Muş Ermeni Murahhasası, Muş Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan cemaatleri ile Taşnaksutyun ve Hınçak fırkaları tarafından alınmıştı. Van ve Erzurum ise henüz adaylarını bildirmemişlerdi.⁹⁵⁰ Aday bildirme konusunda Van ve Muş vilayetlerinin ağırdan almasının sebebi Taşnakların buralarda çok güçlü olmasıyla ilgiliydi. Nitekim Van'dan Dâhiliye Nezareti'ne verilen bilgide, bölgenin en güçlü Ermeni fırkasının Taşnaksutyun olduğu, diğer fırkaların Van'da bir hükmü bulunmadığı ifade edilerek Taşnakların aday olan Pastırmacıyan Efendi'nin istifa ettiği, ancak Taşnaklara rağmen birisinin mebus seçilmesinin mümkün olmadığı, Ermenilerin 65 müntehibi sanisinden 55'inin Taşnak olduğu belirtilmiştir.⁹⁵¹

Bu konuyla ilgili gelişmeleri Puzantion, Jamanak ve Panper gibi Ermenice gazetelerden öğrenmek mümkündür. Buna göre; Taşnaksutyun Fırkası tarafından aday gösterilip daha sonra fırka mensubu oldukları gerekçesiyle istifa eden adaylar kendilerini milletin aday gösterdiği gerekçesiyle bu duruma tepki göstermişlerdir. Bu gelişme üzerine Zaven Efendi, siyasi fırkalara kendi aralarında anlaşmalarını tavsiye etti. Bu anlaşmanın sağlanabilmesi için Taşnaksutyun, Hınçak ve Ramgavar fırkalarına ikişer mebusluk verilebileceği ifade edildi. Eğer fırkalar bir karar veremeyip aday gösteremezlerse Patrikhane'nin adayları belirleyeceği uyarısında bulunuldu. Öte yandan Muş'a bir telgraf daha gönderilerek adaylarını belirlemeleri, aksi takdirde sorumluluk alınmayacağı bildirildi.⁹⁵² Patrikhane bir taraftan da siyasi fırkaları ikna çabalarına devam etti. Ancak konuyla ilgili olarak yapılan toplantılara Taşnaksutyun temsilcisinin

⁹⁵⁰ Tasvir-i Efkâr, No:1016, 8 Mart 1914, s.3.

⁹⁵¹ BOA. DH. ŞFR; 425/88, 1330 Ni 11.

⁹⁵² Tasvir-i Efkâr, No:1019, 11 Mart 1914, s.3; İkdâm, No: 6124, 11 Mart 1914..

gelmemesi bu anlaşmazlığın bir süre daha devam edeceğinin habercisiydi. Bunun da aşılması için Taşnaklara 3, Hınçaklara 2 ve Ramgavarlara 1 mebusluk verilebileceği yorumları yapılmaya başlandı.⁹⁵³

Bitlis'te adaylıktan çekilen Minas Çeraz'ın yerine Taşnaksutyun Fırkası'na mensup Armenak Hacikyan'ın aday gösterileceği Bitlis Murahhasalığı tarafından Patrikhane'ye bildirildi. Öte yandan Londra'da yaşayan Prof. Tomayan Kayseri mebusu seçildi. Eski Erzurum mebusu Pastırmacıyan Efendi, bu kez Van'dan aday gösterilmiş ancak kendisi bunu kabul etmeyerek Erzurum'dan başka bir yerden asla aday olmayacağını beyan etmiştir. Van ve Erzurum'dan Azadamart gazetesine çekilen telgraflarda, Patrikhane'nin taşranın haklarına müdahale etmesinden dolayı seçimleri protesto edecekleri bildirilirken yine aynı gazeteye İsviçre'den telgraf gönderen Pastırmacıyan Efendi Erzurum mebusluğu teklifini kabul ettiğini beyan etmiş, ancak bu İttihat ve Terakki tarafından kabul edilmemiştir.⁹⁵⁴ Pastırmacıyan Efendi adaylığının, Yeniköy Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Doğu Anadolu Islahat Müfettişi olarak tayin edilen kişilerle tanışmak üzere Dr. Zavriyan ile birlikte Avrupa'ya gitmesi sebebiyle reddedildiği kanaatindedir.⁹⁵⁵

Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Umumisi, 27 Mart'ta Gabriel Noradunkyan Efendi başkanlığında toplanarak 14 üyeden oluşan Cismani Meclis üyelerini belirledi. Bu üyeler muhtelif fırka mensupları arasından seçilmiştir. Ama Taşnaksutyun Fırkası bu seçimde de geri durmuştur. Öte yandan Zaven Efendi, mebus adaylıkları konusundaki anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak için 27 Mart'ta son bir toplantı yaptı. Toplantıda Hınçak ve Ramgavar fırkaları katiyen seçimlere iştirak etmeyeceklerini, Taşnaksutyun Fırkası'nın da aday belirlemekten vazgeçip bağımsız adaylar tespit edilmesine muhalefet etmemesi gerektiğini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Taşnaksutyun temsilcisi, kendilerine daha önce üç mebusluk teklif edildiğini, kendilerinin ise dört mebusluk istediklerini beyan ederek tarafsız adaylar belirlenmesine karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Patrik, İttihat ve Terakki Merkezi'ne adayların isimleri verildiği için bunun mümkün olmadığını, konuyla ilgili alınan ilk karara göre hareket edilerek bağımsız

⁹⁵³ *Tasvir-i Efkâr*, No:1020, 12 Mart 1914, s.4; krş. *Tanin*, No: 1878, 17 Mart 1914, s.4.

⁹⁵⁴ *Tanin*, No: 1883, 22 Mart 1914, s. 2; *Tasvir-i Efkâr*, No:1027, 22 Mart 1914, s.4.

⁹⁵⁵ *Armen Garo'nun Anıları*, s.75, 203-204.

adaylar belirleneceğini ve artık bu konu için toplanılmayacağını, kendisinin tüm sorumluluğu üstlendiğini beyan etti.⁹⁵⁶ Patrik Zaven Efendi'nin bu kararının taşradaki ilk yansıması Erzurum'da oldu. Erzurum'daki Ermeni müntehibi sanileri, seçimlere iştirak etmeyeceklerini açıkladılar. Bunun üzerine Zaven Efendi, Talat Bey'i ziyaret ederek Patrikhane'nin adayları Vartges ve Hamparsum'un seçtirilmesini, başka isimler seçilmesi durumunda bunu kabul etmeyeceklerini bildirdi.⁹⁵⁷ Daha sonra Muş'tan Ermenilerin seçimlere iştirak etmedikleri, Ermeni mebus seçilmesinin müşkülata uğradığı haberi geldi. Muş'ta Taşnakların adayı Keğam Efendi aday gösterildiği hâlde boykot girişiminde bulunulması İttihat ve Terakki Fırkası'nın da durumunu zorlaştırdı. Vali Mazhar Bey, murahhasahanenin uyarılmaması durumunda seçimlerin kaybedileceğini bildirdi.⁹⁵⁸ Durumun İttihat ve Terakki Fırkası tarafından Patrikhane'ye bildirilmesiyle Patrik Muş Murahhasalığı'na bir telgraf çekerek Ermeni mebus çıkmaması durumunda sorumluluğun tamamen kendilerinde olacağı uyarısında bulundu.⁹⁵⁹

Patrik Zaven Efendi'nin kararlarından rahatsız olanlar kendisine açıkça muhalefet etmeye başladı. Bu muhalefet gazetelere açık mektup yazıp Zaven Efendi'yi tahkir etmeye varınca Patrik, Meclis-i Umumi'nin kendi liderine yeterince sahip çıkamadığı gerekçesiyle istifa etmeyi düşünmeye başladı. Patrik daha sonra bu kararı Umumi Meclis'in baskıları sonucu gözden geçirmeye karar verdi.⁹⁶⁰

1914 seçimleri sonrasında seçilen Ermeni mebuslar şunlardır: İstanbul'dan Bedros Halaçyan ve Krikor Zohrab; Erzurum'dan Vartges Ohannes Serengülyan, Oseb Medetyan; Sivas'tan Dikran Barsamyan; Muş'tan Keğam Ter Garabetyan; Bitlis'ten Minas Çeraz; İzmir'den Onnik İhsan, Halep'ten Artin Boşgezenyan, Maraş'tan Hagop Hırlakyan, Kozan'dan Matyos Nalbantyan, Kayseri'den Garabet Tomayan, Ergani'den

⁹⁵⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:1032, 29 Mart 1914, s.2.

⁹⁵⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:1072, 8 Mayıs 1914, s.2.

⁹⁵⁸ BOA. DH. ŞFR; 421/99, 1330 Ma 8.

⁹⁵⁹ *Tanin*, No: 1887, 26 Mart 1914, s.3.

⁹⁶⁰ Meclisi Umumi üyelerinden Sayabalyan Efendi'nin Azadamart'ta yayımlanan mektubu için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No:1074, 7 10 Mayıs 1914, s.3. Ayrıca krş. *Tasvir-i Efkâr*, No:1077, 13 Mayıs 1914, s.2.

İsteyan Çıracıyan, Van'dan Viramyan ve Vahan Papazyan'dır.⁹⁶¹ Van'dan mebus seçilen Viramyan Efendi'nin İstanbul'a gelip göreve başlamadığı anlaşılıyor. Van Vilayeti'nin durumu merkeze bildirmesinden sonra, vilayete gönderilen telgrafta şu ifadeler yer verilmişti:⁹⁶²

“Vilayetin bilumum mebuslarının Meclis-i Mebusan'da bulunmak üzere hareketleri lüzumunu kendilerine tebliğ ile hareket tarihinin ışıarı.”

Ermeni mebuslardan dördü ittihatçı, beşi Taşnak, beşi bağımsız, biri liberal diğerleri de bağımsızdı. İttihatçılar; Bedros Halaçyan, Onnik İhsan, Artin Boşgezenyan ve Hagop Hırlakyan'dı. Hırlakyan aynı zamanda Ermeni Katolik Cemaati'nin tek mebusu olma özelliği taşıymaktaydı. Taşnaklar; Vartges Ohannes Serengülyan, Keğam Ter Garabetyan, Garabet Tomayan ve Vahan Papazyan ile Onnik Terezekyan Viramyan'dır. Krikor Zohrab Ermenilerin liberal tek mebusu idi.⁹⁶³

Meclis-i Mebusan'da 1908'den 1914'e kadar yapılan seçimlerde Türk mebus sayısı gittikçe azalırken Ermeni mebus sayısı 1908'te 12, 1912'de 13 ve 1914'te 16 olmak üzere artış göstermişti.⁹⁶⁴

İTTİFAKI ZORA SOKAN DIŞ GELİŞMELER

Rusya ve İngiltere'nin Meşrutiyet'in İlan Edilmesine Bakışı ve Osmanlı Siyaseti

Rusya, Ermeni davasını Osmanlı Devleti'ne karşı bir koz olarak kullanmak için Avrupa'yı kendi yanına çekmeye çalıştı. Ermeni davası, Babıâli'ye baskı yolunu açmakta ve Osmanlı Devleti'ne müdahale zemini yaratmaktaydı. Rusya'nın Ermenileri desteklemede oynadığı öncü rol bu devletin her yerde Ermenilerin sevgi ve sempatisini kazanmasını sağladı. Rusya, bu durumu kullanarak çalışmalarını üç konuda yoğunlaştırdı: Rusya öncelikle Osmanlı sınırına yakın bölgelerde yaşayan Ermeni nüfusunun bağlılığını ve sadakatini garantiye aldı. İkinci olarak, Osmanlı tebaası Ermenilerin Rusya'yı bir kurtarıcı olarak görüp Rusya ile ortak gayeler

⁹⁶¹Bkz. http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_mmb. Erişim Tarihi: 10 Nisan 2014. Krş. *Armen Garo'nun Anıları*, s.75.

⁹⁶²BOA. DH. EUM. 2.şb, 3/17, 1333 M 22.

⁹⁶³İzrail, *Bir Ölüm Yolculuğu*, s.273. Krş. Güllü, *Ermeni Sorununun Ortaya*, s.435.

⁹⁶⁴Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, Kaynak Yay., İstanbul 1984, 2. Baskı, s.189; Güllü, aynı yer.

etrafında birleşmelerini sağladı. Rusya son olarak, Birleşik Devletler, İngiltere, Fransa, İtalya, Mısır ve çok sayıda ülkede yaşayan etkili ve zengin Ermenilerin desteğini kazandı.⁹⁶⁵

İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra II. Abdülhamit döneminde izlenen Almanlara yakınlaşma siyasetini beğenmeyerek İngiltere'ye yakınlaşmak istemişti. İngiltere ile yakın ilişkileri olan Kamil Paşa'nın Sadaret makamında bulunmasının da siyasi işlerde İngiltere'nin yardımının elde edileceği kanaatinin uyanmasına yol açmıştı. Ancak Bulgaristan'ın bağımsızlığını elde etmesi, Bosna-Hersek'in kaybedilmesi gibi konularda İngiltere'nin yeteri kadar destek vermediğini düşünen İttihatçılar hayal kırıklığına uğramış ve yeniden Almanya'ya doğru bir temayül başlamıştı.⁹⁶⁶ Ermeni konusu İngiltere'yi de en az Rusya kadar ilgilendirmekteydi. İngiltere Ermenileri, Osmanlı Devleti ve İran'a karşı koz olarak kullanıp Rusya'ya baskı yapma aracı olarak görüyordu.⁹⁶⁷ İngiltere, bu ülkelerde Meşrutiyet rejiminin başarılı olması durumunda başta Mısır ve Hindistan olmak üzere kendi sömürgelerinde de benzer anayasal hareketlere yol açacağından çekinmekteydi. Öte yandan İttihat ve Terakki hükümetinin İslam Birliği kurmaya yönelik politikalarını Hindistan ve Mısır'daki menfaatleri açısından tehlikeli bulan İngiltere, Osmanlı hükümetine, Hristiyanlarla ilgili reform taleplerini ve uyarılarını her fırsatta dile getirerek Osmanlı içişlerine dostane müdahalelerde bulunmaktan geri durmadı.⁹⁶⁸ İngiltere'nin Jön Türklere tehditkâr uyarıları da vardı. Bu; Jön Türklerin, Osmanlı Türkçesi'ni okullarda zorunlu kılıp Hristiyan milletlerin mevcut durumunu, hukuk ve ayrıcalıklarını kaldırmaya, bozmaya veya sınırlandıracak şekilde değiştirmeye kalkışması durumunda iç güvenliğinin bozulacağı şeklindeydi.⁹⁶⁹ Buna karşılık İttihatçıların İngiltere'nin dostluğunu önemseydiği görülmektedir. Şura-yı Ümmet'te yayımlanan “Osmanlılar ve İngilizler” adlı makaleye bakılacak olursa; Meşrutiyet rejimini en çok

⁹⁶⁵Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, çev. İsmail Çekem-Alper Duman, haz. Nevzat Kırış, İletişim, İstanbul 1999, s.228-229.

⁹⁶⁶Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-II*, s. 49-52. Krş. Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-I*, s. 628.

⁹⁶⁷Celil vd., *Yeni ve Yakın Çağda*, s.51-52.

⁹⁶⁸Önder Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914), İlişkilerin Bozulması ve İlk Krizler, Birinci Cilt (1911-1912)*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2011, s.109.

⁹⁶⁹Önder Kocatürk, *Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)*, IQ Yay., İstanbul 2009, 24-25.

destekleyen devletin İngiltere olduğu düşünülmektedir. Makalede, İngiltere'nin hürriyet ve özgürlüklere önem veren bir ülke olduğu belirtilmekte ve bu ülkenin Akdeniz ile Süveyş'teki çıkarları sebebiyle⁹⁷⁰ Osmanlı Devleti'nin devamlılığının menfaati gereği olduğu ima edilmektedir.

Eylül 1910'da Times gazetesinde yer alan bir haber bu uyarıların açık bir göstergesiydi. Buna göre gazete; İngiltere'nin İstanbul Sefiri'nin Babıâli'ye müracaat ederek hükümetin gayrimüslim ahaliye daha mülayim davranması arzusunu ilettiğini ve Sir Edward Grey'in de Londra'daki Türk Büyükelçisine aynı beyanatta bulunduğunu ve bunun Babıâli'de kötü tesir bıraktığını yazdı.⁹⁷¹ Öte yandan İngiltere, 1878 yılından itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde yürüttüğü konsolosluk ve yardım faaliyetleri çerçevesinde Ermenilere maddî ve manevî destek sağlamıştı. Bölgede görev yapan konsololar Ermenilerin millî davalarına her türlü katkıyı sağlamayı da görev edinmişlerdi. Bunun sonucunda İngiliz halkı da Ermeni millî davasına ilgi gösterdi ve adeta bu, her İngiliz için kutsal görev hâline geldi. Konunun bu şekle bürünmesinde konsoloların bölgeden gönderdikleri raporlar da etkili oldu.⁹⁷²

II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Osmanlı Devleti'nin Siyasi Durumu

Osmanlı Devleti, Türk ve Ermeni devrimcilerin baskıları sonunda Meşrutiyet'in ikinci kez ilân edilmesinin ardından çeşitli gâilelerle karşılaştı. Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edilmesi, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Girit'in Yunanistan'a bağlanmasından sonra Trablusgarp Savaşı, iki senelik Meşrutiyet idaresine dördüncü darbeyi vurmuş oluyordu. Savaşın ilk günlerinde İstanbul'da zihin karışıklığı ve kararsızlık vardı. Dışarıdan yardım gelmesi ihtimali zayıftı. İtalya, bu maceraya İngiltere'nin teşvikiyle atılmıştı. Almanya, İtalya ile

⁹⁷⁰ Şura-yı Ümmet, No: 72-140, 16 Kanunuevvel 1908, s.1.

⁹⁷¹ Haberin ayrıntıları için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 344, 4 Eylül 1910, s.4.

⁹⁷² Şaşmaz, *İngiliz Konsoloları ve Ermenilerin*, s.265. Konsololar ile misyonerlerin gönderdikleri raporların yanlış bilgiler içerdiği ve Osmanlı Devleti'nin bu bilgilerin yanlışlığını Avrupa kamuoyuna anlatma konusunda gösterdiği çaba hakkında bkz. Nejla Günay, "Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Yürüttüğü Propaganda Faaliyetleri", *Hoşgörürden Yol Ayrımına*, haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, cilt 3, Kayseri 2009.

müttefikti. Osmanlı Devleti, Bosna-Hersek buhranında Avusturya-Macaristan yüzünden olduğu gibi şimdi de İtalya yüzünden nüfuzunu kaybetmekteydi. Osmanlı Devleti'nin hâli o günlerde çok kötüydü. Ülkenin çeşitli bölgelerinde isyanlar devam etmekteydi. Yemen'deki isyan bastırılmaya çalışılmaktaydı. Doğu Anadolu ve Suriye'de karışıklıklar, Balkanlarda galeyana vardı ve orada her an bir savaş çıkabilirdi. İtalyanların Kızıldeniz'de bir cephe açıp Yemen'deki askerlerle irtibatı kesmelerinden endişe duyulmaktaydı. 1500 km olan Trablusgarp sahilinin 12 tabur ve birkaç eski topla müdafaasının mümkün olmadığı aşikârdı.⁹⁷³

Trablusgarp Savaşı

İtalya, 29 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Osmanlı Devleti, İtalya'ya resmen savaş ilân etmek yerine Trablusgarp'a gönüllü subaylar gönderip bölgeyi el altından desteklemeyi daha uygun buldu.⁹⁷⁴ Bu savaş zaten istikrarsız olan Osmanlı iç siyasetini derinden etkiledi. Meşrutiyet idaresi bu dördüncü darbeyi de yedikten sonra İttihat ve Terakki'nin nüfuzu iyice sarsıldı. Savaşın ilan edildiği gün Sadrazam Hakkı Paşa istifa etti ve yerine Said Paşa Hükümeti kuruldu. Said Paşa ve Hariciye Nazırı Asım Bey, İtalyanlarla bir an önce anlaşma yapmak istiyordu. Bu sırada Meclis-i Mebusan'da artan muhalefet eski Sadrazam Kamil Paşa'ya meyletmekteydi. Kamil Paşa, bu desteğe dayanarak İtalya'ya karşı sonuna kadar muharebeye devam edilmesi için propaganda yapıyordu. Kamil Paşa, bu savaştan bir sonuç alınamayacağını biliyordu ancak onun amacı Said Paşa kabinesini düşürmekti. Böylece kendisi yine iktidara gelecek ve İttihat ve Terakki'yi tamamen ortadan kaldıracaktı. İngiltere, bu muhalefet hareketine gizlice destek vererek Kamil Paşa'yı yeniden iktidar mevkiine getirmek ve Osmanlı Devleti'nde İngiliz emellerini hâkim kılmak istiyordu.⁹⁷⁵ Savaşın ilan edildiği sırada Selanik'te kurultay yapan İttihat ve Terakki Partisi, burada millî birlik kararı aldı. Ancak bu, muhalefetin iyice güçlenmesini engellemedi. Kasım 1911'de İttihatçılara karşı olanlar "Hürriyet ve İtilaf Partisi"ni kurdu. İtalyanların Trablusgarp'tan çıkarılamaması ve On İki Ada'nın İtalyanlar tarafından işgalinin önlenememesi İttihatçıların Temmuz

⁹⁷³ Bahaddin Şakir Bey'in *Bıraktığı*, s. 626.

⁹⁷⁴ Hale Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s.70-82.

⁹⁷⁵ Bahaddin Şakir Bey'in *Bıraktığı*, s. 627-630.

1912'de iktidardan uzaklaştırılmasında etkili oldu.⁹⁷⁶

Devletin iç siyasî çalkantılarla sarsıldığı ve İtalya'nın Trablusgarp'ı işgaliyle meşgul olduğu bu dönemde bir türlü durulmayıp Osmanlı Devleti'ne karşı ittifaklar yapıldığı yönünde istihbarat alınan Balkanlardan Arnavutların isyan ettiği haberi geldi. Arnavutluk İsyanı'nın,⁹⁷⁷ 1912'de yapılan seçimlerde izlenen yola Arnavutlar tarafından tepki gösterilmesinden kaynaklandığına dair şüpheler Osmanlı Devleti'nin dış politikada olduğu kadar iç politikada da zor günler geçirdiğini ve bunun başka sıkıntılara sebep olacağını göstermektedir.

1911'de ismen "Büyük Devlet" olan Osmanlı Devleti gerçekte üçüncü derecede bir güçtü. II. Abdülhamit, "Büyük Devlet" statüsü için olmazsa olmaz olan iki şeyi, yani ordu ve donanmayı etkin bir konumda tutacağına, bu kurumlara gerektiği kadar önem vermemiş ve böylelikle de İtalya gibi ikinci derecede bir devlet Trablusgarp'a saldıracak cesareti kendinde bulabilmişti. İttihatçılar ise ordunun durumunu düzeltmeye yönelik çalışmalar yapsalar da eski dönemi tamamen reddeden bir tutum takındıklarından geri dönüşü olmayan hatalara sürüklenmişlerdi. Ordunun önemli subaylarının görüşlerine önem verilmeyip onların tecrübelerinden yararlanılmaması belki de bu hataların en önemlisiydi ve bu, ülkeyi düşman istilasına açık hâle getirmekteydi. Anadolu ve Balkanlarda bulunan tecrübeli subaylar ikinci derece işlerde çalıştırılıyordu. Rumeli dağlarındaki olaylarda yer alması sebebiyle büyük tecrübe edinen Yarbay Fevzi Bey bile bu şekilde muamele gördü. Yalnız bir kere kendisine Üsküb'ün mü? Yoksa Komanova'nın mı? tahkiminin daha doğru olacağı sorulmuş, Fevzi Bey Komanova cevabını vermiş, fakat onun tavsiyesi daha sonra uygulanmamıştı.⁹⁷⁸ Daha da kötüsü savaştan önceki Osmanlı diplomasisi, Avrupa camiasının Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruyacağına

⁹⁷⁶ Timothy W. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912)*, çev. Deniz Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s.76; Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve*, s.50.

⁹⁷⁷ Arnavut mebuslar, 1912 isyanında milliyetçilikleriyle övünüp isyanlarının haklı gerekçeleri olduğunu söylerler. Rıza Nur, "Arnavutları isyana teşvik ettiğimi ben kendi elimle yazdım. Bu kusur değil iftihar sebebidir, (...)Arnavutlar, o zaman devletin tebaası idiler. İstiklâl veya düşman namına isyan etmediler. Devleti İttihatçılardan kurtarmak için isyan ettiler." şeklinde bir ifade kullanır. Bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, cilt II, s.374, 377-378.

⁹⁷⁸ Sorgun, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s.59. Ayrıca ordunun kötü durumu için bkz. aynı eser, s.27.

bel bağlamak esasına bağlıydı ve bu, Osmanlı Devleti'nin tecrit edilmesine yol açmıştı. Osmanlı Devleti ise Büyük Devletlerin aralarındaki rekabeti onlara karşı kullanmaya çalışmıştı. İttihatçılar tehlikenin farkına varmışlar ve 1908 devriminden sonra en azından devletin savunma kapasitesini geliştirme çabasına girmişlerdi. Fakat onların milliyetçi gururu, -iş işten geçmeden-uzlaşma yolu bulmalarına engel olmuştu. İttihatçılar uzlaşmayı en başta deneselerdi bile, bunun bir yararının olacağı şüpheliydi. Zira İtalya, 1911'de bir imparatorluk kurmaya kararlıydı ve Trablusgarp konusunda da birçok devletin onayını almıştı. Büyük Devletler, Osmanlı Devleti ile dostluğu korumak istese de İtilaf ve İttifak devletlerinin büyük ölçüde şekillendiği bir dönemde İtalya ile iyi ilişkilerin korunması onlar için çok daha önemliydi. Dolayısıyla bu süreçte Osmanlı Devleti'nin İtilaf devletleriyle ilişkileri bozulurken Almanya'nın gösterdiği yakınlık Osmanlı idarecilerini biraz daha Almanya'ya yaklaştırmıştı.⁹⁷⁹ İtalya'nın Trablusgarp'a saldırmasından cesaret alan Balkan Devletleri, Avrupa kıtasında Osmanlı Devleti'nin yerini almak için işbirliğine girme sürecini hızlandırdı. 1911-1912 dönemine gelindiğinde Büyük Devletlerin barışı ve Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma konularında etkin bir biçimde harekete geçme imkânı kalmamıştı. Bunun en önemli nedeni onların da kendi aralarındaki çatışma ve rekabetin uyum içinde hareket etmelerine engel olmasıydı.⁹⁸⁰

Trablusgarp Savaşı böyle bir ortamda başladı. Bu savaş sırasında çıkan Arnavutluk İsyanı, Osmanlı yöneticilerinin ve ordusunun zaaflarını belirginleştirdi. Bu zaaf 1912-1913 Balkan Savaşları'nda can alıcı şekilde ortaya çıktı. 1908-1913 yılları arasında dış politikada yaşanan başarısızlıklar Türk-Ermeni ilişkilerinin seyrinde İttihat ve Terakki Partisi'nde yaşanan ideolojik gelişmelerden çok daha etkili oldu.

⁹⁷⁹ Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk*, s.251-253. II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Trablusgarp konusunda Osmanlı Devleti'nin izlediği politikalara yönelik ayrıntılı bilgi için bkz. İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, TTK Yay., Ankara 1995, s. 19-30.

⁹⁸⁰ Şıvgın, *Trablusgarp Savaşı ve*, s. 26-31. Childs, *Trablusgarp Savaşı ve Türk*, s.256.

Birinci Balkan Savaşı

Savaşın Başlamasından Önce Devletlerin Genel Durumu

Rum ve Bulgar komiteleri, İtalyanların Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesini fırsat bilerek Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini artırdılar.⁹⁸¹ Balkan milletleri 1912'de, Osmanlı hükümetinden Makedonya'da köklü değişiklikler yapmasını istediler.⁹⁸² Babrâli'nin Yunan, Sırp, Karadağlı ve Bulgar taleplerini reddetmesi Balkan Savaşları'na zemin hazırladı ve böylece unsurların bir arada tutulmasının çok zor olduğu anlaşıldı.⁹⁸³ Balkan Savaşları'ndaki bir diğer etken Rusya'nın tutumuydu. Rusya, 1908 Jön Türk devriminden sonra Osmanlı topraklarını ele geçirmeye yönelik planlarını hızlandırdı. Özellikle "*Son hakiki Osmanlı Sultanının devrilisi*" Rus genelkurmayında bir tür delice sevinç yarattı. İstanbul'u işgale yönelik savaş oyunları yeniden başlatıldı. Buna yönelik planlamalar arasında; İstanbul'dan Edirne ve Ankara'ya giden demiryolu ve telgraf hatları Hıristiyan ahaliden ajanlar tarafından kesilecek, Rusya'ya yakın Hıristiyanlar Haliç üzerindeki bütün ahşap köprüleri yakıp şehri ateşe verecek ve ardından Hıristiyan ahalinin tamamı eşgüdümlü olarak ayaklanacaktı. Rus Karadeniz filosunun Boğazları ele geçirmesi, Balkan Yarımadası üzerindeki Osmanlı tahakkümünün yok edilmesinin habercisi olacaktı.⁹⁸⁴

Osmanlı Devleti'nde ise ordunun zaafalarını görüp harbe karşı çıkanlar varsa da harp isteyenlerin sayısı oldukça fazlaydı.⁹⁸⁵ İttihatçılar, Rumeli'yi

⁹⁸¹ ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrst: 004-36. Bulgar Komiteleri'nin demiryolu hattı ile askeri ve kamuya yönelik tesisleri hedef alacakları ve Bulgar Bankası'nda açılan bir hesap ile finanse edildikleri hakkında bkz. ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 4 Fhrst: 009.

⁹⁸² Kuran, Balkan Savaşı'nın çıkmasından bir süre önce Yunan hükümetinin kendilerinin Girit'teki menfaatlerinin kabul edilmesi ve Makedonya'daki Rum azınlık için meşruti şartların kabul edilmesi durumunda Balkanlarda çıkacak bir savaşta tarafsız kalacaklarını ve Bulgarlarla işbirliği yapmayabileceklerini bildirdiğini, ancak Babrâli'nin herhangi bir cevap veremeyerek teklifi geri çevirdiğini ifade eder. Bkz. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s. 364'teki dipnot.

⁹⁸³ Hacısalihioğlu, *Jön Türkler ve Makedonya*, s. 397; Erik Jan Zürcher, "Sultan Reşad'ın Haziran 1911'deki Makedonya Seyahati", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005, 130-137.

⁹⁸⁴ McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s.36-37.

⁹⁸⁵ Osmanlı ordusunun zaafıları bariz iken bazı kişiler bunları görmek istemediler. Bu kişilerin başında gelen Harbiye Nazırı Nazım Paşa, harbin ilanından bir hafta geçmeden Osmanlı bayrağının Filibe ve Sofya'da dalgalanacağına inanıyordu. Harp karşıtlarının Padişahu

elde tutmanın tek yolunun mücadele etmek olduğunu düşünseler de onlar muhalefette oldukları için karar verici pozisyonları yoktu.⁹⁸⁶ Hatta dönemin Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi*, harbe girmek için kabinede bizzat çalışarak Meclis-i Vükela üyelerini bu konuda etkilemişti.⁹⁸⁷ Öte yandan İttihatçılarla hükümet arasında siyasî rekabet son raddeye çıkmıştı. Çünkü Kamil Paşa birtakım entrikalarla hükümeti Gazi Ahmet Muhtar Paşa'dan

etkilemesinden çekinen harp taraftarları bir gün kalabalık bir ahali grubunu sarayın bahçesine yığarak onlara Sultan Reşad'ın huzurunda "*Harp isteriz! Harp isteriz!*" diye tezahürat yapturdular. "O kalabalığın içindeki iki kişi özellikle dikkat çekmekteydi: Talat Bey(Paşa, Harbiye Nazırı) ve mebus Halaçyan Efendi. Her ikisinin ortasında, uzun bir direğe takılmış Osmanlı bayrağı vardı. Bayrağın sağ tarafında duran Talat Bey, sol eliyle; sol tarafında duran Halaçyan Efendi sağ eliyle direği tutuyorlardı. İkide birde bayrağı sallıyorlar ve avazları çıktığı kadar; "Harp isteriz harp!" diye bağırıyorlardı." Ayrıntılı bilgi için bkz. Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Yay. Hüseyin Hatemi&Aykut Kazancıgil, İstanbul 1982, s.117-119, 121; Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, TTK Yay., Ankara 1987,s.57-58. Nazım Paşa'nın, "Harb ilan edilir edilmez, İkinci Ordu'nun mevcut kuvvetini alarak -Allah ya bana verir, ya Bulgar'a!...- deyip Hasköy'den Filibe üzerine yürüyeceğim." şeklindeki sözleri için bkz. Öztürkçü, *Süleyman Nazif İttihat*, s. 84.

⁹⁸⁶ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 57.

*Gabriel Noradunkyan Efendi, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra kurulan ilk hükümette Ticaret ve Nafia Nazırlığına atandı. Daha sonra Ahmet Tevfik Paşa tarafından kurulan ve Sultan Abdülhamit döneminin son kabinesi olma özelliği taşıyan hükümette yine Ticaret ve Nafia Nazırlığına atandı. Sultan Abdülhamit'in hâl edilmesinden sonra da bu görevini sürdürdü. Tevfik Paşa hükümetinin düşmesinden sonra kurulan Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinde de aynı göreve devam etti. Bu hükümetin yıkılmasından sonra Osmanlı hariciyesinde çeşitli görevler üstlendi. Temmuz 1912'de Ahmet Muhtar Paşanın kurduğu hükümette Hariciye Nazırı olarak görev aldı. Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle savaşın diplomatik kanadını idare etti. Yabancı devletlere gönderilen notaları bizzat yazdı. Bu hükümetin yıkılmasından sonra Kamil Paşa tarafından kurulan kabinede de Hariciye Nazırı olarak atandı. Babrâli baskınına kadar nazırlık görevini devam ettirdi. 1916'da ayanlık görevinden istifa edip Paris'e yerleşti. Bogos Nubar Paşanın başkanlık yaptığı Ermeni İttihad-ı Muavenet Cemiyeti'nin idare heyetinde yer aldı. Ayrıca Lozan Görüşmelerine Ermeni delegasyonunda gözlemci sıfatıyla yer aldı. Bkz. Saro Dadyan, *Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi*, Everest Yay., İstanbul 2011, s. 298-301. Noradunkyan Efendi, 1913 yılına kadar yer aldığı tüm devlet görevlerini büyük bir sorumlulukla yerine getirmeye çalıştı, hatta II. Abdülhamit döneminde komitelerle mücadele için çeşitli raporlar hazırladığı görülür. Ancak devlet görevlerinden ayrılması ve Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda uğradığı yenilgiden sonra bağımsız Ermeni devleti kurulması için çalışmalar yaptı. Ayrıca Ankara hükümeti ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması'nı geçersiz kılmak için uğraştı. Avrupa'nın çeşitli kentlerinde temaslarda bulunarak Türkiye'yi yalnız bırakmaya çalıştı. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Karakoç, "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslar Arası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), s.157-177.

⁹⁸⁷ Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet*, s.124. Benzer görüş için bkz. Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön*, s.385.

devralmış ve ardından kendisine komplo yapabilecekleri düşüncesiyle bazı İttihatçıları tutuklatmış, ancak çok geçmeden onları serbest bırakmak zorunda kalmıştı.⁹⁸⁸ Kamil Paşa hükümeti, devletin yeni bir savaşı kaldıramayacağını düşündüğünden savaş çıkırtkanlıklarını ciddiye almaya yanaşmıyordu. Hükümetin bu görüşünü haklı bulan bazı üst düzey bürokrat ve askerler çeşitli girişimlerde bulunarak ordunun durumunu izah etmeye çalışsalar da etkili olamıyorlar ve nümeyişin önüne geçemiyorlardı.

Balkan hükümetlerinin ultiमतom verip seferberlik ilân etmesinin ardından Osmanlı hükümeti de seferberlik ilân etti. Şark Ordusu kumandanlığına Birinci Ferik Abdullah Paşa, Garb Ordusu kumandanlığına Birinci Ferik Ali Rıza Paşa ve Vardar Ordusu kumandanlığına Ferik Zeki Paşa, Alasonya Ordusu kumandanlığına da Eski Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa tayin edildi. Fakat Mahmut Şevket Paşa, bu görevi kabul etmeyerek istifa etti.⁹⁸⁹

İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi Umumisi, bütün merkezlerine bir genelge göndererek ülkenin içinde bulunduğu zor koşullarda bütün Osmanlı vatandaşlarını birlik ve beraberlik içerisinde vatandaşlık görevlerini yapmaya çağırdı. Osmanlı unsurlarına mensup vatandaşların birbirlerinin emniyetini tehlikeye atacak davranışlara girişmeyip bilakis birbirlerine her zamankinden daha fazla kenetlenmek suretiyle vatanın menfaatlerini korumaları çağrısı yapıldı. Bu sebeple İttihat ve Terakki'ye mensup her vatandaşın bu yolda çalışması, hükümetin verdiği emirlere ahenkle iştirak etmesi ve ülkede bulunan yabancılara Osmanlılığın en iftihar edici özelliklerinden biri olan misafirperverliğin gösterilmesi istendi.⁹⁹⁰ Gönüllüler de orduya katılmaya başladı. Mesela Adana İttihat ve Terakki üyelerinden 500 gönüllü, elbiseleri ve silahları askerî depodan temin edildikten sonra reisleri İsmail Bey komutasında 3. Redif Taburu'na katılmak üzere yola çıktı.⁹⁹¹ Dârülfünun gönüllüleri de bizzat Nazım Paşa'ya müracaat ederek orduya katıldı.⁹⁹² Rusya'daki Müslümanlardan da Osmanlı ordusuna gönüllü

⁹⁸⁸ Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, İletişim, İstanbul 1991, s. 134. Krş. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, cilt II, s. 376.

⁹⁸⁹ Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.58-59.

⁹⁹⁰ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 581, 7 Teşrinisani 1912, s.4.

⁹⁹¹ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 560, 17 Teşrinievvel 1912, s.3.

⁹⁹² *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 563, 20 Teşrinievvel 1912, s.3.

olarak katılanlar oldu.⁹⁹³

Osmanlı Hariciyesi'nde Balkan ülkelerinin güçsüz olduğu kanaati hâkimdi. Özellikle Bulgarların böyle bir savaşa hazır olmadığı, Osmanlı ordusunun sekiz haftada bu savaşı bitireceğinin tahmin edildiğine dair haberler dış muhabirlerin verdikleri bilgilere dayandırılarak gazete haberlerinde yer almaktaydı.⁹⁹⁴ Bu gelişmeler üzerine Osmanlı Genelkurmay Başkanı ve diğer komutanlar toplanıp Balkan haritası üzerinde genel durumu değerlendirerek Balkanlardaki gelişmeler hakkında Harbiye Nezareti ile hükümeti uyarmayı kararlaştırdılar. Balkan devletlerinin bir ülkü uğrunda anlaşıp birleşmeleri muhtemel bir tehlikenin işaretiydi. Bu, hariciyecilerin "*Balkanlarda savaş çıkmaz!*" düşüncesiyle ters düşüyordu.⁹⁹⁵ Karadağ müttefiklerinden erken davranarak 8 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Genelkurmayın tahminlerini haklı çıkaran diğer gelişme ise Balkanlardaki bazı devletlerin Osmanlı Devleti'ne verdiği ultiमतom oldu. Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan'ın katılımıyla Balkan Birliği'nin kurulmasından sonra Bulgaristan 13 Ekim 1912'de Osmanlı Devleti'ne Balkan ülkelerinin taleplerini bildiren bir ultiमतom gönderdi. Bu talepler; Berlin Antlaşması'nda kabul edilen ıslahatların uygulamaya konması, Osmanlı kanunlarına uygun olarak Avrupa topraklarında yaşayan Hristiyan tebaanın Meclis'te nüfusu nispetinde temsil edilmesi, bu vilayetlerde Hristiyanların da şehir encümenlerine katılması, Hristiyan okullarına devlet okullarıyla denklik verilmesi, bu vilayetlerde Hristiyanların, Hristiyan subayların kumandasında askerlik yapması ve bu vilayetlerin Büyük Devletler tarafından tayin edilecek Hristiyan valiler tarafından idare edilmesi şeklindeydi. Balkan ülkeleri ayrıca bu taleplerin yerine getirileceğinin garantisi olarak seferberlik emrinin geri alınmasını istiyorlardı.⁹⁹⁶

⁹⁹³ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 583, 9 Teşrinisani 1912.

⁹⁹⁴ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 561, 18 Teşrinievvel 1912, s.1.

⁹⁹⁵ Muzaffer Erendil, "Balkan Savaşı ve Türk-Bulgar Harekâtına Dair Stratejik, Taktik ve Lojistik Değerlendirme", *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî-Siyasî İlişkileri*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Başkanlığı Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s. 40.

⁹⁹⁶ Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s.107-108. Ayrıca krş Nuri Yavuz, "Türk Arşiv Belgelerine Göre Birinci Balkan Harbi", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1989, s.56.

Balkanlardaki gelişmeler karşısında sıkışan Babıâli, 18 Ekim 1912'de İtalya ile Uşi Antlaşması'nı imzalamaya mecbur kaldı. Ivan Evstratiev Geshov tarafından yönetilen ve Osmanlı topraklarındaki en seçkin okullardan Robert Koleji'nden mezun iki bakan olan Alexander Ludskanoff ve Ivan Peev-Plachkoff'dan oluşan Bulgaristan Bakanlık Konseyi Osmanlı Devleti'ne karşı Birinci Balkan Savaşı'nı başlattı. Öte yandan Bulgar ordusunda genel personel şefi olarak görev yapan ve savaş sırasında Bulgar ordusunu Çatalca savunma hattına doğru yönlendirerek başarıda büyük rol oynayan General Ivan Fitcheff de Robert Koleji'nde eğitim görmüştü.⁹⁹⁷

Birinci Balkan Savaşı Rus askerî planlamacılara kritik bir prova fırsatı sağladı. Öte yandan Rus kamuoyu da Balkan Slavlarının Türk hâkimiyetinden kurtarılması için Rusya'nın her türlü desteği sağlaması gerektiği görüşünü ortaya koydu. Hatta bazı Rus gazetelerinde Osmanlı ordusunun durumunu ve harekât planlarını gösteren haritalar yayımlanarak savaş için cesaret verici bir ortam hazırlanmaya çalışıldı.⁹⁹⁸ Osmanlı Devleti'nin Trablusgarp'ta İtalyanlara yenilmesi aralarında Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ'ın bulunduğu Balkan devletlerine Osmanlı Devleti'ne karşı bir araya gelme konusunda cesaret verdi. Rusya, bu devletlere hem diplomatik hem de askerî destek vererek silahlanmalarını temin etti.

Osmanlı Ordusunun Durumu ve Gelişmeler Karşısında Osmanlı Hükümeti ve Kamuoyunun Tutumu

Osmanlı ordusu 1909 yılında Rumeli, Anadolu ve Boğazlar bölgesinde dört ordu müfettişliği hâlinde teşkilatlanmıştı. Bunlardan 1. ve 2. ordular Rumeli'deydi. 1. Ordu, Edirne'den İstanbul'a kadar olan bölgedeydi ve Bulgaristan'a karşı görevlendirilmişti. İstanbul, Tekirdağ, Kırklareli ve Edirne'de dört kolordusu olan bu ordunun 220.000 tüfeği, 60.000 kılıcı ve 454 topu vardı. Makedonya'da bulunan 2. Ordu (Batı Rumeli Ordusu) ise daha güçlü sayılıyordu. Bu ordunun 340.000 eri 500 topu vardı. Osmanlı Devleti, bu şartlar altında 17 Ekim'de, Bulgaristan ve Sırbistan'a ardından

⁹⁹⁷ Orlin Sabev (Orhan Salih), "1910'larda Savaş ve Eğitim: Savaş Koşullarında İstanbul Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, s.565. (564-581).

⁹⁹⁸ Hasan Demiroğlu, "Rus Kamuoyunda Balkan Savaşları", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, s. 618-619.

Yunanistan'a savaş ilan etti. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin Ege bölgesindeki kuvvetlerinin Çanakkale-Gelibolu yoluyla Rumeli'ye geçirilmesi, Batı Anadolu'daki bazı kuvvetlerin de İstanbul Boğazı'ndan Trakya'ya aktarılması önem kazanıyordu. Ancak bunun pek üzerinde durulmadı.⁹⁹⁹

Balkan Savaşlarından önce Osmanlı ordusunda görev taksimatı şu şekildeydi:

Sultan, ordunun başkomutanıydı. Başkomutan vekili Nazım Paşa aynı zamanda Harbiye Nazırıydı. Genelkurmay Başkanları Hadi Paşa ile savaşın ilk günlerinde paşalığa yükseltilen Pertev Bey'di. Trakya'da Doğu Ordusu olarak da adlandırılan I. Ordu bulunuyordu. Bu ordu; İstanbul'daki I. Kolordu, Tekirdağ'daki II. Kolordu, Kırkkilise (Kırklareli)'deki III. Kolordu ve Edirne'deki IV. Kolordu'dan oluşmaktaydı. İki İstanbul'dan, altısı Anadolu'dan olmak üzere sekiz ihtiyat tümeni bu orduyu destekliyordu. I. Ordu, Abdullah Paşanın komutası altındaydı. Abdullah Paşa, Başkomutan Vekili Nazım Paşa'nın emrindeydi. Kurmay Başkanı Miralay Cevat Bey'di. Doğu Ordusu, Edirne-Kırkkilise-Dimetoka-Lüleburgaz dörtgeninde dizildi.¹⁰⁰⁰

Gustav Von Hochwächter'in 19 Ekim Cumartesi günü Genel Karargâh'ta yaptığı gözlemlere göre genel durum şu şekildeydi:¹⁰⁰¹

"Salih Paşa'nın kumandasındaki süvari tümeni dört tugaydan oluşuyor (sekiz alay), her biri iki batarya ve altı mitralyöz bölüğünden oluşan üç bindirilmiş müfreze Havsa'da Bulgar hududunda bulunuyor. Şimdiye kadar iyi keşif yapmış olmalılar.

Öncü birlikleri Havsa'ya kadar olan Kuleli'deki IV. Kolordu Ahmet Abuk Paşa komutasında. Ayrıca 15, 16, 17 ve 18. Redif kolorduları tanzim edilecek. Bunların henüz nerede kullanılacağına karar verilmemiş. Edirne'de İsmail Paşa'nın emrinde 10. Tümen ve iki redif tümeni bulunmaktaydı. Her bir kolordunun iaşesi, üç erzak kolu tarafından

⁹⁹⁹ Erendil, *Balkan Savaşı ve Türk*, s.40.

¹⁰⁰⁰ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, Aras Yay., İstanbul 2002, 2. baskı, s.442.

¹⁰⁰¹ Gustav von Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle Cephe"*, çev. Sumru Toydemir, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2012, s.12-13.

gerçekleştiriliyordu. Bunlar el konulmuş manda koşulu kağnular. Seyyar fırın kolları ise yok! Buna karşılık Yarbay V. Lossow'un önerisiyle şöyle bir sistem geliştirilmiş: Askere alınan fırıncılardan fırıncı bölükleri teşkil edilmiş, bunlar köylerdeki fırınların yardımıyla gerekli bölgelerde seyyar fırın kolları veya fırınlar kuruyor. Korkarım bu işe yaramayacak, daha şimdiden işe işi zor görünüyor. Taktik durum da tam aydınlanmadı; plana göre Edirne'nin arka taraflarına seferberlik tamamlanana kadar yığınak yapılıp beklenecek. Başkumandanlık bu fikre pek sıcak bakmıyor. Hemen taarruza geçmeyi düşünüyor. Ordunun gerilerden yapılan takviyesi henüz tam sağlanamadığından ve büyük bir kısmı rediflerden meydana geldiğinden bu düşünce bana çok tehlikeli gözüküyor."

I. Balkan Savaşı'nın Kaybedilmesi

Osmanlı ordusunca Balkanlarda bir savaş çıkması durumunda uygulanması için daha önceden hazırlanan 12 ayrı savaş planından beşincisinin kullanılmasına karar verildi. Ancak beş numaralı sefer planı daha cephedeki ordulara bildirilemeden¹⁰⁰² 18 Ekim'de başlayan savaşın sonucu iki hafta içinde belli oldu. Doğuda; Bulgarların önünde 21-23 Ekim Kırklareli yenilgisi, 28 Ekim-2 Kasım Lüleburgaz yenilgisi yaşandı. Çatalca'da Celebköy yakınlarında Kureldere (Karanlıkdere) Çiftliği'nde 100 kadar Çerkez süvarisi ve 120 de Türk piyadesi vardı. 16 Kasım'da Celebköy yakınlarında düşman topçusunun saldırısıyla Çatalca meydan muharebeleri başladı. Düşman topçusunun ağır saldırısıyla Kureldere Çiftliği ve Terkos Gölü çevresindeki tüm yapılar yandı. Çerkezlerden 35 civarında şehit vardı. Burada 20 Kasım'a kadar devam eden çarpışmalarda Mahmut Muhtar Paşa yaralandı. Bütün kayıplara rağmen Osmanlı topçu birliklerinin üstünlüğü sayesinde burada Bulgarlar yenildi.¹⁰⁰³ Ancak Bulgar saldırıları devam etti. Bölgedeki Osmanlı birlikleri dayanamayıp geri çekilince Lüleburgaz İstasyonu, dolayısıyla demiryolunun kontrolü Bulgarlara geçti.¹⁰⁰⁴

Batıda; 22 Ekim'de Sırp karışısında Kosova, 23-24 Ekim'de Komanova düştü. 14-18 Kasım arasında yapılan Manastır muharebeleri de

¹⁰⁰² Bu planlar hakkında genel bilgi ve planın uygulanamaması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz, *Türk Arşiv Belgelerine*, s. 58-69.

¹⁰⁰³ Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü*, s. 98-106.

¹⁰⁰⁴ Andonyan, *Balkan Savaşı*, s.475.

kaybedilince Üsküp, Selanik, Manastır ve Kalkandelen gibi şehirler hiçbir direniş göstermeden teslim oldu. Doğu ordusu da ancak Çatalca hattında İstanbul öncesindeki son savunma çizgisinde tutunabildi.¹⁰⁰⁵

Edirne'ye ulaşmaya çalışan Hochwächter'in yolculuğu sırasında gördükleri Osmanlı ordusunun neden bu kadar çabuk yenildiğini ortaya koymaktadır. Hochwächter, " Kuzeyden Güneye doğru olan tüm derin vadilerdeki köprüler ya selden yıkılmış veyahut inşası görevlendirilmiş şirket tarafından henüz tamamlanmamış. Büyük sorumsuzluk. Bu anayol iyi inşa edilmeliydi, durum her yerde aynı. Hemen hemen tüm köprülerin üzerinde tahta kaplamalar eksik..."bilgisini veriyor.¹⁰⁰⁶ Savaşın başlamasından sonra kendi bulunduğu cephedeki durumu da şu şekilde anlatıyor:¹⁰⁰⁷ "23 Ekim Çarşamba; saat 7'de cephede ateş başladı. 7.30'da atlarımızı ileri sürdük. 600 metre kadar ilerlemiştik ki, koşa koşa, çığlıklar atarak bizim tarafa doğru koşan redif gruplarını gördük. Durumu kavrayabilmemiz birkaç dakika sürdü. Birden Ahmet Muhtar Paşa'nın kılıcını çekip, akın akın geri dönen rediflerin üstüne atını sürdüğünü gördük. Biz de aynı şekilde davranıp silahlarımızla havaya ateş ederek etraflarını çevirdik. Bu işe yaradı, büyük bir kısmına engel olduk. Paşa durup dinlemeden her tarafı dolaşüyor, kurmay subaylarına emirler veriyor ve birlikleri tekrar ön saflara sürüyor. Redifler sürünerek kayalıkların ve fundalıkların arkasından meydana çıkıyor. Herkesin morali hava koşullarından, kötü giyecekten, özellikle berbat ayakkabıdan ve günlerden beri süregelen açlıktan dolayı çökmüş durumda. Yeteneksiz subaylara teslim edilmiş olan bu talihsizler, taarruzun ilk anlarında düzensiz ve hesapsız ateşle tüm mermileri harcayıp tüketmişlerdi. Bir taburda mesela sadece 200 usta asker var. Yedek cephe henüz gelmedi ve bir tabur ilerleyen birlikleri de beraberinde sürükleyerek geri çekilmeye başladı. Henüz bir şey kaybedilmiş değil. Düşman durumumuzun farkında değil gibi gözüküyor. Bulgar tarafındaki kötü yol koşullarından düşman topçu birliklerini getirememiş. Biz ilerliyoruz. Harekât yollarımız parçalanmış arabalar ve "Krupp" marka cephe sandıklarıyla tıkalı...Topçular sakin ve görevlerini yerine getiriyorlar. Cephe yetersizliği tekrar baş gösterdi. Batağa saplanmış arabalardaki

¹⁰⁰⁵ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat*, s.334.

¹⁰⁰⁶ Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü*, s.18.

¹⁰⁰⁷ Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü*, s.24-27.

fişek sandıklarını hizmet erlerine taşıtmayı önerdim. Islak sandıkları açmak imkânsızdı, kapaklar nemden şişmiş, çiviler sökülüyor, sanki kaynak yapılmış! Redifler tekrar geri kaçmaya başladılar. 11'de kumandan topçuların bir kısmını sağ kanadımızın gerisindeki tepede bulunan korunaklı mevziye yerleştirdi. Vakit daraldı. Kimsede dayanma gücü kalmadı. Yazık!...Etraf asker kayıyor. Top ve yük arabaları yolları tıkamış. Hıristiyan köylüler pencerelerden subaylara ateş ediyor. Gürültü ve karışıklık anlatılacak gibi değil...".

Osmanlıların çok fazla direniş göstermediği Yunanlılar, güney Makedonya içlerinden ilerleyerek öncü Bulgar ordusunun yetişmesine bir gün kala 8 Kasım'da büyük liman şehri Selanik'i ele geçirdi. Aralık 1912'de Osmanlı denetiminde kalmış bölgeler İşkodra, Yanya ve Edirne'ydi ve bunlar da kuşatılmış durumdaydı. Sadece iki ay süren çatışmalar sonunda hemen hemen bütün Osmanlı Avrupa'sı kaybedildi. 1913 yılının Nisan ayında bu üç kent de düşmüştü: Yanya 5 Mart'ta Yunanlıların eline geçti. Osmanlı ordusu sadece Edirne'de Şükrü Paşa'nın kişisel gayretleriyle direniş gösterdiyse de şehir 26 Mart 1913 günü düştü ve Bulgarların eline geçti. İşkodra da 22 Nisan'da Karadağlılara terk edildi.¹⁰⁰⁸ Bu gelişmeler, Balkanları tekrar ilgi odağı hâline getirdi. Rusya, Büyük Devletlere başvurarak duruma müdahale etmelerini istedi. Çünkü Ruslar Edirne'nin düşmesinden sonra Bulgarların İstanbul'u almak için teşebbüse geçmelerinden endişe duymaya başladı. Bunu önlemek isteyen Rusya, Bulgarlara barış görüşmelerinde destek sözü verdi.¹⁰⁰⁹

Çatalca hattı, Bulgar saldırılarına karşı direnerek Osmanlı başkentini

¹⁰⁰⁸ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, 4. Baskı, İnkılâp, İstanbul 1998, s. 147.

¹⁰⁰⁹ Sevilya Aslanova, *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917)*, İlkim Ozan Yayınları, Antalya 2011, s. 75. Rusya, Bulgar ilerleyişi karşısında Boğazlara filosunu göndermeyi düşünmüş, ancak bunu diğer devletlerin onay ve desteğini almadan yapmanın mümkün olmadığını anlayıp vazgeçmiştir. Öte yandan Boğazların el değiştireceği endişesine kapılan Rus Dışişleri Bakanı Sazonov, Bulgar hükümetine başvurarak Çatalca mevzilerine saldırmaktan vazgeçmeleri uyarısında bulundu. Bunun karşılığında ise Bulgaristan'a askeri yardımda bulunmayı ve 1912 tarihli Sırp-Bulgar anlaşmasına itiraz etmeyeceklerini vaat etti. Çünkü 1912 yılına gelindiğinde Rus dış politikasının temel prensibi Boğazlar Sorunu'nun çözümünü temin etmektir. Zira Rus ekonomisinin gücü Boğazlarla doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle Boğazların bir başka devletin eline geçmesi ihtimali Ruslar için büyük bir kâbustu. Bkz. Aynı eser, s.138, 146.

kurtardı. Müttefik Balkan ülkeleri arasındaki bölünme ve bundan dolayı çıkan İkinci Balkan Savaşı Osmanlılara, kaybettikleri topraklardan küçük bir bölümünü kurtarma imkânı verdi. Bulgaristan'a karşı Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan'ın ve sonra bir de Romanya'nın savaşmaya başladığı dönemde, Osmanlı orduları, Edirne ve Kırklareli olmak üzere Doğu Trakya'yı kurtardı.¹⁰¹⁰

Bulgar saldırıları neticesinde büyük korku ve panik yaşayan Türk, Rum, Slav, Ermeni ve Musevî halk kaçışmaya başladı. Bulgarlar tarafından Müslümanlara uygulanan zulüm ve yıkımın boyutları insanlık dışıydı. Rodop ve Batı Trakya 1913 yılında Bulgar egemenliğine girdiğinde Müslüman köyleri büyük ölçüde yıkıldı. 23 Mart 1913 tarihli raporda piskopos N. Saev, katliamın boyutunun kaba bir sayı dahi verilemeyecek kadar büyük olduğunu itiraf eder. Buna göre Bulgar ordusu Ağa Çelebi'deki 1.100 haneli yedi köyü ve Dedeagaç'taki 300 haneli on köyü yıktı. En çok tahrip olan yerlerden biri de Devlen bölgesiydi. Orada 33 Müslüman köyünde 3970 hane bulunmaktaydı. Savaşın ilk günlerinde bunlar tamamen veya kısmen Bulgar ordusu tarafından yakıldı. Bu benzeri görülmemiş imha operasyonunun görünürdeki sebebi Timraş'ın bir avuç köyünde direniş emareleri gösterilmesiydi. Bunu bir bahane sayan 21. Piyade Alayı, 9. Provddiv Alayı ve 2. Ordu 1. Tugayı direnişi sert bir şekilde bastırarak bölge halkına aralıksız zulüm uyguladı. Zulümleri Batak'tan gelen özel bir birlik yapmaktaydı.¹⁰¹¹

Savaşın Kaybedilmesinin Sebepleri

Balkan Savaşları öncesinde ve sonrasında Osmanlı ordusunda yaşananlar savaşın gidişatını önemli ölçüde etkiledi. Abdülhamit döneminden kalma subaylar alaylı oldukları gerekçesiyle emekliye sevk edildi. Bunda Kamil Paşa hükümetinin Balkan devletlerinden İngiltere vasıtasıyla harp olmayacağına dair teminat almasının da rolü vardı.¹⁰¹² Ancak

¹⁰¹⁰ McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s. 147.

¹⁰¹¹ Tetsuya Sahara, "Zulüm, Direniş ve İşbirliği: Balkan Savaşları Sırasında Güney Balkanlar'da Türk-Bulgar İlişkileri", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, s.270-271. Balkan Savaşları sırasında Müslümanların uğradığı kıyım ve baskı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, s.150-172.

¹⁰¹² Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, s. 385.

120 taburdan oluşan Nizamiye askerlerinin terhis edilmesi felakete sonuçlandı.¹⁰¹³ Çünkü bu ordunun yerine yenisi koyulamadan savaş çıktı. Seferberlik ilan edildiyse de yeni bir ordu toplamak mümkün olmadı. Başlangıçta gayrimüslimler de dörtte bir oranında orduya çağrılmış, ancak daha sonra bunun birtakım sakıncaları olabileceği dikkate alınarak bu oran onda bire düşürülmüştü.¹⁰¹⁴ Bu sakıncaların başında gayrimüslim unsurların, askerleri kaçırmaya ve isyana teşvik edip casusluk yapmaları geliyordu.¹⁰¹⁵ Bu tespit hem Osmanlı yetkilileri hem de Bokayev, Wagner¹⁰¹⁶ gibi Osmanlı karşıtlığıyla bilinen yazarlar tarafından yapılmıştı. Fevzi Çakmak ise bu durumu, geleneklerde yer almamasına ve gayrimüslim unsurların “zıt ülkülü” olmasına bağlamaktaydı.¹⁰¹⁷ Gerçekten de Bulgar ordusunda çok farklı ırklardan unsurlar Osmanlı Devleti’ne karşı canhıraş bir şekilde savaştı. Rus gönüllülerin Bulgaristan’a savaşmak üzere gittiği haberleri gazetelerde yer almaya başladı.¹⁰¹⁸ Bulgar ordusunun kıyafetlerinin Rus ordusununkini andırmasının yanında Bulgar ordusunda çok sayıda Rus gönüllü savaştı. Öte yandan Balkan savaşları sırasında ele geçirilen düşman silahları arasında çok sayıda Rus yapımı tüfek olması da dikkat çekicidir.¹⁰¹⁹ Bulgar ordusunda

¹⁰¹³ Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, s. 57; Öztürkçü, *Süleyman Nazif İttihat*, s.77.

¹⁰¹⁴ Gayrimüslim unsurların askere alınmaları Müslüman askerlerin pek hoşuna gitmemekteydi. Bu konuyla ilgili olarak Erzurum’da meydana gelen olaylarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.708; HA BA Konstantinopol 414 Z.3/P, cilt V(1910-1913), s.3544-3549’dan *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A.

¹⁰¹⁵ Osmanlı arşiv kayıtlarında düşman tarafına firar ettiği ya da casusluk yaptığı için yargılanan şahıslara dair çok sayıda belgeye rastlamak mümkündür. Örneğin bkz. ATASE. BLH. Dosya: 301 Klasör: 4 Fhrist: 004-01-017. Balkan Savaşı sırasında orduda tabip olarak görevlendirilen Rıza Nur, Türk ordusunda yer alan gayrimüslim unsurların askerlerin kaçıp ordunun dağılmasında büyük rol oynadığını, istibdat döneminde gayrimüslim unsurların askere alınmamasının sebebinin bu savaşta yaşanan acı tecrübelerle çok iyi anlaşıldığını ifade eder. Bkz. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, s. 386.

¹⁰¹⁶ Wagner, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ordusunda görevli zabıtlardendir. Balkan Savaşları sırasında Reichspost gazetesinin savaş muhabiri olarak görev yapmış, daha sonra anılarını kitap olarak yayınlamış ve bu kitap dönemin Türkçesine çevrilmiştir. Bkz. H. Wagner, *Balkan Muharebeleri ve Bulgar Ordusunun Muzafferiyetine Doğru*, ter. Mülazım-ı Sani Said, İstanbul 1331.

¹⁰¹⁷ Fevzi Çakmak, *Garbî Rumeli’nin Suret-i Ziyâi ve Garb Cephesi*, İstanbul, ty. , s.21. Eserin orijinal metninden alınan fotokopisini tarafıma veren Prof Dr. Nuri Yavuz’a teşekkür ederim. Öte yandan bu eser Mareşal Fevzi Çakmak’ın Harp Akademisi’nde verdiği konferans metni olup transkribe Ahmet Tetik tarafından yapılmıştır. Bkz. Ahmet Tetik, *Batı Rumeli’yi Nasıl Kaybettik?*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2011.

¹⁰¹⁸ *Tasvir-i Efkar*, Numara: 558, 15 Teşrinievvel 1912.

¹⁰¹⁹ Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü*, s. 47.

Osmanlı vatandaşlarının da görev alması ve savaşın başlamasından itibaren mevcut ordunun bir kısmının firar etmesi yenilgide önemli bir etken oldu.¹⁰²⁰ Ermeni askerler münferit olarak firar etmelerinin yanı sıra bölük hâlinde de düşman tarafına geçti.¹⁰²¹ Bozgunun bir diğer sebebi de firar edenler arasında Müslüman askerlerin de bulunmasıydı.¹⁰²²

Savaşın kaybedilmesinin en büyük sebebi hiç şüphesiz planlama hatası ve yanlış hesap yapılmasıydı. Herşeyden önce Osmanlı ordusunun uygulamaya koyduğu bir savaş planı yoktu ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa savunma savaşında bile aksaklıklar yaşayacak bir orduyu taarruza yönlendirmişti. Cephelelere sevk edilmekte olan birliklerin kadroları noksan ve sınıfları karmakarışık bir vaziyetteydi. Bu askerlerden bir kısmı üniformadan yoksun ve köylü kıyafetinde, bir kısmı doğru dürüst kıyafetten yoksun durumdaydı. Silah ve teçizat noksandı veya bunlar olması gereken yerlere nakledilememişti. Silahların büyük kısmı çok eski ve işlevsizdi. Ordunun levazımat hizmetleri karşılanamadığından ilk günden itibaren açık görülmüştü. Ülke içinde askerî araçların hareket edebileceği karayolu yoktu, demiryolları da çok yetersizdi. Üstelik Osmanlı ordusu dört yönde birden savaşmak zorundaydı. Ama asker mevcudu Balkan devletlerinin asker sayısının yarısı kadardı.¹⁰²³

Savaşın çok kısa bir zamanda Osmanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlandığını gören Hochwächter, şaşkınlığını “*Savaş tarihinde benzer*

¹⁰²⁰ ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006-06; ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006-07-02; Cephane taburuna mensupken firar eden bazı askerlerin isimlerinin bulunduğu cetveller için bkz. ATASE. BLH. Dosya: 460 Klasör: 1 Fhrist: 001-02a; ATASE. BLH. Dosya: 460 Klasör: 1 Fhrist: 001-03; ATASE. BLH. Dosya: 460 Klasör: 1 Fhrist: 001a; Nuray Özdemir, “Balkan Savaşı’nda Bir Demiryolcu: Behiç (Erkin) Bey”, *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, s.655.

¹⁰²¹ 63. Alaydan Sırp ordusuna geçen Ermeni askerler için bkz. ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 007-19. Düşman tarafına silahlı veya silahsız olarak geçen o kadar çok asker vardı ki Osmanlı makamları için bu konu başlı başına bir uğraş sebebi oldu. Bu konuda Osmanlı Askerî Arşivi’nde çok sayıda yazışma örneği vardır. Mesela jandarma ve ahaliden 70 kişilik bir firarî grubunun yakalanması ve bundan sonra izlenecek yol hakkında 6. Kolordu Komutanı Halit Paşa’nın Binbaşı Cafer Tayyar Bey’e 29 Mart 1913 tarihli emri için bkz. ATASE. BLH. Dosya: 750 Klasör: 1 Fhrist: 007.

¹⁰²² Yanya’da yaşanan firarlar için bkz. ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006-01, 01a; ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006-02.

¹⁰²³ Altay Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu*, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul 2014, s. 176-177.

olaylar var mı?” diye sorarak dile getiriyor ve şu şekilde devam ediyor:¹⁰²⁴
 “Önemsiz kayıplar ve 7. Tümen’in başarısından sonra savaşmadan çözülmüş bir ordu. Bizi daha neler bekliyor?...İstasyonda durum korkunç. Herkes kaçıyor, çoluk çocuklarıyla birlikte manda arabalarıyla uzun kafileler hâlinde hat boyunca veya aşağıya Rodosto’ya (Tekirdağ) doğru gidiyorlar. Köyleri yakılmış...Yersiz yurtsuz yollara düşüp kargaşayı daha da artırıyorlar. Fecaat ve sefalet var her yanda; çocuklar yarı çıplak, kadınlar yalınayak çamurda yürüyor...Herkes sadece kendini kurtarmayı düşünüyor...Askerler ve yerli halk vagonların tepesine oturmuş. Devamlı tren kazası haberleri geliyor...”

Bulgar Ordusunda Savaşan Osmanlı Vatandaşları

Balkanlarda yaşayan Taşnaklar, bağımsız Romanya ve Bulgaristan’ın baskısına karşı gönüllü taburlar oluşturdu. Osmanlı topraklarında ise Hınçak ve Taşnak partilerine üye pek çok kişi Bulgar ve Sırp ordularına gönüllü asker olarak yazıldı.¹⁰²⁵ Meşrutiyetçi görüntüsüne rağmen Taşnak Partisi, Antranik ve Karekin Nijdeh öncülüğünde gönüllü Ermeni taburlarının oluşturulmasına göz yumdu. Avusturya-Macaristan Trabzon Konsolosu Móricz’in Dışişleri Bakanı Berchtold’a gönderdiği 5 Eylül 1913 tarihli rapora göre Bulgarlarla bazı Ermeni ileri gelenleri daha savaş başlamadan önce aralarında bir gizli anlaşma yaparak “Türklerin Bulgaristan’a karşı başarılı olması durumunda Bulgarlar Ermenistan’da (Doğu Anadolu) bir ayaklanma organize edeceklerdi.” Bulgaristan buna rağmen ordusunda bir Ermeni lejyonu kurmakla yetindi.¹⁰²⁶

Savaşın başlamasından sonra Trakya ve Makedonya halkından bazı kişiler de Bulgar Genelkurmayı’na başvurarak gönüllü asker olma isteğini

¹⁰²⁴ Hochwächter, *Balkan Savaşı Günlüğü*, s. 28-29.

¹⁰²⁵ Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İtilah Terakki*, s.109, 190-191.

¹⁰²⁶ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.861; HA PA XXXVIII 361 Z. 109/P, cilt V(1910-1913), s.4180-4181’den *Avusturya-Macaristan*, cilt V-B. Ermenilerin özellikle Taşnakların Bulgarlarla işbirliği komitenin kurulduğu yıllara kadar gider. 1898 yılında Taşnak Komitesi’nin Balkanlardaki temsilcisi Filibe Okulu Müdürü Rosdom, Ermeni-Makedon ittifakını kurdu. Taşnakların Türkiye’de yapacakları eylemlerde kullanacakları bombalar Bulgarlar tarafından hazırlanmış, Türk-Bulgar sınırında açılan gizli bir askerî okulda Bulgar ordusunda Yüzbaşı rütbesiyle görev yapan Bogosyan’ın gözetiminde yetişen birçok Ermeni Anadolu’da gerçekleştirilen eylemlerde görevlendirilmişlerdir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. İter, *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler’in*, s.19-20.

bildirdi. Bulgaristan Genelkurmay Başkanı İvan Fiçev, uzun yıllar Makedonya ve Edirne’nin Osmanlı Devleti’nden koparılması için çalışıp silahlı çeteler kuran Makedon-Edirne Üst Komite liderlerinden Yarbay Aleksandır Protogerov ile Binbaşı Petır Dırvingov’a, gönüllülerden oluşacak birlikleri “Makedono-Odrinsko Opılçenie” birlikleri adı altında toplamalarını emretti. Bulgaristan’ın seferberlik ilân etmesinin hemen ardından binlerce Osmanlı vatandaşı Ermeni de, başta Doğu Anadolu olmak üzere birçok bölgeden Bulgaristan’a gelmek istemiş ancak sınırın iyi korunması sebebiyle bunlardan çoğu sınırı geçemeyip geri dönmüştür. Buna rağmen Balkan Savaşı sırasında başta Antranik Ozanyan olmak üzere birçok Ermeni çeteci, Bulgaristan’da barınarak Bulgar ordusuna hizmet etti. 1911’de Doğu Anadolu’dan Bulgaristan’a gelen Antranik, Varna’nın Galata Köyü’nde ikamet ederek evini silah ve bomba imalathanesine çevirdi. Antranik, Varna’da kaldığı dönemlerde zaman zaman Sofya’ya, oradan da Fransa, Belçika ve İngiltere’ye gidip silah tedarik etmeye çalıştı.¹⁰²⁷ Bulgaristan’da seferberlik ilan edilmesinden sonra Antranik liderliğindeki bazı Ermeniler¹⁰²⁸ Yarbay Aleksandır Protogerov’a başvurarak savaşta Bulgar ordusunda yer alma isteklerini bildirdiler. Sadece Rusçuk’tan 60 Ermeni, Bulgar ordusuna gönüllü olmak için başvurdu.¹⁰²⁹ Yarbay Protogerov, Ermeni grubun taleplerini hemen kabul etti ve onları Sofya’daki Kız Lisesi binasına yerleştirdi. Protogerov, Antranik ve Nahçıvan’dan gelen Ermeni yedek Teğmen Karekin Nijdeh’i bir Ermeni Taburu oluşturmaları için görevlendirdi. Bu tabura gönüllü Ermenilerin en genç ve güçlüleri seçildi. Tabur, 8 Ekim’de kuruldu ve 16 Ekim’de 12. Kırklareli Taburu’nun emrine verildi.¹⁰³⁰

Bulgaristan’daki gönüllü Ermeni birliğinde kaç gönüllü olduğu konusunda kaynaklarda farklı sayılar verilmektedir. Troçki, birlikte değişik meslek gruplarından, yaşları 19 ila 45 arasında değişen toplam 230 kişiden

¹⁰²⁷ Bülent Yıldırım, “I. Balkan Savaşı’nda Bulgaristan Ordusu’nda Taşnak Komitecisi Antranik Ozanyan ve Faaliyetleri”, *Uluslararası Balkan Sempozyumu Balkan Savaşlarının 100.Yılı Bildiriler*, İstanbul 2012, s. 282.

¹⁰²⁸ Gönüllü Ermenilerin büyük kısmının 1890’lı yıllarda Anadolu’dan Varna dolaylarına göç eden Ermeniler olduğu hakkında bkz. Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, Pérî Yay., İstanbul 2003, s.151.

¹⁰²⁹ Yıldırım, *I. Balkan Savaşı’nda Bulgaristan*, s.283.

¹⁰³⁰ Suzan Ertürk, “I. Balkan Savaşı’nda Bulgar Ordusundaki Anadolu Ermenileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2 (Kış 2012), s.123.

bahsederken¹⁰³¹ gönüllü birliğini kuran Antranik, birliğindeki asker sayısını 273 olarak vermekte ve en yakın yardımcılarını Torkom, Nijdeh ve Aramyan olarak göstermektedir.¹⁰³² Bu taburda yer alan Ermeni gönüllü askerlerinin sayısının 275 ile 330 arasında olduğunu tahmin edenler olması taburun Trakya'ya doğru ilerlerken sayısının daha da artmasından kaynaklanmış olabileceği izlenimi uyandırmaktadır. Ermeniler, bu taburun dışında farklı isimlerle anılan gönüllü tabur ve çetelerde de görev aldı.¹⁰³³

Veliko Tırnovo Askerî Arşivi'nde yapılan araştırmalarda Balkan Savaşı sırasında Bulgar ordusunda görev yapan bazı Ermeni gönüllüler ile ilgili kayıtlar ortaya çıkarılmıştır. Bulgar ordusunda görev yapan Ermenilerden çoğu Anadolu kökenli olup bunlardan bir kısmı Bulgaristan'da ikamet ederken bir kısmı da savaş öncesi veya savaş sırasında Bulgar ordusuna dâhil olmuşlardır. Değişik tabur ya da çetelerde görev yapan gönüllüler arasında Romanya, Rusya ve İran'dan gelenler de vardı. Orduya alınan Ermenilerin çoğu zanaatkâr ve işçi olmak üzere değişik mesleklere mensuptu.¹⁰³⁴

Savaşın önce Ermeni gönüllülere Sofya şehir meydanında askerî eğitim verildi. Ermeniler, Bulgar ordusuna maddi destek sağlamak amacıyla da örgütlenerek bunun için ayrı bir komite kurdu. Komitenin çalışmaları sonucunda Rusya ve diğer bölgelerde yaşayan Ermeniler Bulgar ordusuna para ve silah yardımında bulundu. Gönüllü Ermeni askerler, hazırlıklarını tamamladıktan sonra II. Aleksandr'ın mezarını ziyaret edip bir de hatıra fotoğrafı çektirdiler. Bulgaristan'daki Ermeni kolonisi de gönüllüleri çiçekler, şarkılar ve sevgi gösterileriyle uğurladı. Antranik bu sırada yaptığı konuşmada, "*Benim tek amacım ve idealim var; o da bizim bu çok eski düşmanımıza vurmaktır!*" diyerek bu savaşta Ermenilerin Bulgaristan'ın dördüncü müttefiki olduğunu söyledi. Karekin Nijdeh ise yaptığı konuşmada

¹⁰³¹ Troçki, *Balkan Savaşları*, s.361.

¹⁰³² Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.152. Troçki, Ermeni Gönüllü Birliği'nden ayrı olarak onlarla birlikte yola çıkan ve geri hizmetlerde görevli 30 kişi ve ayrıca dört sıhhiyeci ile yolda birliğe katılacağından bahsettiği Osmanlı vatandaşı bir doktordan bahsetmektedir. Bu durumda birliğin toplam sayısı 265 civarındadır. Bkz. Troçki, *Balkan Savaşları*, s.363-364. Birliğin sayısının 275 olduğu hakkında bkz. Yıldırım, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan*, s.283.

¹⁰³³ Ertürk, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgar*, s.123-124. Krş. Troçki, *Balkan Savaşları*, s.362.

¹⁰³⁴ Ertürk, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgar*, s.126. Ayrıca bu birlikte görev alan gönüllülerin kimlik bilgileri için bkz. Aynı yer, s. 127-139.

"*Tiranlara karşı kalplerinde sönmek bilmeyen bir kin ve intikam ateşi yandığını ve esaret altında yaşamamak için tiranla bomba ve kurşunun dilinden konuşmak gerektiğini...*" ifade etti.¹⁰³⁵ Troçki, Ermeni Gönüllü Birliği'nin, cepheye kendi sivil kıyafetleriyle ve kendi silahlarıyla katıldığı, sadece komutanları Karekin'in üniforma giydiği bilgisini verirken¹⁰³⁶ diğer kaynaklarda Sofya'dan yola çıkan bölüğe Tarnovo-Seymen* İstasyonu'nda silah ve mühimmat dağıtıldığı bilgisi yer almaktadır.¹⁰³⁷

Bulgar gazeteci Radev'in belirttiğine göre; 20. Kırklareli müfrezesinin bir bölüğünün tamamı Osmanlı tebaası Ermenilerden oluşmaktaydı.¹⁰³⁸ Bulgar ordusuyla beraber Sofya'dan güneye doğru ilerlemeye başlayan Ermeniler, ilk olarak Mestanlı'da, daha sonra Uzun Hamitler ve Balkan Türesi'nde Türk askerine karşı savaştılar. 7 Kasım'da gönüllü Ermenilerin de bulunduğu Bulgar kuvvetleri geri çekilen Türk birliklerini takip ederek Gümülcine'ye girdi. Ermeni gönüllüler, buradaki Ermeni halk ve din adamları tarafından coşkuyla karşılanıp 80 ailenin yaşadığı Ermeni Mahallesi'ne yerleştirildiler. Bu sırada Fere'nin Kuzeydoğu'sundaki Merhamlı Köyü civarında Bulgar ordusu, Yaver Paşa komutasındaki Türk ordusunu bozguna uğratarak Paşayı esir aldı. General Geneff kumandasındaki aralarında Ermenilerin de bulunduğu gönüllülerin birliği Paşanın teslim olmasından daha sonra bölgeye geldi.¹⁰³⁹ Bundan sonra Ermeniler, Dimetoka ve Keşan'a doğru yola çıktı. Bölgedeki yerli Ermeniler de gönüllü Ermeni Taburu için giyecek ve yiyecek hazırladı. Ermeni Taburu, Marmara kıyısındaki bir Rum köyü olan Pandos'a ulaştıktan sonra Marmara kıyılarının muhafazası için görevlendirildi. Bu sırada Tekirdağ'daki Ermeni halkı, Bulgar ordusu ve Ermeni gönüllüleri davet edip kendilerini ağırlamak

¹⁰³⁵ Ertürk, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgar*, s.124. Krş. Troçki, *Balkan Savaşları*, s.364-365.

¹⁰³⁶ Troçki, *Balkan Savaşları*, s.362.

*Bugünkü Maritsa şehri.

¹⁰³⁷ Yıldırım, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan*, s. 283.

¹⁰³⁸ Ayşe Kayapınar, "Bulgarların Balkan Savaşlarına Bakışı: Dodov'un Günlüğü ve Radev'in Hatıratı", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, s.436.

¹⁰³⁹ Bazı kaynaklarda Ermeni bölüğünün Türk ordusunun mağlup edilmesinde çok büyük rolü olduğu hatta neredeyse 15'er kişilik iki bölükle 10000 kişiden oluşan Yaver Paşa kuvvetlerini tek başına yenecek kadar büyük kahramanlık gösterdiği iddiasındadır. Bkz. Ertürk, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgar*, s.125. Hâlbuki Bulgar ve Türk kaynaklarında Antranik ve bölüğünün böyle bir başarısı olduğu hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bkz. Yıldırım, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan*, s. 285.

istediklerini bildirince önde Aleksandır Protogerov, arkasından gelen Antranik ve askerleriyle beraber 6 Ocak 1913'te şehre girdi. Tekirdağ'ın Ermeni halkı büyük bir coşkuyla Antranik'in elini öptü. Tekirdağ'da Bulgar Ordusu; aralarında şehrin Ermeni Rubani lideri Aslanyan, Antranik, eski gönüllülerden Hugas, yedek teğmen Nijdeh, Çavuş Ohannes, Doktor Arşak gibi isimlerin de bulunduğu kişilere görkemli bir ziyafet verdi. Yemek sırasında Aslanyan kadehini Bulgar ordusuna kaldırdı. Burada bazı Ermenilere Cesaret Haçı Madalyası dağıtılırken Protogerov Bulgar hükümeti adına Askerî Cesaret Altın Haçını Antranik'in göğsüne taktı. Komutan Şumi Maritsa da Bulgar Ulusal Marşı eşliğinde Antranik'in göğsüne "*Balkanlar Kahramanı*" madalyasını taktı. Bu sırada törene katılanların coşkusu hat safhadaydı.¹⁰⁴⁰ Rus Kızıl Haç'ı da Ermenilere askerî kıyafetler gönderdi. Bu kıyafetleri tamamlamak üzere takılan şapkalarda hürriyet bayrağı taşıyan Bulgar Kartalı arması vardı.¹⁰⁴¹ Öte yandan taburların Edirne'ye yola çıkacağı sırada 50 civarında Ermeni çocuk, Karekin Nijdeh'e yönelerek kendilerinin de savaşa katılmak istediklerini ve silah verilmesini talep etmişlerdir.¹⁰⁴²

Troçki, Kasım ayının sonlarında, Sofya'da Ermeni birliğinden 20 civarında yaralı gördüğünü belirterek bunların bir deri bir kemik kalacak kadar zayıf çökmüş bir görüntüde olduklarından ve vücutlarında kalıcı hasar bırakan ağır yaralar aldıklarından bahseder ve yaralıların kendisine şu bilgileri aktardığını kaydeder:¹⁰⁴³

"İşimiz orada çok çetindi. Gerçi düğüne gitmediğimizin farkındaydık, ama bu kadar güç olacağını da beklemiyorduk. Yürüye yürüye sekizinci gün Tırnovacık'a vardık. Orada bize Mannlicher süngünlü tüfekleri dağıttılar. Sonra bizi Makedon Lejyonu ile birlikte Kırçali'ye yolladılar. Orada 24 saat nişan talimi yaptık, ardından da Türk sınırını geçtik. Her taraf boşaltılmıştı. Köyler yakılmış, sığırlar başıboş dolaşıyordu. Biz de etrafta ateşe verdik. Rastladığımız Türkleri sorguya çektikten sonra casus olabilecekleri için öldürdük...Düzenli birliklerle beraber, Yaver Paşaya karşı yürütülen harekâta katıldık. Çarpışma esnasında korkmadım. Daha

¹⁰⁴⁰ Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.152-153.

¹⁰⁴¹ Yıldırım, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan*, s. 285.

¹⁰⁴² Ertürk, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgar*, s. 125-126. Krş. Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.153.

¹⁰⁴³ Troçki, *Balkan Savaşları*, s.365-367.

önce de ölüm görmüştüm. Kürtler, anamı babamı gözlerimin önünde paramparça etmişlerdi. İçimizde korkudan öleceğini sandığımız kimseler vardı, gelgelelim kahramanlar gibi hareket ettiler. Rodostolu o çocuk, ön safta en tehlikeli yerlerde savaştı, ileri mevzilerde yemeden içmeden 15 saat dayandı...".

Türk ordusu Edirne'yi Bulgarlardan geri almak için çalışmaktaydı. Enver Paşa'nın 10 bin kişilik bir kuvvetle Şarköy'ü geri alması üzerine 28 Ocak 1913'te General Geneff, Ermeni gönüllülere Şarköy yakınlarındaki stratejik öneme sahip Şterna Köyü'nü almaları talimatını verdi. Ermeniler bu görevi yerine getirdikten başka Şarköy civarındaki köylere de devriyeler gönderdi. Böylece Türk ordusunun Şarköy'den karaya asker çıkarma planları sonuçsuz bırakıldı. Bundan sonra Ermeniler, tekrar Marmara kıyılarındaki pozisyonlarını alarak buradaki devriye görevlerini sürdürdü.¹⁰⁴⁴ Ermeni Gönüllü Birliği, 22 Nisan 1913'te Şarköy'den ayrılıp Makedonya'ya doğru yola çıktı. Londra Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından 30 Mayıs 1913'te Koçani kasabasında silahlarını teslim ederek yapılan törenin ardından Sofya'ya döndü.¹⁰⁴⁵

Ermeniler, I. Balkan Savaşı'nda Bulgarları bile hayrete düşüren büyük bir şevkle savaştı. Bu yüzden Bulgaristan, başta Antranik olmak üzere Bulgar ordusunda savaşan Ermenilere savaş sonrasında Bulgar tebaalığı verdi. Bulgaristan Ermenilerin ikinci vatani hâline geldi. Ayrıca Antranik'e teğmen unvanı tevcih edilerek bir de maaş bağlandı. Gönüllü taburların başı General Geneff, savaşın bitiminde şunları söylemiştir: "*Ermenistan, yabancı bir dava uğruna ölmeye hazır bu oğulları sayesinde yakın bir gelecekte kalıcı ve mutlu bir özgürlüğe kavuşacağına emin olabilir.*" Dünya savaşının çıkmasından sonra Bulgaristan'da ikamet eden Ermenilerden bazıları Kafkaslara giderek Rus ordusuna katılmış ve başta Erzurum olmak üzere Doğu Anadolu'da Osmanlı ordularına karşı savaşmışlardır.¹⁰⁴⁶

Ermeni Gönüllü Birliği, Bulgar çetecileriyle beraber güzergâhlarında bulunan Müslümanların can, mal ve ırzlarına tecavüz edip camileri kiliseye

¹⁰⁴⁴ Ertürk, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgar*, s.126.

¹⁰⁴⁵ Yıldırım, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan*, s. 286.

¹⁰⁴⁶ Ertürk, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgar*, s.126. Antranik'in Bulgar devletinden 600 Frank maaş almasıyla ilgili olarak bkz. Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.154.

çevirdiler ve Balkanların Müslümanlardan temizlenmesi için ne gerekiyorsa yaptılar.¹⁰⁴⁷ Bütün bunlarda Trakya'da yaşayan gayrimüslim Osmanlı tebaasının da yer alması Müslüman halkı derinden yaralamıştı. Ancak Sırbistan ve Yunanistan'ın Bulgaristan'a savaş açmasıyla Osmanlı kuvvetleri Temmuz 1913'te Edirne'yi yeniden ele geçirdi. Müslüman ahalinin tekrar evine dönmesiyle daha önce eşya ve mallarını gasp eden gayrimüslimlere karşı öfke duyup mallarını tekrar almaya çalışmasıyla bölgede karışıklık çıkacağına anlaşılmaya üzerine hükümet Trakya'da örfi idare ilan etti. Hükümet ahalinin, daha önce kendilerine kötülük yapanları cezalandırmasından çekinerek suçluları belirledi ve yeni kurulan Divan-ı Harbi Örfî'ye sevk etti. 1824 kişiden oluşan suçlular kısa sürede yargılandı. Sonuçta; Osmanlı askerlerini öldüren ve mallarını yağmalayan, casusluk yapan, Yunan ve Bulgar ordusuna gönüllü olarak katılan, Yunan ordusuyla beraber adaları işgal eden ve Müslümanları katledenlere idam; zabıtlarla askerlerin yerini ihbar edenlere 15 sene kürek; Bulgar ordusuna kılavuzluk yapanlara 10 sene kürek; yağma, ihrak (yakma), gasp, adam öldürme ve yaralama suçu işleyenlere suçun derecesine göre 3-15 yıl arası kürek veya hapis; adi suçlar ve tecavüze idam veya 10 seneye kadar kürek; komitelere katılıp adam öldürenlere idam; camilere saldıranlara üç sene kürek ve çalıntı malları satın alanlara 6 ay hapis cezası verildi.¹⁰⁴⁸ Ancak savaşın sonunda Yunanistan ve Bulgaristan ile imzalanan anlaşmalarda yer alan hükümler ve 1 Ocak 1914 tarihinde çıkan İrade ile tecavüz ve adi suçlar işleyenlerin dışında kalan tüm siyasî suçlular için genel af ilan edildi.¹⁰⁴⁹

Osmanlı ordusundan Bulgar ordusuna firar eden gayrimüslim askerler, savaş bittikten sonra da düşmanca davranışlarına Bulgaristan ve Makedonya'da kurulmuş olan komitelerde görev alarak devam etti.¹⁰⁵⁰

Osmanlı Ordusundaki Gayrimüslim Askerlerin Durumu

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Ermeniler askerlik yapma

¹⁰⁴⁷ Yıldırım, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan*, s. 287.

¹⁰⁴⁸ Ahmet Efiloğlu, "Balkan Savaşında Bulgar ve Yunan Ordularıyla İşbirliği Yapan Rum, Bulgar ve Ermenilere Genel Af İlanı ve Affın Uygulanışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2011, İstanbul 2012, s.51.

¹⁰⁴⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Efiloğlu, *Balkan Savaşında Bulgar*, s.55-68.

¹⁰⁵⁰ Bu komitelerin üyelerinin bir toplantı için Edirne vilayetinden geçeceklerine dair 10 Temmuz 1913 tarihli istihbarat raporu için bkz. ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist:004-27, 28.

konusunda eskiye oranla daha istekli davrandılar. Ermeni mebuslar parlamentoda yaptıkları konuşmalarda gayrimüslimlerin de askere alınması gerektiğini ifade ettiler. Gayrimüslimler Balkan Savaşları'nda Osmanlı ordusunda er ve erbaş olarak görevlendirildi. Tam seferberlik hâlinde Osmanlı ordusu çok büyüktü. Fakat seferberlik son derece yavaş ve tamamlanması dört-beş ay sürebiliyordu. 1912 seferberliği Osmanlı ordusunun yapısal zayıflıklarının hepsini gösterdi. 1912 yılı seferberliğinde yolların yetersizliği, orduların ihtiyatları bünyelerine katma, donatma ve besleme konusunda yaşadıkları karışıklık ve yetersizliklerden dolayı çok yavaş yol alındı.¹⁰⁵¹ Hatta ülkenin bazı bölgeleri seferberliğe dâhil edilmedi. Mesela Van'dan, Rus ve İran tehdidi göz önüne alınarak güvenlik gerekçesiyle orduya asker göndermesi talep edilmedi.¹⁰⁵²

Balkan Savaşı seferberliği sırasında, Harbiye Nezareti'nden ordu ve redif müfettişliklerine, celp edilecek ihtiyat ve rediflerin %25'inin gayrimüslimlerden oluşturulması emredilerek ülke genelinde redif ve ihtiyatlar silâh altına alınmaya başlandı. Ancak askere gitmek istemeyen çok sayıda gayrimüslim yapılan çağrılara rağmen ilk günden itibaren seferberlik emrine uymayıp firar etti ve gayrimüslim askerlerin celbinde istenilen hedeflere ulaşamadı.¹⁰⁵³ Öte yandan hükümet, Rum Patrikhanesi ve Hahambaşılık tarafından verilen ve daha sonra Ermeni Patrikhanesi tarafından da desteklenen "29 yaşından 45 yaşına kadar olan gayrimüslim Osmanlı askerlerinin şimdiye kadar hiç askerlik yapmadıkları gerekçesiyle askerlik görevinden istisna tutulmaları" konusunda verdikleri tavrı dikkate alarak onları silâh altına almamaya karar verdi.¹⁰⁵⁴

Gayrimüslim askerlerin sayısı ve durumuyla ilgili bilgilere komutanların yazışmalarında da rastlanmaktadır. Balkan Savaşlarında Birinci orduda görev yapan gayrimüslim askerlerin yüzde 30 nispetinde olduğu anlaşılıyor. Kumandan Vekili Osman, Nizamiye 12. Evrak

¹⁰⁵¹ Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s.171.

¹⁰⁵² Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Unit 5, Near East Studies, reel 712. Van Misyonu'ndan Reynolds'un 1912 ve 1913 yılları için hazırladığı rapor.

¹⁰⁵³ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın*, s. 170-171. Firarların bir kısmının daha savaş başlamadan önce gerçekleştiği hakkında bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 573, 30 Teşrinievvel 1912, s.3.

¹⁰⁵⁴ Osmanlı Ajansı tarafından geçilen haber için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 561, 18 Teşrinievvel 1912, s.4. Krş. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 568, 25 Teşrinievvel 1912, s.2.

Kumandanlığı'na verdiği raporda, Birinci ve İkinci taburlarda 155'şer gayrimüslim efrat istihdam edildiğini, % 30 nispetine göre kadronun dolduğunu, herhangi bir olumsuzluk görülmemekle beraber zabitanın bu askerlere itimadının zayıf olmasından dolayı top ambarı ve depo muhafazası gibi işlerde Müslüman askerlerin görevlendirildiğini bildirmektedir. Kumandan vekili raporunda, koğuşlarda Müslüman ve gayrimüslim askerlerin sayısının eşit olduğunu, kadro taburunda daha fazla gayrimüslim asker bulunduğunu, bu askerlerden bir kısmının olumsuz propaganda yapması, bir kısmının da Bulgar ordusuna firar ettiğinin tespit edilmesinden dolayı muharebeye gönderilecek askerlerin Müslüman olmasının tercih edildiği bilgilerine de yer vermektedir.¹⁰⁵⁵

Renin'de yer alan bir habere göre; Balkan Savaşları'nın başlamasıyla Ermeni Meclis-i Muhteliti, 1 Kasım 1912'de gerek İstanbul'da ve gerek taşrada bulunan Ermenilere birer yazı yazarak onları, muharebeler sırasında devlete manen ve maddeten yardımda bulunarak vatandaşlık vazifelerini yerine getirmeye davet etti.¹⁰⁵⁶ Firarların yaşanmasına rağmen askere gidip orduya katılan gayrimüslim askerler de vardı. Osmanlı ordusunda yer alan gayrimüslim askerler; Rum, Ermeni, Musevî ve Bulgar neferlerden oluşmaktaydı. İhtiyat olarak getirilen Musevî, Rum ve Ermeniler ilk defa askere alındıklarından silah tutmasını dahi bilmiyorlardı. Silaha ve savaşa alışık olmayan gayrimüslimler arasında yanlışlıkla birbirini vuranlar bile oldu.¹⁰⁵⁷ Osmanlı ordusunda ne kadar gayrimüslim askerin görev yaptığı konusunda Kazım Karabekir Paşa da bilgi vermektedir. Paşa, cephede bulunan Osmanlı ordusunun on taburunda bulunan toplam 11038 askerin 9263'ünün Müslüman ve geri kalan 1775'inin de gayrimüslim olduğunu ifade eder ve gayrimüslim askerlerin dağılımını şu şekilde gösterir: 1147 Rum, 288 Bulgar, 298 Ermeni ve 42 Musevî.¹⁰⁵⁸ Savaşın en ateşli dönemlerinde Çatalca'da konuşlandırılan Erzurum redifleri içerisinde Ermeni askerler de bulunmaktaydı.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁵ ATASE. BLH. Dosya: 532, Klasör: 4 Fhrist: 016.

¹⁰⁵⁶ Renin, No: 1488, 1 Kasım 1912.

¹⁰⁵⁷ Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın*, s. 172.

¹⁰⁵⁸ Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, çev. Budak Kayabek, haz. Yücel Demirel, YKY, İstanbul 2009, s. 322.

¹⁰⁵⁹ Andonyan, *Balkan Savaşı*, s.485.

Ancak savaşın etkileri gayrimüslim toplumların askerlik konusundaki fikirlerini değiştirdi ve bu konuda yaşanan problemlerde artış görüldü:

Anadolu'dan gelen Ermenilere, orduda ilk zamanlar büyük güven beslenmekteydi. Birliklerde onbaşı ve çavuş rütbesi taşıyan çok sayıda Ermeni Osmanlı askerinin bulunması bunun işaretiydi. Balkan Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda yedek subay olarak görev yapan yükseköğretim mezunu gayrimüslimler de vardı. Osmanlı ordusundaki nizamiye ve redifler arasında iyi eğitim görmüş asker sayısı yok denecek kadar azdı. Bunun sebebi, seferberlikte birliklerin büyük kısmını meydana getiren askerlerin yaşlılar veya muinsizlerden oluşmasıydı. Muinsizler, askere alındığı zaman geride kalan ailesine bakacak kimsesi olmayanlardı. Kanun gereği bu durumda olan yükümlüler askere alınmazdı. Fakat Balkan seferberliği sırasında rediflerden çoğunun firar etmesi veya celp çağrılarına uymaması yüzünden asker açığını kapatabilmek için "*el altında ne bulduysa*" orduya alınmıştı. Bundan dolayı Balkan Savaşı'nın ilk döneminde bozgunlar yaşandı, çok sayıda asker firar etti, rediflerin çoğu yerlerini bırakıp kaçtı. Tek kurşun bile atmadan karşı tarafa geçen çok sayıda Rum, Bulgar ve Ermeni Osmanlı neferi vardı. Firarlar, Balkan Savaşı'na ara veren mütareke boyunca da devam etti. Yüzlerce Rum ve Bulgar karşı saflara geçti. Bunlara daha sonra bir kısım Ermeniler de katıldı. Osmanlı Devleti, bu gelişmeler üzerine ordudaki gayrimüslim askerlerin silahlarını toplayarak onları geri hizmetlerde istihdam etmeye başladı.¹⁰⁶⁰

Taşnak Partisi taraftarı bazı gazeteler Ermeni askerlerini firara teşvik eden yazılar yayınladı. Bu gazetelerin yaptığı çağrının bazı Hristiyan askerler üzerinde etkili olduğu onların firar etmesinden anlaşılıyor.¹⁰⁶¹ Askere alınmalarından dolayı tüm gayrimüslimlerin aynı oranda hoşnut olmadığına dair bilgiler başka kaynaklarda ve Avrupalı gazetecilerin gözlemlerinde de mevcuttur. Buna göre cephede görevini sonuna kadar yerine getiren Ermeni askerler olduğu gibi adeta düşman ordusunun askerleriymiş gibi çalışanlar da vardı. Trabzon Konsolosu Móricz askere alınan Ermenilerin yakınlarının uğurlama sırasında sergiledikleri davranışların Türklere duydukları nefret ve düşmanlığı ortaya koyduğunu

¹⁰⁶⁰ ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006; Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın*, s. 173. Krş. Zürcher, *Savaş, Devrim ve Ululaşma*, s.177.

¹⁰⁶¹ Karabekir, *Günlükler*, s. 319.

ifade eder.¹⁰⁶²

Gayrimüslim askerlerin orduya faydalı olup olmadıkları tartışmalıdır. Osmanlı ordusunda görev yapan bazı gayrimüslim askerlerin orduyu zor duruma sokmasının sebebinin dinî faktörlere bağlayan Avusturyalı savaş muhabiri Wagner, bu konuyla ilgili olarak yaşadıklarını şu şekilde aktarır:¹⁰⁶³ “Bulgaristan, Türk tebaasını orduya kabul etmezken Osmanlı Devleti Hıristiyan unsurlarını sancak altına aldı. Dindaşlarına karşı savaşması istenen unsurlar arasında Osmanlı tebaası Bulgar, Sırp ve Rumlar vardı. Bunların sayıları önemli miktarda olmasa da orduda kendi dinlerine son derece bağlı olan Müslüman unsuru da olumsuz etkiliyorlardı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin karşısında savaşan devletler “Salıp” adına savaşıyorlardı. İlk çatışmalarda Eski Zagreb'e getirilen bir Ermeni asıllı Osmanlı askerinin ifadesi, Müslüman askerler arasında Hıristiyan unsurların zorla konmasının sakıncalarını ortaya koymaktaydı. 342 nefer, bir yüzbaşı ve bir mülazım-ı evvelden oluşan bu esir kafilesi Gaziköy tarafından getirilmekteydi. Bir grup asker millî alametleri olan fesleri daha yolda atmış ve ellerinde Bulgar bayrakları olduğu hâlde Eski Zagreb Kasabasına giriyorlardı. Bu askerler Rum, Ermeni ve Bulgar idiler. Bunlar arasında bulunan bir Ermeni asker aniden şu şekilde konuşmaya başladı:

Elimizde neden Bulgar bayrakları olduğunu mu soruyorsunuz? Efendim, muharebe başladığından beri bizi daima ateş hattında tuttular. Çoğumuz yaralandık, toplara hep biz hedef olduk. Dindaşlarımıza karşı asla kurşun atmadık. Bu hususta bize bir ihbar dahi yoktu. Bizde daima havaya attık. Taburumuzun perişan olduğunu kemal-i müserretle gördük.”

Bu konudaki örnekleri artırmak mümkündür. Osmanlı ordusunda Balkan Savaşı sırasında Edirne Kalesi'nde Topçu Kumandanı Rıfat Paşa'nın refakatçisi olarak görev yapan ve aynı zamanda harp ceridelerini tutmakla yükümlü olan ve Edirne'nin Bulgar ordusunca düşürülmesinden sonra Bulgar Komutan ile görüşmek üzere gönderilen Yüzbaşı Eyüp Bey, (Durukan) anılarında Bulgar ordusunun Edirne'ye girmesinden sonra bu

¹⁰⁶² Dışişleri Bakanı Berchtold'a gönderilen 17 Nisan 1913 tarihli rapor için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.780; HA PA XXXVIII 361Z.42/P cilt V(1910-1913), s.3869-3871'den *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A.

¹⁰⁶³ Wagner, *Balkan Muharebeleri ve Bulgar*, s.96-98.

konuyla ilgili gördüklerini şu şekilde nakletmektedir:¹⁰⁶⁴

“...Oradan Kıyak'a doğru derenin içine saptık. Orada çadırların yanında gayrimüslim Ermeni askerlerine tesadüf ettik. Bunların hepsi koşup Bulgar subayının elini sıktılar. Onu kucaklamak istiyorlar. O da güler yüzle onlara iltifat ediyor. Ben de yerlerin dibine giriyor ve keşke bunları görmeseydim, diyorum. Kıyak'a çıktık. Dört-beş Bulgar bizim mavzerlerle kendilerini silahlandırmışlar ve başlarına komite hususi alametini taşıyan kalpaklar giymiş oldukları halde gelip subaya kendilerini takdim ettiler..O da kendilerine iltifat beyan etti. Kıyak'a girdik. Bütün Hıristiyanlar Bulgar-Rum-Ermeni- ve belki de Museviler de kapuların önüne çıkmışlar. Bulgar subayına türlü saygı gösterileri ile hoş geldin beyanında bulunuyorlar. Ben de bunlara rağmen soğukkanlılığımı muhafazaya çalışıyorum. Fakat manen ölüyorum. Tam askerî garnizonun önüne gelmiştik. Orada itiyadım haricinde bir hal geçirdim. Ahali-i Hıristiyanıyye kulübü ve o civardaki İslam ahalişi hanelerini yağma ediyorlardı.”

Bir diğer örnekte de Osmanlı ordusunun telgraf taburunda görevli bir Ermeni, Bulgar ordusuna firar ettikten sonra, Türk subayının idare ettiği telgrafla araya girerek bilgi toplamaya çalışmış, bunun fark edilmesinden sonra telgrafla haberleşme kesilmiştir.¹⁰⁶⁵

Gayrimüslim halktan seferberlik emrine uyanlar olduğu gibi bu emre karşı çıkanlar da vardı. Ermeni tebaanın bir kısmı mesela Zeytun, Göksun ve Haçin Ermenileri bu emre açıkça karşı gelerek orduya asker vermediler veya firar ettiler. Bir kısmı da seferberliğin ilân edilmesinden hemen sonra yurt dışına kaçtı. Ancak gittikleri yerlerde sefaletle düşmeleri üzerine Ermeni Patrikhanesi hükümete bir tahrir vererek kaçakların affedilmeleri hâlinde memleketlerine dönmek istediklerini bildirdi.¹⁰⁶⁶ Hükümet, bu durumdaki Ermeni askerleri, askerliklerini yapmak şartıyla 29 Aralık 1912'de çıkarılan İradeyi ve 11 Ocak 1913'te alınan Meclis-i Vükela kararıyla yürürlüğe

¹⁰⁶⁴ Eyüp Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür I Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1911-1913)*, haz. Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013, s.458-459.

¹⁰⁶⁵ Durukan, *Günlüklerde Bir Ömür*, s. 428.

¹⁰⁶⁶ BOA. BEO; 4087/306480, 1328 L 12. Askerlikle mükellef olan bazı gayrimüslimlerin silahaltına alınmadan önce askere gitmemek için Marsilya'ya kaçtığı hakkında bkz. *Osmanlı Belgelerinde Balkan Savaşları*, cilt I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., İstanbul 2013, s.244-245.

koyarak affetti, daha sonra bu affın Müslüman askerler için de geçerli olması kararlaştırdı.¹⁰⁶⁷

Osmanlı ordusunda savaşan Ermenilerin bir kısmının görevlerini büyük bir titizlikle yaptığına dair bilgiler de vardır. Savaşta Yanya Müstahkem Mevkii Erkân-ı Harbiyyesi'nin mülhak subayı görevini yürüten Üsteğmen İsmail Hakkı Bey bu konudaki gözlemlerini şu şekilde aktarmaktadır: “Askerlerimiz arasında bulunan Ermeniler dikkate şayan bir cesaretle savaşıyorlardı. Nöbette bulunan Ermeni ırkına mensup bir asker, önünden geçen bir subayı selamlarken yorgunluk ve açlıktan kuvvetsiz ve bitap bir hâlde idi. Sallanarak tüfeğine dayandı ve titreyen bacakları ile güçlükle dik durmaya gayret etti. Muhakkak ki; çok büyük bir zahmetle ayakta durabiliyordu. Subay:

-Neyin var? Ayakta duramıyor musun? diye sorunca, Ermeni asker:

-Artık kuvvetim kalmadı, fakat zararı yok, yeter ki Osmanlı Devleti ayakta dursun, sağ kalsın ben düşeyim! cevabını verdi. Dört yıldan beri askerlik yapan diğer bir Ermeni asker bana:

-Dört sene daha asker olarak Osmanlı Devleti'ne seve seve asker olarak hizmet etmeye hazırım. Yeter ki devletimizin kılıcı daima keskin ve kesici, muzaffer kalsın, dedi.

Zayiât cetvellerinde pek çok Ermeni ismi görülmüyordu. Ermeniler Yanya'da gerçek bir şan ve şeref kazandılar. Bizim için bu bedbaht Balkan Savaşı'nda bu Ermenilere bir şeref mevki vermeli ve onları asla unutmamalıyız. Ermeniler dayanıklılık ve cesaretle kendi Müslüman silah arkadaşlarından asla geri kalmadılar. Onlarla beraber aç kaldılar, ıstırap çektiler ve onların bütün eziyetlerine hakiki sadık bir arkadaş gibi iştirak ettiler.”¹⁰⁶⁸

Balkan Savaşları sırasında Ermeni askerlerin görevlerini çok iyi

¹⁰⁶⁷ BOA. MV; 229/10, 16 Kanunuevvel 1328. İrade için bkz. BOA. İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS); 157/3, 1331 M 20. Ayrıca krş. *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2007, s.86-87.

¹⁰⁶⁸ İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, Sebül Yayınevi, İstanbul 1994, s. 90, 110-111.

yaptıklarına dair basına yansıyan çeşitli haberler oldu.¹⁰⁶⁹ Bu haberler Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya yönelik çalışmalarına karşı propaganda amaçlı olarak da yapıldı. Ayrıca Doğu Anadolu'daki Türk ve Ermeni halklar arasındaki gerginliği azaltmak için din adamları sürekli olarak Hıristiyan askerlerin cephedeki başarılarından söz etti.¹⁰⁷⁰ Bu övgüler zaman zaman basına da yansıdı: Bursa Ermeni Murahhasası, Pazar Ayini sonrasında cemaate hitaben etkili bir konuşma yaparak Balkan muharebelerinin getirdiği yıkım ve acılardan bahsetti. Yaraların sarılmasında Ermeni milletinin de üzerine düşeni yapması gerektiğini söylemesinden sonra eşraftan Balabanyan Manok Efendi, bir evini muhacir yerleştirilmesi, yaralıların tedavi edilmesi, ordunun levazimatının hazırlanması gibi amaçlardan biri için kullanılması için Hilal-i Ahmer'e bağışladı.¹⁰⁷¹ Ermenice gazetelerde yer alan bir haberde de Osmanlılık vurgusu ve birlik ve beraberlik öne çıktı. Buna göre; Lüleburgaz'da biri Türk diğeri Ermeni olan iki vatan kardeşi birlikte muharebeye girişirler. Ermeni ağır yaralanır. Yanına yaralı Müslüman arkadaşını çağırır. Ona der ki; “Belki ölüyorum. Eğer İstanbul'a gidersen (... ismindeki) arkadaşımı bul ve ona vasiyetimi söyle: Bir zaman rehberim idin. Yine vatanımızı ölünceye kadar müdafaa eyleyeceğiz. Bunu son arzum olarak bildir.”¹⁰⁷² Öte yandan Balkan Savaşları'nda gönüllü Ermenilerin hastanelerde hizmet etmesine izin verilmesi devletin Ermenilere, Ermenilerin de devlete bakışımı yansıması açısından önemlidir. Hükümetin onların hizmetlerini takdir etmesiyle Balkan Savaşı sırasında hastanelerde hizmet eden Çilingiryan Hanım, bir irade ile Hilâl-i Ahmer Madalyası verilerek onurlandırıldı.¹⁰⁷³ Öte yandan Edirne'nin yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra Edirne'de yaşayan Ermeniler, büyük bir mutluluk duyduklarını beyan ettiler.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁶⁹ *Servet-i Fünun* (Haftalık), No: 955, 23 Eylül 1909. Bu konuyla ilgili olarak düşmanın eline esir düşen Osmanlı askerleri arasında Ermeni efradın da olduğu hakkında bkz. *Osmanlı Belgelerinde Balkan*, cilt I, s. 41.

¹⁰⁷⁰ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.775; HA PA XXXVIII 361 Z.25/P cilt V(1910-1913), s.3849-3852'den *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A.

¹⁰⁷¹ *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 592, 18 Teşrinisani 1912, s.3.

¹⁰⁷² *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 598, 24 Teşrinisani 1912, s.2.

¹⁰⁷³ Hilâl-i Ahmer'e yardım toplayan Baron Glokher Ankense'nin hanımı da aynı madalya ile ödüllendirildi. BOA. MV; 241/282.

¹⁰⁷⁴ Necdet Hayta&Togay Seçkin Birbudak, *Balkan Savaşları'nda Edirne*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Başkanlığı Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s.122.

Osmanlı hükümeti 7 Ağustos 1913'te çıkarılan bir iradeyle her Osmanlı askerliğini içinde bulunduğu müfettişlik bölgesinde yapacaktır, denerek bölgesel askerlik hususu kabul edildi.¹⁰⁷⁵

Savaşın Sonra Yaşanan Gelişmeler ve Londra Antlaşması

Savaşın önce Osmanlı Devleti tâbi ülkelerle (Mısır, Sudan, Girit, Kıbrıs, Sisam vs.) beraber 7.213.239 km² kare toprağa ve 38.019.000 nüfusa sahipti. Balkan devletleri ise şöyleydi: Yunanistan 41.318 km², 2.666.000 nüfus, Bulgaristan 96.345 km², 3.041.000 nüfus, Sırbistan 45.427 km², 3.000.000 nüfus, Karadağ 9427 km², 274.000 nüfus olmak üzere toplam 216.058 km² toprak 10.854.000 nüfus. Savaşın galip çıkan Balkan devletleri hem toprak hem de nüfus bakımından kazançlı çıktılar. Bulgaristan 25.257 km² toprak ve 984.000 nüfus, Yunanistan 55.919 km² toprak ve 1.859.000 nüfus, Sırbistan 41.873 km² toprak ve 1.942.000 nüfus, Karadağ 5590 km² toprak ve 161.000 nüfus elde etti. Osmanlı Devleti, toplam 167.312 km² toprak ve 6.582.000 nüfusunu kaybetti.¹⁰⁷⁶

Edirne'de de Türk tarafının kayıpları çok ağırdı. 18 Ekim 1912'den Edirne'nin işgal edildiği 26 Mart 1913'e kadar geçen süre zarfında sadece Edirne'de Türk tarafının toplam zayıyatı 13.000 kişiye ulaşmıştır. Ayrıca Edirne'nin düşmesinden sonra da 28.500 kişi Bulgarlar tarafından tutsak edilerek esir kamplarına gönderildi. Mevcutları 14.000'e ulaşan Bulgar, Rum, Ermeni ve Yahudi erler ise serbest bırakıldı.¹⁰⁷⁷

Balkan ülkelerinin ele geçirdikleri topraklardaki ilk hedefi Müslüman Türk nüfus oldu. Bulgarların Müslümanlara zulmü çok daha önceden başlayan bir problemdi. Bulgar komitecilerinin Bulgar vatandaşı Müslümanlara zorla Hıristiyanlığı kabul ettirmeye çalışması onların göçlerinin temel sebebiydi. Şimdi buna Balkanlarda yeni ele geçirilen topraklardaki Müslümanların maruz kaldığı baskı eklendi. Bulgar

¹⁰⁷⁵ Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt II, kısım III, s.137.

¹⁰⁷⁶ Erendil, *Balkan Savaşı ve Türk*, s. 52-53. Osmanlı Devleti ile Balkan hükümetlerinin muahede öncesi, Ayestefanos ve Berlin antlaşmaları sonrasında sahip oldukları arazi miktarı hakkında bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 607, 3 Kanunuevvel 1912, s.1.

¹⁰⁷⁷ Hayta& Birbudak, *Balkan Savaşları'nda Edirne*, s.96. Sırp ve Yunan ilerleyişi sonrasında da Aralık ayı başlarında Selanik'e 240 kadar Ermeni esir getirilmiş ve bu esirler Selanik Ermeni Kilisesi'ne yerleştirilmişti. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 619, 17 Kanunuevvel 1912, s.4.

zulmünden kaçan Müslümanlar Marmara ve Ege kıyılarından Anadolu'ya girdiler.¹⁰⁷⁸

3 Aralık 1912'de ateşkes imzalandı ve taraflar barış görüşmeleri için Londra'da bir araya gelmeyi kararlaştırdı. Sırp, Bulgar, Yunan, Karadağ ve Osmanlı delegeleri 16 Aralık'ta St. James Sarayı'nda bir araya geldi. Görüşmeler resmen 16 Aralık'ta başladı. Görüşmelerde Ege Adaları, Arnavutluk ve Edirne'nin Osmanlı Devleti'nden koparılma istenmesi nedeniyle sonuç alınmadı.¹⁰⁷⁹ Bu arada Balkanlarda yaşanan gelişmeler İtalya dışında hiçbir devleti memnun etmedi. Bu konuda yol haritası belirlemek isteyen Büyük Devletler de Londra'da Büyükelçilerinin katılımıyla bir toplantı yapmayı kararlaştırdı. Balkan Savaşı'ndan sonra Ermeniler, başta İngiltere, Fransa ve Rusya olmak üzere Büyük Devletlerin desteğiyle faaliyet ve girişimlerini artırdılar. Merkezi Londra'da bulunan ve İngiltere tarafından kurulan Balkan Komitesi Ermeni konusunu ısıtan kuruluşların başında gelmekteydi. Londra Ermeni Komitesi adıyla bir de örgüt kurmuştu. Ayrıca İngiltere'de işçiler tarafından kurulan ve başkanlığını Lady Frederick Cavendish'in yaptığı "The Friends of Armenia (Ermenistan'ın Dostları)" adlı etkin bir yardım kuruluşu vardı.

Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 20 Ocak 1913 tarihli gizli yazıda, Balkan Savaşı nedeniyle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılı ortamdan faydalamp yabancı bir müdahaleyi davet etmek üzere, Amerika'daki Ermeni grupların delegesi Doktor Gabriel'in

¹⁰⁷⁸ Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim, İstanbul 2007, s. 35; Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s.184-186. Bu konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi ve belgeler için bkz. *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler*, haz. Bilal Şimşir, TTK Yay., Ankara 1989; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Yay., Ankara 1995; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Yay., Ankara 1999.

¹⁰⁷⁹ Londra Konferansı'nın öncesinde ve sonrasında yaşanan olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Necdet Hayta, *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2008, s.9-19. Bu görüşmelerden sonuç alınmaması bağımsız olma yolunda umutları artan Ermenileri çok sevindirdi. Ermeniler, bu yöndeki amaçlarına ulaşabilmek için yerel halkı silahlandırmaya devam ettiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 20 Ocak 1913 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1411, Yaprak 19-21'den Türkiye'de Ermeni Meselesi, belge 51, s.251.

Londra'ya gittiği haber verildi. Doktor Gabriel, Amerika Birleşik Devletleri'nde Worcester Massachusetts'de toplanan Ermeni gruplar tarafından delege olarak belirlenmiş ve Londra'da toplanacak olan Sefirler Konferansı'nda Ermenilerin şikâyetini dile getirmek üzere Mauretania isimli vapurla 17 Aralık 1912 tarihinde Londra'ya hareket etmişti. Gabriel'in yanında Adana Olayları nedeniyle mahkûm olup Amerika Birleşik Devletleri'ne kaçan eski piskopos Moşinh* de vardı. New York Başkonsolosu'nun ifadesine göre, New York'taki Osmanlı Ermenileri arasındaki önemli şahsiyetler bu girişimi bozguncu cemiyetlerin keyfi bir hareketi olarak kabul edip ayıplamışlardı. Hariciye Nezareti, aldığı bu haber üzerine harekete geçip konuyla ilgili olarak Sadareti bilgilendirdi ve Londra Sefareti'ne gerekli talimatı verdi.¹⁰⁸⁰

Londra Barış Konferansı'ndan bir gün sonra 17 Aralık 1912'de Fransa, Almanya, İtalya, Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Londra Büyükelçileri İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey başkanlığında toplandı. Türk heyeti pazarlıkla bir şey elde edemeyince zaman kazanmaya çalıştı. Ancak 17 Ocak'ta, Büyük Güçlerin toplu nota biçiminde bir ültimatomuyla karşılaştı. Nota, Osmanlı hükümetinden o sırada kuşatma altında olan Edirne'yi Balkan müttefiklerine teslim etmesini istiyor ve Osmanlı ekonomisinin kendilerine muhtaç olduğunu hatırlatıp tehditkâr bir tavır takınıyordu. Hükümet, İstanbul ve Anadolu'nun da tehdit altında olduğunu görerek Büyük Devletlerin notasına olumlu cevap vermeyi kararlaştırdı ve bunun Saltanat Şurası'nda da görüşülüp kabul edilmesini sağladı. Toplantıya katılanlar arasında İttihatçılar da vardı.¹⁰⁸¹ İngiltere'ye yakınlığıyla bilinen Sadrazam Kamil Paşa'nın Edirne'yi düşmana teslim edebileceği endişeleri ve İttihatçıların, ağır yenilginin sorumluluğunu Kâmil Paşa hükümetine yüklemesi 23 Ocak'ta meşhur "Babiâli Baskını"na sebep oldu. Enver Paşa tarafından zorla istifa ettirilen Kamil Paşa'nın yerine Mahmut Şevket Paşa kabinesinin kurulmasıyla itttihatçılar yönetimi tam

* Piskopos Muşeg kastediliyor olmalı.

¹⁰⁸⁰ Önder Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914) Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması, İkinci Cilt (1913-1914)*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2013, s. 274.

¹⁰⁸¹ Hayta, *Balkan Savaşları'nın Diplomatik*, s. 24-46.

olarak ele geçirdi.¹⁰⁸² Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonra, Mısırlı bir prens olan ve aynı zamanda Hariciye Nazırlığını da elinde tutan Said Halim Paşa tarafından kurulan kabine, ılımlıydı. Bu kabinede bir Arap sadrazamın yanı sıra Lübnanlı bir Hıristiyan olan Süleyman el-Bustanî ile Taşnaklardan Oksan Efendi de yer almaktaydı. Bu kabinede farklı unsurlara yer verilmesinin sebebi Arap ve Ermeni toplumunun gönlünü almaktı. Kabinede Rum bakan olmaması, Balkan Savaşı'nda Yunan milliyetçiliğinin güçlendiğinin ve artık Rum toplumunun güvenilir ve Osmanlı camiasının bir parçası olarak görülmediğinin bir işaretiydi.¹⁰⁸³

Talat Paşa anılarında "*Arnavutluk'un ve Makedonya'nın büyük bir kısmında Türklerin çoğunluğu oluşturduğu göz önüne alınmadan 1913 yılında Londra Konferansı kıyıcı bir operatör gibi ameliyatlara girişti ve bıçağını serbestçe oynattı...Balkan Savaşı'nda zayıf düşmüş olan Türkiye'nin artık hiç bir hakkı kalmamıştı. 'Kuvvet hakka üstündür.'* sözü, Türkiye'ye bütün şümülüyle uygulanıyordu. Ülkenin dört yüz beş yüz yıldan beri Türk devletine bağlanmış olan birçok bölümü, iller, halk, dini ve medeni ilişkileri göz önüne alınmaksızın, acımasızca devletten koparılıyordu; Londra Konferansı bütün bu hususlarda yalnız 'hak güçlüdür.' ilkesiyle hareket ediyordu." değerlendirmesini yaptıktan sonra Londra Konferansı'nda alınan kararların tüm Avrupa'nın dengesini bozduğunu, bunun da genel savaşa sebep olduğunu ifade eder.¹⁰⁸⁴

30 Mayıs 1913'te imzalanan Londra Antlaşması'na göre, Osmanlı Devleti, Girit dâhil olmak üzere Ege'de Enez, Karadeniz'de Midye hattının batısında kalan bütün topraklarını Balkan güçlerine bırakmak suretiyle Asya'ya çekilmiş oluyordu. Ancak Balkan güçleri kendi aralarında bu toprakları bölüşme mücadelesine girdikleri dönemde Osmanlı hükümeti Edirne'yi geri aldı ve bunu 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul

¹⁰⁸² Balkan Savaşı ve savaştaki kötü gidişat İttihatçıları tasfiye edilmekten kurtarmış, hatta iktidarı ele geçirmelerine vesile olmuştur. Bkz. Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, s.55. Yaşanan iç çalkantıları ve bunun dış politikaya etkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Destek Yay., İstanbul 2010, s.86-88.

¹⁰⁸³ Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s.74.

¹⁰⁸⁴ Talat Paşa'nın Anıları, s. 26.

Antlaşması'nda Balkan ülkelerine kabul ettirdi.¹⁰⁸⁵

Balkan Savaşlarının Osmanlı Halkları Üzerindeki Etkileri

Balkan Savaşlarının Ermeniler Üzerindeki Etkisi ve Ermeni Milliyetçiliği

Osmanlı Ordusu'nun Balkan Savaşı'nda aldığı yenilgi Ermenilerin devlete ve hükümete bakışını tamamen değiştirdi. Özellikle Taşnaksutyun, bir taraftan ıslahat çalışmalarını hızlandırmaya çabalarken bir taraftan da karışıklıklar çıkarıp Rusya'nın duruma müdahale etmesini sağlamaya çalıştı.¹⁰⁸⁶ Bu yeni durum, Ermeni milliyetçilik hareketlerinde Balkanlarda yaşanan gelişmelerin eskiden beri örnek alınmış olması¹⁰⁸⁷ ve Balkan Birliği'nin taleplerinin Ermenilerinkine aynı olması açısından ilginçti ve İstanbul'daki Ermeni liderlerini politika belirlemede açmaza sokuyordu. Esasen Taşnaklar, 1911'deki VI. kongrelerinde Ermenilerin bazı taleplerinin hükümetçe yerine getirilmemesi ve İttihatçılarla sürdürülen işbirliğinden dolayı anti-Taşnakçı bir akım gelişmesinden dolayı hoşnut değildi. Üstelik bu kongrede partinin Merkez Komitesi'ne İttihatçılarla ittifakı sonlandırma yetkisi verilmişti.¹⁰⁸⁸ Ancak Taşnak liderlerinin bunu Ermenilerin menfaatine uygun görmediği ve hayata geçirmedeği görülüyor.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile işbirliği hâlinde olan Hınçakların Taşnakları hedef alan politikaları, Eylül 1912'de Taşnakları yeni koşullara uygun politikalar belirlemeye itti ve Taşnaklar, Parti Danışma Kurulu'nu toplantıya çağırdı. Katılan delege sayısı, olması gerekenin çok altında bulunduğundan bu toplantı, katılımcılar tarafından yetkisiz görülerek Olağanüstü Danışma Kurulu olarak kabul edildi. Kurul, öz-savunma işine ağırlık verilmesi ve bu işe başka anayasal güçlerin de katılımının sağlanması

¹⁰⁸⁵ A.L.Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, çev. Damla Acar&Funda Soysal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s.79. Krş Hayta, *Balkan Savaşları'nın Diplomatik*, s.61.

¹⁰⁸⁶ Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin*, s.298.

¹⁰⁸⁷ Ermeni milliyetçiliğin başlangıcında 1876 tarihli Bulgar isyanının çok büyük etkisi oldu. Grigori Artsruni, Bulgarların kendi devletlerini kurma yolundaki adımları Batı ve Çarlık diplomasisinin etkisiyle başlattığını, aynı şeyin Ermeniler tarafından da denenmesinin zamanının geldiğini Ermeni aydınlarıyla yaptığı bir toplantıda dile getirerek bu yoldaki ilk adımı attı. Ayrıca Tiflis'te çıkardığı "Mişak" adlı gazetede bu fikirlerini aktararak Osmanlı Ermenilerini ayaklanma yapmaya davet etti, ancak fikirleri biraz da Patrik Nerses'in karşı çıkmasıyla pek de rağbet görmedi. Bkz. Perinçek, *Ermeni Devlet Adamı*, s.31-34.

¹⁰⁸⁸ Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s.229.

yönünde karar aldı. Kurul, Doğu vilayetlerinde Kürt çeteleri tarafından yapılacak her türlü saldırıya gerektiği gibi karşılık verilmesine, öz savunmanın yönetimi ve örgütlenmesi için altı kişiden oluşan bir Savunma Yürütme Organı oluşturulmasına karar verdi. Ülkede askerî birimler örgütlemek, her bölgenin başına da bir komutan tayin etmek bu kurulun görevleri arasındaydı. Bu yürütme organı Taşnaksutyun'un yedinci kongresine kadar partinin Osmanlı topraklarındaki üst düzey organlarından sayıldı ve bu anlamda Taşnaksutyun'un Batı bürosunun yerini aldı.¹⁰⁸⁹ Bunun yanı sıra Ekim 1912'de, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, Taşnaksutyun, Filistin Sosyal Demokrat Yahudi İşçi Partisi ile Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu'nun katıldığı bir danışma toplantısı düzenlenerek "Kahrolsun Savaş! Yaşasın Halkların Uluslararası Dayanışması" şeklinde bir çağrı yapıldı.¹⁰⁹⁰ Bu toplantı Ermenilerin birleşmek için attıkları ilk adım oldu.

1912 yılında yapılan seçimlerden önce Taşnaklar ve İttihat ve Terakki Partisi arasında yapılan ittifak devam etse de taraflar arasındaki ilişkiler 1913 başlarında gerilmeye başladı. Anadolu'nun Doğu'sunda huzursuzluk iyice arttı. Taşnaklar resmî olarak özerklik ve ıslahatı içeren programa bağlı kalmayı sürdürseler de Rusya'yı gerçek hami olarak gören Ermenilerin sayısı gittikçe arttı.¹⁰⁹¹

Taşnak mensuplarının kıskırtmaları, ekonomik sorunlar ve Doğu'daki ahalinin kendi arasındaki birtakım anlaşmazlıklar nedeniyle kırsal kesimde yaşayan Ermeniler de isyankâr bir tutum içine girdi.¹⁰⁹² Öte yandan Antranik Ozanyan'ın Balkan Savaşı esnasında Türk ordusundan ele geçirilen mühimmatın önemli bir kısmını İstanbul ve Anadolu'daki Ermeni komitelerine aktarmayı başarması, Ermeni komitelerinin eylem yeteneğini artırdı ve faaliyet alanını daha da genişletti.¹⁰⁹³ Anadolu'da yaşayan Ermeniler, Balkanlarda yaşanan gelişmeler sonucunda bazı kararlar aldılar. Taşnaksutyun üyesi Natali'nin ifadesiyle Ermeniler "Kararlı bir şekilde

¹⁰⁸⁹ Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 105.

¹⁰⁹⁰ Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 108-109.

¹⁰⁹¹ Davison, *Ermeni Krizi 1912-1914*, s.254-255.

¹⁰⁹² Ahmet Rüstem Bey, *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, çev. Cengiz Aydın, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2001, s.52.

¹⁰⁹³ Yıldırım, *I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan*, s. 288.

Türkleri Rusya lehine yok etmeye karar verdi."¹⁰⁹⁴ ve Rusya ile olan temaslarını artırdı.

Balkan Savaşları başlamadan önce özellikle Van'da etkinliğini iyice artıran Taşnaksutyun Partisi, şehirdeki Ermenileri bir ordu gibi düzenleyerek oluşturduğu grupların başına birer komutan tayin etti ve onları en modern silahlarla donattı. Ermenilerin yaşadığı köylerin Kürt baskınlarına karşı korunmasının kaçınılmaz olduğunu bahane eden Ermeni liderlerin asıl amacı bölgede kendi hâkimiyetlerini tesis etmektir.¹⁰⁹⁵ Rus belgelerinde yer alan kayıtlara göre söz konusu silahlı güce mensup kişiler köylerde dolaşarak köylüleri Taşnaksutyun'un talimatlarını yerine getirmeye zorluyorlardı.¹⁰⁹⁶ Bu silahlı hareketin İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin bilgisi dâhilinde yapıldığı Eçmiyazin Katogikosu'nun kendisiyle Osmanlı Ermenilerinin Rusya'ya bağlanması hususunda yardım istemek üzere görüşmeye gelen Taşnaksutyun Partisi'nin Tiflis şubesi temsilcilerine söylediği "*İstanbul Ermeni Patriği'nin bana bildirdiğine göre Ermeniler Erzurum, Bitlis ve Van'da silahlanarak gerektiğinde birkaç bin gönüllü çıkaracak şekilde hazırlanmışlardır.*" şeklindeki sözlerden anlaşılmaktadır.¹⁰⁹⁷

Gelişmeler Rusya'nın bölgedeki konsolosları tarafından titizlikle takip edilerek bir Müslüman-Hıristiyan çatışması için körüklendi ve bu niyetle

¹⁰⁹⁴ Şahan Natali, *Biz Ermeniler ve Türkler*, çev. Nihal Aktan, Péri Yay., İstanbul 2008, s.57.

¹⁰⁹⁵ Avusturya-Macaristan'ın Trabzon Konsolosunun Dışişleri Bakanı Berchtold'a gönderdiği rapora göre Ermeniler daha Balkan Savaşı başlamadan önce silahlanıp örgütlenmişlerdi. Bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.743; HA PA XXXVIII 357 Z. 34/P, cilt V(1910-1913), s.3692-3695'ten *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden itibaren Ermenilerin silahlanması hız kazandı ve Taşnaksutyun Partisi'nin koordinasyonunu desteğiyle I. Dünya Savaşı yıllarına kadar sürdü. Bu durum birçok Ermeni'nin anılarında açıkça dile getirilir. Örneğin bkz. Mary H.Heghin, *Olive Trees Grow Again*, Seekers of sêkhimm, USA 1976; Arşavir Şıracıyan, *Bir Ermeni Teröristin İtirafları*, çev. Kadri Mustafa Orağlı, Kastaş Yay., İstanbul, 2006, s. 43. Ayrıca krş. Meri Kochar, *Armyano-Turetskiye Obshestvenno-Politicheskiye Otnosheniya i Armyanskiy Vopros, İz-vo Yerevanskogo Universiteta*, Yerevan, 1988, s.188-190'dan Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s. 263.

¹⁰⁹⁶ Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 15 Ocak 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1366, Yaprak 198-200'den *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 45, s.233.

¹⁰⁹⁷ RGİA, Fond 821, Op.7, Delo 290, L.L.103-103ob.'den Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s.295.

Erzurum'da bazı Hıristiyanlar toplu olarak katledildi. Ancak bunun bir komplo olduğunun ortaya çıkarılmasıyla şehirde sükûnet tekrar hâkim oldu.¹⁰⁹⁸ Bazı Ermeni gruplar da Balkan ülkelerinin menfaatlerine uygun çalışmalar yaptı. Dördüncü Kolordu Kumandanlığı'nın On İkinci Fırka Kumandanlığı'na 22 Nisan 1912'de farklı milletlerin temsilcilerinin Sofya'da komite liderleriyle bir toplantı yaptığını ve toplantıda Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarılmasının kararlaştırıldığını haber verdi. Ayrıca Yunanlıların, İtalyanların Ege sahillerinde bulunmasını fırsat görüp bu amaçla demiryolu hattını tahrip ederek sevkiyatı sekteye uğratmaya çalışacaklarının istihbar edildiğini bildirdi.¹⁰⁹⁹ Bulgar komiteleriyle Yunanistan ve diğer grupların Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarmak istemesinin amacı Avrupa kamuoyunu Osmanlılar aleyhine çevirmektir.¹¹⁰⁰ Yunanistan, Balkan Savaşı devam ediyorken Türkiye'de bir iç ihtilâl ve karışıklık çıkarıp Osmanlı Devleti'ni meşgul etmek üzere Ermeni Ramgavar Partisi'ne bazı kişiler aracılığıyla başvurdu. Yunanlılar, partinin başkanı ve aynı zamanda Sason İsyanı'nın da tertipleycisi olan meşhur komiteci "Berc Muşlu" kod adlı Mihran Damadyan'ı bularak içinde bomba ve dinamit bulunan 80 sandık, 14000 Yunan gra tüfeği ve bir milyondan fazla mermiyi Pire'de kendisine teslim etti. Komiteci Damadyan, Çukurova'da bir isyan çıkarmak için hazırlıklara başladı. Bu amaçla Mısır'da Taşnak, Sosyal Demokrat Hınçak ve Ramgavar partileri birlikte hareket etmek üzere anlaştılar ve isyanı yönetmek üzere üçer temsilciden oluşan dokuz kişilik bir heyet kurdular. Heyetin başkanı Taşnak ileri gelenlerinden Agnuni kod adlı Malumyan, yardımcısı da Damadyan'dı. Bu kişiler Çukurova, İzmir ve İstanbul'u dolaşarak isyan için zemin hazırlamaya çalışıp Pire'deki silahları İskenderun Limanı'na getirerek İskenderun'daki Ermeni köylerine dağıtmaya kalkıştılar. Ancak onların niyetlerini öğrenen Sis Katogikosu II. Sahak, isyan tertiplenmesini engelledi.¹¹⁰¹

¹⁰⁹⁸ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.746; HA PA XXXVIII 357 Z. 61, cilt V(1910-1913), s.3703-3704'ten *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A.

¹⁰⁹⁹ ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist: 004-24.

¹¹⁰⁰ ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist: 004-32. Osmanlı makamlarının ahaliye yönelik bir bombalı saldırı olması durumunda alınacak tedbirlerle ilişkin kararları için bkz. ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist: 004-33. Ayrıca bkz. ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist: 004-35.

¹¹⁰¹ Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafları*, haz. Haluk Selvi, Timaş Yay., İstanbul 2009, s. 85-87.

Balkan Savaşları sonrasında Ermeniler arasında milliyetçilik duygusunun iyice geliştiğinin bir belirtisi de Ermeni harfleriyle ilgili kutlamalardır. Buna göre Mesrob Maşdots'un bulduğu Ermeni harflerinin kabulünün 1500. ve Ermeni matbaacılığının 400. yıldönümü münasebetiyle İstanbul'da ve diğer şehirlerde görkemli törenler düzenlemek için hazırlıklar yapıldı. Taşnaksutyun Partisi tarafından organize edilen törenlerde Doğu bölgelerinde yapılacak kutlamanın merkezi olarak belirlenen Surp Garabet Manastırı'ndaki törenlere Van, Bitlis, Erzurum, Muş gibi yerlerden birçok Ermeni katıldı.¹¹⁰² Rusya'da yayımlanan Ermeni gazetelerinin haberine göre; aynı şenlikler Rusya Ermeni cemaati tarafından da düzenlenecekti.¹¹⁰³

Törenlerin kilise ve mektepler yerine tiyatro salonunda yapılması kararlaştırılmış ve bu kararın ilgili polis merkezlerine yazılı ve sözlü olarak duyurulması 24 Ekim 1913'te Ermeni Patrik Kaymakamı Cevahirciyan Efendi tarafından Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den istenmişti. Cumartesi ve Pazar günleri yapılacak törenlerde kartpostal ve kokart* dağıtmak suretiyle yardım toplanması kararlaştırıldı.¹¹⁰⁴ Sokaklarda Ermeni millî renklerinden oluşan konfetiler atılarak coşkulu kutlamaların yapıldığı¹¹⁰⁵ törenlere Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Ticaret ve Ziraat Nazırı Süleyman El-Bostanî, Posta, Telefon, Telgraf Nazırı Oksan Efendi, Defteri Hakanî Emîni Mahmut Esat Efendi, İstanbul Muhafızı Cemal Bey ve çok sayıda bürokrat katıldı. Bu katılım, Büyük Devletlerle Doğu Anadolu İslahatı konusunda pazarlıkların tüm şiddetiyle devam ettiği günlerde hükümetin Ermeni vatandaşlara bakışımı ve iyi niyetini yansıtmaya bakımından çok önemlidir. İstanbul'da Ermeniler bu şekilde birlik beraberlik mesajları verirken Adapazarı'nda yapılan kutlamalarda olaylar çıkmasının önüne geçilememiş ve Ermeniler bir Müslüman jandarmayı kama ile öldürünce yerel makamlar Ermenilerin elindeki silahları toplamak istemiş, bu da olayların daha da büyümesine

¹¹⁰² *Armen Garo'nun Anıları*, s.212, 213.

¹¹⁰³ *Tanin*, No: 1729, 15 Ekim 1913.

*Kokartın manası Türkçe sözlükte asker şapkalarına takılan ve rengi uluslara göre değişen işaret ve belli bir topluluğa özgü olan işaret olarak açıklanmaktadır. Bkz. <http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/SozBul>, erişim, 12 Temmuz 2010.

¹¹⁰⁴ BOA. DH. MTV; 28/19.

¹¹⁰⁵ *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul 1986, s.170.

sebeplere olmuştur.¹¹⁰⁶ Öte yandan İstanbul Muhafızlığı, 6.Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Kaymakam Remzi Bey'i bir bölük askerle olay yerine göndererek asayiş için gerekli tedbirleri aldı. Olaylarda suçu olanlar yakalandı. Katl ve yaralama suçuna karıştığı belirlenen 13 kişi, olaya sebep ve önyak olmak suçlamasıyla yargılanmak üzere İstanbul'a sevk edildi. Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanan bu kişilerden bir kısmı çeşitli cezalara çarptırılırken bazıları da beraat etti. Aşod ve jandarma Aram, cinayet suçundan 10'ar sene kürek, Takfur üç, Osebyan Zenbad ve Hacıgüzeloğlu Bedros birer, Hacı Serkis Antranik ile Ganze sekiz ay, Rupen Sarayan ile Haçatur Mıgırdıç altı ay ve jandarma Haçatur bir ay hapis cezasına çarptırıldı.¹¹⁰⁷ The Times gazetesi, bu yargılamanın sonucunun daha farklı olduğunu bildirmektedir. Buna göre 8 Kasım 1914 tarihinde gazetede yer alan "*Ölüm Cezasına Çarptırılan Ermeni*" adlı haberde, jandarmayı öldüren Aşod'un Taşnak Partisi'nin engelleme çabasına rağmen idam cezasına çarptırıldığını duyurdu.¹¹⁰⁸

Balkan Savaşlarının İttihatçılar ve Türkler Üzerindeki Etkisi

Balkan Savaşı'nda Osmanlı ordusunun aldığı ağır yenilgiler ve bunun sonucunda Rumeli'nin kaybedilmesi Osmanlı toplumu ve yöneticilerini derinden etkiledi. Yenilginin sebepleri birçok kesim tarafından araştırıldı. Savaşa katılmış olan subay ve paşalar harp hatıralarını yazarken birçok Osmanlı aydını da çalışmalarında bu konuyu ele aldı. Yenilginin temel sebebi; Osmanlı ordusunun talim ve terbiyesindeki yetersizlik, seferberliğin gecikmesi, komutanların yetersizlikleri ve gençlerin savaşa ruhen ve bedenlen iyi hazırlanmaması olarak görülüyordu. Birinci Balkan Savaşı sırasında Şark Ordusu Komutanı olan ve Kırklareli ve Lüleburgaz yenilgilerini yaşayan Abdullah Paşa'nın hatıralarında II. Abdülhamit döneminde orduya ve ordunun talim terbiyesine önem verilmediği şu sözlerle belirtilmektedir: "*Sultân-ı mahlû'un, şiddetli sulh ve müsâlemet taraftârı olmakla beraber bunun lüzûm-ı istikrârının zamân-ı kavisi olan ordunun ıslâh ve tekemmülü hususunda ihtiyâr-ı fedâkariden çekinmesi.....hükûmet-i mutlaka zamanında ordu talim ve terbiyeden ve ve*

¹¹⁰⁶ *Sabah*, No: 8662, 28 Teşrinievvel 1913, s.2; *Sabah*, No: 8660, 26 Teşrinievvel 1913, s.2; Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt II, kısım III, s. 150-151.

¹¹⁰⁷ Karacakaya, *1908-1923 Türk*, s.168-169.

¹¹⁰⁸ İleri, *The Times Gazetesi'ne*, s.231.

kıymet-i harbiyeden mahrûm, jandarma hizmetine mahsus bir kitle-i sâmiteden başka bir şey değildi." Paşa ayrıca Meşrutiyet'in İlânı'ndan sonra bu konuda çaba sarf edildiğini, ancak Trablusgarp Savaşı ve Arnavutluk İsyanı sebebiyle bu çabaların boşa gittiğini vurgular.¹¹⁰⁹ II. Meşrutiyet döneminde ordunun siyasallaşması da çabaları sonuçsuz bırakmıştır.¹¹¹⁰

Balkan Savaşı sırasında cephede bulunduğu sırada günlük tutan Ömer Seyfettin de ordudaki isteksizlikten, subayların yeteneksizliğinden bahseder. Ömer Seyfettin'e göre; askerlerin hepsi acemiydi, silah tutmayı bilmemekteydi. Hatta bölüğe takviye olarak gönderilen askerlerin ömürlerinde hiç talim etmemiş olmaları şaşırtıcıydı.¹¹¹¹

Balkanlarda yaşanan felaket uzun süre gündemde kaldı. Felaketin sebepleri kadar sorumlularını da bulmak ilgi konusu oldu. Bu konu Meclisi-i Mebusân'da, 19 Temmuz 1914 günü yapılan oturumda acı bir şekilde tartışıldı. İstanbul mebusu Salah Cimcoz, Lazistan mebusu Sûdi ve İzmir Mebusu Ubeydullah Meclis Başkanlığına takrir vererek Balkan mağlubiyetinin sorumlusu olarak gördükleri dönemin sadrazamları Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Kamil Paşa'nın Divan-ı Âli'ye sevk edilip yargılanmalarını talep ettiler. Bu takrirle ilgili işlem yapılmamakla beraber mecliste çok ateşli tartışmalar yaşandı.¹¹¹² Bütün bunlar ordunun mutlaka güçlendirilmesi ve askerlerin ruhen ve bedenen savaşa hazır olmaları gerektiğini ortaya koydu. Gençlerin askere hazırlanmasında, okullarda beden terbiyesi ve askerî talim dersleri uygulamasının yanı sıra izcilik de önem kazandı. Bunda izciliğin her şeyden önce hiyerarşik örgütlenme ile itaat, disiplin ve düzene yaptığı vurgu önemli rol oynamaktadır.¹¹¹³

1913 ve 1914 yıllarında gerek Balkan Savaşları'ndaki Osmanlı

¹¹⁰⁹ Bkz. *1328 Balkan Harbi'nde Şark Ordusu Kumandanı Abdullah Paşa'nın Balkan Harbi Hâtıratı*, haz. Tahsin Yıldırım&İbrahim Öztürkçü, Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2012, s.32-33, 76-79.

¹¹¹⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, 4. Baskı, İletişim, İstanbul 2009, s.585.

¹¹¹¹ Ömer Seyfettin, *Balkan Harbi Hatıraları*, haz. Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2011, s. 98-99.

¹¹¹² Necmeddin Sahir Silan, *II. Meşrutiyet ve Sonrası Hatıralarım*, haz. İsmail Dervişoğlu, Dün Bugün Yarın Yay., İstanbul 2010, s.58-62.

¹¹¹³ Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*, İletişim, İstanbul 2012, s.212.

ordusunun durumundan çıkarılan dersler gerekse dünyadaki siyasî ve askerî durumun değişme ihtimalinin artması nedeniyle gençlerin, savaşa fiziksel ve psikolojik olarak hazırlanması amacıyla Türk Gücü Cemiyeti, Osmanlı Genç Dernekleri ve Osmanlı Genç Dernekleri kuruldu.¹¹¹⁴ Bu cemiyetlerden Millî Müdafaa Cemiyeti'nin amacı, Osmanlı vatandaşlarını; (milletini) millî terbiyeye, sağlığa, milletin fikrî seviyesini geliştirmeye, güçlendirmeye, iş hayatına alıştırmaya çalışmaktı. Ayrıca cemiyet, insanları bir taraftan beden terbiyesi eğitimi vermek suretiyle savaşa hazırlayacak ama bir taraftan da milletin savaşımlardan kaynaklanan ıstıraplarını dindirmeye yardım edecekti. 31 Ocak 1913 günü kurulan bu cemiyet siyasetle uğraşmayacak, hükümete karışmayacak, politika ve fırka hissiyatından tamamıyla uzak kalarak kanunlara saygılı olacaktı.¹¹¹⁵

Bu derneklerin kuruluşundaki ortamı görmezden gelip Ermenilere karşı kurulmuş gibi bir izlenim uyandıran¹¹¹⁶ ve Osmanlılık fikrinin de bir Türkleştirme politikasından başka bir şey olmadığı görüşünde olanlar vardır.¹¹¹⁷ İttihat ve Terakki Partisi'nin "Osmanlılık" politikası izlerken bile gerçek niyetinin "Türkleştirmek" olduğu bu nedenle parti üyeleri arasında gayrimüslim ve Türk olmayan unsurlara rastlansa bile bunların yönetim kademesine asla sokulmadıkları görüşünü savunanlar olduğu gibi¹¹¹⁸ Ermeni ve Arap vatandaşlar arasında milliyetçilik eğiliminin iyice artmasından dolayı imparatorluğun dağılacağı endişesi taşıyan yöneticilerin İslamcı ve Osmanlıcı politikalarına sınıksız sarılarak bunun önüne geçmeye çalıştığını düşünenler de vardır.¹¹¹⁹

¹¹¹⁴ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 363-367.

¹¹¹⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt III, s. 360-361. Bu örgütlenmeler ve amaçları hakkında detaylı bilgi için bkz. Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek*, 215-520.

¹¹¹⁶ Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, çev. Ali Çakıroğlu, Belge Yay., İstanbul 2008, s.289.

¹¹¹⁷ Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge, Ankara 1999, s. 91-97; Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yay., İstanbul 2001, s.75.

¹¹¹⁸ Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni*, s.101; Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, s.286. Hatta o dönemde Taşnaksutyun Partisi olan Şahan Natali, anılarında Türkcülük fikriyle ortaya çıkan İsmail Gaspıralı, Hüseyinzade Ali, Yusuf Akçura gibi isimlerin fikirlerinin İttihat ve Terakki tarafından harfiyen uygulandığını, devletin politikasının Türkcülük(Türkleştirme) olduğunu ve bu isimlerin esas amacının Ermenileri çiğneyip Anadolu ve Azerbaycan'ın siyaseten birleştirilmesi olduğunu iddia eder. Bkz. Natali, *Biz Ermeniler ve Türkler*, s.48-50.

¹¹¹⁹ Sarıçam, *Türk Milliyetçiliğinin Gelişimi*, s. 103.

Balkan Savaşı'nın ağır yenilgileri, İttihatçılar arasında bir kendinden şüphe ve kendini dinleme dönemi başlattı. Balkan ittifakına hemen teslim olmasalar da büyük güçlerin emri vakilerine karşı direnemediler. Öte yandan Osmanlı kurumlarını çağdaşlaştırmak için yabancı uzmanlığının gerekliliğine karar verdiler.¹¹²⁰ Başlangıçta Napolyon dönemindeki Fransız ordusu örnek alınmak istendiğinden onun nizamnameleri tercüme edilerek teşkilat oluşturulmaya çalışıldı. Ancak sonra Fransızları yenen Alman orduları daha üstün görülerek oradan öğretmenler getirtildi.¹¹²¹ Ekim ayında, Babiâli Almanya ile bir anlaşma imzalayarak Osmanlı ordusunu modernize edecek askerî heyetin görevlerini belirledi. Harbiye Nazırı Enver Paşa bu konuyu, Aralık 1913'te 40 kişilik heyetle İstanbul'a gelen Alman General Liman von Sanders'e bıraktı. Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subayların sayısı 1914'te daha da arttı.¹¹²² İngiltere heyetine başkanlık eden Amiral Limpus'a göre, İngiltere'yle imzalanan deniz kuvvetleri hakkındaki anlaşma ile donanmanın modernizasyonu sağlanacak ve daha da önemlisi, imparatorlukta ağır sanayi dönemini başlatacağı.¹¹²³

Ermenilerle ilgili konuların hâlli için Ruslarla, taleplerinin ne olduğu konusunda da milliyetçi hareketlerin görülmeye başladığı Araplarla müzakereler başlatıldı. Fransızlarla bayındırlık işleriyle ilgili olarak özel bir anlaşma imzalandı. Balkan savaşlarının masraflarının getirdiği bütçe açığını kapatmak için de Fransa'dan yüklü miktarda borç alındı.¹¹²⁴

Yaşanan kayıplar milliyetçi karakterli bazı münferit olayların

¹¹²⁰ Osmanlı ordusunun düzenlenmesi için yabancı uzmanlığına başvurma ihtiyacı duyulması yeni bir konu değildi. Times'ta, "1909'da Osmanlı Ordusu" adıyla yayımlanan bir makalede bu konu ele alınarak Osmanlı ordusunda yapılan islahatın devam ettiği vurgulandı. Makalede önemli görülen konular şu şekilde özetlendi: "*Beş ordunun nizamı ve redif efradı bugün kâmilin [7,65]mm.lik mavzer tüfengi kullanıyor. Dört ordu; İstanbul, Edirne, Selanik, Erzincan bataryaları şimdi seri atışlı sahra toptarından teşkil ediliyor. Keza üç batarya [15] cm.lik top ile üç batarya [10,5] cm.lik ağır sahra toptarının da tevzi edildiği zannediliyor. Top ve tüfek mühimmatının ihtiyat kısmı da pek ziyade yenilenip güçlendirilmiştir. Osmanlı ordusu silah mühimmatı açısından iyi teşkilatlanmıştır. Geçen sene Osmanlı ordusunda en büyük yenilik General Van der Goltz Paşa'nın Genel Müfettiş olarak tayin edilmesidir. 20 kişilik Alman heyeti de ona yardım etmiştir.*" Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, Numara: 277, 8 Mart 1910, s.7.

¹¹²¹ Sorgun, *İmparatorluktan Cumhuriyete*, s. 75.

¹¹²² Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı"*, çev. Kemal Turan, Kayıhan Yay., İstanbul 2003, 3. baskı, s. 51.

¹¹²³ Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde*, s.76.

¹¹²⁴ Türkgeldi, *Görüp İhtiklerim*, s.110.

yaşanmasına da yol açtı: 14 Şubat 1914'te Aydın Valiliğinden gelen bir yazıya göre; bazı Türk talebeler, İzmir'de bulunan çeşitli sinemalara giderek oyun sırasında yazıların Türkçe gösterilmesi talebinde bulundular. Daha sonra oyunun gösterimde olduğu akşamlarda sinemaları dolaşarak taleplerinin yerine getirilip getirilmediğini kontrol ettiler. İsteklerinin gerçekleştirilmediğini gördüncü de sinemalarda oyunların gösterimini engellediler. Aydın Valiliği, içinde sinemacılar ve talebe temsilcilerinin de bulunduğu bir komisyon kurarak sorunun çözümlenmesine çalıştı. Komisyon bu talebin gerçekleşmesi için ne kadar masraf gerektiği hususunda Avrupa ile haberleşilmesine karar verdi ve dağıldı. Bir süre sonra talebeler bunun kendilerini oyalamak için kullanıldığını fark edince yeniden sinemaları dolaşmaya ve bu kez sadece oyunların gösterimini engellemekle kalmayarak mekânda bulunan eşyaya da zarar vermeye başladı. Bunun üzerine sinemacılar kolluk kuvvetlerine müracaat edip talebelerin durdurulmasını isteyince Vali, "*Talebelere gürültü yapmayınız, isteklerinizden vazgeçiniz diyemem. Ancak cam kırdıysa onun cezasını verebilirim*" deyip kanuna göre nasıl hareket edebileceğini söyledi. Talebenin sinemanın önünde toplandığı bir akşam Fransız Konsolosu'nun orada bulunan polise "*Şimdi bunları dağıtınız, yoksa gemiden askerleri çağıracağım*" tehdidinde bulunduğu iddia edildiyse de bunun doğru olmadığı ertesi gün ikinci konsolos tarafından Aydın Valisi Rahmi Bey'e bildirildi.¹¹²⁵

1914 yılının başlarında Anadolu'da Müslüman-Ermeni gerginliğinin ciddi boyutlara ulaştığı anlaşılıyor. Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki Ermeni murahhasalıklarının Patrikhane'ye bildirdiğine göre bazı şahısların dükkânları tek tek dolaşarak Ermeni mallarına boykot yapılmasını¹¹²⁶ telkin etmesi ve aynı zamanda tüccarların da bu yönde çaba göstermesi sonucunda Anadolu'da Ermeni mallarına karşı başlatılan boykot her geçen gün artarak Ermeni esnaf ve tüccarının zor durumda kalmasına sebep oldu. Ermeni tarihçiler, Avrupa'dan borç isteyen Osmanlı hükümetinin bu konuda Ermeni islahatı şartıyla karşılığınca boykotları bizzat organize ettiği görüşünü

¹¹²⁵ BOA, *Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri* (DH. KMS);15/5.

¹¹²⁶ Osmanlı topraklarında Meşrutiyet'in ilân edilmesinden itibaren görülen ve hızla yaygınlaşan modern bir protesto şekli olan boykot ve etkileri hakkında bkz. Y. Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim, İstanbul 2004.

savunsalar¹¹²⁷ da Patrikhanenin konuyu Dâhiliye Nezareti'ne bildirmesi üzerine hükümet, Osmanlı vatandaşları arasındaki iyi ilişkileri derinden zedeleyecek bu gibi davranışlardan kaçınılması yönünde 16 Mart 1914'te bir genelge yayımladı.¹¹²⁸ Buna rağmen bazı yerlerde boykotun önü alınamadı. Mesela Karasi'de oturan Ermeniler, yaklaşık 46 kişinin imzasının bulunduğu bir telgraf göndererek kendilerine uygulanan boykot nedeniyle vergilerini ödeyemez hâle geldiklerini, dükkânlarını kapatmayı düşündüklerini, yerel makamlara yaptıkları müracaatların sonuçsuz kaldığını Dâhiliye Nezareti'ne bildirip dertlerine bir çare bulunmasını istediler.¹¹²⁹

Arap Milliyetçiliği

Balkan Savaşları'nın milliyetçilik fikirlerini tetiklediği diğer bir yer de Arap nüfusun yaşadığı bölgelerdi ve Arap entelektüeller bir Arap devleti kurulması fikrini yüksek sesle dillendirmeye başladı.¹¹³⁰ Avusturya-Macaristan'ın Halep Konsolosu Dandini, Dışişleri Bakanı Berchtold'a 15 Aralık 1913'te gönderdiği raporunda vilayet içinde Arap ve Ermenilerin bölücü hareketler içinde olduklarını, Arapların İngilizler tarafından desteklendiğini, ıslahatların uygulamaya konamamasından şikâyet eden Ermenilerin Rusya Konsolosu tarafından yönlendirildiğini ve Ermenilerin çok iyi silahlandıklarını, ellerinde patlayıcı maddeler dahi bulunduğunu bildirdi.¹¹³¹

Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu dışındaki bölgelerindeki topraklarını da kaybetme riski ortaya çıktı. Beyrut'taki Bulgar Çarlık Konsolosu Milan Popov Arap milliyetçiliğiyle ilgili yorumlarında, Balkan savaşlarının onların düşünce ve faaliyetlerini nasıl etkilediğini şu şekilde yazar: "...Suriye Hıristiyanlarının, bilhassa Lübnan'daki Moronlar ve Katoliklerin galip Bulgar orduları Çatalca'ya, İstanbul'un kapıları önüne geldiklerinde Türkiye'nin siyaset zorluklarından faydalanmaya karar verdiklerini ve aniden 12 Mart 1913 yılında Suriye'nin Fransa tarafından işgal edilmesi gerektiğine dair bildirgenin dilekçesini

¹¹²⁷ Bkz. Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 198-199.

¹¹²⁸ Dâhiliye Nazırı müsteşarı imzalı belge için bkz. BOA. DH. İ. UM; 87/16.

¹¹²⁹ BOA. DH. İD; 108-2/30.

¹¹³⁰ Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları*, s.101-105.

¹¹³¹ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.878; HA PA XXXVIII 358 no 38/res., cilt V(1910-1913), s.4218-4222'den *Avusturya-Macaristan*, cilt V-B.

buradaki Fransız Konsolosluğuna (F. Couget) ilettiklerini...".¹¹³² Rus basınında yer alan bazı haberlerde de aynı konu işlendi. Örneğin Novoye Vremya gazetesinde Rossiya i Aziatskaya Turtsiya imzasıyla 1913 yılında yazılan bir haberde; Avrupa'daki Türk sorununun artık çözümlendiği, Türklerle Balkanlarda olduğu gibi Anadolu'da da mücadele edilmesi gerektiği, Balkan Slavlarına olduğu gibi Anadolu Hıristiyanlarına da(Ermenilere) bağımsızlık kazandırılması gerektiği, fikri savunuldu.¹¹³³

Bulgar Konsolosu 1917 yılında 4. Ordu'nun aldığı bazı güvenlik önlemlerine karşı eleştirel bir yaklaşım sergiler. Ermenilerin bu sefer Maan ve Kerkük'ten yeniden göç ettirilmeleriyle ilgili alınan önlemlerden bahseder. M. Popov'a göre, "Bu göçün nedeni Filistin'i basan İngiliz askerî saflarında Amerika'ya göç eden Ermenilerin bulunmasıdır. Ermenilerin Araplar arasına yerleştirilmesinin şimdi kötü sonuçlar çıkardığı fark edilmiştir. Türk iktidarı karşısında bu iki kavmin aralarında anlaşmalı davrandıkları ise açıkça ortadadır..."¹¹³⁴

Balkan Savaşlarından Sonra Osmanlı Topraklarında Rus Etkinliğinin Artması

Van'da Konsolos yardımcısı olarak görev yapan Rus ajan Maevskiy, 1901 yılında yaptığı çalışmada bölgenin durumunu şu şekilde değerlendirmektedir:¹¹³⁵

"Osmanlı topraklarında kırsal bölgelerde yaşayan Ermenilerin en önemli uğraşı tarımdı ve ekin ekmek iyi bir gelir getiriyor ve iyi yaşam şartları sunuyordu. Genel olarak Türkiye'deki köylü Ermenilerin hiçbir zaman yiyecek konusunda sorun yaşamadıkları ve maddi durumlarının Rusya'nun orta bölgelerindeki (örneğin Smolensk, Minsk ve diğer vilayetleri) Rus köylülerine kıyasla daha iyi olduğunu söylemek mümkündür. Bununla

¹¹³² Kamen Veliçkov, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında (1916-1918) Suriye Cephesinin Askerî Faaliyetleri Hakkında Bulgar Diplomatik Kaynakları", *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî-Siyasî İlişkileri*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Başkanlığı Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005, s.115.

¹¹³³ Demiroğlu, *Rus Kamuoyunda Balkan*, s. 619.

¹¹³⁴ Veliçkov, *Birinci Dünya Savaşı Esnasında*, s.121.

¹¹³⁵ V.T. Maevskiy, Van Vilayeti. Askerî-İstatistikî Tasvir, Kafkasya Askerî Bölge Karargâhının Yayını, Tiflis 1901, s. 137-192'den naklen *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 6, s.93.

birlikte Müslümanlar da dâhil olmak üzere Türkiye'nin köylü nüfusunun tamamının Kürtlerin keyfi hareketinden yeterince korunamadığı söylenebilir. Çünkü Kürtler arasında hırsızlık, soygun, hayvan kaçırma ve buna benzer hareketler suç değil, onurlu bir davranış ve yiğitlik kabul ediliyor. Ancak bu husus, köylü Ermenilerin her zaman Kürtlerin istilası altında yaşadıkları sonucunu doğurmamalıdır. Şartlar dayanılmaz olsaydı Ermeni nüfusu gittikçe fakirleşir ve nihayetinde tamamen yok olurdu. Gerçekte ise Ermeniler, her zaman Kürtlerden daha varlıktıydılar ve onlara kıyasla daha refah içinde yaşamaktaydılar. Dolayısıyla burada "Türkiye'deki Ermenilerin dayanılmaz şartlarda yaşadıklarına" dair söylentilerin doğru olmadığını ve bu söylentilerin Ermeni meselesini yaratmak isteyen propagandacıların faaliyetlerin sonucu olduğunu görüyoruz."

Rusya'nın İstanbul'u ele geçirememesi durumunda bunu dolaylı olarak gerçekleştirmek için Anadolu'nun doğusunda hâkimiyet kurma planları yaptığı bilinmekteydi. Üstelik Bulgaristan'ın Meşrutiyet'in ilân edilmesini fırsat bilerek bağımsızlığını ilân etmesi ve Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhak edilmesi Rusya için Balkanlar yolunu tamamen kapatmıştı.¹¹³⁶ Bu durum Rusya ekonomisine zarar vermekteydi. Örneğin Trablusgarp Savaşı yüzünden Rusya'nın tahlil ihracatı 1911'e göre 1912'nin ilk altı ayında %45 düştü.¹¹³⁷ Balkan Savaşları'nın ortaya çıkardığı yeni durum ve Boğazların durumunda değişiklik meydana gelme ihtimali Rusya'yı başka alternatifler üretmeye yönlendirmekteydi.

Rusya'nın Kürtlere ve Ermenilere Yönelik Faaliyetleri

Balkan Savaşı'ndan sonra Ermeni ıslahatı konusu yeniden gündeme geldi. Buna bağlı olarak II. Abdülhamit dönemindeki tartışmalar yeniden ortaya atıldı. Kürt aşiretlerin Ermenilere baskısı, gasp ve cinayet, kız kaçırma, tecavüz, adaletin istismarı, zorla din değiştirme gibi birçok konu gündeme taşındı. Bu durumu kullanmak isteyen Rusya, Kürt konusuyla daha

¹¹³⁶ Sabahattin Özel, "Batılıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, ed. Hikmet Özdemir, TBMM. Yay., Ankara 2007, s. 13.

¹¹³⁷ Michael A. Reynolds, "The Ottoman-Russian Struggle For Eastern Anatolia and the Caucasus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order", *A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy*, Recommended for Acceptance by the Department of Near Eastern Studies, November 2003, p. 58.

aktif olarak ilgilenmeye başladı. Çünkü Osmanlıların zor duruma düşmesi, Doğu Anadolu'da Kürtler ile Ermenileri hareketlendirdi. Bu da Rusya'nın yanı sıra İngiltere, Fransa ve Almanya'nın bölgeye ilgisinin artmasına sebep oldu. Rusya, bu kargaşadan faydalanıp Doğu Anadolu Bölgesi'ni ele geçirmeye yönelik planlar yaptı. Rusya, ilk olarak Ermeni reformları konusunu öne sürdü. Diğer taraftan da Kürt ayrılıkçı hareketinin artması için çaba harcadı. Dışişleri Bakanı Sazonov, 28 Kasım 1912'de bir yönergeyle, Doğu Anadolu bölgesinde görev yapan Rus konsoloslarını, dağılmış bir görüntü sergileyen Kürt aşiretlerini sıkışık durumdaki Osmanlılara karşı birleştirerek Osmanlı Devleti'ne karşı isyana teşvik etmek ve Kürtler arasında Rusya'nın itibarının artırılmasını sağlamakla görevlendirdi.¹¹³⁸ Rusya, bu amaca ulaşmak için Kürtleri silahlandırdı. Rusya, planın ikinci aşaması olarak Kürt-Ermeni gerginliğini tırmandırmak için çalıştı. Buna göre Kürtler Ermenilere saldırarak, Rusya da Ermenilerin kurtarıcısı olarak devreye girecekti. Rusya, bu planını devreye sokmak için kendi toprakları dışında İran üzerinden de Osmanlı topraklarına silah ve eylemci soktu. Bunun için de İran'daki bazı Şii aşiret reisleriyle Osmanlı vatandaşı bazı Kürt aşiret reislerini kullandı. Buna göre Rusya, İran'da işbirliği yaptığı aşiretlere silah veriyor, onlar da bu silahları Ermenilere satarak büyük paralar kazanıyorlardı. Bu sistem Anadolu'da da Kürt aşiretleriyle işletiliyordu. Hatta Atik Aşireti Reisi Ali Bey, İran'dan getirilen silahları ard arda satmaya muvaffak olduğu için Rus hükümeti tarafından bir nişanla taltif edilmişti. Ancak Ali Bey, Rusya'nın Şıkak Aşireti Reisi Simko'ya, İran parasıyla aylık bin tüman ve daha başka şeyler verdiği için bu nişanı yeterli görmemişti.¹¹³⁹

Rusya'nın planını uygulamaya koymasıyla bölgede gerginlik tırmandı. Osmanlı yöneticileri tansiyonun yükseldiğinin farkındaydı ve bunun en önemli sebebinin arazi meselesi olduğu bilinmekteydi. Çünkü kilise vakıflarına ait arazilerden bir bölümü bile Kürtlerin eline geçmişti. Hükümet gerginliğin azaltılması için çeşitli tedbirler almaya çalışsa da tarafların ikisini

¹¹³⁸ Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin*, s.300.

¹¹³⁹ Masoumeh Daei, "Türk ve İran Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İran'ın Sınır Şehirlerinde Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri", *1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler 2-4 Mayıs 2012*, Ed. Tolga Başak&Mevlüt Yüksel, Erzurum 2014, s.786-787.

birden memnun edemedi ve bir çıkmaza girdi. Hükümet, 1912 yılı Eylül ayında, dava konusu olan arazileri Ermenilere iade etmeye karar verdi. Bu sefer de Kürtler buna karşı çıktı. Kürtlerle hükümet arasındaki ilişkiler gerilince Rusya devreye girdi ve Kürtler Rusları kurtarıcı olarak görmeye başladı.¹¹⁴⁰ Bu, Van ve Bitlis'te Kürt baskılarının artmasına ve anarşi ve terör olaylarına sebep oldu. Bitlis vilayetinde Rus propagandası bilhassa buradaki Rus konsolosluğunun çalışmalarıyla yılın sonlarına doğru iyice arttı.¹¹⁴¹ "Birjeviye Vedomosti" gazetesi 7 Nisan 1913 tarihinde Berezousky Olginsky'nin Bitlis'te Ermeni gençlere hitaben yaptığı konuşmayı yayımladı. Bu konuşma Rusya'nın Doğu Anadolu'daki Ermeni halka yönelik kışkırtma faaliyetlerinin boyutunu ortaya koyması bakımından çok önemlidir ve bu sebeple Fransız konsolos devletini bu konuda bilgilendirme ihtiyacı duymuştur. Konuşmada Olginsky Ermeni gençlere şunları söylemiştir:¹¹⁴²

"Genç insanlar beni sakın bir şekilde dinleyin. Ben de sizin taleplerinizi dinleyeceğim. Şu anda sizi korkutan şeyin ne olduğunu biliyorum. Bu bir soykırımdır. Size soykırımın ne olduğunu açıklayacağım. 1894 olayları Ermeni halkının soykırımı uğratılmasıdır. Sultan kötü durumu düzeltmek yerine Ermenileri kırmayı tercih etti. Sultan Hamit katil birisidir. Ama aynı zamanda zekidir. Tarih bize gösteriyor ki Rusya son savaşta elde ettiği zaferden yararlandı. Rusya, İngiltere politikasını değiştirmeye başladığı yıllardan bu yana Almanya tarafından kötü muamelelere maruz kalmaktadır. Rusya, Ermeni sorununu kendine özel bir politika güderek yürütmek durumunda. Bütün Büyük Devletler Rusya'yı Berlin Antlaşması ile Ermeni sorununa dâhil etti. Ancak Rusya Ermeni konusuna İngiltere gibi bakmadı ve hatasını anladı. Onların izlediği politika Rusya'ya tamamen zıt ve karşısındaydı. Rusya zamanla bu politikayı değiştirdi. Japonya-Rusya savaşı bize gösterdi ki Japonya Ruslara karşı savaşırken İngiliz birlikleri Japon ordusunda yer aldı. İngilizler Japonya'ya para yardımı yaptı. İngiliz ordusu Rusya'nın karşısına çıktı. Bu Almanya'nın çok istediği bir şeydi.

¹¹⁴⁰ Reynolds, *The Ottoman-Russian*, p. 110-112.

¹¹⁴¹ British, Doc. 52, Inclosure in Doc. 51. Annual Report on Turkey for the year 1911, p.336.

¹¹⁴² Daha 1913 yılında Osmanlı Devleti'ne yönelik soykırım iddiaları ve Rusya'nın Osmanlı Ermenilerini silahlanmak için kışkırtması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, microfilm P 16 744.

Rusya, karşı karşıya kaldığı bütün bu savaş ve politikaların olumsuz etkilerinden dolayı Ermenilerle ilgili politikasını askıya almak durumunda kaldı. Sultan Hamit, İngiltere, Fransa ve Almanya'yı kollayarak Doğu'daki çıkarlarını koruyor ve Ermeni konusunu da bu uygun şartlar içinde gündeme getirmeye çalışıyor. Böyle bir ortamda Ermenilerin kırılması emrini verdi. Şu anda Türk politikası tam böyledir. Jön Türklerin yönetimi ne tam bir liberal politikaydı ne de üçüncü bir yol tutturabildiler. Genel olarak Ermenilerin kurumuyla ilgili talimatlara devam ettiler. Aslında farklı Osmanlı partileri benzer bir talimatın Osmanlı Devleti'ni yok oluşturma götürdüğünü görüyorlardı. Türkleri Avrupa nezdinde kötü duruma düşüren nedenlerden biri de Ermenilerdi. Türkiye, Avrupa'daki topraklarını kaybettiği gibi Rusya sınırını da koruyamıyordu. 24 milyon nüfusun altı milyonunu kaybetmek üzereydi. Balkan krizi nedeniyle farklı sınır boylarında 400 bin kişiyi kaybetti. Bizimle Türkler arasında 300 bin kişi daha problemliler bir hâlde bekliyor. Türk hükümeti biliyor ki Rusya ister monarşik parti olsun ister liberal parti olsun Ermeni çıkarlarını korumakla ilgileniyor. Ermeni çıkarları konusundaki bu politika değişikliğinin sebepleri nedir peki?

Ermenilerin inanılmaz kötü muamelelere maruz kaldığı konusunda Rusya çok ciddidir. O zaman bu değişiklik neden oldu? Çünkü Rusya Ermeniler konusunda alınan bütün önlemlerin düşman kaynaklarca alınan önlemlerin kendilerini zarara uğrattığını düşünüyorlar. Bu nedenle de Ermeni politikasını değiştirme ihtiyacı duydu. Rusya'yı Ermenilere doğru yönelten şey Hıristiyanlıktan mı insaniyetten mi kaynaklanıyor?

Sevgili Arkadaşlar!

XX. yüzyılda yapılan bütün saçmalıkların bilinmediğini görüyoruz. Ermeni sorunu Ruslar için bir devlet sorunudur. Başka bir sebep aramaya gerek yok. Rusya'nın farklı şehirlerinde 1,5 milyon Ermeni yaşıyor. Yaşadığınız yerlerin işgali ya da reformlar nedeniyle bize de iş düşüyor. Bizim sizinle aramızdaki yakınlığı daha iyi sağlamak için aranızda örgütlenip silahlanmalısınız ve içinde bulunduğunuz durumu daha iyi savunmak için bunları yapmalısınız. Elbette para ve dinsel sorunlarınız olacak. Partilere duyduğunuz gönül bağı ile ilgili sorunlarınız olacak. Bu örgütlenmeleri en iyi şekilde yapmak durumundasınız.

Rus orduları olağanüstü güçlü değil. Kısa sürede yardımınıza

koşamayabilir. Onlar gelene kadar sizin kendi kendinizi korumanız gerekiyor. Yıllardır ne kadar acı çektiğinizi biliyoruz. Ne kahramanlıklar yaptığınızı, canlar verdiğinizi biliyoruz. Size mutlaka örgütlenip silahlanmanızı tavsiye ediyorum. Özellikle bu berbat krizin içinden çıkmanız ve yerlerinizde kalmanız için bu gereklidir. Türkler Avrupa'daki toprakları kaybediyorlar.. Bu yüzden sizin Küçük Asya'da yerleşik kalmanızı tavsiye ediyorum. Aksi takdirde Panislamik bir memleket resmî olarak sizi öldürme emrini veriyor, tebaasını bu inanca yönlendirmek için elinden geleni yapıyor. Hıristiyanları kırma uğratmak için her türlü taktiğe başvuruyor.

Kendinizi bütün bu kışkırtıcılara karşı onurlu bir şekilde savunmak için öncelikle örgütlenmeniz gerekiyor. Bildiğiniz gibi Türkiye'deki temsilcilerimiz mesela Van, Erzurum, Bayezid ve diğer yerlerde Taşnak taraftarlarıyla çalışıyorlar. M. Chirkov (Rusya'nın Bitlis Konsolosu) öncelikle monarşisttir ama uzun süredir sizin aramızda bulunuyor. Yeni bir konsolosumuz var. Ondan memnun kalacaksınız. Çünkü o daha az sabırlıdır. Bir kez daha tekrarlıyorum: Birleşiniz, dinî sorunlarınızı bir tarafa bırakınız, Protestan ya da Katolik misyonerlerin ikna çabalarını bir kenara bırakınız. Sizin kalbinizi çalıp kendi yanlarına çekmelerine izin vermeyiniz. İyi biliniz ki din değiştirmek millet arasında bağışlanmaz bir suçtur. Siz baskılara uğramış insanlar dininizde kalarak varlığınızı koruyabilirsiniz. İngiltere'nin belirsiz vaatlerine kulaklarınızı tıkayın. Almanya ve Fransa'dan gelen misyonerlerin söylediklerine kulaklarınızı tıkayın. Rusya size hiçbir zaman misyoner göndermedi, asker ve silah göndermeyi tercih etti. Kısaca size diyorum ki sorumluluğunuzu bilerek hareket edin. Rus idaresi sizin çıkarlarınızla ilgileniyor. Rus yönetimi liyakatlı insanlarla ilişki kuruyor. Ermeni konusunda bunun dışında bir tavrımız yok. Biz monarşiyi ya da meşrutiyeti savunalım tüm Ruslar aynı düşünüyoruz. Ermeni konusunda umuyorum İşçi Partisi ile ilgilenen ortaklarımız ya da diğerleriyle ilgili söylediğim düşüncelerim size yararlı olmuştur. Bizde şöyle denir: "Tanrıya güvenin tembel olmayın." Bir şey daha söyleyeceğim. "Rusya'ya güvenin ve çok çalışın." Umuyorum ki güven içinde olursunuz. Yıllardır çok acı çektiniz, belki birkaç ay daha çekeceksiniz. Ermenilerin genellikle gerçek bir korku içinde olduklarını görüyorum. Uğradıkları bütün kötü muamelelere rağmen bir halk korkuyu yenmeyi başarabilir. Mesela ben Van'dan çok iyi bir Fransızca ile yazılmış mektuplar aldım. Topraklarınızda dolaşırken ben

de ölüm tehlikeleri atlattım. Buna rağmen Bitlis'e geldim, Siirt'te bulundum. Bir defasında şehir dışında üzerime silah doğrultuldu. Benim silahım yoktu. Öldürülseydim herhangi biri gibi ölmüş olacaktım. İhtiyatlı olun, ön yargılı olmayın. Çünkü Taşnaklar ekseriya bunun tersi duygular içindeler. Çünkü Türk-Balkan ilişkilerinin içinde bulunduğu durum nedeniyle Rusya sizi yeteri kadar savunamayabilir. Size cesareti tavsiye ederim. Ama biraz gücünüzde olsun. Aksi takdirde davanızı kaybedersiniz!"

Rusya'nın Kürt aşiretleriyle Ermeniler üzerinde ayrı ayrı yürüttüğü kışkırtma çalışmaları sonuç verdi. İslahat görüşmelerinin devam ettiği sırada da Doğu Anadolu'da karışıklıklar vardı. İslahat projesinde göçebe Kürtlerin yerleşik hayata geçirileceği ve Kürtlerin, Hıristiyan bir devletin hâkimiyetine verileceği söylentisi bu karışıklıkların en önemli sebebiydi.¹¹⁴³ Rusya 1912'den beri, Doğu Anadolu'da hâkimiyet kurabilmek için karışıklıkları körüklemek amacıyla Kürt aşiretlerine bol miktarda para ve silah dağıtmaktaydı. Para ve silah desteği bulan Kürtler, Kürdistan ve Kürt milliyetçiliğiyle ilgili konuları işlemeye başladılar. Tiflis komutanlığı da bu işe el atarak Kürtleri hükümete karşı tahrik etmek üzere göçer aşiret mensubu kılığına girmiş dört Rus subayını Osmanlı sınırının ötesine gönderdi. Anadolu'ya gelen Rus subaylar konsolosluklarının desteğiyle Kürt aşiretleri içinde çalışmaya başladılar. Kürt milliyetçiliği konusunun işlenmesi Kürt elitlerinin Rusya'ya sempati duymalarına sebep oldu.¹¹⁴⁴ Çoğu kez birbirine düşman aşiretleri birleştirmenin o kadar da kolay bir iş olmadığını anlaşılmasına karşın birçok Kürt aşiret reisi Türklerin sonunun geldiği inancıyla Rus girişimlerine olumlu karşılık verdi. Urmiye'deki Şeyh Tacî Aralık 1912'de Çarlık Rusya'sına bağlılık yemini etti. Kuzey Mezopotamya'daki Şeyh Mahmut, Şubat 1913'te kendisine bağlı Kürtlerle birlikte Rusya'nın hizmetine girdi. Bedirhan sülalesine mensup bir Kürt olan ve St. Petersburg'da Osmanlı diplomatı olarak görev yapan Abdürrezzak Bey, Mart ayı başlarında Bitlis'teki Rus konsolosluğuna bağlılığını bildirdi. Altta kalmak istemeyen Şeyh Mahmut, aynı anda daha ileriye giderek Musul'daki Rus Konsolos yardımcısı N.M. Kirsanov'a yanındaki Kürtlerin

¹¹⁴³ Lewy, *The Armenian Massacres*, p. 37. Kürt çetelerinin Balkan Savaşı'ndan sonra siyasi atmosferin bozulmasının etkisiyle Ermeni evlerine baskınlarını artırdıkları ve Ermenilerin hükümete duydukları güvensizlik hakkında bkz. *Ölüme Kul Payı*, s. 94.

¹¹⁴⁴ Reynolds, *The Ottoman-Russian*, p. 116-117.

Türk hükümetine karşı silahlı bir ayaklanmayı da kapsamak üzere Rusya'ya isteyebileceği her türlü yardımda bulunmaya hazır olduğunu bildirerek çarpışmalara 50 bin adam sürebileceğini taahhüt etti. Bu durumdan çok etkilenen Kirsanov, Petersburg'a, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında çıkması muhtemel bir savaşta ciddi bir Kürt ayaklanmasının iki Osmanlı kolordusunu tamamen kilitleyebileceğini bildirdi.¹¹⁴⁵

Rusya, hem Osmanlı topraklarında hem de dışarıda yürüttüğü faaliyetlerle Osmanlı Ermenilerini de tahrik etmekteydi. Bunu Van, Hoy ve Urmiye konsoloslukları aracılığıyla yapmakta ve sınırda olaylar çıkmasını organize etmekteydiler. Ayrıca Van ve Urmiye arasında ticaret bahanesiyle gidip gelen Vanlı Ermenilerin Ruslara hizmet ettiği Osmanlı hükümetinin tespit ettiği bir diğer konuydu.¹¹⁴⁶ Rusya, bir ajanını Ermeni bir sekreterle beraber bölgeye gönderdi. Bütün bölgeyi dolaşarak Ermeni firkalarının liderleriyle görüşen ikili, onları, Rusların kendilerinin kurtarıcısı olacağına inandırdı. Rus istihbarat belgelerinden bu çalışmaların sonuç verdiği ve Osmanlı Ermenileri arasında Rusya'ya duyulan sempatinin iyice arttığı anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁷ Rusya, aralarında Erzurum, Van, Bitlis ve Bayezid'in de bulunduğu vilayetlerde Osmanlı unsurları arasında karışıklık çıkarmayı amaçladığından bilimsel araştırmalar yapacakları bahanesiyle profesör kılıfına girmiş üç Rus ajanı Bayezid vilayetine gönderdi. Ruslar, bilimsel araştırmaları öne sürerek konsoloslukları marifetiyle adı geçen vilayetlerde adam istihdam etmek suretiyle bunu kolaylaştırmaya çalışmaktaydı. Hükümet, Kars Şehbenderliği'nin bu bilgiyi vermesinden sonra birçok gailelerle uğraşılacak bir dönemde Doğu Anadolu'da bir karışıklık çıkarılmasına meydan vermemek için¹¹⁴⁸ aşiret reisleri ve eşrafın Rus

¹¹⁴⁵ McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s.183.

¹¹⁴⁶ Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ve gerekli tedbirlerin alınmasını tavsiye eden yazı için bkz. BOA. DH. SYS; 23/16, lef 6, 1331 Za 20. Ayrıca bkz. Reynolds, *The Ottoman-Russian*, p. 138.

¹¹⁴⁷ Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 15 Ocak 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1366, Yaprak 270-272'den *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 46, s.237.

¹¹⁴⁸ Çünkü o dönemde Rus hükümetinde Türklerin Acemleri Ruslar aleyhine kışkırttığı yönünde kanaat hâkimdi ve Rus gazetelerinde Osmanlı Devleti'nin tecavüzkâr bir politika izlediği yönünde kışkırtıcı yayınlar yapılmakta, bu da Rusya'da Osmanlı aleyhtarı bir kamuoyu oluşmasına neden olmaktaydı. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilişkileri

hükümetince görevlendirilen kişilerle temas kurmasını önlemeye çalıştı.¹¹⁴⁹

Rusya, Osmanlı sınırındaki askerî faaliyetlerini artırarak sınırın bazı bölgelerine yığınak yapıp gerekli gördüğü yerlerde askerî incelemelerde bulundu. Öte yandan Ermenilerle Kürtleri birbirine karşı kışkırtıp Van ya da Erzurum'da büyük bir Kürt-Ermeni çatışması çıkarmaya çalışarak hükümetin Ermenilere imtiyaz verdiği, Kürtleri ve diğer Müslümanları ihmal ettiği propagandası yaptı.¹¹⁵⁰ Rusya açısından Kürtlerin, bölgedeki Hıristiyanlara zarar verecek kadar ileri gitmeyip sadece Osmanlı topraklarında kargaşa çıkaracak kadar güçlenmeleri önemliydi. Bu nedenle Rusya'nın Kürt aşiretleriyle ilişkileri belli bir seviyede tutması gerekmektedir. Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'dan yardım almaya hevesli diğer bir Osmanlı unsuru da Ermenilerdi. Bunun için Rusya'daki Ermeni kiliselerinde Osmanlı Ermenilerine zulmedildiği yönünde vaazlar verilerek Rusya Ermenileri Doğu Anadolu'ya gitmek üzere tahrik edilmekteydi. Bunun sonucunda Batum'daki bazı Ermeniler Erzurum ve Van'a gitmek üzere Tiflis'e doğru hareket etti.¹¹⁵¹ Tahran Sefareti'nin Hoy ve Selmaş Şehbenderliklerine dayanarak verdiği bilgiye göre, Ermeniler Ruslar, Kürtler de Abdürrezzak tarafından kışkırtılıp ihtilale teşvik edilmekte ve Ruslar bu ihtilali bahane ederek bölgeye asker sevk etmeyi düşünmekteydi. Bu istihbarat üzerine iyice endişelenen Osmanlı hükümeti, Harbiye Nezareti'ni bölgede bir karışıklık çıkmasını önlemekle görevlendirdi.¹¹⁵²

Taşnakların merkezi olan Van vilayeti başta olmak üzere Osmanlı'nın Doğu bölgesindeki Ermenilerin çoğu Rus dostluğuna kapılmış durumdaydı. Üstelik Taşnaklar İran güzergâhını kullanarak Osmanlı Devleti'ne kaçak yollarla silah sokmakta ve bu silahlar Ermeni tüccarlar tarafından depolanmaktaydı.¹¹⁵³ İran, ayrılıkçı fikirler içeren zararlı evrakın basılıp Osmanlı topraklarına sokulduğu yer olma özelliği de göstermekteydi. Rusya

bozmak gibi bir niyeti yoktu. Bu konuyla ilgili olarak Osmanlı Hariciyesine gönderilen mektuplar için bkz. Bardakçı, *İttihadçı'nın Sandığı*, Belge Numarası:44, 45, 46, s.118-124.

¹¹⁴⁹ BOA. DH. SYS; 23/16, lef 1, 1331 Za 20.

¹¹⁵⁰ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.800; HA PA XXXVIII 361 Z.&2/P, cilt V(1910-1913), s.3953-3955 ve no.796; HA PA XXXVIII 361 Z.54/P, cilt V(1910-1913), s.3937-3939'dan *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A. Aynı görüş için ayrıca bkz. Halil Mentеше, s. 176.

¹¹⁵¹ BOA. HR. SYS; 2776/71, 1913/7/4.

¹¹⁵² BOA. DH. SYS; 23/16, lef 8, 9, 1331 Za 20.

¹¹⁵³ McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 185.

tarafından organize edilen bu faaliyetler aynı fikirlerden etkilenmesi istenen İran ve Azerbaycan Ermenileri arasında yürütülmekteydi.¹¹⁵⁴

Bu durum kısa sürede Kürtlerin olay çıkarmasıyla sonuçlandı. Müslümanların hem devlete karşı ayaklanması hem birbirleriyle çatışması Rusları ve Ermenileri çok memnun etti.¹¹⁵⁵ Aşiretlerin Rusya ve İran tarafından desteklenmesi sınır çatışmalarının ve aşiret olaylarının eksik olmaması sonucunu doğurdu. Bu arada Osmanlı hükümeti Kürtleri etkisizleştirmeyi hedeflemekteydi. Bunun için aşiretlerin gücünün bölünüp aralarındaki problemlerin artmasına çalışılmaktaydı. Örneğin Şemdinhanların lideri İttihat ve Terakki üyesi ve Osmanlı senatörüydü. Bu aşiretin arası diğer güçlü aşiret Bedirhanlar ile iyi değildi. Devlet, kendi topraklarındaki aşiretlerin birleşmesini engellemeye çalışırken İran ve diğer ülkelerdeki Kürtlerin de kendi devletlerine karşı isyan etmesini sağlamaya çalıştı. Bunda da kısmen başarılı oldu. Osmanlı Devleti, Kürtlerin isyan etmesini engellemek için onları önemli görevlere getirdi. İzlenen son taktik ise Kürtlere karşı Ermenilerle işbirliği yapmaktı.¹¹⁵⁶ Hükümet, bölgede asayiş ve huzurun sağlanması için gerekli tedbirleri almaya çalışsa da asırlardır süregelen problemlerin bir anda çözümlenmesi mümkün değildi. Van Valisi Ahmet Tahsin Bey İstanbul'a, bütün gayretlere rağmen Rus ve Ermenilerin aşiretler üzerinde tahakküm kurmasına engel olunamadığını, bunun devletin Rumeli'de uğraştığı gailelerden kaynaklandığını, bir an önce Rumeli'de durumun düzeltilip Doğu bölgelerinde tedbir alınması gerektiğini bildirdi.¹¹⁵⁷

Ermenilerin Rusya'dan Yardım İstemesi ve Bunun Diğer Devletlere Yansımaları

Dağılma sürecine girmiş olan Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerini başta Almanlar olmak üzere diğer güçlere kaptırmamak ve buralarda

¹¹⁵⁴ Daei, *Türk ve İran Kaynaklarına*, s.789-790.

¹¹⁵⁵ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.813; HA PA XXXVIII 361 Z.74/P, cilt V(1910-1913), s.4018-4019'dan *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A. Kürtler, ayaklanarak otonomi taleplerini dile getirdiler. Bir taraftan Ermeniler ve hükümet aleyhinde söylemlerde bulundularsa da Ermeni komiteleri Rus hükümetiyle beraber el altından Kürt ayaklanmasına destek verdi. Bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.799; HA PA XXXVIII 361 Z.61/P, cilt V(1910-1913), s.3949-3952'den *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A.

¹¹⁵⁶ Reynolds, *The Ottoman-Russian*, p. 114-115.

¹¹⁵⁷ BOA. DH. SYS; 23/16, lef 2, 1331 Za 20.

hâkimiyet alanını genişletmek Rusya'nın izlediği temel politikaydı. Başlangıçta Rusya, Anadolu Ermenilerinin milliyetçilik duygusunun etkisinde kalmasından ve Osmanlı'ya bağlılığının azalmasından memnuniyet duysa da aynı duygunun kendi hâkimiyetindeki Ermeni toplumunu etkilemesinden korkuyordu. Rusya, ayrıca 1912'de yaşanan gelişmeler sonucunda komitelerin özellikle de Taşnakların Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bir savaş çıkarmaya çabalamasından rahatsızlık¹¹⁵⁸ duymaktaydı. Aynı çabaların Osmanlı Devleti için de yapıldığına dair işaretler vardır. Doğu sınırında bazı Osmanlı mahalli memurlarının olaylara gereğinden fazla tepki verip asabi davranışlar sergilemesi ve Kafkasya ve İran'dan gelen Acem ve Ermeni komitelerinin Osmanlı askerinin işgali altında bulunan arazinin İran'a yakın yerlerinde durmalarına müsaade edilmesi Rusya tarafından, İranlıların Rusya'ya karşı kışkırtıldığı yorumlarına sebep olduğundan Rusya Dışişleri Osmanlı Devleti'nin Petersburg Sefiri Turhan Paşa'yı uyarak buna son verilmesini istemiştir. Rusya ile Osmanlı Devleti arasında diplomatik kriz yaşanmasını istemeyen Osmanlı hükümeti, 18 Mart 1912'de yapılan Meclis-i Vükela toplantısında, Doğu sınırında bulunan Osmanlı askerinin sayısının artırılmaması, askerlerin buldukları yerlerden hiçbir sebeple ileri geçmemeleri ve oralardan gönüllü asker alınmaması, hatta şimdiye kadar alınanlar varsa sınırdan uzaklaştırılmaları gibi tedbirler aldı.¹¹⁵⁹

Rusya, Taşnakların savaş çıkması durumunda Rus ordusunun ön saflarında yer alma isteklerini İngiltere'nin onları kışkırtıp para vermesine bağlamaktaydı. Aslında bu gelişmeler karşısında Kafkasya Ermenilerinin de aynı duygulara yönelmeleri ihtimali vardı ve Rusya buna engel olmak için

¹¹⁵⁸ Taşnakların bu yönde çalışmalar yaptıkları Rus istihbarat birimlerince daha önce de tespit edilmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şubat 1905'te Kafkasya Askerî Bölge Karargâhı'nda Asya Türkiyesi ve İran ile İlgili Alınan Gizli Bilgiler, GİZLİ. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 555, Yaprak 17-17b, 19-19b, 22-22b'den Türkiye'de Ermeni Meselesi, s.137. Ayrıca 28-29 Aralık 1911 tarihli bir belgede Rus Konsolosu Alferif'in Van'da Taşnaklarla yaptığı görüşmelerle ilgili değerlendirmeleri için bkz. Masoumeh Daei, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı-Ermeni ve Rusya-Ermeni İlişkilerine İlişkin Bir Belge", *Belgeler* 36, cilt XXXII, sayı 36, yıl: 2011, s.105.

¹¹⁵⁹ Ancak Rus askerinin sayısında bir artış olursa derhal tedbir alınmak üzere Harbiye Nezareti görevlendirildi. Ayrıca kime ait olduğu kesin olmayan bölgelerde yaşayan ahalinin seçimlerde oy kullanmasına izin verilmemesi, o bölgeden seçilecek bir mebusun Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakacağı uyarısında bulunularak Dâhiliye Nezareti'nden gerekli tedbirleri alması istendi. Bkz. BOA. MV; 162/88.

kendi iktidarına karşı hareket eden komitelerin özellikle Taşnakların faaliyet alanı hâline gelen İran topraklarına girmeyi dahi göze almıştı.¹¹⁶⁰ Rusya, bu konuyla ilgili olarak Doğu Anadolu'da Osmanlı Ermenileri arasında yoğun propaganda faaliyeti yürüterek çeşitli gazetelerde; Rusya'nın Ermenilerin, refah ve huzurunu sağlamak için çalışıp bu konuda Osmanlı Devleti'ne baskı yaptığı ancak Taşnaksutyun Cemiyeti'nin bu çalışmaları sekteye uğrattığı konusunu işletti. Ayrıca bölgedeki konsolosları ve ajanları vasıtasıyla Ermeni ahaliyle birebir temas kurup bilgi verdi.¹¹⁶¹ Bu çalışmaların amacı Kafkasya Ermenileri arasında milliyetçilik düşüncesinin artmasına ve Rusya'ya karşı hareket eden muhalif güçlerin çalışmalarına engel olmaktı.

Rusya, bu nedenle "Transkafkasya" politikasında belirleyici rol oynayarak Osmanlı Ermenileri için uzun süreli bir reform programı uygulanması için büyük gayret gösterdi.¹¹⁶² Osmanlı Ermenileri arasında milliyetçilik duygusunun yükseltilmesi için kilisenin devreye girmesini temin etti. Çünkü 1905 yılında göreve atanan Kafkasya Genel Valisi Daşkov'un tespitine göre "*Ermenilerin Rusya'dan ayrılmak gibi bir niyetleri yoktu, ama Osmanlı Ermenileri Rusya'ya bağlanmayı istiyorlardı.*"¹¹⁶³ Bölgeye askerî müdahaleyi mümkün kılmak amacıyla bölge halklarını karşılıklı olarak kışkırtmak bu politikanın önemli bir ayağını oluşturuyordu. Bu plan doğrultusunda Rus konsolosluk görevlileri ve ajanları Ermenilerle Kürtlere bol miktarda silah dağıtmaktaydı.¹¹⁶⁴

Ermeniler, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra güvenliklerinin olmadığı gerekçesiyle hızla silahlanmışlardı. Hatta Erzurum Rus Konsolosu'nun 12 Şubat 1910 tarihinde çektiği bir telgrafta kullandığı "*Kırsal ve şehirli Ermeni nüfusunun top yekûn silahlandığı, silah alımı için en gerekli olan ihtiyaç maddelerinden feragat ettikleri*" şeklindeki ifadeler

¹¹⁶⁰ BOA. HR. SYS; 2776/65'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus*, s.63-71.

¹¹⁶¹ BOA. DH. KMS; 2-2/5.

¹¹⁶² S.D. Sazonov, Vospominaniya, Rossiya v Memuarah Diplomatorov, Mejdunarodniye Otnoşeniya, 1991, s.168'ten Aslanova, 20. *Yüzyılın Başında*, s. 187. Ayrıca krş. Lewy, *The Armenian Massacres*, p. 37.

¹¹⁶³ Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s. 264-265.

¹¹⁶⁴ Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni*, s.172. Aynı konuyla ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi için bkz. Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 231.

konuya daha iyi bir açıklama getirmektedir.¹¹⁶⁵ Öteden beri kullanılan "*Hıristiyanların korunması*" bahanesi, Balkan Savaşı sırasında bu bahaneyi kullanmak için iyi bir ortam hazırladı. Ayrıca bu savaş, Ermenilerin amaçlarına ulaşmaları için iyi bir fırsattı. Daşkov, Çar'ın daha aktif bir politika izlemesini sağlamak amacıyla, 10 Ekim 1912'de hükümetine sunduğu bir raporda şöyle demektedir:¹¹⁶⁶

"*Bu dönemde, Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri koruma amaçlı bir müdahale özellikle gereklidir(...).kendilerini isteyerek veya istemeyerek askerî harekâtımızın atmosferinde bulacak olan ve bize sempati besleyen bir nüfusu hazırlamak için uygun koşullar mevcut olabilir.*"

Rusya ile Osmanlı Ermenileri arasındaki ilişkiler XIX. yüzyıl ortalarından beri iyiydi ve Ermeni konusu Rus diplomasisinin temel fonksiyonuydu. Ermenilerin Hıristiyan olması bu ilgiyi makul kılıyordu. Ermeni liderleri Balkan bozgunundan sonra Büyük Devletlerin özellikle de Rusya'nın desteğini temin etmeye çalıştı.¹¹⁶⁷ Berlin'den St.Petersburg'taki Berlinerr Tageblatt gazetesine bildirildiğine göre; Anadolu ıslahatı konusunda Osmanlı hükümetinin Avrupa'ya meyilli olması sebebiyle Rusya'nın bu konuya fevkalade önem verdiği, Eçmiyazın Katogikosu'nun Petersburg ziyareti dönüşünde Rusya'nın konuya müdahale etmesini talep ettiği, bu mesele evvelce önemli görülmemişse de daha sonra fikir değiştirilerek İngiltere ve Fransa ile müzakere edilmesi düşünülmekteydi. Bu hususta propaganda yapmak için Londra'daki gibi bir Rus-Ermeni Cemiyeti teşkil olunacağını anlaşıldığı ve Türkiye'nin güçlenmesi için çaba harcayan Almanya'nın bu politikasına meydan vermemek için Ermeni konusunun Rusya tarafından kurcalanması lazım geldiği de haberde yer alan diğer hususlardı.¹¹⁶⁸ Bu haberde bahsedilen Rus-Ermeni Cemiyeti daha sonra kuruldu. Vetchernaya Vremia gazetesinin 6 Ocak 1914 tarihindeki "*Ermeni İşlerine Ait Konferans*" başlıklı haberine göre; 20 Aralık 1913'te Petersburg'ta Rus ve Ermeni politikacılarının yaptığı birkaç toplantının

¹¹⁶⁵ Sarkisyan, *Politika Osmanskogo Pravitelstva*, s.276'dan Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s.262.

¹¹⁶⁶ Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, s. 231.

¹¹⁶⁷ Ahmad, İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki, s.161; Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni*, s. 583-589.

¹¹⁶⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 783, 10 Haziran 1913, s.4; 9 Haziran 1913 tarihli Berliner Tageblatt'a yer alan benzer içerikli yorum için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 790, 16 Haziran 1913, s.4.

ardından bir konferans düzenlendi. Bu konferansın amacı, Berlin, Paris, Londra, Roma ve diğer yerlerde bulunan Ermeni yanlısı komite ve cemiyetlerden meydana gelen bir Rus-Ermeni Komitesi kurmaktır. Buna göre yeni kurulan bu komite; Rus ahalisini Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin durumundan haberdar edecek, Rus hükümetine yardımcı olacak ve Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki Avrupa Ermeni heyetiyle sürekli bilgi alışverişinde bulunacaktır.¹¹⁶⁹

Rusya, Doğu Anadolu üzerinden güneye inmenin yolunu aramaktaydı. Almanya'nın Londra Büyükelçisi, İngiliz Dışişleri'ne Rusya'nın Kafkasya'da yığınak yaptığından yakınlıkla "Rusya'nın Ermenistan'a girmesi, Fransa'nın da Suriye'yi işgal etmesi hâlinde Almanya'nın kayıtsız kalamayacağını..." bildirdi. Almanya'nın bu şekilde davranarak Balkan bozgunundan sonra paylaşılmasını kesin gördüğü Osmanlı topraklarından pay alması gerektiğini kabul ettirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.¹¹⁷⁰

St. Petersburg Ermeni Cemiyeti üyeleri de İstanbul'da Ermenilerin ileri gelenleriyle konu çerçevesinde görüşmeler yaparak hazırladıkları raporda bunlara yer verdi: Buna göre eski İstanbul Patriği Ormanyan, "Rusya'nın baskısı olmadan Osmanlı Devleti'nin ıslahat yapmasının söz konusu olamayacağını Ermenilerin durumlarının iyileştirilemeyeceğini, ..." ifade etti. Görüşme yapılan diğer isim ise dönemin Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi oldu. Rapor'da Noradunkyan Efendi'nin görüşleri şu şekilde yer almaktadır: "Osmanlı hükümeti Ermenilerin isteklerini anlayışla karşılamaktadır. Ermenilere yönelik ıslahat yapılıp yapılmayacağı Türkiye'de topyekûn bir ıslahat gerçekleştirilmesine bağlıdır. Böyle bir durumda ıslahatlardan ilk faydalanacak Ermenilerdir. İdarî reformlar dört değil altı vilayette yapılacaktır ve bu vilayetler iki bölgeye ayrılacaktır."

Eski nazırlardan Bedros Halacıyan; "Hükümetin gazetelerde yazıldığı gibi Kürtlere değil Ermenilere özerklik vereceğini..." söyler. İstanbul mebusu Kirkor Zohrab ise "Rusya'nın Patrikhane'nin yayınladığı nüfus istatistiklerini güvenli bulmadığının Rus diplomatlar tarafından kendisine

¹¹⁶⁹ BOA. HR. SYS; 2776/74, 1913/12/24. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri, s.89.

¹¹⁷⁰ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II Tanzimattan I. Dünya Savaşına*, çev. Babür Kuzucu, Belge Yay., İstanbul 2007, s. 459.

iletildiğini, asıl meselenin nüfusun miktarıyla ilgili olmadığını, Ermeni nüfusunun azınlık kabul edilmesi durumunda dahi unutulmaması gereken noktanın Ermenilerin ekonomik ve entelektüel açıdan Müslümanlardan çok daha önde olduğunu..." ifade etmektedir.¹¹⁷¹

Van Konsolosu J. Molyneux-Seel, 6 Aralık 1912'de, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi G. Lowther'a; Rusya'nın bölgedeki Hıristiyanları koruma bahanesiyle Doğu Anadolu'nun bazı bölgelerini işgal etme olasılığının ve bölgedeki buna yönelik söylentilerin arttığını ifade ederek Taşnak Komitesi'nin Rus müdahalesinin bir an evvel gerçekleşmesi için Ermenilere yönelik bir hareketlenme oluşturacak şekilde bölgede tahrik faaliyetlerini artırdığını ve karışıklık çıkması durumunda bunun sorumlusunun Taşnak partisi olacağını belirtti.¹¹⁷²

Rusya'nın Doğu vilayetlerindeki etkinliğinin artması Osmanlı makamları tarafından da takip edilmekteydi. Petersburg sefirinin 22 Şubat 1913'te hükümete gönderdiği şifrede; Doğu Anadolu vilayetlerindeki Rus ajanlarının çalışmalarının ayrıntıları aktarılıp Rusya'nın bölgede muhtemel bir askerî harekâta hazırlandığı belirtilerek gerekli tedbirlerin alınması uyarısında bulunuluyordu. New York Başşehbenderliği, Washington Sefareti'ne gönderdiği yazıda bu konuyla ilgili daha somut veriler ortaya koymakta ve şu bilgileri vermekteydi:¹¹⁷³

"Aralık 1912 başlarında Amerika'da bulunan muhtelif Ermeni fırkalarına mensup kişiler Massachusetts'in Worcester şehrinde bir toplantı yaparak Londra'da toplanacak Rusya ve Mısır Rusya ve Mısır Ermeni fırka reisleriyle Osmanlı Ermenilerinin durumunu görüşmesi için bir temsilci seçtiler. Bu görev New York Hilal-i Ahmer Cemiyeti Başkanı olan Dr. Gabriel'e verildi. Amerika Ermenilerinin başka bir faaliyeti olmayıp Osmanlı Ermenileriyle ilgili işler tamamen Rusya Ermenileri tarafından takip edilmektedir. Rusça gazetelerde yer alan bir habere göre; Rusya Ermenilerinin mahkemelerde Ermenice yerine Rusça yemin etmeleri hakkında bir emir verilmiş, ancak bu emir Eçmiyazın Katogikosu'nun müracaatı üzerine geri alınmıştır. Petersburg'a giden Ermeni Ruhani

¹¹⁷¹ Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s. 271-278.

¹¹⁷² Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, IQ Yay., İstanbul 2008, s.136.

¹¹⁷³ BOA. HR. SYS; 2743/63, 1912/12/24.

Reisleri burada çok iyi karşılanmıştır. Daha sonra Rusya Dâhiliye Nazırı, Katogikosu ziyareti sırasında Rusya'nın Osmanlı Ermenileri için müdahaleye hazır olduğunu söylemiş, ancak Ermeni Murahhasa verdiği cevapta Osmanlı Ermenilerinin Rusya'nın müdahalesini değil Osmanlı topraklarında genel bir islahat arzuladığını söylediğine dair duyular alınmıştır. Dolayısıyla Eçmiyazın Katogikosluğu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Rusya'nın müdahalesine karşı çıktıkları anlaşılmaktadır. Rusya'nın Anadolu'ya müdahale etmek için bahane aradığı görüşü hâkimdir”.

Rusya Hariciye Nazırı Sazonov, “Aşhadak” ve “Andosep” gazetelerine verdiği mülakatta, “Anadolu'nun Doğusunda meydana gelen olaylara katıyen son verilmesi gerektiğini Petersburg Osmanlı Sefiri Turhan Paşa'ya tavsiye ettiğini, aksi takdirde kendilerinin daha etkili tedbirler almak zorunda kalacaklarını...” ifade ederek bir askerî harekât imasında bulundu.¹¹⁷⁴ Öte yandan Diyarbakır Valisi Celal Bey, 6 Mayıs 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifrede; bölgede İngiliz casuslarının kol gezdiğini, bunların amacının aşiretlerle Ermenileri birbirine düşürmek olduğunu, bölgede Rus ajanlarının da sayısının çok arttığını bildirerek denge siyaseti açısından da Almanların bölgede faaliyet göstermesine izin verilmesi önerisinde bulunuyordu. Birçok valinin benzer bilgiler vermesi üzerine Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne, resmî ya da gayri resmî olarak Doğu Anadolu vilayetlerinde gazeteci kimliğiyle veya sair nedenlerle dolaşan tüm yabancı uyrukluların sınır dışı edilmesi tavsiyesinde bulundu.¹¹⁷⁵

Islahatlar, Osmanlı Sadrazamının Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Büyükelçisi Pallavicini ile yaptığı görüşme sırasında tespit ettiği gibi Rusya'nın hiç umurunda değildi. Rusya, Doğu Anadolu'da çıkacak bir karışıklıktan istifade edip bölgeyi kendi hâkimiyeti altına almanın hesabını yapmaktaydı. Bu yüzden de sık sık görüştüğü Ermeni Patriğine telkinde

¹¹⁷⁴ Van Valisinin şifreli telgrafı için bkz. BOA. DH. SYS; 23/16, lef 15, 1331 Za 20.

¹¹⁷⁵ Zekeriya Türkmən, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları”, *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 2001, s.251, s.245-246. Ayrıca yazarın aynı konuda yazdığı ve farklı belgelerle destekleyip genişlettiği diğer çalışması için bkz. Zekeriya Türkmən, *Vilayât-ı Şarkıye (Doğu Anadolu Vilayetleri) Islahat Müfettişliği 1913-1914*, TTK Yay., Ankara 2006, s. 23-28.

bulunarak uzlaşmayı engelliyordu.¹¹⁷⁶

Bitlis'te Unsurların Birbirleriyle ve Devletle İlişkileri ve Bazı Kürt Aşiretlerinin Ayaklanması

Bitlis, Ermenilerin toplumdaki diğer unsurlarla ilişkileri ve hükümetle münasebetleri açısından göze batan vilayetlerdendi. Ermeni Patrikhanesi'nin Anadolu Ermenilerinin durumlarının ne kadar kötü olduğu konusunda en çok şikâyet ettiği yerlerden biri Bitlis idi. Ermeni Patrikhanesi, sürekli olarak Bitlis'i gündeme getirerek hükümet nezdinde girişimde bulunmakta ve çok sayıda takrir vermekteydi. Bunun en önemli sebebi burada Ermenilerle Kürtlerin bir arada yaşamasıydı. Patrikhane vilayette yaşayan Ermenilerin durumunu bir şikâyet vesilesi yapsa da hükümetin bu bölge ile ilgili somut başka tespitleri vardı. Patrikhane'nin Anadolu'da Ermenilere mezalim yapıldığına dair verdiği takrirlerden Bitlis vilayeti ile ilgili olanlar konunun boyutlarını ortaya koymasından önemlidir: Hükümet, Patrik tarafından sunulan takrirden yer alan bilgileri Bitlis Valiliğine sorduğunda ilginç cevaplar aldı. Bitlis Valisi, olaylara Ermeni murahhasasının sebep olduğunu, murahhasanın cinayet vakalarına karşı alınacak tedbirleri beklemeden olayları hemen Patrikhane'ye ilettiğini, olaylar hakkında hükümeti bilgilendirmeyip çözüm konusunda da yardımcı olmadığını ifade etti. Bunun üzerine Adliye ve Mezahip Nezareti, Patrikhane'ye, murahhasaların kanun ve nizama aykırı bu türlü davranışlardan çekinmeleri yönünde bir ikazda bulundu.¹¹⁷⁷ Bitlis'teki olaylardan birkaç gün önce Patrikhane'ye, bu tespiti doğrulayan bir bilgi geldi. Buna göre; Bitlis Ermeni Murahhasanesi Meclis-i Umumisi azasından Serkiz Kendiryan, M. Karaoğlanyan Artin ve Bakkalyan imzasıyla bir telgraf çekilip murahhasa Rahip Suren Efendi'nin bölgeden gönderilmesi, murahhasa idaresinin Papaz Mus Efendi'ye verilmesi rica edilerek aksi hâlde Suren Efendi'nin yanlış davranışları yüzünden bölgede, ahali arasındaki nifak ve anlaşmazlığın daha da artacağı uyarısında bulunuldu.¹¹⁷⁸ Aynı kişi hakkında benzer bir talep daha önce Adliye ve Mezahip Nezareti tarafından yapılarak Ermeni Patrikhanesi'nden, murahhasaların kanuna aykırı davranışlar sergileyip bölgedeki nazik durumu

¹¹⁷⁶ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.809; HA PA XII 463 no 33/D, cilt V(1910-1913), s.4004-4007'den *Avusturya-Macaristan*, cilt V-A.

¹¹⁷⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 778, 5 Haziran 1913, s.2.

¹¹⁷⁸ *Tanin*, No: 1893 (sehven 1892), 1 Nisan 1914, s.3.

dikkate almadan sorumsuzca hareket edenleri hakkında işlem yapılması arzusu iletilmişti. Nezaret ilgili yazısında, Muş ve Siirt murahhasalarının Patrikhaneye çektikleri telgraflarda olayları kışkırttıkları, Muş murahhasasının politik işlerle uğraştığı ve Rus Konsolosu ile görüşmeler yaptığı, Bitlis murahhasasının da telgraflarında hükümete karşı münasebetsiz bir dil kullandığı gerekçesiyle Muş ve Siirt murahhasalarının azlını, Bitlis murahhasasının da buradan kaldırılmasını istemişti.¹¹⁷⁹

Bazı murahhasaların buldukları bölgede iç barışı olumsuz etkileyecek davranışlar sergilemesinin etkisiyle Bitlis Vilayeti'ne bağlı Muş Mutasarrıflığı'nda istenmeyen olaylar yaşandı: Buna göre; Muş'un Gümüş Köyü'nde, Taşnaksutyun Fırkası mensuplarından Esro ve adamlarının taşıdığı bir çuval içerisinde üç Yunan mavzeri ele geçirildi. Bu olaydan sonra Ermeni murahhasa vekilinin ikamet ettiği Muş'a bağlı Bulanık kazasında hükümet yetkililerini şüpheye düşüren bir olay yaşandı. Altı atlı ve silahlı kişinin, murahhasa vekilinin yaşadığı yere geldiği haber alınca bölgeye giden güvenlik birimleri tahkikat yaptılar. Bunun sonucunda bir Rus mavzeri, sekiz Yunan gırrası, bir kundaklı ve iki kırma olmak üzere üç tabanca ve bu silahlara ait çok sayıda cephaneye ele geçirildi. Yapılan aramalarda birçok evraka da el kondu. Beşi Hınıslı ve biri Bulanıklı olan şahıslardan üçü arama sırasında kaçtı. Kaçan şahısların, Şeyh Yakup Köyü'ne geçtikleri ve burada daha önce işlediği bir suçtan dolayı 15 yıl hapis cezası alan Melkon'un evinde saklandıkları tespit edildi. Bu evde yapılan aramada da bir martini, bir sürmeli tüfek ile on atışlı bir silah ele geçirilerek derdest edilen kişiler adliyeye sevk edildi.¹¹⁸⁰ Olayda Ermeni murahhasa vekili Rahip Sahak Efendi de tutuklandı. Olay, Puzantion, Azadamart gibi Ermenice yayın yapan gazetelerde geniş yer buldu ve konu, manastıra silahlı adamlar geldiği ve bu adamların yanlarındaki silahları buraya bıraktığı, yapılan aramalarda ele geçirilen silahların da bunlar olduğu şeklinde işlendi.¹¹⁸¹ Rahibin tutuklanması da Patrikhane'nin tepkisine sebep oldu. Patrikhane, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne olayın meydana geldiği 17 Kasım 1913 tarihinden itibaren kısa aralıklarla çeşitli takrirler vermek suretiyle manastır ve murahhasahanenin aranıp rahibin gözaltına alınması ve

¹¹⁷⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 812, 11 Temmuz 1913, s.4.

¹¹⁸⁰ BOA. DH. EUM. EMN; 72/31, lef 1, 1332 6 21.

¹¹⁸¹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 923-124, 27 Teşrinisani 1913, s.2.

murahhasahane evrakına el konmasının kanuna aykırı olduğunu vurgulayarak rahibin serbest bırakılmasını istedi. Patrikhane 29 Kasım'da verdiği takirde; mahalli birimlerin kanun dışı davrandıklarını, silahların manastıra görevlilerin bilgisi olmadan dışarıdan zorla sokulduğunu, herkesin evinde silah bulunduğunu, manastırdakilerin de nefsi müdafaa için silah bulundurduğu farzedilse bile buna siyasi bir renk vermenin doğru olmadığını, el konulan evrakın tercüme edilerek Bitlis'e nakledilmesinin istibdat devrini hatırlattığını, rahibin derhal serbest bırakılmasını ve tarafgir davranan kaymakam hakkında inceleme yapılmasını talep etti.¹¹⁸² Olaylar bu şekilde devam ederken Bulanık Murahhasalığı, Patrikhaneye, silah kaçakçısı Hınıslı Dikran'ın gece yarısı manastıra zorla girdiği ve silahları da o esnada manastıra soktuğu bilgisini verdikten sonra olayların bu noktaya gelmesinde Bulanık'ın eski kaymakamı Hüseyin Efendi'nin sorumlu olduğunu, kendisinin ahali arasında karışıklık çıkarma niyeti taşıması ve ihtilal komiteleriyle ilgili olarak izlediği politikanın bu yaşananlara sebep olduğunu ifade etti. Bundan sonra Patrikhane bir Ermeni kızın Kürt gence kaçması gibi başka konuları da gündeme getirerek kaymakamın bölgeden uzaklaştırılması için kampanya başlattı. Bitlis Valisi Mazhar Bey, Ermenilerin kaymakama kin tuttıklarını, kaymakamın Ermeni kızın yaşı küçük olduğu için ihtida talebini reddedip onu ailesine teslim ettiğini, Ermenilerin intikam almak için bu şekilde davrandıklarını ifade ederek kaymakamın terfi almayı hak edecek kadar önemli bir başarıya imza attığını bildirdi.¹¹⁸³ Rahip, Dâhiliye Nezareti'nin emriyle ocak ayı başlarında serbest bırakıldıysa da bölgede huzursuzluk bundan sonra da devam etti. Patrikhane de bu olay nedeniyle mahalli yetkililere ceza verilmesi hususunu gündemde tutmaya çalıştı.¹¹⁸⁴

Bölgede yaşayan diğer bir unsur olan Kürtler, başlangıçta bölgede bir Ermeni daha doğrusu bir Hıristiyan devleti kurulmasından çok korkuyordu. Ancak Kürtler daha sonra bir Kürt devleti kurabilmek için Ermeni devleti kurulmasının şart olduğunu düşündüler. Başka türlü Avrupa'nın desteğini almaları mümkün değildi.¹¹⁸⁵ Bundan sonra Kürtlerle Ermeniler arasında

¹¹⁸² BOA. DH. EUM. EMN; 72/31, lef 7, 1332 6 21.

¹¹⁸³ BOA. DH. EUM. EMN; 72/31, lef 9, 10, 11, 1332 6 21.

¹¹⁸⁴ Bitlis Valisi ve Patrikhane'nin konuyla ilgili Ocak-Mayıs 1914 arasındaki çeşitli yazıları için bkz. BOA. DH. EUM. EMN; 72/31, lef 10, 11, 12. 1332 6 21. Bu konu gazete haberlerine de yansdı. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 926-127, 30 Teşrinisani 1913, s.3.

¹¹⁸⁵ Bozarslan, *Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği*, s.98.

uzun süreli olmayan ittifak anlaşmaları yapıldı. Tasvir-i Efkâr'ın özel muhabirinin araştırmalarına göre bölgedeki Kürt hareketini yönlendiren üç önemli isim vardı ve üçü de Hizan kazasının nüfuzlu şeyhlerindendi. Bu isimler Gayda Tekkesi Şeyhi Şahabeddin, aynı tekkenin idaresiyle ilgilenen Şeyh Şahabettin'in amcasının oğlu Seyyid Ali ve şeyhin halifesi Molla Selim'dir. Bölge halkı üzerinde çok büyük otoritesi olan bu isimlerin aynı zamanda Van taraflarında etkili olan ve İran sınırında siyasi etkinliğiyle bilinen Seyyid Taha ile de irtibatları vardı. Bu isimler hükümete muhalif davranışlarıyla öne çıkmaktaydı ve hareketlerinden yetkililer haberdardı. Bu nedenle hükümet, olaylar çıkmasından yaklaşık 20 gün önce Bitlis mutabaranından bir heyet kurup uygunsuz davranışlar sergileyen Hizanlı şeyhlere göndererek onlara nasihat etmelerini istedi. Nasihat etkili oldu, hatta Molla Selim Bitlis'e geldi. Fakat daha sonra teslim olmaktan vazgeçerek Bitlis'ten ayrıldı. Hükümet, bundan sonra Molla Selim'in isyan hazırlığına girdiğini öğrendi.¹¹⁸⁶

Hizan'da oturan Aşiret Reisi Şeyh Seyyid Ali, Balkan Savaşları'nın yenilgiyle sonuçlanmasının hemen ardından, daha önce kendisiyle görüşerek Ermeni-Kürt ittifakının her iki halkın çıkarına olduğu konusunda ikna çalışmaları yapan Van ve Muş'taki Taşnak liderleriyle görüşme talebinde bulundu. Bunda Rusya ve İngiltere'nin kendisine çeşitli vaatlerde bulunmasının da etkisi vardı. Şeyh Seyyid Ali'nin adamlarından Melikanlı Molla Selim 1913'te Muş'taki Taşnak liderleri (Vartan Vartabet, Görün ve Rupen) ile anlaştı. Anlaşmaya göre; *"Bu ülke Kürtlere ve Ermenilere aittir, ülkenin geniş özerkliğe sahip olması şarttır ve ülkeyi Kürtler ve Ermeniler birlikte idare etmelidir."*¹¹⁸⁷

Bitlis Ayaklanması

Kürtlerle Ermeniler arasında anlaşmaya varılması her iki unsura da bazı çıkarlar sağlamaktaydı. Böylece Ermeniler ıslahat programının uygulanabilirliğini garanti altına alıyor, Kürtler de Ermenilerle birlikte hareket etmekle Büyük Devletlerin desteğini almayı başarmış oluyordu.

¹¹⁸⁶ Tanin, No: 1913, 21 Nisan 1914, s.1.

¹¹⁸⁷ Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s.232-233. Osmanlı istihbarat birimlerinin bu gizli görüşme ve anlaşmayı haber aldığı konusunda bkz. Erdal Aydoğan, *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*, Ötüken, İstanbul 2005, s.214.

Buna rağmen bazı Kürt aşiretleri, 1913 yılı boyunca Osmanlı birliklerini ve Hıristiyanları hedef alan saldırılarda bulundu.¹¹⁸⁸ Bu saldırılar aynı yılın sonbahar aylarında daha da yoğunlaştı. Ayrıca büyük bir Kürt ayaklanması çıkarılması için hazırlıklar yapıldığı aşikârdı. Hükümet, Mart ayı başlarında bölgede neler olduğunu tespit edebilmek amacıyla bir komiseri özel bir görevle Bitlis'e gönderdi. Komiser, Gevaş, Farcigan ve Hizan dolaylarını köy köy gezdikten sonra bölgede irticanın hâkim olduğunu belirledi. Bunda, Kürtçe olarak yapılan; Kur'an'ın Türkçeye tercüme edildiği, Vilayât-ı Şarkiyye'nin Rusya'ya verileceği, Arapların da Kürtlerle birlikte hareket edeceği ve şeriatı getirmekten başka çare olmadığı propagandasının etkili olduğu anlaşıldı.¹¹⁸⁹ Vali Tahsin Bey, bu durumu arz ettikten sonra bölgedeki askerî tedbirlerin artırılması, Barzan aşiretine karşı daha önce başlatılan harekâtın bir an evvel sonlandırılması gerektiği ve diğer aşiretlerle Simek'te toplanan asilerin irtibat kurmasına meydan vermemek icap ettiğini bildirdi.¹¹⁹⁰

Bölgede silahlı çatışmalar olduğunun merkeze ilk yansıması 20 Mart 1914'te Van Valisi'nin Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafla oldu. Vali, Hizan taraflarında durumun iyi olmadığını, Hizan-Gevaş arasında ahalisi sırf Ermeni olan bir mıntıkada bulunan Safra Tepesi jandarma karakoluna yakın bir mahalde çok miktarda silah atıldığı ve silah atanların Hizan'a doğru kaçtıkları, durum sakin görünse de vilayetçe Gevaş takviye edildiğinden buraya bir saldırı beklenmediğini, ama Erzincan'da bulunan kuvvetlerden bir kısmının bir an evvel Bitlis'e nakledilmesi gerektiğini bildirdi.¹¹⁹¹ Panper gazetesine 24 Mart'ta çekilen bir telgraf bu durumu ortaya koymaktaydı. Buna göre; Müslümanlar ve Ermeniler dükkânlarındaki mallarını evlerine nakletmek suretiyle çıkması muhtemel karışıklıklardan doğacak zararı en aza indirmeye çalışmışlardı. Seyyid Ali'nin halefi olarak tanınan Molla Selim, yanında 300 kadar silahlı adamı olduğu hâlde Hayda denilen ziyaretgâha gidip geldikçe bu sayı daha da arttı. Kürt planlarına ilişkin somut istihbarat

¹¹⁸⁸ Mesela Seyyid Taha ve diğer Kürt liderlerin köy baskınları ve Osmanlı askerleriyle giriştikleri çatışmalar için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 928-129, 1 Kanunuevvel 1913, s.2.

¹¹⁸⁹ Bu karışıklıkların altında yatan esas sebebin ıslahatların uygulanmasını engellemek olduğu görüşü için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 1038, 4 Nisan 1914, s.1; *Tanin*, No: 1895, 3 Nisan 1914, s.1.

¹¹⁹⁰ BOA. DH. ŞFR; 422/72, 1330 Mart 17.

¹¹⁹¹ BOA. DH. ŞFR; 421/122, 1330 Ma 9.

toplamaş olan Osmanlı yetkilileri Yüzbaşı Kahraman Beyi, 40-50 jandarma ile göndererek Molla Selim'i Hizan'daki ziyaretgâhta 8 Mart 1914'te yakaladı. Ancak birkaç saat sonra Molla'nın Bitlis'e nakledildiği sırada, 200 Kürt'ten oluşan bir silahlı kuvvet onu kurtardı.¹¹⁹² Bu durum hükümetin saptamasını kanıtlar nitelikteydi. Molla Selim, Bitlis'e iki saatlik at yolculuğu mesafesinde olan Kumiç'te kuvvetleriyle bir araya gelince "kâfir"(laik uygulamalarından dolayı) İttihat ve Terakki hükümetine karşı genel bir Kürt isyanını ilan etti. Şeriatı geri getirme amacını taşıyan isyanda yeni konan ağnam vergisinin yol açtığı şikâyetlerin de payı vardı. Molla Selim'den daha nüfuzlu Şeyh Şahabeddin'in de mollaya destek vermesi ve Seyyid Ali'nin de katılımıyla iki gün içinde yaklaşık 300 Kürt aşiret reisi isyana katılarak Bitlis'e saldırmaya hazır sekiz bin silahlı adamdan oluşan bir kuvvet topladı. Çünkü bir süredir cami duvarlarına yaftalar asılarak bütün Kürtlerin silahlanması isteniyor, buna karşı çıkanların öldürüleceği ilan ediliyordu.¹¹⁹³ Molla Selim'in başlattığı isyan hareketinin ıslahatlara karşı çıkmasından dolayı olduğu yönünde yaygın bir kanaat vardı.¹¹⁹⁴ Hükümet, kısa sürede bölgede askerî yığınağı artırdı. Kürt aşiretlerinden bir kısmının da Molla Selim'e katılması bölgede durumun vahametini artırdı.¹¹⁹⁵

Molla Selim önderliğindeki asiler 1 Nisan 1914 Çarşamba akşamı Bitlis'in kenar mahallelerine saldırdılar. Asilere küçük bir müfreze ile karşılık verildi. Bu sırada bir kilisenin top atışları sebebiyle tahrip edildiği, eşkıyanın ertesi sabah Şerif Tepesi'nde toplanması üzerine taarruza geçildiği ve tüm tepelerin ele geçirildiği haber alındı. Bu olanlar Ermenilerin korkup dükkânlarını kapatmasına sebep oldu. Vali onlara, güvenliklerinin sağlanacağı konusunda teminat verdi. Kürt eşkıyanın şehir çevresindeki manastırlara girmeye çalışması üzerine oralara asker sevk edildi. Vali, isyanı bir an evvel sonlandırmak için asilerin ne istediğini sordu. Ancak aldığı cevaplar yerine getirilmesi mümkün olmayan bazı talepleri kapsamaktaydı. Molla Selim, köylerde bulunan Ermenilerin kendilerine mukavemet etmesi hâlinde durumun güçleşeceğini bildiğinden Bitlis Murahhasasına bir mektup

¹¹⁹² *Tasvir-i Efkâr*, No: 1042, 8 Nisan 1914, s.2; krş *Tanin*, No: 1913, 21 Nisan 1914, s.2.

¹¹⁹³ McMeekın, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 187.

¹¹⁹⁴ Yunus Nadi'nin konuyla ilgili başyazısı için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 1038, 4 Nisan 1914,

s.1.

¹¹⁹⁵ BOA. DH. ŞFR; 421/122, 1330 Ma 9.

yazarak Ermenilere zarar vermeyeceğini bildirdi.¹¹⁹⁶ Molla Selim bu mektupta, "Hareketimizde Ermeniler için mucib-i endişe bir şey yoktur, civar kasabaya birkaç Kürd'ün girmesinden Ermenilerin tedehhüş etmemesi için tavassutta bulunun..." şeklinde çağrı yaptı. Mektup murahhasane meclisinde okunduysa da cevap yazılmadı.¹¹⁹⁷

Azadamart gazetesi, isyanı bir irtica hareketi olarak nitelendirerek sayısı 2000 civarında olan Kürt asilerin ele geçirilmesi için bölgeye Van, Muş ve Trabzon'dan kuvvet sevk edildiğini, Bitlis Valiliği'nin de nefsi müdafaa için Müslüman ve Ermenilere silah dağıttığını yazdı. Panper gazetesi ise Müslümanlarla Ermenilerin isyanın bastırılması hususunda hükümete destek verdiklerini ve Ermeniler açısından endişelenecek bir durum bulunmadığını okuyucularına duyurdu.¹¹⁹⁸ İstanbul Ermeni Patriği de Bitlis'teki olayların Ermenileri hedef almadığını, irticai bir nitelik taşıdığını bildirerek bölgedeki Ermenilerin endişeye kapılmalarına gerek olmadığını belirtti.¹¹⁹⁹

Molla Selim'in Hıristiyanlara zarar verilmeyeceğini açıklamasına karşın Ermenilerin çoğu, geçmişte yaşananlardan dolayı ona inanmaya yanaşmadılar. Ayrıca mollanın hareketinin ıslahatların uygulanmasını zora sokacağını düşünüyorlardı. Bitlis'teki Ermeni liderler şeriatın dem vuran, kana susamış mollaya karşı "meşrutiyeti savunmak" için hükümetten kendilerine silah verilmesini istedi.¹²⁰⁰ Patrik Zaven Efendi, İstanbul gazetesine olayla ilgili bir mülakat verdi. Mülakatta hükümetin bu irticai hareketi bastırmak için her türlü tedbiri alıp bölgeye çevre illerden asker sevk ettiğinden bahsetti. Patrik, Bitlis Murahhasası Suren Efendi'den aldığı iki telgraftan da söz etti. Bunlardan birincisinde, Kürtlerin işgaline uğrama ihtimaline karşı şehrin girişindeki iki manastırın asker tarafından işgal edildiğinden bahsedilmektedir. İkincisinde ise isyana katılan Kürtlerin sayısının hissedilir bir şekilde arttığı ile ilgilidir. Patrik Efendi, isyanın elebaşlarından olan Molla Selim'in Bitlis Murahhasasına bir mektup

¹¹⁹⁶ Molla Selim'in Bitlis Murahhası'na gönderdiği 15 Mart 1914 tarihli mektup için bkz. BOA. DH. ŞFR; 421/6, 1330 Ma 21. Ayrıca krş. *Tanin*, No: 1896, 4 Nisan 1914, s.1; *Tasvir-i Efkâr*, No: 1038, 4 Nisan 1914, s.2.

¹¹⁹⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 1039, 5 Nisan 1914, s.2.

¹¹⁹⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 1038, 4 Nisan 1914, s.2.

¹¹⁹⁹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, cilt II, kısım III*, s.189.

¹²⁰⁰ McMeekın, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 187.

yazdığını ve mektupta, Ermenilerin Kürt asilerin köylerine girmesi durumunda mukavemet etmemelerini istediğini söylemiştir.¹²⁰¹

Azadamart gazetesine 5 Nisan'da çekilen bir telgrafta bildirildiğine göre, Kürtlerin şehre ilk saldırdıklarında Bitlis Valisi, Ermenilere kendilerini korumaları için 150 silah dağıttı.¹²⁰² Azadamart'a göre Ermeni fedailerini de askerle birlikte Kürt asilere karşı koydu. Bunlardan üç kişi çatışmalar sırasında hayatını kaybetti.¹²⁰³ Bitlis Valisi'nin Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafa göre; Bitlis'te Çarşamba günü başlayan olaylar Cuma öğle üzeri tamamen sonlandırıldı. Bitlis'te Nadik ve Kızılmescit mahallelerine girerek büyük korku yaratan asilerin tedip edilmesinden sonra asilerin çoğu öldürüldü veya kaçtı. Molla Selim ise yanındaki 13 kişiyle birlikte Rusya Konsolosluğu'na sığındı. Bunlardan 10 kişi buradan firara yeltendikleri sırada yakalandı. Bitlis'teki çatışmalar esnasında ikisi Hıristiyan olmak üzere 22 kişi yaralandı. Müslümanlardan biri kadın diğeri erkek olmak üzere iki kişi ölmüştür. Askerden iki şehit, 11 yaralı; jandarmadan iki şehit ve bir yaralı vardır. Ayrıca 42 kişi tutuklanmıştır. İki gün süren çatışmalar sırasında asilerden 150'sinin öldüğü veya yaralandığı belirlenmiştir.¹²⁰⁴

Hükümet, Rusya'dan molla'nın iadesini talep etti ve ayrıca buradan çıkıp kaçmaması için gerekli noktalara asker konuşlandırıldı. Seyyid Ali ve oğlu Hizan'da yakalandı.¹²⁰⁵ Bitlis'ten kaçan asiler, şehrin doğusunda, Van Gölü'nün güneybatısında bulunan Semik nahiyesine geçtiler. Bunun üzerine Muş'tan bölgeye sevk edilen İhsan Paşa, Semik'e hareket etti. Van'dan gelen Miralay İbrahim Bey de İhsan Paşa'ya yardım etmek üzere bölgeye

¹²⁰¹ *Tanin*, No: 1897, 5 Nisan 1914, s.1.

¹²⁰² *Tasvir-i Efkâr*, No: 1042, 7 Nisan 1914, s.1. Hükümetin Ermenilere silah vermediği ve onları Rus Konsolosluk binasına sığınmaya mecbur bıraktığı dolayısıyla Rusya'ya yakınlaşmalarına sebep olduğu görüşü için bkz. McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 188. Ayrıca Ermeni köylülerine kendilerini savunmaları için daha önce de silah dağıtıldığı hakkında bkz. Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 15 Ocak 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1366, Yaprak 29-32'den *Türkiye'de Ermeni Meselesi*, belge 39, s.216.

¹²⁰³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 1042, 8 Nisan 1914, s.4.

¹²⁰⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 1042, 7 Nisan 1914, s.4.

¹²⁰⁵ *Tanin*, No: 1911, 19 Nisan 1914, s.2.

yönlendirildi.¹²⁰⁶ Bitlis Valisi Mustafa Abdülhaluk Bey, isyanın başlamasından hemen sonra Bitlis ve çevresinde haberleşme ağı oluşturarak isyanın kesin olarak sonlandırılması için çaba harcadı. Haberleşmeyi koordine eden Genç sancağı mebusu Mehmet Emin Efendi'nin pederi, her tarafla haberleşmiş ve isyanın sadece Hizan kazasında devam ettiğini tespit etmiştir. Hükümet üyeleri de Talat Bey tarafından bilgilendirilmiş ve isyanın diğer bölgelere sıçramaması için gerekli tedbirler alınmıştır.¹²⁰⁷

Bitlis'te başlatılan isyan hareketine birçok Kürt aşireti ve Ermeniler destek vermedi. İsyandan sonra bazı Kürt aşiretleri Dâhiliye Nezareti'ne telgraflar göndererek Kürtlerin sadakatinden bahsedip asileri kınadılar.¹²⁰⁸ Bir Ermeni gazetesi de gericilere karşı kenti savunmak üzere Osmanlı yönetiminin kendilerine güvenmesini övdü. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından bu tip olayların bir daha yaşanmaması için tedbirler alındı. Mayıs ayı başında 11 kişi suçlu bulunarak idam edildi.¹²⁰⁹

Ayaklanmayı Molla Selim çıkarsa da gerçekte bu isyanın arkasında Bedirhanlar vardı. Abdürrezzak Bedirhan, Rus hükümetinin Kürt aşiretlerine yaptığı yardımları koordine etmekte ve bölgede Kürt-Ermeni ittifakı kurmaya çalışmaktaydı.¹²¹⁰ Azadamart gazetesinin özel muhabirinin bölgeden bildirdiğine göre Abdürrezzak Bedirhan, isyan sırasında kendi adamlarıyla birlikte İran'a geçmişti.¹²¹¹ Ermenice gazetelerin de teyit ettiği bir habere göre Seyyid Ali ve altı adamı yakalandı.¹²¹² İsyanda önemli rol oynayan Şeyh Şahabettin de bir süre kaçmasının ardından Rusya sınırında

¹²⁰⁶ *Tanin*, No: 1902, 10 Nisan 1914, s.1.

¹²⁰⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 1040, 6 Nisan 1914, s.1-2, 4.

¹²⁰⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 1040, 6 Nisan 1914, s.2; *Tasvir-i Efkâr*, No: 1041, 6 Nisan 1914, s.2; *Tanin*, No: 1905, 13 Nisan 1914, s.1.

¹²⁰⁹ Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde*, s.77. Ayrıca krş. Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni*, s.172. Doğu Anadolu'da Rus kıskırtmalarının olumsuz sonuçlarının engellenmesi için Osmanlı hükümetinin aldığı önlemler ve Bitlis ayaklanmasının detayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aydoğan, *İtihat ve Terakki'nin Doğu*, s.199-222.

¹²¹⁰ Reynolds, *The Ottoman-Russian*, s. 131-132. Rusya'nın Kürt aşiretlerine yaptığı yardımlar ve bölgedeki faaliyetlerinin ayrıntıları için bkz. İsrail Kurtcephe&Suat Akgül, "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 6, yıl 1995, s. 249-256.

¹²¹¹ *Tanin*, No: 1897, 5 Nisan 1914, s.2.

¹²¹² *Tasvir-i Efkâr*, No:1050, 16 Nisan 1914, s.2.

ele geçirildi.¹²¹³ Bitlis'ten Ermeni Patrikhanesi'ne çekilen bir telgrafta; Bitlis ve çevresinde uygunsuzluklardan eser kalmadığı, asayişin yerinde olduğu, firarî eşkıyadan Mehmet'in Osmanlı askerlerinin sıkı takibatı sonucunda şehre gelip teslim olduğu ve Rusya Sefarethanesi'ne sığınan Molla Selim'in dört adamının da sefarethane dışına çıkarak teslim olduğu bildirildi.¹²¹⁴

Taşnaklar, ayaklanmanın bastırılması için bölgede Ermeni gönüllü birlikleri oluşturularak Kürtlere karşı kullanılmasını Osmanlı ordusunun gazabını çekmemek için kabullendiklerini iddia etse de sonuçta Kürt İsyanı Ermenilerin desteğiyle bastırıldı.¹²¹⁵

Rusya, Doğu Anadolu'da izlediği politika ile hem Doğu'da yaşayan vatandaşların devlete bağlılığını zayıflattı hem de halkların kendi iç huzurunu bozdu.

¹²¹³ *Tasvir-i Efkâr*, No:1062, 28 Nisan 1914, s.4.

¹²¹⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No:1214, 30 Eylül 1914, s.3.

¹²¹⁵ Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s.235. Ayrıca Kürt aşırılarına karşı 1913'te de Ermeni fedailerinin Osmanlı askerleriyle işbirliği yaptığı hususu için bkz. McMeeke, *I. Dünya Savaşı'nda*, s.185.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YOL AYRIMI

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE ERMENİ ISLAHATI ÇALIŞMALARI

OSMANLI HÜKÜMETLERİNİN ERMENİ ISLAHATI ÇALIŞMALARI

Osmanlı Hükümetlerinin Balkan Savaşından Önce Ermeni Islahatı Çalışmaları

Ermeni ıslahatı çalışmalarını yeniden başlatmak isteyen Ermeniler, 1891 yılında, Avrupa başkentlerinde yürüttükleri Ermeni halka yönelik propaganda çalışmalarını daha da artırdı. 15 Eylül 1891 tarihli Haik gazetesinde Ermenilere şu çağrı yapıldı:¹²¹⁶ "...(*Ermeni'ye*) Uyan, sen erkek değil misin? Vicdanın, merhametin yok mu? Ülkeni ve çocuklarını kazanmayacak mısın? Kürt zulmü altında inleyen çocuklarının, kız kardeşinin, annenin, ailenin şikâyetini işitmiyor musun? Pis Türklerin kollarında masum bakireni kirletmesi onuruna dokunuyor mu? Ermenistan'a git, yerleş, vatanın için çalış, gözyaşlarını sil, garibin imdadına koş, hepsini okut öğret, kılıçla aileni savun! O zaman özgürlüğün şafağı sökecek; umutlarımız taçlanacak, çünkü şehvetine düşkün Kürdü sen sorgulayacaksın, kaba ve cahil halkları sen eğiteceksin, insanlığı eğitmek için okulu ve kitabı sen yaygınlaştıracaksın..."

Ermeniler, bilhassa Kürtler tarafından Ermenilere kötü muamele yapıldığı iddiasını gündemde tutmaya çalıştı. Birçok Ermeni yazar; Ermenilerin hastalık, açlık, kıtlık, katliam ve baskılarla yüz yüze geldiği ve

¹²¹⁶ Hınçak Cemiyeti'nin faaliyetleri, Rusların Ermenilere yardımları, Ermenilerin silahlanmasına yönelik çalışmalar ve Erzincan ve Kayseri gibi yerlerde Ermenilerle Türkler arasında olduğu iddia edilen olaylar için bkz. BOA. HR. SYS; 61/8.

Avrupalı devletlerin girişimleriyle II. Abdülhamit'e kabul ettirilen ıslahat programlarının ölü doğduğu ve uygulanmadığı için Ermenilerin durumunda herhangi bir değişiklik yaşanmadığını ifade eder.¹²¹⁷ Bu doğru olmakla beraber altında yatan neden, ıslahat çalışmalarının nüfus çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir bölgede, sadece Ermenilerin durumunu değiştirmeye yönelik olarak yapılmasıydı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin ıslahatları uygulamasını zorlaştırdı. Çünkü Doğu Anadolu Bölgesi'nde yaşayan Müslüman unsurlar Hıristiyan bir devletin hâkimiyeti altında yaşama endişesi duymaya başladı. Bu da Osmanlı hükümetini bir çıkmaza sürükledi. Dolayısıyla ıslahatların uygulanması konusunda Ermenilerin durumları ve Osmanlı hükümetinin politikaları sorgulanırken aynı zamanda Ermeni taleplerinin bölgede yaşayan diğer halkları nasıl etkilediği ve bu durumun bölgede yaşananlarda bir etkisi olup olmadığı da araştırılmalıdır.

Kamil Paşa'nın İlk Sadrazamlığı Döneminde Ermeni Islahatları

Ermeniler, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden hemen sonra Patrikhanenin öncülüğünde kendi durumlarını iyileştirmek için çabalamağa başladı. Patrik İzmirliyan Efendi, Ermenilerin durumlarının kötü olduğuna dair raporlar hazırlayarak Sadaret makamına sundu. Bu şekilde Ermenileri ilgilendiren konuları gündeme getirip bu sorunların çözümü için çaba gösterdi.¹²¹⁸ Ermenice gazetelere göre Patrik, Sadrazam Kamil Paşa'yı ziyareti esnasında, taşranın durumu için daha önce Ermeni Meclis-i Umumisi tarafından hazırlanıp takdim edilen layihanın cevabını talep etti. Bunun üzerine Sadrazam Paşa, layihanın Meclis-i Vükela'da görüşüldüğünü, taşranın durumunun nasıl olduğunun belirlenmesi için bir teftiş heyeti oluşturulduğunu ve bu konunun hızlı bir şekilde ele alınması için Dâhiliye Nezareti'nin görevlendirildiğini belirtti. Paşa ayrıca deneyimli yöneticilerden kurulmasına özen gösterildiğini belirttiği heyet içerisinde; Reis olarak Selanik Valisi Ali Daniş Bey'in görev yapacağını, Diran Aşinan Efendi, eski Bursa Mektupçusu Süleyman Nazif Bey, Erkân-ı Harbiye Binbaşlarından İsmail Hakkı Bey ve diğer isimlerin yer aldığını söyledi.¹²¹⁹ Sadrazam Kamil Paşa, 8 Şubat 1909'da, padişah iradesi ile oluşturulan heyetin yol

¹²¹⁷ Mesela bkz. André N. Mandelstam, *Société des Nations et les Puissances Devant le Problème Arménien*, Paris, A.Pedone Éditeur, 1925, p. 39-43.

¹²¹⁸ *Şura-yı Ümmet*, No: 60-140, 4 Teşrinievvel 1908, s.3.

¹²¹⁹ *Şura-yı Ümmet*, No: 61-140, 5 Teşrinievvel 1908, s.3.

masraflarının temini için bu iradeyi Meclis-i Mebusân'a sevk etti. Mecliste yapılan tartışmalar sonunda Edirne Mebusu Talat Bey tarafından verilen önerge kabul edildi. Buna göre; hükümet Anadolu'ya teftiş heyeti gönderilmesinin sebeplerini izah edecek, heyetin vazife ve yetkilerini belirten bir kanun taslağı hazırlayarak meclise sunacaktı. Ancak birkaç gün sonra hükümetin düşmesiyle bu çalışma yarım kaldı.¹²²⁰

Ermeni Patrikhanesi'nin bu türlü girişimleri daha sonra da devam etti.¹²²¹ Ermeni Patriği, gayrimüslimlerin durumu ile ilgili olarak sadece hükümetle değil Rum Patrikhanesi ile de görüşmeler yapmaktaydı.¹²²² Öte yandan taleplerinin kabul edilmesi için bir kamuoyu desteği oluşturabilmek amacıyla basında Ermeni kilise, mektep ve manastırlarının büyük bir ıslahata ihtiyacı olduğunu ele alan yazılara rastlanmaktaydı.¹²²³ Osmanlı hükümetleri, yeni rejimin tüm vatandaşları kucakladığını düşündüğünden Ermeniler için ayrı bir ıslahat yapılmasını doğru karşılamamakla beraber Ermeni halkın durumunun iyileştirilmesi için çaba sarf edildi. Sadrazam Kâmil Paşa'nın 5 Ağustos 1908-14 Şubat 1909 döneminde Sadarete kaldığı dönemde bu konuda çeşitli çalışmalar yürütülmüş, bunlardan bir kısmı Meclis-i Mebusan'a da sevk edilmiş ancak hükümet düştüğü için uygulamaya konamamıştı.¹²²⁴

Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti Dönemi'nde Islahat Çalışmaları

Sadrazam Kamil Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında anlaşmazlık vardı. Bunun sonucunda İttihat ve Terakki, Sadrazam Kamil Paşa hükümeti hakkında gensoru verdi. Meclis-i Mebusan'da yapılan gensoru oylamasıyla Kamil Paşa hükümeti düştü. Daha sonra Sadrazamlık görevi Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa'ya verildi ve Paşa yeni hükümeti kurmakla yetkilendirildi. Bu hükümet değişikliği iç siyasette ciddi çalkantılara yol açtığı gibi dışarıda da geniş yankı buldu. Kamil Paşa hükümetinin devrilmesinden sonra İngiliz gazetelerinde, özellikle de Times'da yeni kurulan kabine ile ilgili olarak çok sayıda makale yazılması

¹²²⁰ Özçelik, *Sahibini Arayan Meşrutiyet*, s.40.

¹²²¹ *Son Havadis*, No: 4, 2 Ağustos-1 Eylül 1909, s.1.

¹²²² *Şura-yı Ümmet*, No: 66-140, 10 Kanunuevvel 1908, s.4.

¹²²³ "Ceride-i Şarkıyye" de yayımlanan "İcrası Labed Islahat" başlıklı yazıdan naklen *Şura-yı Ümmet*, No: 194, 29 Teşrinievvel 1325, s.14.

¹²²⁴ *Şura-yı Ümmet*, No: 137, 6 Şubat 1324.

ve konunun alaycı bir yaklaşımla ele alınması yerli basında eleştirildi. Times'ta, yeni kurulan hükümet için "*İttihat ve Terakki Kabinesi*" yakıştırmaları yapılarak fırkanın politikalarının eleştirilmesi üzerine Şura-yı Ümmet'te, buna şiddetle karşı çıkılarak kabinenin bir sınıfa mal edilemeyeceği ve ayrıca İttihatçı olmanın bir şeref olduğu yazıldı. Türkçe gazetelerin çoğunda "*İttihad-ı Anasır*" fikri işlenerek vatanın tüm evlatlarının bir arada yaşaması için çalışıldığı ancak muhalif bazı gazetelerde sürekli şikâyet eden yayınlar yapıldığı, bunun da bazı kesimlerin yeni idareye karşı güvensizlik beslemesine sebep olduğu vurgulandı.¹²²⁵ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin taşradaki birçok şubesi de cemiyetin hükümet işlerine karıştığı iddialarına tepki göstererek bunun gerçek olmadığını, bu türlü haberlerin hükümetin başarılarının kısıklanmasından kaynaklandığını ifade etti.¹²²⁶ Eleştirilerin artması üzerine Sadaret makamından tüm vilayetlere bir yazı gönderilerek İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet'in iadesi ve Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesi hususunda büyük hizmetleri olduğunu, ancak bundan sonra cemiyetin çalışmalarını fırka çerçevesinde yapacağını, cemiyet mensubu olduğunu söyleyip devlet işlerine karışmak isteyenler olursa onlar hakkında kanuni işlem yapılmasını emretti.¹²²⁷ Bu konuyla ilgili olarak Times gazetesi yayınlarına devam etti. Times'ta, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmî olarak hükümete dâhil olacağı haberlerinin sevindirici olduğunu, böylelikle gençlerin de iktidar mevkiine yükselmeye imkân bulacağı yazıldı.¹²²⁸

Yabancı basında zaman zaman Türkler aleyhine yazılar çıkmaktaydı. Bu duruma Şura-yı Ümmet'te şu şekilde tepki gösterildi. "...Özellikle *Tan* gazetesinin *Türkler aleyhinde yazmayı alışkanlık hâline getirdiği, başmakalelerinde Türklerin eleştirilmeye tahammül edemediğini, bunlara karşı şiddetli tepki gösterdiğini yazmaktadır. Hâlbuki Türkler bu gibi haberlere çok sabırlı davranmıştır. Oysaki Avrupa bu tip haberlere asla tahammül etmez. Ayrıca gerçek olmayan şeyleri gerçekmiş gibi yazmak çok yanlıştır. Çünkü Avrupa kamuoyu bu haberlerle yönlendirilmektedir.*"¹²²⁹ Bu

¹²²⁵ Şura-yı Ümmet, No: 145, 14 Şubat 1324, s.1-2.

¹²²⁶ Beyrut şubesinin çektiği telgraf ve diğer şubelerden gelen telgraflar için bkz. Şura-yı Ümmet, No: 182, 23 Mart 1325, s.3.

¹²²⁷ Takvim-i Vekâyi, Adet: 158, 9 Mart 1325.

¹²²⁸ Sems-i Hakikat, No: 21, 17 Ağustos 1325, s.6.

¹²²⁹ Şura-yı Ümmet, No: 218, 15 Nisan 1325, s.1.

yayınlarından rahatsız olan İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Doktor Nazım Bey Tan gazetesine bir mülakat verdi. Bu mülakatta, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hükümet işlerine karıştığı iddialarını kesin bir dille reddederek gazetenin yayın politikasını eleştirdi: "...Gazetenizde *umur-ı hükümete müdahale ve iştirak ettiğimize dair yazularınızı eleştirmeye kendimi mecbur görüyorum. Meclis-i Mebusan'ın istimadı davet edildiğinden beri müdahale yolundaki ithamı İttihat ve Terakki Cemiyeti namına şiddetle protesto ediyorum. Zira biz hiçbir vakit böyle bir muamelede bulunmadık. İttihaz eylediğimiz meslek-i ahrraneyeye binaen rakiplerimizi bizi istedikleri gibi tenkit etme konusunda serbest bıraktık. Ordu ve bahriyemizin muavenet ve himayesine mazhar olduğumuz doğrudur. Lakin bu muzaheret-i muavenet-i suistimal ettiğimiz, beynel zabitan her türlü fikri mütavaat-ı mahv-ı izale ettiğimiz iddia olunuyor. Hatta bunun delil ve ispatı şudur ki zabıtalarımız mukaddes bir vazife ile mükellef olduklarını ve cihet-i mülkiyeye numune-i imtisal olmaları icap ettiğini takdir ile dekar-ı cihetle idare-i meşrutenin tesisinden beri asakir arasında serkeşlik ve itaatsizlik tamamen mündefi olmuştur.*"¹²³⁰

Dış basında cemiyeti hükümet işlerine karıştırdığı gerekçesiyle eleştirilere maruz kalan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi, içerde birlik ve beraberlik mesajları vererek Meşrutiyet idaresini güçlendirmeye çalıştı. Jamanak gazetesi 3 Mart 1909 tarihinde Ermeni mebuslardan Zohrab ve Vartges Efendilerin Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşayı ziyaret ederek taşra Ermenilerinin durumu hakkında görüştüğünü ve sadrazamın önemli bilgiler verdiğini okuyucularına duyurdu. Söz konusu habere göre; Sadrazam Kayseri'deki olayları tertipleyip ön ayak oldukları belirlenen 19 kişinin tevkif edildiğini, Doğu'da şekavet eden bazı kişilerin muhakeme edilip cezalandırılacaklarını, bazı gazetelerin Zeytun'da olaylar çıktığı yönünde asılsız haberler yaparak halkı galeyana teşvik ettiğini, bu haberlerin gerçeği yansıtmadığını söyledi. Sadrazam, kıtlık çekilen Erzurum vilayetine 40 bin lira gönderildiğini, bunun yetersiz kaldığı bilgisi üzerine 4 bin lira daha gönderildiğini ifade etti. Hüseyin Hilmi Paşa, Erzurum'dan gelen bir telgraftan Bayburt'ta Türklerle Ermeniler arasında küçük bir karışıklık yaşandığının haber alındığını ama bu duruma derhal müdahale edilerek

¹²³⁰ Şura-yı Ümmet, No: 149, 18 Şubat 1324, s.3.

sonlandırıldığını belirtti.¹²³¹ Görüşmelerde Aydın vilayeti'nin durumunun çok kötü olduğu da dile getirildi. Aydın Vilayeti'nde daha önceki dönemde de görülen asayişsizlik Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra da devam etmekteydi. Hatta cinayet, yaralama, hırsızlık gibi olaylar Meşrutiyet idaresinde daha da arttı. Rus ajanlarının tespitine göre bunun en büyük sebebi, ahalinin yokluk ve açlık çekmesi, hapisanelerdeki suçluların genel af çıkarılması sebebiyle salıverilmesi, ahalinin silahlanması ve hükümetin maddi imkânsızlıklar sebebiyle bu problemleri çözecek durumda olmamasıydı. Açlık ve kıtlık Doğu vilayetleri için de önemli bir problemdi. Dâhiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, bu eleştirilere karşılık ülke genelinde açlık değil pahalılık olduğunu ifade etmekteydi.¹²³²

Hüseyin Hilmi Paşa, bir önceki hükümet döneminde başlatılan ıslahat çalışmalarını devam ettirme kararı aldı. Ancak bu önleme karşı çıkanlar ıslahat çalışmalarının neye göre yapılacağını belli olmadığını, esas meselenin bazı vilayet, sancak ve kazalarda eski rejimden kalmış yöneticilerin görev yapmaya devam etmesi olduğunu belirtip bu kişilerin yerine anayasaya sadık insanlar tayin edilmesi gerektiğini ifade ettiler. Bu eleştiriler üzerine hükümet yapılacak çalışmaları programlı hâle getirdi ve Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa'yı bu konuyla ilgili olarak görevlendirdi.¹²³³ "Anadolu Heyet-i Teftişiyesi" adı verilen bir program yürütülerek bu amaçla bir teftiş heyeti kuruldu. Başkanlığı Ayan'dan Galip Bey'e tevcih edilen Teftiş Heyeti şu isimlerden oluşmaktaydı: Ayan'dan Mustafa Zühtü Paşa, Meclis-i Mebusan üyesi Babikyan Efendi, Erkân-ı Harbiye kaymakamlarından Cemal ve Binbaşı Zeki Bey. Heyetin görevi ise Trabzon, Erzurum, Van, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerinde asayiş ve genel huzurun teminiydi. "Anadolu Heyet-i Teftişiyesi Talimatnamesi"nde yer alan hususlar şu şekildeydi:

"Heyet, bahsedilen vilayetleri tek tek dolaşp problemleri tespit edecek ve ayrıca şikâyeti olan köy ve nahiyeleri de dolaşarak tetkik edecektir.

¹²³¹ Jamanak Gazetesi'nde yayımlanan "Hilmi Paşa ve Ermeniler" adlı yazıyla ilgili olarak bkz. Şura-yı Ümmet, No: 151, 20 Şubat 1324, s.3.

¹²³² Fond Politarkhiv, No: 22, Yetkili Gizli Danışman Zinovjev'in Raporu, Büyükdere, 226.s. 36. 105, 27 Ocak/9 Şubat 1909, s. 226.

¹²³³ Fond Politarkhiv, No: 25, Yetkili Gizli Danışman Zinovjev'in Raporu, Büyükdere, 237.s. 42. 109, 31 Ocak/13 Şubat 1909, s. 237-238.

İnzibat:

- 1- Evvel bavel temini inzibata tavassul edip kanunen takibat gereken şahısları kim olursa olsun yakalatıp muhakeme etme hakkı olacaktır.
- 2- Heyet, gerek bu gibi cürüm işleyenlerin yakalanması ve gerek asayiş bozmaya devam edenlerin takip ve tediplerine kuvve-i zabita kâfi olmadığı takdirde asker sevk edilmesi hususunda bölge komutanlarını uyurabilecek ve bu ihtar komutanlar tarafından tereddütsüz yerine getirilecektir. Bir yerdeki askerî kuvvetler heyet tarafından yetersiz bulunursa heyet, Dördüncü Ordu Müşiriyeti'nden işar-ı vakta dairesinde muameleye müsaraat eyleyecektir.
- 3- Erbab-ı harb-i cinayetin derdest ve tediplerine ve taktirini inzibata dair heyet tarafından vaki olacak işarat ve tebligatı vilayat-ı mezkure valiler ile mutasarrıf ve kaymakamları ve sair memurini mülkiyesi ile kuvve-i zabitası ber-güna tehirat ve müşkülata uğratmaksızın derhal icra edeceklerdir.
- 4- Valiler, memur oldukları vilayette umur-ı idare ve memurlardan mesul olduklarından Heyet-i Islahiye, vilayat-ı müşarünileyhim ile icabına göre şifahen ve tahriren müzakere ve muhabere edeceklerdir. Heyet ile vali bir konuda anlaşamazlarsa vali heyet tarafından tahriren vaki olacak tebligatı kabul ve icabınca derhâl icra edecektir.
- 5- Asayiş bütün tedbirlere rağmen sağlanamazsa bunun gerçek sebeplerinin ne olduğu büyük bir dikkatle ortaya çıkarılacaktır ve halline büyük bir özenle çalışılacaktır.
- 6- Mahkemeye sevk edilenlerin muhakemelerini mahallinde yapmaya engel bir durum varsa kanunlar çerçevesinde daha başka mahallere nakledileceklerdir.
- 7- O havalide asayişe engel olan eşhas varsa onların Babiâli'ye bildirilmesi.¹²³⁴

Memurin:

- 8- Memurinin ahvali gerek vazife ve ehliyet ve gerek suluk-ı sıyrat

¹²³⁴ Şura-yı Ümmet, No: 138, 7 Şubat 1324, s.5.

açısından tetkik edilecektir. İçlerinde irtikab, suh-ı istigmal, gadr gibi harekât-ı vesayaya usulen sabit olacaklar. Memurin-i mülkiyeden kaymakam, memurin-i maliyeden muhasebeci, polis ve jandarmadan polis müdürleri ile jandarma alay kumandanlarına kadar bila-istizan azl ile beraber tahtı muhakemeye aldıracaklardır. Mahallerince intihab-ı tayinleri muktezayı usulden olanların yerlerine münasiplerinin tayinleri mensup oldukları vilayetlere ve intihab-ı tayinleri devair-i merkeziyeye ait olanlar için de mercileri olan nezaretlere canib-i heyetten işar-ı inha olunacaktır. Mutasarrıf, doktor, daire mektupçusu gibi memurlar merkez vilayete tediplerinden ber minval meşruh-ı seyaeti tahkik edenlere bila-hare beraitleri tahkikinde açtıkta bırakılmayıp münasip yerlere tayinleri tayin olunmak üzere işten el çektirildikten kendilerine tevekkül edildikten sonra icray-ı muhakemeleri valilere ve yerlerine diğerlerinin tayinleri Dâhiliye ve Maliye nezaretleri ile Meşihat-ı Celile'ye bildirilecektir. Diğer memurların durumu da ilgili nezaretlere bildirilecektir. Memurin-i adliyeden mehakım rüesası ile müdde-i umumilere Adliye Nezareti ile bade'l muhabere işten el çektirilecek ve bunların kötü olanlarına işten el çektirilip taht-ı muhakemeye alınmaları mahalleri istinaf müdde-i umumilerince ihtar olunacaktır.

- 9- İrtikab ve diğer güne sui halleri anlaşılmayan ve fakat vazifelerinde hüsnü hareketi ibraz edemeyen ve bekalari mevkiince ve musallahan münasip olmayan memurîn sekizinci bende izah olunan usul dairesinde tebdil ve yerlerine ahlaken ve iktidaren şayan-ı itimat ve istihdam olanlar tayin edilecektir. Jandarma ve askerler hakkındaki tetkikat ordu ve Harbiye Nezareti tarafından yapılacaktır.
- 10- Varidat-ı öşriyyenin aşar nizamnamesinde müsarrah olduğu üzere hıyn-ı müzayedede tercihen ahali-i karye izamına ve bu suretteki kavaid-i âdiyenin ahaliye kabul ettirilmesine çalışacaktır.
- 11- Mültezimler içinde kötü hâli olanlar varsa tespit edilip bundan sonra kendilerine aşar ihale edilmemesi ve bu konu hakkında

vilayetlerin hepsinin bilgilendirilmesi.

- 12- Köyler boşalmış olabileceğinden bu konunun yeniden mahallinde tetkik edilmesi gerekir. Umumî Vilayet Nizamnamesi göz önüne alınarak tadilât-ı mukteza ibga ettirilecektir.
- 13- Vergilerin toplanmasında usulsüzlük olmaması için tedbirler alınacaktır.
- 14- Kanunların tam olarak uygulanabilmesi lazımdır. Bunun dışındaki uygulamalar kabul edilemez. Fakat memurin-i tahsiliye ve zabıtaya fiilen mukavemet ve tecavüze cüret eden eşhas ve kabaili derdest ile cihet-i adliyyeye tevdi olunmak üzere askeri birlikler sevk edebilir.
- 15- Memurin-i tahsiliyenin hesabâtı rüyet edilerek zimmetleri temeyyün edenler haklarında kanuni işlem yapılacak ve kötü hâli görülenler değiştirilecektir.
- 16- Tahsilât memurlarının gelirleri iyi durumda değilse ne yapılabileceği konusunda Maliye Nezareti'ne bilgi verilmelidir.
- 17- Tahsildarlar makbuz vermiyorsa bu konu teminat altına alınacaktır.
- 18- Tensikât-ı tahririye dâhiline alınmış olan mahallerde tadilât-ı hususiye ve umumiye icrası icap ederse tadilât-ı hususiye eylevm cari olan usul-ı evamire tevfikeyen icra ettirilerek tadilât-ı umumiye için de Maliye Nezareti ile muhabere olunacaktır.¹²³⁵
- 19- 317 senesi gayesine kadar emlak ve aşar vergisi mültezimlerinin zimmetinde bulunan puanın tahsiline devam edecektir. Bununla beraber emvâl-i saireye aid kısmı tadilat-ı mahsusî hükmünce tetkik edilecek ve bu sırada tahsil ettirilmeyecektir.
- 20- 318'den 323 senesi gayesine kadar olan kısmı (emlak ve aşar vergisinin) mültezimlerin zimmetleri defaten ve emlak-ı saire bekayası atide münderiç usul-ı tedriciyyeye tevfikeyen istifa edilecektir. Bir şahsın umur-ı saireden 6 senelik bekayası gaim miktarı baliğ olursa olsun defaten talep olunmayıp her sene o seneye tekâlîf-i emiriyesi nispetinde tahsilât yapılacaktır. Mesela bir kişi bedel-i askeri ile temettu vergisi bekayasından 1000 kuruş zimmeti olduğu ve haliye-i bedel askeriyesi ile temettu vergisi de

¹²³⁵ Şura-yı Ümmet, No: 139, 8 Şubat 1324, s.7.

100 kuruş bulunduğu takdirde kendisinden bekaya mahsuben 100 kuruş talep ve 100 kuruş da sene-i haliye-i tekâlif vergisi ile birlikte dört taksitte alınacaktır. Bu muamele herkesçe malum olmak üzere hem vilayet gazetelerine derc ve hem de eslene-i mahalliyesiyle kurada tahriren ilan edilecektir.

Ziraat:

21- Söz konusu vilayetlerde ilgili nazırlıklarla koordineli olarak bu konunun iyileştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması mümkünse her kazada birer Ziraat Bankası şubesi teşkil ve sermayeleri müsait vilayet bankası şubelerinden oralara miktar-ı kâfi meblağ tahsil edilmek üzere hangi kazalarda ne miktar sermaye ile yeniden banka şubeleri açılması lazım geleceği tetkik ve tayin olunarak Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirilecektir.

Umur-ı Nafia

22- Vilayâtta gerekli yolların yapılması tamamen vakte ve külliyetli miktarda paraya gerek olduğundan vilayât-ı Osmaniye'nin umumu hakkında çalışmalar yapmak gerekir. O yüzden en acil yapılması gereken yol ve meabirin tespit edilmesi ve Nafia Nezareti'ne bildirilmesi.

Maarif

23- Bila-tefrik cins ve mezhep köylerin her birinde birer mektep küşad vatan evlatlarının hüsnü talim ve terbiyeleriyle Maarif Nezareti ilgilenmekteyse de şimdiki hâlde 50 hanesi olan köylerde birer mektep açarak işe başlamak gerekir. 50 hanesi olan köylerin isimleri tespit edilerek nezaretin bilgilendirilmesi, muallimlerin maaşlarının Maarif-i Umumiye varidatından ödenmesi temin edilecektir.

Polis ve Jandarma

24- Polis ve jandarma efradının aded ve maaşlarının azaltılması devletçe kararlaştırılmış olsa da eylem polis ve jandarma mesleğinde müstahdem olan efrad ve zabita arasında cismen ve serien ve iktidaren ibgay-ı hizmete gayri mutadır. Sui hâli

görülenlerin ve ihtilaflı meşhur olanların tetkik edilerek ayrı defterlere kaydedilmesi ve onların yerlerine yenilerinin tayin olunacağı ve bu tür zabıtların açığa alınarak yerlerine yenilerinin tayin olunacağı.

Efrad Arasında Münazaalı Arazi

- 25- Vekayi-i zaille sırasında firar veya Memalik-i Osmaniye'ye bir daha dönmek üzere kat'ı alaka ile diyarı ecnebiyeye hicret ve Meşrutiyet idaresinin ilanı üzerine vatanlarına avdet eden kısına ait olup esnay-ı gaybiyetlerinde eşhas-ı saire tarafından belased-ü hak fuzuli mütteyyed ile ziraat eylemeye başlamış veya cebren ahz u işgal edilmiş olan arazi ve emlak Şura-yı Devlet'ten sadır olup Dâhiliye Nezareti'nden vilayetlere tebliğ kılınmış karara tevfiken ve idareten sahip ve mutasarrıf-ı meşrularına iade ve teslim ettirilecektir.
- 26- Ber-vechi bila-firar hicret edenlere ait olup da hâlî olduğundan dolayı arazi kanunnamesi mucibince memurini münasebe tarafından şayet ahire bastırması nüfuz edilmiş arazi varsa bu misillu mahallerin vaz edilenlerden idareten istirdatı caiz olamayacağından sahib-i evlerinin muhakeme-i müracaat ile ikâme-i dava etmeleri veya bu suretle tagviz edilen arazinin hükümetçe alınmış olan bedelatin nakden kendilerine iadesi veyahud devlete ait arazi-i hâliye-i mahluleden evvel miktara tekabiül arazi tahsisi suretleri ile hukuklarının temini lazım geleceğinden son iki şık üzere yine tensib edilecek muamele Babıâli'ye bildirilecektir.
- 27- Heyetin muhaberatu reis Galip Bey marifetiyle yapılacaktır. Heyetin vereceği kararlarda eşitlik olursa reisin reyini verdiği kabul edilecektir.
- 28- Vilayât-ı mezkure işlerinden muvassıl Bağdat ve Halep vilayetleriyle Zor Sancağı taalluk eden mevat olduğu takdirde oraların valileri ve mutasarrıfı ile görüşüp bu talimat çerçevesinde hareket etmeye mezundur.
- 29- Bu heyetin oluşturulup tayin edilmesinin amacı vilayat-ı mezkure dâhilinde ara sıra zuhur eden ve mucib-i bahs u mekal olan ahval-i gayri maraziyeye suret-i katiyede nihayet vermek ve

*oralarca da idare-i meşrutiyet ile mütenasip ve ahalinin bilastısına refahiyet ve hoşniyetini calip olacak vechile temin etmek ve bunun için ne gerekiyorsa ol tedbirleri almaktır.*¹²³⁶

Bu ıslahat projesinin Ağustos 1910'da Meclis-i Mebusan'a sunulduğu, ancak ülkenin içinde bulunduğu kötü durum nedeniyle uygulanamadığı anlaşılmaktadır.¹²³⁷

İttihat ve Terakki'yi hedef alan yazıların artması üzerine Şura-yı Ümmet'te eski dönemin nasıl olduğunu hatırlatan bir makale yayımlandı.¹²³⁸ Dâhiliye Nazırı Ferit Paşa'nın istifa etmesinden sonra onun yerine Meclis-i Mebusan Reis Vekilliği görevini yürüten Talat Bey tayin olundu.¹²³⁹ Talat Bey, Dâhiliye Nazırlığına getirildikten sonra vilayetlere telgraf çekerek en önemli hususun asayişin sağlanması olduğunu, bu konuya itina gösterilmesini, rehavete kapılıp görevini iyi yapmayan memur ve görevliler varsa onlara işten el çektirilip haklarında tahkikat yapılmasını emretti. Talat Bey, 4 Ağustos 1909'da verdiği emirde, yapılması gereken ve tamire ihtiyacı olan yolların belirlenmesini, maarifi geliştirmek için çalışmalar yapılmasını, şekavet edenler varsa onların tespit edilip ortadan kaldırılmasını, ekonomiyi geliştirmek için şirket kurulmasının teşvik edilmesini ve mutlaka vilayetlerde her konunun iyi teftiş edilmesine dikkat edilmesini istedi.¹²⁴⁰

Mehmet Said Paşa Hükümeti Döneminde Islahat Çalışmaları

Ermeniler ıslahatla ilgili beklentilerini, içerde ve dışarıda yürüttükleri faaliyetlerle ortaya koymaktaydı. Ermeni mebuslar, Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde bir ıslahat yapılması talebiyle ortak bir muhtıra verdi. Ermenilerin talepleri, İstanbul Mebusu Zohrab, Erzurum Mebusu Vartges, Van Mebusu Papazyan, Sivas Mebusu Doktor Dağavaryan, Muş Mebusu Keğam, Kozan Mebusu Hamparsum, Tekfurdağı Mebusu Agop Boyacıyan, İstanbul Mebusu Halaçyan ve Erzurum Mebusu Pastırmacıyan efendiler tarafından müştereken ve ayrıca İstanbul mebusu Zohrab Efendi'nin

¹²³⁶ Şura-yı Ümmet, No: 140, 9 Şubat 1324, s.17.

¹²³⁷ Hükümet, Ermeni mebusların takriri üzerine daha önce belirlenen ıslahat projesini tartışma kararı aldı. Bkz. BOA. MV; 164/72, 2 Mart 1328.

¹²³⁸ "İnkılâp ve Netayicine Dair" adlı Mahmud Sadık imzalı yazı için Şura-yı Ümmet, No: 166, 7 Mart 1325.

¹²³⁹ BOA. İ. DH; 1476/58, 1327-B/42.

¹²⁴⁰ Şems-i Hakikat, No: 21, 17 Ağustos 1325, s.5.

münferiden verdiği iki ayrı muhtıra ile ortaya çıktı.¹²⁴¹ Mehmet Said Paşa Hükümeti, bu muhtıraları 18 Aralık 1911'de Meclis-i Vükela'da değerlendirdi ve birinci muhtırada yer alan bazı konuların kabul edilebileceğine kanaat getirerek muhtıraların Dâhiliye, Harbiye, Adliye ve Mezahip ve Ziraat nazırlarından oluşan bir komisyon tarafından tetkik edilip gerekli çalışmaların yapılmasına karar verdi.¹²⁴² Hükümet ihtiyaçların ne olduğunun önceden belirlenmesi amacıyla eski Evkaf Nazırı Hayri Bey başkanlığında bir heyeti bölgeye göndermeye karar verdi.¹²⁴³ Nazırlardan oluşan komisyon, muhtıralar üzerindeki incelemesini yaptıktan sonra bir mazbata hazırladı ve bu mazbatanın Meclis-i Vükela'da okunmasından sonra 28 Ocak 1912 tarihinde şu kararlar alındı:¹²⁴⁴

- 1- Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerine vazifesinas ve muktedir valilerin atanması hususunun Dâhiliye Nezaretine havale edilmesi.
- 2- Memurların azli ve diğer hususlar için eski Bağdat Valisi Nazım Paşa ile bir önceki vali Cemal Bey'e verilen özel yetkilerin Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Erzurum valilerine de verilmesi uygundur. Ancak bütün memurların azli münasip değildir. Çünkü bu, şimdiki valilerin yetkileri içinde olup ehliyetsizlikleri ve kötü halleri görülecek olan memurların vilayetçe derhal azliyle yerlerine uygun olanlarının tayini mümkün ise de İrade ile tayin olunanların azli merkezde gerekli işlemlerin yapılmasıyla mümkün olur. Bu durumda olan memurların azli için vilayet gerekli nezarete bilgi verir ve onların azil işlemleri ilgili nezarete bekletilmeden yürütülür. Ancak valiler irade ile atanmış olsa bile memurlara işten el çektirme yetkisine sahiptir. Adliye memurlarının azli için de nezarete bilgi verilmesi ve azil işlemlerinin nezaret tarafından yapılması gereklidir.
- 3- Meşrutiyet'in ilanından sonra ilgili vilayetlerde suç işleyenlerinin takip ve yakalanması ile Dâhiliye, tutuklu bulunan ve bundan

¹²⁴¹ 9 ve 11 Aralık 1911'de verilen bu muhtıralar için bkz. BOA. BEO; 3997/299747, 1330 S 11.

¹²⁴² BOA. MV; 159/143 5 Kanunuevvel 1327.

¹²⁴³ Bu heyetin etkili çalışmalar yapamadığı hakkında bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğunun Tasfiyesi*, sad. Kudret Bütüköçşkun, Pınar Yay., İstanbul 1992, s. 124.

¹²⁴⁴ BOA. MV; 161/22, 15 Kanunusani 1327.

sonra tutuklanacaklar hakkındaki kanuni işlemlerin takip edilmesi Adliye ve Mezahip nezaretinin görevidir.

- 4- Nahiye müdüriyeti, kalem kâtipliği gibi özel hizmetlerin maaşlarının azlığı nedeniyle dışarıdan adam bulmak güç olduğu için bu tip görevlere yerli halktan uygun olanların tayinleri münasiptir. Yalnız mahkeme üyeliğine yerlilerden hiç kimse tayin edilmemesi ve bunların maaşlarının artırılması ve müstahdemlerden taraftarlık eğiliminde olan varsa derhal işine son verilmesi icap eder.
- 5- Meşhur eşkıyanın yakalanması için onları getirenlere mükâfat verilmesi vaadi sonuç getirmediğinden bunun yerine ilgili vilayetlere bunun için ödenek tahsis edilip ödeneğin kullanılması hususunda valilerin serbest bırakılması münasiptir.
- 6- Hükümetçe belirlenecek süre zarfında bir şakiyi yakalayamayan memurların şiddetle takibi ve azli talep edilmekteyse de gecikmeden mülkiye memurlarının sorumlu tutulması doğru değildir. Ancak yeterli sayıda jandarma görevlendirildikten sonra eşkıyanın takibi ve yakalanması için gerekli gayreti göstermeyenlerin cezalandırılması tabiidir.
- 7- Çeşitli adlarla ahaliden para toplanmasına meydan verilmemesi ve bu tip işler yapanlar olursa haklarında derhal kanuni işlem başlatılması caizdir.
- 8- Arazi meselesi nedeniyle tutuklu bulunanlar hakkında gerekli cezaların infazına itina gösterilmesi hususu için Adliye ve Mezahip Nezareti'ne tebligat gönderilmesi münasiptir.
- 9- Arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi için daha önceki çalışmalar ve 9 Eylül 1909 tarihli İrade-i Seniyye gereğince çözümlenen ve her nedense yeniden anlaşmazlık çıkan araziler varsa bunlar için mahkemeye başvurulmak suretiyle haklarının aranması gereklidir.

Meclis-i Vükela aynı toplantıda Zohrab Efendi tarafından verilen muhtırayı da görüştü. Bu muhtıradaki yer alan hususların birçoğu müşterek muhtıra ile aynı olmakla beraber farklılık gösteren kısımlarla ilgili alınan

kararlar şu şekildeydi:¹²⁴⁵

- 1- Doğu vilayetlerine bir iki Ermeni vali tayini ve diğer mülki ve adli memurlardan bir kısmının da Ermenilerden seçilmesi maddesidir. Kanun-i Esasi'de yer alan "Osmanlıların kaffesi huzur-ı kanunda, ahval-i diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuku ve vezâifinde mütesadi ve ehliyet ve kabiliyetlerine göre münasip olan memurlara bila-tefrik cins u mezhep tadilleri tabiidir." hükmüne riayet etmek gereklidir şeklinde karar verildi.
- 2- Oralarda eşkıya takibi için zaten askeri kuvvetler görevlendirilmiştir.
- 3- Hamidiye Süvari Alayları, umumi askerî teşkilat içerisinde yer almaktadır. Ayrıca alayların sayısı azaltılmış ve bunlara nezaret etmek üzere müfettişler tayin edilmiş ve böylece talep edilenler zaten gerçekleştirilmiştir.
- 4- Bölgede jandarma sayısının artırılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca bir önceki yıla göre jandarma ve zabitan noksandır. Jandarma sayısı artırılana kadar dışarıda kalanlardan uygun olanların tekrar görevlendirilmesi münasiptir. Bu nedenle Erzurum, Bitlis, Van vilayetlerinde mevcut jandarmaya ilaveten 500 jandarma daha görevlendirilmesi için jandarma ikmaline mani olan kaidelere tabi tutulmamak ve gerekli olan 2 milyon 149 bin 500 kuruluş bütçeye ilavesi mukarrerdır.
- 5- Suç işleyenler yakalanıncaya kadar ceza kanununa binaen suç teşvik ettiği düşünülen aşiret reisleri ile ileri gelenlerin tevkif edilmelerine dair husus için Adliye ve Mezahip Nezareti'nin görüşünün alınması lazımdır.
- 6- Bekçilerin Rumeli'de olduğu gibi silahlanma şekillerinin düzene konmasıdır ki esasen uygundur. Bekçilerle ilgili olarak hazırlanan nizamname incelenmek üzere Şura-yı Devlet'te bulunmaktadır. Bu incelemenin bir an önce sonuçlandırılması için Şura-yı Devlet Riyaseti'ne başvurulması, bekçilere ne cins ve ne kadar silah verilmesi gerektiği hususunda Harbiye Nezareti'ne görüş sorularak bu hususun belirlenmesi ve uygulama için de Dâhiliye

¹²⁴⁵ BOA. MV; 161/22. Zohrab Efendi'nin verdiği layihanın tam metni için bkz. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.75.

Nezareti'nin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır.

- 7- *Meşrutiyet'ten önce köylerini terk etmek zorunda kalan Ermenilerin arazi ile ilgili problemleri için arazi kanununa uymaları gereklidir.*
- 8- *Ermeni mektep, kilise ve manastırlarına bitişik emlak ve arazi hakkında hükümetçe bir tedbir alınuncaya kadar bu gibi emlak ve arazinin sahipsiz olduğuna dair işlem yapan olursa cezalandırılır. Bu madde için Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nce tetkikat ve işlem yapılmasının ilgili nezarete tebliği uygun görülmüştür.*
- 9- *Bu kararların ilgili kısımları için Dâhiliye, Harbiye, Maliye, Adliye ve Mezahip, Evkaf-ı Hümayun nezaretleriyle Şura-yı Devlet Riyaseti'ne tebligat yapılması uygundur.*

Hükümet, Anadolu vilayetlerinin ıslahı, imarı ve hakiki ihtiyaçlarını tespit etmek ve bilhassa bazı vilayetlerde öne çıkan arazi anlaşmazlıklarını tetkik etmek, arazi anlaşmazlıklarını kesin olarak çözmek ve liyakatsiz memurlara işten el çektilirip uygun memurların atanmasını temin etmek için Anadolu'ya bir heyet gönderilmesi hakkında mebuslar tarafından 21 Ağustos 1910'da Dâhiliye Nezareti'ne verilmiş olan tezkireyi 15 Mart 1912 tarihinde görüştü. Öncelikle arazi meselesinin hallolunması ve diğer ıslahat konularının belirlenmesi için Anadolu'ya bir tahkik heyeti gönderilmesi ve arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi amacıyla kullanılmak üzere 100 bin lira ödenek ayrılması kararlaştırıldı.¹²⁴⁶ Ancak Temmuz 1912'de yaşanan hükümet değişikliği bu çalışmaların akim kalmasına sebep oldu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu yeni hükümet döneminde ıslahat heyeti kurulmadı ve bölgede bir ön çalışma yapılmadı.

Osmanlı Hükümetlerinin Balkan Savaşından Sonra Ermeni Islahatı Çalışmaları

Osmanlı Hükümetlerinin Islahat Konusunda İzlediği Politika ve İdarî Düzenlemeler

Kamil Paşa Hükümeti ve Islahat Çalışmaları (Ekim 1912-Ocak 1913)

Balkan Savaşlarının getirdiği buhranlı dönemde dış politika kadar iç

politika da çetrefilli bir hâl almaya başladı. Ermeni basını, ıslahat meselesini gündeme getirerek hükümetin bu zor dönemde dış meselelerle ilgilenmesinin aşikâr olduğunu, ancak Ermeni ıslahatının da çözümlenmesi gereken çok önemli bir mesele olduğunu dile getirdi. Jön Türk gazetesinde yer alan bir makalede konuyla ilgili olarak şunlar yazıldı:¹²⁴⁷

"Vatan-ı Osmaniye'nin umudu Asya'dır. Devletin her hayatı istiklal ile yaşamasına lazım olan insan ve para hazinesi oradadır. Anadolu'yu ortadan kaldırırsanız aynı zamanda Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmış olursunuz. Bu hakikat, milli varlığımızı derinden yaralayan müessif harp dolayısıyla bir kez daha ortaya çıkmıştır. Eğer Asya kıtası insan gücünü Osmanlı Avrupasına göndermeseydi, eğer Trabzon, Erzurum ve Anadolu'nun sair vilayetleri Çatalca sınır müdafasını püskürtmeye gelmemiş ve vatana karşı sinelerini siper etmemiş olsaydı bu anda memleketimizin ne halé geleceği pek malum idi. Diyebiliriz ki memleket bir kez daha Anadolu sayesinde kurtuldu. Bununla beraber devletimizin hayatı için çok önemli olan bu bölge; sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan unutulmuş ve çok geri kalmıştır ve büsbütün unutulmuştur. Devlete yaptıkları büyük hizmete karşılık Anadolu vilayetlerini hakları olan ıslahattan mahrum bırakmaya devam ederse hükümetin adaletinden şüphe duyulacak ve bundan yalnız bölge halkı değil tüm memleket zarar görecektir. Islahat en büyük silahtır. Bu silahtan Rumeli'de gereği gibi yararlanılmadı. Anadolu için de ihtiraslarını gizlemeyen yabancı devletlere karşı memleketi bu silahtan mahrum etmek cinayet olur."

Islahat konusu sadece yerli basının değil yabancı basının da ilgisini çekmekteydi. Doğu Anadolu'nun durumuyla ilgili olarak Dâhiliye Nazırı "Aracamade" gazetesi muhabiri ile yaptığı görüşmede, hükümetin bölgede sükûn ve asayişin sağlanmasıyla ilgili olarak birçok tedbir alıp ve ıslahat yapmaya hazır olduğunu, ancak savaşın devam etmesinden dolayı ıslahat konusunun Meclis-i Vükela'da görüşmeye açılmadığını belirtti.¹²⁴⁸

Bu dönemde Ramgavar, Veragarmiyal Hınçak gibi partilerle diğer Ermeni gruplarının geleneksel davranışlarının aksine birbirine muhalefet etmeyip birlik ve beraberlik göstermesi alışılmış durum değildi. Bu birlik ve

¹²⁴⁶ BOA. MV; 164/72, 2 Mart 1328.

¹²⁴⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 616, 12 Kanunuevvel 1912, s.3.

¹²⁴⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 620, 18 Kanunuevvel 1912, s.3-4.

beraberlik görüntüsünün vilayetlerde de ortaya çıkması hükümeti, bir dış baskıya maruz kalılabileceği konusunda tedirgin etti.¹²⁴⁹ Ermeni Patriği'nin basın aracılığıyla ıslahat yapılması hususunda sık sık beyanat vermeye başlaması bu tedirginliğin daha da artmasına sebep oldu.¹²⁵⁰

Ermenilerin Avrupa'daki faaliyetlerini yerinde görme imkânı bulan Halil Bey, Rahmi Bey ve Doktor Nazım Bey yurda döndükten sonra hükümet yetkililerine Rusların Ermenileri kullanarak Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmaya çalıştığını, bunun önünü almak için bir ıslahat programı hazırlayıp İngiltere'nin desteğini temin etmenin zaruri olduğunu bildirdiler. Esasen bu öneri Halil Bey ve Dr. Nazım'la görüşen ünlü sosyalist lider Jean Jaurès'e aitti. Jaurès onlara; *"Bu gibi felaketler her millet için mukadderdir. Me'yus olmayınız. Yalnız sizin için daha büyük tehlike belirmektedir. Ermenistan'da ıslahat propagandası başladı. Korkarım ki Ruslar son darbeyi vurmak için bunu ele almış olmasınlar. Kendiliğinizden oralarda esash ıslahatlara başlayın. Belki tehlikeyi bu suretle atlatmış olun."* diyerek Osmanlı hükümetinin kendiliğinden bir ıslahat girişiminde bulunmasını tavsiye etti.¹²⁵¹

İngiltere'de yaşayan Osmanlı Ermenileri, 1912 yılının ilkbahar aylarında, Osmanlı topraklarında yaşayan soydaşlarının birtakım zulüm ve haksızlıklara maruz kaldığı, can ve mal güvenliklerinin sağlanmadığı, yerel yönetimlerin bu duruma kayıtsız kaldığı ve Osmanlı hükümetinin buna çare olmak üzere kalıcı tedbirler alması gerektiği¹²⁵² yönündeki isteklerini iletmek üzere aralarından seçtikleri bir heyeti, Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa'ya göndermişti. Heyet, seslerini duyurmak için büyük bir miting yapmayı planladıklarını ancak Osmanlı hükümetini zor duruma sokmamak için bundan şimdilik vazgeçtiklerini, Anadolu Ermenilerinin can ve mal güvenliğinin sağlanmaması durumunda bunun Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde ve Avrupa'da ters etkileri olabileceği uyarısında bulunmuştu. Büyükelçi heyete, Osmanlı hükümetinin bu konuya gereken önemi verdiğini,

¹²⁴⁹ Koptaş, Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın, s. 179-180.

¹²⁵⁰ Tanin, Numara: 1597, 21 Nisan 1913.

¹²⁵¹ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 167-168. ıslahatın acele olarak yapılması gerektiği konusunda dönemin sadrazamı Mahmut Şevket Paşa'nın görüşleri için ayrıca bkz. Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü, haz. Adem Sarıgöl, IQ Yay. İstanbul 1991, s. 177.

¹²⁵² Bu yöndeki şikâyet ve talepler tavriler vermek suretiyle Osmanlı hükümetine de iletildi. Bkz. Tasvir-i Efkar, No: 606, 2 Kanunuevvel 1912, s.3.

bu yüzden Meclis-i Vükela'nın bir hafta önce yaptığı toplantıda; Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerine daha güçlü valilerin atanması, Van, Erzurum, Mamuretülaziz ve Bitlis valilerinin yetkisinin Bağdat' valisi örneğinde olduğu gibi genişletilmesi, Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra yaralama ve öldürme suçlarını işleyenlerin yakalanıp gerekli cezalara çarptırılması konusunda vilayetlerin kesin olarak uyarılması ve resmî görevlilerin tarafsız davranmasının temin edilmesi kararlarını aldığını, bildirmişti.¹²⁵³ Buna rağmen heyet, altı ay kadar sonra Eylül 1912'de aynı doğrultuda aldığı kararları gereğinin yapılması talebiyle Büyükelçiliğe bildirip Osmanlı hükümetine baskı yapmaya devam etti.¹²⁵⁴ Londra Sefiri Tevfik Paşa, durumu Hariciye Nezareti'ne 17 Eylül 1912 tarihli telgrafta şu bilgileri vermek suretiyle bildirdi:¹²⁵⁵

"Ermeni cemaati, hükümet memurlarının insanı kızdıran ağırkanlı ve kayıtsız tavırlarını ve özellikle Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde Ermeniler hakkında taraf tutularak yapılan yolsuzlukları şiddetle protesto eder ve bu duruma acil önlemler alınmasını arzu eder."

Hükümet bu gelişme üzerine acil olarak toplanıp bu konuda yürüttüğü çalışmalarını hızlandırdı. Dâhiliye Nezareti, Doğu vilayetlerindeki durumun tetkiki ve arazi anlaşmazlıkların çözümlenmesi için kurulacak komisyonların vazifelerinin belirlenmesi amacıyla hazırladığı talimatnameyi ve bu talimatnamenin Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Bitlis valiliklerine gönderilmesi hususunu Meclis-i Vükela'ya sundu. Talimatname 19 Eylül 1912'de Meclis-i Vükela tarafından uygun görülerek kabul edildi.¹²⁵⁶

Paris Sefiri Rıfat Paşa, 16 Aralık 1912'de çektiği telgrafta, Bogos Nubar Paşa'nın sefarete yaptığı ziyaretten bahsetmektedir. Rıfat Paşa, Bogos Nubar Paşa'nın kendisine; yakında yapılacak sefirler toplantısından yararlanarak hemcinslerinin durumlarının düzeltilmesini sağlamak için

¹²⁵³ Tevfik Bey'in Hariciye Nezareti'ne çektiği 22 Aralık 1911 tarihli telgraf için bkz. Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi(1877-1914), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s. 74. Telgrafın orijinali için bkz. aynı eser s.866-868.

¹²⁵⁴ BOA. HR. SYS., 2818/1'den Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922), cilt IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., Ankara 2006, s.92-95.

¹²⁵⁵ Münir Süreyya Bey, Ermeni Meselesinin Siyasi, s.76-77.

¹²⁵⁶ BOA. MV; 169/13, 6 Eylül 1328.

Ermenilerde girişimlerde bulunma eğilimi ve düşkünlüğü olduğunu ve Ermeniler arasında ıslahat, özerk yönetim ve Rusya'ya ilhak gibi cereyanlar mevcut ise de kendisinin ıslahat taraftarı olduğunu, Türkiye'den ayrılmak fikrine karşı bulunduğunu, ancak bu ıslahatın 1895 yılında kabul edilen ıslahat çerçevesinde olmasını gerekli gördüğünü, ıslahatın devletler tarafından teminat altına alınması gerektiğini ve bunun da Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesinin zaruri olduğunu belirttiğini bildirdi. Rıfat Paşa, hükümete Büyük Devletlerin müdahalesinden önce bu işi sonuçlandırmak gerektiği tavsiyesinde bulundu.¹²⁵⁷

Ermeni grupların birleşmesinden sonra Doğu'da Rusların Ermenileri koruma bahanesiyle ıslahat girişiminde bulunacağını tahmin eden ve esasen bu konuda ciddi duyumları olan hükümet, içişlerine karışılmasını önlemek, Rusya'nın Doğu Anadolu'daki nüfuzunu önlemek için uzun tereddütlerden sonra Doğu bölgelerine Makedonya'da olduğu gibi, birer genel müfettiş başkanlığında heyetler gönderip ıslahat projesiyle ilgili yeni çalışmalar başlattı.¹²⁵⁸ Savaşın en ateşli günlerinde büyük bir baskıyla karşı karşıya kalan ve Büyük Devletlerin içişlerine karışmasından tedirgin olan Sadrazam Kamil Paşa bir yazılı açıklama yaparak ıslahatların; Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerinde en kısa sürede yürürlüğe konacağını duyurdu. Bu arada Dâhiliye Nezareti, Sadaret makamına, Vilayât Kanunu çıkarılmış ise de bu kanunun tatbikinin mümkün olmadığını bildirerek bazı sebeplerle diğer vilayetlere göre daha geri kalmış olan Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerinin diğer vilayetlerle eşit duruma gelinceye kadar özel bir kanunla idare edilmesi gerektiğini ifade etti. Nezaret, bu dört vilayette uygulanmak üzere hazırladığı kanun layihasını da Sadaret makamına sundu. Yayınlanarak yürürlüğe giren kanun layihası şu şekildeydi.¹²⁵⁹

"1. Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerinin mevcut teşkilatı, memurların birbirleriyle olan kanuni irtibatları ve kanunlarla ilgili

¹²⁵⁷ Hariciye Nazırı Asım Bey'in Sadrazama gönderdiği tahrirat için bkz. BOA. BEO; 3980/298468, 1330 M 2. Ayrıca bkz. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s. 77.

¹²⁵⁸ Ermeniler, Hüseyin Kazım Kadri Bey'e de bu heyette yer alıp almayacağını sormuşlar, ancak Hüseyin Kâzım Kadri Bey kabul etmemiştir. Bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun*, s. 137.

¹²⁵⁹ BOA. BEO; 3980/298468, lef 2,3, 1330 M 2.

bütün hükümler bu vilayetlerde caridir.

2. Bu dört vilayette asayiş ve emniyetin bir an önce sağlanması için özel bir komisyon kurularak bir genel müfettiş tayin edilmiştir.

3. Altı kişiden oluşan bu komisyon, üç Müslüman, iki Ermeni ve bir Kaldani'den oluşacak ve başkanlığını genel müfettişin yardımcısı olarak tayin edilen kişi yapacaktır.

4. İdareye vakıf, ehliyet ve haysiyet sahibi olan bir yabancı belirlenerek Osmanlı Devleti hizmetine kabul ve müfettiş müşaviri tayin edilmiştir.

5. Müfettiş, devlet tarafından uygunsuz bir hareketi görülmedikçe azledilmez.

6. Komisyon üyeleri dahi kanuna aykırı davranışları belirlenmedikçe, komisyonda reis ve diğer azalar tarafından ekseriyetle karar verilir, azledilemez.

7. Umumî müfettişin kararlarının komisyon kararlarına uygun olması gereklidir. Komisyon kararlarının uygulamaya konması için gereken tedbirleri almak ve valilere o yolda emirler vermek umumi müfettişin yetkisi dâhilindedir.

8. Genel müfettiş, bu dört vilayette çalışan memurlardan şer'i olanlar dışındakilere işten el çektirebilir. Şer'i memurlar hakkında meşihat makamına müracaat ederek memurlardan irade ile atanmaların azl ve tebdilini gerekli görürse yerine tayin edileceklerin kanun ve nizamla uygun olması koşuluyla ilgili nezaretlere bilgi verir. Nezaretler bu bilgiye göre gereğini yerine getirir.

9. Genel müfettiş ve komisyon üyeleri vilayet içinde ve bağlı birimlerde gerekli gördükleri düzenlemeleri yaparlar.

10. Genel müfettiş veya komisyon üyeleri gerekli gördükleri hâllerde komisyon kararlarını münferiden inceleyebilirler.

11. Komisyonun görevleri şunlardır:

a-Kürt ve Ermeni anasır arasındaki arazi anlaşmazlıklarını kanun ve nizamla dâhilinde hakkaniyetle her iki unsurun şikâyetlerine kat'iyen son

verecek şekilde çözmek.

b-İki taraf arasındaki tüm sorunları çözüp onları barıştırmak.

c-Vilayetlerde emniyet ve asayiş sağlanması için tedbirler alıp valilerin görevlerini yapmasını temin etmek.

d- Bütün anasırın hukukunu ve hürriyetini korumak.

e- Bu vilayetlerin polis ve jandarma tensik nizamnamesi uygulanırken polis ve jandarmaları en iyilerden seçmek.

f- Bu vilayetlerde yolları uygun hâle getirip ulaşımın gelişmesini bir an evvel temin etmek.

g-Bu vilayetlerde ziraatın geliştirilmesi ve hayvancılığın geliştirilmesi için tedbirler almak.

ğ-Vilayetlerin gelir kaynaklarının geliştirilmesi.

h-Sanayinin geliştirilmesi için çareler aranması.

ı-Maarifin geliştirilmesini temin etmek.

i-Mahkemeye intikal eden davaların kısa sürede sonuçlanmasını sağlamak.

j-Bu vilayetlerde mirî vergilerin en muvafık şekilde toplanmasını temin etmek.

k-Göçebe hayattan bir türlü kurtulamamış olan aşiretleri mirî arazilerde ziraat yapmaya ve zanaata teşvik etmek.

l-Mümkün olacak yerlerden başlayarak peyderpey nahiyeler ve orman korucuları ve köy bekçileri teşkilatı kurulması için çalışmalar başlatmak.

m-Valiler, asker kumandanları, polis ve jandarma erkanı ve zabitanı genel müfettişten aldıkları emir ve talimatları infaz etmekle mükelleftir.

n. Bu vilayetlerdeki madenlerin işlenmesi maden nizamnamesine göredir. Şimendifer inşası gibi imtiyaz gerektiren konuların usulü dairesinde yapılması gereklidir. Bu durum bu vilayetlere has olmayıp devletin siyaseti, iktisadiyesi ve memleketin müdafaası gibi konular komisyonun salahiyetinde değildir.

o-Bu vilayetleri ilgilendiren sanayi, ziraat gibi konular hakkında karar vermek ve o kararları mahalli hükümet aracılığıyla tatbik etmek komisyon ve genel müfettişin görevidir.

ö- Bu dört vilayette maarif, nafia, ziraat ve sanayi için kullanılmak üzere komisyonun izni dâhilinde mahalli hükümetçe icraatlarda sarf edilmek üzere her vilayetin İdare Meclisleri tarafından oluşturulan hususi bir bütçesi vardır. Bu bütçenin varidat kısmı tamamen mahallerine terk edilmiş menafi ve maarif hisseleriyle varidatı vesairenden oluşur.

p-Bu dört vilayette asayiş diğer vilayetlerle aynı seviyeye geldiği zaman buraların idaresi Vilayât Kanunu çerçevesinde yapılacaktır.

r- Genel Müfettiş ve komisyon üyelerinin görev süreleri beş yıldır. Beş yılın sonunda mevcut idare şekli devam ettirilecek olursa bu görevler beş yıl daha uzatılabilir ya da yeni isimler tayin edilebilir.

s- Genel Müfettiş 20 bin, komisyon üyeleri onar bin lira maaş alırlar. Bu görevliler başka yerlere gidip gelmeleri durumunda harcırah alırlar.

ş- Komisyon, beş bin kuruş maaşla bir katip tayin ederek heyet tahriri ve muhasebe alanlarında seçim yapar. Bu giderler dâhiliye bütçesinden karşılanır.

t-Genel müfettiş, altı ayda bir Dâhiliye Nazırı'na harcamaları ve icraatlarıyla ilgili rapor verir.

u- Bu kanunun uygulanması Dâhiliye Nazırı'nın görevidir."

Bu gelişmeler yurt dışındaki Ermenilerin de konuyla ilgili çalışmalarını artırmalarına yol açtı. Jamanak'ta yer alan bir habere göre; Mısır'da kurulmuş olan Ermeni Cemiyeti Hayriyesi, Avrupa ve Amerika'ya birer heyet göndererek buralarda bulunan Ermenilere, Osmanlı Devleti'nin ıslahatı kabul etmesi nedeniyle memleketin ıslah olacağı, bu nedenle memleketlerine dönmeleri gerektiği konusunda ikna çalışmaları başlattı. Öte yandan aynı cemiyet, ıslahatın tatbik edilmesi konusunda Babiâli'ye yardım etmek için İstanbul'da, Patrikhane meclisleriyle müştereken on kişiden oluşan bir komisyon kurulması için girişim başlattı.¹²⁶⁰

¹²⁶⁰ Tasvir-i Efkâr, No:1031, 28 Mart 1914, s.2.

Kamil Paşa Hükümetinin Ermeni Temsilcileriyle Yürüttüğü Müzakereler

Sadrazam Kamil Paşa, savaşın getirdiği ağır şartlara rağmen bu konuyla ilgili girişimlere devam etti. Kamil Paşa, Ermeni ileri gelenleriyle Eski Patrik Ormanyan'ı makamına davet ederek ıslahat çalışmalarına ilgili ayrıntılı bilgi verdi.¹²⁶¹ Ormanyan Efendi, Sabah gazetesi yazarı Dikran Kelekyan, tüccardan Gülbenkian ve Sivas eski mebusu Dağavaryan efendileri Babıâli'ye davet ederek Dâhiliye Nazırı Reşit Bey, Maliye Nazırı Abdurrahman Bey ve Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi'nin katılımıyla bir toplantı yaptı. Toplantıda Anadolu'da özellikle Doğu Anadolu'da yapılması planlanan ıslahat hakkında görüş alışverişinde bulunulduğu ve bu konu için bir heyet oluşturulacağı, heyette Ormanyan ve Gülbenkian efendilerin de yer alacağı konusunda duyumlar alındı.¹²⁶² Jamanak gazetesi, ıslahat Heyeti'nde; Bursa Valisi Daniş Bey, Maarif Nezareti müfettişlerinden Süreyya Bey, Cinayet Mahkemesi üyelerinden Artin Musadıçyan ve Dâhiliye Nezareti müfettişlerinden Hıratçya Efendi'nin yer aldığını yazdı.¹²⁶³

Ermenice gazeteler birkaç gün içinde toplantıda konuşulan konuları ayrıntılı olarak yazdı. Buna göre; toplantıya katılanlar bugüne kadar bölgede ıslahat tatbik edilemediğini belirttiler. Sadrazam Kamil Paşa, kabinenin bu konuda ön yargılı olmadığını ve gerekli çalışmaların başlatılıp hazırlanan layihanın kendilerine sunulduğunu ifade etti. Toplantıya katılanlardan biri ıslahatın II. Abdülhamit döneminde altı vilayeti kapsadığı halde hükümetin hazırladığı layihada dört vilayetten bahsedildiğini söylemiş, Dâhiliye Nazırı Reşit Bey bu eleştiriye, hükümetin bu ıslahatı yalnız Ermeni ve Kürt unsurlarının çoğunluk teşkil ettikleri ve doğrudan doğruya temasta buldukları vilayetleri dikkate alarak hazırladığı şeklinde cevaplandırmıştır. Ormanyan Efendi ise Erzurum şehrinde olmasa bile mülhakatında Ermeni bulunduğu konusunun göz önüne alınması gerektiğine dikkat çekmiştir.

¹²⁶¹ Avusturya-Macaristan İstanbul Büyükelçisi Pallavicini'den Dışişleri Bakanı Berchtol'a gönderdiği 31 Aralık 1912 tarihli rapor için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.752; HA PA XII 462 cilt V(1910-1913), s.3715-3718'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A.

¹²⁶² *Tasvir-i Efkâr*, No: 624, 21 Kanunuevvel 1912, s.4.

¹²⁶³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 626, 23 Kanunuevvel 1912, s.3.

Toplantıya katılan diğer bir kişi ise Sivas vilayetinde de ıslahat yapılmasına engel bir durum olmadığını belirtmiştir. Müzakerelerden sonra ıslahatın Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Erzurum ve Sivas vilayetlerinde uygulanması kararlaştırıldı. Toplantı sırasında Ermenilerden biri hükümetin eski eyalet taksimatını iade ederek Ermenilerle meskûn vilayetlerin "*Memalik-i Ermenistan*" adıyla anılan bir eyalete dönüştürülmesini önerince Reşit Bey buna karşı çıkarak ıslahat programının bir Ermenistan teşkil etmeyi amaçlamadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine Ormanyan Efendi, durumu düzeltmeye çalışarak Ermenilerin kötü bir niyet taşımadıklarını, ıslahatın bizzat hükümet tarafından tatbik edilmesini arzuladıklarını ve Ermenilerin can, mal ve namus güvenliklerinin sağlanmasından başka bir amaçları olmadığını ifade etmiştir. Bununla beraber hükümetin sunduğu layihayı eleştirerek vilayet teşkilatında herhangi bir değişiklik yapılmadığı takdirde ıslahat projesinin uygulanamayacağını, akim kalacağını belirtmekten de geri durmamıştır. Ormanyan Efendi, mevcut sistemde vali ve mutasarrıfların resmî haberleşmeleri koordine etmekten öte bir iş yapmadığını, her konuda kati kararı kaymakamların verdiğini, bazı kazalara altı yedi günde varılabildiğini ve bu türlü kazaların kaymakamlarının istenildiği anda kazada bir tahkikat yapmaya maddeten muktedir olmadığını, genellikle her kazada 20 ile 27'den fazla jandarma bulunmadığını ve bu jandarmalardan bir kısmının hâkimlerin hususi hizmetinde yer aldığını, bir kısmının da hapisanelerin muhafazasıyla vergi toplanması için görevlendirildiğini, dolayısıyla asayişin temini için çok az jandarma görevlendirilebildiğini ifade ederek vilayetlerin lağvedilip kaza sayısının artırılmasını talep etti. Bunun üzerine Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı kazaların üç günden fazla mesafede olmaması ve sayısının artırılması hususunu kabul ettiler. Ermenice gazeteler müzakereler sonucunda hükümetin hazırladığı ıslahat projesinin yerine 1895 tarihli ıslahat projesinin tatbik edilmesinin kararlaştırıldığını¹²⁶⁴ ifade etseler de hükümetin bu konuda kesin kararını vermediği ilkünden üç gün sonra Babıâli'de bir toplantı daha yapılmasından anlaşılıyor. Basına yansıdığına göre toplantıda; Dâhiliye, Hariciye ve Maarif nazırlarıyla Ermenilerden bir önceki toplantıya katılan isimler yer aldı. Ermeniler, hükümetin bir önceki toplantıda kendilerine sunduğu ıslahat layihası hakkında yaptıkları tetkikatın sonuçlarını arz ettiler. Ermenilerin,

¹²⁶⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 627, 24 Kanunuevvel 1912, s.3.

projenin daha uygun hale gelmesi hususundaki talep ve görüşlerini Ormanyan Efendi dile getirdi. Dâhiliye Nazırı Reşit Bey, proje hakkında Patrikhane Cismani Meclisi'nin de görüşlerinin alınacağını, konunun ondan sonra Meclis-i Vükela'da tetkik edilerek bir karara bağlanacağını ve ardından Sadrazam'a sunulacağını ifade etti.

Ermenice gazeteler yayınlarında Babî'li'de yapılan bu ikinci toplantıya da ayrıntılı olarak yer vererek Ermeni temsilcilerin toplantıda dile getirdikleri konuları okuyucularına şu şekilde aktardılar: Doktor Dağavaryan Efendi, jandarma ve polis komutanlıklarına yabancı memur atanmasını ve bölgede Ermeni ve Kürt lisanlarının kabul edilmesini talep etti. Ardından Kelekyan Efendi, genel durumun düzene konabilmesi için yabancı uzmanlar getirilmesinin önemine işaret ederek ıslahatın altı vilayette uygulanması ve bunun için de yabancı uzman tayin edilmesinin hükümet tarafından kabul edilmesi gerektiğini ifade etti. Gülbenkyan Efendi Doğu Anadolu Bölgesi'nin ticari durumu ve ekonomisinin gelişmesi için gerekli olan tedbirleri dile getirdi. En son söz alan Ormanyan Efendi, önceki konuşmalara aynen katıldığını belirttikten sonra ıslahat layihasının eksiklerinden bahsederek önemli olanın ıslahatın uygulanmasına engel teşkil edecek hususların ortadan kaldırılması olduğunu ifade etti. Ormanyan Efendi, Rumeli için 1903 yılında hazırlanan ıslahat projesinin Doğu Anadolu için de uygulanabileceğini, Hamidiye Alayları'nın kaldırılması gerektiğini, zaten bölgede iktisadi tedbirlerin alınmasıyla bu alaylara ihtiyaç duyulmayacağını ifade etti. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Reşit Bey, Rus Kazak Alayları'nı örnek göstererek Hamidiye Alayları'nın dünyada tek olmadığından bahsetmiştir. Ormanyan Efendi ise Rusya'daki alayların halkın içinde yaşamadığını, hâlbuki Hamidiye Alayları'na mensup olan kişilerin halkın içinde silahlı olarak dolaştığını ve bunun çok büyük sakıncaları olduğunu dile getirip ıslahatın uygulanabilmesi için yabancı mütehassıs getirilmesinin şart olduğunu ifade etmiştir. Ormanyan Efendi, arkadaşları ve kendisinin konuyla ilgili kişisel görüşlerini ifade ettiklerini, Ermeni milletinin ne düşündüğünün öğrenilmesi için hükümetin Patrikhane'ye müracaat etmesi gerektiğini söylemiştir. Reşit Bey, hükümetin zaten Patrikhane Cismani Meclis üyelerinden ikisini toplantıya çağırıldığını, ancak onların resmen görevlendirilmedikleri takdirde bu vazifeyi yerine getiremeyeceklerini bildirdiklerini, ancak Patrikhane'nin iki kişiyi resmen

görevlendirmesinin beklendiğini ifade etmiştir.

Toplantıda öneri mahiyetinde olan şu kararlar alınmıştır:

- 1- *Islahatın uygulanacağı vilayet dörtten altıya çıkarılmıştır.*
- 2- *Islahatın tatbikine memur olan komisyon her birinin riyasetinde bir yabancı bulunmak üzere ikiye çıkarılmıştır.*
- 3- *Altı vilayet iki bölgeye ayrılarak bölgelerin her birine bir genel vali ve bir yabancı müfettiş tayin edilecektir. Bu suretle oluşturulacak iki eyaletin merkezleri Harput ve Erzurum olacaktır.*
- 4- *Şimdiki mülkiye taksimatı kaymakamlık ve müdürlüklerin sayısı artırılacak şekilde yeniden düzenlenecektir.*
- 5- *Mahkemelerde Ermeni lisanı kullanılabilir ve ahali Ermeni lisanında dilekçe verebilecektir.*
- 6- *Polis, jandarma ve mahkemeler için yabancı müfettişler tayin edilecektir.*
- 7- *Arazi meselelerinin halli için şimdilik 200 bin liralık bir ödenek ayrılacaktır.*¹²⁶⁵

Levand Herald gazetesinde yazdığına göre; Ermeni Millî Meclisi, 3 Kanunusani 1913'te yaptığı toplantıda Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahat konusunu ve hükümetle müzakerelerde nasıl bir yol takip edilmesi gerektiği konusunu görüştü. Toplantıda ilk olarak Beyoğlu Piskoposu Hamayak Efendi ayrıntılı bilgi talep etti. Cismani Meclis adına söz alan Karayan Efendi ile Van eski mebusu Vahan Papazyan Efendi Patrikhane'nin ıslahat meselesinde hükümetten kati teminat alması gerektiğini ve girişimlerin faydalı bir şekilde sonuçlanabilmesi için Cismani Meclis ve Millî Meclis'in güven sağlaması gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Milli Meclis üyelerinden bazıları Cismani Meclis'in talep ettiği teminat hakkında ayrıntılı bilgi istemiştir. Papazyan Efendi ayrıntılı bilgi vererek aşağıdaki iki husus hakkında Millî Meclis'in itimadını talep etmiştir:

1- *Millî Meclis, ıslahatla ilgili olarak hükümetle yürüttüğü görüşmelere devam edecektir.*

2- *Bu ıslahatın uygulanabilmesi için Cismani Meclis, hükümetten ciddi ve resmî teminat talep edecek ve bu teminatı bir kabine değişikliği*

¹²⁶⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No: 629, 27 Kanunuevvel 1912, s.3.

durumunda gelecek kabinelerden hiçbiri ortadan kaldıramayacaktır. Yapılan açıklamalardan sonra Cismani Meclis'e oy çokluğuyla yetki verilmiştir.¹²⁶⁶

Kamil Paşa hükümeti ıslahat konusunda çeşitli adımlar atmaya başladı. Dâhiliye ve Hariciye nazırları konuyu müzakere ederek uygulamaya koyma konusunda çalışmalar yaptı. Bu çalışmalara bağlı olarak ilk kapsamlı değişiklik Erzurum, Diyarbakır, Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Sivas polis müdürlüklerine yapılan atamalar oldu.¹²⁶⁷ Ardından Nafia, Maarif, Dâhiliye ve Adliye ve Mezahip nazırları kendi aralarında ve Patrikhane ile görüşerek çeşitli adımların atılması için faaliyetlerde bulundular. Bu faaliyetler sonunda hükümet ıslahatın dört temel üzerine oturtulmasını benimsedi. Buna göre; valilerin yetkileri genişletilecek, jandarma ve polis sayısı artırılacak, aşar usulünde değişikliğe gidilip vergiler meselesi halledilecek ve bayındırlıkla ilgili çalışmalar yapılacaktır.¹²⁶⁸

Mahmut Şevket Paşa Hükümeti ve Islahat Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde 1913 yılının Ocak ayında bir hükümet değişikliği yaşandı. Yeni sadrazam Mahmut Şevket Paşa, Patrik Arşaroni Efendi'nin kendisini tebrik etmeye geldiği sırada konunun açılması üzerine ıslahat çalışmalarına devam edileceğini ve Doğu Anadolu'da halkı memnun edecek düzenlemeler yapılacağını ifade etti.¹²⁶⁹ Yeni hükümet, bir karşı hamle ile Bitlis, Van, Diyarbakır ve Harput'u içine alan bölgede bir idarî reform çalışması başlattı ve ıslahatların bütün ülkeyi kapsayacağı bir reform paketi hazırlayarak¹²⁷⁰ bunun için Hacı Adil Bey başkanlığında 15 kişilik bir komisyon kurdu.¹²⁷¹

Hükümetin hiç vakit kaybetmeden ıslahat çalışmalarına başladığı

¹²⁶⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 638, 5 Kanunusani 1913, s.3.

¹²⁶⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 642, 9 Kanunusani 1913, s.3.

¹²⁶⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 643, 10 Kanunusani 1913, s.3; *Tasvir-i Efkâr*, No: 644, 11 Kanunusani 1913, s.4.

¹²⁶⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 648, 26 Kanunusani 1913, s.3.

¹²⁷⁰ Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s. 278; DüNDAR, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s.111. Osmanlı Devleti'nde Ermenilerle ilgili ıslahat yapılması konusu 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer alan hüküm nedeniyle sık sık gündeme geldi. ıslahat projelerinden en kapsamlısı 1894 Sason İsyamı'ndan sonra İngiltere tarafından gündeme 1895-1897 arasında getirilen projedir. Bu projenin uygulanması ve ayrıntıları için bkz. Şaşmaz, *Ermeniler Hakkındaki Reformların*, s.765-773.

¹²⁷¹ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.768; HA PA XII 206 no. 7/E, cilt V(1910-1913), s.3831-3833'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A.

basında çıkan haberlerde de yer aldı.¹²⁷² Yeni hükümetin nazırları, kendi aralarında yaptıkları toplantıda ıslahatın bir bölge ile sınırlı kalmayıp bütün ülke için yapılması gerektiği fikrini destekleyen görüşler ortaya attı. Osmanşer Lloyd gazetesinin haberine göre bu fikir ilk olarak Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey tarafından Nafia ve Ziraat nazırlarının da bulunduğu bir toplantıda dile getirildi. Hacı Adil Bey, yeni bir "Vilayet Nizamnamesi" taslağından bahsederek ıslahatın nafia, ziraat, posta gibi çok çeşitli alanlarda uygulanacağını ve bunun için mutlaka yabancılardan yardım isteneceğini belirtti.¹²⁷³ Hacı Adil Bey, yeni hükümetin ıslahat projesini çeşitli yayın organlarına verdiği röportajlarda tekrarlayarak ayrıntılı bilgiler verdi. Dâhiliye Nazırı, İttihat ve Terakki Partisi'nin programında da yer alan Vilayât Nizamnamesi'nin bir ıslahat ve terakki programı olduğunu ve ıslahatın bütün vilayetlerde uygulanması gerektiğini Jön Türk gazetesi muhbirine verdiği mülakatta da söyledi.¹²⁷⁴ Hacı Adil Bey'in bahsettiği "İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu" 26 Mart 1913'te çıkarıldı. Buna göre vilayetlere özel bütçeler tahsis edilecek ve mahalli kararlar vilayet meclislerinde alınacaktı.¹²⁷⁵

Hükümet, Doğu Anadolu vilayetlerinde asayiş ve sükûnetin sağlanması için bölgedeki zabıta sayısının artırılıp hakiki bir ıslahat yapılmasını zorunlu görmekteydi ve aynı ihtiyacın Adana, Halep, İzmir gibi yerlerde de gerekli olduğunu düşünmekteydi. Hükümet, Rumeli'den gelen

¹²⁷² *Tasvir-i Efkâr*, No: 651, 28 Kanunusani 1913, s.4.

¹²⁷³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 657, 4 Şubat 1913, s.3. Süleyman Nazif, bu kanunla ilgili endişe ve görüşlerini şu şekilde dile getirdi: "Bu kanun ne derecede te'sirât-ı şâfiyeyi muhtevî olduğunu bilmem. Yalnız vilayât-ı mütebakiyemizi adem-âbd izmihlale rabt edebilecek "umumi bir çukur" olmasından bihakkın endişe ediyorum. O kanunun encümen-i tedkik ve müzakeratına beni de davet etmişlerdi. Kastamonu'dan Necid'e ve Rodos'tan Erzurum'a kadar imtidadeden vasf ve harab bir sahada tek bir kanunun umumî ve mütesavî suretle nasıl tatbik olunacağını anlayamadım. Ve anlayamadığım gibi anlatamadım da...Birbirine benzeyen iki vilayet şöyle dursun, elviyesi bile büsbütün gayri mütecanis ve gayri müşabih vilayetler ve kazalar yekdiğere tamamıyla zıd sancaklar var. Mesela Makedonya ile arz-ı Filistin birbirine ne kadar benzerse Diyarbakır vilayetinin Mardin ve Ergani sancakları da yekdiğere o kadar müşabihdir. Ve mesela yerin dibine geçesi İşkodra'nın Leş kazasıyla Bursamuzun Kırmastı kazası ne derecelerde birbirinden farklı ise Mardin Sancağı'nın hem-hudut iki kazası, Midyat ve Savur kazaları da o derecede muhtelif mahiyetlidir." İctihat, No: 68, 30 Mayıs 1329'dan naklen Öztürkçü, *Süleyman Nazif İttihat*, s.149.

¹²⁷⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 658, 5 Şubat 1913, s.3.

¹²⁷⁵ *Düstur*, kanun numarası: 120, 2. Tertip, 5a, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1332, s.186-216. Bu kanun, *Takvim-i Vekayi*'nin 28 Mart 1913 tarihinde çıkan 1414 numaralı sayısında yayımlanarak yürürlüğe girdi.

jandarma efradından bir kısmının bazı yerlerde görevlendirilmesine rağmen bunun geçici bir çözüm olduğu gerekçesiyle sadece Anadolu'nun Doğu bölgesinde değil memleketin diğer bölgelerinde ne kadar jandarmaya ihtiyaç duyulduğunu, nerelerde ne kadar karakol yapmak gerektiğini tespit etmeye çalıştı. Bu amaçla jandarma kumandanlarıyla yapılan görüşmeler sonucunda hazırlanan 2 Şubat 1913 tarihli tezkire 5 Şubatta Meclis-i Vükela'da okundu ve şu kararlar alındı:¹²⁷⁶

- 1- "Anadolu vilayetleri Şark, Garp ve Cenup olmak üzere üç bölgeye ayrılacak, her bölgeye o bölgede bulunan vilayetlerin durumunu birer birer denetlemek üzere Rumeli jandarma teşkilatından bir hizmetli, iki jandarma zabiti ve jandarmada görevli bir yabancı zabitten oluşan bir Teftiş Heyeti gönderilmesi münasiptir.
- 2- Bu Teftiş Heyeti, görev yaptığı vilayetlerdeki zabitlerle görüşerek oraların polis ihtiyaçlarını da belirlemek üzere mülkiyeden bir müfettiş ya da belli bir süre kaymakamlık yapmış kişilerden yani zabitan işlerini bilen birileriyle beraber tespitler yapmalıdırlar.
- 3- Bu heyetlerin gidecekleri yerlerdeki mülkiye memurlarıyla jandarma kumandanlarının dahi reylerini alarak icap eden karakol yerlerini tespit edip bu konuda gerekli görevlendirmeleri yapmaları gerekir.
- 4- Jandarma alaylarına daha sonra özel mekteplerinden zabit yetiştirilmesine gayret edilmekle beraber önceden nizamiye tarafından jandarmaya alınmış ve bilhassa jandarma mekteplerinde eğitim görmüş zabitlerin şimdilik yine ordudan alınması lazımdır.
- 5- Alayların yeni silahlarla donatılması gereklidir.
- 6- Silah endazı mürettebatının yetiştirilebilmesi için her alay merkezinde kurulması zaten kararlaştırılmış olan karakol kumandanları mekteplerine birer efradı cedide eklenmesiyle Alay Mektebi haline getirilmesi ve bu mekteplere şartları doğrultusunda ve imkânı müsait olduğu derecede gönüllü efrattan ve olmadığı takdirde vilayat-ı mütecevire fırka efradından talebe kaydı eşkiya takibatında hizmetinden istifade edilmek üzere %10 nispetinde

¹²⁷⁶ BOA. MV; 173/43, 23 Kanunusani 1328.

yerli ahaliden jandarma kaydı münasiptir.

- 7- Bu teşkilat için gerekli olan masrafların Rumeli Jandarma Alayları mahsusatından tasarruf edilen meblağdan naklen sarfı için jandarma dairesine izin verilmesi kararlaştırılmıştır."

Hükümet, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir süreden beri devam eden asayişsizliği ortadan kaldırmak için de çalışmalar başlattı. Düşman istilası altında bulunan Rumeli'nin farklı yerlerinden 2500 jandarmanın Doğu vilayetlerinin değişik bölgelerinde görevlendirilmesi kararlaştırıldı ve bu karar derhal uygulamaya kondu. Doğu'ya gönderilen jandarmaların, Rumeli Jandarma Mektebi'nde tahsil ve talim görmüş olanlardan seçilmesi hükümetin bölgede asayişin sağlanmasına verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Jandarmanın bölgeye uygun şekilde dağıtılması için Jandarma Genel Müfettişi Boumann Paşa ve bazı valiler görevlendirildi. Öte yandan Teftiş Heyeti, çalışmalarına öncelikle Doğu vilayetlerinde başlasa da heyetin tüm ülkenin ihtiyaçlarını belirlemekle görevli olduğu vurgulandı.¹²⁷⁷ Boumann Paşa başkanlığındaki komisyonda dört kişi görev yapacaktı.¹²⁷⁸

Hükümetin bu çalışmaları Van'daki Taşnaklar tarafından olumlu karşılanmadı. Protesto gösterileri yapılarak şehirde gerginlik devam ettirildi. Van Valisi Tahsin Bey, 2 Şubat 1914'te Dâhiliye Nezareti'ne durumu "...Hınçak Komitesi'nden Melkon'un katillerinin tezyinat u iştirakleriyle hükümetin vilayette tesis etmek arzusunda bulunduğu ve peyderpey muvaffak olduğu asayişin tekrürüne Taşnak Komitesi'nin buradaki mahsülleri fiilen ibga-yı müşkülata ve Melkon'un cenazesi vesilesiyle İshan'ın irad ettiği nutukta 'Rumeli memur ve jandarmalarını istemiyoruz, bunları el birliğiyle memleketimizden çıkaralım.' tarzındaki teşkilat-ı zabıt aleyhindeki telkinatın devamı hükümetin memleket hakkındaki âmâl-i hayriyesiyle taban tabana zıt bir zaftiyet teşkil ettiği ve bu durumun Babiâli'ce bilinmesi gerektiği." şeklinde anlatarak Taşnakların hükümetin icraatlarını uygulatmamak için çalıştığını bildirdi.¹²⁷⁹

Puzantion gazetesi, Boumann Paşa'nın merkez olarak belirlediği Trabzon'a ulaştığı zaman Ermeni Murahhasası'nı ziyaret ederek görüş

¹²⁷⁷ Tasvir-i Efkâr, No: 730, 18 Nisan 1913, s.3.

¹²⁷⁸ Tasvir-i Efkâr, No: 740, 28 Nisan 1913, s.1.

¹²⁷⁹ BOA. DH. KMS; 63/17, 1331 N 30.

alışverişinde bulunduğunu, bölgeyi iyi tanıyan tecrübeli Vali İsmail Hakkı Bey'in Diyarbakır Valisi olarak atandığını ve hükümetin Patrikhane'nin verdiği muhtırayı dikkate alarak çalışmalar yaptığını yazdı. Patrikhane'nin kurduğu komisyon ile Meclis-i Umumi üyelerinden oluşan komisyonun 21 Mayıs 1913'te bir toplantı yaparak taşranın durumunun görüşüleceği haberde yer alan başka bir husustu.¹²⁸⁰ Hükümet, Doğu vilayetlerinde sadece arazi anlaşmazlıklarını çözmek için bir heyet daha görevlendirilmesini kararlaştırarak¹²⁸¹ anlaşmazlıkların halledilmesi için 100 bin lira ödenek ayırdı. Bu paranın sadece arazi anlaşmazlıklarının halledilmesi için kullanılacağı, diğer konular için gerekli olan paranın daha sonra ayrılacağı ve bu işi yürütecek heyetin ise henüz kurulmadığına dair bilgiler gazeteciler tarafından elde edilmekteydi.¹²⁸²

Rusya'nın birçok ülke nezdinde Ermenilerle ilgili olarak ıslahat yapılması gerektiği konusunda girişimlerde bulunduğu Avrupa'nın farklı başkentlerinde görev yapan Osmanlı sefirleri tarafından Hariciye Nezareti'ne bildirilince Osmanlı hükümeti, iç işlerine karışılmasını engellemek için yeni bir hamle yapma ihtiyacı duydu. Meclis-i Vükela, 15 Nisan 1913'te yaptığı gizli oturumunda bu konuyu ele aldı. Vekiller Rusya'nın Doğu Anadolu'ya yönelik tehdidinin önüne geçmek için İngiltere'nin gözetiminde ıslahatlar yapılmasını ve Fransa ve Almanya gibi Avrupa devletleriyle de konunun müzakere edilmesini kararlaştırdı.¹²⁸³

Ermeni reformlarının ciddiye alınması hususunda, İngiliz hükümetinin talimatıyla elçi Sir Gerald Lowther tarafından, 21 Nisan 1913 tarihinde Babiâli nezdinde girişimde bulunulmuştu. Osmanlı Dışişleri, Ermeni reformları konusunda Rusya'nın inisiyatif almasından çekindiğinden Meclis-i Vükela kararına uygun olarak İngiltere'den resmî olarak yardım istedi. Londra Büyükelçisi Tevfik Paşa, adı geçen bölgelerde ve Trabzon'da görev alacak yedi jandarma subayının gönderilmesi talebiyle İngiltere'ye başvurdu. İngiltere'den ayrıca iki jandarma müfettişi, iki adli müfettiş, iki ziraat ve orman müfettişi ve iki bayındırlık müfettişi ile birlikte Dâhiliye Nezareti'nde

¹²⁸⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No: 764, 22 Mayıs 1913, s.4.

¹²⁸¹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 747, 5 Mayıs 1913, s.2.

¹²⁸² *Tasvir-i Efkâr*, No: 745, 4 Mayıs 1913, s.2.

¹²⁸³ Türkmen, *Birinci Dünya Savaşı*, s.251.

görevlendirilmek üzere bir genel müfettiş gönderilmesi talep edildi.¹²⁸⁴ İttihatçılar bu şekilde İngiltere'yi Rusya'dan uzaklaştırıp bu yolla olası Rus işgalinin önüne geçmeyi ve ekonomik konularda İngiltere'den destek almayı ummaktaydı.¹²⁸⁵ Ancak İngiliz hükümeti, verimli bir jandarma sisteminin kurulması projesinde İngiliz subaylarının görevlendirilmesi önerisini kabul etmedi.¹²⁸⁶ İngiltere'nin bu politikasında, Rusya'nın yalnız bir ülkeden uzman istenmesine karşı çıkmasının etkili olduğuna dair belirtiler vardır.¹²⁸⁷

İngiltere, Rusların; "*Ermenilerin bulunduğu bölge Rusya sınırındadır. Ayrıca Rusya'da da çok sayıda Ermeni yaşamaktadır. Bu yüzden Ermeni ıslahatı Rusya'nın kontrolü dışında yapılamaz.*" telkinleri sonucunda Osmanlı hükümetinin teklifini reddettiği gibi konuyla ilgili olarak hazırlanacak uluslararası metnin yazımını da Ruslara bıraktı.¹²⁸⁸ Rus hükümeti, 22 Mayıs 1913'te Berlin'deki Rus sefirini Almanya Dışişleri Bakanı ile görüşmek üzere görevlendirdi. 24 Mayıs 1913'te de Paris, Viyana ve Roma sefirlerine nezdinde buldukları hükümetlere iletmek üzere şu telgraftı gönderdi.¹²⁸⁹

"Türkiye'nin Ermenilerle meskûn vilayetlerinde icrası lüzumu tahakkuk eden ıslahat hakkında derhal müzakereye başlamak lüzumuna kani bulunuyoruz. Şark vilayetlerinin hemhudud olması, Kafkasya'da külliyetli Ermeni ahali bulunması hasebiyle Rusya Devleti 'düvel-i saireden ziyade mezkûr havalinin emniyet ve asayişiyile alakadar bulunuyor. İmdi, devletlerin mezkûr vilayetler ıslahatı için müzakere küşadına taraftar olup olmadıklarını anlamak icap ediyor. Binaenaleyh, nezdinde memur olduğunuz hükümete herkesten ziyade ahvâle vâkıf olan İstanbul sefirlerine hemen

¹²⁸⁴ *Sabah*, No: 8648, 14 Teşrinievvel 1913, s.2; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1990, s.206.

¹²⁸⁵ British, Doc. 61, Doc. 60, Annual Report on Turkey for the year 1913, p.421.

¹²⁸⁶ British, Doc. 61, Doc. 60, Annual Report on Turkey for the year 1913, p. 426. Rus yetkililerin kendi aralarında yaptıkları yazışmalarda, Osmanlı hükümetinin İngiltere'den uzman istemek suretiyle Hamidiye Alayları'nı eğitip düzenlemeyi amaçladığı ve olası bir savaş durumunda bu alayları düzenli birlikler hâlinde savaşa sürmeyi planladığı bilgisine yer verilmektedir. Kırş. Fond Politarkhiv, No: 280, Yetkili Gizli Danışman Zinovjev'in Raporu, 177.s.126.1242, 5-18 Kasım 1908.

¹²⁸⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 773, 31 Mayıs 1913, s.3.

¹²⁸⁸ Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu*, çev. Şirin Tekeli, İletişim, İstanbul 2000, 4. baskı, s.131. Ayrıca kırş. Halil Menteşe'nin Anıları, s. 168.

¹²⁸⁹ Halil Menteşe'nin Anıları, s. 170-171.

miüzakereye başlamak üzere emir vermelerini teklif etmenizi rica ederim."

Osmanlı hükümeti, Ermeni İslahatı konusunda Osmanlı Devleti'ni huzursuz edici bazı gelişmeler yaşanması üzerine büyük bir diplomatik atak başlatarak Avrupa başkentlerindeki lobi faaliyetlerini artırma kararı aldı. Bu kapsamda görevlendirilen Hakkı Paşa, Londra'da Sefir Tevfik Paşa ile birlikte Sir Edward Grey ve Bogos Nubar Paşa ile görüştü.¹²⁹⁰ Hakkı Paşa Londra'daki görüşmelerin ardından Berlin'e geçti.¹²⁹¹

Meclis-i Vükela, 27 Mayıs 1913 tarihinde toplanarak Ermeniler tarafından ortaya konan şikâyetleri tek tek belirleyip bunlara kapsamlı çözümler getirmeye çalıştı. Osmanlı hükümetinin bu toplantıda tespit ettiği şikâyetler şu şekildeydi:

1. "İnzibatın yolunda gitmemesinden dolayı mahalli emniyet ve asayişte sıkıntılar yaşandığı.
2. Vaktiyle başka ülkelere göç eden Ermenilerin geri döndüklerinde arazilerine başkaları tarafından el konduğu veya muhacir yerleştirildiği gibi hususları içeren arazi ve emlak problemleri.
3. Bazı memurların sergiledikleri kötü yönetim nedeniyle Ermenilerin mağdur olmasına göz yumulması.
4. Eşitlik ilkesine aykırı bir şekilde Ermenilerin memur olarak istihdam edilmediği.
5. Suç işleyenlerin yakalanmasına görevli memurlar tarafından önem verilmemesi ve yakalansalar bile hak ettikleri cezalara çarptırılmamaları.
6. Bazı kadın ve kızların silah zoruyla kaçırılması ve bu suçu işleyenler hakkında takibat yapılmaması.
7. Küçük kız çocuklarının din değiştirmeye zorlanması.
8. Hamidiye Alayları'na mensup kişilerin köy ve nahiyelerde silahlı olarak dolaşıp halka korku salması.
9. Kürt aşiretlerinin silah taşımaya izin verilmesinden dolayı silahsız olan Ermenilerin bunlara karşı kendini savunamaması.
10. Ermeni köylülerin ağalar ve aşiret reisleri tarafından aşağılanarak

¹²⁹⁰ Puzantion'un Mişak gazetesinden alıntıladığı haber için bkz. *Tasvir-i Efkar*, No: 764, 22 Mayıs 1913, s.4.

¹²⁹¹ *Tanin*, No: 1780, 8 Kanunuevvel 1913, s.2.

vergi ve angaryaya bağlanması."

Bu şikâyetlerin çözümlenmesi için Dâhiliye Nezareti'nin 9 Nisan 1913 tarihinde verdiği tezkire de Meclis-i Vükela'da ele alındı:

1. "Önceki yıl asayişin sağlanması için yapılanlar tekrarlanarak bölgede jandarma ve polis sayısının artırıldığı, bölgeye içinde yabancı uzmanların da bulunduğu bir teftiş heyeti gönderildiği ifade edilerek bu heyetlerin verecekleri raporlar doğrultusunda icap ediyorsa yeniden ilavesi lazım gelecek jandarma ve polis kuvveti için nezaretten bilahare vuku bulacak talebin dikkate alınmasının Dâhiliye Nezareti'ne emredilmesi. Ancak o bölgede jandarma ve polis tek asayiş ve intizamı sağlayan kuvvet olduğundan bunların karakolların yapılmasına kadar bazı bölgelerde jandarmaya eşkıyanın takip ve derdesti için yardım edilmesi amacıyla bazı askeri tedbirler alınması gerektiğinden Vilayât-ı Şarkiyye'nin hangi bölgelerinde ne kadar askere ihtiyaç duyulduğu ilgili birimlere sorularak bir rapor hazırlanmış ve bu rapor 24 Nisan 1913'te Sadaret makamına Dâhiliye Nazırı tarafından sunulmuş ve rapor Harbiye Nazırlığı'na da intikal ettiğinden lazım gelen mahallere asker sevk edilmesi hususu kararlaştırılmıştı. Ayrıca daha önce oluşturulmuş Alay Mektepleri'ne civar köylerden gönüllü efrat toplanması Harbiye Nezareti'ne havale edildi. Jandarma efradının tanzim ve ikmali için 17 Nisan 1913 tarihinde çıkan İrade-i Seniyye'nin uygulanması vazifesi Dâhiliye Nezareti'ne verildi.
2. Arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi için teşkil olunan komisyon marifetiyle yürütülen çalışmalar sonucunda bir reis ve altı azadan oluşan bir heyet teşkili ve bu heyetin çeşitli bölgelerde görevlendirilerek anlaşmazlıkların kısa sürede çözülebilecek olanlarının bu heyet tarafından kurulacak arazi komisyonlarının halli. Heyetçe halli mümkün olmayan anlaşmazlıkların Sulh Mahkemeleri'ne intikali ve burada halledilmesi. Bu konunun söz konusu heyetin görevlerini içeren talimatnameye ve sulh mahkemeleri kanununa ilavesi gerekli görüldüğünden daha önce düzenlenen evrakın değiştirilmek üzere Dâhiliye Nezareti'ne iadesi.

3. Memurların seçilmesi hususu yeni kabul edilen Vilayât Kanunu doğrultusunda yapılacaktır. Vilayetlerdeki problemlerin daha çabuk çözümlenebilmesi için müfettiş sayısının artırılması ve vilayetlerin müfettişlik bölgelerine ayrılması gereklidir. Bunların her birinin başına bir müfettiş tayin edilecek ve ayrıca bu müfettişlerin başvurabileceği veya teftiş görevi üstlenen "Teftiş Müfettişi" veya "Müfettiş-i Umumi" adıyla, bir yabancının başkanlığında merkezi İstanbul olan bir Teftiş Heyeti kurulması kararlaştırılmıştır. Bu çalışmaların yapılıp ilgili nizamnamelerin hazırlanması ve müfettişlerin vasıf ve şartlarının belirlenip tayin edilmesi hususu Dâhiliye Nezareti'ne havale edildi. Ayrıca mülkiye ve özellikle adliye memurlarıyla ilgili şikâyetlerin çokluğu dikkate alınarak bu şikâyetlerin ortadan kaldırılması için memurların itina ile seçilmesi, yapacakları görevi deruhte edecek yetenekte olup olmadıklarının belirlenebilmesi için gerekli tedbirlerin alınması, bu konudaki şikâyetlerin doğrudan doğruya Adliye reislerine bildirilebilmesi ve lüzumunun acilen yapılması, adalete müdahale edildiği izlenimini ortadan kaldırmak için adliye müfettişlerinin atanması için gerekli kanunun çıkarılabilmesi hususunun Adliye Nezareti'ne havalesi.
4. Vilayât-ı Şarkiyye'de görev alacak memurların mahalli âdetlere vakıf olanlardan seçilmesi ve aynı özelliklere sahip bulunan gayrimüslimlerin de memuriyete getirilmesine özen gösterilmesinin bir tamimle ilgili dairelere tebliği.
5. Suç işleyenlerin, güçlendirilecek emniyet birimleri tarafından bir an önce yakalanması ve o havalinin eşkiyadan temizlenmesi için gerekiyorsa askerî birliklerden yardım alınması, yakalanan suçluların da gerekli cezalara çarptırılması hususlarının Harbiye, Adliye ve Dâhiliye nezaretlerine bildirilmesi.
6. Kız kaçırılması olaylarının önüne geçilebilmesi için ceza kanununun 206. maddesine ilaveten Dâhiliye Nezareti'nin hazırladığı kanun layihasının, vuku bulan şikâyetler ve taşradan alınan malumatlar doğrultusunda yeterli ise aynen değilse gereken düzenlemeler yapılarak kabul edilmesi hususunun incelenmek üzere Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilmesi.

7. Mevcut düzenlemelerde 15 olan din değiştirme yaşının şikâyet ve itirazların çokluğu dikkate alınarak 20 yaş olarak değiştirilmesi, işlemler için nüfus tezkiresinin esas alınması hususlarında Adliye ve Dâhiliye nezaretlerinin gerekli düzenlemeleri yapması.
8. Hamidiye Alayları'nın mevcut durumunun normal ahalden farkı olmamakla beraber bu alayların ıslah ve tanzim edilmesi hususunun Harbiye Nezareti'ne havalesi.
9. Silah taşınmasının yasak olduğunun mahallerine bir tamimle hatırlatılması ve bu kanunun uygulanmasına itina gösterilmesi hususunun Dâhiliye Nezareti tarafından temin edilmesi.
10. Kanunlarda yer alanlar dışında vatandaşlardan hiçbir şekilde para toplanmaması için gerekli önlemleri almak üzere Dâhiliye Nezareti'nin görevlendirilmesi."

Meclis-i Vükela, arazi anlaşmazlıklarıyla ilgili olarak kurulacak komisyonların öncelikle Vilayât-ı Şarkiyye'de göreve başlamasını ve bu anlaşmazlıkların ne olursa olsun hukuk çerçevesinde çözümlenmesini, meselenin çözümlenmesini müteakip sayım ve hudut belirleme komisyonlarının işe başlamasını kararlaştırdı. Aksi takdirde halledilmiş olan problemlerin bir süre sonra yeniden alevlenebileceğinin dikkate alınması uyarısında bulundu. Komisyonların birbirlerini müteakiben seri olarak görevlerini tamamlamalarının temini konusu Maliye Nezareti'ne havale edildi ve gelişmelerle ilgili olarak Dâhiliye Nezareti'ne de bilgi verilmesi kararlaştırıldı.¹²⁹²

Said Halim Paşa Hükümeti Döneminde Islahat Çalışmaları

Mahmut Şevket Paşa'nın suikasta uğramasının ardından kurulan Said Halim Paşa başkanlığındaki Osmanlı hükümeti, Ermeniler konusunda maruz kalınan baskıyı hafifletmek amacıyla 25 Haziran 1913'te Osmanlı elçiliklerine, Mahmut Şevket Paşa'nın sadareti döneminde yapılan ıslahatları ele alan bir genelge göndererek bunların yabancı misyonlara anlatılması talimatını verdi. Bu genelgede şu hususlara yer verilmekteydi:¹²⁹³

¹²⁹² BOA. MV; 177/74, 14 Mayıs 1329. Ayrıca bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 765, 23 Mayıs 1913, s.1.
¹²⁹³ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.85-87. Ayrıca karşı. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt II, kısım II, s.320-321.

"İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanunu'nun¹²⁹⁴ çıkarılmasıyla vilayetlerdeki genel meclisler mahalli işlerde karar verme yetkisini elde ettiler. Ayrıca vilayetlerin kendi bütçeleri olacak ve valilerin yetkileri genişletilecektir. Sulh mahkemeleri kurulması kanunlaştırılmış ve seyyar mahkemeler oluşturulması ilkesi benimsenmiştir. 15 Anadolu sancağında ve 100 kazada adliye mahkemeleri kurulmuştur. Bağdat ve Beyrut İstinaf mahkemeleri ikiye bölünmüştür. Naip, hâkim ve adliye memurlarının tayin ve terfileri için çıkarılan kanun geçerlidir. Gayrimenkullerin terhini ve alım satımı, gediklerin kaldırılması üzerindeki kanunların yürütülmesiyle gayrimenkul servetin seyyaliyeti elde edilmiştir. Hükmi şahsiyetlerin emlak sahibi olmalarını sağlayan kanunla bunlar üzerinde iş gören şirketlerin kurulmasına yol açılmıştır. Gayrimenkuller üzerinde mülkiyet hakkını genişleten kanunla, bunların mütevellî veya sahipleri öldükten sonra da borçlarının ödenmesi mümkün kılınmıştır. Yine bu kanunla ziraat için de geniş ölçüde borçlanma imkânı verilmiştir. Fransız Boumann Paşa başkanlığı altında her vilayette oraya ne kadar jandarma gerektiğini saptamak üzere müfettişler yollanmıştır. Yukarıdaki kanunların tam yürütülebilmesi için devlet altı genel müfettişliğe ayrılmıştır. Anadolu, Doğu vilayetleri gibi önemli kesimlerin başına yabancı genel müfettişler geçirilecektir. Bunların buyruğu altında; jandarma, adliye ve ziraat işleri için yabancı ve Osmanlı tebaası uzmanlar bulunacaktır. Nezaretler için yabancı bir müşavir ve bir müfettiş getirilecek ve bazı daireler için de yabancı memurlar alınacaktır.

Mahmut Şevket Paşa hükümeti bütün bunların getirilmesi için yazışmada idi. Yeni hükümet de aynı ilkeleri kabul ettiğinden Doğu Anadolu'nun yedi vilayeti için jandarma komutanlarıyla bu vilayetleri kapsayan iki kesim için iki jandarma müfettişi getirtmek üzere yürütülen görüşmeler bitmiştir. Bu yabancı memurlar yakında göreve başlayabileceklerdir. Genel müfettişlerle diğer memurların da getirilebilmesi için gerekli görüşmeler yapılmıştır. Maliye Nezareti'nde kurulan Maliye komisyonunun üye sayısı artırılarak yetkisi bütçe hazırlayıp maliye kanun ve nizamlarını koymaya kadar genişletilmiştir."

¹²⁹⁴ "İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu Muvakkatı" 24 Mart 1328 (6 Nisan 1912)'de çıkarıldı ve *Takvim-i Vekayi*'nin 31 Mart 1328 tarih ve 1095-1099 numaralı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe girdi. Bkz. *Düstur*, 1. Tertip, cilt 4b, s.421-438.

Said Halim Paşa, 29 Haziran 1913'te, Büyük Devletlerin sefirlerine bir yazı yazıp Osmanlı Devleti'nin umumi ıslahat projelerini tamamladığını belirterek bağlı buldukları devletlerin, Balkan hükümetleriyle Büyük Devletlerin kendi aralarında yaptıkları görüşmeler sırasında Osmanlı Devleti'nin savaştan doğan zararlarının tazmin ve telafisiyle Osmanlı'nın Asya'daki topraklarının ilerleyip gelişmesi konusunda daha önce verdikleri sözleri tutmaları hususunda aracılık etmelerini istedi. Said Halim Paşa bu yazıya, en son düzenlenen "İdare-i Umumiye-i Vilayât" geçici kanunun ek maddeleri ile umumi müfettişlerin görev ve yetkileri hakkında Fransızca olarak hazırlanmış talimatnameyi ek olarak koydu. Paşa, aynı ekleri bütün Osmanlı sefaretlerine de göndererek yurt dışında, atılan bu adımların anlatılmasını istedi.¹²⁹⁵

Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa, Büyük Devletlerin sefirlerine 5 Temmuz 1913'te yeni bir yazı gönderdi. Yazıda, Anadolu vilayetlerinde kurulan altı teftiş dairesinin bölümlerinin içeriğini gösteren bir cetvel göndererek Osmanlı hükümetinin bu önemli ıslahatı en kısa zamanda tamamlamak için yabancı uzmanlardan yardım almayı kararlaştırdığını, bunların bir kaçının yakında belirlenip çağrılacağını, Büyük Devletlerin bu konuda yardımlarını esirgemeyeceklerine olan inancının tam olduğunu bildirmiştir. Yazıda belirtilen altı müfettişlik bölgesi şu şekildeydi:¹²⁹⁶

Osmanlı Hükümetinin Belirlediği Müfettişlik Bölgeleri	
Birinci İdari Bölge	Bursa, Ankara, Kastamonu, Bolu, İzmit, Balıkesir, Çanakkale
İkinci İdari Bölge	İzmir, Konya, Adana
Üçüncü İdari Bölge	Erzurum, Sivas, Trabzon, Canik
Dördüncü İdari Bölge	Beyrut, Halep, Şam, Urfa, Zor, Kudüs
Beşinci İdari Bölge	Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz,

¹²⁹⁵ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s. 88-89.

¹²⁹⁶ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, Ek: 134, s.957.

	Van
Altıncı İdari Bölge	Bağdat, Basra, Musul

Said Halim Paşa Hükümeti'nin İslahatı Uygulamaya Yönelik Çalışmaları

Said Halim Paşa hükümeti, Mahmut Şevket Paşa'nın başlattığı ıslahat çalışmalarına devam etti. Bu çalışmalar arasında; hâkim ve adliye memurlarının seçilmesine dair nizamnamenin değiştirilmesi,¹²⁹⁷ uygulamaya konacak ıslahatlar hakkında İrade-i Seniyye çıkarılması,¹²⁹⁸ sulh hâkimleri kanununa ek kanun¹²⁹⁹ ve müfettişi umumilerin vazife ve yetkileri hakkındaki talimatname¹³⁰⁰ ve Nevahi Kanunu¹³⁰¹ gibi birçok yeni düzenleme vardı. Bu kanunlardan en önemlisi 7 Ağustos 1913'te çıkarılan bir irade ile askerlik konusunda yapılan düzenlemedir. Buna göre; deniz erleriyle Hicaz, Asir, Yemen ve Necid'deki birlikler hariç bütün diğer birlikler için barış sırasında bölgesel askerlik kabul edildi. Dolayısıyla küçük bir istisna ile bundan böyle her Osmanlı, askerliğini içinde bulunduğu askerî müfettişlik sınırlarından çıkmadan yapabilecekti. Aynı iradede, ikinci derece memurların Vilayât Nizamnamesi'nde belirlendiği şekilde mahalli idarelerce, irade ile atanan hâkim ve diğer adliye memurlarının merkezce tayin edilmesi hususları da yer almaktaydı.¹³⁰²

Hükümet, ıslahatların uygulanmasını kolaylaştırmak için yabancı uzmanların getirilmesi hakkındaki girişimlerini sürdürdü. İhtiyaç duyulan alanlar tespit edilerek ilgili nazırlıkta hangi ülkeden müşavirlerin çalışacağı belirlendi. Buna göre; İngiltere'den biri Dâhiliye Nezareti'nde çalışmak üzere toplam üç müşavir gelecekti ve bunlardan ikisi Doğu illerinde görevlendirileceklerdi. Bu müşavirlerden biri Şarkî Anadolu İslahat Heyeti'ne bağlı olarak Harput, Van, Bitlis, Diyarbakır vilayetlerinde diğeri

¹²⁹⁷ *Düstur*, kanun numarası: 216, 2. Tertip, 5b, 11 Haziran 1329 (24 Haziran 1913).

¹²⁹⁸ *Düstur*, kanun numarası: 245, 2. Tertip, 618, 5b, 25 Temmuz 1329 (7 Ağustos 1913).

¹²⁹⁹ *Düstur*, kanun numarası: 246, 2. Tertip, 5b, s. 749, 27 Temmuz 1329 (9 Ağustos 1913).

¹³⁰⁰ *Düstur*, kanun numarası: 224, 2. Tertip, 5b, s. 562-565, 6 Temmuz 1329 (19 Temmuz 1913). Ayrıca bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 808, 7 Temmuz 1913, s.3.

¹³⁰¹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 808, 7 Temmuz 1913, s.3.

¹³⁰² *Düstur*, kanun numarası: 245, 2. Tertip, 5b, s. 618, 25 Temmuz 1329 (7 Ağustos 1913).

ise yine aynı heyete bağlı olarak Erzurum, Sivas, Trabzon vilayetlerinde görevlendirileceklerdi. Maarif Nezareti'nde çalışmak üzere belirlenen müfettişlerden biri İsviçreliydi. Adliye Nezareti'nde diğer nezaretlere göre daha fazla yabancı müşavir alınacaktı. Çünkü bu nezaretin yalnız merkez daireleri değil taşra teşkilatında da ıslahat yapılacak ve memleketin ihtiyaçlarına göre belirlenecek ıslahatlar her yerde uygulanacaktı.¹³⁰³

Hükümet, valiler aracılığıyla bu yenilikleri Ermeni halka anlatmaya çalıştı. Valiler, uygulamalarıyla ahalinin birlik ve beraberliğini korumaya gayret etti. Edirne Valisi Hacı Adil Bey, Velihaht Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin Edirne'yi ziyareti esnasında Ermenilerin Edirne'nin işgali sırasında gösterdikleri fedakârlıklardan bahsedince Yusuf İzzettin Efendi muhtaç Ermenilere dağıtılmak üzere ihsanda bulundu. Hacı Adil Bey, bu sırada ıslahatlardan bahsederek altı mntıka için altı İngiliz müfettişinin mukavele işlemlerinin bitmek üzere olduğunu ve arazi meselesinin de tazminat ödemek şeklinde çözümleneceğini ahaliye anlattı.¹³⁰⁴ Hükümetin ıslahatların uygulanmasına yönelik çalışmaları Ermeni halkı memnun etti. Puzantion gazetesinde yayımlanan bir haberde Çarsacak'ta yapılan düzenlemelere değinilerek yeni adliye sisteminin oluşturulmasıyla her sınıf ahali arasında eşitlik sağlandığı ve bu sayede Ermenilerin senelerden beri devam eden sıkıntılarının sona erdiği bilgisi yer aldı.¹³⁰⁵

Dâhiliye Nazırı Talat Bey, kendisiyle mülakat yapan Onion gazetesi muhabirinin, Doğu vilayetlerindeki asayişsizliğin sebebi nedir? şeklindeki sorusunu şu şekilde cevaplandırdı: "Asayişin teminindeki icraat yeterli değildi. Kâfi miktarda Ermeni memur bulunmuyordu. Memurlar arzu edildiği gibi seçilemiyordu. Göç eden Ermenilerin arazisi ya Kürtler tarafından zapt ediliyor ya da boş sanılarak başkasına terk ediliyordu. Şimdi gelen muhacirler kendi arazilerini istiyorlar. Mütecevazînin bazıları ciddi surette takip edilmiyordu. Tevkif edilenler şiddetle tecziye ediliyor hatta tahliye ediliyordu. Kız kaçırılanlar gerektiği gibi cezalandırılmıyordu. 20 yaşından küçük kızların din değiştirmeleri kabul edilmekle ahali adem-i memnuniyet gösteriyordu. Bazı ağa ve reisler tarafından toplanan vergiler ahaliyi eziyordu. İşte Ermeni Patrikhanesi'ni bize takrir vermeye mecbur

¹³⁰³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 810, 9 Temmuz 1913, s.1.

¹³⁰⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 837, 10 Ağustos 1913, s.4.

¹³⁰⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No:935-136, 9 Kanunuevvel 1913, s.4.

birakan konular bunlardı. Fakat adalet ve asayişin hâkim olmasını isteyen hükümet, bunları ortadan kaldıracak çalışmalara daha önce başlamıştı.” Talat Bey, problemleri bu şekilde tespit ettikten sonra hükümetin çözümü önerileri ve icraatlarını şu şekilde sıraladı: “Bu cümleden olarak hükümet, Vilayât-ı Şarkıyye’de jandarmanın sayısını artırdı. Vilayât bölgelere ayrıldı. Mıntıkaların her birine Rumeli’den iyi eğitim görmüş jandarmanın zabıtları gönderildi. Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerinde bu yolda jandarmanın teşkilatı yapıldı. Bu vilayetlere asayişin temini için gerekli önlemlerin neler olduğunu belirlemek üzere bir heyet gönderildi. Bu hafta gönderilen bir memur da bize zabıta teşkilatında lüzum görülen ıslahatı bildirecektir. Bölgede jandarmanın mektebi açılması için çıkan irade derhal tatbik edilecektir. Şimdilik jandarmanın sayısının yetersiz olduğunu gören hükümet Jandarmanın Kumandanlığı’nın emrine asker verme hususunda gerekli çalışmaları yaptı. Ayrıca adli memurlara, eşkıya hakkındaki kanunun en şiddetli maddelerini tatbik eylemeleri için emir verildi. Kız kaçırılanlarla ilgili cezalar ağırlaştırıldı. Silah taşıma yasağı hem Kürtler hem de Ermeniler için şiddetle uygulanacaktır. Ermeni köylüler Kürt reislerine vergi ödemeyecektir.

Hükümetin ziraat hakkındaki kararlarına gelince; Doğu vilayetlerinde arazi meselesinden dolayı anlaşmazlıklar hakkında inceleme yapmak üzere altı üye ve bir reisten oluşan bir heyet kurulacaktır. Bu komisyon farklı kısımlara ayrılıp farklı bölgelere gidecektir. Heyet, çözümünü mümkün olan anlaşmazlıkları mahalli heyetlere, çözümünü mümkün görmediği anlaşmazlıkları sulh mahkemelerine havale edecektir. Hükümet esas itibarıyla bu komisyonun gönderilmesini kararlaştırmıştır. Fakat aynı zamanda vasi salahiyetle bir teftiş heyeti daha kurulacağından iki heyetin vazifesi arasında karışıklık çıkmaması için Dâhiliye Nezareti tarafından vazife ve salahiyetlerin belirlendiği bir nizamname ilan edilecektir.

Mamafih kadastro teşkilatı yapımına kadar bu ihtilafatın tamamen halledileceğini ümit ediyorum. Bu sebeple Teftiş Heyeti’ne kadastro hakkında incelemelerde bulunmak üzere bir Kadastro Heyeti tefrik edilecektir. Bunlardan başka memurların durumunu teftiş etmek üzere valilere yeni yetkiler verildiği gibi her vilayet için hususi müfettişler dahi

tain edilecektir.”¹³⁰⁶

Hükümet, Aşiret Alayları ile ilgili düzenlemeler de yaptı. Aşiret reislerinden bazılarının “Fahri Reis” unvanıyla alaylara alınması konusunda 31 Temmuz 1913’te İrade çıkarıldı.¹³⁰⁷ Hemen ardından da alaylarda düzenleme yapıldı. On madde hâlinde planlanan bu düzenleme ile bölük ve alaylar yeniden tertip edildi.¹³⁰⁸

İdari Düzenlemeler

Vilayât Kanunu’nda çeşitli değişiklikler yapıldı. Bu kanunun 81. maddesinin 5. fıkrasında değişiklik yapılmasına ilişkin irade çıkarılarak yürürlüğe girdi. Buna göre;

“1-Vilayât Kanunu mucebince tayin edilecek memurlar tercihen mahalli dillere vakıf olanlar arasından seçilecektir. Mahkemelerde resmî dil ile birlikte mahalli dillerde geçerli olacaktır. Muamele evrakı ile hükümler mahalli dillere tercüme edilecektir. Jandarmanın ile polis memurlarının miktarı Müslüman ve gayrimüslim ahalinin nüfus nispetine göre belirlenecektir. Kanun ve nizamnameler resmi dil ile beraber en çok kullanılan mahalli dil ile neşredilecektir.

2-Vilayet bütçelerinde ilk tahsil için ayrılan meblağ muhtelif cemaate nüfus nispetlerine göre taksim edilecektir. Umumi ilkokullarda Müslüman mekteplere tahsisat ayrıldığı takdirde aynı miktar gayrimüslim mektepler için de ayrılacaktır.

3- Her vilayette bir Meclis-i Umumi olacaktır. Bu meclisin üyeleri her 12500 erkek nüfus için bir üye seçilmesiyle belirlenecektir. Vilayet İdare Meclisleri yalnız bir defaya mahsus olmak üzere muhtelif anasırın nüfus miktarı göz önüne alınarak Müslüman ve gayrimüslim üyelerin sayısı tayin edilecektir.”¹³⁰⁹

Hükümet; Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerine bir emir vererek; Müslüman nüfus için mebus seçimi esnasında mahallince tutulan nüfus kayıtları, gayrimüslim nüfus için cemaatleri

¹³⁰⁶ Tasvir-i Efkâr, No: 808, 7 Temmuz 1913, s.3.

¹³⁰⁷ Tasvir-i Efkâr, No: 832, 5 Ağustos 1913, s.5.

¹³⁰⁸ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tasvir-i Efkâr, No:917-118, 21 Teşrinisani 1913, s.3.

¹³⁰⁹ Tanin, No: 1788, 16 Kanunuevvel 1913, s.3.

tarafından verilen defterler esas alınarak nüfus miktarları ve nispetlerinin tespit edilip seçimlerde bu sayının esas alınmasını istedi.¹³¹⁰ Bu, bazı tartışmalara sebep oldu. Urfa'dan Mutasarrıf Vekili imzasıyla gelen bir şifrede Müslümanların hukukunun çiğnendiği belirtildi. Yazıda, Urfa'da müntehibi belediye azalarının dokuz kişiden oluştuğu, bunlardan beşinin Müslüman, dördünün Ermeni olduğu belirtilip Urfa'da 21100 Müslüman, 10900 Ermeni nüfus yaşadığı, dolayısıyla Ermenilerin iki, Müslümanların yedi aza göndermesi gerektiği ifade edilerek bu yanlışlığın düzeltilmesine izin verilmesi talep edildi.¹³¹¹

Van ve Bitlis valileri de bölgedeki durum hakkında müştereken hazırladıkları raporda benzer saptamalarda bulundu. Buna göre; Van Vilayeti'nin on dört kaza itibarıyla 225 binden fazla olan erkek nüfusunun 150500'ü Müslüman, 70000'i gayrimüslimdir. Bitlis Vilayeti'nin on sekiz kazası itibarıyla 245000 erkek nüfusunun 170000'den fazlası Müslüman, 70000'den fazlası Hıristiyan'dır. Hıristiyan nüfus, Van için merkez Şatak ve Gevaş kazalarında, Bitlis için Muş ve Bulanık merkez kazalarında yarıya yakın bir çoğunluk gösteriyor. Her iki vilayetin de diğer kazalarında Hıristiyan nüfus nispeti %5 ile %20 arasında değişiklik göstermektedir. İdare Meclisi üyeliği seçimlerinde Müslim ve gayrimüslim üyelerin yarı yarıya belirlenmesi Vilayât Kanunu'nun 103. ve 10. maddelerinde yer alan, her 120 bin erkek nüfusa bir aza çıkarılması hususuna uygun değildir. Buna göre Van Vilayeti'nin on gayrimüslim azasının Van ve Şatak'tan, Bitlis Vilayeti'nin gayrimüslim üyelerinin Muş ve Bulanık'tan seçilmesi gerekir. Çünkü sırf Müslüman bir kazadan gayrimüslim üye seçilmesi teklif edilemez. Her iki vilayette ikişer Hıristiyan mebus çıkarılması için yaşananların Müslüman ahalide bıraktığı etki hatırlanırsa Meclis-i Umumi seçimlerinde de aynı hatanın yapılmaması gereklidir. Van merkezde 88 Müslüman, 54 Hıristiyan müntehibi sani bulunmasına rağmen iki Hıristiyan bir Müslüman mebus çıkarılmıştır. Bitlis merkez kazasında 45 Müslüman, 15 Hıristiyan müntehibi sani bulunmasına rağmen bir Müslüman bir Hıristiyan mebus çıkarılmıştır. Rusya ve Amerika'da yaşayan Ermeniler bunun farkında olup bölgedeki Ermeni nüfusun artması için çaba

¹³¹⁰ BOA. DH. UMVM; 61/29, 1332 Ş 10.

¹³¹¹ BOA. DH. ŞFR; 467/101, 1331 Ni 04.

göstermektedir.¹³¹²

Asayişle İlgili Düzenlemeler

İslahatla ilgili alınan kararların uygulanması için çok yoğun çalışma başlatıldı ve izlenecek yol hakkında basına bilgi verildi. Valiler özellikle Van ve Bitlis valileri bölgelerini teftiş etmeleri ve uygunsuzlukları ortadan kaldırmaları konusunda uyarıldı. Van Valisi'nin emrine 400 kişilik bir kuvvet verilerek bu emrin alelade olmadığı ve verilen görevin gereğinin mutlaka yapılmasının beklendiği belirtildi.¹³¹³ Muş, Bitlis, Van gibi merkezlere haftada bir gün giden posta sayısı haftada dörde çıkarıldı.¹³¹⁴

Hükümet, ıslahatın uygulanabilmesi için çözümlenmesi gereken en acil konu olarak asayişin sağlanmasını gördü. Bunun için inzibat kuvvetleri ve adliyenin düzenlenmesi işine öncelik verildi. İlk olarak Van ve Bitlis adliyelerinin teşkilatlanması tamamlanarak jandarma kadrolarının tayin işlemleri yapılmış ve memurların derhal görev yerlerine gitmesi için tedbirler alınmıştı. Mevcut jandarma kadrolarına ek kadro verilmesi hususu Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Doğu bölgelerinde bulunan teşkilat komisyonlarınca tavsiye edilmişti. Bunun üzerine hükümet bölgedeki jandarma sayısının artırılmasına karar verdi. Vali, çalışmaların teoride kalmayıp uygulamaya geçilmesi konusunda uyarıda bulununca Rumeli'den Van'a 250 jandarma aktarıldı. Ayrıca yine Rumeli'den Doğu vilayetlerine 1000 jandarma daha gönderilmesi için işlem yapılacağı belirtildi. Vilayât-ı Şarkıyye'de jandarma sayısının artırılması için kurulan komisyonun başkanlığını Osman Senai Bey yürütmekteydi.¹³¹⁵ Hükümet, acil önemine binaen 1370 polis, 6000 jandarma alınmasını kararlaştırdı. Öte yandan vilayetlerdeki sıhhiye teşkilatı çok eksik olduğundan eski teşkilatı ıslah etmektense yeni bir teşkilat kurulması esası benimsendi.¹³¹⁶ Jandarmanın düzene konması konusunda yabancı uzmanlar getirilmesine de karar verilmişti. Bu konuda, Dâhiliye Nezareti'nin bir binbaşı ve dört yüzbaşı rütbesinde olmak üzere toplam beş uzmanın görevlendirilmesi

¹³¹² BOA. DH. KMS; 2/2-5, s. 55-57. Ayrıca bkz. Necati Fahri Taş, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914 (Vilayât-ı Şarkıyye İslahatı)*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2006, s.181-182.

¹³¹³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 782, 9 Haziran 1913, s.1.

¹³¹⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 892-94, 24 Teşrinievvel 1913, s.4.

¹³¹⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No: 797, 23 Haziran 1913, s.4.

¹³¹⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 808, 7 Temmuz 1913, s.3.

şeklindeki tafebi Meclis-i Vükela'da kararlaştırılarak Kasım 1913'te yürürlüğe kondu.¹³¹⁷

Adliye ve Mezahip Nezareti, Van havalisinde meydana gelen bir çatışma sırasında bazı şakilerin öldürüldüğünü, hükümetin ahalinin huzur ve asayişini sağlamak için çalıştığını, buna rağmen bölgedeki Ermeni murahasalarının yanlı ve abartılı haberler gönderdiklerini Patrikhaneye tebliğ etti.¹³¹⁸ Hükümet, bir taraftan da işledikleri cürümlerle anılan bazı Kürt aşiretleri üzerine harekât başlattı. Zergan, Mamhoran ve Güran aşiretlerine karşı yürütülen askerî harekât sona erdiğinde beş altı yıldan beri bu aşiretlerin mensuplarınınca çalınan 10 binden fazla koyun, bin kadar sığır ve eşek ele geçirilerek sahiplerine teslim edildi. Bitlis'e bağlı Pervari ve Şirvan kazalarında yaşayan ahaliye ait malların kaza kaymakamlığına verildiği ve Mamhoran'da asker üzerine ateş eden iki şakinin öldürüldüğü, dördünün de yaralandığı, katl ve cerh suçlamasıyla aranan ve halen firarda olan 43 kişinin yakalanarak vilayet merkezine gönderildiği ve birikmiş iki yıllık vergi ile ağnam vergisinin tahsil edildiği Hakkâri Mutasarrıfı Cevdet Bey tarafından bildirildi. Bu harekât ile eşkıyanın artık civar kazaları tehdit edemediği Van Vilayetinden bildirildi. Hükümet, aşiretlerin tedibi konusunda gösterdikleri fedakârlık ve üstün hizmetten dolayı Van Valisi Tahsin Bey'e takdir ve teşekkürlerini ilettiler. Hakkâri Mutasarrıfı Cevdet Bey'in maaşına zam yapılarak iki binbaşı ile sekiz jandarma da ödüllendirildi.¹³¹⁹ Hükümetin aldığı tedbirlerin sonuç vermesiyle Doğu Anadolu'da bulunan eşkıya tek tek ele geçirilmeye başlandı.¹³²⁰

Van'da yayımlanan Şahadanek gazetesinde, Mordar ve Şatak havalisinde yıllardır ahaliyi ölüm korkusu içinde yaşatan Şakir'in öldürülmesinden dolayı "...Bizi ondan kurtaran jandarma kumandanını tebrik ederiz." şeklinde bir haber yayımlandı.¹³²¹ Van Valisi Tahsin Bey, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta vilayette mücadele edecek pek kimse

¹³¹⁷ BOA, MV; 182/38. Yabancı uzmanların milliyeti hakkında herhangi bir bilgi bu kararda yer almamaktadır.

¹³¹⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 806, 5 Temmuz 1913, s.2.

¹³¹⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 818, 17 Temmuz 1913, s.3.

¹³²⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No: 811, 10 Temmuz 1913, s.4. Ayrıca bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No:896-97, 28 Teşrinievvel 1913, s.1.

¹³²¹ *Tasvir-i Efkâr*, No:894-95, 26 Teşrinievvel 1913, s.3.

kalmadığını şu şekilde haber vermiştir:¹³²² "*Ceraim ve cinayetten dolayı yaralı olarak yakalanan şaki Mir Mahi'nin adamlarından dokuz kişi Van Cinayet Mahkemesine teslim edilmiştir. Yaralı olarak yakalanan ve İran eşkıyasından oldukları belirlenen dört kişi de adalete teslim edilmiştir. Vilayette eşkıyalık yapacak kimse kalmamıştır. Bir aydan beri adi bir vaka dahi yaşanmamıştır. Ayrıca Mir Mahi'nin tecavüzleri nedeniyle vilayetin başka bölgelerine göç eden ahali tekrar eski yerlerine dönüyorlar ve gasp edilen mülklerine yerleşiyorlar. Bölgede asayişin devamı için uygun yerlere jandarma kolları yerleştiriliyor. Eğer bundan sonra biri şekavet etmeye kalkarsa öncelikle yerli ahali tarafından tenkil edilecektir. Bu hafta gelen tüm haberlerde bilhassa Ermeni gazetelerinde hükümetin icraatlarından övgüyle bahsediliyor.*

Van murahasasıyla cismani heyeti Patrikhaneye ve Ermeni gazetelerine teşekkür içerikli telgraflar göndermişlerdir. Asayiş ve sükûnun sağlanmasından dolayı Nordozovan-Vastan yolunun inşaatına başlanmıştır. Hakkâri'de birkaç ihtilaf dışında önemli bir arazi anlaşmazlığı da yoktur." Öte yandan arazi anlaşmazlıklarının önemli bir kısmının çözümlenmesi sonucunda bölgeye gelmesi beklenen Ermeni heyetinin gelmekten vazgeçtiği Van Ermeni murahasası tarafından Tahsin Bey'e bir telgrafla bildirildi.¹³²³ Vali Tahsin Bey'in çalışmaları sonucunda arazi ve asayişle ilgili birçok anlaşmazlığın çözümlenmesi yıllardır devam eden ihtilafın sabır ve iyi niyetle halledilebileceğini gösterdi.¹³²⁴

Erzurum vilayetinden alınan haberlere göre katl, hırsızlık ve gasb gibi suçlardan aranan Temüroğlu Mato adlı kişi martini tüfeği ile birlikte Rusya sınırını geçmek üzereyken yakalandı.¹³²⁵ Van ve Bitlis başta olmak üzere birçok yerde eşkıya takibine devam edilerek bunlardan birçoğu ele geçirildi. Asayişin temin edilmesinde önemli bir yol alındı.¹³²⁶ Bitlis'ten Ermenice gazetelere çekilen telgraflardan aynı çabanın Bitlis Valisi Mazhar Bey tarafından da gösterildiği ve valinin ahali tarafından takdir edildiği

¹³²² *Tasvir-i Efkâr*, No:906-107, 7 Teşrinisani 1913, s.4.

¹³²³ *Tasvir-i Efkâr*, No:950-151, 14 Kanunuevvel 1913, s.4.

¹³²⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğunun*, s. 136.

¹³²⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No: 832, 5 Ağustos 1913, s.4.

¹³²⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:914-115, 18 Teşrinisani 1913, s.4; *Tasvir-i Efkâr*, No:917-118, 21 Teşrinisani 1913, s.2; *Tasvir-i Efkâr*, No:935-136, 9 Kanunuevvel 1913, s.4; *Tanin*, No: 1830, 28 Kanunusani 1914, s.4.

anlaşılmaktadır. Özellikle Mehmet Emin çetesinin dağıtılması ve Gavran'da 23 Kürt firarinin yakalanması memnuniyet yarattı.¹³²⁷

Van vilayetinde vatana ve millete ihanet derecesinde uygunsuzluklarda bulunan Seyyid Taha'nın adamlarından olup 3 ay önce affa mazhar olan Şeyh Abdullah, 80 kişiden oluşan adamlarıyla Keleşim Köyü'nü basmaya teşebbüs etmiş ama askerlerin karşı koymasıyla beş ölü ve bir yaralı bırakmak suretiyle kaçmıştır. Yine Seyyit Taha'nın adamlarından Memo ve Abdullah çavuşların idaresindeki 14 kişilik bir çete Şemdinan-Gevar yolu üzerindeki bir köye baskın yapmak istemişler, ama askerin yetişmesiyle aralarında Abdullah Çavuş'un da bulunduğu dokuz kişi ölü, bir kişi de yaralı olarak ele geçirilmiştir. Çevre köylerde de yine Seyyid Taha tarafından yönlendirilen birçok eşkıya ile çatışma yaşanmış ve eşkıyanın bir kısmı ölü, bir kısmı yaralı ve bir kısmı da canlı olarak ele geçirilerek bölgedeki etkinliklerine son verilmiştir.¹³²⁸

Ermeni Patriği Zaven Efendi 7 Mart 1914'te Dâhiliye Nazırı Talat Bey'i ziyaret ederek Bitlis vilayetinin asayişiyile ilgili şikâyetinde bulundu. Buna göre Sason-Hoyt arasındaki Ermeni köylerinin Kürtler tarafından baskına uğradığı yönünde Muş murahasasının telgraflarını takdim ederek bu köyler ahalisinin can ve mal güvenliğinin sağlanmasını istedi. Nazır, bölgede Bitlis Valiliği'nin tahkikat yaptırdığını, buna göre olay çıkaranların ve Nahiye Müdürü Ahmet Efendi'yi kasten ve taammüden katledenlerin Ermeniler olduğunun belirlendiğini ifade etti. Patrik, bu cevap üzerine; Ahmet Efendi'nin görevden alınması için defalarca şikâyet edildiği hâlde valinin onu görevde tuttuğunu, kendisini bir Ermeni öldürmüş olsa bile köylerde yaşayan ahalinin can güvenliğinin kalmadığını beyan edince Talat Bey bunun için gerekli önlemlerin alınacağını ifade etmiştir. Patrik Efendi ikinci olarak kayıtların düzenlenmesi hususunda çeşitli zorluklar çıktığı için bu konuyla ilgili olarak ek süre talep etmiş, Talat Bey bu konunun Meclis-i Vükela'da ele alınması gerektiğini söylemiştir. Patrik üçüncü olarak Patrikhane'nin emriyle gönderilen yardım sandıklarına zabıtalardan el koyduğundan bahsetmiş, Talat Bey bu konuyla ilgili gerekli emirleri

¹³²⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:957, 4 Kanunusani 1913, s.4-5.

¹³²⁸ *Tanin*, No: 1776, 4 Kanunuevvel 1913, s.4.

vereceğini söylemiştir.¹³²⁹

Arazi Meselesinin Çözümlemesi

Van'da arazi anlaşmazlıklarını çözmek için çalışmalara devam edildi. Vali Tahsin Bey'in, anlaşmazlıkları çözümlenmek amacıyla Hakkâri'de tarafsız kişilerden seçtiği komisyon iki Müslüman, iki gayrimüslim olmak üzere dört kişiden oluşuyordu ve bu kişilere Tahrirat Müdürü riyaset etmekteydi. Vali Tahsin Bey, konuyla ilgili bir de talimatname hazırlamıştı. Yapılan incelemelerde arazi meselesinin beş sebebe dayandığı ortaya çıktı:

- 1-Boş olduğu için vergi toplanamayıp hazineye satılan
- 2-Sahibi bulunmadığı için boştur diye birilerine verilen
- 3-Doğrudan doğruya birileri tarafından zapt olunan
- 4-Adi senet ile tasarruf olunan
- 5-Kanunen ferağ edilmiş topraklar.

Vilayetçe kaleme alınan talimata göre; bu problemlerin her biri için ayrı ayrı çareler bulundu. İlk iki grupta bulunan toprakların bedelleri hazineden ödenmek suretiyle araziler sahiplerine iade edilecek ve oralarda sakin olan Müslüman muhacirler başka köylere sevk edilecektir. Üç, dört ve beşinci grupta olan araziler kayıtsız şartsız sahiplerine iade edilecektir. Sahibi şimdilik orada bulunmayanlara bir taraftan malumat verilecek bir taraftan da bir yıl içinde dönmelerine imkân sağlanacaktır. Adi senetle tasarruf olunan topraklara gelince, bunlardan tapuya kaydedilmemiş olanların bedelleri sahiplerinden alınarak o günkü bedelleri ödenmek suretiyle arazi eski sahibine iade edilecek, senetteki bedel anlaşmazlığa sebep olursa komisyon işe müdahale ederek salimen çözümlenecektir. Buna imkân bulunamıyorsa anlaşmazlık mahkemeye intikal ederek orada verilen karar geçerli olacaktır. Adi senetle tasarruf edilip tapu kaydı bulunanlar hakkında da aynı işlem yapılacaktır. Alelusul kanunla ferağ edilmiş araziye gelince taraflar kendi aralarında çözümlerlese arazinin kaydı bu şekilde yapılacak, çözümlenmezlerse bedel tayin edilecektir. Bu talimat dairesinde

¹³²⁹ *Tanin*, No: 1870, 9 Mart 1914, s.3.

hareket edilerek Hakkâri dâhilindeki anlaşmazlıklar çözümlenmiştir.¹³³⁰

Hakkâri Sancağı'nda Ermenilere ait 47, Nasturilere ait 24 anlaşmazlık halledilerek araziler sahiplerine iade edilmiştir. Anlaşmazlık olan araziler için Liva Meclisi tarafından tazminat ödendiği ve ayrıca II. Abdülhamit döneminde boştur diye Gevar Müftüsü Hakkârili Kasım Efendi'ye verilen 100 dönümden fazla arazi için 25 lira ödenip Müftü Efendinin de rızası ile Rusya'dan dönen Oseb'e tekrar ferağ edildiği belirtildi. Bu konuyla ilgili olarak İdare Meclisi'ne şimdiye kadar 180 dilekçe verildiği, bunlardan 73'ünün sonuçlandırıldığı, geri kalan 103'ünün de Mutasarrıf Cevdet Bey'in başkanlığında iki Ermeni, iki Müslüman'dan oluşan bir komisyon tarafından araştırılıp en kısa sürede çözümleneceği bilgisi yetkililere iletildi. Aşiret reislerinden Şeref Bey'in elinde senetle tasarruf ettiği arazi için kendisine 160 lira ödenerek arazinin sahibi iki kişiye iade edilmesiyle ilgili çalışmalar devam etmektedir.¹³³¹

Hakkâri'deki arazi meselelerini halletmek üzere kurulmuş olan komisyon, anlaşmazlığın devam ettiği 15 davanın da iyi niyetle çözümlenmesiyle anlaşmazlıkların tamamının sona erdiğini bildirdi. Komisyonun Dâhiliye Nezareti'ne Van Valiliği aracılığıyla bildirdiğine göre; çözüm yolu olarak yabancı memleketlerde yaşayıp da arazi meselesi olanların durumları komşuları veya köylerindeki ihtiyar heyetlerine sorulmuş ve buna dayanarak alınan kararlar Defter-i Mahsusa'ya kaydedilmek üzere ilan edilmiştir. Komisyon, elinde bakacak başka dava olmadığı için olağanüstü durumlar olursa toplanmak koşuluyla çalışmalarına son verdi.¹³³²

Vilayât-ı Şarkiyeye'de Bayındırlıkla İlgili Düzenlemeler

XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti bayındırlıkla ilgili gelişme kaydedememişti. Özellikle Anadolu'nun Doğu kesimlerinde bu konudaki eksiklik çeşitli problemleri de beraberinde getirmekteydi. Vilayetlerde birbiriyle ve kendi mülhakatıyla bağlantı sağlamasına imkân verecek yollar bulunmayışı bazı sıkıntıların ortaya çıkmasına yol açmaktaydı. Bu sıkıntıların en önemlisi asayişsizlikti. Çünkü yol olmadığı için bazı

¹³³⁰ *Tanin*, No: 1886, 25 Mart 1914, s.2.

¹³³¹ *Tasvir-i Efkâr*, No:931-132, 5 Kanunuevvel 1913, s.2; *Tanin*, No: 1777, 5 Kanunuevvel 1913, s.3.

¹³³² *Tanin*, No: 1859, 26 Şubat 1914, s.2.

bölgelerin başka yerlerle hiç iletişimi yoktu. Bu da yöre halkının yeni yerler görüp tanımasını ve kendi bölgelerine başka yerlerden birilerinin gelmesini engellemekteydi. Bu durum da ahalinin medeniyetten uzak ve cahil kalmasına sebep olmaktaydı. Öte yandan bu gibi yerlerde ahalinin geçim kaynakları sınırlı kalmaktaydı. Çünkü madenler ve ormanlardan elde edilecek ürünler pazarlama imkânı düşük olduğundan iyi kullanılamamaktaydı. Bunun sonucunda geçim kaynağı olmayan ahali kanun dışı işlere yönelmekte, bu da asayişin yok olmasına sebep olmaktaydı. Ayrıca yol bulunmamasından dolayı hükümetin bu olaylara müdahale etmesi güçtü ve haber almak da zor olduğundan olayların bastırılmasında geç kalınmaktaydı. Bu nedenle vali ve mutasarrıflar asayişin koruyabilmek için yol yapımının elzem olduğuna dair raporlar sunmaktaydı. Ancak maddî imkânsızlıklar hükümetin bu talepleri zamanında karşılayamamasına ve öncelik sıralaması yapmak zorunda kalmasına sebep olmaktaydı.¹³³³

Nafia Nazırı Halaçyan Efendi, yolların mevcut durumu, tamiri ve bütün ülkenin menfaatine olan yolların yapılması için kapsamlı çalışmalar yürüttü.¹³³⁴ Ancak ülkedeki tüm yolların aynı anda yapılması mümkün olmadığından bunun bir program çerçevesinde işleme konması kararlaştırıldı. Mamuretülaziz, Bitlis, Sivas civarındaki yolların yapımı için iki sene mühlet verildi.¹³³⁵ Hükümet, ülkedeki yol sıkıntısını dikkate alarak yapılacak yollar için bir liste hazırladı. Yol yapılacak vilayetler arasında Erzurum, Van, Bitlis ve Sivas da bulunmaktaydı.¹³³⁶ Halaçyan Efendi, Azadamart'a verdiği mülakatta Samsun-Sivas hattının iktisadî ticarî ve sosyal öneminden bahsederek bu yolun mutlaka yapılması gerektiğini ifade etti.¹³³⁷ Erzurum Mebusu Karekin Pastırmacıyan da yol yapımının önemine dikkat çekerek Şark vilayetlerine bir demiryolu yapılması için takrir verdi.¹³³⁸ Hükümet, demiryolu yapımına da önem vermekteydi. "Asya-yı Şarkî Hattı" olarak isimlendirilen Van-Sivas arasına bir demiryolu inşası için

¹³³³ Dersim Mutasarrıfının Dâhiliye Nezareti'ne sancağa yol yapılmasının acil gerekliliğini ortaya koyan raporu ve Nafia Nezareti'nin ödenek olmadığı için talebin karşılanamayacağına dair cevabı için bkz. BOA. DH. İD; 3/81, 1331 R 20.

¹³³⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No:276, 7 Mart 1910, s.1.

¹³³⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No:279, 10 Mart 1910, s.3.

¹³³⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:273, 4 Mart 1910, s.7.

¹³³⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 357, 17 Eylül 1910, s.3.

¹³³⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No: 531, 15 Mart 1911, s.1. Krş. *Armen Garo'nun Anıları*, s.142.

Amerikalı Cheesner şirketi tarafından hazırlanan proje Meclis-i Vükela'ya sunuldu.¹³³⁹ Anadolu ve Suriye'ye yapılacak diğer demiryolu projelerinin yabancı şirketlere verilmesi için görüşmeler yapılmaktaydı. Bu yollardan bir kısmının yapımı için Fransız şirketlerle anlaşma sağlandı. Bahrisiyah-Bolu arasındaki demiryolu ile Ergani-Diyarbakır-Mardin-Musul-Bağdat-Basra hattının yapımı Alman şirketlere verildi. Kafkasya hattı içinse Rus şirketlerle görüşme yapılmaktaydı.¹³⁴⁰

Erzurum ve Trabzon arasında bir tramvay hattı kurulması için Avrupalı iki mühendis bölgeyi keşfetmekle görevlendirildi. İncelemeler sonunda arazinin bazı kısımlarının ıslah edilmesi, Zigana Dağı'nda bir tünel açılması ve bunun için 150-200 bin lira para harcanması gerektiği ortaya çıktı. Bunun için de bir şirket kurulması icap ettiğinden mühendisler bu amaçla proje geliştirmeye çalıştı.¹³⁴¹

Panper gazetesi Nafia Nazırı Cemal Paşa'ya Vilayat-ı Şarkiyye'de hangi bayındırlık hizmetlerinin yapılacağını sorunca Paşa, bütün Anadolu için bir ıslahat projesi hazırladıklarını, bunu sadece Doğu bölgelerine indirgemenin doğru olmadığını söyledi. Ama Doğu Anadolu için yapılacakları şu şekilde değerlendirebileceğini beyan etti:¹³⁴²

"Burada Fransız şirketleri demiryolu hattı inşa edeceklerdir. Bunlardan Samsun-Sivas hattı 393 km. uzunluğunda olup bunun bir de 43 km uzunluğunda Zehal-Tokat kolu bulunacaktır. İkinci hat, Sivas-Çalta-Harpur hattı olup 342 km uzunluğundadır. Keban Madeni'nden 12 km uzunluğunda bir kol bulunacaktır. Üçüncü hat Çalta-Erzincan-Bakariç hattı olup bunun uzunluğu 236 km dir.

Bunlardan başka Alman şirketleri tarafından dört hat inşa edilecektir.

1-Ankara-Kayseri hattı, 380 km.

2-Kayseri-Sivas, 250 km.

3- Ulukışla-Kayseri hattı, 180 km.

¹³³⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 276, 7 Mart 1910, s.7.

¹³⁴⁰ *Sabah*, No: 8661, 27 Teşrinievvel 1914, s.2.

¹³⁴¹ *Tasvir-i Efkâr*, No:161, 24 Teşrinievvel 1909, s.7.

¹³⁴² *Tanin*, No: 1851, 18 Şubat 1914, s.3.

4- Urfa-Diyarbakır-Ergani Madeni hattı, 230 km.

Trabzon-Erzurum, arasında 330 km. şose inşa edilecektir. Bu şosenin Trabzon tarafında 130, Erzurum tarafında 100 kilometresi mevcuttur, geri kalanı için ödenek çıkarılması için çalışılmaktadır. Samsun'dan Amasya'ya bir yol yapılacaktır. Nafia nezaretinin yapacağı bu işler dışında mahalli idareler tarafından yürütülen projeler de vardır.

Demiryolu inşaatında uzmanlar dışındaki tüm çalışanlar Osmanlı olacaktır. Binlerce amele ve müstahdem işe alınacağından bölgenin kalkınması sağlanacaktır."

Bu yolların yapılması için Paris Ticaret ve Sanayi Bankası'ndan kredi sağlandı. Kredinin faizi %5 nispetinde olacak, yollar kısım kısım inşa edilecek, banka inşaat ilerledikçe inşası biten kısmın meblağını verecek ve yol yapımı için kullanılacak olan alet edevat gümrük vergisinden muaf tutulacaktır.¹³⁴³

ERMENİLERİN BİRBİRLERİYLE İLİŞKİSİ VE ISLAHAT PROJELERİ

Eçmiyazın Katogikosu ile Osmanlı Ermenilerinin İttifak Etmesi ve Islahatı Hızlandırma Çabaları

Ermenilerin ıslahat ile ilgili çalışmalarını, Balkanlarda savaş ihtimalinin arttığı günlerde hızlandırdığı görülmektedir. Nitekim 1912 sonbaharında, Anadolu'daki Ermeni din görevlilerinde bir hareketlilik gözlemlenmekteydi. Trabzon Valisi Mehmet Ali Bey tarafından 27 Eylül 1912 tarihinde Adliye ve Mezahip Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta; Trabzon Ermeni Murahhasasının Ermeni Patrikhanesi'nden aldığı izin yazısını gösterip kendisinin Eçmiyazın'e gideceğini, yokluğunda Meclis-i İdare'deki görevinin vekili tarafından yürütülmesine müsaade edilmesini talep ettiğini bildirerek buna izin verilip verilmeyeceğini sordu. Vali ayrıca murahhasanın Eçmiyazın'e bir toplantı maksadıyla gideceğinin hissedildiğini de ifade etti.¹³⁴⁴ Konunun nezaketinden dolayı bu yazıya bizzat cevap yazan Adliye ve Mezahip Nâzırı Abdullah Bey, din görevlilerinin yabancı bir ülkeye gitmek için mensup oldukları patrikhaneler aracılığıyla

¹³⁴³ *Tanin*, No: 1860, 27 Şubat 1914, s.2.

¹³⁴⁴ BOA. DH. İD; 113/32, lef 3.

izin istemelerinin gelenek olduğunu, hatta bu konuyla ilgili olarak 2 Ekim 1889 tarihli tezkire ile dinî kurumların genel bir tebligatla bilgilendirildiğini, bu kanunun uygulanması için gereğinin hem adı geçen vilayet hem de ilgili Patrikhane tarafından yapılmasının elzem olduğunu bildirdi. Öte yandan başka vilayetlerdeki murahhasaların da izinsiz olarak sınırın ötesine geçmesi ve mahalli birimlerin bu konuda merkezi bilgilendirmeme ihtimalleri olması sebebiyle bütün yerel makamlar, "...Eçmiyazın'e geçme teşebbüsünde bulunanlar olduğu takdirde bunların Patrikhane vasıtasıyla seyahat gerekçelerini bildirip izin almaları gerektiği..." konusunda uyarıldı.¹³⁴⁵ Bu gelişme üzerine Dâhiliye Nezareti Ermeni murahhasa bulunan vilayetlere birer genelge göndererek bazı Ermeni murahhasalarının Eçmiyazın'de yapılacak bir toplantıya katılacaklarının haber alındığını kanuna aykırı olan bu durumun vukuu hâlinde gerekli işlemlerin yapılmasını emretti.¹³⁴⁶

Osmanlı Devleti, yapılacağını tahmin ettiği toplantıyı kendi topraklarında aldığı önlemlerle önlemeye çalışsa da bu yeterli olmadı. Kafkasya, İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler, 7 Ekim 1912'de Tiflis'te büyük bir toplantı yaparak Osmanlı Ermenileriyle ilgili konunun Eçmiyazın Katogikosu tarafından takip edilmesini kararlaştırdı. Katogikos V.Kevork, Çar II. Nikola'ya, "*Osmanlı Ermenileri yararına düzeltimler yaptırması ve onları koruması*" için başvurmak üzere yetkilendirildi. Katogikos, hemen çalışmalara başlayarak Petersburg'ta çıkan Novoye Vremya gazetesine; "*Osmanlı Ermenileri Meşrutiyet'ten bir iyilik görmediler, durumları kötüdür, yalnız Rusya'da rahat ediyorlar.*" şeklinde demeç verdi.¹³⁴⁷ Bu gelişmelerden sonra Rusya Ermeni konusunu sahiplendi. İstanbul Elçisi Baron Girs, 12 Kasım 1912'de Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek "*Ermeni taleplerinin*" Rusya ile bütünleştiğini, artık bütün Ermenilerin parti ayrımı olmaksızın Osmanlı Devleti'ne düşmanca yaklaştığını ve Rusya'nın koruyuculuğunu talep ettiğini ifade etti. Hatta Girs, Ermeni Katogikosunun Çarlık hükümetine Ermenileri kurtarması için başvurduğunu, bu nedenle Ermeni konusunun Rusya için birinci derecede

¹³⁴⁵BOA. DH. İD; 113/32, lef 1.

¹³⁴⁶ Erzurum, Adana, Urfa, Ankara, Aydın, Bitlis, Bağdat, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Van vilayetleriyle Urfa, İzmid, Karasi ve Canik mutasarrıflıklarına gönderilen genelge için bkz. BOA. DH. İD; 113/32, lef 3.

¹³⁴⁷ Aslanova, 20. Yüzyılın Başında, s.190.

önem kazandığını belirtti.¹³⁴⁸ Eçmiyazın'de 1913 yılının hemen başında yapılan bir toplantıda ise; "*Doğu Anadolu'nun Rusya'ya katılması için Rus hükümetine başvurulması*" kararı alındı. Bu durum Rusya'nın Ermeni reformları konusunda Osmanlı Devleti'ne uyguladığı baskıyı daha da artırıp Doğu Anadolu topraklarını ilhak etmek için çalışmalarını hızlandırmasına sebep oldu.¹³⁴⁹

Osmanlı Ermenileri de devletin Trablusgarp ve Balkanlardaki durumu nedeniyle içte ve dışta itibar kaybeden İttihatçıların çok zor durumda olmalarını bir fırsata dönüştürme çabasına girerek reform taleplerini daha yüksek sesle dillendirmeye başladılar. Ermeni İslahatı konusunda çalışma başlatan Osmanlı hükümeti, bu çalışmaların her aşamasında Patrikhane'nin görüş ve önerilerini aldı. Patrikhane bu konuda Ermeni toplumunun liderlerini ve siyasi fırka temsilcilerini bilgilendirmekteydi. Siyasi ortamın uygunluğu konusunda hemfikir olan Ermeni Patrikhanesi, Patrik Arşaroni'nin girişimiyle Ermeni Millî Meclisi'ni toplayarak 21 Aralık 1912'de Kirkor Zohrab'ın, reformlar konusunun uluslararası kamuoyunda yüksek sesle dile getirilmesi yönündeki önergesini oybirliğiyle kabul etti ve şu kararı aldı: "*Ermenilere uygulanan zulüm ve katliamların önlenmesi için Osmanlı yöneticilerine baskı yapmak üzere problemin uluslararası platforma taşınması.*"¹³⁵⁰

Balkan milletlerinin bağımsızlıklarını kazanmadaki başarılarından cesaret bulan ve hemen hemen Ermeni toplumundaki her kesimi temsil eden Ermeni liderler, aralarındaki görüş ayrılıklarını bir kenara bırakarak tam bir uyum içinde bütün şartların olgunlaştığını kararlaştırdılar. Ermeni Millî Meclisi'nde alınan kararları takip etmek, Ermeni ıslahatı projesini geliştirmek ve gerekli girişimlerde bulunmak üzere "*Güvenlik Kurulu*" adı verilen bir heyet oluşturuldu. Heyetin başkanlığını eski Patrik Yeğişe Turyan, sekreterliğini Van mebusu Vahan Papazyan yapacak, diğer üyeler hukukçu İstapan Karayan, piskopos Kirkoris Balakyan, Cismanî Meclis Başkanı Voskan Mamigonyan, Levon Demircibaşyan ve Hınçak Partisi

¹³⁴⁸ Perinçek, *Ermeni Devlet Adamı*, s.52. Benzer görüşler için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.781; HA PA XXXVIII 361 Z.46/P cilt V(1910-1913), s.3872-3873'ten *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A.

¹³⁴⁹ Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s. 267.

¹³⁵⁰ Koptaş, *Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın*, s. 181-182.

yöneticilerinden Hamparsum Boyacıyan olacaktı.¹³⁵¹ Komisyonun tüm çalışmalarında 1912 sonu ile 1913 yılı başlarında inceleme gezisi amacıyla St. Petersburg'dan İstanbul'a gelen Ermeni Cemiyeti'nin iki mensubu da yer aldı ve onlar Rusya'ya geri döndüklerinde İstanbul'daki faaliyetlerini ve görüşmelerini bir rapor hâlinde Çarlık hükümetine sundu.¹³⁵²

İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab, kendileri açısından heyecan verici olan bu durumu günlüğünde şu şekilde anlatıyor: "*Bugün uluslararası siyaset durum Türkler için pek uygun değil. Bu yüzden de Türklerle konuşmak için en uygun zaman bu. Böyle bir günü bir daha zor buluruz. Yoksa Türkler şu ya da bu devlete tavizler verip eninde sonunda kendilerini kurtarırlar. O zaman Ermeniler için vaziyet çok zor olabilir.*" Van Mebusu Papazyan da Ermeni reformu konusunda taleplerin söylenmesi için zamanlamanın çok uygun olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: "*Afrika'daki ve Balkanlardaki savaşları kaybeden İttihat ve Terakki yönetimi reformlar için atacağımız adımlara karşı koyacak durumda değil. İçeride ve dışarıda siyasi gidişat çok kötü yabancı başkentlerden ne pahasına olursa olsun para bulmaya çalışıyorlar. Öte yandan içeride de gericiler sorun çıkarmak için hazırda bekliyor.*"¹³⁵³ Bu niyetlerini ortaya çıkarmak isteyen Ermeni önderler, hükümete sundukları Doğu vilayetlerindeki durumlarının düzeltilmesini talep eden tavrillerin sayısını artırdılar. Hükümet ise Ermenilere, problemin çözümleneceğini söylese de bu, bölgenin demografik yapısından dolayı çok da kolay görünmüyordu ve hükümet Kürtlerle karşı karşıya gelmek istemiyordu.¹³⁵⁴ Zira Kürtlerin bir kısmı da özerklik talebiyle ortaya çıkmışlardı ve hükümet onları bu taleplerinden vazgeçirmeye çalışıyordu.¹³⁵⁵

Hükümet, Ermeni ve Kürt vatandaşların huzurlu bir şekilde yaşamalarını arzu etse de özerklik talepleri onu politika belirlemede çıkmaza

¹³⁵¹ İzzail, *Bir Ölüm Yolculuğu*, s. 231.

¹³⁵² Bu rapor Rusya Devlet Arşivi'nde "GA RF, Fond 579, Op 1, Delo 1863" numarasıyla bulunmaktadır ve Sertçelik'in araştırmasının ana kaynaklarını teşkil etmektedir. Bundan sonra Sertçelik'in referans gösterdiği bölümler genellikle bu raporun içeriğinde yer alan belgelere dayanmaktadır.

¹³⁵³ Koptaş, *Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın*, s. 178-179.

¹³⁵⁴ Osmanlı Devleti'nde o dönemde yaşanan siyasi karışıklıklar ve iktidar kavgaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Halil Mentеше'nin Anıları*, s.156-157, 159, 161, vd.

¹³⁵⁵ Kafkasya Askerî Bölge Karargâhı, 1-15 Mayıs 1913 Tarihleri Arasında İstihbarat Servisi'nin Komşu Ülkelerle İlgili Elde Ettiği Bilgiler. No: 46, GİZLİ. Kafkasya Askerî Bölge Karargâhı Matbaası, Tiflis 1913, s.12'den Türkiye'de Ermeni Meselesi, belge 53, s.261.

soktu. Çünkü bölgeyi yakından takip eden Rus diplomatların da belirlediği¹³⁵⁶ gibi Doğu Anadolu'da Kürtler sayı olarak Ermenilere göre daha fazlaydı. Dolayısıyla bu, Ermenilerin hayallerini baltalayacak sonuçlara yol açabilirdi ve karışıklıklar içinden çıkılmaz bir şekle bürünebilirdi. Hükümet, zor günler geçirdiği bir dönemde mümkün olduğunca az problemle karşılaşmak istiyordu. Ermeniler ise savaş ortamının Anadolu'daki nüfus yapısını değiştireceği endişesi içindeydi. Özellikle Balkanlardan çok sayıda Müslümanın Anadolu'ya akın etmesi üzerine Ermeni önderleri, Doğu bölgelerinde zaten azınlıkta kalan Ermeni nüfusun oransal açıdan daha da küçülmemesi için Ermeni halka kitlesel göçlerden kaçınılması çağrısında bulundu. Köylülere gerçek bir adil düzenin kurulmasının eli kulağında olduğunu vaat eden Cismani Meclis, onlardan yerlerini terk etmemelerini istedi; kırsal bölgelere komisyonlar göndererek ihtiyaçların belirlenmesine çalıştı; zengin Ermenilere kırsal kesimdeki soydaşlarına yardım etmeleri çağrısı yapıp nüfusun yerinde kalmasını temin etmek amacıyla ekonomik yatırımları kolaylaştırmaya çalıştı; Ermenilerin yurtlarından ayrılmamalarına dair Patriklik tarafından hazırlanan vaaz kiliselerde ahaliye verildi; nüfus sayımı yapıldı; bir Ziraat Bankası kurmak için hazırlıklar başlatıldı.¹³⁵⁷

Rusya'nın destek vermesi Ermeni grupların politikalarını yeniden gözden geçirmesine sebep oldu. Hınçak, Taşnak, Ramgavar gibi Ermeni fırkaları aralarındaki anlaşmazlıkları bir tarafa bırakıp Ermeni Patrikliğiyle beraber hareket etmeye başladı. Bu yeni oluşum Eçmiyazın Katogikosluğu'nun liderliğinde ıslahat konusunu takip etmek üzere bir heyet kurdu. Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki bu heyet İstanbul'da Rus Büyükelçisi'nden aldığı talimatlar doğrultusunda hareket ettiğini gizlemeye bile gerek duymadı.¹³⁵⁸ Eçmiyazın Katogikosu V. Kevork'un Ermeni heyeti

¹³⁵⁶ Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 15 Ocak 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1366, Yaprak 313-316'd Türkiye'de Ermeni Meselesi, belge 48, s.243.

¹³⁵⁷ Kévorkian, & Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı*, s.39-40.

¹³⁵⁸ Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 122-123; *Talât Paşa'nın Anıları*, s.27-28; Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Hareket-i İhtilâliyyesi, haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1993, s. 92. Ayrıca krş. A. B. Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları*, çev. Arif Acaloğlu, Kaynak yay., İstanbul 2006, 2. Baskı, s.76; Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s. 270.

oluşturmaktaki amacı; bir taraftan Türkiye'deki Ermeniler konusunda Çar'ın yardımını temin etmek bir taraftan da Ermenilerin durumunu Avrupa'ya anlatıp Avrupa kamuoyunu Rus denetiminde bir ıslahat fikrine alıştırmaktı. Bu propaganda çalışmaları, en çok "Doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin can, mal ve namus güvenliğinin kalmadığı" ve "Ermenilerin katliamlara maruz kaldığı" konuları üzerinde şekillendirildi.¹³⁵⁹ Ancak bu durum Osmanlı Ermenilerinin Osmanlı toprakları dışındaki Ermeni önderlerinin kendi gelecekleri hakkında karar verici merci hâline gelmemesi için ayrı bir mücadele yürütmelerini gerektirecektir.¹³⁶⁰

İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden Ömer Naci Bey, bu heyetin kurulmasını "... Burada amaç ıslahat ve ardından yabancı müdahalesinin temin edilmesidir. Osmanlı'daki Ermeni hukuku mevzubahis olduğu zaman bunun yegâne müracaatı Osmanlı milletinedir." şeklinde değerlendirerek bu girişimden duydukları rahatsızlığı dile getirdi.¹³⁶¹ Öte yandan Ermenilerin oluşturduğu ıslahat komisyonunun bazı üyeleri Fransa ile temasa geçti. Prof. Ter Agopyan da İngiliz Büyükelçisine Ermeni taleplerini iletip İngiltere'nin yardımını istedi. Almanya Büyükelçisi ile görüşme görevi Kirkor Zohrab'a verildiyse de bu görüşme gerçekleşmedi. Ayrıca Ermeni heyetleri aralarında Fransa ve Avusturya-Macaristan'ın da olduğu birçok devletin Dışişleri bakanlıklarıyla görüşerek taleplerini anlatıp yardım istedi. Rusya, Ermenilerin başka devletlerle diyaloga girmesinden rahatsızlık duyduğunu zaman zaman Ermenilere hissettirse de Ermeniler bunu dikkate almayacaklar, fakat Rusya'nın arzusu doğrultusunda Bogos Nubar Paşa'nın temaslarından Rusya'yı haberdar edeceklerdir.¹³⁶²

Balkan Savaşlarındaki yenilgi ve ıslahat çalışmalarının hızlanması Ermeni komitelerini de harekete geçirdi. Komiteler, kongreler düzenleyerek yol haritası belirlediler. Bunlardan biri olan Sosyal Demokrat Hınçakyan

¹³⁵⁹ Van'daki Rusya İmparatorluğu Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev'in Kafkasya Askerî Bölge Karargâhına Gönderdiği 15 Ocak 1911 Tarihli Rapor. Rusya Askerî Tarih Devlet Arşivi, Fond 1300, Liste 1, Dosya 1366; Yaprak 335-339'dan Türkiye'de Ermeni Meselesi, belge 50, s.247.

Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, s.133.

¹³⁶⁰ Koptaş, *Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın*, s. 181-182.

¹³⁶¹ Ömer Naci Bey'in Yunus Nadi'ye verdiği mülakat için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 942-143, 16 Kanunuevvel 1913, s.2.

¹³⁶² Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s. 273-276.

Partisi, Ağustos 1913'te Köstence'de düzenlediği ve partinin çeşitli şubelerinden delegelerin katıldığı kongrede "Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarma" esasını benimsedi.¹³⁶³ Hınçak Partisi, Köstence'de yaptığı kongrede şu kararları aldı:¹³⁶⁴

1. "Umum vatandaşların nazar-ı kanunda ve hukuk-u iptidadiye-i siyasiyede müsavî olmaları.
2. Serbesti matbuatı ve kelam-ı müserriyeti vicdan, ictima-i intihab.
3. Tevkif olunan zevatın derhal huzur-u muhakemeye çıkarılması.
4. Umur-ı mezhebiyenin hükümetten tamamen tefriki, her cemaatin mensup olduğu daire-i ruhaniye tarafından idaresi.
5. İslamlar silah taşıma hakkına malik olduklarından bu hakkın Hristiyanlara da teşmili.

Hükümetin merkez teşkilatı meselesi de şu şekilde çözümlenmelidir:

1. Bir müddet-i muine için Avrupa tarafından mensup bir umumi vali.
2. Rey-i âm usulüyle bila-tefrik cins u mezhep Ermeni ve İslam vilayetlerinden müntehib azalardan mürekkep bir Meclis-i Umumi bulunacaktır. Bu meclis memleket dâhilinde mer'i tutulacak kavanin-i siyasiye, iktisadiye ve içtimaiye hakkında ekseriyete müsteniden hakk-ı müzakere ve karara malik olacaktır. Meclis büütün kuvv-i teşriaya malik bulunacaktır.
3. Vali umumi meclis azalarından birini seçecek ve o zatta diğer arkadaşlarından istedikleri kimselerle büütün memlekette kuvve-i icraiyei temsil edecek bir heyet teşkil edecektir.
4. Kavaninde, Meclis-i Umumi'de ve Heyet-i İcraiye müzakeratında istimal olunacak lisan Ermenice olacaktır.

Müslim ve Hristiyanlar arasında muvazenename husulü fülüyatta mümkün değildir. İkisinden biri diğerini sevk u idare etmeli ve bu hususta Hristiyan tercih edilmelidir. Çünkü Müslümanların taassuptan uzak bir hükümet tesisine muktedir olmadıkları anlaşılmıştır. Onlar fethetmiş

¹³⁶³ Söz konusu toplantıya katılan bazı delegelerle bu partinin bazı üyelerinin 1915'te yapılan yargılamalarda verdikleri ifadeler ve mahkemenin diğer aşamaları için bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Siyasî Faaliyetleri 1914-1918*, cilt III, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2006; Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine*, s. 71.

¹³⁶⁴ Tan gazetesinden alıntılanan yazı için bkz. *Tanin*, No: 1818, 16 Kanunusani 1914; *Tasvir-i Efkâr*, No:971, 19 Kanunusani 1914, s.2.

oldukları memleketlerin hiçbirini idareye katıyen iktidar göstermemişlerdir. Onların vukuf-ı siyasilere hâkim ile mahkûmun münasebatını idameden ileri varmıyordu. Anasır-ı asliye asarının her türlü hakaret-i zilletlerine maruz bulunuyorlardı.

Türk kitle-i milliyesine karşı hiçbir bagiz ve husumetimiz yoktur. Lakin İslamiyet en tasar bir taassup dini ile meşhun ve en şiddetli bir husumet-i ırkıye ile mütehasıs olmayacak bir salıfüz mamdaran vücuda getirmeyi gayri mülsteaddir."

Müstakil Ermenistan, olarak özetlenebilecek bu kararların gazetelerde yayımlanması üzerine bir açıklama yapma ihtiyacı duyan Hınçak Partisi'nin İstanbul merkezi Heyet-i İdaresi 17 Ocak 1914'te şu açıklamayı yapma ihtiyacı duydu.¹³⁶⁵

"Meşrutiyet'in ilânından sonra fırkamızın programı Osmanlı hükümetine takdim edilmişti. Şimdiye kadar o program mucebince hareket ettiğimiz gibi elyevimde aynı esasa riayet eylemekteyiz. Programımızda asla tebdilat vaki olmamıştır. Binaenaleyh öyle bir tebligat neşrine teşebbüs edemedikten maada memalik-i ecnebiyede bulunan heyet ve eşhas tarafından dahi o yolda vaki olan neşriyatı asla kabul etmiyoruz. Bu babda ber güne mesuliyet kabul etmeyeceğimizi de arz ı beyan ederiz."

Taşnaklar da Ağustos 1913'te yaptıkları yedinci kongrelerinde öz savunma ve ıslahat konusunda Hınçaklarla işbirliği yapma kararı almıştı.¹³⁶⁶ Ermeniler "Birleşik Cephe" oluşturmak suretiyle eski siyasî tutumlarına geri dönüp Büyük Devletlerin vaatlerine sığınıyorlar ve İttihatçılara karşı olduklarını dolayısıyla artık Meşrutiyet'i önemsemediklerini ilân ediyorlardı.¹³⁶⁷

Bir Ermeni Ulusal Bürosu'nun yeniden kurulduğu ve Kafkasya burjuvazisiyle Çarlık hükümeti arasındaki yeni anlaşmanın onaylandığı Tiflis'te Taşnakların etkinliği kalmamıştı. Taşnaklar İstanbul'da da etkin değildi. Osmanlıcılığın başarısızlığından hayal kırıklığına uğrayan ve Anadolu'dan yağın yardım talepleri karşısında ezilen Patrik ve Millî Meclis,

¹³⁶⁵ Tanin, No: 1861, 19 Kanunusani 1914, s.2.

¹³⁶⁶ Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 118.

¹³⁶⁷ Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 230.

olanca güçleriyle yeni politikayı uygulamaya koydu. Bogos Nubar Paşa'nın Katogigos tarafından delegeliğe atıldığı Paris'te de Taşnak etkinliği söz konusu değildi. Kendilerine danışılıyor ve onlarla işbirliği yapılıyordu; ama artık ulusal hareketin bu yeni merkezlerinde bir azınlıktan ibarettiler.¹³⁶⁸ Bundan sonra Rusya; Eçmiyazın Katogikosu, İstanbul Ermeni Patrikliği ve Ermeni partilerini kendi siyasî amaçları doğrultusunda yönlendirmeye ve onlardan yararlanmaya başladı.¹³⁶⁹ Rusya, Osmanlı Ermenileri üzerinde doğrudan ve sistematik bir etki kurdu. Mesela, Ermeni Patriği, Ruslara haftalık rapor göndererek onları Ermeniler hakkında bilgilendirmekteydi.¹³⁷⁰ Aslında böylece Ermeni Patrikhanesi, Ermeniler üzerinde kaybettiği etkinliğini 1913 yılında yeniden kazanıyor ve Ermeni milliyetçiliği bütün grupların birleşmesiyle yeni bir boyut kazanma imkânı buluyordu. Öte yandan Rusya'nın Ermenilerin avukatlığına soyunup Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Ermeni basınını yönlendirmesinin yanı sıra Balkanlardan Anadolu'ya göçmek zorunda kalan Müslüman muhacirlerin Rus sınırına yakın yerlere yerleştirilmemesi konusunda Osmanlı iç işlerine müdahale denebilecek oranda baskı yapması durumun ciddiyetini gösteren başka bir husustu.¹³⁷¹

Balkan Savaşı'ndan sonra Türkiye'de özellikle Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler arasında milliyetçilik arttı. İstanbul Ermeni Patrikhanesi merkezî otoriteye karşı protesto yayınladı. Ermeniler, başkentte büyük çaplı mitingler düzenledi. Bütün bunların sebebi Ermenilerle ilgili reformların yapılmasının talep edilmesiydi. Osmanlı hükümeti, Ermenilere reform yapma sözü verse de Ermeniler gerçekte bundan çok daha fazlasını isteyip yabancı devletlerin korumasını ve otonomi talep ediyorlardı. Bunun da Türkiye açısından dış politikaya olumsuz yansımaları oldu. Nitekim bu durum Doğu Anadolu Bölgesi'ni bir Rus işgaline açık hâle getirdi. Kafkaslardaki Ermeni gruplarında da böyle bir beklenti oluştu. Ermeniler için Rusya her zaman müracaat edebilecekleri bir ülkeydi ama İngiltere'nin

¹³⁶⁸ Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde*, s. 79.

¹³⁶⁹ Karinyan, *Ermeni Milliyetçi Akımları*, s.70.

¹³⁷⁰ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.782; HA PA XII 206 no. 33/A-L cilt V(1910-1913), s.3874-3880'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A.

¹³⁷¹ Konuyla ilgili olarak Rus arşivlerinden alınan belgelerin içeriği hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Serçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s. 269-270.

de desteğini almaya çalışıyorlardı.¹³⁷² Bu durum İngilizleri Ermeni ıslahatıyla daha ilgili olmaya teşvik etti. Van'daki İngiliz Konsülü, "Tüm Ermeni ırkı, Osmanlı yönetimi altında bir millet olarak kalmayı tercih etseler de, gelişmelerine ve huzurlu yaşamalarına izin verilmesi hâlinde, Rus yönetimini kötünün iyisi olarak görüp tercih eder." demektedir. Özerkliğe yaklaşan temel reformlar yapılmayıp bunların büyük güçler tarafından garantiye alınmaması hâlinde Ermeniler Osmanlı egemenliğinden çıkmak için baskı yapabilirlerdi. Ancak Rus egemenliğinin kendi millî kimliklerini emecek bir şey olduğunun da farkındalardı. Taşnaksutyun ise Rus yönetimi taraftarı olmamakla beraber onları, Osmanlı Devleti ve Avrupalıları reform yaptırmaya teşvik eden bir güç olarak görmekteydi. Taşnaksutyun'un esas amacı Osmanlı yönetimi altında bir özerkliği ve bu özerkliğin Avrupalılar tarafından garantiye alınmasıydı. Taşnaklar bu şekilde Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgal edilmesinin önüne geçileceğini de düşünmekteydi.¹³⁷³

Ermeniler ıslahatı hızlandırmak için çeşitli propaganda çalışmaları yaparak ıslahat talebi olan diğer Osmanlı unsurlarıyla işbirliği yaptı. Bunun bir örneğini Kahire'de Haziran ayı başlarında düzenledikleri mitingte görmek mümkündür. Suriye'den Şeyh Raşit'in de katıldığı toplantıda konuşmacılar Ermenilerin milli haklarının temini için çalışan bütün siyasetçilere destek ve teşekkür mesajları ilettiler.¹³⁷⁴ Bazı kiliselerde de benzer propagandalar yapılmaktaydı. Özellikle ayinlerden sonra kiliselerde yapılan konuşmalarda ahaliye, seslerini hükümete duyurmaları tavsiyesinde bulunulmaktaydı.¹³⁷⁵ Öte yandan Ermeni ahalinin Doğu Anadolu'dan başka yerlere göç etmemeleri için Ermenice gazetelerde sürekli yayın yapılmıyordu. Patrikhane olabilecek göçlere karşı önlem almak amacıyla bir komisyon kurdu. Bu komisyonda Ermeni Katolik ve Ermeni Protestanlardan da üye bulunmaktaydı.¹³⁷⁶

Osmanlı Devleti ile savaşan devletlere maddî ve manevi destek sözü

¹³⁷² British, Sir G. Lowther'den Sir Edward Grey'e 17 Nisan 1913 tarihli yazı ile gönderilen rapor. Doc. 59, Inclosure in Foc. 58, Annual Report on Turkey for the year 1912, p. 407.

¹³⁷³ Kaligian, *Armenian Organization and*, p. 165.

¹³⁷⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 794, 20 Haziran 1913, s.4.

¹³⁷⁵ Mesela Beyoğlu Kilisesi'nde 10 Ağustos'ta düzenlenen ayinden sonra aralarında Zohrab Efendi'nin de bulunduğu konuşmacıların halka tavsiyeleri için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 838, 11 Ağustos 1913, s.4.

¹³⁷⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:898-99, 30 Teşrinievvel 1913, s.3.

veren Avrupa ve Amerika'daki Ermeniler bir taraftan da propaganda çalışmaları yaparak Osmanlı Devleti üzerinde siyasi baskı oluşturmaya çalıştılar. Kaliforniya'da bulunan Fresno Ermeni Birliği de Yunan göçmenlere hitaben hazırladığı bildiriye; Balkan Savaşı'nda maddî ve manevi olarak Yunanlıların yanında olduklarını, onlar hesabına para ve gönüllü asker göndereceklerini beyan ettiler.¹³⁷⁷ Başka ülkelerde yaşayan Ermeni cemaatlerinin liderleri de Büyük Devletleri Ermenilerin durumunun düzeltilmesi için çaba göstermeye davet ederek Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanması için gereken çalışmaların yapılmasını talep etti.¹³⁷⁸ Ermenilerin ülkenin geçtiği bu zor dönemde Büyük Devletleri Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye davet eden davranışları İttihatçı liderler tarafından "Ermenilerin vatan sevgisinden uzak ve kıskırtıcı davranışlarının kanıtı" olarak değerlendirildi.¹³⁷⁹

Balkan Savaşı'ndan Sonra Ermeni Patrikhanesi'nin Islahat Çalışmaları ve Devlet Otoritesini Reddeden Tutumları

Islahat çalışmalarını yürütmek üzere daha önce Ermeni Millî Meclisi tarafından Cismani Meclise yetki verilmiş olsa da Millî Meclis'e bilgi verilmesi gerektiğinden ara ara konunun ele alındığı toplantılar yapılmaktaydı. 1913 yılının Mayıs ayı başında Meclis-i Muhtelit, Meclis-i Umumi Heyeti İdaresi ve Meclis-i Umumi fırka başkanlarının mutabakatıyla toplandı. Bu toplantıda Patrik başkanlığında bir heyetin hükümete muhtıra iletmesine karar verildi. Söz konusu muhtırayı Cismani Meclis ile ıslahat işlerini takip etmek üzere oluşturulan özel komisyon hazırladı. Bu muhtırayı Patrik Efendi bir heyetle birlikte Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya

¹³⁷⁷ BOA. HR. SYS; 2799/35.

¹³⁷⁸ Bu konuda Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı'na gelen çok sayıda talep vardır. Azerbaycan Başpiskoposu Garabed Manoukian, Başkan Nazarbek ve sekreteri Schahbaz imzalı talep için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.749; HA PA XII 462, cilt V(1910-1913), s.3710-3712'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A; İran hükümetinden gelen yazı için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.748; HA PA XII 462 N.40/B-L, cilt V(1910-1913), s.3709'dan *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A; ABD ve Kanada Ermenileri adına Başkan Ayvazian imzalı yazı için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.750; HA PA XII 462, cilt V(1910-1913), s.3692-3695'ten *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A ve Büyük Britanya Ermeni toplumu adına Piskopos Kévork Utudjian adına gönderilen yazı için bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.751; HA PA XII 462 cilt V(1910-1913), s.3714'ten *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A.

¹³⁷⁹ Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine*, s.72.

verdi.¹³⁸⁰ Öte yandan Patrikhane, Rumeli'den gelen muhacirlerin Ermenilerin de yaşadığı vilayetlere iskân edilmemesi için Sadaret makamına bir başka taktırme hazırlığı içindeydi.¹³⁸¹

Taşranın durumunu tetkik amacıyla Patrik ve Meclis-i Umumi tarafından oluşturulan iki ayrı komisyon kurulmuştu ve bunlar arasındaki ilişkiler her zaman uyumlu değildi. Bu uyumsuzluk zaman zaman ciddi sonuçlar oluşturabiliyordu. Bazı Ermeni önderler, taşranın durumunun çok kötü olduğu gerekçesiyle Patrik ile Patrikhane Meclisi'nin istifa etmesi gerektiğini gündeme getirmiş ve bu konuda Patrik Efendi'ye telgraflar çekerek baskı oluşturmak istemişlerdir. Bu fikre karşı çıkanlar ise böyle bir istifa durumunda şikâyet ve talepleri günü gününe hükümete arz edecek bir merci kalmayacağından istifa etmenin mevcut duruma bir fayda getirmeyeceğini savunuyorlardı. Meclis-i Muhtelit, bu anlaşmazlığın Meclis-i Umumi'de görüşülüp karara bağlanmasının en doğrusu olacağını belirtmiştir.¹³⁸² Bunun üzerine Ermeni Meclis-i Umumisi Galata'da toplanarak taşranın durumunu görüştü. Toplantıda Meclis-i Muhtelit Reisi İsteban Karayan Efendi, murahhasalar tarafından verilen bilgilerden Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde asayiş durumunun iyi olmadığını anlaşıldığını ve kendisinin bu konuyu Sadrazam'a ilettiğini söyledi. Karayan Efendi, çalışmalarını tamamlamak için kendisine zaman verilmesini talep ederek sözlerini tamamladı. Meclisteki tüm gruplar, hükümet nezdinde yürütülen girişimlerin devam ettirilmesi için Meclis-i Muhtelit'e biraz daha zaman vermeyi kararlaştırdı.¹³⁸³

Murahhasaların abartılı haberlerine birçok vilayetde meydana gelen olaylarda rastlamak mümkündü. Mesela Van'da işlenen bir cinayet sonrasında yaşanan olaylarla ilgili olarak Ermeni Patrik Kaymakamı Cevahirciyan Efendi başkanlığında bir heyet Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile görüştü. Talat Bey, kapalı dükkânların açıldığını, herkesin işiyle gücüyle uğraşmaya başladığını, vuku bulan cinayet hakkında tahkikatın devam ettiğini, murahhashane ve ahali tarafından şikâyet olunan jandarmalar

¹³⁸⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No: 744, 3 Mayıs 1913, s.4.

¹³⁸¹ *Tanin*, No: 1772, 30 Teşrinisani 1913, s.3.

¹³⁸² Ermeni gazetelerinde konuyla ilgili olarak çıkan haberler için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 773, 31 Mayıs 1913, s.3.

¹³⁸³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 774, 1 Haziran 1913, s.4.

hakkında lazım gelen tahkikattan sonra icabının yapılacağını söyledi. Heyet üyeleri, Rumeli jandarmasının mevcudiyetinin emsali vakalara yol açabileceğini ifade edince Talat Bey, jandarmaların kalabalığın neden toplandığını bilmeden onları dağıtmak için kalabalığın içine daldığını, ancak cenaze sebebiyle toplandıklarını görünce geri çağrıldıklarını ve asayişin tekrar sağlandığını ifade etmiştir.¹³⁸⁴

Rusya'nın Anadolu Ermenilerine gösterdiği yakınlık Doğu Anadolu'daki halkın kafasını çok karıştırdı. İngilizlerin, "Ermeniler şimdiye kadar olmadıkları kadar iyi durumdalar." tespitiyle rağmen Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne duydukları bağlılık ve güven azaldı. Avusturya-Macaristan hükümeti yetkililerinin kanaatine göre Ermeniler, Müslümanlara karşı nefret beslemekteydi ve hükümetin verdiği her kararı olumsuz karşılamaktaydı.¹³⁸⁵ Yeniköy Konferansı sırasında geçen bir olay Patrikhane'nin ve Ermeni din adamlarının devletle olan bağlarının ne kadar zayıfladığını ortaya koymaktadır. Buna göre hükümet Patrikhane'den, Muş Piskoposu Nerses Harkarunyan, Siirt Murahhasası Kigork Nalbandiyan ve Bitlis Murahhasası Kalemyan efendilerin Patrikhane'ye, bölgelerinden yalan ve abartılı haberler gönderdikleri ve bazılarının da hükümet hakkında uygunsuz sözler söylediği gerekçesiyle görevden alınmalarını talep etti. Patrikhane ise Adliye ve Mezahip Nezareti'nin konuyla ilgili tezkiresini kendi yetkili organlarında görüştüğünden sonra 10 Temmuz 1913'te İstanbul'da çıkan Ermenice gazetelerde "Ermeni Meclis-i Muhtelit" başlığıyla yayınlattı:

"Mülhakat ahvali hakkında mahallerinden verilen malumatın mübalağkarane olduğu ve bu hal defaatle tekerrür eylediği Adliye Nezareti'nden tebliğ edilen tezkirede bildirilmekle, meclis, vekayii mahiyet-i hakikiyeleri dairesinde cevap ita edebilmek üzere keyfiyeti mahalli murahhasalarına tebliğ ve malumat-ı mütemmime talebine karar vermiştir."

Görüldüğü gibi Ermeni Patrikhanesi hükümetin resmî olarak dile getirdiği bir konu hakkında tahkikat yapmaya gerek görmediği gibi konuyu

¹³⁸⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 874-75, 18 Eylül 1913, s.5.

¹³⁸⁵ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.832; HA PA(Siyasî Arşiv) XII 463 no 244 cilt V(1910-1913), s.4061-4062'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-B.

basın aracılığıyla dile getirerek hükümeti ciddiye almadığını göstermiştir.¹³⁸⁶

Murahhasahkların devlete güvenmediklerini gösteren ve hükümet görevlilerinin tepkisini çeken davranışlarına başka bölgelerde de rastlanmaktaydı: Tercan'da askerlik hizmetini yapan bir Müslüman ve Ermeni genç arasında önemsiz bir meseleden dolayı kavga yaşanır. Olay, 30 Nisan 1914'te Antranik imzasıyla çekilen bir telgrafa dayandırılarak Azadamart gazetesinde haber yapılır. Bunun üzerine ilgili askerlik biriminden izahat istenir. Komutan Binbaşı İbrahim Bey savunmasında, Halfi Köyü'nden Kidegos'un reji idaresinin askerlere vermek üzere gönderdiği tütünü dağıttığı sırada Kargış Köyü'nden Reza'ya vermediği için aralarında kavga çıktığını, yüzünden darbe alan Kidegos'un burnunun kanadığını, olaya hemen müdahale edilerek iki askerin barıştırılıp Reza'nın cezalandırıldığını, esasen Kidegos'a da ceza vermek icap ettiği hâlde gayrimüslim vatandaşların askerlik hizmetine yeni yeni alışmaya çalıştıkları göz önünde tutularak bundan imtina edilip kendisine herhangi bir ceza verilmediğini anlatır. Binbaşı, olaydan kısa bir süre sonra Tercan Murahhasa Vekili Yeğişe Efendi'nin makamına gelerek uygun olmayan bir üslupla olayın ayrıntılarını sorduğunu, ısrarla olaya karışan Ermeni askeri görmek istediğini, kendisinin de usullerde yer almamasına rağmen askeri Yeğişe Efendi ile görüştüğünü, Yeğişe Efendi'nin ancak bundan sonra olayın adı bir vaka olduğuna ikna olduğunu belirtir. Binbaşı, Yeğişe Efendi'ye gayrimüslim vatandaşların askerlik kaidelerine henüz vakıf olmadıklarını, askerlik ocağında olan hiçbir işe dışarıdan müdahale edilemeyeceğini söylediğini belirterek savunmasını tamamlar.¹³⁸⁷

Ermeni murahhasahklarında çalışan bazı görevlilerin devlet karşıtı davranışlardan çekinmedikleri görülüyor. Örneğin Diyarbakır'ın Ergani nahiyesinde Ermeni Murahhasası Mıgırdıç Efendi'nin, nahiyenin ileri gelenlerine verdiği bir yemek esnasında Edirne'nin düşmesi ve Osmanlı ordusunun yenilmesi nedeniyle sevinip Osmanlı aleyhine konuşmalar yaptığının Mardin Sancağı'nda yürütülen tahkikatla belirlenmesi üzerine Diyarbakır Valiliği, Dâhiliye Nezareti'nden söz konusu kişinin görevine son verilmesi talebinde bulundu. Ancak Dâhiliye Nezareti, 4 Eylül 1913 tarihli

¹³⁸⁶ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, cilt II, kısım III*, s.135-136.

¹³⁸⁷ Erzurum valiliği ile yapılan 30 Nisan 1914-18 Mayıs 1914 arasında yapılan yazışmalar için bkz. BOA. DH. EUM. EMN; 75/31, 1332 B 3.

cevabî yazısında Murahhasa Mıgırdıç Efendi'nin görevine son verilmesinin doğru olmayacağını, bunun yerine devlete sadakati konusunda uyarılmasının daha yerinde bir karar olacağını bildirdi.¹³⁸⁸ Öte yandan 11 Nisan 1913'te Bitlis'te çıkan karışıklıklarda önce bir Ermeni bir Müslüman'ı öldürmüş ardından Müslümanlar da birkaç Ermeni'yi yaralamıştı. Gelişmeler hem bölgede hem de İstanbul'da heyecana sebep olmuş ve Patrikhane derhal Ermeni liderleriyle bir toplantı yaparak yol haritası belirlemeye çalışmıştı.¹³⁸⁹

Ermenilerin hükümete güvenmediklerini gösteren bir başka olay da Amasya'da yaşanır. Buna göre yetkililer, yol kesip, gasp, katl gibi suçlar işleyen ve en son İmpranosyan Ticarethanesi'nin tahsildarını soyan Kuru Nişan adlı kişiyi takibe alır. Kuru Nişan'ın Amasya'da olduğunun belirlenmesinden sonra burada arama yapılır. Bu esnada bazı asker firarileri de ele geçirilir. Taşnaksutyun Cemiyeti'nden Tatyos 3 Kasım'da Dâhiliye Nezareti'ne bu hususu şikâyet eder. Azadamart gazetesi de 14 Kasım 1913'te yayımlanan nüshasında bu konuyu ele alarak gazeteye Amasya'dan 2 Kasım 1913'te çekilen telgrafi yayımlar. Bunun üzerine konuyla ilgili soruşturma açılır. Sivas Valiliği, olayı doğrulamakla beraber şikâyetlerde yer alan ithamların gerçeği yansıtmadığını, evlerde aramaların usulü dairesinde yapıldığını ve bunun sonucunda da suçlu ile birlikte bazı asker firarilerinin ele geçirildiğini, söz konusu şikâyetlerin buna engel olmak için edildiğinin düşünüldüğünü Dâhiliye Nezareti'ne bildirir.¹³⁹⁰

Doğu Anadolu'da durumun düzeltilmesiyle ilgili olarak Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunan ve bunun olumsuz sonuçlanması durumunda istifa edeceğini duyuran Patrik Arşoroni Efendi, Ağustos ayı başında Patrikhane Umumi Meclisi'ne, sıhhatinin görevini yapmaya müsait olmadığını ifade ederek istifa dilekçesini sundu.¹³⁹¹ Bu istifanın kabul edildiğine dair padişah iradesi çıktı.¹³⁹² Fırka temsilcilerinden oluşan Patrikhane Meclis-i Umumisi, yeni patriğin belirlenmesi amacıyla Ağustos

¹³⁸⁸ BOA. DH. İD; 113/45.

¹³⁸⁹ Karacakaya, *1908-1923 Türk*, s. 179.

¹³⁹⁰ Bu konuyla ilgili olarak Dâhiliye Nezareti ve Sivas Valiliği arasında 2 Kasım 1913- 18 Ocak 1914 arasında yapılan yazışmalar için bkz. BOA. DH. EUM. EMN; 60/9, 1332 R 20.

¹³⁹¹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 828, 1 Ağustos 1913, s.3; *Tanin*, No: 1680, 3 Ağustos 1913; *Tasvir-i Efkâr*, No: 829, 2 Ağustos 1913.

¹³⁹² BOA. BEO; 4203/315221, 1331 N 04.

ayı başlarında bir toplantı yaptı. Ancak toplantıya katılanlar mensubu oldukları siyasi fırkaların görüşünü almadan rey kullanamayacaklarını ifade ederek bir sonraki toplantıda kanaatlerini bildirebileceklerini ifade etmişlerdir. Diyarbakır, Sivas ve Erzurum murahhasaları aday olarak belirlenmiş ve Diyarbakır Murahhasası Zaven Efendi'ye eğilim ortaya çıkmıştır. Öte yandan Patrik Arşoroni Efendi'nin istifasının kabul edilmesiyle yeni patrik seçilinceye kadar Piskopos Gabriel Cevahirciyan, Meclis-i Muhtelit tarafından Patrik Kaymakamlığı'na getirildi. Bu görevi kendisine tebliğ etmek üzere bir heyet belirlendi ve aynı zamanda bu gelişmeler Eçmiyazın ve Sis katogikosluklarına bildirildi.¹³⁹³ Cevahirciyan Efendi de göreve gelir gelmez Sadrazam Said Halim Paşa'yı ziyaret ederek Ermenilerin beklentilerini sözlü ve yazılı olarak hükümete ilettili.¹³⁹⁴

Arşoroni Efendi'nin istifası sebebiyle yapılan Patrik seçimlerinde Taşnaksutyun Partisi Turyan Efendi'yi, diğer partiler Zaven Efendi'yi destekledi. Patrik seçimi Eylül ayının ortalarına doğru tamamlandı ve Diyarbakır Murahhasası Zaven Efendi¹³⁹⁵ 85 üyenin 64'ünün oyunu alarak İstanbul Ermeni Patriği seçildi.¹³⁹⁶ Taşnaksutyun, bütün çabalarına rağmen kendi siyasî düşüncelerine muhalif olan Zaven Efendi'nin seçilmesine engel olamadı.¹³⁹⁷ Dragıyayan Zaven Efendi, seçim sonucu Padişah tarafından onaylandıktan sonra görevine başladı.¹³⁹⁸ Yeni Patriğin Diyarbakır'dan İstanbul'a İskenderun üzerinden değil ıslahat yapılması beklenen vilayetleri ziyaret ederek Trabzon üzerinden gelmesi arzusunu yeni Patriğe ileten Patrikhane'nin yetkili kurulları, Zaven Efendi tarafından olumlu karşılandı.¹³⁹⁹ Patrik, Siirt,¹⁴⁰⁰ Bitlis¹⁴⁰¹ ve Erzurum'a uğradıktan sonra

¹³⁹³ *Tasvir-i Efkâr*, No: 837, 10 Ağustos 1913, s.4.

¹³⁹⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 843, 16 Ağustos 1913, s.3-4.

¹³⁹⁵ Zaven Efendi 1869 yılında Mısır'da doğdu. Babası Rahip Ovadis Bağdat'a tayin olduğundan orada tahsil gördü. Babasının arzusuyla Ermeşe Ruhban Okulu'na gitti. Orada tahsil gördükten sonra 1896 yılında o zaman manastırın reisi bulunan eski Patrik Ormanyan Efendi tarafından rahip olarak atandı. Zaven Efendi 1901'de Erzurum, 1908'de Van murahhaslığına tayin edildi. Sonra da Diyarbakır murahhası olarak atandı. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 871-72, 14 Eylül 1913, s.3.

¹³⁹⁶ *Tanin*, No: 1720, 14 Eylül 1913.

¹³⁹⁷ Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne*, s.63.

¹³⁹⁸ BOA. BEO; 4213/315956, 1331 L 14. Ayrıca bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 874-75, 18 Eylül 1913, s.3. Kendisine göreve atıldığı telgraf ile haber verilmiştir. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 879-80, 23 Eylül 1913, s.3.

¹³⁹⁹ *Tasvir-i Efkâr*, No: 871-72, 14 Eylül 1913, s.3.

Trabzon üzerinden İstanbul'a gitti.

Ermenilerin Hazırladığı İslahat Projesi

Ermeni Patrikhanesi'nin kurduğu komisyon, bir ıslahat projesi hazırlayarak bu projeyi başta Rusya olmak üzere ilgili devletlere bildirmeyi kararlaştırdı. Bu karar doğrultusunda komisyon üyelerinden İstanbul Mebusu Kirkor Zohrab ve Posta ve Telgraf Nazırı Oksan Mardikyan, Rus Büyükelçisi Girs ile 1912 yılının Kasım ayında bir görüşme yaptı. Zohrab ve Mardikyan, Ermeni Patriği ve bütün Ermeni halkını temsil ettiklerini belirterek Türkiye'de yaşayan Ermenilerin durumlarının her geçen gün kötüye gittiğini, kendilerinin artık Avrupa devletlerini bir kurtarıcı olarak görmediklerini, Rusya'nın koruyuculuğunda daha gerçekçi kararlar alınması gerektiğini, hatta Ermenilerin yaşadığı vilayetlerin Rusya tarafından işgal edilmesinin zaruri olduğunu, böyle bir durumun söz konusu olması hâlinde bütün Ermeni komitelerince destekleneceğini Rus Büyükelçisine bildirdiler. Bunun üzerine Büyükelçi Ermeni Patriği Arşoroni Efendi ile görüşüp onun da aynı düşünce içinde olduğunu öğrendikten sonra kendi hükümetine bilgi vererek izleyecekleri politikayı belirledi. Nazır Oksan Mardikyan 10 Ocak 1913'te de Rus diplomat André N. Mandelstam ile İstanbul'da bir görüşme yaptı. Görüşmede diplomatın "*Ermeni Patrikhanesi'nin Ermeni ıslahatına yönelik olarak hazırladığı bir projesinin olup olmadığı*" yönündeki sorusuna karşılık Mardikyan, "*Ermeniler açısından Rus hükümetinin kendilerine dair planlarının ne olduğunu bilmenin kendi projelerinden daha önemli olduğunu*" ifade etti.¹⁴⁰²

Bogos Nubar Paşa, Paris'te Ermeni ıslahatı ile ilgili çeşitli çalışmalar yaptı. Bu çalışmaları sırasında Rus Duma Meclisi üyelerinden Milikof'tan destek aldığı ve Milikof'un Ermenilere muhabbet duyan bir zat olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Paris'te yapılan toplantılarda Vilayât-ı Şarkiyye'de bir Avrupa kontrolü kabul edilmedikçe Osmanlı Devleti'ne borç verilmemesi, gümrük vergisine yapılması düşünülen %4'lük zammın uygulanmasına engel olunması¹⁴⁰³ gibi bazı ekonomik yaptırımların devreye sokulması

¹⁴⁰⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No: 888-89, 2 Teşrinievvel 1913, s.3.

¹⁴⁰¹ *Tasvir-i Efkâr*, No:898-99, 30 Teşrinievvel 1913, s.4.

¹⁴⁰² Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları*, s. 266, 269-271.

¹⁴⁰³ Bu konuyla ilgili olarak yapılan kapsamlı bir çalışmaya göre bu konuda başı Mezopotamya'daki emperyalist çıkarları nedeniyle İngiltere çekmekteydi. Çünkü İngiltere,

kararlaştırıldı. Bu da ortaya konan taleplerin Ermeniler tarafından değil Avrupalılar tarafından şekillendirildiğini göstermektedir.¹⁴⁰⁴ Tan gazetesine mülakat veren Milikof, ıslahatın Avrupa devletleri kontrolünde yapılması fikrinin benimsendiğini ifade etti.¹⁴⁰⁵

Islahatın uygulanışı konusunda Ermeni Patrikhanesi ile Avrupa'da temaslarda bulunan Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki Ermeni Heyeti arasında görüş ayrılığı yaşandı. Ermeni Patrikhanesi, Doğu vilayetlerine Avrupalı bir vali atanması ve Rusya'nın himayesine girilmesi fikrini desteklerken Bogos Nubar Paşa, Avrupa kontrolü altında bir Osmanlı valisi gönderilmesi görüşünü benimsemektedir. Bunun üzerine Patrikhane konuyu İstanbul Rus Sefareti'ne iletmiş, oradan Bogos Paşa'nın fikrini destekler bir cevap alınca anlaşmazlık giderilmiştir.¹⁴⁰⁶ Öte yandan İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Doğu bölgelerini bir Ermeni vilayeti hâline getirerek yönetimini Avrupa devletlerinin onaylayacağı Hıristiyan bir valiye bırakan bir ıslahat tasarısı hazırladı.¹⁴⁰⁷ Ermeniler, hazırladıkları ıslahat programında öncelikli olarak; Erzurum, Van, Mamuretülaziz, Bitlis, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerine Avrupa'nın onayını almış Avrupalı valiler atanmasını, bu vilayetlerde jandarmanın yarısının Ermeni olmasını, vilayet yönetimlerinde de Ermenilerle Müslümanların eşit oranda temsil edilmesini¹⁴⁰⁸ ve altı vilayetin gelirlerinden belirli bir bölümünün yerel ihtiyaçlara harcanmasını

Almanya tarafından yapılan Berlin-Bağdat demiryolu projesinin Mezopotamya'daki sömürgeci ticari çıkarlarını olumsuz etkileyeceğine inanmaktaydı. Bu projenin inşasında kullanılmak üzere ek gelir yaratacağı veya başka gelirleri bu yolda serbest bırakacağı gerekçesiyle Osmanlı hükümetinin gümrük gelirlerinin yüzde dört oranında artırılması yönündeki talebinin, nihai karar mercii olan Düyun-ı Umumiye Komisyonu'nda reddedilmesi talimatını vermiş, söz konusu vergi artırımına rızasını ancak Bağdat Demiryolu'na İngiltere'nin kendi istediği şekilde ortak edilmesi yahut apayrı bir proje olarak Dicle Vadisi Demiryolu imtiyazının İngiltere'ye tanınması hâlinde verilebileceğini bildirmiştir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cengizler, *Adil Hafızanın Işığında*, s. 90.

¹⁴⁰⁴ "Muzır Dostlar" adlı başyazı için bkz. *Tanin*, No: 1774, 2 Kanunuevvel 1913, s.1. Milikof'un Tan gazetesine konferansla ilgili beyanatu için bkz. *Tanin*, No: 1785, 13 Kanunuevvel 1913, s.2.

¹⁴⁰⁵ *Tanin*, No: 1785, 13 Kanunuevvel 1913, s.2.

¹⁴⁰⁶ BOA. HR. SYS; 1866-6/9'dan naklen Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.79-80.

¹⁴⁰⁷ Nikolay Hovhannisyan, *Ermeni Soykırımı Ermenikırım*, çev. Atilla Tuygan, Pencere yay., İstanbul 2005, s.68-69. Ayrıca bkz. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt II, kısım III, s.140.

¹⁴⁰⁸ Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Arkadaşlığı ve Ermeniler*, İletişim, İstanbul 2011, s.303.

talep ettiler.¹⁴⁰⁹

Tan gazetesinin haberine göre Paris'te 30 Teşrinisani 1913'te; Almanya, Avusturya, Macaristan, Fransa, İngiltere, İrlanda, İtalya, Rusya ve İsviçre delegelerinin katılımıyla Vilayat-ı Şarkiyye konulu bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda, Türkiye'nin maliye konusunda kendilerinden yardım talep etmesi dolayısıyla böyle bir fırsatın bir daha ele geçmeyeceği, bunun tehlikesiz ve uygun bir durum ortaya koyduğu, bu sebeple ıslahatın uygulanması için derhal harekete geçilmesi gerektiği konuşuldu. Bazı ekonomik yaptırımların Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde yer alan hususların uygulamaya geçirilmesinde etkili olacağına dair fikirler ortaya atıldı.¹⁴¹⁰ Zaten Ermeniler de sadece Rusya'nın değil bütün Avrupa devletlerinin garantörlüğünü temin etmeye dayanan yeni bir politikaya yöneldiler. Londra'da faaliyet gösteren İngiliz-Ermeni Komitesi,¹⁴¹¹ 25 Nisan 1913'te Avam Kamarası'nın bir salonunda toplantı düzenleyerek çeşitli kararlar aldı.¹⁴¹²

"Bu konferans üyeleri mensup oldukları ülkelerde düzenli teşkilatı olan komitelerin devamlılığı için çalışmayı, Ermeni sorunu hakkında kamuoyunu aydınlatıp yol gösterme görevini aralıksız sürdürmeyi, gerek halkın çıkarlarına ilişkin ıslahatın yapılması ve Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması için gereken yetkiyi bağlı buldukları hükümetler üzerinde kullanmaktan çekinmemeyi ve komite üyelerini birbirleriyle devamlı ilişkide bulundurmaya taahhüt ederler." Bunun ardından aşağıdaki kararlar oybirliğiyle alındı:

"İngiliz, Fransız, Alman ve İsviçre komitelerinin de katılımıyla düzenlenen konferansta aşağıdaki kararlar alınmıştır:

1. Ermenilerin maruz kaldıkları kötü muameleler Avrupa'nın dikkatini ve merhametini çekecek düzeydedir. Berlin Antlaşması'nın hükümlerine ve 1895 yılında Osmanlı Devleti

¹⁴⁰⁹ Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin*, 2. Cilt, s. 278.

¹⁴¹⁰ *Tanin*, No: 1777, 5 Kanunuevvel 1913, s.3.

¹⁴¹¹ Bogos Nubar Paşa, Lord Bryce gibi isimler bu komitede faaliyet göstermekteydi. Bkz. Kévorkian, & Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı*, s.42.

¹⁴¹² Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.787; HA PA XII 462 no. 46/1, cilt V(1910-1913), s.3897-3898'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A. Kararlar için bkz. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.80.

tarafından kabul ve ilan edilen ıslahat layihasına rağmen Ermenilerin durumları düzelmemiş olduğundan Ermeni sorununun bütün Büyük Devletler tarafından incelenmesi gerektiği ortadadır.

2. Balkan Savaşı'nın ardından çözümlenecek genel konular arasında Ermeni sorununun da kesin olarak halli için Büyük Devletlere başvurulmalıdır.
3. Bu konferans Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde bulunan komiteleri adına aşağıdaki programı teklif eder:
 - a) Büyük Devletlerin de uygun göreceği bir Avrupalı fevkalade komiserin padişah tarafından atanması.
 - b) Büyük Devletlerin bakanlarının da dâhil olmaları koşuluyla sürekli bir teftiş ve kontrol komisyonunun kurulması.
 - c) Üyelerinin yarısı Ermeni yarısı Müslüman olmak üzere bir vilayet genel meclisi oluşturulması.
 - d) Mahalli polis ve jandarma teşkilatı kurulması.
 - e) Mali ıslahat ve mahalli mahkemelerin oluşturulması.
 - f) Mağdur ve zarar gören çiftçilere tazminat verilmesi için idari tedbirler alınması.
 - g) Doğu Anadolu halkı ile göçebe aşiretlerin kontrolü için önlemler alınması.
1. Bu teklif Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü gözetmekten ve çok gerekli olan ıslahat talebinden başka bir şey içermez.
2. Bu layihanın Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde can ve mal emniyeti sağlayacağı, ancak bundan bütün Osmanlı tebaası yararlanacağı için layiha gerek Büyük Devletler gerekse Osmanlı hükümetince kabule layıktır. Özellikle güzel bir yönetim ile huzur ve asayiş sonucu çoğalacak olan gelirler sayesinde Osmanlı hükümetinin mali ve ticari gücü kat kat artacaktır.
3. Rumeli'den dalga dalga gelmekte olan göçmenlerin çokluğu ve Balkan Savaşı'na katılan Osmanlı askerlerinin dönüşünden dolayı Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin uğrayacağı tehlike derhal Büyük Devletlerin dikkatlerine sunulmalıdır.
4. Bu kararların suretleri Paris'te toplanacak uluslararası maliye komisyonuna ve Büyük devletlerin Dışişleri bakanlarına gönderilecektir. Bu toplantıda İngiliz delegeleri dışında şu kişiler

hazır bulunmuşlardır:"

<i>Franız Komitesi Delegesi</i>	<i>Mösyö Robert de Caise</i>
<i>Alman Komitesi Delegesi</i>	<i>Mösyö Lepsius</i>
<i>İsviçre Komitesi Delegeleri</i>	<i>Mösyö Léopold Favre, Mösyö René Caparède, Rahip Adolf Hofman Pasteur</i>
<i>Ermeni Komiteleri Murahhasları</i>	<i>Bogos Nubar Paşa, H.N. Musdiçyan</i>

Bogos Nubar Paşa, hazırlanan bu projeyi sunmak üzere Londra'ya gitti ve orada Balkan Komitesi Başkanı Bukston ile görüştü. Bukston, Balkanların Türk hâkimiyetinden çıkmasını temin ettikten sonra şimdi de Ermenilerin taleplerini yerine getirmeyi kendine görev addederek İngiltere ve Avrupa kamuoyunda çeşitli çalışmalar yaptı. Fransız gazetelerinden bazıları konferans üyelerinden bir kısmıyla görüşerek konuyla ilgili yaşananları ortaya koymaya çalıştı. Bukston, Ermenilerin güvenliklerini temin edemeyen bir idare altında yaşamaktansa Rus hâkimiyetine girebileceklerini ifade etmiş, böyle bir hareketin Fransa tarafından nasıl karşılanacağı sorulunca da "Ermeniler haksız bir davranış sergilemiş olmazlar." şeklinde cevap vermiştir. Fransız muhabirin Alman Dr. Lepsius'a konuyla ilgili yönelttiği sorularda; Almanya'nın Rusya'nın böyle bir müdahalesine karşı çıkacağı, Türkiye'nin bütünüünün ıslahata ihtiyacı olduğu konusunda bütün devletlerin hemfikir olduğu, ama öncelikle Doğu Anadolu'da bir ıslahat yapılması gerektiğini düşündüğü, Türkiye'nin buna razı olması için tedbirler alınmasına inandığı şeklinde cevap almıştır.¹⁴¹³ Jamanak gazetesinin haberine göre bunun sonucunda devletler İstanbul sefirlerine Ermeni ıslahatı konusunda çalışmalar yapmalarını emretti. Azadamart gazetesi de bu haberi teyit etmekle beraber sadece İngiltere hükümetinin böyle bir emir vermediğini yazdı.¹⁴¹⁴

¹⁴¹³ Tanin, No: 1778, 6 Kanunuevvel 1913, s.2.

¹⁴¹⁴ Bu gelişmeleri kaleme alan Yunus Nadi'nin, hükümetin ıslahat konusunda yaptığı çalışmaları hiçe sayarak Büyük Devletleri konuya müdahil eden ve Osmanlı Devleti aleyhine

Times gazetesi, İstanbul muhabirinin çektiği telgrafta dayandırarak 12 Mayıs 1913 tarihinde, Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki Ermeni Heyeti ile ilgili bir haber yayımlandı. Bogos Nubar Paşa, bu haber üzerine Fransızca bir mektup yazarak yayımlanması için adı geçen gazeteye gönderdi. Gazetede de yayımlanan mektup şu hususları içermekteydi:¹⁴¹⁵ “Telgrafta Eçmiyazın Katogikosu tarafından tayin olunan ve Nubar Paşa'nın başkanlığında bulunan Ermeni Heyeti'nin Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu haricinde bulunan Ermenileri temsil ettiği ve binaenaleyh Osmanlı Ermenilerini temsil etmediği beyan olunuyor ki bu yanlıştır. Heyet, tüm Ermenilerin en büyük dini lideri olan Eçmiyazın Katogikosu tarafından bütün Ermenileri temsilen kurulmuştur. Bu heyet Osmanlı tabiiyetindeki zevattan oluşmakta ve yegâne vazifesi Asya Osmanlısının Ermeniler ile meskûn vilayât-ında ıslahatın icrasını talep etmekten ibarettir. Bunda ise bütün Ermeni fırkaları görüş birliği içindedir.

Salîfüzzikr telgrafta ıslahatın altı devlet tarafından değil o devletlerden biri tarafından tekeffül edilmesi hakkında heyet tarafından Dersaadet Patrikhanesi'ne telkinat olduğu söyleniyor. Hâlbuki heyet, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasını amaçlamaktadır. Buna göre Osmanlı Devleti ıslahat yapmayı vaat ederken diğer devletler de ıslahatın kendi gözetimlerinde yapılmasını vaat etmişlerdir. Telgraftaki yanlışığın sebebi Berlin Antlaşmasına göre devletlerden birinin mümessil sıfatıyla tetkik edilmesinden kaynaklanıyor olabilir. Ancak bunun nasıl ve ne şekilde olacağı devletlerin belirleyeceği ve bizim heyetimizin de dâhil olacağı heyetler tarafından belirleneceği kabul edilmiştir. Bunun açıklığa kavuşturulması savunduğumuz davaya zarar gelmemesi açısından önemlidir.

Şu hususu da belirtmek gerekir ki Ermeniler ne ayrılık, ne bağımsızlık ve ne de muhtariyet talep ediyor. Çünkü bunlar Ermenilerle meskûn vilayât-ın usul-ü şeriat etnografya ve coğrafyası açısından hayalden ibarettir.

Heyetimiz ancak Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile vaat olunan ve Düvel-i Muazzama süferasının 11 Mayıs 1895 tarihli muhtırasından teklif

çalışmalarıyla tanınan Şerif Paşa ile görüşmesinden dolayı Bogos Nubar Paşa'ya büyük tepki gösterdiği yazısı için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 794, 20 Haziran 1913, s.4.

¹⁴¹⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No: 771, 29 Mayıs 1913, s.2.

edilen ıslahatı talep ediyor. Binaenaleyh idarece ıslahat-ı ciddiye ve beynelmilel bir murakabe ile Osmanlı kalmak istiyoruz. Ayrıca ıslahat yalnız Hıristiyan halk için değil Müslüman halk içinde gereklidir. Çünkü ıslahatın maksadı Osmanlı vilayetlerinde adil idare tesisıyla Müslim ve gayrimüslim tüm ahaliyi eşkıyanın ifa ettiği cinayet ve kabahatlere karşı himaye etmektir. Böylece tüm halk eşitlik, adalet içinde yükselebilecektir.

Islahatın Müslüman ahalinin aleyhinde olduğunu söylemek ıslahatı anlamamak demektir. Bilakis ıslahattan Müslümanlar da yararlanacaktır. Osmanlı hükümetinin ıslahatı reddetmesi için hiçbir sebep yoktur. Zira toprak bütünlüğünü koruması ve ilerleme kaydetmesi buna bağlıdır. Ermeniler bugün diğer devletlerin de takip ettikleri siyasetin esasını teşkil eden ve Osmanlı Asyasının bütünlüğünü savunan Osmanlı saltanatının hükümlerine haklarına karşı olmayan meşru ıslahat talebimizi ciddiye alacaktır.”

Ermeni siyasî partileri de pozisyonlarını, Techrakian Bey başkanlığında İstanbul'da yaptıkları toplantıda belirledi. Siyasî partiler, Ermenilerin içinde bulunduğu durumun protesto edilip Büyük Devletlerin yapılması düşünülen ıslahatlarda garantör olması kararlarını aldı ve bu kararları 6 Temmuz 1913'te Büyük Devletlerin temsilcileriyle Ermeni Ruhani önderlerine gönderdi.¹⁴¹⁶

Islahat Çalışmaları Sırasında İttihat ve Terakki Partisi ile Taşnaksutyun Partisi Arasındaki Görüşmeler

1913 yılı Ermeni komiteleri ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkiler açısından da önemlidir. Çünkü Taşnaksutyun ve Sosyal Demokrat Hınçakyan Partileri bu yıl içerisinde yaptıkları kongrelerde İttihat ve Terakki'ye karşı nasıl bir politika izleyeceklerini belirlediler. 1912 yılında Rus ve Avrupa basınında, propaganda amacıyla, Anadolu'da Ermenilere karşı Türk ve Kürt zulmü olduğuna dair birçok makale yazıldı. Doğu şehirlerinde Ermenilere karşı şiddetin arttığı, Ermeni taleplerinin dikkate alınmadığı ve Ermenilere otonomi verilmediği gerekçesiyle Taşnaksutyun'un yedinci kongre kayıtlarına göre İttihatçılardan kopuş 5

¹⁴¹⁶ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.828; HA (Hanedan Arşivi) BA (Elçilik Arşivi) cilt V(1910-1913), s.4061-4062'den *Avusturya-Macaristan*, cilt V-B.

Mayıs 1912'de gerçekleşmiş ve bu, Osmanlı vatandaşlarına Haziran 1912'de duyurulmuştur.¹⁴¹⁷ Buna göre Taşnaklar İttihatçılarla işbirliğinden kesin olarak vazgeçerken Hınçaklar terör eylemleri yapmaya karar vermiş hatta önde gelen İttihatçıların öldürülmesini planlamıştı.¹⁴¹⁸ Alınan bu kararlardan haberdar olan Rusya, bundan sonra Osmanlı topraklarında istikrarın bozulması için daha çok çalıştı. Hâlbuki Balkan Savaşları sonrasında İstanbul'un güvenliği açısından büyük önem taşıyan Avrupa kıtasındaki topraklarının büyük kısmının kaybedilip binlerce mültecinin salgın hastalıklarla beraber başkente akın etmesine rağmen devletin Asya'daki topraklarında küçük karışıklıklar istisna tutulursa istikrar korunmuştu. Bu küçük karışıklıklar oldukça sınırlı bir bölgeyi etkilemişti. Bu sayede devlet büyük Balkan felaketi sırasında yıkılmadı. Felaketin büyüklüğüne rağmen Asya topraklarındaki etkisi beklenenden daha az hissedildi.

Ermeni komitelerinin aldığı son kararların ardından İstanbul'da da kargaşa ortamı yaratma çabaları ortaya çıktı. Hatta bunun için Sadrazam Mahmut Şevket Paşa ve İttihat ve Terakki Partisi'nin liderleri Enver, Talat ve Cemal'e bir suikast planlanmış ve bu Mahmut Şevket Paşa'yı öldüren Kavaklı Mustafa'nın suçunu itiraf etmesiyle açığa çıkarılmıştı. Buna göre; liderler öldürülecek ve Ermenilerin ayaklandığı şayiye çıkarılarak Müslüman ahalinin Ermenileri öldürmesi için zemin hazırlanacaktı. Rusya'nın yaptığı bu plana göre Osmanlı Devleti'nin sonu gelmiş olacaktı.¹⁴¹⁹

Ermenilerin ıslahat konusundaki çok yönlü girişimleri ve kendi aralarında ittifak yapmaları İttihatçı önderleri telaşlandırdı. İttihatçılar, Ermenice gazetelere beyanat vererek Ermenileri, hükümetin ıslahat meselesini çok ciddiye aldığına, toprak meselesinin çözülmesi için adımlar atılacağına ve yabancı müdahalesinin gereksiz olduğuna ikna etmeye çalıştı.

¹⁴¹⁷ Dasnabedian, *History of the Armenian*, p.100-101.

¹⁴¹⁸ Avagyan-Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 117-121.

¹⁴¹⁹ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.886; HA PA XL 270 no. 7, cilt V (1910-1913), s.4239'dan *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-B. O sırada İstanbul Muhafızı olan Cemal Bey, suikast ihbarını önceden aldığı için şehirdeki güvenlik tedbirlerini artırarak Sadrazam da dâhil olmak üzere bazı kişileri ihbardan haberdar edip tedbirli olmaları konusunda uyardı. Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 4, Sabah Kitapları, İstanbul 1997, s.110-113. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, TTK Yay., Ankara 2008, s.113. Ayrıca suikast olayında İttihatçıların rolü olduğu iması için bkz. Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni*, s.177, muhalefetin rolü olduğu iması için bkz. Türkgeldi, *Görüp İhtitliklerim*, s.100.

Ayrıca 1913 yazı ve sonbaharında İttihatçılarla Ermeniler arasında uzlaşma sağlamayı amaçlayan birçok görüşme yapıldı. Bu görüşmeler toplantılara katılanların bazılarının da anılarında yer almakla beraber elde edilen bilgileri bu kaynaklardan karşılıklı olarak teyit etme imkânı yoktur. Anıların bir kısmında bu görüşmelerden hiç bahsedilmezken bir kısmında da farklı bilgiler bulunmaktadır. Dolayısıyla bu görüşmelerle ilgili olarak ortaya konan bilgilerin kesinliği konusuna ihtiyatlı yaklaşmak gerekir.

Talat Paşa anılarında, eski Nafia Nazırı Halaçyan Efendi'nin evinde Ermeni ileri gelenleriyle buluşup görüştüklerinden ve bu görüşmelerin Sadrazam Mahmut Şevket Paşanın muvafakatiyle yapıldığından bahseder. Talat Paşa, görüşmelerde Ermeni liderlerine; hükümetin ıslahat yapmak için kati şekilde karar verdiğini, Rusya'nın teşvikiyle yapılacak bir ıslahatın sonuç vermeyeceğini, bu işi vatanın yüksek menfaatleri için kendi aralarında çözümlenmenin en doğrusu olacağını söylediklerini ifade eder.¹⁴²⁰

Hazırlanan paketle ilgili olarak Osmanlı hükümeti adına Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve arkadaşları birçok kez Ermenilerin önde gelen isimleri olan Halaçyan ve Zohrab Efendilerin evlerinde Maľumyan Aknumi, Şahirikyan, Vartges, Van Mebusu Vahan ve Erzurum Mebusu Pastırmacıyan ile toplantılar yaparak "*Bu tedbir Rusya'nın bir kapanıdır; siz de düşmeyin, biz de düşmeyelim. Rusya hiçbir zaman Karadeniz yolu üzerinde uluslararası yardıma dayanan bir Ermenistan kurulmasını arzu etmez. Geliniz, vazgeçiniz şu ıslahatı birlikte yapalım*" dedilerse de onları ikna edemediler.¹⁴²¹ Bu sıralarda İttihatçılarla Taşnakların Büyükkada'da bir araya geldiği görüşmede İttihatçı liderlerden Cemal Paşa da vardır. Taşnaksutyun'u ise Karekin Pastırmacıyan, Bedros Agnuni, Vartges Serengülyan, Hraç Tiryakyan ve Vahan Papazyan temsil eder. Papazyan, Cemal Paşa'nın kendilerine: "*Gerçekten şimdiye kadar taleplerinizi yerine*

¹⁴²⁰ *Talat Paşa'nın Anıları*, s. 29, 57-59.

¹⁴²¹ Halil Bey Ermenilerin tekliflerine olumsuz cevap vermelerini "*Bu hulyaperverleri ikna etmek kabil olmadı.*" sözleriyle anlatır. Bkz. *Halil Mentese'nin Anıları*, s.175. Bu toplantılarda İttihatçılarla Ermeni ileri gelenlerinin sazlı sözlü eğlenceler tertipledikleri algısı için bkz. Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kitâh*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 1998, s. 177. Ayrıca İttihatçıların önde gelen isimleriyle bazı Ermeni önderler arasındaki ilişkilerin I. Dünya Savaşı'nın sona erip bazı isimlerin yurt dışına kaçmasından sonra sınırlı da olsa devam ettiği yönündeki ima için bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yay., İstanbul 2002, s. 146.

getiremedik, çünkü üzerimizdeki dış baskılar çok fazla ve mali durumumuz felaket. Ermeniler içinde bulunduğumuz vaziyeti anlamalı ve boğazımıza sarılmamalı.” dediğini aktarır. Cemal Paşa Taşnaklara ayrıca, “Ruslar sobadan kestaneleri almak için sizi maşa olarak kullanıyor bunu anlamalısınız.” der. Vahan Papazyan, Cemal’in eğer Ermeniler kendilerini dinlemezse İttihat ve Terakki’nin kendisini daha sert tedbirler almakta özgür hissedeceğini söylediğini ekler ve şöyle der: “Bu sözlerin altında ne tür tehditler yattığını tabii ki anlıyorduk. Ama Türkiye’yi bunu yapmaktan aciz sanıyorduk.”¹⁴²²

Cemal Paşa, Aralık 1913’te Vartges’e “Ermenilerin Avrupa’nın kontrolü konusunda ısrar etmeleri durumunda kendilerinin bunu kabul etmeye mecbur kalacaklarını, fakat bu durumda söz konusu altı vilayetteki Müslümanların ayaklanmak isteyeceklerini, Rusya’nın çıkan karışıklıktan istifade edip bölgeyi işgal edebileceğini” hatırlatarak gerekli uyarılarda bulundu. Ancak bu uyarıyı bir tehdit olarak algılayan Armen Garo, “Eğer taşrada en ufak bir olay patlak verirse hemen İstanbul’da terörist eylemlere tekrar başlarız ve hiçbir şeyin güvencesini veremeyiz.” şeklinde cevaplayarak işbirliği önerisini kesin olarak reddetti.¹⁴²³

Bir başka toplantı da İttihatçı Nafia Nazırı Bedros Halaçyan’ın evinde gerçekleşir. Bu toplantıya Talat Paşa, Halil Bey, Mithat Şükrü, Agnuni, Serengülyan, Pastırmacıyan ve Papazyan katılır. Bu toplantıda dile getirilen temel fikirler; Ermeniler reformların yapılacağına inanmalı ve hükümete güven duymalı ve yabancıların oyuncağı olmaktan kaçınmalıydılar. Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerle Müslümanlar aynı vatanın evladıdır, etle tırnak gibidir, birbirinden ayrılamazlar. Ancak Ermenilerin İttihatçılara güvenmeyip yabancı müdahalesinden vazgeçmemesi neticesinde bu girişimlerin de sonuçsuz kaldığı anlaşılıyor.¹⁴²⁴

Zohrab’ın anılarında bahsettiğine göre Aralık 1913’te Halil Bey, bir gün Zohrab’ın Ayaspaşa’daki evine gelir. Bu sırada Ruslarla Almanların bir

¹⁴²² Koptaş, Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın, s. 185.

¹⁴²³ Armen Garo’nun Anıları, s.202-203; Avagyan-Minassian, Ermeniler ve İttihat Terakki, s. 199.

¹⁴²⁴ “Ermeni milletinin verilen sözlere artık güveni kalmadığı ve bu bakımdan tekliflerimizin reddedildiği cevabıyla karşılaştık.” Bkz. Talat Paşa’nın Anıları, s.29. Ayrıca bkz. Koptaş, Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın, s. 186.

süredir reform programı hakkında anlaşmaya vardığı ve artık nihai çözüme doğru gidildiği İstanbul’da bilinmektedir. Her iki taraf da inisiyatifi bu devletlere bırakmış eli kolu bağlı bir şekilde kendi gelecekleri hakkında verilecek kararı beklemektedir. Bu atmosferde Halil Bey, Zohrab’a son bir teklifte bulunur. Buna göre İttihatçılar, Ermenilerin bütün şartlarını yabancı müdahalesinden vazgeçmeleri şartıyla kabul edecektir. Zohrab, Halil Bey’e şunları söylediğini aktarmaktadır: “İdare işi tek taraflı değildir. Hükümetin başarılı olması için insanların onun idaresi altında güvencede oldukları duygusuna sahip olmaları gerekir. Bu güven bugün Babîali tarafından yıkılmış durumdadır ve yeniden inşa edilmezse reform yolunda her çaba boşa gidecektir. Hükümet Ermenileri kendi tarafına kazanmak için çaba göstermelidir. Böylece Ermeni vilayetlerinde yabancıların nüfuz kazanmasının önüne geçilmiş olur.”

Zohrab ayrıca Halil Bey’e reform meselesinde yabancı müdahalesinin niteliğinin “kontrol” değil “garanti” ilkesine dayandığını anlatır. Bu yüzden İttihatçıların kaygı duymasına gerek olmadığını ekler. Zohrab, görüşmenin sonunda Halil Bey’in kabul ettiklerini şu şekilde sıralar:

1-Yabancı devletlerin de dâhil olduğu bir uzlaşma.

2-Avrupalı bir genel müfettiş.

3-Encümenlerde ve memuriyetlerde eşit dağılım, maarif vergisi paylaşımı, toprak meselesinin çözülmesi.

Zohrab’a göre Halil Bey’in şartları da şunlardı:

“O bu noktaları kabul etti, ancak bizim de formalitelerden vazgeçmemiz gerektiğini savundu. İttihat ve Terakki bu anlaşmadan aşağılanmış şekilde çıkmamalıydı. Bu yüzden “uluslararası kontrol” şeklinde anlaşılabilir bir anlaşma söz konusu olmamalıydı. Bu anlaşma özellikle Ermeniler ve İttihat ve Terakki arasında yapılmalıydı. Böylece dört yıl önce Ermenilerle İttihatçılar arasındaki sıcak ilişkilerin yeniden kurulması mümkün olabilirdi. İttihat ve Terakki Rusya’nın müdahalesindense çok uluslu bir anlaşmayı tercih ediyordu. Ancak bu anlaşma şeklen kabul edilebilir olmalıydı.”

Zohrab ve Halil Bey genel müfettişin atanmasında Babîali’nin yabancı devletlerin onayını yazılı değil, sözlü olarak alması hususunda da anlaşılır.

Böylece İttihat ve Terakki'nin itibarı yurt içinde zayıflamamış ve muhaliflerin eline koz verilmemiş olacaktı. Devletlerarası bir anlaşmaya varıldıktan sonra İttihat ve Terakki, genel müfettişi bu devletlerin sözlü onayını aldıktan sonra atayacak ve bir mektupla ilgili devletleri bilgilendirecekti. Halil Bey'e göre bu, İttihatçıların gelebileceği son noktaydı. Ertesi gün Zohrab'ın evinde Patrik Zaven, Meclis-i Muhtelit Başkanı İsdepan Karayan, Hınçak Partisi'nden Kozan Mebusu Hamparsum Boyacıyan, Taşnaksutyun'dan Karekin Pastırmacıyan ve Vahan Papazyan'ın katılımıyla bir toplantı yapılır. Toplantıya katılanların tamamı Zohrab'tan Halil Bey'e teklifinin kabul edilmediğini bildirmesini isterler.¹⁴²⁵ Müzakereler sırasında Karekin Pastırmacıyan'ın şu sözleri uzlaşma umudu olmadığını ortaya koydu.¹⁴²⁶

“...Ciddi problemleri hafife alamazsınız. Davamıza gelince, hiç de samimi değilsiniz. Vaatlerle bizi uyutacağınızı santıyorsunuz; ayrıca Ermenilerin Ermenistan'ı boşaltması için öyle politik-ekonomik şartlar yaratıyorsunuz ki, böylece Ermeni sorunundan bir an önce ve kökten kurtulacaksınız. Bu da cehaletinizin ikinci kanıtı. Hesaplarınızda yanıtlıyorsunuz. Planlarınızı öyle kolay gerçekleştirmenize izin vermeyeceğiz. Ulusal bilincimiz o kadar gelişkin ki, Ermenistan'ı Ermenisiz bırakmanıza izin vermektense, Osmanlı İmparatorluğu denen bu büyük yapıyı yıkmayı tercih ederiz. Biz de bu harabenin altında kalırız, büyük kayıp veririz, biliyorum. Fakat son tahlilde siz koca bir imparatorluk kaybedersiniz, bizse kanlı molozların altından kazar çıkarız, üstelik sizden de kurtulmuş oluruz.”

Halil Bey, Zohrab ve Halaçyan'ın evinde Ermenilerle görüşmeler yaptıklarını söylemekle beraber bu ayrıntılardan bahsetmez. Yaptıkları görüşmelerden netice alınmamasını onların hayalperest olmalarına bağlar ve şu örneği verir:¹⁴²⁷

“Bir gün Malumyan Aknumi –bu Rus Ermenilerinden gayet zeki ve geniş malumatlı bir insandı, fakat ırkının şiarı olan hulyaperverlikten kendini kurtaramamıştı- bana şu cevabı vermişti: ‘Halil, ben bir kere

¹⁴²⁵ Koptaş, Zohrab, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın, s.186-188. Benzer görüş için krş. Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 241-242.

¹⁴²⁶ *Armen Garo'nun Anıları*, s.209.

¹⁴²⁷ *Halil Menteye'nin Anıları*, s.175.

beynelmîlel bir kontrol altında bir Ermenistan kurayım, Rus Çarı'ndan da pervam kalmaz.”

BÜYÜK DEVLETLERİN ISLAHAT KONUSUNDAKİ TUTUMU ve ISLAHAT PROJELERİ

Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov, Ermenilerle meskûn vilayetlerde reform yapılması için büyük çaba göstermekteydi. Sazonov, bu konuyu Talat Bey'in Livadya ziyareti¹⁴²⁸ esnasında da gündeme getirmiş ancak İttihatçıları bu konuda pek istekli görmediğini şu şekilde ifade etmişti:¹⁴²⁹

“Talat Bey ile Ermeni reformları konusunda yaptığım görüşmeden şu sonuca varmışım: Yakındoğu'da siyasî nüfuz elde etme konusunda Rusya ve Almanya mücadele hâlindeydi. Bu nedenle Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermenilerin iyi yaşam koşullarına kavuşmaları için çalışacaktım. Çünkü Ermeniler de Yahudiler gibi topraksız bir millettir ve 1914'e gelindiğinde birçok Ermeni hayatını kaybetmişti. Fakat bu olaylardan önce ne Rus Ermenistan'ında ne de Osmanlı Ermenistan'ında Ermeniler nüfus çoğunluğunu oluşturmuyordu. Osmanlı yönetiminin ve Kürt toprak ağalarının baskısına dayanamayan Ermeniler sonunda isyan etmişlerdi.”

Talat Bey ise anılarında Rusya'nın izlediği Osmanlı politikasını şu şekilde değerlendirmektedir:¹⁴³⁰ “Rusya, Türkiye'yi küçültmek için Rumeli'de buyruklarını yerine getirmeye hazır sandığı Bulgaristan ve Anadolu'da kurmak istediği bağımsız Ermenistan sayesinde Türkiye'yi çember içine almak ve böylelikle Rusya için her türlü tehlike ortadan kalktıktan sonra Türklerin Kafkasya'daki Müslümanlarla ilişkisini büsbütün kesmek istiyordu. Bundan sonra İstanbul hakkındaki planlarını uygulamak Rusya için artık kolay bir iş olacaktı. Ermeniler Rusların bu planlarını öğrenir öğrenmez hiç sevmedikleri ve Kafkasya'da zulümlerine uğradıkları Rusya'ya eğilim duydular...”

¹⁴²⁸ Kırım'daki Livadya Sarayı Rus çarlarının öteden beri istirahat yeri idi. Çarlar buraya geldiklerinde Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamit dönemlerinde onları selamlamak için bir Osmanlı heyeti gönderilir olmuştur. Bu nezaket ziyaretleri; 1867, 1879, 1887, 1891 ve 1911'de yapılmıştır. Talat Paşa ise Mayıs 1914'te bu ziyareti gerçekleştirdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.216-224.

¹⁴²⁹ Aslanova, *20. Yüzyılın Başında*, s.193.

¹⁴³⁰ *Talat Paşa'nın Anıları*, s.27.

Osmanlı hükümeti, Avrupa'nın ıslahat girişimini engellemek ve ülkenin tamamını kapsayan kendi ıslahat projesini sunmak istediye de bu manevrasında başarısız oldu.¹⁴³¹ Bogos Nubar Paşa, Tan gazetesine bu konuyla ilgili olarak verdiği mülakatta; kendisinin Avrupa'da yürüttüğü faaliyetlerin bir ıslahat temin etme amacı taşıdığını, yapılacak ıslahatlardan Ermeniler kadar diğer unsurların da yararlanacağını, ancak ıslahatın mutlaka Avrupa kontrolünde yapılması gerektiğini ve ıslahatın tekrar bozulmamak üzere tatbik edilmesinin önemli olduğunu vurgulayarak Osmanlı Devleti'nin bütün bölgelerde başka ülkelerden yardım alarak ıslahatı kendisinin yapması politikasını benimsemediklerini ortaya koydu.¹⁴³² Tan gazetesinde yayımlanan şu makale Avrupa kamuoyunun ıslahata nasıl baktığını ortaya koymaktaydı:¹⁴³³

“Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya, İsviçre delegeleri Doğu vilayetleri ıslahatı meselesinin şimdiki durumunu tetkik için Paris'te 30 Teşrinisani 1913 tarihine tesadüf eden Pazar günü toplanmışlardır. Türkiye tarafından kendilerinden talep edilmekte olan mali yardım münasebetiyle devletler, bu fırsatın bir daha ele geçmeyeceğini ve bu vasıtanın en sade ve en az tehlikeli bir vasıta olduğunu göz önüne alarak Doğu vilayetleri ıslahatının yürütülmesi için yüce hükümetin müsaadesini elde etmek ve işbu ıslahatın gerek devletlerin gerek Türkiye'nin menfaatleri bakımından uygulama mevkiine konması lüzumuna kani bulunmuşlardır...Dersaadet'te bulunan sefirler tarafından teklif edilecek ve devletlerin kontrolünü ve Ermeni vilayetlerinin ıslahı için Avrupa memurlarının tayinini içerecek olan ıslahat projesini Babıâli kabul etmedikçe devletlerin Türkiye'de gümrük resimlerinin artırılmasına, yabancılara yeniden bazı vergiler konmasına, yapılacak bir borçlanmanın piyasaya sürülmesine, velhasıl Türkiye'nin millî taleplerini hiçbir şekilde desteklemeye rıza göstermemeleri dileğini bildirmeleri ve ıslahat icrası vaadine aldanmamaları için bağlı buldukları hükümetin dikkatini çeceklerini beyan ederler. Çünkü Avrupa kontrolü mevcut olmadıkça

¹⁴³¹ Büyük devletlerin bölgedeki çıkarları ve bu çıkarlar doğrultusunda Ermeni konusuna bakışları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde*, s. 458-469; ayrıca krs. Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine*, s.73.

¹⁴³² Tanin, No: 1787, 15 Kanunuevvel 1913, s.2.

¹⁴³³ Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun*, s. 149-150.

ıslahat ancak birtakım felaketlere sebebiyet verir.”

Rusya'nın ıslahat Projesi ve Diğer Devletlerin Tepkisi

Paris Sefiri Rıfat Paşa, Fransa hükümetinin Makedonya'da olduğu gibi Babıâli'nin Ermenilerin yaşadıkları vilayetler için de olağanüstü yetkilere sahip bir komiser atanmasını tavsiye eden girişimlerde bulunulmasını Büyük Devletlerden istediğini, Büyük Devletlerin de bunu kabul ettiklerini belirten cevaplar verdiklerini, Osmanlı hükümeti tarafından seçilecek bu memurun ıslahat uygulamalarını denetlemekle yükümlü olacağını bildirmekteydi. Bu tavsiyenin de etkisiyle Mahmut Şevket Paşa hükümeti tarafından bir ıslahat programı hazırlanmıştı. Ancak bu program Saint Petersburg Sefiri Turhan Bey'in aktardığına göre Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov tarafından yetersiz bulunmuştu.¹⁴³⁴ Çünkü Rusya, Ermenilerin Doğu Anadolu'da başlatacakları büyük bir ayaklanmanın kendi topraklarına sıçramasından çekinmekteydi. Bunun için, kapsamlı bir ıslahat projesi hazırladı. Rusya'nın bu hazırlığında Doğu Anadolu'daki etnik karışıklıkları “Ermenilerin tehlikede olduğu” temasıyla bir kampanya açıp Osmanlı Devleti'ni hırpalama vesilesi olarak kullanma isteği de vardır.¹⁴³⁵ Rusya, daha önce sunulan ıslahat tasarısının ana hükümlerinin değerlendirilmesiyle oluşturulan yeni ıslahat metnini, 30 Haziran 1913'te Rusya Elçiliği'nin Baş Tercümanı André Mandelstam aracılığıyla ilgili devletlerce müzakere edilmek üzere sundu.

Bu ıslahat tasarısında Ermeni liderlerin belli başlı şu istekleri yer alıyordu:

1. “Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Sivas ve Trabzon¹⁴³⁶ vilayetleri birleştirilerek tek bir vilayet hâline getirilecek.
2. Bu vilayet padişahın oluruyla beş yıl için atanacak Avrupalı veya yerli Hristiyan bir vali tarafından yönetilecek.

¹⁴³⁴ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.85-87.

¹⁴³⁵ McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 185.

¹⁴³⁶ Trabzon vilayetinin altı vilayet içerisinde yer almamasına rağmen Müslüman nüfus çoğunluğunu göz önüne alan Osmanlı hükümeti tarafından proje kapsamına sokulduğu görüşü için bkz. James Bryce&Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, çev. Atilla Tuygan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, Pencere Yay., İstanbul 2006, s.459. ikinci dipnot.

3. Valinin yetkileri çok geniş olacak ve kimsenin olurusunu almaksızın bütün memurları tayin ve azletme yetkisine sahip olacak, polis ve jandarma kuvvetleri emrinde olduğu gibi gerektiğinde asayişin temini için emrine askerî kuvvet verilebilecek.
4. Genel meclis eşit sayıda Hıristiyan ve Müslüman üyeden oluşacak ve bu meclisler yerel ihtiyaçlara göre kanun çıkarabilecektir.
5. Vilayet ve liva meclislerinde üçer Ermeni ve Müslüman delege bulunacaktır, nahiyelerde bir müdür ve dört ila sekiz arası üye olacak, nahiyeler müdürlerini kendileri seçecek.
6. Her nahiyede vali tarafından tayin edilen bir sulh hâkimi olacaktır. Sulh hâkimi, o nahiyede oturan nüfusun ekseriyetini teşkil eden ırka mensup olacak ve mütedeyyin bir kişiliği bulunacaktır.
7. Jandarma ve polis kuvvetleri yarı yarıya Müslüman ve Ermeni olacak ve bunlar Avrupalı kumandanların idaresinde olacaklar, ordu barış zamanında mahallinde hazırlık yapacak ve bu bölgeye göçmen yerleştirilmeyecektir.
8. Altı vilayet haricinde Ermeni bulunan vilayetlerde özellikle Adana'da yapılacak ıslahat, Büyük Devletlerin kontrolü altında olacaktır.
9. Seçme ve seçilme hakkı yalnız yerli ahaliye tanınacaktır.
10. Her türlü kanun, nizamname, irade, emir, genel tebligat, resmî ilanlar Türkçe, Ermenice ve Kürtçe olmak üzere üç dilde yapılacaktır.
11. Vilayetlerde oturan milletlerin her biri her derecede özel okul açabileceklerdir. Okulların ihtiyacını karşılamak için vergi toplanabilecektir.
12. Valinin başkanlığında bir komisyon kurularak, malları ellerinden alınmış olan Ermenilerin durumları incelenerek zararları tazmin edilecektir.
13. Valilik sınırları içindeki bölgeye muhacir alınmayacaktır.
14. Bu hükümlerin yürürlüğe geçirilmesinden yabancı ülkeler sorumludur.¹⁴³⁷

Rusya'nın ıslahat planı Ruskoye Slovev gazetesinde yayımlandı. Bu

¹⁴³⁷ Halil Mentеше'nin Anıları, s.171-172; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi, cilt II, kısım III*, s.108-111; Aslanova, 20. *Yüzyılın Başında*, s.194-195; Lewy, 1915 *Osmanlı Ermenilerine*, s.72.

plana göre; birinci maddede belirtilen hususa ilaveten Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerde oturan Müslümanların eyaletten ihracı; onuncu maddede de Ermeni lisanının Türkçe ile müsavaten resmi dil olarak kabul edilmesi hususları da vardı.¹⁴³⁸ İngiltere ve Fransa Rusya'nın hazırladığı bu tasarıyı kabul ederken Almanya, Avusturya ve İtalya daha temkinli yaklaşım padişahın hâkimiyetinin devamı, Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması ve görüşmelere bir Osmanlı delegesinin de katılması şartıyla Yeniköy'de yapılacak müzakerelere katılmaya karar verdiler.¹⁴³⁹

Osmanlı Devleti de 1 Temmuz 1913'te kendi hazırladığı tasarıyı sundu. Mahmut Şevket Paşa'nın vefatından sonra kurulan Said Halim Paşa hükümetinin bu tasarısı Avrupalılar üzerinde olumlu bir etki bıraksa da Büyük Devletlerin İstanbul sefirleri, konuyu genel bir ıslahat olarak değil "Ermeni Islahatı" olarak ele aldılar ve çalışmalarını bu açıdan yapmaya devam ettiler.¹⁴⁴⁰ Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Sefiri Pallavicini, Osmanlı ve Rus projelerinin encümen tarafından tetkik edilmesini isteyince Rusya buna itiraz etmiş ve kendi projelerinin daha önce verildiği için ilk olarak görüşülmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁴⁴¹ Ancak projesinin önce görüşülmesi Rusya'ya herhangi bir üstünlük sağlamadı. Rus tasarısı, "Ermeni muhtariyetine yol açacağı" ve "Osmanlı Devleti'ni parçalanmaya götüreceği" gerekçesiyle Almanya'nın karşı çıkması nedeniyle kabul görmedi ve 3 Temmuz'da başlayan Yeniköy Konferansı 24 Temmuz'da dağıldı.

Almanya'nın İstanbul Sefiri Wangenheim, ülkesinin konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etmektedir:

"Anadolu'nun Doğu'sunda yaşanan problemler sadece Ermeniler için değil tüm bölge halkı için vardır. Ermeniler bu konuda yoğun bir propaganda yaparak tüm devletleri yanlarına almaya çalışıyorlar. Bu tip haberler sadece Ermenilerin kendi kurdukları yayın organlarında yer

¹⁴³⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No:898-99, 30 Teşrinievvel 1913, s.1.

¹⁴³⁹ Novoye Vremya'dan alınan haber için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No:893-94, 30 Teşrinievvel 1913, s.1; Almanya'nın Petersburg ile yaptığı görüşmeler sonucunda Rusya'nın projesine muhalefetten vazgeçtiği hakkında bkz. *Sabah*, No: 8641, 7 Teşrinievvel 1913, s.2; *Halil Mentеше'nin Anıları*, s.171.

¹⁴⁴⁰ Reç gazetesinin konuyla ilgili haberi için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 765, 23 Mayıs 1913, s.2.

¹⁴⁴¹ *Tasvir-i Efkâr*, No:898-99, 30 Teşrinievvel 1913, s.1.

almaktadır.

Bu propagandanın işlenmesinin nedeni Avrupa'da Hıristiyan ahalinin de yaşadığı toprakları kaybeden Osmanlı Devleti'nin Asya'da aynı duruma düşürülmek istenmesidir. Bu da ancak Büyük Devletlerin desteğiyle mümkündür. Ermeni talepleri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü bozacak niteliktedir.

Rusya, Boğazlara sahip olamayacağını anlayınca, Doğu ve Kuzey-Doğu Anadolu'yu kendi kontrolüne alarak boğazlara yaklaşmayı düşünmektedir. Rusya bu emelini gerçekleştirmek için Ermeni azınlığı kışkırtmaktadır. Bölgeye müdahale ortamı hazırlamak ve bunu meşru kılmak için de Kürtleri de silahlandırıp Ermenilere karşı tahrik etmektedir."¹⁴⁴²

Almanya'nın bu tespiti yerinde olmakla beraber bu davranış Sazonov'un, Kürtlerle Ermenileri birbirlerine ve devlete karşı kışkırtıp onlara, konsolosları aracılığıyla silah, para ve öğüt verilmesini onaylaması, Osmanlıları Rusya'nın güdümünde bir ıslahat yapmaya zorlama amacı taşımasından kaynaklanmaktaydı. Sazonov'un yürüttüğü siyasetin bir amacı da Almanya'yı devre dışı bırakmak olabilir.¹⁴⁴³ Zira Rusya, Osmanlı Devleti'nin genel durumunu ve kendi çıkarlarını göz önüne almaktaydı. Petersburg'da yayımlanan *Matin* gazetesinin Berlin muhabirinin bildirdiğine göre; Rusya Osmanlı Devleti'ne bir Alman heyeti gelmesini Balkan meselesine sebep olan en büyük hadiselerden biri olarak görmektedir. Çünkü İstanbul Boğazı, Rusya'yı dışarıya bağlayan en önemli yoldur ve Rusya bu yolun bir başka hükümetin eline geçmesini istememektedir. İngiltere ve Fransa bu konuda Rusya'yı anlamaktadır. Bu sebeple Rusya, Osmanlı Devleti'ni bu fikirden vazgeçirmek için Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne ekonomik yaptırımlarda bulunmasını ümit etmektedir.¹⁴⁴⁴ Alman heyetinin Türkiye'ye gelmesi sadece Rusya'yı değil diğer devletleri de rahatsız etti. Heyetin İstanbul'a gelip padişahın huzuruna çıkmasıyla Büyük Devletler Osmanlı Devleti'ne, bu heyetin vazife ve yetkilerinin neler olacağını sordular. Babıâli, Büyük Devletlerin sefirlerine konuyla ilgili olarak ayrı ayrı

¹⁴⁴² Davison, *Ermeni Krizi 1912-1914*, s.264; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, cilt II, kısım III, s.97-98.

¹⁴⁴³ Davison, *Ermeni Krizi 1912-1914*, s.261.

¹⁴⁴⁴ Tanin, No: 1787, 15 Kanunuevvel 1913, s.1.

açıklama yaptı.¹⁴⁴⁵ Alman sefir, Almanya'nın ıslahatlar konusunda Osmanlı Devleti'yle işbirliği yapması gerektiğini savunmaktaydı. Böylece Rusların karışması engellenecek ve Türkler Almanya'ya minnet duyacaktı. Ermeniler de Almanları dost olarak görecektir. Almanya Büyük Devletlerle birlikte ıslahatları gerçekleştirmek ve Türkiye'nin bölünmesini önlemek için çalışmalıydı. Almanya'nın esas amacı, bölünmenin engellenmesi olmalıydı. Bu görüş İtalya ve Avusturya tarafından da desteklendi.¹⁴⁴⁶ Almanya'nın böyle bir dönemde Erzurum'da konsolosluk açması,¹⁴⁴⁷ Rusya'nın da Doğu Anadolu'da yapılacak yolların ihalesini alıp özellikle Kafkasya'ya yakın bölgelerdeki inşaatları üstlenmesi ilginçtir.¹⁴⁴⁸

Wangenheim, Almanya'nın Osmanlı topraklarına yaptığı yatırımlar ve diğer menfaatlerini göz önünde tutarak Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasına destek olunması gerektiği fikrini hükümetine bildirirse de Almanya Başbakanı Holveg bunun pek mümkün olmadığı görüşündedir. Holveg ile Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov arasında yapılan görüşmede, iki ülke arasında mutabakat sağlandı. Sazonov, Rusya'nın Doğu Anadolu hakkında birtakım gizli niyetler beslediği düşüncesinin var olduğunu, ancak böyle bir işgalin Rusya'nın çıkarlarına ters olduğunu, Rusya'nın sınırlarına yakın olan bu bölgede güvenlik ve refahın hâkim kılınmasından başka bir amacı olmadığını belirtti. Sazonov, *Ruskoviye Slovev* gazetesine verdiği mülakatta, Almanya ile Rusya arasında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması hakkında fikir birliği olduğunu ve bu amaca ulaşmak için Anadolu'da mahalli ihtiyaçlara uygun bir ıslahat yapılmasının arzu edildiğini söylemiştir.¹⁴⁴⁹ Sazonov beyanatında, şu noktaları da dile getirerek Osmanlı hükümetini ikna etme çalışmalarının devam ettiğini ima etmektedir.¹⁴⁵⁰

"...Berlin'deki bu görüşmelerden Şarkî Anadolu'da uygulanacak ıslahat hakkında dahi görüş birliği vardır. Türkiye'nin bu bahiste devletlerin

¹⁴⁴⁵ Tanin, No: 1788, 16 Kanunuevvel 1913, s.1.

¹⁴⁴⁶ Davison, *Ermeni Krizi 1912-1914*, s. 264-265.

¹⁴⁴⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 888-89, 2 Teşrinievvel 1913, s.3.

¹⁴⁴⁸ *Berlinerr Tageblatt*'in Petersburg muhabirinin haberi için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No:895-96, 7 Teşrinievvel 1913, s.4.

¹⁴⁴⁹ Turhan Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgraf ve gazete eki için bkz. Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.91.

¹⁴⁵⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No:898-99, 30 Teşrinievvel 1913, s.1.

arzusunu kabul etmesi kendi menfaatleri gereğidir. Çünkü Osmanlı Padişahının hâkimiyet haklarına hiçbir zarar vermeden Avrupa devletleri inzibat ve asayişini temin edeceklerdir. Eğer Osmanlı Asya'sının diğer vilayetlerine de ıslahat idhal olunursa Rusya bunları da Anadolu'nun sükkân ve asayişine ait ve fazla teminat addeder."

Osmanlı Devleti Rusya'nın projesine karşı çıktı. Çünkü ıslahatın uygulanacağı alanın sınırlarını çizmek büyük bir eyalet oluşturmak anlamına gelmekteydi. Bu da bölgede yaşayan diğer unsurlar karşı çıkacağından karışıklıklara ve devletin zayıflamasına yol açabilirdi. Özel kontrol sistemi getirmek de padişahın hukukunu zedeleyeceğinden kabul edilemez bir durumdu. Almanya Berlin'de yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni haklı bulduğunu söyleyince Rusya da burada yapılan uzun görüşmelere katılmak zorunda kaldı. Görüşmelerden sonra Rusya, geri adım atma mecburiyeti duyarak büyük bir vilayet yerine aynı şekilde konumlandırılmış iki ayrı vilayete itiraz etmeyeceğini söylemek zorunda kaldı. Ancak bunun için valilerin Büyük Devletlere bağlı ve yetkilerinin geniş olması gerektiği, bu yetkilerin Lübnan mutasarrıfından daha az olamayacağı gibi koşullar öne sürdüyse de bu konuda da diğer devletlerden destek bulamadı ve Doğu Anadolu vilayetleri iki ayrı müfettişlik bölgesine ayrıldı. Rusya, uygulamalarda müfettişlerin tek başına karar mercii olmasını engelleyen ve Osmanlı hükümetiyle istişare ederek hareket etmesini belirleyen bazı esasları da kabul etmek zorunda kaldı.¹⁴⁵¹

Osmanlı hükümeti, sefirlerin tavsiyesi üzerine konuyla ilgili bazı çalışmalar yaptı. Reşit Bey tarafından kurulan Bakanlık Komisyonu, altı vilayeti ikiye bölmeyi önerdi. İkiye bölünen vilayette, valilikler kaldırılarak vilayetin yönetiminden sorumlu bir komisyon kurulacaktı. Bu komisyonda biri başkan olmak üzere üç yabancı, iki Müslüman ve iki Ermeni görev yapacaktı. Jandarma ve polis Avrupalılar tarafından yönetilecekti. Osmanlı hükümeti, ülkenin her bölgesinde ıslahat yapmak, bunun için de yabancı uzmanlardan faydalanmak istiyordu. Ancak yardımına başvuru ülkelerin,

¹⁴⁵¹ Ruskoviye Slovev gazetesinin konuyla ilgili haberi için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No:909-110, 10 Teşrinisani 1913, s.2. Rusya'nın bazı talepleri ve Osmanlı hükümetinin tutumu için bkz. *Tanin*, No: 1816, 14 Kanunusani 1913, s.2.

Osmanlı hükümetinin talebini geri çevirdiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁵² Bu gelişmeler üzerine Fransız elçi Bompard, Osmanlı hükümeti ile temas kurulmasının zorunlu olduğunu ortaya attı. Rusya, Almanya'nın baskısı karşısında genel vali tayin edilmesi ve altı vilayetin birleştirilmesi isteğinden vazgeçmek zorunda kaldı. Buna göre yapılacak reformlar sadece Ermenilerle meskûn sahada olmayıp genel bir mahiyet taşıyacaktı, ama şimdilik yedi vilayette uygulanacaktı.¹⁴⁵³ Viyana Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa, Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Berthold'un ifadesine göre Rusya'nın ıslahat için Almanya'nın bakış açısını kabul ettiğini, Rus projesine göre bu vilayetlerde bir umumi müfettiş bulunması gerektiği hâlde Almanya'nın bu vilayetleri ikiye bölerek ayrı ayrı birer umumi müfettişin yönetimine verilmesini tercih ettiğini bildirdi.¹⁴⁵⁴ Bu da Osmanlı hükümetinin görüşünün Almanya tarafından makul karşılandığını gösterir.

Islahat ile ilgili olarak Avrupa devletleri arasında fikir birliği olmaması Osmanlı hükümetinin kendi görüşünde daha ısrarcı davranabilmesine zemin hazırladı. 1913 yılı Osmanlı Devleti ile ilgili Ege Adaları, Arnavutluk gibi başka konuların da görüşüldüğü bir yıldır ve bunların hiçbirinde Büyük Devletler arasında görüş birliği bulunmamaktaydı. Dolayısıyla Ermeni Islahatı konusunda da adımlar çok temkinli atıldığından anlaşma sağlanamamaktaydı. Bu durum Osmanlı hükümetinin kendi projesini öne çıkarmasını kolaylaştırdı. Bu projede yabancı uzmanların atanması kabul edilmekle beraber en çok üzerinde durulan husus yabancı denetimine mutlak şekilde karşı çıkılmasıydı.¹⁴⁵⁵

Rusya, müfettişlerin Osmanlı hükümeti tarafından seçilmesine şiddetle muhalefet etti.¹⁴⁵⁶ Hariciye Nezareti, sefirlerinden Osmanlı ülkesine gönderilecek olan memurların diğer devletler tarafından belirlenebileceğini, ancak bunun birçok maddi ve manevi mahzurlarının olabileceğini ve ıslahatın uygulanmasında zorluklar çıkabileceğini belirterek memurların ehliyeti herkesçe bilinen kişiler arasından Osmanlı hükümeti tarafından

¹⁴⁵² British, Doc. 61, Doc. 60, Annual Report on Turkey for the year 1913, p. 432. Ayrıca bkz. Davison, *Ermeni Krizi 1912-1914*, s.268.

¹⁴⁵³ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s.208-209.

¹⁴⁵⁴ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.91.

¹⁴⁵⁵ Davison, *Ermeni Krizi 1912-1914*, s.277.

¹⁴⁵⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:918-119, 22 Teşrinisani 1913, s.2.

seçilmesine imkân tanınması konusunda çalışmalar yapmalarını istedi.¹⁴⁵⁷Hükümetin bu talebi yabancı gazetelerde yer aldı. *Matin Gazetesi*, Osmanlı Devleti'nin, Rusya ve Almanya'nın, "*Osmanlı Devleti genel müfettişliklere bölünecek, yabancı müfettişlerin yabancı devletler tarafından seçilmesi, müfettişlerle yabancı müşavirler arasında ihtilaf çıkması durumunda İstanbul'daki sefirlerin hakemlik yapması...*" şeklindeki önerisini, hükümlerine haklarına hanel getireceği gerekçesiyle kabul etmediğini yazdı. Gazete ayrıca Osmanlı hükümetinin; vilayet meclislerinin yarı yarıya Ermeni ve Müslümanlardan oluşması teklifini de reddederek Fransız mütehasşıs Mösyö Bonue'nin idaresinde yapılacak nüfus sayımı sonucunda ortaya çıkacak nispi nüfus oluşumunu kabul ettiğini, bütçeye konulacak bir verginin yalnız Ermenilere verilmesiyle Ermeni mekteplerine tahsisini de reddederek bu verginin vilayet ahalisinin hepsi için ayrılmasını ve bunun vilayet meclislerindeki oranlarına göre İslam ve Ermeni mekteplerine ayrılmasını istemektedir. Gazete, Babiâli'nin, Ermenicenin mahkemelerde kullanılması, taraflardan birinin müracaat etmesi durumunda hükümlerin de Ermenice yazılması ve mahalli askerlik projesine karşı çıkmadığını da yazmıştır.¹⁴⁵⁸

Altı devletin elçisi yeniden bir araya geldiklerinde Babiâli'nin tekliflerini dikkate aldı. 1914 yılı Ocak ayı başında Rusya'nın öne sürdüğü ama Babiâli'nin kabul etmediği üç konu dışında büyük ölçüde anlaşma sağlandı. Bu konular ve itiraz gerekçeleri şu şekildedir:

1. Yeniden nüfus sayımı yapıncaya kadar vilayet genel meclisleri üyelerinin yarısının Müslüman diğer yarısının gayrimüslim olması önerisi. Osmanlı Devleti, gayrimüslimlerin yararına vilayet genel meclislerinin seçiminde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında nispi temsili kabul etmiştir. Bu sebeple çoğunluğu oluşturan Müslümanların haklarına tecavüzden başka bir şey olmayan eşit temsil asla kabul edilemez. Sadece anlaşma yanlısı tavrının göstergesi olarak yapılacak ilk nüfus sayımına kadar Van ve Bitlis vilayetlerinde eşit temsili kabul etmiştir.
2. Okulların yararına mezhepdaşlarından vergi almak için

¹⁴⁵⁷ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.92.

¹⁴⁵⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No:938-139, 12 Kanunuevvel 1913, s.2.

gayrimüslim cemaatlere hak tanınması önerisi. Osmanlı hükümetine göre egemen olan güce ait olan bir hakkın onun elinden alınması mümkün değildir. Ama cemaatler eskiden olduğu gibi okullar yararına yardım toplayabilirler.

3. Hamidiye Alayları'nın kaldırılması. Osmanlı hükümeti, vatanın savunması için çok büyük bir güç olduğu ve askerî bir husus olduğundan müfettişin yetkisi dışında bulunduğu gerekçesiyle bu konuya da itiraz etmiştir.¹⁴⁵⁹

Osmanlı hükümetinin sefaretler nezdinde yürüttüğü diplomatik faaliyetlerden anlaşıldığına göre Rusya dışındaki Büyük Devletler Ermeniler için özel bir rejim kurulmasına karşı çıkıyorlardı. Kürt Hamidiye Alayları'nın kaldırılması Rusya için önemliydi.¹⁴⁶⁰ Osmanlı hükümeti, doğrudan egemenlik hakkı ve diğer unsurların haklarını ilgilendiren bu hususlarda ısrarcı davranmış ve konu Osmanlı hükümetini memnun edecek şekilde çözümlenmiştir.¹⁴⁶¹

Gazette de Coloni de 11 Kanunuevvel 1913 nüshasında, Babiâli'nin Şarkî Anadolu İslahatı'nı uygulamaya koymak amacıyla yabancı müşavirler aradığını ve bu müşavirlerin İsveç, İsviçre gibi küçük hükümetlerden seçilmesini arzuladığını ve bu konuda Büyük Devletlerden yardım istediğini yazmıştır.¹⁴⁶² Osmanşer Lloyd, problemlerin çözümlenmesi konusunda şu şekilde mutabakat sağlandığını yazdı:¹⁴⁶³ "*Valilerle müfettişler arasında çıkabilecek ihtilaflar öncelikle Babiâli tarafından çözümlenerek müfettiş ve valilere tebliğ edilecektir. Eğer müfettiş-i umumiler, Babiâli'nin kararını uygulamak istemezlerse ihtilaf bu kez süferanın takdirine arz edilecek, süfera kabul ettikten sonra problemi Babiâli ile birlikte çözeceklerdir.*" Öte yandan *Tan* gazetesinde yer alan bir haberden, borç bulma arayışında olan Osmanlı Devleti'ne Ermeni ıslahatı ve şimendifer yapımı ihalesi öne sürülerek ne kadar çok baskı yapıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁶⁴ Jön Türk gazetesi, bu durumu, "*...büyük Osmanlı istikrazı imzalanır imzalanmaz ıslahat uygulamaya*

¹⁴⁵⁹ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.95-96; *Tanin*, No: 1839, 6 Şubat 1914, s.2.

¹⁴⁶⁰ British, Doc. 61, Doc. 60, Annual Report on Turkey for the year 1913, p. 433.

¹⁴⁶¹ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi*, s.97.

¹⁴⁶² *Tasvir-i Efkâr*, No:939-140, 12 Kanunuevvel 1913, s.1.

¹⁴⁶³ *Tasvir-i Efkâr*, No:978, 28 Kanunusani 1914, s.2.

¹⁴⁶⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No:931-132, 5 Kanunuevvel 1913, s.1.

konacaktır." şeklinde ele aldı.¹⁴⁶⁵

Anlaşma metninin Almanya, Rusya ve Osmanlı hükümeti arasında varılan mutabakat sonucunda hazırlandığı, hatta tasdik edilmek üzere Petersburg'a gönderildiğinin bazı gazetelerde haber yapıldığı günlerde¹⁴⁶⁶ Tasvir-i Efkâr, Ermeni Patriği Zaven Efendi ile yaptığı mülakatı yayımladı. Patrik mülakatta birçok soruya cevap verdi. Zaven Efendi ıslahat ile ilgili görüşlerini şu şekilde ifade etti:¹⁴⁶⁷

"Ermeniler, devletin sadık vatandaşlarıdır ve devletin yücelmesini arzu ederler. Islahatın lüzumunda ise hiç tereddüt ve şüphe yoktur. Benim fikrime göre ıslahat konusunda üç noktayı dikkate almak gerekir:

1-Memurlarımıza sorumluluk duygusu verilmelidir. Birçoğu sorumsuz hareket ediyorlar. Ama onların yeteneklerine kusur bulmamalıyız. İyi sevk ve idare edildikleri takdirde düzeleceklerdir.

2-Medeniyetin tüm gereklerinin yerine getirilmesi gerekir. Zira eğitim, bayındırlık gibi birçok konu bununla alakalıdır. Bilhassa mesuliyeti olmayan ağaların ve beylerin çok tehlikeli bir hâl alan nüfuzlarını ortadan kaldırmak gereklidir.

3-Arazi meselesini düşünmeliyiz. Fakirlerin arazisi zenginlerin eline geçmiş. Hâlbuki ahali arazisine sahip olursa terfi edilmiş, vatanına, hükümetine karşı bağlılık ve sadakati artırılmış olur.

İşte bu esasları uygulamaya idareimizce kati olarak karar verilmeli ve hemen icraata başlanmalıdır. Çünkü Avrupa medeniyette iyi bir yerdedir. O medeniyet ve Avrupa nüfuzu bizi istila etmeden evvel biz kendimize sahip olalım ve kendimizi ıslah edelim. Bu surette esaretten kurtulmuş oluruz. Ecnebi müdahalesine meydan vermeyiz.

Islahatın tatbikini Avrupalı veya Amerikalı mütehassıslara bırakmalıyız."

¹⁴⁶⁵ Tasvir-i Efkâr, No:971, 31 Kanunusani 1914, s.2.

¹⁴⁶⁶ Jön Türk ve Gazette de Frankfurt'ta yayımlanan haberlerin ayrıntıları için bkz. Tasvir-i Efkâr, No:986, 5 Şubat 1914, s.3.

¹⁴⁶⁷ Tasvir-i Efkâr, No:987, 6 Şubat 1914, s.1.

YENİKÖY ANTLAŞMASI

Islahat konusunda Alman ve Rus Büyükelçileri tarafından yeni bir tasarı hazırlandı. Buna göre; Doğu illeri (Vilayât-ı Şarkiyye) iki bölgeye ayrılıp her bölgenin başına Büyük Devletlerin onayıyla bir müfettiş tayin edilecektir. Müfettişin görevinin de genel denetlemeyle hâkim ve memurların atamaları konusunda Babîâli'ye teklifte bulunmasına, her vilayetteki meclis üyeleriyle memurların eşitlik prensibi gözetilerek belirlenmesine ve bu hususların İstanbul'daki Büyük Devletlerin elçileri ve vilayetlerde de konsoloslarının gözetimi altında yapılmasına karar verildi.¹⁴⁶⁸ Proje sadece Doğu Anadolu vilayetlerini kapsıyor ve Ermenistan, Ermeni tabirlerine hiç yer verilmiyordu ve bu iki bölge dışında yaşayan Ermeni halkının beklentilerini karşılamıyordu.¹⁴⁶⁹ Islahat, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul Maslahatgüzarı Gulgeviç arasında 8 Şubat 1914'te imzalanan Yeniköy Antlaşması ile yürürlüğe girdi. Buna göre;¹⁴⁷⁰

"Doğu Anadolu; Erzurum, Trabzon, Sivas ile Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır olmak üzere iki müfettişlik bölgesine ayrılacak ve her bölge atanacak Avrupalı müfettişin yönetimine bırakılacaktır. Müfettişler Avrupa'nın onayı ile Osmanlı Devleti tarafından tayin olunacaktır. Genel müfettişler bölgelerinin idare, adliye, polis ve jandarmasını denetleyeceklerdir. Oradaki emniyet güçlerinin yetersiz kalması durumunda genel müfettişin isteğiyle onun sorumluluğunda aldığı tedbirlerin yürütülebilmesi için askerî kuvvetler de emrine verilebilecektir. Genel müfettişler, memurları azletme ve yeni memur tayin etme yetkisine sahiptirler. Böyle durumlarda işten attıkları ve yeni aldıkları memurların durumlarını kısa gerekçelerle telgrafla ilgili nezarete bildirirler.

Çabuk tedbirler alınmasını gerektiren ağır ve önemli durumlarda genel müfettişler, adliye sınıfından olan İrade ile atanması sebebiyle

¹⁴⁶⁸ Halil Mentese'nin Anıları, s. 173.

¹⁴⁶⁹ Lewy, The Armenian Massacres, p. 38.

¹⁴⁷⁰ Tan gazetesinin Petersburg muhabirinin Yeniköy Antlaşması ile ilgili haberi için bkz. Tasvir-i Efkâr, No:998, 17 Şubat 1914, s.2; Tanin, No: 1845, 12 Şubat 1914. Ayrıca krş. Bayur, Türk İnkılâbı Tarihi, cilt II, kısım III, s.169-172. Osmanlı hükümeti, müfettişlerin görev ve yetkilerini 23 Mayıs 1914 tarihinde "Müfettiş-i Umumilerin Vazife ve Salahiyetlerine Mütteallik Talimat, Hilal Matbaası, 1330, Dersaadet" adıyla bastırıp ilgili makamlara gönderdi. Bkz. BOA. DH. KMS, 2-2/5; Taş, Osmanlı-Ermeni İlişkileri, s.163-173.

azledilemeyen memurları (yargıçlar gibi) Adliye ve Mezahip Nezareti'ne en kısa zamanda bildirmek koşuluyla hemen işten el çektirmek hakkına sahiptirler. Eğer valilerce kendilerine karşı çarçabuk acil tedbirler alınmasını gerektiren durumlar olursa, genel müfettişler bunu telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirecekler, o da işi hemen Meclis-i Vükelaya götürecektir. Orası da telgrafın alınmasından itibaren dört gün içinde bir çözüm bulacaktır. Toprak işleriyle ilgili karışıklıklar, genel müfettişlerin gözetimi altında çözümlenecektir.

Genel müfettişlerin görev ve yetkileri, onlar atandıktan sonra ve kendileriyle işbirliği yapılarak daha ayrıntılı bir şekilde belirlenecektir. Genel müfettişlerde değişiklik olması gerektiğinde yeni atamalar Büyük Devletlerle birlikte yapılır. Kanun, nizamname ve resmî tebliğler yerel dillerle ilan edilecektir. Genel müfettiş bunu mümkün görürse herkesin mahkemelerde ve hükümet dairelerinde kendi dilini kullanmaya hakkı olacaktır. Mahkeme hükümleri Türkçe olacaktır ve imkân buldukça ilgililerin diline de çevrilecektir.

Her vilayette her unsurun maarif bütçesindeki payı maarif için alınan vergilerdeki payıyla mütenasip olacaktır. Osmanlı hükümeti, her cemaatin kendi okullarının idaresine yardım etmesi için hiçbir engel çıkarmayacaktır. Barış döneminde her Osmanlı askerliğini oturduğu yerin bağlı bulunduğu askerî müfettişliğin sınırları içinde yapacaktır. Hamidiye Alayları yedek süvari biçimine sokulacaktır. Silahları askerî depolarda saklanacak ve bunlar kendilerine ancak seferberlik veya manevra olması durumunda verilecektir. Bu alaylar, bölgesi içinde buldukları kolordu komutanının buyruğu altında olacaktır. Barış sırasında bunların alay, bölük, takım komutanları Ordu-yu Hümayun'un nizamiye subayları arasından seçilecektir. Bu alayların erleri bir yıl askerlik edeceklerdir. Alaya girmek için atlarını bütün teçhizatıyla birlikte kendileri tedarik edeceklerdir. O bölgede bulunup bu şartları kabul eden herkes din ve ırk farkı gözetilmeden Rus-Kazak teşkilatında olduğu gibi bu alaylara alınacaktır. Manevra veya seferberlik için toplanacakları vakit bu birlikler nizamiye birlikleriyle eş yasaya tabi olacaklardır.

Vilayetlerdeki umumi meclislerin yetkisi 26 Mart 1913 tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanunu'na göredir. Bir yılı geçmemek üzere en kısa

sürede genel müfettişlerin gözetimi altında yapılacak olan bir kesin sayım, iki müfettişlik bölgesindeki türlü din, millet ve dilleri tespit edecektir. Bu yapıncaya kadar Van ve Bitlis vilayetleri genel meclisleriyle encümenlerindeki seçilmiş üyeler yarı yarıya Müslim ve gayrimüslimlerden oluşacaktır. Eğer kesin sayım bir yıl içinde yapılamazsa Erzurum vilayetinde de üyeler yarı yarıya Müslüman ve gayrimüslimlerden seçilecektir. Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinde Meclis-i Umumî üyeleri nüfus nispetinde seçilecektir. Bunun temini için Müslüman seçmenlerin sayısı son seçim sırasında kullanılan cetvellere göre, gayrimüslimlerin sayısı ise cemaat liderlerinin vereceği sayılar esas alınarak (cemaat defterlerine göre) belirlenecektir. Ancak eğer bazı maddi güçlükler bu seçim biçiminin yürütülmesini imkânsız kılarsa genel müfettişler Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetleri genel meclislerindeki üyeliklerin türlü milletler arasında paylaşılması için işbu vilayetlerin bugünkü ihtiyaç ve şartlarına daha uygun bir biçimi önerme hakkına sahiptirler. Genel meclis seçiminin tenasüp (nüfus nispeti) ilkesi üzerine yapılmış bütün vilayetlerde, encümenlerde azınlıkların üyeleri bulundurulacaktır.

İdare meclislerinin seçilmiş üyeleri eskiden olduğu gibi yarı yarıya Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşacaktır. Genel müfettişler bir sakınca görmezlerse her iki kesimde de yerler açıldıkça polis ve jandarmaya adam alma işinde Müslümanlarla Müslüman olmayanlar arasında eşitlik ilkesi gözetilecektir. Bu eşitlik ilkesi diğer memurların alımında da elden geldiği kadar gözetilecektir.

Vilayet meclisleri senede 40 gün toplanacaklardır. Lüzumlu olduğu takdirde bu müddet değiştirilebilir. Öte yandan meclis üyelerinin üçte ikisinin talebiyle meclis olağanüstü toplantıya çağrılabilir.

Valiler, vilayet meclislerine başkanlık edeceklerdir. İkinci başkanlar ve kâtipler meclis üyeleri arasından belirlenecektir.

Vilayet meclisleri vilayetin bütçesini görüşerek sarf edileceği yerleri belirleyecektir. Alınan kararlar valinin onayıyla yürürlüğe girecektir. Eğer 20 gün içinde vali, kararlardan birine itiraz ederse ihtilaf müfettiş-i umumiye havale olunacaktır. Müfettiş, ihtilafı Babîali ile birlikte çözümlenecektir.

Vilayet meclisi, bir daimi encümen seçecektir. Vilayet Encümen Meclisi, vali tarafından takdim edilen bütçeyi tetkik etmek ve vilayetin görüşme programını hazırlamakla görevlidir. Çoğunluk Müslümanlarda olduğundan bu meclislerde bir Hıristiyan üye bulundurulması da kararlaştırılmıştır."

Bir yıla yakın süren Ermeni İslahatı görüşmeleri ve bunun ortaya çıkardığı diplomatik kriz bu şekilde sona erdi. İslahat görüşmeleri Büyük Devletlerle yapılmasına rağmen anlaşmanın sadece Rusya ile imzalanması ve Ermeni vurgusuna yer verilmemesi Osmanlı Devleti'ni sadece Rusya'ya karşı bağladı ve konunun genel bir Avrupa meselesi hâline gelmesini önledi. Ama müfettişlerin seçiminin Avrupalı devletlerin oyuyla Osmanlı Devleti tarafından atanması hususu Rusya'nın bölgedeki nüfuzunu kırdı. Öte yandan askerlik konusunda yapılan taahhütler Rus sınırında Osmanlı ordusunu Rusya'ya karşı açık hedef hâline getirmekte ve Rusların Osmanlı ordusunu denetlemesine meydan verecek hususlar içermekteydi. Genel müfettişlere verilen ayrıcalıklar Osmanlı hükümetinin bölgedeki nüfuzunu önemli ölçüde kısıtlamaktaydı. Anlaşma, Osmanlı basınında "*Anadolu İslahatı*" başlığıyla okuyuculara duyuruldu. Haberde hükümetin belirlediği esasların kabul edildiği vurgusu yapılarak anlaşma hükümlerinden bahsedildi.¹⁴⁷¹

Yeniköy Antlaşması'nın Uygulanması

Birkaç ay sonra Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgesi Müfettiş-i Umumiliğine Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff; Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri Müfettiş-i Umumiliğine Hollandalı Westenenk tayin edildi.¹⁴⁷² Her iki müfettiş de 3 Mayıs 1914'te İstanbul'a geldi.¹⁴⁷³ Müfettişler, 9 Mayıs 1914'te Patrikhane'yi ziyaret ederek Patrik ile görüştüler.¹⁴⁷⁴ Osmanlı Devleti ile müfettişler arasında görev, tayin ve maaş gibi hususları belirleyen bir kontrat, Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile bu makama atanan kişiler arasında 25 Mayıs 1914'te imzalandı. Her iki müfettişin tayinlerine izin veren padişah iradesi ise 14 Temmuz 1914'te çıktı. Müfettiş-i Umumlere ayda dörder yüz Osmanlı altını maaş bağlanmasının yanısıra birer ikametgâh tahsis edilmesi

¹⁴⁷¹ Tanin, No: 1845, 12 Şubat 1914, s.1.

¹⁴⁷² Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.132.

¹⁴⁷³ *Tasvir-i Efkâr*, No:1068, 4 Mayıs 1914, s.2.

¹⁴⁷⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No:1075, 11 Mayıs 1914, s.2.

de kabul edildi. Ayrıca müfettişlerin birer yabancı yaverlerinin olması, bu yaverlerin de müfettişler tarafından tespit ve tayin edilmesi kararlaştırıldı. Hükümet, bu konuyla ilgili olarak Müfettiş Hoff'a danışmanlık yapmak üzere üç Ermeni, iki Rum ile biri Kürt olmak üzere üç Müslüman görevlendirmeyi; Westenenk'e ise iki Ermeni'yi danışman olarak tayin etmeyi kabul etti.¹⁴⁷⁵ İslahat sözleşmesinin imzalanmasının hemen ardından Ermeni Patrikhanesi'nin tavsiyesiyle Armen Garo ve Dr. H. Zavriyan müfettişlerle görüşmek ve onlara gerekli bilgileri vermek üzere Avrupa'ya gitti. Müfettişlerle yakın ilişkiler kuran Armen Garo, Norveçli Müfettiş Hoff'a Bitlis'teki çalışmalarında refakat edebileceğini belirterek ona danışmanlık yaptı.¹⁴⁷⁶ Osmanlı hükümeti, müfettişlerin ikametgâhları ve diğer talepleriyle ilgili hazırlıkları tamamlamaya çalışırken Osmanlı Devleti Almanya ile ittifak anlaşması imzalayıp seferberlik ilan etti. Bu gelişme üzerine Erzurum'da göreve başlaması beklenen Westenenk, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekerek göreve başlayamayacağını bildirdi.¹⁴⁷⁷

Müfettiş Hoff, Doğu Anadolu bölgesine geçmeden önce geniş bir ev tutulması başta olmak üzere birçok talebi karşılandı. Müfettiş, 6 Ağustos 1914 tarihinde Trabzon'a ulaştı. Trabzon Valiliği Dâhiliye Nezareti'ne; müfettiş için bir karşılama töreni yapıldığını, polis okulunun misafirhanesinde ağırlandığını ve 10 Ağustos 1914 günü Trabzon'dan ayrılacağını bildirdi. Hoff, 12 Ağustos günü Van sınırına girdi. Van Valisi Tahsin Bey, 22 Ağustos 1914 günü Dâhiliye Nezareti'ne bir telgraf çekerek Hoff'a gizli ödenekten 30 bin kuruş verildiğini bildirdi. Ancak Hoff buna ilaveten 1 Eylül'de 30 bin kuruş daha verilmesini talep etti.¹⁴⁷⁸

İslahat görüşmelerinde Ermenileri temsil eden Bogos Nubar Paşa, 14 Şubat 1914 tarihinde kendisiyle yapılan bir mülakatta, Babıâli'ye verdikleri bazı "*taviz*"lere rağmen yapılan anlaşmadan genel olarak memnun kaldıklarını ifade etti.¹⁴⁷⁹ Bogos Nubar Paşa bu mektubun bir benzerini de Times gazetesine gönderdi. Paşa, kendilerine verdikleri destekten dolayı

¹⁴⁷⁵ Taş, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri*, s.161.

¹⁴⁷⁶ *Armen Garo'nun Anıları*, s.31, 203-205.

¹⁴⁷⁷ BOA. DH. KMS, 2-2/5. Ayrıca krş. Taş, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri*, s. 176.

¹⁴⁷⁸ Taş, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri*, s. 194-199.

¹⁴⁷⁹ "*The Coming Reforms in Armenia*" başlığıyla The Guardian gazetesinde yayımlanan mülakat için bkz. Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin*, 2. Cilt, s. 301.

gazete yetkilileri ve Büyük Devletlere teşekkür ettikten sonra; Rusya'nın ön ayak olmasıyla Büyük Devletlerin Ermenilerin davasını savunduğunu, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin sadakat ve davalarının meşruluğunu tasdik ettiğini, Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetini tehdit eden bir tehlikeyi ortadan kaldırıp Vilayati Şarkıyye ahalisinin şartlarını düzelttiğini, Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'nin taleplerini de dikkate alarak devletin hukukuna saygı gösterdiklerini ve ıslahatın uygulanmasının çok önemli olduğunu belirtti.¹⁴⁸⁰ Bogos Nubar Paşa, Nisan 1914'te Tan gazetesinin Kahire muhabetine verdiği mülakatta ise; Osmanlı Devleti'nin Rumeli topraklarını kaybetmesinden sonra Avrupa diplomasisinin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunmasını tercih ettiğini, ama Doğu Anadolu'daki karışıklıkların devam etmesi durumunda bunun pek mümkün olamayacağını, o nedenle ıslahatın Avrupalı devletler tarafından çok önemsendiğini, Osmanlı Devleti ıslahatın Avrupa tarafından kontrol edilmesine mülkiyet haklarına zarar vereceği düşüncesiyle karşı çıkınca kontrol yerine teftiş sistemi tesis edildiğini, diğer hususlarda daha kolay anlaşma sağlandığını ifade etti.¹⁴⁸¹

Osmanlı Devleti, kendi aldığı ıslahat kararlarını zaten uygulamaya koymuştu. Bu uygulamalara yenileri eklenerek devam edildi. Dâhiliye Nezareti, valilere bir emir göndererek ıslahatların uygulanabilmesi için vilayetlerdeki durumun incelenerek kendilerine bildirilmesini istedi.¹⁴⁸² Bitlis ve Diyarbakır valileri hazırladıkları raporları nezarete gönderdi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Van misyonundan Reynolds, kendi merkezine gönderdiği 1913-1914 yıllarına ait raporda; çok mutlu gelişmeler olduğunu, Kürt İsyanı'nın bastırıldığını ve bölgeye Avrupalı müfettişlerin geldiğini, bunun da barış dolu bir geleceğin ve gelişmiş bir toplumun göstergesi olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁸³

Ermeni Islahatı projesi Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Osmanlı Devleti tarafından askıya alındı. Etkili olamayan Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Teşkilatı, Dâhiliye Nezareti'nin kararıyla 1914 yılının

¹⁴⁸⁰ *Tasvir-i Efkâr*, No:1005, 24 Şubat 1914, s.3.

¹⁴⁸¹ *Tanin*, No: 1898, 6 Nisan 1914, s.3.

¹⁴⁸² *Tasvir-i Efkâr*, No:1024, 16 Mart 1914, s.2.

¹⁴⁸³ *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Unit 5, Near East Studies, reel 712. Van Misyonu'ndan Reynolds'un 1913-1914 tarihli raporu.

sonunda lağvedildi, buna gerekçe olarak da savaşın çıkması gösterildi.¹⁴⁸⁴ Müfettiş Hoff, Dâhiliye Nezareti'nin bölgeden ayrılması gerektiğini tebliğ etmesi üzerine 8 Eylül 1914 tarihinde cevaben çektiği telgrafla Bitlis, Diyarbakır, İskenderun güzergâhından Van'ı terk edeceğini bildirerek yola çıktı.¹⁴⁸⁵

ISLAHAT PROJESİNİN BASINDA TARTIŞILMASI ve TEPKİLER

Müslüman Aydınlar ve Ermeni Islahatı

Islahat projesinin basında geniş ölçüde tartışılmasının ardından toplumun farklı kesimleri ıslahat projesiyle ilgili görüşlerini ortaya koymaya başladı. Mardin eski mebuslarından Said Bey, ıslahat yapılması gerektiği hususunda herkesin hemfikir olduğunu, ancak bunun uygulanabilirliğinin göz ardı edilmemesi gerektiğini, gazetelerde verilen haberlere göre Diyarbakır'ın da ıslahat kapsamına alındığını, hâlbuki Diyarbakır'ın birçok kaza ve köyünde hiç Ermeni yaşamadığını ifade ederek ıslahatlar belirlenirken nüfus çoğunluğu prensibinin dikkate alınmasını ve müzakerelere bölgede görev yapmış vali ve mutasarrıfların da katılmasını önerdi.¹⁴⁸⁶

Yunus Nadi gazetesinde 26 Nisan 1913'te yayımlanan başyazısında konuyu bir yönetim meselesi olarak ele aldı ve şu şekilde değerlendirdi:¹⁴⁸⁷ "Vilayât-ı Şarkıyye'de bir arazi meselesi var zannedilir. Yabancı memleketlerden dönen Ermeni vatandaşlarımızın çeşitli taleplerde bulunması unsurlar arasında böyle bir anlaşmazlık olduğu düşüncesine sebep olmuştur. Çünkü;

1-Bu konu yalnız Şark için değil bütün Anadolu için vardır.

2-Anadolu'da(ki) anasır meselesi değil karışıklık ve asayiş meselesidir ve bu da her yerde vardır.

3-Bölgede II. Abdülhamit döneminde yapılan bazı yanlışlıklar

¹⁴⁸⁴ Bu kararın 28 Aralık'ta alındığı görüşü için bkz. Aslanova, 20. Yüzyılın Başında, s.209; 31 Aralık'ta alındığı görüşü için bkz. Taş, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri*, s. 200-201.

¹⁴⁸⁵ BOA, DH, KMS, 2-2/5. Ayrıca krş. Taş, *Osmanlı-Ermeni İlişkileri*, s. 200-201.

¹⁴⁸⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 630, 28 Kanunuevvel 1912, s.4.

¹⁴⁸⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 738, 26 Nisan 1913, s.1.

istenmeyen sonuçlara sebep olmuştur. Ama iyi araştırılırsa görülecektir ki arazi konusunda Müslümanlar daha mağdur durumdadır. Müslümanların hepsi toprakla meşguldür. Hıristiyanlardan sayıca daha fazla olmalarına rağmen toprakları yoktur. Ciddi bir tetkikat yapıldığında bu görülür. Mesela Diyarbakır'da bu böyledir. O halde mesele anasır meselesi değil hak meselesidir. Adalet meselesidir. Bu mesele Hıristiyanlar kadar Müslümanlar için de önemlidir. Bu da ancak Meşrutiyet'in eşitlik ve adalet anlayışıyla çözümlenebilir.

Vilayât-ı Şarkıyye'ye bir ıslahat komisyonu gönderilmesi ve bölgenin ihtiyaçlarının belirlenmesi çok önemli olsa da yeterli değildir. Çünkü aynı ihtiyaçlar tüm memleket için vardır. Hükümet bölgeye komisyon göndereceğine geçmişten kaynaklanan anlaşmazlıkları çözmeye gayret ederse çok daha iyi olacaktır. Vilayât-ı Şarkıyye'de yaşayan Hıristiyanlar ve Ermenilerin iyi idareye, eşitliğe ve adaletin temin edilmesine ihtiyaçları vardır. Hükümetin asıl yapması gereken karışıklığa meydan verilmemesidir. Arazi meselesi icabında taraflara para ödemek suretiyle çözümlenmelidir. Bölgede ciddi bir idare, ciddi bir asayiş ve jandarma gücü ve görevini en iyi şekilde yapacak memurlara ihtiyaç vardır. Mesela Van'a Tahsin Bey'i vali tayin eden, buraya şimdilik 200'er muallim ve jandarma gönderen hükümet, heyet-i mahsusa fikri ile muvafık olarak meseleyi idrak etmiştir. Ancak bu yeterli değildir, acil yeni düzenlemeler yapılması gerekir.”

Yunus Nadi, Bogos Nubar Paşa'nın hazırladığı ve Jamanak gazetesinde “Gülünc Olmayan Proje” ismiyle takdim edilen ve Paşa'nın Avrupa'daki temaslarıyla Büyük Devletlerin ıslahat konusuna müdahil olmalarını temin eden çalışmalarını üzerine üslubunu biraz daha sertleştirerek şu soruları sordu: “Islahat neden bütün vilayetlerde değil de altı vilayette? Ermenilerin ikâmetleri itibarıyla bu taksimi doğru kılacak sebepler nelerdir? İstanbul, İzmit, Ankara, Eskişehir, Halep hulasa ülkenin her tarafında az çok Ermeni yok mu? Yoksa altı vilayetin tamamında veya her birinde Ermeniler ekseriyet mi teşkil ediyor? Altı vilayet için tayin edilmesi istenilen genel valinin Büyük Devletler tarafından atanması bu kişinin bu devletlere karşı sorumlu olması devletin istiklalini ortadan kaldırmak demek değil midir? Muhtelit komisyonu hakkındaki tasnif yeni bir Kanun-i Esasi maddesi midir? Altı vilayet gelirlerinden hiçbir şey verilmiyor verilmeyecek mi ki o yolda da istiklal tesisine çalışılıyor?” Yunus Nadi bu soruları sıraladıktan sonra

“...Uygulanması mümkün olmayan bu projeye kahkahalarla gülmekten başka ne yapılabilir?” diye bir soru daha soruyor ve ekliyor: “Bütün unsurlar için lazım olan huzur ve terakkidir. Yalnız Ermenice yayın yapan meslekdaşlarımızdan biraz vatanperver ve basiretkâr olmalarını rica etmek isteriz. Fakat bu ricadan dolayı ber-mutad cinayetle ithama maruz bırakılmayacağımızı ümit ederiz.”¹⁴⁸⁸ Bunun üzerine Jamanak, “Biz Ermeniler Vilayât-ı Şarkıyye'de can, mal, namus güvenliği talep ettiğimiz gibi hükümet yanlısı gazeteler bizim görüş ve tekliflerimize katılmıyorlar. Biz Ermenilerin yabancı devletlerin gözetiminde ısrar etmemizi yabancı müdahalesi olarak değerlendiriyorlar. Hâlbuki diğer Osmanlı matbuatı yabancı uzmanlar getirilmesi kararını pek makbul görüyor. Hatta İkdam gazetesinin sahibi Cevdet Bey, ülkenin iyi idare edilmesi için yabancılara nazırlık verilmesini bile teklif ederek Ermenilerden daha öte taleplerde bulunuyor.” şeklinde cevap verdi. Tasvir-i Efkâr, Ermenilerle Türkleri topyekûn karşı karşıya getirecek söylemlerin doğru olmadığını bazı Ermenilerin vatanperverliğinden şüphe edilemeyeceğini belirterek bazı Ermenilerin vatanperverliğinden de şüphe etmekte haklıyız. Aynı şeyi Ermeni gazeteciler de bazı Türkler için söyleyebilirler ki çok haklıdırlar, şeklinde bir değerlendirme yaptı.¹⁴⁸⁹ Yunus Nadi bir başka yazısında, “...Bize göre bir Şarkî Anadolu meselesi yok, ama varmış gibi bahsediliyor. Bazıları bunu Ermeni, bazıları Ermeni-Kürt, bazıları da kim bilir ne isimle bir mesele olarak görüyor. Burada bir asayişsizlik meselesi vardır. Ülkemizin deniz kenarında en değerli vilayeti olan Aydın vilayetinde de asayiş tam olarak sağlanamamaktadır...” diyor.¹⁴⁹⁰

Rusya'nın bazı teşebbüslerde bulunacağı şayialarının dolaşması Müslüman aydınlar tarafından endişeyle takip edilmekteydi.¹⁴⁹¹ Müslüman aydınlara göre; Ermeniler içinde gücündedir. Onların talebi hukukun temini, can, mal ve namus güvenliğidir. Bu konuyla Rusya alakadar oluyor. Çünkü Kafkasya'nın geleceği için Ermeniler önemli bir unsurdur. Ayrıca Rusya Osmanlı Devleti'ni Balkanlarda zor duruma sokmak için Anadolu'da da rahatsızlık çıkarmak için uğraşmaktadır. Bunun için de Ermeni ıslahatı

¹⁴⁸⁸ Tasvir-i Efkâr, No: 784, 11 Haziran 1913, s.1.

¹⁴⁸⁹ Tasvir-i Efkâr, No: 799, 30 Haziran 1913, s.4.

¹⁴⁹⁰ Tasvir-i Efkâr, No:894-95, 26 Teşrinievvel 1913, s.1.

¹⁴⁹¹ Tasvir-i Efkâr, No: 638, 5 Kanunusani 1913, s.3.

konusu ortaya konmaktadır. Doğu Anadolu'da ıslahata Ermenilerin ihtiyacı olduğu kadar orada yaşayan esas çoğunluk olan Müslümanların da ihtiyacı vardır.¹⁴⁹²

Müslüman aydınlarının en çok tepki gösterdiği konulardan biri de "Ermeni sakin vilayetler" söylemiydi. İsimsiz olarak gazeteye makale yazan bir başka aydın bu konudaki tepkisini şu şekilde dile getirmektedir:¹⁴⁹³ "Bugün Ermenisi bir Kumkapı'dır. Anadolu'nun Ermeni sakin olmayan yeri yoktur. 20 yıl evvel Kastamonu'da Ermeni yoktu. Şimdi orada da çoğaldılar. Şarkî Anadolu'da ise Müslümanlar daha çoktur. O hâlde niçin oraları Ermenilere mahsusmuş gibi gösteriyorlar. Vilayât-ı Şarkiyye'de Küçük Ermenistan dedikleri yerlerde Ermeniler nasıl kadimden sayılıyorsa oralarda yaşayan Türkler, Kürtler ve Türkmenler de binlerce yıldır orada mevcut ve mütemekkindir. Ermeniler sadece ıslahat isteselerdi Meşrutiyet şartlarında bu rahatlıkla çözülebilirdi. Ermenilerin ne istediğini anlamak için Anadolu'da rastgele bir murahhasahaneye giriniz, murahhasa efendinin odasında duvara asılı göreceğiniz haritaya bakınız. Bu harita eski Ermeni hükümdarlarından Tigran zamanındaki Ermenistan haritasıdır. Bu haritada Rusya ve İran'dan yerler varsa da Anadolu'nun binlerce yıldır Kürtler ve Türkler tarafından meskeni olan yerleri de alıyor. Buraların Ermeni hâkimiyetine geçmesini istiyorlar."

Hüseyin Cahit, Ermenilerin ıslahat konusuna yabancıları karıştırmamasından duyduğu rahatsızlığı dile getirerek Ermenilerden Meşrutiyet'e sadık kalmalarını istedi. İttihat ve Terakki'nin bir ıslahat talebiyle değil Avrupa kontrolü isteğiyle karşı karşıya kaldığını ve bunu istiklalini korumak için reddettiğini, bunun için tüm Avrupa'yı karşısına almak gibi bir durumla karşı karşıya geldiğini ifade etti.¹⁴⁹⁴ Ahmet Ağaoğlu ise Avrupa'nın ikiyüzlü davrandığını iddia ederek şu tespitlerde bulundu: "Tam 100 senedir ki, Avrupa bizi kurtarmak için ıslahat tavsiye ediyor ve kabul u icra ettiriyor. Fakat her bir ıslahat felaket için bir mukaddime teşkil ediyor. Şu hâl bir kanun mahiyetini kesb eylemiştir. Hastanın selameti için verilen ilaç bilakis ciğerini parçalıyor. Neden? Avrupa ıslahat tavsiye

¹⁴⁹² *Tasvir-i Efkâr*, No:921-122, 25 Teşrinisani 1913, s.1.

¹⁴⁹³ *Tasvir-i Efkâr*, No:922-123, 26 Teşrinisani 1913, s.1.

¹⁴⁹⁴ *Tanin*, No: 1804, 1 Kanunusani 1913, s.1; *Tasvir-i Efkâr*, No: 637, 4 Kanunusani 1913, s.2.

ederken bizi değil kendisini düşünüyor. Eğer bizi düşünecek olsaydı ıslahatın şekil, mahiyet, daire ve vesaitin de tayin ve takdirini bize bırakırdı. Bizim için en birinci ıslahat; kapitülasyonların ilgası, imtiyazat-ı ecnebiyenin imhası, ticaret ve sanayi-i dâhiliyemizi teşvik olurdu..."¹⁴⁹⁵

Müslüman aydınlar, konunun çözümlenmesi için ıslahat yapılması hususunda hemfikirdi. Bu konunun bugüne kadar çözümlenmeyişi de devletin Rumeli'deki gailelerle uğraşmasına ve beklenmedik savaflara bağlamaktaydılar. Onlar, bundan sonra devletin tüm dikkatini Ermeni ıslahatına çevirmesi gerektiğini belirtiyorlar ve genel olarak şu çözüm önerisinde bulunuyorlardı:¹⁴⁹⁶

"1-Ermeni aydınlarına, Ermeni istiklali veya Ermeni muhtariyeti fikrinde bulunmalarının kendilerini ve Türkleri mahvedeceğini anlatmak gerekir.

2-Van, Bitlis, Erzurum ve tüm Vilayât-ı Şarkiyye'de Müslüman ahaliyi okutup-yazdırmak, eğitimi geliştirmek için tedbirler almak gerekir. Müslümanlar geri kalıp Ermeniler ileri gittikçe aralarındaki ihtilaflar artıyor.

3-Yapılacak ıslahatlar, Müslümanları Ermeniler karşısında esir durumuna düşürmemelidir.

4-İdadî mekteplerin sayısı artırılmalıdır ve oralarda Türk, Kürt, Ermeniler müştereken eğitim almalı ve Osmanlı vatandaşlığı fikri geliştirilmelidir. Bu konuda Ermeni mütefekkirlerin göstereceği gayret çok önemlidir.

5- Adliye memurları ve arazi anlaşmazlıkları iyi niyetle çözümlenmelidir.

6-Yeni iktisadi kaynaklar bulunmalıdır. Bunun için de boş olan arazilerin Kürtler tarafından işlenmesi sağlanmalıdır. Van Gölü'nde vapur işletilmesi konusu hayata geçirilmelidir. Gölden tuz çıkarılıp ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmalıdır."

¹⁴⁹⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, 17 Eylül 1913, s.1, 3'ten naklen Karaca, Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden, s.21.

¹⁴⁹⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:922-123, 26 Teşrinisani 1913, s.1; ayrıca krş. *Tasvir-i Efkâr*, No:921-122, 25 Teşrinisani 1913, s.1; *Tasvir-i Efkâr*, No:973, 21 Kanunusani 1914, s.1.

Tasvir-i Efkâr, 16 Kanunuevvel 1913'te Ömer Naci Bey¹⁴⁹⁷ ile Ermeni talepleriyle ilgili olarak yapılan mülakatı yayımladı.¹⁴⁹⁸ Birçok Türk aydını gibi Ömer Naci Bey de Ermenilerle ilgili konunun siyasi değil sosyal ve ekonomik bir mesele olduğu kanaatini taşımaktaydı. Ömer Naci Bey, "Doğu Anadolu ıslahatı devletin vicdani milletinin mühim bir siyasi meselesidir. Osmanlı hükümeti ciddi bir ıslahat projesi arz etmiştir. ıslahatın uygulanabilmesi vatanın bağımsız olmasına bağlıdır. Tarih gösteriyor ki yabancı himayesiyle yapılmış ve mülkün istiklalini koruyabilmiş bir ıslahat mevcut olsun." diyerek ıslahatın yabancı müdahalesi ile yapılmasına karşı çıkıyordu. Ömer Naci Bey, nispi temsil talebi hariç Ermeni vatandaşların makul talepleri olduğunu ve hükümetin bunları çözmek için zaten çalışmalara başladığını ifade etmiştir. ıslahatların devletin çeşitli gailelerle uğraştığı için geciktiğini, yoksa bu problemlerden haberdar olduğunu ekleyip şu bilgiyi vermiştir: "İlan-ı Meşrutiyet'te Van'da idim. Mütegalibeden birisi için bir ayda tam 100 şikâyet gelmişti. Dikkat çekicidir ki bunun 60'ı Müslümanlardandı. Doğu Anadolu'da Ermeniler kadar Müslüman ahali de devletin ıslahat emeline önem vermektedir. Bu itibarla Müslümanlarla Ermeniler arasında bir ihtilaf olduğunu düşünmek yanlış olur. Mevcut hükümet, emniyet ve asayiş son derece kötü bir şekilde devraldığı bölgede bu konuda sekiz ayda çok mühim yol aldı. Ama bunun devam etmesi için ekonomik durumun da düzelmesi gerekir. Bunun için de Fransa'dan istikraz yapılmaya çalışılıyor....Ermeniler arasında ıslahat yapılmasına samimi destek verenler olduğu gibi yabancı müdahalesi için uğraşanlar da vardır. Siyasetimiz hainle sadığı ayırmaktır. Ermeniler içinde bulunabilen bazı boş boğazları örnek gösterip bu kavmin çoğunluğunun vicdan ve sadakatinden şüpheye düşmek fena bir dikkatsizlik olur. Özellikle Türk ve Ermeni matbuatının kullandığı üslup ülkenin geleceği açısından çok mühimdir."

¹⁴⁹⁷ Ömer Naci Bey, Kırkkilise eski mebusu. Taşnaksutyun Partisini iyi tanıyan isimlerden biri. Ömer Naci Bey aynı zamanda Doğu Anadolu, Kafkasya ve İran'ı tanıyan, bölgenin durumunu inceleyerek problem ve çözümleri hakkında uzmanlaşmış bir isim olarak dikkat çekmekteydi. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Fırkası'ndan olması Ömer Naci Bey'in söylediklerini çok önemli kıyıyor.

¹⁴⁹⁸ Tasvir-i Efkâr, No:942-143, 16 Kanunuevvel 1913, s.1.

Ermeni Basınındaki ıslahat Tartışmalarının Gazetelere Yansıması

Puzantion gazetesi, Mayıs ayı başlarında çıkan bir nüshasında ıslahat ile ilgili İrade çıkar çıkmaz Ermeni vali ve mutasarrıflar atanacağını ve bu isimlerin Dâhiliye Nezareti tarafından belirlendiğini yazdıktan sonra bundan "Ermenilerle meskûn vilayetlerde ıslahatların teminat altına alınmasının amaçlandığını", Patrikhanece bu konuda önceden bilgi alındığı hâlde mutasarrıf ve vali atanması konusunun mevzubahis edilmediğini yazarak Ermenilerin beklentilerinin neler olduğunu ortaya koydu.¹⁴⁹⁹

Puzantion gazetesinin Haziran ayı başında yayımlanan nüshasında ıslahat meselesi ile ilgili olarak yaptığı teşhis ve tavsiyeler özetle şöyledir:¹⁵⁰⁰ "Devlet büyükleri Ermenileri öven sözler söylese de Kürtler Ermenilere karşı cürüm işlemeye devam etmektedir. Bu hafta, Ermenileri koruyan ve kanunları uygulayan bazı devlet görevlileri mütegalibenin baskısıyla görevden alındı. Çarsancak kaymakamı ve Harput Valisi bu durumdadır. Biz hükümetten taşrada ıslahatı uygulamaya muktedir memurları korumasını beklerdik. Vilayât-ı Şarkıyye ıslahatı konusu bu hafta İngiltere ve İtalya meclislerinde görüşülmüş ve bu meclisler ıslahata destek vermişlerdir. Ancak bu ıslahat konusunda gerek Avrupa matbuatında ve gerek yerli gazetelerde yayımlanan neşriyat yetersizdir. Bize düşen vazife; sabır ve tahammül etmek, ümidi kesmemek, inkârı mümkün olmayan hususları neşretmek ve şimdiye kadar verilen emekleri boşa çıkaracak davranışlardan kaçınmak gerektiğini icap edenlere anlatmaktır. İnsanlar ıslahat yapmazlarsa bile, zaman, kaçınılması mümkün olmayan olaylar, iktisadi ihtiyaçlar, parasızlık, yeni çevre ve bizim menfaatimizden başka diğerlerinin menfaatleri de ıslahatı icap ettiriyor. Velhasıl az rüzgâr bile ıslahata müsaittir. ıslahat çalışmaları başladığı zaman bundan yararlanmayı bilmeliyiz. ıslahatın tatbikine yardım etmek için memleketimizde bulunmalıyız. Hicret edenlerin ihtiyaçlarını ve kendilerini hicrete zorlayan durum ve şartları anlarız. Lakin bütün memleketin umran ve terakkisi açısından onların bu davranışlarını uygun bulmayız. Bizim göç etmemizi temin etmek isteyenler kasulı olarak bizi korkutuyorlar ve çeşitli

¹⁴⁹⁹ Tasvir-i Efkâr, No: 755, 13 Mayıs 1913, s.2.

¹⁵⁰⁰ Tasvir-i Efkâr, No: 781, 8 Haziran 1913, s.3.

şayia ve vakalar üyduruyorlar. Fakat artık biz de aklımızı başımıza toplayıp etrafımızda oynanan bu oyunlara kapılmayıp korkaklık veya sabırsızlıkla düşmanlarımızın ekmeğine yağ sürmemeliyiz.”

Ermeni aydınlardan Tomayan Efendi, Londra'dan Türkçe ve Ermenice gazetelere yayımlanmak üzere gönderdiği yazılarda Türk ve Ermeni toplumlarının birbirine yakınlaşıp güven duymaları için çalışmalar yapılması gerektiği, her iki toplumun da birbirlerini yeterince tanıyıp anlayamadığı, her şeyi hükümetten beklemenin doğru olmadığı konusuna dikkat çekti.¹⁵⁰¹ Tomayan Efendi, Puzantion'da yayımlanan makalesinde; ıslahat çalışmalarının Türkiye'deki Ermenilerin girişimleriyle değil Rusya Ermenileri ve Eçmiyazin Katogikosu'nun çabalarıyla Rusya tarafından gündeme getirildiğini, bazı konularda kötü şartlarda yaşayan Anadolu Ermenilerinin buna karşı gelemeyeceklerini, görüşmeler sırasında Osmanlı Devleti'nin itibarının korunmasının Ermeniler için de önemli olduğunu, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden ayrılma fikri taşımadıklarını, ıslahat anlaşmasının imzalanmasından çok uygulamaya konmasının önemli olduğunu, bunun için de Ermeni halkın sabırlı ve itidalli hareket etmesi gerektiğini ifade etti.¹⁵⁰²

Ermeni basınının tamamı Mahmut Şevket Paşa suikastı ile ilgili olarak duydukları üzüntüyü paylaşan ve Paşa'nın ıslahat için büyük bir kayıp olduğunu ele alan yazılar yayımladı.¹⁵⁰³

Yabancı Basımdaki Ermeni İslahatı Tartışmalarının Osmanlı Gazetelerine Yansması

Rus basını ıslahat konusuna büyük ilgi gösterdi. Tebriz'de yaşayan Ermenilerin Doğu Anadolu'da ıslahat yapılması yönündeki istekleri St.Petersburg'da çıkan gazetelerde yer aldı.¹⁵⁰⁴ Neve Vramya gazetesi de bölgede asayişsizliğin artmasını Rumeli'de devam eden savaşa bağladı ve

¹⁵⁰¹ *Tanin*, No: 1848, 15 Şubat 1914, s.1-2.

¹⁵⁰² Hüseyin Kâzım Kadri, *Balkanlardan Hicaza İmparatorluğun*, s. 140-143'den naklen Puzantion, 20 Şubat 1914.

¹⁵⁰³ Puzantion, Manzume-i Efkâr, Azadamart gibi Ermenice ve La Turkıyya, Osmanşer Lloyd, Jön Türk, Monitör Oryantal gibi Fransızca gazetelerde bu hususla ilgili yer alan haberler için bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No: 786, 13 Haziran 1913, s.3.

¹⁵⁰⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No: 623, 28 Kanunuevvel 1912, s.4.

Rusya'nın konuyla ilgili görüşlerini şu şekilde yorumladı:¹⁵⁰⁵ “Kürtler bir taraftan Ermenileri katletmekle beraber bir kital-i umumi icrası için İstanbul'da kamuoyunu hazırlıyorlar. Daha şimdiden Ermenilerin muhtariyet talebinde buldukları ve böyle bir felaketin gerçekleşmesi hâlinde Kürtlerin savunmaya geçecekleri şayiaları dolaşmaktadır...Bu facia ve cinayetlerin Kafkasya gibi hemhudut olan memleketimizde doğuracağı sonuçlara göz yummamız mümkün değildir. Kutale maruz kalacak Hıristiyanlar memleketimize iltica edecekler ve burada karışıklıklara sebep olacaklardır. Kafkasya'da farklı din ve ırktan olan milletler bu karışıklıklar nedeniyle ayaklanacak ve Rus askerleri bu karışıklıkları ortadan kaldırmak için bunlarla meşgul olacaklardır. Rusya yalnız insani sebeplerle değil bölgede meşru müdafaa yapmak için Osmanlı Dâhiliye Nazırı'na, Rusya'ya tehdit eden karışıklıklara karşı tedbir alınması, aksi takdirde Rusya'nın kendi tedbirlerini alması gerektiğini belirtti. Yangın başlamadan tedbir alınmalı, sonra pişman olacak işler yapılmamalıdır.” Aynı gazetede Mösyö Ojin tarafından kaleme alınan “Ermeni Meselesi ve Rusya” adlı makalede de şu görüşler dile getirildi:¹⁵⁰⁶

“Elyevm mehakil-i siyasiyede ve Ermeniler arasında Türkiye hakkında bu kadar telaşlı iştilgal edilmesinin esbabı pek vazihdir. Er geç Hıristiyan akvamunun Türkiye'nin taht-ı hâkimiyetinden çıkacağı muhakkaktır. Osmanlı hükümeti Asya hükümeti olmak üzeredir. Binaenaleyh bundan sonra Osmanlılar, en ziyade aynı din ve ırka mensup akvam-ı İslamiye üzerine istinaden icrayı hükümet edecektir. Fakat Asya içinde ve Osmanlı hâkimiyetinde Hıristiyan olarak Ermeni kavmi kalmaktadır. Bu meselenin diğer bir şeklidir. Fakat sırf Rusya'ya ait olan ikinci bir şık vardır: Acaba Türkiye'nin merkez nekatı Asya'ya geçtikten sonra daha ziyade kesb-i kuvvet etmeyecek midir?

Hükümet-i mezkure Asya'da aynı dine mensup ve her ne denilirse denilsin vücuten ve ahlaken henüz pek sağlam bir kitle-i İslamiye istinad edecektir. Unutulmamalıdır ki Avrupa vilayetleri Osmanlı Devleti için müşkülât ve gaile sebebiydi ve tüm dikkatler oraya veriliyordu. Rumeli'de asker bulundurmak ve kuvvetlerini orada harcamak zorundaydı. Hâlbuki

¹⁵⁰⁵ *Tasvir-i Efkâr*, Nö: 634, 1 Kanunusani 1913, s.3.

¹⁵⁰⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No: 645, 12 Kanunusani 1913, s.4.

Asya'da tamamen bunun tersi bir hâl zuhur edecektir. Burada hâkim anasır İslam'dır. Şu unsur gayet vasi araziye maliktir. Hâlbuki şu arazi ahali İslam olduğu gibi Rusya ve İran tarafındaki arazi de İslam anasıyla meskündür. Bunlar yalnız din rabıtası ile değil kan rabıtası ile de Asya Türklerine merbuturlar. Kafkasya ve Azerbaycan'da yaşayan Türkler dinen ve örfe Osmanlı Türklerinin aynıdır. Aralarında mezhep farkı vardır ama bu fark birkaç yıl içinde kalkacaktır. Bu güç Rusya'nın Şarka yayılmasına engel olacaktır. Bunu bilen Rusya'nın düşmanları Türkiye'yi daima Rusya'nın aleyhine teşvik ve tahrik edecektir. Bu yönden biz tedbirimizi şimdiden almalıyız. Bütün bunlar Rusya ve Rusya'nın müttehidi bulunan İngiltere ve Fransa tarafından da biliniyor. Mezkûr hükümetler için Türkiye'de eski kontrol hakkını muhafaza etmek bilhassa şu zaman için lazımdır. İşte bu münasebetledir ki Ermeni meselesi mühim bir mahiyet teşkil ediyor. Bu mesele bir Ermeni muhtariyeti kisvesi altında tecelli etmekte olup bu muhtariyet meselesi İngiltere ve Fransa hükümetleri tarafından Arnavutluk muhtariyetine mukabil olarak icat edilmektedir. Rusya, Türkiye'ye karşı Ermenilerle hoş geçinmek yolunu tutacaktır. Bu Hristiyan kavmi Rusya'nın Şarka doğru yayılması için tabii bir vasıta. Ermeniler de Rusya'dan pek çok fayda sağlayacaktır.

Türkiye ile Rusya arasında bir Ermeni hükümeti kurulacağına inanmak kadar büyük bir hata olmaz. Elyevm birçok yerde söylenen ve Londra süfere meclisinde teklif edileceği tahmin edilen şu fikri tamamen bir tarafa atmamalıyız. Şu fikir Rusya'nın aleyhinedir. Hatta Ermeniler bile muhtariyetin taraftı değildir. Bu konuda Ermeni mütefekkirlerinin birçoğuyla görüştim. Ermeni muhtariyeti denildiği zaman akla üç vilayet geliyor: Van, Bitlis ve Erzurum. Şu üç vilayet Ermenistan tarihinin esasını teşkil ediyor. Hâlbuki şu üç vilayette Ermeni ahali umum ahalinin yarısını bile teşkil edemiyor.

Adı geçen vilayetlerde Ermenilerin gerçek nüfusu hakkında bilgi mevcut değilse de İngiliz Lynch'in tetkikatında Ermenilerin sayısı %37'yi geçmemektedir. Rus mahfili askerisinin malumlarına göre bu tespit %39'a kadar varıyormuş. Hâlbuki Taşnaksutyun Komitesi'ne bağlı muharrir Ardoff'un malumatınca Ermenilerin adedi %27 nispetindeymiş. Hâlbuki kısmı azamı Kürtler teşkil ediyor. Ermenistan muhtariyetinin Kürt muhtariyetinden başka bir şey olamayacağı muhakkaktır. Binaenaleyh

Ermeni muhtariyeti Ermenilerin lehine değil aleyhine olacaktır. Bu fikri İngiliz miralaylarından Teranter? da teyit ediyor. Mumaillyh son Osmanlı-Rus savaşından sonra Vilayât-ı Şarkiyye'de Ermenilerin durumunu tetkik etmekle görevlendirilmişti. İngiliz Miralay, tetkikatından sonra hazırladığı raporda, "Ermenistan'ı aradımsa da bulamadım" demiştir. Bütün bu vaziyet Ermenilerin Vilayât-ı Şarkiyye'de ekalliyet-i azimede bulduklarını gösteriyor. Bundan başka Ermeniler, Vilayât-ı Şarkiyye'nin en fukara ve muhtaç kısmını teşkil ediyorlar. Şu ahali-i umume nazar-ı dikkate alındığı zaman oraya payitahtları Ermenistan muhtariyeti fikriyle dolaşan eşhasın hayırperver adamları olduğu anlaşılıyor. Böyle bir muhtariyet ancak Kürtlerin hâkimiyet-i kat'iyesini teyit eder. Muhtar bir Kürdistan ise elbetteki Rusya'ya düşman olacaktır. Bunu ispatlamak için Kürt murahhasası Meclis-i Ayan azasından Abdülkadir Efendi'nin şu sözlerini anlamak yeterlidir: 'Kürtler istenildiği zaman yine Türkiye'ye iltihak eder!' Fakat farz edelim ki akliselime aykırı olarak Ermenilere muhtariyet bahşedilsin. Ermeniler muhtariyeti hangi kuvvete istinaden teyit edebilirler. Ne suretle ve ne vasıta ile Kürtleri itaate mecbur bırakabilirler?

Bellidir ki Ermeni muhtariyeti fikrini ileri sürenler bütün ümitlerini Rusya'nın muavenet ve teyidatına atfediyorlar. Fakat Rusya hiçbir metni ciddi esası amil özüne istinad edemeyen bir muhtariyeti icat etmekten ne gibi menfaat temin edebilir? Nitekim böyle bir hareket bir takım gaile ve müşkülata sebep olacaktır. Hatta bu suretle Kafkasya'da sakin İslam ahalisini uyandırmakla beraber Gürcülere de muhtariyet isteme hakkını vermiş olacaktır.

Mamafih Rusya Ermenilerden sarf-ı nazar edemez. Çünkü İslam ahali arasında hulul etmiş olan Ermeniler, Rusya için gayet mühim bir amal-i siyasiyedir. Asıl mesele bu amal-i siyasiyenin nasıl kullanılacağını tetkik etmektir.

Rusya Ermeniler için muhtariyet değil ıslahat talep etmeli ve ıslahatın ciddi ele alınmasını temin etmelidir. İslahatın başına yabancı memurlar geçmeli, polis ve jandarma teşkilatını kendi ellerine almalıdır. İslahat üzerinde ciddi bir kontrol sağlamalıdır."

Basında yer alan tartışmalar üzerine Rus Bako gazetesi siyasetçilerden Brumann ile yaptığı mülakatı yayımladı. Rus siyasetçi, Rusya'nın ıslahat

meselesi ve Türkiye-Rusya ilişkilerini şu şekilde değerlendirdi:¹⁵⁰⁷ “Vaziyet itibarıyla Kafkasya’dan daha büyük olan bir kıtanın (Doğu Anadolu) Rusya tarafından işgaline ihtimal vermek mümkün değildir. Bunun birinci sebebi şudur ki Rusya hükümeti Avrupa’nın reyi hilafına olarak böyle bir teşebbüste bulunamaz. Bundan başka bu kadar vasi bir kıtanın işgali için büyük bir askeri kuvvet istenir ki Rusya’nın böyle bir kuvveti yoktur. Anadolu’nun altı vilayetinde ciddi karışıklıklar olsa bile Rusya, Türkiye’nin bu mühim bölgesini işgal etme sorumluluğunu alamaz. Ermenilere muhtariyet verilmesi de bir hayaldir. Çünkü bunun için uygun zemin yoktur. Altı vilayette Ermeniler çoğunluk teşkil etmezler. Binaenaleyh bir muhtariyet tesisinde Ermenilerin kendi kendilerini idare etmelerine imkân yoktur. Tek çare Avrupa’nın gözetimi altında ıslahat yapılmasıdır. Son günlerde bu konuyla ilgilenenler, yazılan makaleler ve verilen mülahazalarda Anadolu vilayetleri hakkında ıslahat yapılması meselesinden başka bir şeyin sözü konulmayacağı kanaati oluşmaktadır. Bununla beraber altı vilayette yaşayan Ermenilerin durumunu görüp inceleyenler arasında bir görüş ayrılığı yoktur.

Islahat bölgedeki unsurlar arasındaki problemleri de gidereceğinden Osmanlı Devleti’nin buna karşı çıkacağı düşünülemez. Ermeniler ıslahattan daha öte şeyler isteyebilirler ama bu hayal olur. Bana kalırsa Türkiye’nin şu buhranlı zamanlarında Ermenilerin bu gibi mütracaatlarda bulunmaları tedbirsizlik ve ihtiyatsızlıktır. Ben diplomaside yapılan bu tür girişimleri kisveli ve manasız addederim. Çünkü Türkiye mukadderatı yahut Anadolu ıslahatı meseleleri Ermenilerin Rusya’ya veya başka bir devlete mütracaatlarıyla asla alakadar olamaz. Anadolu’nun mukadderatı Balkan muharebesinin neticesine bağlı değildir. Balkan ülkelerinin zaferleriyle Anadolu’nun altı vilayetinin durumu arasında katiyen bağlantı kurulamaz.

Anadolu’nun Türklerin elinde kalması hususunda Avrupa devletleri arasında anlaşma sağlanmıştır. Dolayısıyla Türkiye’nin paylaşılması şimdilik söz konusu değildir. Şayet Türkiye’nin kaderi değişse bile bu değişiklik Ermenilerin tasarrufuyla katiyen addolunamaz. Düvel-i muazzamadan hiçbiri hatta Rusya bile kendi menfaatleri söz konusu olmadıkça Ermenilerin hayrı ve menfaati için çabalamaz. Bu sebeple

¹⁵⁰⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No: 738, 26 Nisan 1913, s.3.

Ermenilerin Türklerle olan münasebetlerini, onun bunun kapısını çalıp bozmaktansa kendi durumlarını yükseltmek için gayret ederlerse gafilâne hareket etmemiş olurlar.” Rus siyasetçi, Avrupa ülkelerinin bir Ermeni devleti kurulmasına yönelik bir çalışması olmadığını ve zor zamanlarında Osmanlı hükümetinin karşısında yer almakla Ermenilerin amaçlarına ulaşamayacağını vurgulamıştır. Tan gazetesinde yer alan bir haberde de konu şu şekilde değerlendirilmiştir:¹⁵⁰⁸ “Genç Türkler Avrupa kontrolünü Osmanlı hâkimiyet ve istiklaline aykırı görüyorlar. Şüphe yok ki Osmanlı hâkimiyet ve istiklali hatta Osmanlı mülkünün bütünlüğü muhteremdir. Ona diyecek yok. Fakat bu istiklal ve tamamiyet ıslahat icrasıyla ve bu ıslahatın da bittabi Avrupa kontrolü altında yapılabileceği unutulmamalıdır. Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi ortadadır...”

Ermenilerin Rusya’nın oyunlarına gelmeyeceği, Ermenilerin Türklere ayrılmak istemediklerine dair haberler Ermenilerin yazdıkları mektuplara dayandırılarak bazı Rus gazetelerinde sınırlı sayıda da olsa yer aldı.¹⁵⁰⁹

YENİKÖY ANTLAŞMASI’NDAN SONRA OSMANLI ERMENİLERİNİN DEVLETE BAĞLILIK DUYGUSUNUN ZAYIFLAMASI¹⁵¹⁰

Rusya’nın Ermeni ıslahatının kabul edilmesinde oynadığı rol bundan sonra Ermenilerin Ruslarla daha yakın ilişkiler kurmasına yol açtı. Ermeni-Rus ilişkilerinin derinliği, İtilâf ve İttifak devletlerinin şekillenmesiyle büyük bir savaşın çıkacağı ihtimalinin artması ve Osmanlı Devleti’nin seferberlik ilan etmesinin Doğu Anadolu bölgesinde çok daha büyük problemlere yol açabileceği Osmanlı hükümetinin gözünden kaçmadı. Öte yandan Ermeni ıslahatı görüşüldüğü sırada Ermenilerin dışarıdan sağladığı desteğin boyutu hükümetin Ermeni siyasi fırka başkanları, önde gelenleri ve Ermenilik davasıyla ilgilenenler hakkında daha kapsamlı bilgiler toplama ihtiyacı hissetmesine yol açtı. Bunun sonucunda sefirliklerden bu konuda kapsamlı bilgiler talep edildi. Özellikle Tiflis ve Bakü ile İran’da Reşat ve Tebriz

¹⁵⁰⁸ *Tasvir-i Efkâr*, No:931-132, 5 Kanunuevvel 1913, s.1.

¹⁵⁰⁹ *Tanin*, No:1892, 31 Mart 1914, s.3.

¹⁵¹⁰ Bu konuyu ele alan bir çalışma için bkz. Nejla Günay, “Yeniköy Anlaşması’nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı’nda Rus-Ermeni İşbirliği”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt 8, sayı 16, Yaz 2015. s.63-93.

tarafalarında; Bulgaristan, İsveç, İngiltere, Fransa ve Mısır'da; Amerika'da New York ve Boston'da bulunan bu gibi kişiler hakkında hazırlanan dosyaya konmak üzere kimlikleri, sabıkalari, faaliyetlerinin belirtilmesi ve mümkünse bu kişilerin fotoğraf ve resimlerinin de bu bilgilere eklenmesi istendi.¹⁵¹¹

Osmanlı hükümetinin, 1914 yılının ortalarından itibaren istihbarat çalışmalarına ağırlık verdiği, aynı yılın sonbaharında da Ermeni komitelerine karşı takibat ve önlemlerini artırdığı anlaşılıyor. Bilhassa Taşnaksutyun Komitesi'nin etkili olduğu Van'da polis müdürü tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Haziran 1914 tarihli raporda özetle şu tespitlere yer verilmektedir:¹⁵¹² "Van vilayetini teşkil eden Türk, Kürt, Ermeni, Nasturi ya da Kaldani cemaati arasında İttihat ve Terakki, Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar, Pareserakan? ve Parekursagan? isimlerinde dört fırka ve iki cemiyet mevcuttur. Taşnaksutyun, Ermeni milletinden oluşan esaslı bir teşkilata sahip, cesur olduğu kadar da hunhar bir heyetten ibarettir. Bu fırka, kendine karşı gelenleri ölümlü tehdit etmesi ve öldürmesi nedeniyle Ermeni milleti üzerinde en tesirli ve nüfuzlu olanıdır. Millî menfaatleri söz konusu olduğunda diğer fırkalar ara sıra bu fırkayla görüşmektedir. Taşnaksutyun Fırkası'nın resmi programının yanı sıra bir de resmi olmayan gizli programı vardır ki bunu ele geçirmek çok zordur. Ancak yayın organlarında hep hükümet karşıtlığına yer verilmesi, mensuplarını silahlanmaya teşvik etmesi ve Bitlis olayından sonra Kürtlerle Erciş'te görüşerek onları birlikte hareket etmeye davet etmeleri bu gizli programın varlığını göstermektedir. Hınçak ve Ramgavar fırkaları da Taşnaklarla aynı amacı taşısalar da bunların her biri ayrı yol takip etmekte ve birbirlerinin siyasi rakibi durumundadırlar. Taşrada mektep açıp maarife hizmet etme, silahlanma ve hunharane yaklaşımıyla ahali üzerinde en etkili olan fırka Taşnaksutyun'dur.

Nasturi cemaati, siyasi menfaatleri konusunda Ermenilerle müşterek hareket etmemektedir. Bu cemaat bir siyasi fırkaya sahip değilse de bu cemaatten bazıları Rus propagandacılarıyla birlikte hareket etmek ve Osmanlı aleyhtarı davranmaktan dolayı tutuklanıp Divan-ı Harb'e

¹⁵¹¹ Yeniköy Anlaşması'nın imzalanmasından sonra yapılan bu çalışma hakkında bkz. BOA. DH. KMS; 17/8, 1332 R 13.

¹⁵¹² BOA. DH. EUM. 2.şb; 68/40, 1332 B 27.

verilmiştir.

Kürtlere gelince bu kavimler içinde en cahil ve taassup içinde olandır. İçlerinde siyasi hayata alışmış kişi bulmak neredeyse mümkün değildir. Bölgedeki otorite, zulüm ve baskıları Meşrutiyet'in ilân edilmesiyle sona erdiği için ahaliyi hükümet ve Meşrutiyet aleyhine teşvik etmişlerdir. Ancak onların bu hain emelleri Bitlis hadisesinden revaç bulmamaktadır. Ancak İran'a kaçan Abdürrezzak Said Bey, Seyyit Taha ve adamlarından Simko'nun Rus siyasetçilerle sık sık görüştüğü haberlerinin gelmesi, Abdürrezzak'ın "Amiriniz" imzasıyla Osmanlı Kürtlerine yönelik beyannameler göndermesi bölgede Osmanlı otoritesini akim bırakmaktadır. Bazı Kürt aşiret reisleri Rusya ve İran ile yakın ilişkiler içerisinde."

Hükümeti böyle bir araştırmaya yönelten sebep ise Hınçakların Köstence'de düzenledikleri Yedinci Kongre'de; "...Daha uygun ekonomik ve politik şartlar oluşturulana kadar Jön Türklere karşı illegal yollarla mücadele edip onlara karşı şiddete dayalı devrimci taktikler kullanma..." kararını aldıklarının duyulmasıydı. Kévorkian'ın aktardığına göre; Türkiye'deki bütün parti şubeleri, Yedinci Kongre kararlarını oybirliğiyle onayladı, özellikle de teröre başvurulmasını ve bu kararın gizli kalması için tüm tedbirler alındı. Bu terörist eylemleri yapmak üzere seçilen parti üyeleri kırsal bölgelere kaçırıldı. Ancak Himayag Aramyants bu resmî söyleme karşı çıkar ve Türkiye'deki yerel komitelerin büyük bir çoğunluğunun -61 komitenin 44'ü- bu kongreye katılmadığını ve dolayısıyla da alınan kararları desteklemediğini ileri sürer. Dolayısıyla Hınçak Partisi içerisinde ciddi bir görüş ayrılığı ortaya çıkmış ve bu da İstanbul'daki resmi partinin feshedilerek bir yer altı komitesinin himayesine girmesine yol açmıştır.¹⁵¹³

Yakalanan komite mensupları, çeşitli yerlerde kurulan Divan-ı Harplerde yargılandı. Bu yargılamaların titizlikle yapılarak suç işleyenlerle işlemeyenlerin ayırt edilmesine özen gösterildiği anlaşılıyor. Mesela İstanbul Divan-ı Harbi, Hınçak meselesinden dolayı Van'dan dört kişinin isimlerini vererek İstanbul'a gönderilmelerini talep etmiştir. Bunun üzerine Van'da bulunan Erzurum Valisi Tahsin Bey, Van'ın Hınçaklar için etkili bir yer olmadığını, ismen talep edilen kişilerden Reis Prutyanyan'ın nüfuzlu olduğunu, diğer üç kişinin fakir ve tesirsiz isimler olmalarından dolayı

¹⁵¹³ Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 255.

salıverilmelerinin daha uygun olacağı yönünde görüş bildirdi.¹⁵¹⁴ Çok sayıda tutuklu kısa süren muhakemelerden sonra serbest bırakıldı. Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ise 24 Temmuz 1914 tarihinde Üçüncü Kongresini düzenlemek suretiyle tavrını netleştirmeye çalışır. Bu kongreye yerel komitelerden 31 delege katılır. Hamparsum Boyacıyan (Murad), Nerses Zakaryan, Vahan Zeytuntsiyan ve Harutyun Cangülyan'dan oluşan yeni bir komite seçilir.¹⁵¹⁵

Hükümet, istihbarat ve arama faaliyetlerine önem verse de komiteler faaliyetlerini bir şekilde gerçekleştirebiliyorlardı. 6. Kolordu emrinde bulunan ve Hınçakyan Komitesine mensup bütün Ermeni askerlerin 5 Aralık 1914'te, Kozan eski mebusu Hamparsum Boyacıyan tarafından verilen konferansa iştirak ettikleri istihbarat birimleri tarafından belirlendi. Bunun üzerine Ermeni efradın, "*Ermeni mefkûresine hizmet eden bu gibi kişilerle ilişki kurmasının doğru olmayacağı*" ilgili birim tarafından tespit edilerek bu konuda gerekli hassasiyetin gösterilmesi için tüm güvenlik mercilerinin bilgilendirilmesi emredildi.¹⁵¹⁶

Güvensizlik ortamı üst düzey yöneticiler ve askerler arasında görüş ayrılıklarına sebep olabiliyordu. Konya Valisi Osman Bey, Erzurum Kolordu Komutanı İzzet Paşa'nın 22 Ekim 1914'te, "*Ermenilerin Osmanlı ülkesinin tüm bölgelerinde isyan edeceği, tüm güvenlik birimlerinin teyakkuzda olması ve bu konuda Müslüman ahalinin de uyarılması gerektiği*" yönündeki emrinin tüm askerî kıtalara tebliğ edildiğini öğrenmesi üzerine yetkililere, bunun Müslüman halkın silahlanması gibi zararlı sonuçları olabileceği uyarısında bulundu.¹⁵¹⁷ Konya Valisi bu uyarısında haklı olabileceği gibi İzzet Paşa'yı temkinli olmaya sevk eden gelişmeler de yaşanmaktaydı: Amasya'nın Sofular Mahallesiinde camcı esnafından Teban oğlu Karnik'in evinde 15 Temmuz 1914'te yapılan aramada iki bomba, dükkânında yapılan aramada ise tamamlanmamış bir bomba ile bomba imaline yarayan kalıp ve çeşitli gereçler ele geçirildi. Savancı Mahallesiinde Nazaret oğlu Gifarom'un evinde ve dükkânında bir fitilli ve içi dolu, diğerinin içi boş iki bomba ve iki

¹⁵¹⁴Erzurum Valisi Tahsin Bey'in 20 Ekim 1914 tarihli şifre telgrafı için bkz. BOA. DH. EUM. VRK; 27/52, 1332 Za 2.

¹⁵¹⁵Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 257.

¹⁵¹⁶BOA. DH. EUM. 2. Şb; 4/28, 1333 Ra 14.

¹⁵¹⁷BOA. DH. EUM. 2. Şb; 2/32, 1332 Z 2.

adet fişek altı bulunduğu 31. Fırka Kumandanlığı tarafından bildirildi. Bunun üzerine Sivas Valiliği tarafından yapılan soruşturmada, iki aydan beri Amasya'dan civar mahallere birçok dinamit, bomba ve martini sevk edildiği belirlenerek adı geçen kişiler İstanbul'daki Divan-ı Harbe sevk edildi.¹⁵¹⁸

Erzurum Valisi Reşit Bey, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta Kiği Ermeni Murahhasası'nın askerî üniforma benzeri kıyafet giyip kılıç kuşandığını, Erzurum murahhasa kavasının da kılıç talimi yapmakta olduğunu ihbar edip nasıl hareket edilmesi gerektiğini sordu. Buna cevaben Adliye ve Mezahip Nezareti Müsteşarlığınca hazırlanan 6 Haziran 1914 tarihli yazıda; "*Rüesa-yı ruhaniye muteberlerinden sayılan kavasların giyecekleri elbiselerin şekli hakkında resmî bir karar bulunmamakla beraber şimdiye kadar bu konuyla ilgili yapılmış yazışmalar ve Patrikhaneye gönderilen tebligatlara göre din görevlilerinin elbiselerinin askerî üniforma benzeri olamayacağını açıkça belirtildiği ve kavasların şehir ve kasabalarda kılıç ve silah taşımalarının kanunlara aykırı olduğu...*" bildirildi.¹⁵¹⁹

Bazı Ermeniler Osmanlı Devleti'nin henüz Birinci Dünya Savaşı'na katılmadığı günlerde bir taraftan içerde mücadele etmek için hazırlanırken bir taraftan da Avrupa'nın Anadolu işlerine müdahil olmasını temin etme gayretlerine devam ediyorlardı. 22 Haziran 1914'te Amasya'da bu konuda bazı girişimlerde bulunuldu. İlk olayda Ermeni Kilisesi'nin kapısında çalı çırpı yakılmak suretiyle kilisenin yakılmak istendiği görüntüsü verilmiş, ikinci olayda da Demirci Dikran'ın dükkânının önünde paçavralar yakılarak yangın süsü verilmiştir. Ancak her iki olayda da büyük bir yangının çıkma ihtimali olmamakla beraber Avrupa'nın dikkatini çekme arzusu olduğu Sivas Valiliğinin soruşturması sonucunda ortaya çıkarılarak elde edilen bulgular Patrikhaneye de bildirilmiştir.¹⁵²⁰ Nisan ayı içinde Erzincan'da bir Ermeni'nin evinde, gizlice bomba imal edilirken bombanın patlaması sonucunda ölen ve yaralananlar olunca¹⁵²¹ İstanbul'da yayımlanan

¹⁵¹⁸ Karnik'in kardeşi Ohannes ifadesinde silâh imal ettiklerini kabul etmiş, Haykaron ve kardeşi Ağyaron da ifadelerinde bir yıldan beri 1 mecdiye karşılığında çok sayıda bomba imal edip Ankara, Çorum gibi yerlere gönderdiklerini, Tokat'ta da aynı işin yapıldığını belirtmişlerdir. Bkz. BOA. DH. EUM. EMN; 88/33, 1332 S 28.

¹⁵¹⁹BOA. DH. İD; 116/87.

¹⁵²⁰BOA. DH. EUM. EMN; 116/47.

¹⁵²¹Tanin, No: 1573, 17 Nisan 1913.

Azadamart gazetesi, Ermenilerin silahlanmasını hoş görerek Ermenilerin kendilerini savunmak için silahlanmaktan başka çareleri olmadığını vurguluyordu.¹⁵²² Hükümetin tespitlerine göre Ermenilerin kendi içinde de huzursuzlar vardı. Mesela Samsun ve Bafra'da bulunan Ermeni kiliselerinde görev yapan rahiplerden bazılarının azli Ermeni ahali arasında çeşitli cereyanlara yol açmış, Hınçakların Bafra'da bulunan rahibi tehdit etmek suretiyle ayini engelledikleri ve bu durumun her iki tarafça Patrikhane'ye bildirildiği anlaşılmıştı.¹⁵²³

Hükümetin aldığı önlemler Ermenilerin silahlanmasının önüne geçilemediği ve bu durumun savaş başladıktan sonra da devam ettiği görülüyor. Mesela 12 Nisan 1915 tarihinde Diyarbakır'da yapılan aramalarda 60 bomba, dinamit kapsülleri, dinamit barutları bulundu. Bu aramalarda ayrıca Mannlicher, Şnayder, mavzer tüfeklerle çeşitli yerlerde saklanmış binlerce asker kaçağı ele geçirildi. İzmit Bahçeçik'te; Adapazarı'nda; Armeşe Manastırı'nda; Bursa'da yüzlerce bomba ve silah bulundu.¹⁵²⁴

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE YAŞANAN GELİŞMELER

Osmanlı Devleti'nin İttifak Arayışları, Almanya ile İttifak ve Seferberlik

İngiltere ve Fransa kendi stratejik konumlarından kaynaklanan ve esas itibariyle yükselen Almanya'yı olduğu yerde tutabilmek, hatta günün birinde Almanya ile bir hesaplasmaya girilmesi ihtimali karşısında hazırlıklı olabilmek açısından Rusya'nın ilgisinin Avrupa'ya yönelik tutulması gerektiği konusunda her zaman hemfikir olmuşlardı. Bu sebeple bu devletler Rusya'nın merkezî Avrupa'ya yönelik askerî gücünün artırılmasını ana siyaset olarak belirlediler. İngiltere Kralı VII. Edward ile II. Nikola'nın 9-10 Haziran 1908 tarihlerinde Reval'de yaptıkları görüşmeler bu politikayı iyice açığa çıkarmıştı. İttihatçılar, İngiltere ile çarlık arasındaki yakınlaşmanın doğrudan doğruya Osmanlı Devleti'nin beka sorununun daha da ağırlaşması anlamına geleceğini doğru kavramış ve haklı bir telaş içine düşmüşlerdi.

¹⁵²² Tanin, No: 1576, 20 Nisan 1913; Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s.230.

¹⁵²³ BOA. DH. KMS; 18/27, 1332 R 27.

¹⁵²⁴ Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü*, s. 31-32.

1914 yaklaştıkça, İngiltere'nin başı çektiği İtilaf Bloku Osmanlıların en meşru beklentilerini dahi ciddiye almama eğilimindeydi. Zira bir yanda Rusya'nın ihtiraslarının karşılanması, diğer yanda ise Osmanlıların temel haklarının gözetilmesi, birbirinin zıddı hedefler teşkil etmekteydi. Hatta İtilaf Bloku, bu iki parametre arasında eşit yaklaşma kaygısı dahi duymayıp baştan itibaren kurgulanmış olan Osmanlı karşıtlığı, İstanbul ve Boğazların Rusya'ya verilmesiyle doruk noktasına ulaşmıştı. Öte yandan Osmanlı Devleti, pek çok problemle boğuşmak durumunda olan ve gittikçe güç kaybeden eski bir Doğu İmparatorluğu iken, İngiltere ve Fransa için Rusya mutlaka ellerinde tutmak istedikleri bir güçtü.¹⁵²⁵

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nda yaşadığı büyük askerî hezimetten sonra bundan ders çıkarıp orduyla ilgili ciddi reformlar yapma gayretine girdi. Bu reformların ilk işareti, 1913 yılı sonlarında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Ahmet İzzet Paşa tarafından 11 Aralık 1913 tarihinde, ordunun Yeni Teşkilat-ı Askeriye Nizamnamesi'nin yayımlanmasıyla ortaya çıktı. Ardından bu nizamnameye göre belirlenen ve "*Ordu, Bağsız Kolordu ve Tümen bölgeleriyle Konuş Durumları*" adını alan radikal yeniden yapılandırmanın icrasıyla devam etti. Bu, bütün sahra ordusunun ve ordunun konuşlandığı askere alma bölgelerinin elden çıkması ve Avrupa'da kaybedilen birliklerin Anadolu'da yeniden teşkil edilmelerini gerekli kılan bir plandı. Bu plan çerçevesinde, ordunun Trakya'dan Anadolu'daki daimi barış garnizonlarına dönüş süreci başlatıldı. Ahmet İzzet Paşa, bu yapısal düzenlemeyle beraber ihtiyat süvari kolordusu dışında ordudaki bütün kurulu ihtiyat birliklerini kaldırdı. Bu yeniden teşkilatlanma, barışta hazır olan ihtiyat alay, tümen ve kolorduların barış kadrolarını seferi durumuna geçiren klasik Avrupa uygulamalarının aksi yönündeydi. Bundan böyle seferberlik bölgelerine çağrılan ihtiyat askerleri kurulu birliklerin elemanları olarak değil, tek tek görevlendirilecekti.¹⁵²⁶

Seferberliğin ilân edilmesiyle ihtiyatlar Osmanlı piyade tümenlerindeki alayların mevcutlarını seferi duruma yükselttiler. Ayrıca

¹⁵²⁵ Birinci Dünya Savaşı öncesinde oluşan ittifaklar hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cengizer, *Adil Hafızanın Işığında*, s. 79-80.

¹⁵²⁶ Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi*, çev. Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, 14-15.

Aralık 1913'te Alman Askerî Islah Heyeti Başkanlığı'na yeni atanan General Otto Liman von Sanders ve oldukça iyi eğitilmiş yaklaşık 20 Prusyalı ve Bavyeralı kurmay subay Osmanlı topraklarına geldi. Almanların görevi, numune alaylar meydana getirmek suretiyle ordunun canlandırılmasına yardım etmektir. Buna ek olarak, birkaç Alman Erkân-ı Harbiye Mektebi'nde ders verip kolordularla ordu seviyesindeki karargâhlarda hizmet etmek üzere görevlendirildiler.¹⁵²⁷ Bu heyetten önce Amiral Limpus başkanlığında bir İngiliz heyeti Osmanlı bahriyesini, General Boumann başkanlığında bir Fransız heyeti de Osmanlı jandarmasını düzenlemek üzere görevlendirilmişti.¹⁵²⁸ Yine de Alman askerî heyetinin Türkiye'ye gelmesi ve Liman von Sanders'in Karadeniz ve Ege arasında Boğazları savunan bir Osmanlı kolordusuna komutan tayin edilmesi Boğazların kontrolünün Almanya'ya geçeceği endişesi taşıyan Rusya'nın hiç hoşuna gitmedi.¹⁵²⁹

Osmanlı hükümeti savunma gücünü artırmaya yönelik çeşitli çalışmalar yaptı. Özellikle 1914 yılının başında Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak tayin edilmesinden sonra ordunun merkezileşmesini sağlayan bir dizi değişiklik hayata geçirildi. Balkan Savaşlarında ordunun büyük bölümü imha edilmiş ya da savaş sırasında teslim olmuştu. Dolayısıyla bitkin kadrolardan yeni birlikler teşkil edilmesi gerekiyordu. İmha edilen 12 aktif piyade tümeni Haziran 1913'te Balkanlardan tahliye edilen alay ve taburlardan tekrar teşkil edilip tahliye edilen tümen unsurlarından yeniden iki piyade tümeni kurulmuştu. 1914 yılı baharında toplam 36 Osmanlı piyade tümeninden on dördünün yeniden teşkil edilme faaliyetleri devam ediyordu. Bunlardan başka sekiz piyade tümeni daha Trakya'dan Anadolu'daki daimî garnizonlarına dönmüştü.¹⁵³⁰ Bütün gayretlere rağmen Osmanlı Ordusunun durumu diğer Avrupa ordularının yanında pek iç açıcı değildi. Üstelik devletin ekonomisi de çok kötüydü. Donanma perişandı. Bu eksikliği gidermek için "Donanma Cemiyeti" kurulup milletten fedakârlık yapması istenmiş ve toplanan paralarla İngiltere'ye iki zırhlı gemi sipariş

¹⁵²⁷ Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 16.

¹⁵²⁸ Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, çev. Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, s. 292.

¹⁵²⁹ Norman Stone, *Birinci Dünya Savaşı*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Doğan Kitap, İstanbul 2010, s. 28.

¹⁵³⁰ Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 19.

edilmişti.¹⁵³¹

Osmanlı Devleti yaklaşan savaş tehlikesini hissederek müttefik arayışına girdi. Osmanlı idarecileri öncelikle devletin bölgedeki durumunu sağlama almaya çalışıyordu. Bu amaçla Enver Paşa ve Talat Paşa Mayıs ayı başlarında Romanya ve Bulgaristan'a giderek görüşmeler yaptı.¹⁵³² Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve İzzet Paşa yanlarına Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'i de alarak Rus Çarı ile görüşmek üzere Livatya'ya gitti.¹⁵³³ Türk heyeti 10 Mayıs 1914 tarihinde Livatya'ya ulaştığında Ruslar tarafından çok sıcak bir şekilde karşılandı. Talat Paşa Rus Çarı ile şu şekilde diyaloga girdi ve onlardan dostluk için güvence istedi.¹⁵³⁴

"Bizim buraya gelişimiz sadece bir nezaket ziyareti için değildir, siyasi amacı da vardır. Barış ve dostluğun ifadesidir. Biz Rusya ile mümkün olduğu kadar samimi bir anlaşma olmasını istiyoruz." Çar bu sözlere "Biz de Türkiye'nin kuvvetli olmasını temenni ediyoruz. Çünkü Türkiye'nin istiklâlini muhafaza etmesi başlıca dileğimizdir. İstanbul bizim için hayati önemi haiz bir yerdir. Dolayısıyla Türklerin kendi evlerine kendilerinin sahip olmalarını istiyoruz. Türkiye'nin ne şekilde olursa olsun Almanya'ya tabi bir duruma düşmesine müsaade etmeyeceğiz." şeklinde karşılık verdi. Talat Paşa ise "Osmanlı hükümeti Almanya'dan teknik mahiyette yardım istemek mecburiyetindedir. Fakat Türkiye, hiçbir surette Almanya'ya siyasi imtiyazlar tanımamak hususunda kararlıdır. İşte Türkiye'nin bu hususta muvaffak olabilmesi için Rusya'nın dostluğuna güvenmesi şarttır." diyerek Türkiye'nin Almanya ile siyasi ilişkiler içine girmek istemediğini¹⁵³⁵ ama

¹⁵³¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ile Harbe Girişi, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 2014, s. 148. Ancak İngiltere, "Sultan Osman" ve Reşadiye adlı zırhlıları Osmanlı Devleti'ne teslim etmeyecek ve bu hem yurt içinde hem de yurt dışında Müslüman halkın şiddetli tepkisine yol açacaktır. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, No:1158, 4 Ağustos 1914, s. 3.

¹⁵³² *Tasvir-i Efkâr*, No:1070, 6 Mayıs 1914, s.1-2

¹⁵³³ *Tasvir-i Efkâr*, No:1073, 9 Mayıs 1914, s.1; Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2010, s. 96.

¹⁵³⁴ Günay, *Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler*, s. 70. Rusya'ya daha sonra Enver Paşa'nın da Rus Sefiri aracılığıyla ittifak teklif ettiği ve Almanların Türkiye'den çıkarılması için Rusya ile iyi ilişkiler tesis edilmesini önerdiği hakkında bkz. Ali İhsan Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, cilt 2, Nehir Yayınları, İstanbul 1991, s. 45-46.

¹⁵³⁵ Avusturya-Macaristan'ın İstanbul Büyükelçiliği askerî ataşesinin aynı yöndeki kanaati için bkz. Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, s. 50.

bunun için Rusya'nın desteğine ihtiyaç duyduklarını ve Rusya ile ilişkilerinin iyi komşuluk ilişkisi şeklinde devam etmesini arzuladıklarını beyan etti. Livatya'daki temaslarının ardından, buradan ayrılan Talat Paşa, umutlu olduğu yönünde beyanat verirken *Birjeviye Vedomosti* gazetesi, görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Fransa tarafından toprak bütünlüğünün tanınması ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ne borç vermesi konularının ele alındığını yazdı.¹⁵³⁶ Talat Paşa, seyahati hakkında daha sonra Rosko Eslov gazetesine verdiği beyanatta; Rus dostluğundan ümitli olduğunu, orada kendilerine gösterilen saygı ve ilginin buna delalet ettiğini belirtti.¹⁵³⁷ Ancak bu ittifak Rusya için Boğazlar ve İstanbul'u ele geçirme umuduna son vereceğinden gerçekleşmeyecektir.¹⁵³⁸

Osmanlı makamları İngiltere ile özellikle 1911 yılından itibaren birçok kez ittifak girişiminde bulunmuş ama başarılı olamamıştı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin ittifak arayışındaki en önemli amacı dayanacağı büyük bir güce ihtiyaç duymasıydı. Hâlbuki İngiltere ile bu yönde gerçekleştirilen girişimler, bu amaca ulaşamayıp bu devlete yeni tavizler verilmesiyle sonuçlanmıştı. Mesela böyle bir girişimin ardından İngiltere ile 29 Temmuz 1913 tarihinde imzalanan Osmanlı-İngiliz Anlaşması ile Osmanlı Devleti, Dicle ve Fırat nehirleriyle Şattülarap ve Kuveyt üzerindeki egemenlik haklarından bu devlet lehine vazgeçmek durumunda kaldı.¹⁵³⁹

Osmanlı Devleti Balkan Savaşı sonrasında Bulgaristan ile İstanbul Anlaşması'nı imzalamıştı. Talat Paşa, bu barış havasını kullanarak Bulgaristan ve Romanya'yı içine alacak bir Doğu Balkan bloğu kurabilmek için çalışmalara girişti. Bu iki ülkenin başkentleri Osmanlı devlet adamları tarafından ziyaret edildi.¹⁵⁴⁰ Talat Paşa bu çerçevede Meclis-i Mebusân Başkanı Halil Bey ile Bükreş'e gitti.¹⁵⁴¹ Talat Paşa, burada daha önce imzalanan Yeniköy Antlaşması ile uygulamaya konan Ermeni ıslahatı ile ilgili sorularla karşılaştı. Paşa, *Journal de Balkan* gazetesine verdiği demeçte; Osmanlı Devleti'nin ıslahat programını uygulama azim ve kararlılığında

¹⁵³⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:1080, 16 Mayıs 1914, s.3.

¹⁵³⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:1089, 25 Mayıs 1914, s.2.

¹⁵³⁸ Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s. 47-48.

¹⁵³⁹ Günay, *Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler*, s. 70.

¹⁵⁴⁰ *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi*, s. 45.

¹⁵⁴¹ *Tasvir-i Efkâr*, No:1083, 19 Mayıs 1914, s.2; *Tasvir-i Efkâr*, 1087, 23 Mayıs 1914, s.1. Bu ziyaretin 15 Ağustos 1914'te yapıldığı görüşü için bkz. Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s. 39.

olduğunu belirterek bu ıslahatların daha da genişletilip bütün vilayetleri kapsayan bir hâl almasını, başka ülkelerde yaşanan yeniliklerin Osmanlı Devleti'nde de olmasını istediklerini beyan etti.¹⁵⁴² Bulgaristan ile 19 Ağustos 1914'te gizli bir ittifak anlaşması imzalandı. Ancak Osmanlı Devleti ile Romanya arasında sürdürülen temaslardan bir sonuç alınmadı.¹⁵⁴³

Fransa ile ittifak girişimlerinden de sonuç alamayan Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İstanbul Büyükelçisi'nin Türkiye ve Almanya nezdinde yürüttüğü ittifak teşebbüsüne kayıtsız kalmadı. Çünkü Osmanlı Devleti yalnızlıktan kurtulmak istiyordu. Kötü ekonomisi ve Osmanlı ordusunun durumu dolayısıyla kimse onunla ittifak yapmak istemiyordu. Rusya'ya karşı kendini korumak isteyen Osmanlı hükümeti Almanlarla ittifak görüşmelerine başladı. Osmanlı Devleti, Almanya ile 2 Ağustos 1914'te, Sadrazam Said Halim Paşa'nın yalısında imzalanan anlaşma ile Rusya'ya karşı gizli bir savunma ittifakı yaptı. Bu ittifaka göre; Rusya, Avusturya-Macaristan ve Almanya'ya savaş açtığı takdirde Osmanlı Devleti kendini Rusya'ya karşı savaş durumunda sayacaktı.¹⁵⁴⁴ Bu anlaşma Osmanlı Devleti'ni İtilaf devletlerinden uzaklaştırarak İttifak devletlerine ve savaşa yaklaştırdı. Osmanlı Genelkurmayı aynı gün genel seferberlik ilan etti. Ancak planlamayla ilgili nedenlerden dolayı seferberliğin ilk günü olarak ertesi gün tespit edildi.¹⁵⁴⁵

Hükümet, 3 Ağustos 1914'te İstanbul ve taşradan Müslim ve gayrimüslim efradı silâh altına çağırdı. İstanbul'da 1299-1305 arası doğumlular; taşrada 1285-1309 arası Müslümanlarla 1299-1309 arasında doğan gayrimüslimlerin beş gün içinde erzaklarıyla beraber en yakın birliğe teslim olmaları istendi. Askerlik Kanunu'nda da yeni düzenlemeler yapılarak Dersaadet ahalisi ile bütün gayrimüslimlerden 1299'dan önce doğan erbabın 45 yaşına kadar fiilen askerlikle mükellef olduklarına dair irade çıktı. Bedel vermek isteyen gayrimüslimler için bu miktar 30 Osmanlı altını olarak

¹⁵⁴² *Tasvir-i Efkâr*, No:1098, 2 Haziran 1914, s.3.

¹⁵⁴³ Günay, *Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler*, s. 71.

¹⁵⁴⁴ Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde*, s. 108-119; Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, çev. Örgen Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2004, s. 293; Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, s.64-65.

¹⁵⁴⁵ Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 23.

belirlendi. Daha sonra seferberlik yaşı 1310 doğumluları da kapsayacak şekilde değiştirildi.¹⁵⁴⁶ Mustahfız olarak hizmet eden gayrimüslimler de silâhına çağrıldı. Bunlarla ilgili bedel usullerinin ihtiyatlarla aynı olduğu ilan edildi.¹⁵⁴⁷ Ziya Şakir, Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilân etmesinden bir gün sonra Ermeni komitecilerinin de kendi millî seferberliğini ilân ettiği görüşündedir. Ziya Şakir, komitelerin durumunu şu şekilde anlatmaktadır:¹⁵⁴⁸ “*Taşnaksutyun Komitesi'nin İstanbul merkezinde bariz bir faaliyet görülüyor. Hınçak, Ramgavar, Veragarmiyal komiteleri kulüplerinde de aynı hareket göze çarptıyordu. Patriğin daveti üzerine komite rüesa ve mümessilleri Patrikhaneye gelmişler, bir meclis akdetmişler. Uzun uzadıya müzakereden sonra, vilayet murahhasalarının takip edecekleri hatt-ı hareketi tayin eylemişlerdi.*”

Komite merkezleri arasında hummalı bir müzakerat cereyan ediyor; Amerika'da, Mısır'da, İngiltere, Romanya ve İtalya, Fransa'daki Ermeniler Kafkasya'ya koşarak çeteler, gönüllü alayları vücuda getiriliyordu. Ermeni komiteciliğinin bütün hareketleri Kafkasya'ya intikal etmişti. Millî Büro namıyla bir merkez tesis edilmiş, bunun riyasetine de Episkopos Mesrop geçirilmişti. Bu büro bir taraftan Kafkasya'daki Rus ordusunun gerisindeki Ermeni kuvvetlerini tezyid edecek; diğer taraftan da Anadolu ihtilal merkezlerini idare eyleyecekti.”

Osmanlı Devleti'nin Seferberliğin İlânından Sonra İzlediği Politika ve İç Güvenlikle İlgili Aldığı Önlemler

9 Ağustos 1914'te İstanbul'da Rum ve Ermeni cemaatlerine mensup 21 Osmanlı vatandaşının Fransız konsolosluğuna müracaat ederek Fransız ordusuna gönüllü asker yazılmaları ve söz konusu kişilerin alınan istihbarat doğrultusunda Fransız Konsolosluğu önünde tutuklanarak Divan-ı Harbi Örfî'ye sevk edilmeleri¹⁵⁴⁹ bazı Hıristiyan vatandaşların Osmanlı'ya sadakatinin sorgulanmasına yol açtı. Erzurum Valiliği, Taşnak çete reislerinden Selhas Dikran Samson'un bini aşkın Ermeni topladığını ve

¹⁵⁴⁶ *Tasvir-i Efkâr*, No:1158, 4 Ağustos 1914, s.2.

¹⁵⁴⁷ *Tasvir-i Efkâr*, No:1161, 7 Ağustos 1914, s.3.

¹⁵⁴⁸ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki-III Nasıl Öldü?*, s. 185.

¹⁵⁴⁹ Çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu söz konusu kişilerin isimlerinin de yer aldığı belge için bkz. BOA. DH. EUM, EMN; 117/53.

Ermenilere Ruslar tarafından silah dağıtıldığını,¹⁵⁵⁰ Trabzon valiliği de aldığı bir istihbarata göre Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya Rusya'da bulunan Ermeni ve Rum çeteler tarafından suikast yapılacağına dair rivayetler olduğunu bildirdi.¹⁵⁵¹

Osmanlı Devleti, 1 Ekim'de yürürlüğe girmek üzere 5 Eylül 1914'te tek taraflı olarak kapitülasyonların kaldırıldığına dair bir karar aldı ve bu karar 9 Eylül'de ilgili elçiliklere bildirildi.¹⁵⁵² Bu karar ülke içinde birçok kesim tarafından takdirle karşılanırken Puzantion, Azadamart ve Jamanak gibi Ermenice gazetelerde de çok olumlu şekilde ele alınarak Türkiye'nin şimdi gerçekten bağımsız olduğunu ve siyasi, millî ve ekonomik bağımsızlığını gerçekleştirdiğini yazdı.¹⁵⁵³ Bu konuyla ilgili irade 17 Eylül'de Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. İrade şu şekildedir:¹⁵⁵⁴

“Memalik-i Osmaniye'de mukim tebaa-i ecnebiye hakkında dahi hukuk-ı umumiye-i düvel-i ahkâmı dairesinde muamele olunmak üzere elyevm carî, millî, iktisadî, adlî, idarî kapitülasyon namı altındaki bilcümle imtiyâzat-ı ecnebiyenin ve onlara müteferri veya onlardan mütevellid bilcümle müsadaat-ı hukukun fima baid-u ref'u ilgası Meclis-i Vükela kararıyla tansib olunmuştur.”

6 Eylül 1914'te Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti bütün vilayetlere telgraf çekerek “*Öteden beri âmâl-i siyasiye arkasında koşan ve Osmanlılık aleyhinde neşr-i meşedet u melanetten geri durmayan Ermeni fırka-i siyasiyesi rüesasıyla komite sergerdelerinden orada bulunan eşhasın hâl ve hareketleri takib u tarassat ettirilerek icabında vuku bulacak tebligata tevfikân hareket olunması...*” nı emretti.¹⁵⁵⁵ Müdüriyet bu kapsamda bazı önemli görevlerde bulunan kişileri de yakın gözetim altına aldı. Örneğin, Beyoğlu Sansür Müfettişliği'nde çalışan Beriç Saatçıyan'ın Taşnak Komitesi'ne üye olduğu, müstear isimle Azadamart gazetesinde siyasi

¹⁵⁵⁰ BOA. DH. ŞFR; 444/107.

¹⁵⁵¹ BOA. DH. ŞFR; 442/89.

¹⁵⁵² ATASE, BDH, Kl. 2143, Dos. 1, Fh. 5'ten naklen *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi*, s. 194.

¹⁵⁵³ *Tasvir-i Efkâr*, No:1196, 12 Eylül 1914, s.2.

¹⁵⁵⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No:1202, 18 Eylül 1914, s.3.

¹⁵⁵⁵ BOA. DH. ŞFR; 44/200.

yazılar yazdığı ve ayrıca yabancı gazetecilerle yakın teması bulunduğu gerekçeleriyle görevini yürütemeyeceği Hariciye ve Dâhiliye gibi çeşitli nazırlıklara bildirildi.¹⁵⁵⁶ Edirne Ermeni Murahhasası Turyan Efendi de yaptığı çalışmalar nedeniyle tepki çeken isimler arasındaydı. Sofya Sefareti'nden bildirildiğine göre Turyan Efendi, kendini Sofya Ermeni Murahhasalığı'na seçtirmek için Bulgaristan'da Ermenilerin bulunduğu mahalleri dolaştığı sırada Ermenilere, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etme ve Rus ordusunda gönüllü asker olarak yer almaları konusunda telkinde bulunmaktaydı. Bunun sonucunda Rus ordusuna katılan Ermenilerin sayısında bir artış olduğu ifade edilirken Turyan Efendi'nin bir Osmanlı memuru olduğu hâlde ne sefarete ne de şehbenderliğe uğramadığı, bunun kötü emeller taşımasından kaynaklandığı bildirilmektedir.¹⁵⁵⁷

Bazı Ermeni vatandaşların bu türlü faaliyetlerinden rahatsız olan Osmanlı hükümeti, Rus-Ermeni işbirliğine karşı Taşnaklarla yeniden ittifak yapma arayışına girdi. Çünkü Ermeni vatandaşlardan bir kısmı mevcut düzenin devam etmesinden yana davranışlar sergilemekteydi. Bu, bazı Ermeni kaynaklarında şu şekilde ifade edilmektedir:¹⁵⁵⁸ Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan etmesinden sonra Ermenilerin izleyebileceği en iyi politika, "...kendilerine verilen askerî görevleri isteksizce yapıp bu şekilde cihada ve katliama karşı koymaktı... Bunun için de Osmanlı ordusunda yer almaları gerekiyordu. Bu ortamda Ermeni liderlerin tek hedefi Türklerle Almanların ittifakını sonlandırmaktı. Kendilerini tamamen Osmanlı Devleti'nin dışında düşünen Ermeni önderler kendi yollarını kendileri belirleme eğilimi içindeydi. Osmanlı meclisinin parçası ve Osmanlı vatandaşı olarak Ermeniler, bu ittifakın devletin sonunu getireceğine inanıyorlardı. Bu fikir Osmanlı parlamentosunda muhalefetten bazı milletvekilleri tarafından da benimsendi. Ancak İttihat ve Terakki'nin politikalarında hiçbir değişiklik olmadığını düşünen Ermeni iç bölge temsilcileri, Ermeni önderler ve diğer gruplar savaş çıkması durumunda Ermenilerin güvenliği konusunu görüşmek üzere Van ve Erzurum'da toplantılar yapmayı kararlaştırdı. İttihatçıların aklındaki en önemli konu ise Ermenileri İttifak Devletleri saflarına çekmekti."

¹⁵⁵⁶ BOA. DH. EUM. 2.şb; 5/64, 1333 Ca 11.

¹⁵⁵⁷ BOA. DH. EUM. 2.şb; 3/30, 1333 3 3.

¹⁵⁵⁸ Bertha S. Papazian, *Tragedy of Armenia*, Boston 1918, p. 103-104.

Osmanlı Ermenilerinin Birinci Dünya Savaşı'nda İzledikleri Yol

Ermeni Patrikhanesi, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi durumunda Ermenilerin nasıl bir yol takip etmesi gerektiğini belirlemek üzere Ermeni Millî Meclisi üyeleriyle siyasi partilerinin temsilcilerinin katıldığı bir toplantı düzenledi. Bu toplantıdan herhangi bir karar çıkmadı. Ancak komiteler kendi yollarını kendileri belirlediler. Şubelerine, Rusların ilerlemesi durumunda Osmanlı birliklerinin geri çekilişini zorlaştırmak için ne gerekiyorsa yapmaları, birliklerin ikmal hatlarını kesmeleri, Osmanlı ordusunun ilerlemesi hâlinde Ermeni askerlerin birliklerinden firar edip çeteler oluşturmaları ve bu çetelerin Rus ordusuna katılması emredildi.¹⁵⁵⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Taşnaksutyun, Rus Ermenileriyle birlikte¹⁵⁶⁰ Erzurum'da 1914 yılının Temmuz ayı sonlarında büyük bir kongre topladı. Kongre hem katılımcılar hem de alınan kararlar açısından son derece önemliydi. Çalışmaları iki hafta süren kongreye; İstanbul, Trabzon, Muş, Erzurum, Sivas, Harput, Samsun, Adana, Beyrut, İzmir, Kayseri, Konya, Eçmiyazın, Moskova, Tiflis, Tahran, Tebriz, Amerika Birleşik Devletleri, Mısır, Avrupa, Rusya ve Balkan örgütleriyle Troşak ve Azadamart gazetelerinden 30 civarında temsilci katıldı. Uras'a göre kongre çalışmaları şu açıklamayla sonuçlandı:¹⁵⁶¹ "İttihat ve Terakki hükümetinin, Hıristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği ekonomik, sosyal ve idarî bakımdan birbirine zıt politika, baskı ve islahatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı politikaları göz önünde tutan Taşnaksutyun Kongresi, İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefette kalmaya, onun siyasî programını eleştirmeye, kendisine ve teşkilatına karşı şiddetle mücadele etmeye karar vermiştir." Kemal Çiçek'in naklettiğine göre bu bazı Ermenilerin anılarında ve çalışmalarında kısmen doğrulanmakta ve

¹⁵⁵⁹ Gaston Gaillard, *Türk Ermeni Sorunu*, çev. Nuri Bilgin, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 2003, s. 12-14.

¹⁵⁶⁰ Bu kongrenin Osmanlı ve Rus vatandaşı Ermeniler tarafından yapıldığı hakkında bkz. Hovhannisyann, *Ermeni Soykırımını Ermenikırım*, s.82.

¹⁵⁶¹ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni*, s. 579; Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III*, s. 186. Erzurum'da yapılan Taşnak Kongresi, katılımcılar ve alınan kararlar açısından Türk ve Ermeni tarihçilerce çok farklı şekillerde değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmeleri her iki tarafın kaynaklarını karşılaştırmak suretiyle ele alan bir çalışma için bkz. Kemal Çiçek, "VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı", *1. Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler 2-4 Mayıs 2012*, Ed. Tolga Başak&Mevlüt Yüksel, Erzurum 2014, s. 63-72.

Taşnaksutyun'un kongrede; "İttihat ve Terakki Partisi'nin fanatik ve antidemokratik politikalarına karşı şiddetli ve tavizsiz bir şekilde muhalefet edilip partinin programıyla uyuşan ve devlet için önem addeden konularda..." Osmanlı hükümeti ile işbirliğinin sürdürülmesi kararını aldığı belirtilmektedir.¹⁵⁶² Kongre ayrıca Taşnaksutyun'un İstanbul merkezli Batı Bürosu'nu feshetmiştir.¹⁵⁶³

Durumun vahametini sezen hükümet, Taşnaklarla iletişim kurmaya çalıştı. Pastırmacıyan bu amaçla 28 kişilik bir heyetin İstanbul'dan yola çıktığını, bunların amacının Panislamist ve Turancı politikalar olduğunu iddia etmektedir. Pastırmacıyan, "Türk grubu" olarak tanımladığı heyete Ömer Naci Bey, Dr. Bahattin Şakir, Teğmen Hilmi'nin önderlik ettiğini, bu heyetin içinde Kürtler, İranlılar, Gürcüler, Çeçenler, Lazlar, Çerkezler ve Azerbaycan Türkleri gibi birçok unsur yer aldığı hâlde Ermenilerin bulunmadığını belirterek serzenişte bulunur.¹⁵⁶⁴ Dr. Bahaddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey önderliğindeki heyet Erzurum'da Taşnaklarla bir görüşme yaparak hükümet adına Ermenilere bazı önerilerde bulundu. Görüşmenin kongre kapsamında mı yoksa ayrı bir yerde mi yapıldığı tam olarak belirlenememekle birlikte bu heyet, Taşnak liderleri Rosdom, Vıramyan ve Agnuni'ye Kafkasya'da Rusya'ya karşı Azerbaycan ve Gürcistan'ın da katılımıyla müşterek hareket edilmesini ve Ermeni İslahatı konusunun yabancı güçleri karıştırmadan çözümlenmesini önerdi.¹⁵⁶⁵ Bu toplantıya Erzurum Mebusu Karekin Pastırmacıyan ve Suren temsilci olarak katılmışlardı.¹⁵⁶⁶ Pastırmacıyan heyetin kendilerine, "Rus ve Osmanlı Ermenileri Osmanlı ordularına aktif destek sunarsa Osmanlı hükümetinin savaş bittikten sonra Almanların garantörlüğünde Osmanlı hâkimiyetinde, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerini kapsayan bölgede, otonom bir

¹⁵⁶² Taşnak Kongresi'ne katılan Simon Vratzian'ın anıları ve Taşnak Arşivi'nde yaptığı çalışmalarla tanınan Dikran Kaligian'ın bulguları için bkz. Çiçek, VIII. Taşnak Kongresi, s.69-70.

¹⁵⁶³ Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 257.

¹⁵⁶⁴ Dr. G. Pasdermadjian, *Why Armenia Should be Free*, Hairenik Publishing Company, Boston 1918, p. 16.

¹⁵⁶⁵ Kongrenin tarihi ve Erzurum'a giden isimler konusunda farklı bilgiler veren kaynakları krş. İçin bkz. Avagyan& Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 132; Çelebyan, *Antranik Paşa*, s.161-163; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.196; Dasnabedian, *History of the Armenian*, p. 107. İttihatçılarla Taşnak temsilcileri arasındaki görüşmelerin Taşnak Kongresi bitip delegeler dağıldıktan sonra yapıldığı hakkında bkz. Reynolds, *The Ottoman-Russian*, p. 204.

¹⁵⁶⁶ Bryce&Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere*, s. 455-456.

Ermenistan kurulabileceğinden..." bahsettiğini ifade etmektedir.¹⁵⁶⁷ Ancak o sırada Ruslarla çok sıkı ilişki içinde olan Ermeniler "İttihatçılara güvenmedikleri" gerekçesiyle hükümetin önerilerini kabul etmedi. Hatta Ermeni önderler, "Türkiye'nin menfaati yakında vuku bulacak harpte tarafsızlığını korumaktan geçiyor." uyarısında bulunmayı da ihmal etmedi.¹⁵⁶⁸ Çünkü Ermeniler, Kafkasya'daki soydaşlarının tereddütsüz olarak Rus ordusunda görev aldıklarını biliyorlardı. Ayrıca onlara göre "Ermenilerin kişilik ve idealler açısından İngiliz, Fransız ve Rus halklarına benzerliği vardı. Sadece sempati ve ruh birliği değil Kafkasya'da kan bağları da vardı. Rusya ile savaşmak kendi kardeşlerinin katliamına yardım etmek olurdu."¹⁵⁶⁹

Rusya hükümeti, bu konuda Ermeni Milli Delegasyonu'nu bilgilendirmek üzere Tiflis'teki Komutanı Vorontsov Dashkov'u görevlendirdi. Dashkov komitecilere, savaş sırasında Rus ordusunu desteklemeleri durumunda altı Osmanlı ilinde Ermenilere özerklik verileceğine dair söz verdi.¹⁵⁷⁰ Bu Ermeniler için cazip bir teklif olarak addedildi. Çünkü Rusya yalnız değildi, bu teklif onların müttefiki olan İngiltere ve Fransa açısından da geçerli görünüyordu.¹⁵⁷¹ Nitekim Fransa'nın 1914 yılı Ağustos ayı başında Taşnaksutyun temsilcileri aracılığıyla Osmanlı Ermenilerine İtilaf Devletleri ile işbirliği çağrısı yaptığı bilinmektedir. Taşnakların bu konuyu 22 Ağustos'ta Azadamart'ın yayın ofisinde tartıştığı görülmektedir. Bu toplantıya katılanlardan Ardaşes Hovsepyan (Malkhas) "Ermenilerin buldukları ülkelerde, özellikle de Türkiye'de, yasalara bağlı vatandaşlar olmayı sürdürmeleri gerektiğinin duyurulması ve Kafkasya'da gönüllü birlikler oluşturulmasına karşı çıktığı" bilgisini verse de¹⁵⁷² bu kararın Armen Garo başta olmak üzere birçok komite üyesi tarafından benimsenmediği daha sonraki gelişmelerden anlaşılmaktadır.

¹⁵⁶⁷ Pasdermadjian, *Why Armenia Should*, p. 17.

¹⁵⁶⁸ Hovhannissyan, *Ermeni Soykırımı Ermenikırım*, s.82; Dasnabedian, *History of the Armenian*, p. 108; Çiçek, VIII. Taşnak Kongresi, s.70.

¹⁵⁶⁹ Papazian, *Tragedy of Armenia*, p. 102.

¹⁵⁷⁰ Rusların Ermenilere Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu kapsayan Osmanlı topraklarında bağımsız Ermeni devleti kurma sözü verdiği görüşü hakkında bkz. Shaw& Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve*, s. 377.

¹⁵⁷¹ Pasdermadjian, *Why Armenia Should*, p. 16.

¹⁵⁷² Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 259.

Taşnakların Ruslarla olan ilişkisi karşısında şaşırın heyet yerel yöneticilere, toplantı için Rusya'dan gelen delegelerin derhal sınır dışı edilmesi talimatını verdi.¹⁵⁷³ Bu görüşmenin ardından Taşnak Van mebusları Viremyan ve Papazyan Taşnak Komitesi reislerinden birkaçı ile Muş'a bağlı "Çankeli" Manastırı'na giderek kongrede alınan kararları soydaşlarına bildirdi. Ardından hazırlıkları yürütmek üzere Papazyan Muş'ta kaldı, Viremyan ise arkadaşlarıyla birlikte Van'a gitti. Üçüncü Ordu'nun raporundan anlaşıldığına göre; Ermeniler uzun zamandan beri ihtilal hazırlığı yapmaktaydı. Bunun için uygun yerlerde silah, ateşli madde ve patlayıcılar depolanmaktaydı. Doğu Anadolu'da; Van, Bitlis, Erzurum ve Karahisar ihtilal merkezleri olarak belirlendi ve buralara harp kumandanları, çete reisleri tayin edilerek 13 yaşına kadar erkek çocukların komiteye üye kaydının yapılarak silahlandırılmaları emri verildi.¹⁵⁷⁴

İstanbul'da da Ermeni ileri gelenleriyle hükümet üyeleri arasında resmî ve resmî olmayan görüşmeler yapılmaktaydı. Özellikle Ermeni toplumunun kanaat önderlerinden Kirkor Zohrab ile İttihatçılar arasında farklı ortamlarda çeşitli görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelerden anlaşıldığına göre Ermeniler Osmanlı Devleti'nin yalnız kalması beklentisi içindeydi. Bu sebeple Zohrab da diğer Ermeniler gibi Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşmasından ve savaşa hazırlanmasından rahatsızlık duymaktaydı. İzzail'in iddialarına göre Zohrab; Osmanlı Devleti'nin bir savaşa girmesi durumunda şartların değişeceğini ve bunun Ermeni toplumu için iyi olmayacağını düşünüyordu ve "Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alıp Rusya adına gönüllü birlikler kurmasından hoşnut değildi." Bu nedenle Birinci Balkan Savaşı sırasında Osmanlı ordusuna karşı savaşan Bulgaristan'daki Ermeni komitecilerinden Torkom'a, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle İstanbul'a gelip para yardımı istediği günlerde yardım etmemeyi tercih etmişti. Zohrab, Gostan Zaryan adlı arkadaşının "Baron Zohrab, Rusların saldıracığı üzerine konuşuluyor. Bu doğrulanırsa neler olacağını tahmin edin. Ermeni vilayetleri kurtulacak. Yüzlerce yıllık eski hayalimiz gerçekleşecek. Bağımsızlık!...hâlâ ne tarihi mucizelerimiz olduğu biliniyor. Topraklarımız bağımsız olursa, hepimiz

¹⁵⁷³ Çiçek, Dr. Bahattin Şakir İttihat, s.122. Ayrıca kırş Avagyan&Minassian, Ermeniler ve İttihat Terakki, s. 203-204.

¹⁵⁷⁴ Yıldırım, Rus-Türk-Ermeni, s.62.

oraya gideriz, değil mi?" şeklindeki sorusundan rahatsızlık duyarak Osmanlı Devleti'nin Almanlarla ittifak ettiğini, bunun da Ermeniler için iyi olmayabileceğini ifade etmiştir. Kirkor Zohrab, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra soydaşlarının Rus ordusu yararına çalışmalarından rahatsızlık duyar ve dikkatleri başka yöne çekmeye çalışır. Bu nedenle Osmanlı ordusunun savaşta muzaffer olması için Ermenilerin ellerinden gelen her şeyi yapacaklarını ve askerî görevlerden kaçınanlar hakkında yaptırımlar uygulanacağını açıklayan bir bildiri kaleme alarak bunun Patrik tarafından açıklanmasını sağlar. Ermenilerden toplanan bağışlarla 100 kişilik bir sahra hastanesi kurulup Osmanlı ordusuna hibe edilmesine önderlik eder. Beyoğlu, Kumkapı ve Üsküdar'da Ermeni kadınlarıyla kızları için beş aylık hemşirelik kursları düzenlenip bunun hemen yürürlüğe konmasını ve Anadolu'da Ermeni doktor bulunan her bölgede uygulanmasını sağlar. Bu kurslarda yetişen Ermeni hemşirelerin görev alması uygulamasını başlatır. Ekim 1914'te, İstanbul Taksim'deki Esayan Okulu'nun meslekhane kısmında Ermeni Tıp Birliği tarafından Dr. Vaham Torkomyan, Dr. Nazeret Dağavaryan, Dr. Rupen Serag (Çilingiryan) gibi kişilerin girişimiyle bir hasta bakıcılık kursu kurulur.¹⁵⁷⁵

Taşnaksutyun-Rusya İşbirliği

İttihat ve Terakki yetkilileriyle Ermenilerin Erzurum'da görüştüğünün duyulması, aynı anda başka bir planın devreye sokulmasına sebep oldu. Ruslar da Kafkasya Ermenilerine gönderdikleri temsilci aracılığıyla Osmanlı Ermenilerinin geleceğini taahhüt altına aldı. Ruslar Ermenilere, Türkleri İskenderun Körfezi gerisinde tutmayı başarırlarsa İngiltere ve Fransa'nın yardım göndereceğini bildirdi. Balkan Savaşları öncesinde askere gitmeyen "Ermeniler, kritik bölgenin en stratejik faktörü oldu."¹⁵⁷⁶ Buna dair izleri Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleri'nin Güney Anadolu bölgesine yönelik politikalarında da görmek mümkündür. İtilaf Devletleri Osmanlı ordusunu yenebilmek için Osmanlı halklarını isyana teşvik etti. Fransa, Adana ve Kilikya bölgesini Ermeni milliyetçiliği duygusunu canlı tutarak Anadolu'dan koparmayı tasarlamaktaydı.¹⁵⁷⁷

¹⁵⁷⁵ İzzail, 1915 Bir Ölüm Yolculuğu, s. 282-296.

¹⁵⁷⁶ Papazian, Tragedy of Armenia, s.108.

¹⁵⁷⁷ Hasan Dilan, Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, cilt II, TTK Yayınları, Ankara 2005, s. XXXI.

Ermenilerle işbirliği sağlayan Rusya, Kafkasya Ermenileri aracılığıyla Van, Zeytun, Haçin ve Diyarbakır Ermenilerini kışkırtmasının yanı sıra Laz ve Kürtleri de ayaklandırmak istedi.¹⁵⁷⁸ Ayrıca Kafkasya'da başarılı olmak için Osmanlı Devleti'ne karşı bir cephe daha açılmasını istiyordu. Ermeni isyanı çıkarmak için en uygun yerin Zeytun olduğunu düşünen Rusya bir taraftan Zeytun Ermenilerini İskenderun üzerinden silahlandırmaları konusunda Fransa ve İngiltere nezdinde girişimde bulunurken¹⁵⁷⁹ bir taraftan da Erzurum¹⁵⁸⁰ ve Karadeniz'deki bazı limanlar üzerinden Zeytunlu Ermenilere silah gönderdi.¹⁵⁸¹ İngiltere, Rusya'nın bu isteğini İngiliz himayesi altında bir Arap krallığı kurulması için bir fırsat olarak görerek 1915 yılının Ocak ayı başlarında ikinci cephenin İskenderun Körfezi'ne yapılacak bir çıkarmayla açılmasını önerdi.¹⁵⁸² Bu planın uygulanabilmesinde kilit rol Osmanlı Ermenilerine verilmişti. Bu rolü üstlenen Zeytun Ermenileri hem asker kaçaklarını toplayıp onları organize etmek hem de Mart 1915'te isyan başlatmak suretiyle görevlerini en iyi şekilde yerine getirmeye çalıştı.¹⁵⁸³

Kafkasya'da da Çar II. Nikola, Osmanlı Devleti'ne karşı Osmanlı Ermenileriyle işbirliğini temin etti. Bu konuyla ilgili olarak Tiflis'teki Ermeni Millî Bürosu'ndan şu bildiri yayımlandı:¹⁵⁸⁴

"Dünyanın dört yanından akın eden Ermeniler Rus ordusunun şanlı saflarına katılmak ve kanlarını Rus zaferi için akıtmaya hazırdırlar... Rus bayrağı Çanakkale ve İstanbul boğazlarında özgürce dalgalansın. Sayın Majesteleri, sizin iradenizle Türk boyunduruğunda kalan halklar özgürlüklerine kavuşsunlar. Hıristiyan inançlarından dolayı acı çekmiş olan Türkiye'nin Ermeni halkı Rus koruması altında yeni ve özgür bir yaşama kavuşsunlar."

Osmanlı Ermenilerinin Ruslarla yakınlaşması sonucunda 1914 yılı

¹⁵⁷⁸ Hovannisian, *Armenia on the Road*, p. 54.

¹⁵⁷⁹ Sonyel, *The Great War*, p.130.

¹⁵⁸⁰ Bloxham, *The Great Game*, p. 80.

¹⁵⁸¹ Zeytunlu kadınlar Amerikalı gazeteci George Schreiner'e İngiliz ve Fransızların Zeytunlu Ermenileri silahlandığını anlatmışlardır. Bkz. Lewy, *The Armenian Massacres* p. 104.

¹⁵⁸² Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşı*, s.148.

¹⁵⁸³ Bu konuyla ilgili daha ayrıntılı bilgi ve Osmanlı ordusunun yaptığı harekâtın ayrıntıları için bkz. Nejla Günay, "Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerinin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları", *Bilgi Dergisi*, Sayı: 51, Güz 2009, ss. 85-104.

¹⁵⁸⁴ Shaw & Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern*, s. 377.

içerisinde Tiflis'te yoğun bir komite faaliyeti yürütüldü. Burada bir "Askere Alma Bürosu" oluşturularak Osmanlı Ermenilerinin Rus ordusuna gönüllü yazılması işlemleri gerçekleştirildi. Kafkasya'da Ermenice olarak çıkarılan Mişak gazetesinin editörü Hamparsum Araklıyan Ermenilerin Rus ordusunda yer almasına destek verdi. Rusya Yüksek Komutanlığı 5 Ağustos 1914'te Ermenilerin silahlandırılıp Osmanlı Devleti'ne isyan ettirilmesi fikrini tartıştı. 29 Ağustos'ta Kafkas Askerî Grup Komutanı Nikolai Yudenich, Osmanlı topraklarında Beşinci Kol Faaliyeti olarak adlandırılan Osmanlı Ermenilerinin silahlandırılmasını konu alan bir memorandum yayımladı. Bu, Osmanlı Ermenilerinin sınır boyunca silahlandırılmasını esas almaktaydı. İki gün sonra Yudenich, Rusya Yüksek Komutanlığı (Stavka)'na Ermeni ordusu için 25 bin silah ve 12 milyon ruble ödenek ayrılmasını önerdi. Eylül'de Rusya'nın Tiflis'teki Komutanı Vorontsov Dashkov, bu planın aşamalı olarak devreye sokulması ve Rus kontrolünden çıkmaması uyarısında bulundu. Buna göre; her biri 100 kişiden az küçük Ermeni çeteleri oluşturulacak, bunlar sınıra özellikle Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır boyunca yerleştirilecekti. Her bir çete için 250 ruble para ödenecekti ve bu çeteler 1000 kişiye kadar çıkabilecek bir orduya dönüşecekti. Rus komutana göre Rusya için herhangi bir risk taşımayan bu uygulama Osmanlı topraklarında yaşayan Laz, Rum, Kürt gibi toplumlar üzerinde de yapılabilirdi.¹⁵⁸⁵

Rusya'daki Ermeniler de Çarlık ile koordinasyon içinde çalıştılar. Katogikos V. Kevork, Çar Nicolas'a Osmanlı Ermenilerinin durumunu anlattı. Dashkov, Osmanlı Ermenilerine otonomi verileceğini söyledi. Bunun üzerine Ermeni Millî Delegasyonu, Ruslar için savaşacak Osmanlı Ermenilerini gönüllü olarak kaydetmeye başladı. Bu gönüllülerden oluşan ve "Druzhiny" adı verilen birlikler kurdu. Bu birlikler bazen Ermenice Druzhiny yerine "Lejyon" olarak da adlandırılmaktaydı. Bu birliklerin standart bir yapısı yoktu. Ermenilerin ünlü çete lideri Antranik 19 Ekim'de Tiflis'e geldi. Antranik toplam 3100 kişi olan Ermeni gönüllüleri kendi komutası altına almak istedi, ancak Rusların planı başkaydı. Buna göre; 1200 kişiden oluşan Birinci Druzhiny Kuzey İran'da Antranik Ozanyan komutasında faaliyet gösterecekti. 500 kişiden oluşan İkinci Druzhiny,

¹⁵⁸⁵ Edward J. Erickson, *Ottomans and Armenians a Study in Counterinsurgency*, Palgrave Macmillan, New York 2013, p. 144-145. Ayrıca bkz McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 189.

Van'da "Dro" olarak tanınan Drastamat Kanaian komutasında 20 Ekim 1914'te Iğdır'a gönderildi. Kendisi Armen Garo'nun yardımcısıydı. Üçüncü Druzhiny Hamazapsp, Dördüncü Druzhiny Kéri komutasındaydı. Üçüncü ve Dördüncü Druzhiny 500'er kişiden oluşmaktaydı ve Sarıkamış ile Oltu arasında görev yapacaktı. Beşinci Druzhiny ise Vardan komutasında Ağrı'da kuruldu ve Van'da görevlendirildi. Tüm bu hazırlıklar için Ruslar Taşnaklara 200 bin ruble para yardımında bulundu.¹⁵⁸⁶ Taşnakların bu hazırlıklarından ayrı olarak Hınçakların da askerî faaliyetler yürüttüğü görülmektedir. Buna göre Hınçaklar, Grigor Avsharian komutasında 1500 kişiden mürekkep Altıncı Druzhiny'i kurdu.¹⁵⁸⁷ Pastırmacıyan, 20 bin Ermeni'nin gönüllü olarak kaydını yaptırdığını, ama bunlardan yedi bininin silahlandırıldığını aktarmaktadır.¹⁵⁸⁸ Troşak gazetesinde yayımlanan bir makalede Rusya hesabına Gönüllü Ermeni Birlikleri'nin kurulması "...Her mahalleden coşkulu gönüllülerin kaydolduğu ve birinci sınıf liderlerin komuta ettiği gönüllü Ermeni lejyonunun asıl amacı Ermeni halkını korumaktır..." şeklinde açıklanmaktadır.¹⁵⁸⁹

Osmanlı hükümeti Taşnak-Hınçak-Rus işbirliğinin sonuçlarını hemen fark edemedi. Van Valisi Tahsin Bey tarafından 27 Ağustos 1914'te Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede; Ermeni askerlerinden Rusya ve İran'a göç eden ya da kaçan kimse tespit edilmediğini, Van'daki Ermenilerin hükümete karşı olmadığını, Taşnakların hükümete yardımcı olmaya çalıştıklarını, Kafkasya'da Hınçakların Ruslarla beraber hareket ettiğini, ancak Hınçakların Van'da güçlü olmadığını bildirmişti. Tahsin Bey ayrıca bazı Ermeni tüccar ve ileri gelenlerinin Ermeni İslahatı'nın ancak Rusların Almanları yenmesiyle mümkün olabileceğine inandıklarına dair konuşmalar yaptıklarını belirtmişti.¹⁵⁹⁰ Ancak sonbahar aylarından itibaren Osmanlı Ermenilerinin Rusya tarafına doğru hareketlenmesi bazı şüpheler uyandırdı. Ermeni-Rus işbirliği, ilk olarak Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçisi'nin 7 Eylül'de Rusların Kafkasya'da Ermenileri silahlandırdığı bilgisini yetkililere haber vermesiyle ortaya çıktı.¹⁵⁹¹ Osmanlı yetkilileri Ekimin

¹⁵⁸⁶ Reynolds, *The Ottoman-Russian*, p. 206.

¹⁵⁸⁷ Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 145.

¹⁵⁸⁸ Pasdermadjian, *Why Armenia Should*, p. 19, 20.

¹⁵⁸⁹ Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 260.

¹⁵⁹⁰ BOA. DH. EUM 2. Şube; 1/31.

¹⁵⁹¹ Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 145.

ortalarında 600 Ermeni'nin Hoy'dan Salmast'a geçip Antranik ile birleştiğini haber verdi. Bunların çoğu Van, Bitlis ve Muş Ermenilerindendi. Aralarında daha önce Osmanlılarla birlikte savaşanlar da vardı. Örneğin daha önce Osmanlı ordusunda Ruslara karşı savaşan Eczacı Mıgırdıçyan şimdi Antranik'e katılan grubun içinde yer almaktaydı.¹⁵⁹²

Osmanlı kurmayları Ermenilerin sınırdan geçip Rus ordusuna gönüllü yazılma ve sınırdan silah geçirip bu silahları daha sonra kullanmak üzere Anadolu'daki Ermeni evlerinde depolama şeklinde iki farklı faaliyet içinde bulduklarını tespit etti. Ekim ayı başlarında bazı Rus Ermenilerinin yanlarında para, harita ve silahlarla sınırı geçtikleri, 20 Ekim'de ise Rusların Köprüköy'den geçirdikleri silahların Hasankale'de Ermeni evlerinde saklandığı belirlendi. Güvenlik birimleri çok sayıda milliyetçi Ermeni'nin silahlanıp müfrezeler oluşturduğu bilgisine ulaştı.¹⁵⁹³ Bunlardan bir kısmı Osmanlı ordusunda silâh altına çağrılan Ermenilerdi. Ermenilerden bazıları doğrudan doğruya bazıları da Osmanlı ordusuna teslim olup silahını aldıktan sonra firar edip Rusya'ya kaçıyordu. Bu, 1914 yılının Eylül ayından itibaren daha çok göze çarpmaya başlamıştı.¹⁵⁹⁴ Hatta Rus sınırındaki Ermeni köylülerin de eşya ve hayvanlarını alarak Rusya'ya geçtikleri görüldü.¹⁵⁹⁵ Türk ve Müslüman köylüler ise Ermeni çetelerinin saldırılarına daha savaş başlamadan önce maruz kalmıştı. Ermeni çeteler yaşlı, kadın, çocuk demeden katliam yapıp köylülerin mallarını ellerinden aldıktan sonra evlerini, ağıllarını ateşe vermişti.¹⁵⁹⁶ Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşın başlamasından sonra Ermeni çeteleri Türk ordusuna karşı ordunun yanlarında ve gerilerinde çete muharebeleri yaptı.¹⁵⁹⁷

Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusunun Faaliyetleri ve Savaşın Başlaması

Osmanlı ordusu, bu Ermeni-Rus işbirliğine karşı önlem alma ihtiyacı duydu. Çünkü Doğu bölgelerindeki Müslüman köylülerin iç ve dış düşmana

¹⁵⁹² Reynolds, *The Ottoman-Russian*, p. 207.

¹⁵⁹³ Günay, *Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler*, s. 80.

¹⁵⁹⁴ Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s. 30, 41.

¹⁵⁹⁵ Köprülülü Şerif (İlden), *Sarıkamış*, haz. Sami Önal, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2001, s. 74.

¹⁵⁹⁶ Metin Tekin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları Sarıkamış'tan Sibiryaya*, 2. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2006, s. 16, 20-21.

¹⁵⁹⁷ Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s. 202.

karşı tedbir alınması ve ilerleyen Osmanlı ordusunun arkadan güvenliğinin sağlanması gerekiyordu. Bunun için ordu kuvvetleri dışında bir örgütlenmeye ihtiyaç duyuldu. Bu birliklerin kurulmasını Kafkasya'daki Müslüman Türkler destekledi. Öte yandan bazı Rusya Müslümanlarının savaş çıkması durumunda Rus ordusunu destekleyecekleri, bazı Hıristiyanların özellikle de Gürcülerin Osmanlılara destek verdiği görüldü.¹⁵⁹⁸ Bu organizasyonun kurulmasında Dr. Bahattin Şakir Bey,¹⁵⁹⁹ Ömer Naci Bey, Nail Bey, Rıza Bey, Tahsin Bey gibi isimler görevlendirilip bölgeye gönderildi. Tahsin Bey, Ağustos ayı sonuna doğru Rize'den "Teşkilât-ı Mahsusa Merkez-i Umumi Heyet-i Muhteremesi"ne gönderdiği yazıda çalışmalarını ve istekleri hakkında bilgi vermektedir. Tahsin Bey, amaca ulaşmak için Enver Paşa'nın izniyle hareket etmenin şart olduğunu ve teşkilâtta görevlendirilecek isimlerin Rusya kıyılarını iyi bilmesi ve silâh kullanmada mahir olması gerektiğini ifade ederek bu teşkilatta görevlendirilecek kişilerin askerliklerini "sahil muhafızı" veya "akıncı" olarak yapmalarına ve ayrıca bu birimde askerlik yapmaya elverişli kişilerin "seyyar jandarma taburları" na alınıp bunların "özel birlikle" sevkine izin verilmesini talep etti.¹⁶⁰⁰ Dr. Bahattin Şakir Bey, Artvin, Tiflis gibi şehirlerle Dağıstan havalisinde teşkilatlanmaya çalışıyordu. Ayrıca gönüllü birlikler kurulması, ahalinin silâhlandırılması yürütülen diğer faaliyetlerdi.¹⁶⁰¹ Dr. Bahaddin Şakir Bey, sorumluluğundaki bölge ile Erzurum'dan gönüllü birlikler toplayıp Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliye karşı giriştiği katliamlara karşı koymaya çalıştı.¹⁶⁰² Benzer çalışmalar için Trabzon'da Tefvik Bey faaliyet göstermekteydi. Her ikisinin de gayri nizami harp ile düzenli ordunun yapacağı işleri birbirine karıştırdıkları gönderdikleri yazılardaki talep ve projelerle anlaşılınca teşkilat sorumlusu Binbaşı Süleyman Askerî Bey onlara, kendi uhdelerindeki güçlerin düzenli ordumuş gibi hareket edemeyeceğini, görevlerinin bölgedeki Müslüman

¹⁵⁹⁸ Stanford J. Shaw, *The Ottoman Empire in World War I*, volume 1, TTK Yayınları, Ankara 2006, p. 446-447.

¹⁵⁹⁹ BOA. DH. ŞFR; 480/94, 1331 T 6.

¹⁶⁰⁰ Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Tarihi)*, cilt I: 1914-1916, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 269-270. Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri ve organizasyonu hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Shaw, *The Ottoman Empire*, p. 353-381.

¹⁶⁰¹ BOA. DH. ŞFR; 443/44, 1330 E 22.

¹⁶⁰² Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III*, s. 239.

halkın güvenliğinin sağlanması ve ordunun arkasının korunması gibi cepheden uzak faaliyetler olduğunu hatırlatma ihtiyacı duydu.¹⁶⁰³

Rıza Bey, teşkilatın tamamlanması için Arhavi'de çalıştıktan sonra Rize'ye geçerek faaliyetlerine burada devam etti.¹⁶⁰⁴ Rıza Bey Trabzon'da, "Sahil Muhafaza Birlikleri" ile onlara bağlı "Akıncı" kollarını Ekim ayı içinde kurdu. Bu akıncı birlikleri mahpuslar, göçmenler ve diğer yerli unsurlardan oluşmaktaydı ve sayıları 1000'i bulmuştu.¹⁶⁰⁵ Ancak Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Süleyman Askerî Bey, bölgedeki başıboş hareketlerden çok rahatsızdı. Bu duruma son vermek için Dr. Bahattin Şakir ile Bayburt'ta buluşarak bir görüşme yaptı. Süleyman Askerî Bey, teşkilatın "*Kafkas İhtilal Cemiyeti*" adıyla merkezi Erzurum olacak şekilde bir örgütlenmeye dönüştürülmesine çalıştı. Bu teşkilatlanma Ekim ayı ortalarına doğru tamamlandı. Teşkilat şu şekilde belirlendi: Kafkas İhtilal Cemiyeti adı ile kurulacak cemiyetin yöneticileri Dr. Bahattin Şakir, Tahsin Bey ve Hilmi Bey olacaktır. Erzurum'daki genel merkeze bağlı olmak üzere Trabzon ve Van'da birer idare heyeti oluşturulacaktı. Van Polis Müdürü Muhittin Bey buradaki idare heyetinde görev yapacaktı. Van'daki heyette ayrıca Cevdet Bey ve Jandarma Komutanı Kazım Bey de görev alacaktı. Trabzon İdare Heyeti ise Rıza Bey ve Nail Bey ve ayrıca bir kişiden oluşacaktı. Trabzon İdare Heyeti; Batum, Kütayis, Tiflis, Viladikafkas, Mengriliistan, Sohum ve kuzeyi ile Lezgi eyaletlerinde; Van İdare Heyeti ise Kars, Revan, Elizabetpol, Bakü, Dağıstan eyaletlerinde ihtilal teşkilat ve düzenini kurup uygulamaya geçirmekle görevlendirileceklerdi.¹⁶⁰⁶ Bu şekilde görev taksimi yapılmasına rağmen Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin ne şekilde faaliyet göstereceği tam olarak ortaya konamadı. Çünkü Dr. Bahattin Şakir, Süleyman Askerî Bey yerine doğrudan Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile istişare etmeyi tercih etti. Bu da bir çift başlılığa sebep olduğu gibi cemiyetin çalışmalarından amaçlandığı gibi faydalanılamamasına yol açtı. Öte yandan kurulan çetelerin silâhlandırılmasında sıkıntı çekildi. Tüfek bulursa cephaneye eksikliği giderilemediği için bu tüfekler "*sopa hükmünde*" kaldı. En baştan

¹⁶⁰³ Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.276, 278, 280, 283, vd.

¹⁶⁰⁴ Günay, *Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler*, s. 81.

¹⁶⁰⁵ Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 146; kırs. Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.290-291.

¹⁶⁰⁶ Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.292-293, 295.

beri hissedilen para sıkıntısı ise hiç eksik olmadı.¹⁶⁰⁷ Ali İhsan Paşa'ya göre; Dr. Bahattin Şakir idaresinde kurulan ve gönüllülerden oluşan milis güçler vatanseverlikle çaba gösterecekler de bunların askerî bilgileri hiç yoktu. Dolayısıyla Osmanlı ordusuna katkıları sınırlıydı.¹⁶⁰⁸

Kafkas İhtilal Cemiyeti'nin amacı Kafkasya'da Rusya'ya karşı genel bir hazırlık yapıp Rusya'nın buradaki gücünü kırmak olduğundan Erzurum'daki Alman ve Avusturya-Macaristan konsolosları ile koordineli hareket etti.¹⁶⁰⁹

Savaşın Başlamasından Sonra Kafkasya'da Müslüman-Ermeni Çatışması

Rus ordusu 1 Kasım 1914 tarihinde sınırı birçok noktadan geçerek savaşı başlattı. Kalas Şehbenderi Haydar Bey'de 17 Kasım 1914'te Kalas'ta bulunan Ermenilerin çoğunun Rus ordusuna gönüllü sıfatıyla kaydoldukları bilgisini verdi.¹⁶¹⁰ Haydar Bey, bir ay kadar sonra da Osmanlı tebaasından olan Ermenilerin Rusya'nın "Refe" kazasında toplandıklarını, bunların sayısının 4031 civarında olduğunu ve bunların Ruslar tarafından savaşmak üzere Kafkasya'ya sevk edildiklerini bildirdi.¹⁶¹¹ Savaşın başlamasından sonra bölgedeki Ermeni isyanları arttı. Kafkas İhtilal Cemiyeti'ne bağlı olarak hareket eden Rıza Bey, emrindeki 600 asker ve beş subayla birlikte Azerbaycan ve Gürcistan'daki Müslümanları silahlandırmaya çalışırken Ermenilerle Hopa yakınlarında 5 Ekim'de karşılaşmıştı. Bu karşılaşmada Ermeni-Rus birliği 800, Rıza Bey'in birliği 500 kişiydi. Burada Türkler galip gelip 1500 koyun ile muhtelif cephaneyi ele geçirecektir. Bu çatışmalar daha sonra da devam etti. Doğu Karadeniz'de faaliyet gösteren Türk çetelerinin sayısı 3000 civarında iken 15000 Ermeni'nin yer aldığı Druzhny vardır.¹⁶¹²

¹⁶⁰⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s.299, 300, 303, 305, vd.

¹⁶⁰⁸ Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s.137-138.

¹⁶⁰⁹ Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 147; krş. Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 307.

¹⁶¹⁰ BOA. DH. EUM. 5.şb; 3/51, 1332 7 28.

¹⁶¹¹ BOA. DH. EUM. 2.şb; 3/16, 21 M 1333.

¹⁶¹² Erickson, bazı yazarların bölgede faaliyet gösteren Türk çetelerinin Ermeni köylerine baskınlar yaptığı iddialarının yer ve sayı gösterememeleri nedeniyle anlamsız kaldığına dikkat çeker ve güç dengesini karşılaştırır. Bkz. Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 148. Rıza Bey'in emrindeki toplam kuvvetin 3000 olduğu hakkında bkz. Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 325.

Kasım sonlarında Ruslar, Erzurum-Sarıkamış yolunda 25 km derinliğinde bir çıkıntıda tutunup kalmışlar ve Karaköse ile Doğubayezit'i almışlardı. Rus ordusuyla birlikte savaşan Ermeni grupları, özellikle Doğubayezit'in işgalinde ön plana çıkmışlardı.¹⁶¹³ 22 Aralık 1914'te Üçüncü Druzhny (Hamazaph) ve Dördüncü Druzhny (Kéri) Osmanlı İkinci Ordusu'na bağlı kollarla Ardı ve Alagöz Köyü yakınlarında karşı karşıya geldi ve bu bölgeyi 26 Aralık'ta Rusların gelmesine kadar tuttu.¹⁶¹⁴ Bölgedeki Müslümanlar, Ermeni çetelerinin; Tavasgirt*, Şavşat ve Acara halkına Rus Kazaklarıyla birlikte katliam yaptıklarını, bölgeye çok acele silah gönderilmesinin masum halkın kendini koruyabilmesi açısından çok önemli olduğunu bildiren bir telgraf çeker.¹⁶¹⁵ Bölge halkı Rus ordusunda konuşlandırılmış Kazak süvarileriyle Ermenilerin saldırılarına maruz kalmaktaydı. Bu gelişme üzerine Tavasgirt, Şavşat ve Acara ahalisi düşmandan korunmak ve vatanı korumak hissiyle Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Enver Paşa, Acara ahalisine yardım etmek üzere Dr. Bahattin Şakir ve Nail beyleri görevlendirdi.¹⁶¹⁶ Bunun üzerine Yakup Cemil Bey'in müfrezesinden kalan 130 askerle bölgedeki diğer kuvvetler birleştirilip iki taburdan oluşan bir alay hâline getirildi. Başlangıçta 1000'e yakın olan bu alayın mevcudunun daha sonra biraz daha arttığı anlaşılıyor.¹⁶¹⁷ Zira Dr. Bahattin Şakir Bey, 2 Şubat 1915'te bulunduğu Artvin'den, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e; oradaki tüm kuvvetlerin savunmada bulunduğunu, iki taburlu bir alaya sahip olduklarını ve bu alayın toplam 1500 kişiden oluştuğunu bildirmektedir. Dr. Bahattin Şakir Bey ayrıca 2. Alay 2. Taburunun teşkil edilmek üzere olduğunu, gönüllü fırkalar kurulmaya çalışıldığını, kendilerine acil olarak 8-10 zabıt ve 100 kaput gönderilmesi gerektiğini beyan etmektedir.¹⁶¹⁸

¹⁶¹³ Hüner Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 55.

¹⁶¹⁴ Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 155.

*Tavusker ya da Çataksu olarak da bilinen Çıldır Eyaleti'ne bağlı köy. Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2006, s. 483.

¹⁶¹⁵ Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 353. Müslüman halka yapılan katliamlar için ayrıca bkz aynı eser, s. 362.

¹⁶¹⁶ Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s.168, 178.

¹⁶¹⁷ BOA. DH. ŞFR; 459/5, 1330 ks 11.

¹⁶¹⁸ BOA. DH. ŞFR; 461/34, 1330 ks 30.

İran sınırında da ciddi savaşlar vardı. Van Valisi Cevdet Bey'in 3 Ocak 1915'te bildirdiğine göre; Salmast işgal olunarak düşman Hoy'a çekildi. Valinin ifadesine göre "...Bura Ermeni ve Nasturileri köylerinde birkaç ihtiyar ve çoluk çocuk bırakarak topluca ve silahlı olarak Ruslarla beraber firar etmişlerdir. Düşmanın çekilmesinden sonra aşiretler Müslüman ve Hıristiyan ayrımı yapmadan köyleri yağmalamaya başlamışlardır. Asayişin temin edilebilmesi için bunlardan yakalananlar kurşuna dizilmek suretiyle idam edilmişlerdir. İranlılar askerlerimizi karşılamaktadır."¹⁶¹⁹ Salmast'taki Ermenilerin çoğunun da Ruslar tarafından silahlandırıldığı Bayezid Mutasarrıflığı tarafından bildirilmişti.¹⁶²⁰

Rus ordusuna katılmak üzere Balkanlarda yaşayan Ermeniler de kabileler hâlinde yola çıkmaktaydı. 22 Haziran 1915'te, Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne bildirildiğine göre 90 kişiden oluşan ikinci gönüllü Ermeni kafilesi Köstence'den Rusya'ya doğru yola çıkmıştı.¹⁶²¹

Ermeniler, Rusya'nın desteğiyle Van, Muş ve Bitlis'te kolaylıkla ilerlediler. Pasdermadjian'ın da ifade ettiği gibi; "*Osmanlı ordusunun kendi topraklarında, kendi vatandaşlarından gördüğü bu direniş karşısında başarılı olması mümkün olmadı.*"¹⁶²² Ruslar tarafından oluşturulan Ermeni taburları casusluk ve keşif faaliyetlerinde kullanılıyordu.¹⁶²³ Osmanlı ordusunda görev alan Ermeni askerlerin Rusya'ya geçmesi, hatta Osmanlı ordusunun stratejik bölgelerini düşmana haber vermesi Osmanlı ordusunu zora sokmaktaydı. Mesela 3-4 Kasım gecesi düşmana iltica eden 30 Ermeni askeri Türk ordusunun cephaneliğinin yerini Ruslara bildirmişti.¹⁶²⁴

Doğu Anadolu'da çıkan karışıklıklar Ermenilerin Rusya'nın güdümünde hareket edip silahlanmalarına bağlayan hükümet bu konuda bazı önlemler alma gereği duydu. Dr. Bahattin Şakir, bölgede yürüttüğü

¹⁶¹⁹ BOA. DH. EUM. 2.Şb; 3/66, 1333 S 25.

¹⁶²⁰ BOA. DH. ŞFR; 444/107, 1330 Te 4.

¹⁶²¹ BOA. DH. EUM. 5. Şb; 68/38, 1333 Ş 9.

¹⁶²² Pasdermadjian, *Why Armenia Should*, p. 26.

¹⁶²³ Feyzi Çakmak, *Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı*, haz. Ahmet Tetik, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 34.

¹⁶²⁴ Köprülülü Şerif (İlden), *Sarıkamış*, s. 144. Benzer içerikli bilgi için bkz. Sâbis, *Birinci Dünya Harbi*, s.183.

çalışmalar neticesinde¹⁶²⁵ Ermenilerin ciddi şekilde silahlandıklarını, Bayezid'ten Başkale'ye gönderilen çay sandıkları içinde tabancalar ele geçirildiğini, şimdiye kadar aynı yolla çok sayıda silahın sevk edildiğinin belirlendiğini bildirdi. Ayrıca Rusya'nın Kafkasya'ya asker çıkardığını, bunlara karşı önlem alınması icap ettiğini bildirdi.¹⁶²⁶ Bu bölgelerde bulunan Ermeni komiteleri Kafkasya'ya geçerek kolaylıkla silâh temin edebilmekteydi.¹⁶²⁷ Silah elde edilen diğer bir güzergâh Trabzon ve Iğdır idi.¹⁶²⁸ Öte yandan Van mıntıkasındaki Ermeni askerleri meşhur komitecilerden Van mebusu Viremyan; Muş ve Bitlis havalisini de yine Van mebuslarından Vahan Papazyan idare etmekteydi. Muş'u merkez kabul eden bu iki komiteci, seferberlik dolayısıyla silâhına alınan Ermeni efradını silahlarıyla Rus ordusuna kaçırarak Ermeni çetelerine, yollardaki askerî sevkiyat kabilelerine baskınlar yaptırıp bu şekilde ele geçirilen silah ve cephaneyi Rus sınırının gerisinde oluşturulmuş Ermeni Gönüllü Alayları'na dağıttırıyorlardı.¹⁶²⁹

Nisan 1915'te bazı bölgelerde yapılan aramalarda Ermenilerin yurt içinde de külliyetli miktarda silahlandığı ve bu silahlardan bir kısmının kırsal alanda saklandığı belirlendi. Hükümet, ev ve işyerlerinde arama yaparak silahlanmanın önüne geçmek istedi. Yapılan aramalarda çok sayıda silah bulunması bazı kişilerin tutuklanmasını beraberinde getirdi.¹⁶³⁰ Buna göre Sivas'ın Hafik kazasına bağlı Zorsana Ermeni köyünde yapılan aramalarda bir sandık sahra tüfeği, bir sandık mavzer silahı, bir sandık dinamit, dört otomatik gırra tüfeği ve Rus yapımı birçok silah ve cephane ele geçirildi.¹⁶³¹ Sivas Valisi Muammer Bey, vilayeteki birçok faaliyetin Taşnaksutyun Komitesi tarafından icra edildiğini bildirdi.¹⁶³² Hükümet, İstanbul'da, 24

¹⁶²⁵ Bu çalışmaların bir hayli uzun sürdüğü ve Dr. Bahattin Şakir Bey'in ailesinin durumu hakkında endişelenerek onları Talat Bey ve Dr. Nazım'a emanet ettiği hakkında bkz. BOA. DH. ŞFR; 454/79, 1330 Ke 7.

¹⁶²⁶ 23 Ekim 1914'te Erzurum'dan Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e çekilen telgraf için bkz. BOA. DH. ŞFR; 445/58, 1330 Te 10.

¹⁶²⁷ BOA. DH. SYS; 71-2/4'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)*, cilt III, s. 60. Aynı doğrultuda görüş için bkz. Akçam, *İnsan Hakları ve*, s.172.

¹⁶²⁸ Avagyan&Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki*, s. 116.

¹⁶²⁹ Ziya Şakir, *İttihat ve Terakki III*, s.187-188.

¹⁶³⁰ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.908; HA PA XXXVIII 365 Z. 17/P, cilt VI A (1910-1913), s.4338'den *Avusturya-Macaristan ve Ermeni*, cilt V-A.

¹⁶³¹ BOA. DH. ŞFR; 467/107, 1331 Ni 4.

¹⁶³² BOA. DH. ŞFR; 465/127, 1331 Ma 9.

Nisan 1915'te Hınçak ve Taşnak komitelerine mensup olan on kişiyi tutuklamak suretiyle komitecilere yönelik bir harekât başlattı.¹⁶³³ Hınçak Komitesi'ne mensup oldukları için tevkif edilen şahıslardan bazıları sorgulamaların ardından serbest bırakılırken beş kişi tutuklanarak Divan-ı Harb'e sevk edildi.¹⁶³⁴ Azadamart gazetesi, Osmanlı tebaası arasında ayrılıkçı fikirleri öne çıkardığı gerekçesiyle Osmanlı askerî makamları tarafından tatil edildi.¹⁶³⁵

Rus propagandasının önüne geçmeye çalışan hükümet, Rusya ile daha yakın bir politika izlemenin yararlı olabileceğini de düşünmeye başladı.¹⁶³⁶ Kürt aşiretlere de daha yakın davranmaya çalışıldı.¹⁶³⁷ Hükümet, Kafkasya'ya gönderdiği görevlileri aracılığıyla durumu kontrol altında tutmaya çalıştı ve burada gönüllü birlikler kurulması için faaliyet başlattı.¹⁶³⁸ Bölgede görevlendirilen Ömer Naci Bey ve Rüştü Bey, bir taraftan da aşiretler üzerinde gerekli hazırlığı yapmak için çaba gösterecekti.¹⁶³⁹ Çünkü Rus-Ermeni ittifakı da bilhassa İran sınırındaki aşiretleri kendi yanlarında yer almaları için ikna etmeye çalışıyordu.¹⁶⁴⁰ Hatta Simko Aşireti ile Nasturileri silahlandırıp Müslüman köylere saldırımlarını temin etmişti.¹⁶⁴¹

Ruslarla işbirliğine yanaşmayan Kürtler cezalandırılmaktaydı. Rus ordusundaki Ermeniler yıllar boyu baskı gördükleri Kürtlerden intikam alıyorlardı ve Rus kuvvetleri Bayezid ve Eleşkirt civarında "etnik temizlik" operasyonları başlatmıştı. Ermenilerin Avrupalı güçlerle bağlantıları, Kürtlere sürekli olarak kendi zayıflıklarını ve savunmasızlıklarını hatırlatıyordu. Kürtlerin çoğu bunun bir "ya onlar, ya biz!" olduğu

¹⁶³³ BOA. DH. ŞFR; 468/112, 1331 Ni 12.

¹⁶³⁴ *Tasvir-i Efkâr*, No:1173, 19 Ağustos 1914, s.3.

¹⁶³⁵ *Tasvir-i Efkâr*, No:1394, 29 Mart 1915, s.4.

¹⁶³⁶ Ohandjanian, *Österreich-Armenien Faksimilesammlung*, no.912; HA PA XL 270 no. 240, cilt VI A (1910-1913), s.4343'ten *Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi*, cilt V-A.

¹⁶³⁷ Alikıran Aşireti'nden bazı kişilere nişan verilmesi hakkında bkz. BOA. KMS; 7/23.

¹⁶³⁸ Bu amaçla Ömer Naci Bey uhdesine ayrılan ödenekler için bkz. BOA. DH. ŞFR; 57/40, 1333 Z 8; BOA. DH. ŞFR; 57/129, 1333 Z 17.

¹⁶³⁹ BOA. DH. ŞFR; 43/192, 1332 N 4.

¹⁶⁴⁰ Erickson, *Ottomans and Armenians*, p. 149.

¹⁶⁴¹ Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 300. Krş McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s.191-192.

hissiyatındaydı.¹⁶⁴² Bu durum unsurlar arasında onarılması güç yaralar açılmasına sebep oldu. Hatta Osmanlı hükümetinin Ermenileri tehcir ettiği günlerde Katolik Ermeniler de zaman zaman Kürt aşiretlerinin saldırısına uğradı.¹⁶⁴³

Doğu Cephesi'nde girilen çatışmaların bir kısmı Ermenilerle oldu. Erzurum eski mebusu Karekin Pastırmacıyan'ın, yanındaki 500 fedaisiyle Karakilise'ye geldiği, Bayezid Taşnak Reisi Suren Pastırmacıyan'a bağlı fedailerden 400'ünün çatışmalarda öldüğü belirlenmişti. Erzurum Valisi Tahsin Bey'in bildirdiğine göre Karekin Pastırmacıyan; Bayezid, Eleşkirt, Tutak kazalarında oturan Müslümanlardan 600 kişiyi öldürdü. Rusların çekilmesi üzerine Ermenilerden 1000 kişi öldü. Birçok kazada Ermeni ve Müslüman nüfusun çoğu öldü. Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç ederken Müslümanlar da Anadolu'nun içlerine yöneldi. Birçok köyün yakıldığı gözlemlendi.¹⁶⁴⁴

Van'dan gelen haberler de son derece kötüydü. Van Valisi Cevdet Bey, Ermenilerin Şatak**ta büyük bir isyan başlattığını, 20 kadar askerin şehit edildiğini, merkez ile Hoşak arasında Başkale Caddesi üzerinde bulunan karakolun Ermeniler tarafından muhasara altına alındığını bildirdi. Vali, silahlı Ermenilerin vurulmasını emrettiğini merkeze bildirdi.¹⁶⁴⁵ Vali daha sonra takviye kuvvetlerin gelmesiyle çatışmaların şiddetlendiğini, Ermenilerin kiliselere ve köylere kapandığını haber verdi.¹⁶⁴⁶ Bu köylerden dördünün müfrezeler tarafından kuşatıldığı, Şatak ve Gevaş taraflarında çatışmaların devam ettiği Vali tarafından bildirildi.¹⁶⁴⁷ Vali Cevdet Bey'in aktardığına göre; çoğunluğu asker firarisi olan ihtilalcılar gayet muntazam

¹⁶⁴² David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, 1. B. Tauris, Londra 1996, p. 104-105'ten naklen bkz. Klein, *Hamidiye Alayları İmparatorluğunun*, s. 298.

¹⁶⁴³ Muş Ermeni Katolik Murahhasası Piskopos Agop tarafından İstanbul Ermeni Katolik Patrikliğine gönderdiği Muş'a bağlı Nuriş Köyü'nün Kürt saldırılarına uğradığı, bunun için önlem alınmasını istediği dilekçesi için bkz. BOA. **Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiyye Müdüriyeti Kalem-i Hususi Evrakı** (DH. EUM. KLH); 1/54-A, 1333 N 21.

¹⁶⁴⁴ BOA. DH. ŞFR; 460/93, 1330 ks 27. Pastırmacıyan'ın Karakilise'deki faaliyetleriyle ölen Müslümanları görmezden gelip burası ve diğer yerlerde sadece Ermeni kayıplardan söz eden bir çalışma için bkz. Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, s. 319-324, vd.

*Çatak. Van Eyaleti'ne bağlı kaza. Bkz. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, s. 119.

¹⁶⁴⁵ BOA. DH. ŞFR; 467/125, 1331 Ni 5.

¹⁶⁴⁶ BOA. DH. ŞFR; 467/126, 1331 Ni 5.

¹⁶⁴⁷ BOA. DH. ŞFR; 468/21, 1331 Ni 6.

hareket etmek suretiyle Gevaş-Bitlis-Hizan hattı dışındaki tüm telgraf tellerini kesip Hovasdar ve Gevaş arasında toplanmışlardır. Türk birlikleri onları tedibe gayret etmektedir.¹⁶⁴⁸ Osmanlı ordusu, Van'da ihtilal başlatan Ermenilerin Ruslarla bağlantısını kesmek için Van'a silah sevkiyatını hızlandırdı. Erzurum Valisi, Ermenilerin Erzurum'da da kan döktüklerini, Van'da ihtilalın önüne geçmek için buraya Kürt gönüllülerin gönderilmesi gerektiğini beyan etti.¹⁶⁴⁹

Hükümet, Rusların üzerine aşiretlerden toplanan gönüllü birlikleri sevk ettiyse de bunda da bazı aksaklıklar yaşandı. Sevkiyat sırasında Adilceviz-Erciş arasında konaklama yapılmış, ancak Siirt gönüllülerinin bulunduğu kafile ile Koçrili Köyü'nün Ermeni ahalisi arasında namus meselesinden dolayı bir çatışma yaşanmıştır. Her iki kazanın kaymakamlarının müşterek olarak hazırlayıp gönderdikleri rapora göre; Arış ve Koçrili köylerindeki Ermeniler Kürt gönüllüleri kendi köylerine sokmak istememişlerdir. Komitelere mensup bazı kişilerin bu durumu kullanarak ahaliyi tahrik ve teşvik ettiği, Ermenilerin namuslarına tecavüz ettikleri gerekçesiyle Kürtleri köylerine sokmadıkları ifade edilmiştir. Bu arada çıkan çatışmada iki Kürt ve iki Ermeni vefat etmiştir. Hadiseye sebep olan Malik Asro ve Nişan derdest edilmiştir.¹⁶⁵⁰

Savaşın başlamasıyla yurt genelinde asayiş bozuldu. Özellikle Sarıkamış Harekâtı'nın Osmanlı ordusu tarafından kaybedilmesinden sonra Ruslar, Osmanlı ordusunu Doğu Anadolu'dan atmak için yeni bir plan hazırladı. Bu planın önemli bir parçası da Ermeni ve Nasturi ayaklanmaları çıkarmaktı. Ermeniler, Sarıkamış felaketinin duyulmasından sonra birçok yerde isyanlar çıkardı. Ermeniler, Şubat ayının ortalarında Bitlis'in çeşitli köylerinde silahlı eylemler yaptılar. Mart ayı başlarında da Van'da Ermeni isyanı işaretleri görülünce Harput, Diyarbakır, Bitlis seyyar jandarma taburları Van'a gönderildi. Nisan ayı ortalarında Sivas'ın Hafik ilçesinde bile silahlı Ermeni grupları dolaşmaktaydı. Ruslar Türk kuvvetlerini kuzeyde tutup ihtiyatlarını harcatmak için 2. Türkistan Kolordusu ile Tortum'a saldırarak Erzurum'u kuzeyden tehdit ve baskı altında tutacaktı. Güneyde Ermeni isyanı ve hazırlık harekâtı sürerken kuzeyden de bu hareket

¹⁶⁴⁸ BOA. DH. ŞFR; 468/35, 1331 Ni 7.

¹⁶⁴⁹ BOA. DH. ŞFR; 468/24, 1331 Ni 6.

¹⁶⁵⁰ BOA. DH. EUM. 2. Şb; 5/18, 1333 R 16.

gerçekleşecekti. Rusya'nın bundan amacı, her iki tarafta da başarı sağlanırsa "Türk ordusunu iki kanadından sarıp, arkasını keserek imha etmek..."ti.¹⁶⁵¹

Rusya'nın bu planı uygulamaya koymasıyla Anadolu'da etnik çatışmalar endişe verici boyutlara ulaştı. Ermeniler 15 Nisan 1915'te Van'ın dış bölgelerinde, 18 Nisan'da Bitlis'te ayaklandılar. Bunun üzerine Erzurum'dan Tutak yoluyla Erzurum ve Erzincan Jandarma Taburları ile iki top Van'a gönderildi. 20 Nisan'da Van'da banka, Duyûn-u Umumiye dairesi ve postaneyi yakan Ermeniler burada da isyan başlattı. Bu gelişme üzerine Van Seyyar Jandarma Tümeni'nin önemli bir kısmıyla aşiretler Van'ı kuşattı. Bu kuşatma 14 Mayıs'a kadar sürdü. Ermeniler, çok miktarda bomba, hatta top kullandılar. Şiddetli sokak muharebelerinde iki tarafın da çok sayıda kaybı oldu. Ermeni isyanının bastırılmamasından yararlanan Ruslar iki koldan Malazgirt ve Van'a doğru ilerlemeye başladı. Van Valisi Cevdet Bey, Ermeni isyanını bastırmak için uğraşıyordu. Ermeni ve Nasturi isyanında Yarbey Halil ile beraber olan Jandarma Tümeni'nin mevcudu 2100'e düşmüştü. Aşiretlerle askerlerden sekiz tabur ile iki gönüllü taburu toplam 10 tabur 6000 asker, altı top cepheden çekilerek Van isyanının bastırılmasında görevlendirilmişti. Ayrıca Bargiri'de 800 asker kuvvetinde aşiret tugayı ve hudut birliği vardı. Saray'daki 300 askerle beraber toplam 7100 asker ve top Vali Cevdet Bey'in emrindeydi. Van Valisi Cevdet Bey, elindeki 2600 asker, iki toptan oluşan jandarma kuvvetini Ruslara karşı parça parça göndererek ezdirdi. Mevcut kuvvetler topluca kullanılmadığı için Ruslar durdurulamadı. Ruslar 16 Mayıs'ta Van'ı işgal etti. Bunun üzerine Ermeniler şehirdeki Müslümanları katletti.¹⁶⁵²

Ermenilerin tehcir edilmesinden sonra, Sis ve Ahtamar katogikoslukları birleştirildi. İstanbul Patrikhanesi ve Kudüs Patrikhanesi bu katogikosluk ile birleştirilince Patrik Zaven Efendi'nin görevi sona erdi. Hükümet kendisine 2500 kuruş maaş bağladı.¹⁶⁵³ Zaven Efendi, genellikle hükümetle iyi ilişkiler kurabilen bir din adamıydı. Daha Erzurum Murahhasası bulunduğu dönemde iyi hizmetlerinden dolayı ödüllendirilerek kendisine 8 Nisan 1905'te Mecidî Nişanı verilmişti.¹⁶⁵⁴ Ancak Birinci Dünya

¹⁶⁵¹ Çakmak, *Büyük Harp'te Şark*, s. 128.

¹⁶⁵² Çakmak, *Büyük Harp'te Şark*, s. 137-139; McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, s. 204.

¹⁶⁵³ BOA. BEO; 4428/332059, 1334 Za 2.

¹⁶⁵⁴ BOA. DH. MKT; 950/34, 1323 S 20.

Savaşı'nın ağır ortamında komitecilerin önde gelenlerinin devletin geleceğini ve Osmanlı unsurlarının güvenliğini tehlikeye atacak maceralara girişmesine engel olmamıştır veya olamamıştır.

SONUÇ

XX. yüzyıl başlarında Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nde rejim karşıtı eylemlerde Ermeniler önemli rol üstlendiler. Taşnaksutyun'a mensup birçok komiteci Rusya ile girilen mücadeleden kaçmak amacıyla Osmanlı topraklarına sığındı. Bu Osmanlı Devleti'nde padişaha muhalif hareketlerin ivme kazanmasına yol açtı. İttihat ve Terakki Merkez Komitesi, Osmanlı Devleti'nin parçalanmaya doğru gittiğini düşündü ve bunun önüne geçmek için resmî yayın organı Şura-yı Ümmet'te "*Osmanlı Milleti*" kavramını işledi. Çünkü milliyetçi akımlar sadece gayrimüslim unsurlarda değil Arap, Arnavut gibi Müslüman unsurlar arasında da görülmeye başlamıştı. Ancak II. Abdülhamit'e muhalefet eden gruplar dağınık bir görüntü sergilemekteydi. Jön Türkler ve Taşnaksutyun Komitesi başta olmak üzere Osmanlı muhaliflerinin katıldığı ilk kongre Paris'te 1902'de toplandı. Kongre toplanmadan önce katılımcı heyetler arasında Osmanlı toprak bütünlüğünün sağlanması konusunda anlaşma sağlanmıştı. Ancak kongre sırasında, İttihat ve Terakki içinde bölünmeye varan ciddi görüş ayrılıkları yaşandı. Özellikle Ermeniler tarafından terör faaliyetlerine yönelme ve daha önce uluslararası anlaşmalarda yer alan Ermeni ıslahatı konusuna vurgu yapılarak yabancı müdahalesini temin etme önerisi getirilmesi kongrenin başarısız bir şekilde dağılmasına yol açtı. İttihat ve Terakki Cemiyeti; Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'in başı çektiği iki gruba ayrıldı. Bundan sonra Ermeniler, yurt dışında yoğun bir propaganda başlatıp Anadolu'da Ermenilerin çok zor durumda olduğunu ifade ettiler. Ermeniler, bu yolla kamuoyu oluşturmayı ve Büyük Devletlerin davalarını sahiplenip müdahale etmesini amaçlamaktaydı.

1905 yılında Rusya ve İran'da önemli anayasal gelişmeler olması Osmanlı muhaliflerini etkiledi. Muhalefetin birleşmesi konusu yeniden gündeme geldi. Öncelikle Paris'te faaliyetlerini yürüten Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti arasında birleşme sağlandı. Bu, Osmanlı muhalefetinin merkezinin yurt içine

taşınmasını sağladı. Öte yandan bu, diğer muhalif grupların birleşmesi umutlarını artırdı. Osmanlı muhalefeti 1907'de, Paris'te düzenlenen kongrede birleşme kararı aldı. İttihatçılar, devletin dağılmasını önlemek için anayasal bir rejim oluşturulmasını zorunlu görüyordu. Taşnaksutyun Partisi de Ermenilerin daha iyi bir hayat yaşaması için Meşrutiyet rejiminin getirilmesi gerektiği fikrindeydi. Bundan sonra Anadolu'da komiteler silahlı çalışmalarına hız verdi. Ahali vergi ödememeye teşvik edildi. Bu, birçok bölgede karışıklıklara yol açtı. Karışıklıkların bastırılmasında güçlük çekildi. Bunun sebepleri din adamları, esnaf ve bazı güvenlik görevlilerinin de karışıklıkları desteklemesiydi. Öte yandan bu sırada bazı yapısal sorunlar da ortaya çıktı. Muhalefetin teşvikiyle güvenliği sağlamakla görevli askerlerin aynı zamanda vergi toplama sorumluluğunu üstlenmesi nedeniyle birçok yerde asker sıkıntısı çekilmesi en önemli problem olarak görünmekteydi. Ayaklanmaların Rumeli'ye sıçraması ve bazı askerlerin Meşrutiyet isteğiyle dağa çıkması üzerine II. Abdülhamit, II. Meşrutiyet'i ilan etti. Böylece unsurların birliği politikası öne çıkarıldı. Jön Türkler içerisinde dinî ve etnik çeşitlilik vardı. Farklı etnik unsurlar, hareketin temel politikası olan Osmanlılık anlayışını benimsemekle beraber bir taraftan da kendi milliyetçiliklerini teşvik eden çalışmalar yaptılar. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından eşitlik, özgürlük ve adalet prensibinin tüm unsurları bir araya getireceğini düşünen hükümet, genel af ilân etti, silâhlanma serbest bırakıldı. Böylece ayrılıkçı ayaklanmaların sona ereceğini düşündüğünü gösterdi.

İttihat ve Terakki, rejimin değişmesinden hemen sonra hazırladığı siyasi programında; ülke yönetiminde demokratik prensipleri önemseyeceğini gösterdi. Buna göre milletin oylarının bağlayıcı olduğu Kanun-i Esasi'de açıkça belirtilecek ve hükümet yalnızca milletin oylarıyla seçilmiş olan Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olacaktı. Meclis'te güvenoyu alamayan hükümet düşecekti. Siyasi programın diğer maddelerine gelince; resmî dil Türkçe olacaktı ve bütün yazışmalar Türkçe yapılacaktı. Vatandaşlar, hiçbir etnik veya dinsel farklılık gözetilmeksizin eşit haklara ve sorumluluklara sahip olacaktı. Bütün Osmanlılar yasalar önünde eşit muamele görecekti. Taşnaklar da İttihatçılar gibi eşitliği her bireyin vazgeçilmez hakkı olarak alıyor ve eski rejimin cemaatlere tanıdığı dinsel ayrıcalıkların ortadan kaldırılmasını istiyorlardı. Taşnaksutyun, bu yolla kendini tüm Ermenilerin

lideri olarak ortaya atıyor ve Patrikhane ile otorite olma mücadelesine giriyordu.

Taşnaklar, halkın temsil edilmesi esasına dayanan liberal demokratik ve anayasal rejimin ateşli destekleyicileriydi ve ülkenin siyasî, idarî ve mali problemlerine yabancıların müdahale etmesini kesinlikle reddediyorlardı. Taşnaksutyun, İttihatçılardan farklı olarak sosyalist eğilimliydi ve kendini, herkesin ürettiği oranda kazandığı bir ekonomik sistemin destekçisi olarak ilan ediyordu. En önemlisi, farklı etnik kökenlerden gelen çeşitli cemaatlerden oluşmuş bir topluma uygun düşmediğini öne sürdükleri merkezî yönetim sistemine karşı geliyorlardı. En geniş düzeyde –yasama ve yönetimi kapsayan- yerel özerklik istiyorlardı. Taşnaksutyun bunlara ilaveten taşrada toplanan vergilerin yüzde yirmi beşinin toplandığı yerde kullanılmasını öneriyordu. İttihatçılar gibi Taşnaklar da Türkçenin resmî dil olmasını kabul ediyor, ancak yerel dillerin de güçlendirilmesini talep ediyordu. Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki arasında tam bir görüş birliği sağlanamasa da her iki parti de Meşrutiyet'e samimiyetle inanmaktaydı. Bu dönemde Ermeniler, ekonomik ve kültürel yönden gelişme gösterdiler. Öte yandan genel af çıkarılmasından sonra daha önce yurt dışına çıkmış olan çoğu komiteci birçok Ermeni yurda döndü. Bu kişilerin sayıca fazla olması ve İstanbul'da barınma imkânlarının yetersiz olması sebebiyle bu kişilerin geçici bakımları ve bir an evvel memleketlerine gönderilmesi için Dâhiliye Nezareti ödenek ayırdı.

Taşnakların bazı üyelerinin İttihatçılarla yakın ilişkiler kurup bazılarının önemli görevlere getirilmesi partinin Batı Bürosu tarafından eleştirildi. Bu, zaman zaman iki taraf arasında şiddetli tartışmalara sebep oldu. Taşnakların anlaşmazlık yaşadığı diğer bir kesim de Patrikhane idi. Bu da İstanbul'da ve taşrada çatışmaya dönüşerek kendini belli etmekteydi. Doğu bölgelerindeki Taşnaklar; Van, Bitlis, Muş gibi yerlerdeki fedai gruplarını dağıtmadılar ve Ermeni ahaliyi vergi ödemeyip askere gitmemeye telkin ettiler. Fedailerin, askeri birlik şeklinde örgütlenmesi, komite üyelerinin Ermeni ahaliyi devlet dairelerine gitmemeye teşvik etmesi, kendi mahkemelerini kurup okullarda yardım adı altında para toplaması İttihat ve Terakki ile ilişkileri zedeleyecek faaliyetlerdi. İlişkileri zorlayan bir başka gelişme bazı Anadolu vilayetlerinde Ermenilerle Müslümanlar arasında meydana gelen olaylardı. Bunlardan en önemlisi Adana'da meydana gelen

büyük çaplı karışıklıklardı. Müslüman ve Ermeniler arasında meydana gelen olaylarda iki taraftan da çok sayıda can kaybı yaşandı. Bütün bunlara rağmen Taşnaksutyun ve İttihat ve Terakki arasındaki iyi ilişkiler ve işbirliği devam etti. Çünkü İstanbul'da yaşanan ayaklanma Meşrutiyet rejiminin yıkılabileceğinin işaretiydi. Bu Ermenilerin hiç tercih etmediği bir durumdu. O nedenle Meşrutiyet'i savunan ve bu rejimi ayakta tutabilecek yegâne güç olan İttihatçılarla işbirliğine devam ettiler.

Doğu'da ise Taşnakların Ermeni ahali üzerinde kurduğu baskı iyice arttı. Bundan bunalan ahali, Rusya'ya meyletmeye başladı. Hükümet, Taşnakların Doğu bölgelerindeki faaliyetlerini iyice artırması üzerine cemiyet kurmayı bir esasa bağlama ihtiyacı duyarak 16 Ağustos 1909'da Cemiyetler Kanunu'nu çıkardı. Yeni rejimin getirdiği eşitlik prensibi çerçevesinde gayrimüslimlerin de askere alınmasına dair kanun çıkarıldı. Nüfus tezkirelerinin düzenlenmesi gibi bazı konularda düzenlemeler yapıldı. Gayrimüslimlerin bazı gözde okullara gidebilmeleri için kontenjan ayrıldı. Cemaat mekteplerinin müfredat programlarının kendileri tarafından düzenlenmesi, bu okulların verdikleri diplomaların bir yüzünün kendi lisanlarında yazılıp dinî liderler tarafından onanması ve bu diplomalara denklik verilmesi, okul istatistiklerinin dinî lider tarafından tutulması gibi yenilikler uygulamaya kondu.

Ermenilerin Meşrutiyet hükümetinden en büyük beklentilerinden biri de Doğu bölgelerindeki asayiş ve güvenlik probleminin çözülmesi ile Kürtlerle öteden beri süregelen arazi anlaşmazlıklarının çözülmesiydi. Hükümet bu problemi çözmekte çok istekli olmakla beraber konuyla ilgili çalışmalardan sonra problemin mahiyetinin çok büyük olduğu, aşiretlerin tahakkümünden sadece Ermenilerin değil bölgedeki bütün unsurların etkilendiği anlaşıldı. Bölgenin feodal yapısının kısa sürede değiştirilemeyeceği aşikârdı. Öte yandan Ermenilerin bazı anayasal haklar elde etmesinin verdiği özgüvenle hareket etmesi Kürt aşiretleriyle ilişkilerinin daha da kötüleşmesine yol açtı. Hükümetin Kürt ve Ermeni unsurlara farklı muamele etmesi mümkün değildi. Hükümet, bu nedenle bölgedeki aşiret liderleri ve dinî önderlerle işbirliği yapmaya çalıştı. Ancak hükümet, tarafların elindeki gücü kaybetmeye yanaşmaması yüzünden anlaşmazlıkları çözmeye konusunda başarılı olamadı. Bu da bölgedeki sorunun daha da büyümesine yol açmaktaydı. Öte yandan Ermeni önderler

Meşrutiyet'in getirdiği "*Eşitlik, özgürlük, adalet*" prensibini bir ayrıcalık gibi algılayarak imtiyazlı bir sınıf havasına girdi. Patrikhane sürekli takrirler vererek hükümet üzerinde baskı oluşturmaya çalışırken Ermeni matbuatı da Ermenilerin haksızlıklara uğradığını ele alan yayınlar yaparak kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Bu yayınlarda yer alan haberlerin birçoğunun asılsız olduğu yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkarıldı. Hatta bazı Kürt aşiretlerinin Taşnaksutyun Cemiyeti'nin Ermeni köylülerini silahlandırıp Müslüman halka zulüm yaptığından şikâyet etmesi ortaya çelişkili bir durum çıkarmaktaydı.

Bölgede istikrarsızlığın devam etmesi hükümete karşı bir güvensizlik oluşmasına yol açtı. Hükümet bunu fark ederek bölgede huzurun sağlanması için Kürtlerle Ermenileri uzlaştırma çabasına girdi. Arazi anlaşmazlıklarının çözülmesi için bölgeye bir komisyon gönderdi. Bu komisyon öncelikle arazi tahriri yapıp problemi tespit edecek ve tarafların uzlaşmasını sağlayacaktı. Hükümet bu konu için sarf edilmek üzere bir ödenek ayırdı ve arazi anlaşmazlıklarını taraflar arasında uzlaşma sağlayarak çözmeye gayretine girdi. Uzlaşma sağlanamıyorsa konunun bu iş için görevlendirilmiş seyyar mahkemelerde çözülmesi kararlaştırıldı. Ancak Ermeniler, problemin kendi istedikleri gibi çözülmesini istedikleri için bu adımlardan memnun kalmayıp Avrupa devletlerinin dikkatini bu konuya çekmeye çalıştı. Ermeniler, bölgedeki Ermeni nüfusun artması ya da en azından azalmaması için çaba gösteriyordu. Bu yüzden mümkün olduğunca çok toprağın Ermenilere verilmesini istiyorlardı. Hükümetin arazi anlaşmazlıklarını çözmeye konusunda kararlılık göstermesi bazı Kürt aşiretlerini de rahatsız etti. Çünkü ekip biçtikleri toprakların ellerinden alınmasıyla Kürtler, hem ekonomik açıdan mağdur oldu, hem de itibarlarına zarar verildiğini düşündü. Hükümet, bu konuyu çözmeye konusundaki girişimlerine devam ederek 1911 ve 1912 yıllarında bölgeye yeni teftiş heyetleri gönderdi. Ancak tarafların razı olmaması sebebiyle anlaşmazlıklar yine çözülmedi.

Taşnaksutyun Komitesi, 1911 sonbaharında yaptığı Dünya Kongresi'nde İttihatçılarla işbirliğine devam etmeyi temel politika olarak belirlerken aynı zamanda İttihatçıların uyarılmasını kararlaştırdı. Ayrıca Türkiye'deki şartların kötü gitmesinden dolayı Ermenilerin kendini koruyacak militer bir örgüte ihtiyaç duyduğu belirtilip bunun bir an evvel kurulması kararlaştırıldı. Bu kararlardan sonra Doğu'da karışıklıkların arttığı

ve Taşnakların ittifakı bozma yolunda İttihatçıları tehdit ettiği anlaşılıyor. Her iki durumu da tercih etmeyen hükümet, Balkan Savaşları sırasında Doğu Anadolu'daki problemlerin çözümlenmesi için "Doğu Anadolu İslahat Komisyonu" adıyla bir komisyon kurdu. Arazi anlaşmazlıkları sadece Kürtlerle Ermeniler arasında değil Ermenilerle muhacirler arasında da vardı. Ama bunun halli, birincisine göre daha kolay görünmekteydi. Anlaşmazlıkların taraflardan birine hükümet tarafından para ödenmesi veya mukabilinde arazi verilmesi suretiyle çözümlenmesi kararlaştırıldı. Ermenilerin diğer bir talebi de bazı memurların görevden alınması konusundaydı. Hükümet bu hususta da somut adımlar attı ve liyakat taşımayan memurların yerine görev sorumluluğu taşıyan ve en önemlisi de Meşrutiyet rejimine inanan kişileri tayin etmeye gayret gösterdi. Bu hükümetin çıkarları için de gerekliydi. Bunlar sonucunda Taşnaksutyun partisi 1912 seçimlerinde İttihat ve Terakki ile işbirliğine devam edeceğini açıkladı. Ermenilerin dağınık yerleşimleri onların oylarının mebus seçmek için yetersiz kalmasına yol açtığından bu işbirliği Taşnaksutyun için de önemliydi.

Ermeni Patrikleri hükümet üzerinde baskı kurmak ve istediklerini elde etmek amacıyla bazen istifa etme yolunu seçti. Bunun etkili olduğu zamanlar oldu. İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Taşnaksutyun Cemiyeti'nin öncülüğüyle ilân edilen Meşrutiyet'in geçerliliğinin kabul ettirilmesi tam anlamıyla uygulanmasına bağlıydı. Bu nedenle iki parti seçimlere müttefik olarak girdi ve bu ittifak 1913 yılına dek sürdü. Yeni rejimi tökezletmek isteyenler az değildi. Bunun da etkisiyle Meşrutiyet'in ilân edilmesinin ardından yapılan seçimlerin selametini bozmaya yönelik girişimler oldu. Bazen de seçimlerde şaibe olduğu iddialarına yer verilmekteydi. Hükümet, Meşrutiyet'in uygulanabilirliğinin seçimlerin kanuna göre yapılmasına bağlı olduğunu biliyordu. Seçimlerle ilgili olarak ortaya atılan iddialardan biri de gayrimüslimlerin çıkaracakları mebus sayısı ile ilgili şikâyetlerdir. Özellikle Ermeni yerleşimlerinin dağınık olmasından dolayı bu cemaat olması gerekenden daha az sayıda mebus çıkardığı konusu 1913 seçimlerinde çok tartışıldı. Ermenilerin şikâyet ettiği tek konu da bu değildi. Ermenilerin seçim kanununda yapılmasını istedikleri düzenlemeler arasında Ermenilerle ilgili seçimin Patrikhane tarafından yapılması ve en az 20 Ermeni mebus seçilmesi hususları vardı. Ancak bu talepler anayasaya uygun

bulunmamaktaydı. Bu taleplerden ilki eşitlik ilkesine aykırı bulundu. Öte yandan bu taleplerin ancak bir kanun çıkarılmasıyla karşılanabileceği, vakit kalmadığı için bunun zaten mümkün olmadığı vurgulandı. Ermenilerin mebus adaylarını belirleme konusunda yaşadıkları zorluk kendi içlerinde ne kadar parçalı olduklarını belirlemek açısından önemlidir.

İngiltere; Rusya, İran ve Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ilân edilmesinden dolayı aynı hareketin kendi sömürgesi altındaki Müslüman ülkelerde de başlamasından endişe etti. İngiltere, Osmanlı'nın huzurlu ve güçlü kalarak kendi sömürgelerindeki Müslümanlara yardım etmesini engellemek için bu ülkelerde bazı taleplerle ortaya çıkan Ermenilere destek verdi. Osmanlı Devleti'ne Hıristiyanlarla ilgili ıslahat yapması konusunda baskı yaptı. Doğu Anadolu bölgesinde görev yapan İngiliz konsolosları Ermeni davasını sahiplendi. Bu da bölgede karışıklıkların artmasına sebep oldu. Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Girit'i kaybetmesinin ardından İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması ve buna karşılık verilememesi devletin nüfuz kaybetmesine sebep oldu. Bütün bunlar İttihat ve Terakki'nin yapmak istediklerini uygulamaya koymasını engelledi. Ekonomik sıkıntılar ve politik güçlükler de İttihat ve Terakki'nin manevra gücünü azaltmaktaydı.

Balkan ülkelerinin "Balkan Birliği" adı altında toplanıp Osmanlı topraklarına saldırması devleti çok zor duruma soktu. Üstelik devletin başka ciddi problemlerinin de olduğu iyice ortaya çıktı. Çünkü Rusya'nın, Osmanlı Hıristiyanlarını kullanarak Doğu bölgelerini himaye altına alma ve İstanbul'u ele geçirme planları vardı. Osmanlı kamuoyu ve hükümeti içinde de fikir birliği yoktu. Bir taraf savaş çıkırtkanlığı yaparken bir taraf ordunun ve devletin zaafalarını ortaya koyup savaşa karşı çıkmaktaydı. Bütün eksiklikler bilinmesine rağmen Osmanlı Devleti Balkan ülkelerine savaş ilan etti. Savaş sırasında zaafar iyice belirginleşti ve Osmanlı Devleti yenildi. Bu yenilgide birçok sebep olmakla beraber özellikle Bulgar Cephesi'nde Osmanlı ordusu bir Haçlı mantığıyla karşı karşıya geldi. Çünkü Bulgar ordusunda farklı etnik kökenden gönüllü Hıristiyan askerler Osmanlı ordusuna karşı savaştı. Bu askerler arasında Osmanlı vatandaşı Ermeni askerler de bulunmaktaydı. Bunlardan bir kısmı Osmanlı ordusunda görevlendirilmiş, ancak savaş sırasında Bulgar tarafına geçmişti. Bu da Osmanlı ordusunun dağılıp maneviyatının bozulmasında etkili olmuştu.

Bütün bunlara rağmen Osmanlı ordusunda görev alan Ermeni askerlerin bir kısmı da vatan savunmasında gösterdikleri mücadele ile dikkat çekti ve onlar hakkında gazetelerde övgü dolu haberler yayımlandı.

Osmanlı Ordusu'nun Balkan Savaşı'nda aldığı yenilgi Ermenilerin devlete ve hükümete bakışını tamamen değiştirdi. Çünkü Ermeni milliyetçilik hareketlerinde öteden beri Balkanlarda yaşanan gelişmeler örnek alınmıştı. Ermenilerle Balkan uluslarının talepleri aynıydı. Taşnaklar resmî olarak özerklik ve ıslahatı içeren programa bağlı kalmayı sürdürseler de Rusya'nın himayesini isteyen Ermenilerin sayısı gittikçe artmıştı. Taşnak mensuplarının kışkırtmaları, ekonomik sorunlar ve Doğu'daki ahalinin kendi arasındaki birtakım anlaşmazlıklar nedeniyle kırsal kesimde yaşayan Ermeniler de isyankâr bir tutum içine girdi. Van'da etkinliğini iyice artıran Taşnaksutyun Partisi, şehirdeki Ermenileri bir ordu gibi düzenleyerek oluşturduğu grupların başına birer komutan tayin etti ve onları en modern silahlarla donattı. Mahkemeler kurdu ve halkın sorunları için devlet dairelerine başvurmasını engelleyerek devlet otoritesini tanımaz bir tutum sergiledi. Ermenilerin yaşadığı köylerin Kürt baskınlarına karşı korunmasının kaçınılmaz olduğunu bahane eden Ermeni liderlerin asıl amacı bölgede kendi hâkimiyetlerini tesis etmektir. Bu gelişmeleri yakından takip eden bölgedeki Rus konsolosları bir Hıristiyan-Müslüman çatışmasını körükledi.

Birinci Balkan Savaşı'nda yaşanan yenilgiden sonra Osmanlı Mebusan Meclisi'nde hararetli tartışmalar yaşandı ve yenilginin sorumluları arandı. Meclis ve hükümet, Osmanlı ordusunun mutlaka güçlendirilmesi ve askerlerin ruhen ve bedenen savaşa hazır olmaları gerektiğini ortaya koydu. Gençlerin askere hazırlanmasında, okullarda beden terbiyesi ve askerî talim dersleri uygulamasının yanı sıra izcilik de önem kazandı. Bu amaçla çeşitli dernekler kuruldu. Öte yandan İttihatçılar, Osmanlı kurumlarını çağdaşlaştırmak için yabancı uzmanlığının gerekliliğine karar verdiler ve Osmanlı ordusunu düzenlemek üzere Almanya'dan askerî heyet getirdiler.

Balkan savaşlarının ardından Osmanlı topraklarında Rus etkinliğinin arttığı gözlemlendi. Rusya, Doğu Anadolu'da Ermeniler ve Kürtlere yönelik olarak ayrı ayrı izlediği politikalarla bu iki kesimi maddi ve manevi olarak destekledi. Bir taraftan da bu iki unsuru birbirine düşürecek çalışmalar yaptı.

Doğu Anadolu'da karışıklık çıkarmak için ortam hazırlamaya çalışan Rusya Kürtler arasında milliyetçilik duygularını artırmaya gayret etti. Ermenilerle ilgili olarak da "Ermeni Islahatı" konusunu gündeme getirdi. Ermeni liderleri de Balkan bozgunundan sonra Büyük Devletlerin özellikle de Rusya'nın desteğini temin etmeye çalışmaktaydı. Ermeni gruplar, Eçmiyazin Katogikosu'nun önderliğinde birleşti. Bogos Nubar Paşa, Katogikos tarafından Avrupa ülkelerinde propaganda yapmak, Avrupa'nın desteğini sağlamak ve temasları hakkında Rusya'yı bilgilendirmekle görevlendirildi. Rusya, İngiltere, Almanya gibi devletlerin de Doğu Anadolu ile ilgilenmesinden rahatsızlık duymakta ve Ermeni milliyetçiliğinin kendi tebaası Ermeniler arasında da yayılması endişesi taşımaktaydı. Rusya bu amaçla Osmanlı Ermenileri arasında Taşnaksutyun aleyhinde propaganda yaptı.

Ermeni Millî Meclisi, Ermeni Islahatı'nın hızlandırılması için çeşitli çalışmalar yaptı. Yapılan çalışmaları takip etmek üzere bir heyet oluşturuldu. Heyet, bir ıslahat projesi hazırladı. Bu proje ilk olarak Rusya'ya sunuldu. Rusya, Ermeni Islahatı konusunda istekli görünmekle beraber esas amacı Doğu Anadolu'yu ele geçirmektir. Bunun için bölgede karışıklık çıkarmanın hesabını yapmaktaydı. Bu yüzden de sık sık görüştüğü Ermeni Patriğine telkinde bulunarak uzlaşmayı engelledi. Ermeni Patrikhanesi, hükümete Anadolu Ermenilerinin durumunun ne kadar kötü olduğuna dair şikâyetlerde bulunmaktaydı. Bu şikâyetlerde Kürt ve Ermeni unsurların bir arada yaşadığı Bitlis Vilayeti öne çıkan yerlerdendi. Patrikhane Bitlis'te Ermenilerin baskıya maruz kaldığını ifade ederken hükümetin tespitlerine göre olaylara Ermeni Murahhasası sebep olmaktaydı. Adliye ve Mezahip Nezareti, Patrikhane'ye, murahhasaların kanunlara aykırı davranışları ve politik davranışlar sergilememeleri uyarısında bulundu. Bazı manastırlarda silah ele geçirilmesi hükümetin karışıklık çıkarılma endişelerini artırdı.

Bölgede yaşayan diğer bir unsur olan Kürtler, başlangıçta bölgede bir Ermeni daha doğrusu bir Hıristiyan devleti kurulmasından çok korkuyordu. Ancak daha sonra bir Kürt devleti kurabilmek için Ermeni devleti kurulmasının şart olduğunu düşündüler. Başka türlü Avrupa'nın desteğini almaları mümkün değildi. Bundan sonra bazı Kürt aşiretleriyle Ermeniler arasında devlete karşı kısa süreli ittifaklar yapıldı. Bu bölgede Kürt hareketi Şeyh Şahabeddin, amcasının oğlu Seyyid Ali ve şeyhin halifesi Molla Selim

tarafından yönlendirilmekteydi. Bu isimler İran sınırında etkili olan Seyyid Taha ile de irtibat kurmuştu. Şeyh Seyyid Ali, Balkan Savaşları'nın yenilgiyle sonuçlanmasının hemen ardından, daha önce kendisiyle görüşerek Ermeni-Kürt ittifakının her iki halkın çıkarına olduğu konusunda ikna çalışmaları yapan Van ve Muş'taki Taşnak liderleriyle görüşme talebinde bulundu. Bunda Rusya ve İngiltere'nin kendisine çeşitli vaatlerde bulunmasının da etkisi vardır. Şeyh Seyyid Ali'nin adamlarından Molla Selim 1913'te Muş'taki Taşnak liderleriyle anlaştı. Kürtlerle Ermeniler arasında anlaşmaya varılması her iki unsura da bazı çıkarlar sağlamaktaydı. Böylece Ermeniler ıslahat programının uygulanabilirliğini garanti altına alıyor, Kürtler de Ermenilerle birlikte hareket etmekle Büyük Devletlerin desteğini almayı başarmış oluyordu. Buna rağmen Kürt aşiretleri, 1913 yılı boyunca Osmanlı birliklerini ve Hıristiyanları hedef alan saldırılarda bulununca Ermenilerle yaptıkları ittifak bozuldu. Kürtler şeriatın uygulanmadığı gerekçesiyle 1914 başlarında isyan etti. Molla Selim, köylerde bulunan Ermenilerin kendilerine mukavemet etmesi hâlinde durumunun güçleşeceğini bildiğinden Bitlis Murahhasasına bir mektup yazarak Ermenilere zarar vermeyeceğini bildirdi. Buna rağmen Ermeniler Kürtlere güvenmedi. Bitlis Valisi, Ermenilere kendilerini Kürt saldırılarına karşı korumaları için 150 silah dağıttı. İsyanın bastırılması için Ermeni fedailer hükümete yardım etti. Seyyid Ali yakalanırken Molla Selim Rus Konsolosluğu'na sığındı.

Ermenilerle ilgili ıslahat çalışmaları II. Meşrutiyet döneminde kurulan bütün hükümetlerin gündeminde oldu. Çünkü Ermeniler bu dönemde kendi durumlarının iyileştirilmesi için Patrikhane'nin öncülüğünde çeşitli çalışmalar yaptı. Sadrazam Kamil Paşa'nın ilk sadrazamlığı döneminde şikâyetlerin çözümlenebilmesi için bölgenin durumunu yerinde tetkik etmek amacıyla bir teftiş heyeti oluşturuldu. Ancak heyet kurulmasıyla ilgili çalışmalar devam ederken hükümet düştü. Bundan sonra Sadarete getirilen Hüseyin Hilmi Paşa, bir önceki hükümet döneminde başlatılan ıslahat çalışmalarını devam ettirme kararı aldı. "*Anadolu Heyet-i Teftişiyesi*" adı verilen bir program yürütülerek bu amaçla bir teftiş heyeti kuruldu. Ancak bu çalışmadan da sonuç alınamadı.

Ermeni mebuslar, Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde bir ıslahat yapılması talebiyle ortak bir layiha verdiler. Bu talepler arasında muktedir

valilerin göreve getirilmesi, liyakat sahibi kişilerin memuriyete atanması, suçluların takip edilip yakalanması, bazı kişilerin kanun dışı olarak ahaliden para toplamasının engellenmesi ve arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi vardı. Hükümet, bu konuyu 15 Mart 1912 tarihinde görüştü. Öncelikle arazi meselesinin hallolunması ve diğer ıslahat konularının belirlenmesi için Anadolu'ya bir tahkik heyeti gönderilmesi ve arazi anlaşmazlıklarının çözümlenmesi için kullanılmak üzere 100 bin lira ödenek ayrılması kararlaştırıldı. Ancak Temmuz 1912'de yaşanan hükümet değişikliği bu çalışmaların akim kalmasına sebep oldu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kurduğu yeni hükümet döneminde daha önce kurulması planlanan ıslahat heyeti kurulmadı ve bölgede bir ön çalışma yapılmadı.

Ermeniler ıslahat konusunu yurt içinde ve yurt dışında yürüttükleri çalışmalarla gündemde tutmaya çalıştı. Birinci Balkan Savaşı'nın ardından ıslahat tartışmaları yeniden arttı. Ermeni grupların birleşmesinden sonra Doğu'da Rusların Ermenileri koruma bahanesiyle ıslahat girişimlerinde bulunacağını tahmin eden ve esasen bu konuda ciddi duyumları olan hükümet, içişlerine karışılmasını önlemek, Rusya'nın Doğu Anadolu'daki nüfuzunu önlemek için uzun tereddütlerden sonra Doğu bölgelerine Makedonya'da olduğu gibi, birer genel müfettişin başkanlığında heyetler gönderip yeni ıslahat projeleriyle ilgili çalışmalar başlattı. Sadrazam Kamil Paşa, Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerinde ıslahatların en kısa sürede yapılacağını duyurdu. Dâhiliye Nezareti de diğer vilayetlere göre daha geri kalmış olan Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilayetlerinin diğer vilayetlerle eşit duruma gelinceye kadar özel bir kanunla idare edilmesi gerekliliğini ifade etti. Nezaret, bu dört vilayette uygulanmak üzere özel bir kanun hazırladı.

Sadrazam Kamil Paşa, savaşın getirdiği ağır şartlara rağmen bu konuyla ilgili girişimlere devam etti. Ermeni önderleriyle bir araya gelip onlardan ıslahat konusunda görüş aldı. Bu faaliyetler sonunda hükümet ıslahatın dört temel üzerine oturtulmasını benimsedi. Buna göre; valilerin yetkileri genişletilecek, jandarma ve polis sayısı artırılacak, aşar usulünde değişikliğe gidilip vergiler meselesi halledilecek ve bayındırlıkla ilgili çalışmalar yapılacaktı. Hükümet Doğu bölgelerinde özellikle güvenlik konusunda somut adımlar atarak polis müdürlüklerine yeni atamalar yaptı.

Osmanlı Devleti'nde 1913 yılının Ocak ayında bir hükümet değişikliği yaşandı. Yeni sadrazam Mahmut Şevket Paşa, ıslahat çalışmalarına devam edileceğini ve Doğu Anadolu'da yapılacak ıslahatta bölge halkını memnun edecek düzenlemelerin yürürlüğe konacağını ifade etti. Yeni hükümet, Bitlis, Van, Diyarbakır ve Harput'u içine alan bölgede bir idarî reform çalışması başlattı ve ıslahatların bütün ülkeyi kapsayacağı bir reform paketi hazırlayarak Dâhiliye Nazırı Hacı Adil Bey başkanlığında 15 kişilik bir komisyon kurdu ve ıslahatın bir bölge ile sınırlı kalmayıp bütün ülke için yapılması gerektiği fikrini benimsedi. Hacı Adil Bey, yeni bir "*Vilayet Nizamnamesi*" taslağından bahsederek ıslahatın nafia, ziraat, posta gibi çok çeşitli alanlarda uygulanacağını ve bunun için mutlaka yabancılardan yardım isteneceğini belirtti. 26 Mart 1913'te, "*İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanunu*" çıkarıldı. Buna göre vilayetlere özel bütçeler tahsis edilecek ve mahalli kararlar vilayet meclislerinde alınacaktı.

Hükümet, Doğu Anadolu vilayetlerinde asayiş ve sükûnetin sağlanması için bölgedeki zabıta sayısının artırılıp hakiki bir ıslahat yapılmasına ihtiyaç olmakla beraber aynı ihtiyacın Adana, Halep gibi yerlerde de söz konusu olduğunu düşünmekteydi. Hükümet bunun için ülkeyi üç bölgeye ayırıp her bir bölgede güvenlik güçlerinin sayı ve kalitesini artırmayı planlamaktaydı. Hükümet, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bir süreden beri devam eden asayişsizliği ortadan kaldırmak için de çalışmalar başlattı. Düşman istilası altında bulunan Rumeli'nin farklı yerlerinden 2500 jandarmanın Doğu vilayetlerinin değişik bölgelerinde görevlendirilmesi kararlaştırıldı ve bu karar derhal uygulamaya kondu. Doğu'ya gönderilen jandarmaların, Rumeli Jandarma Mektebi'nde tahsil ve talim görmüş olanlardan seçilmesi hükümetin bölgede asayişin sağlanmasına verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir. Jandarmanın bölgeye uygun şekilde dağıtılması için Jandarma Genel Müfettişi Boumann Paşa ve bazı valiler görevlendirildi. Öte yandan ıslahat Heyeti, çalışmalarına öncelikle Doğu vilayetlerinde başlasa da heyetin tüm ülkenin ihtiyaçlarını belirlemekle görevli olduğu vurgulandı. Hükümetin bu çalışmaları Van'daki Taşnaklar tarafından olumlu karşılanmadı. Protesto gösterileri yapılarak şehirde gerginlik devam ettirildi. Doğu vilayetlerine sadece arazi anlaşmazlıklarını çözmek için görevlendirilen bir heyet daha gönderilmesi kararlaştırıldı.

Osmanlı Dışişleri, Ermeni reformları konusunda Rusya'nın inisiyatif almasından çekindiğinden Meclis-i Vükela kararına uygun olarak İngiltere'den resmî olarak yardım istedi. İttihatçılar bu şekilde İngiltere'yi Rusya'dan uzaklaştırıp bu yolla olası Rus işgalinin önüne geçme amacı taşımaktaydı. Ancak İngiltere, Osmanlı hükümetinin teklifini reddettiği gibi konuyla ilgili olarak hazırlanacak uluslararası metnin yazımını da Ruslara bıraktı. Ermeni ıslahatı konusunda Osmanlı Devleti'ni huzursuz edici bazı gelişmeler yaşanması üzerine hükümet büyük bir diplomatik atak başlatıp Avrupa başkentlerindeki lobi faaliyetlerini artırma kararı aldı. Öte yandan hükümet Ermeni taleplerini dikkate alarak hazırladığı bazı düzenlemeleri uygulamaya koydu.

ıslahat çalışmaları Said Halim Paşa hükümeti döneminde de devam etti. Bu kapsamda bir dizi kanun çıkarıldı. Hükümet, ıslahatların uygulanması konusunda yabancı uzmanların getirilmesi için girişimlerini sürdürdü. Hangi nazırlıkta hangi ülkeden müşavirlerin çalışacağı belirlendi. Nezaretlerde ve taşra teşkilatında ıslahat yapılması ve bunun için yabancı danışmanlardan faydalanılması kararlaştırıldı. Vilayet Kanunu'nun bazı maddelerinde değişiklikler yapılarak vilayetlerde görev yapacak memurların yerel dillere vakıf olması, mahkemelerde resmi dil ile birlikte mahalli dillerin de geçerli olması, muamele evrakı ile hükümlerin mahalli dillere tercüme edilmesi, jandarma ile polis memurlarının miktarının Müslüman ve gayrimüslim ahalinin nüfus nispetine göre belirlenmesi ile kanun ve nizamnamelerin resmi dil ile beraber en çok kullanılan mahalli dilde neşredilmesi kabul edildi. Ayrıca vilayet bütçelerinde ilk tahsil için ayrılan meblağ muhtelif cemaate nüfus nispetlerine göre taksim edilecekti. Her vilayette bir Meclis-i Umumi olacak ve bu meclisin üyeleri her 12500 erkek nüfus için bir üye seçilmesiyle belirlenecekti. Vilayet İdare Meclislerinde yalnız bir defaya mahsus olmak üzere muhtelif anasının nüfus miktarı göz önüne alınarak Müslüman ve gayrimüslim üyelerin sayısı tayin edilecekti.

Hükümet, ıslahatın uygulanabilmesi için çözümlenmesi gereken en acil konu olarak asayişin sağlanmasını gördü. Bunun için inzibat kuvvetleri ve adliyenin düzenlenmesi işine öncelik verildi. İlk olarak Van ve Bitlis adliyelerinin teşkilatlanması tamamlanarak jandarma kadrolarının tayin işlemleri yapılmış ve memurların derhal görev yerlerine gitmesi için tedbirler alınmıştır. Eşkiya takibine ağırlık verildi. Muş, Bitlis, Van gibi

merkezlere haftada bir gün giden posta sayısı haftada dörde çıkarıldı. Arazi anlaşmazlıklarının neden kaynaklandığı belirlenerek problemin çözümü için ne gerekiyorsa yapıldı. Yol yapımına önem verildi.

Balkan Savaşı'ndan sonra Türkiye'de özellikle Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler arasında milliyetçilik arttı. İstanbul Ermeni Patrikhanesi merkezî otoriteye karşı protesto yayınladı. Ermeniler, başkentte büyük çaplı mitingler düzenledi. Bütün bunların sebebi Ermenilerle ilgili reformların yapılmasının talep edilmesiydi. Osmanlı hükümeti, Ermenilere reform yapma sözü verse de Ermeniler gerçekte bundan çok daha fazlasını isteyip yabancı devletlerin korumasını ve otonomi talep ediyorlardı. Bunun da Türkiye açısından dış politikaya olumsuz yansımaları oldu. Nitekim bu durum Doğu Anadolu Bölgesi'ni bir Rus işgaline açık hâle getirdi. Kafkaslardaki Ermeni gruplarında da böyle bir beklenti oluştu. Ermeniler için İngiltere her zaman müracaat edebilecekleri bir ülkeydi ama Rusların da desteğini almaya çalışıyorlardı. Ermeniler ıslahatı hızlandırmak için çeşitli propaganda çalışmaları yaparak ıslahat talebi olan diğer Osmanlı unsurlarıyla işbirliği yaptı.

Bogos Nubar Paşa, Paris'te ve diğer bazı Batı başkentlerinde Ermeni ıslahatı ile ilgili çeşitli çalışmalar yaptı. Paris'te yapılan toplantılarda Vilayât-ı Şarkıyye'de bir Avrupa kontrolü kabul edilmedikçe Osmanlı Devleti'ne borç verilmemesi, gümrük vergisine yapılması düşünülen %4'lük zammın uygulanmasına engel olunması gibi bazı ekonomik yaptırımların devreye sokulması kararlaştırıldı. Bu da ortaya konan taleplerin Ermeniler tarafından değil Avrupalılar tarafından şekillendirildiğini göstermektedir.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi, Doğu bölgelerini bir Ermeni vilayeti hâline getirerek yönetimini Avrupa devletlerinin onaylayacağı Hıristiyan bir valiye bırakan bir ıslahat tasarısı hazırladı. Ermeniler, hazırladıkları ıslahat programında öncelikli olarak; Erzurum, Van, Mamuretülaziz, Bitlis, Sivas ve Diyarbakır vilayetlerine Avrupa'nın onayını almış Avrupalı valiler atanmasını, bu vilayetlerde jandarmanın yarısının Ermeni olmasını, vilayet yönetimlerinde de Ermenilerle Müslümanların eşit oranda temsil edilmesini ve altı vilayetin gelirlerinden belirli bir bölümünün yerel ihtiyaçlara harcanmasını talep ettiler.

Doğu Anadolu'nun bir Rus işgaline girme ihtimali artınca Büyük

Devletler İstanbul'daki sefirlerine Ermeni ıslahatı konusunda çalışmalar yapmalarını emretti. Bundan sonra ıslahatlarla ilgili görüşmeler başta Almanya ve Rusya olmak üzere diğer devletler tarafından yapıldı. İttihat ve Terakki hükümeti, Taşnaklara ıslahatı kendi aralarında yapıp yabancıları karıştırmamayı önerse de bu kabul görmedi. Görüşmeler sonrasında hazırlanan ıslahat programı Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Yeniköy Antlaşması ile yürürlüğe girdi. Buna göre; Doğu Anadolu; Erzurum, Trabzon, Sivas ile Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır olmak üzere iki müfettişlik bölgesine ayrılacak ve her bölge atanacak Avrupalı müfettişin yönetimine bırakılacaktı. Müfettişler Avrupa'nın onayı ile Osmanlı Devleti tarafından tayin olunacaktı. Müfettişler, bölgenin yönetimiyle ilgili geniş yetkilere sahip olacaktı. Birkaç ay sonra Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır bölgesi Müfettiş-i Umumiliğine Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff; Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri Müfettiş-i Umumiliğine Hollandalı Westenenk tayin edildi.

Osmanlı Devleti, kendi aldığı ıslahat kararlarını zaten uygulamaya koymuştu. Bu uygulamalara yenileri eklenerek devam edildi. Dâhiliye Nezareti, valilere bir emir göndererek ıslahatların uygulanabilmesi için vilayetlerdeki durumun incelenerek kendilerine bildirilmesini istedi. Ermeni ıslahatı projesi Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Osmanlı Devleti tarafından askıya alındı. Etkili olamayan Doğu Anadolu ıslahat Müfettişliği teşkilatı, Dâhiliye Nezareti'nin 28 Aralık 1914 tarihli kararıyla lağvedildi, buna gerekçe olarak da savaşın çıkması gösterildi.

Osmanlı Devleti, Balkan savaşlarından sonra dağılma sürecine girdi. Üstelik ne ordusu, ne ekonomisi ne de siyasi yapısı bunun önüne geçecek durumdaydı. Dönemin yöneticileri Balkan yenilgilerinden ders çıkarıp Osmanlı ordusunu düzeltmek için çeşitli çalışmalar yürüttü. Bunlardan en önemlisi Almanya'dan orduyu düzeltmek üzere getirtilen askerî heyetti. Öte yandan Osmanlı Devleti, Ermeni ıslahatı konusunu Ermenilerle çözmek için gayret gösterdiyse de bunda başarılı olamadı ve Ermenilerin talep ettiği reformlar Rusya ile imzalanan Yeniköy Antlaşması ile gerçekleştirildi.

Yeniköy anlaşmasından sonra Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne bağlılığı zayıfladı. Anadolu'da Rus etkinliği ve Ermenilerin yürüttüğü komitecilik faaliyetlerinde artış gözlemlendi. Bunun sonucunda Ermeni

komitecilerin Ermeni halkı silahlandırdığı tespit edilmekteydi. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin yanında yer alan hiçbir devlet yoktu ve devlet adamları bu yalnızlıktan kurtulma çabası içerisindeydi. Osmanlı Devleti'nin güçlü bir ordusunun bulunmayışı ve ekonomik durumunun çok kötü olması sebebiyle İttifak Devletleri Osmanlı Devleti ile ittifak etmeye yanaşmadılar. İttifak Devletleri de Osmanlı Devleti ile müttefik olma konusunda çok da istekli olduğu söylenemez. Ancak Almanya Osmanlı Padişahının "Halife" olmasından kaynaklanan gücünü İngiltere'ye karşı kullanma isteği başta olmak üzere özellikle askerî sebepleri göz önüne alarak Osmanlı Devleti ile ittifak yaptı. Rusya ise zaten yakın ilişkiler içinde bulunduğu Osmanlı Ermenilerini kendi yanına çekti. Osmanlı Ermenileri kendi içlerinde bir tür seferberlik ilân ederek bazı Ermeni mebusların önderliğinde Rus ordusuna "gönüllü asker" olarak kayıt yaptırıldılar. Bu askerlerden "Druzhny" adıyla örgütlenen birlikler kuruldu.

Osmanlı Ordusu da Kafkasya'da yaşayan Müslüman halkın Rus-Ermeni çetelerinin saldırılarına karşı korunması için çeşitli çalışmalar yaptı. Bu çalışmalar Kafkasya'da Dr. Bahattin Şakir, Karadeniz sahillerinde Rıza Bey, İran'da Ömer Naci Bey tarafından yürütüldü. Ancak oluşturulan küçük çetelerin silah ve mühimmat ihtiyacının karşılanmasında ödenek ayrılamaması sebebiyle büyük güçlükler çekildi. Çoğu zaman silahların cephanesi temin edilemediği için kullanılması mümkün olmadı. Bu çeteler sayı bakımından da Druzhiny denen birliklerin çok gerisindeydi. Bu fark savaş başladıktan sonra çok hissedildi. Ermenilerin Ruslar hesabına çalışmasının Osmanlı Devleti açısından askerî, siyasi, sosyolojik ve demografik sonuçları oldu. Buna göre; Ermenilerin Osmanlı ordusunun stratejik noktalarını Ruslara haber vermesi Osmanlı ordusunun savunma gücünü zayıflattı. Ermeniler Rus ordusunun öncü birliği olarak görev yapıp Rusların Van başta olmak üzere Anadolu şehirlerine girmesinde önemli rol oynadılar. Çünkü Van'da başlatılan Ermeni isyanı Osmanlı ordusunun üç parçaya ayrılmasına yol açtı. Ermeni çetelerinin Müslüman halka yönelik katliamları neticesinde birçok Müslüman vatandaş hayatını kaybetti, çoğu da yaşadığı toprakları terk etti. Anadolu'da büyük bir nüfus hareketi oldu. Bu, cephelelerde savaşan Osmanlı askerlerinin maneviyatını zayıflattı. Asker firarlarında artış gözlemlendi.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

Babiâli Evrak Odası Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî (A. MKT. MHM): 548/24, 1322 S 21; 548/26, 1322 Ra 28; 549/27, 1323 C 15; 549/4, 1322 S 20; 550/13, 1324 M 2; 551/1, 1324 B 10; 551/20, 1325 B 2; 625/20, 1324 M 24; 625/26, 1324 C 27; 635/18, 1325 R 5; 643/20, 1322 M 26; 644/12, 1325 M 7; 644/7, 1324 S 9; 662/50, 1323 N 8; 664/26, 1325 M 11; 748/13, 1324 R 29.

Babiâli Evrak Odası (BEO): 2484/186237, 1322 Za 9; 2615/196100, 1323 Ca 1; 3109/233124, 1325 C 14; 3112/233337, 1325 C 18; 3223/241652, 1325 Za 28; 3240/242926, 3242/243126, 1326 14 1; 3299/247387, 1326 Ra 24; 3309/248135, 1326 R 9; 3323/249199, 1326 R 29; 3335/250052, 1326 Ca 15; 3520/263969, 1327 Ra 3; 3534/264992; 3535/265119; 3535/265120; 3535/265123; 3536/265127; 3536/265166, 1325 Z 28; 3537/265233; 3538/265303; 3539/265356; 3539/265364; 3542/265639; 3543/2657072; 3560/266965; 3568/267600; 3576/268190; 3589/269156; 3598/269848, 1327 C 26; 3619/271425; 3695/277096, 1328 M 19; 3724/279271, 1328 Ra 15; 3728/279543, 1328 Ra 23; 3738/280343, 1328 R 14; 3754/281500, 1328 Ca 13; 3788/284037, 1328 B 26; 3843/288167, 1329 M 9; 3847/288478, 1329 M 17; 3954/296501, 1329 Za 4; 3963/297165, 1329 Za 22; 3980/298468, 1330 M 2; 3997/299747, 1330 S 11; 4023/301710, 1330 R 15; 4030/302219, 1330 Ca 4; 4075/305604, 1330 N 5; 4087/306480, 1328 L 12; 4087/306486, 1328 L 12; 4203/315221, 1331 N 04; 4213/315956, 1331 L 14; 5/18, 1333 R 16.

Babiâli Evrak Odası Mümtâze Kalemî Bulgaristan Evrakı (A. MTZ (04)): 140/42, 1324 Z 22; 140/50, 1324 Z 27; 158/55, 1325 5 18; 166/12, 1326 4 5; 166/20, 1326 4 4; 168/54, 1326 6 8.

Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.

KMS): 2-2/5; 7/23; 15/5; 17/8, 1332 R13; 18/27, 1332 R 27; 63/17, 1331 N 30.

Dâhiliye Nezareti Muhaberât-ı Umumiye İdare Kalemi (DH. MUİ): 2-1/3, 1327 Ca 16; 77-2/18, 1328 B 1187-2/29, 1328 S 13.

Dâhiliye Hukuk Kısmı Belgeleri (DH. H): 15/10, 1328 3 17.

Dâhiliye Nezareti Siyasî Kısm Evrakı (DH. SYS): 23/16, 1331 Za 20; 29-2/3-18, 1328 11 26; 49/64, 1331 8 25; 53/60, 1331 B 26; 65/2; 67/1-4.

Dâhiliye Nezareti İdarî Kısm Evrakı (DH. İD): 3/81, 1331 R 20; 21-1/35, 1329 C 11; 22/23, 1331 B 2; 90/10; 108-2/30; 113/24 1330 M 14; 113/32; 90/3, 1330 C 20; 113/45; 139/39; 113/43; 205/12; 19-2/1, 1330 M 12; 116/87.

Dâhiliye Nezareti Mütenevvia Kısmı Evrakı (DH. MTV): 22-2/15, 1330 N 29; 28/19.

Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH. İ. UM): 87/16; 88-1/312.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT): 950/34, 1323 S 20; 1288/61, 1326 Ş 5; 1289/97, 1326 Ş 10; 1297/28, 1326 S 21; 1307/28, 1327 Ca 25; 2299/33, 1317 N 22; 2622/5, 1326 N 7; 2622/28, 1326 N 8; 2624/71, 1326 N 11; 2627/20, 1326 N 14; 2634/5, 1326 N 22; 2634/50, 1326 N 23; 2636/47, 1326 N 25; 2639/10, 1326 N 28; 2643/49, 1326 L 6; 2644/38,

1326 L 7; 2651/104, 1326 L 4; 2653/35, 1326 L 15; 2654/29, 1326 L 06; 2657/63, 1326 L 19; 2671/62, 1326 Z 6; 2695/84; 2702/74; 2706/67; 2710/31; 2634/46, 1326 N 23; 2737/46, 1327 M 20; 2749/83, 1327 S 3; 2756/81, 1327 S 10; 2780/16, 1327 Ra 8; 2804/36; 2807/40; 2807/99, 1327 R 18; 2808/71, 1327 R 20; 2810/95; 2812/81, 1327 R 24; 2818/21; 2819/55; 2834/21, 1327 Ca 18; 2839/86, 1327 Ca 21; 2850/66, 1327 C 1; 2850/97; 2852/86; 2863/34, 1327 C 12; 2864/46, 1327 C 14; 2865/38, 1327 C 15; 2910/41, 1327 Ş 8.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT. PRK): 2826/95; 2827/82; 2828/54; 2828/8; 2829/124.

Dâhiliye Nezareti Umum Vilayat Tahriratı (DH. UMUM): 61/4.

Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdüriyeti Evrakı (DH. UMVM): 61/29, 1332 Ş 10.

Dâhiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiye Evrakı (DH. SN. THR): 39/39.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrakı Emniyet Kalemi Belgeleri (DH. EUM. EMN): 60/9, 1332 R 20; 72/31, 1332 6 21; 88/33, 1332 S 28; 116/47; 117/53.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalemi-i Hususi Evrakı (DH. EUM. KLH): 1/54-A, 1333 N 21.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrakı Tahrirat Kalemi Belgeleri (DH. EUM. THR): 11/39, 1327 L 28; 95/37, 1328 Ra 5; 7/2, 1327 N 20.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube Evrakı (DH. EUM. 2. Şb): 1/31; 2/32, 1332 Z 2; 3/16, 21 M 1333; 3/17, 1333 M 22; 3/30, 1333 3 3; 3/66, 1333 S 25; 5/64, 1333 Ca 11; 6/31, 1333 C 16; 73/14, 1333 B 12; 68/40, 1332 B 27; 4/28, 1333 Ra 14; 5/18, 1333 R 16.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 5. Şube Evrakı (DH. EUM. 5. Şb): 3/51, 1332 7 28; 68/38, 1333 Ş 9.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kısm-ı Adli Kalemi (DH. EUM. KADL): 2/1; 2/33.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM. MH): 78/4, 1332 R 12.

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemi Evrakı (DH. EUM. VRK); 27/52, 1332 Za 2.

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı (DH. TMIK. M): 176/9 1322 R 23; 183/20, 1322 B 16; 183/90, 1322 B 30; 187/54, 1322 L 10; 189/41, 1322 L 28; 196/23, 1323 S 19; 204/16; 1323 C 15; 204/39, 1323 C 22; 204/39, 1323 C 22; 211/40, 1323 L 14; 213/45, 1323 Za 13; 215/39, 1323 Z 17; 216/1, 1323 Z 21;

217/1, 1324 M 1; 236/32, 1324 Z 5; 236/6, 1324 Z 24; 240/53, 1325 S 27; 240/54, 1325 S 28; 252/1, 1325 B 3; 273/88, 1326 B 4.

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Islahat Kısmı (DH. TMIK-S): 72/28, 1326 M 19.

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR): 43/192, 1332 N 4; 44/24, 1332 N 24; 44/200; 57/40, 1333 Z 8; 57/129, 1333 Z 17; 260/8, 1325 Za 24; 349/39, 1321 T 7; 381/111, 1323 May 26; 405/65, 1324 E 22; 405/90, 1324 Z 30; 405/95, 1324 E 30; 413/102, 1325 May 12; 413/110, 1325 May 13; 414/111, 1325 May 26; 421/122, 1330 Ma 9; 421/6, 1330 Ma 21; 421/99, 1330 Ma 8; 422/72, 1330 Mart 17; 422/78, 1330 Ma 18; 425/88, 1330 Ni 11; 442/89; 443/44, 1330 E 22; 444/107, 1330 Te 4; 445/58, 1330 Te 10; 454/79, 1330 Ke 7; 459/5, 1330 ks 11; 460/93, 1330 ks 27; 461/34, 1330 ks 30; 465/127, 1331 Ma 9; 467/101, 1331 Ni 04; 467/107, 1331 Ni 4; 467/125, 1331 Ni 5; 467/126, 1331 Ni 5; 468/21, 1331 Ni 6; 468/24, 1331 Ni 6; 468/35, 1331 Ni 7; 468/112, 1331 Ni 12; 480/94, 1331 T 6; 662/3, 1326 Ma 2; 662/3, 1326 Ma 2; 662/41, 1326 Ma 15; 662/63, 1326 Ma 21; 662/78, 1326 Ma 28; 663/54, 1326 May 30; 663/6, 1326 May 17.

(DH. UM. THR): 39/1, 1328 C 20.

(DH. MKK): 1213/16, 1325 L 22

Hâriciye Nezareti Sıyasî Kısım Evrakı (HR. SYS): 2762/37, 1904.9.8; 2742/65, 1904.5.16; 61/8; 2743/63, 1912/12/24; 2776/71, 1913/7/4; 2776/74, 1913/12/24; 2799/16, 1908 10 13; 2799/19, 1909 6 26; 2799/35.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV): 128/68; 136/20, 10 Kanunusani 1325; 158/22, 22 Teşrinievvel 1327; 159/143, 5 Kanunuevvel 1327; 161/22, 15 Kanunusani 1327; 162/88; 164/72, 2 Mart 1328; 165/84, 20 Mayıs 1328; 169/13, 6 Eylül 1328; 173/43, 23 Kanunusani 1328; 182/38; 177/74, 14 Mayıs 1329; 229/10, 16 Kanunuevvel 1328; 241/282.

Şura-yı Devlet Belgeleri (ŞD): 657/8, 1331 R 18.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV): 274/49, 1323 Ra 9; 275/100, 1323 R 12; 276/102, 1323 Ca 20; 281/86, 1323 L 13; 285/60, 1324 S 9; 285/75, 1324 S 11; 285/146, 1324 S 22; 287/29, 1324 R 25; 290/131,

1324 N 7; 298/6, 1325 R 2; 299/102, 1325 Ca 14; 299/119, 1325 Ca 16; 299/97, 1325 Ca 13; 303/123, 1325 L 13; 313/11, 1326 Ş 11.

Yıldız Arşivi Hususî Mâruzât Evrakı (Y. A. HUS): 2634/54, 1326 N 23; 2637/35, 1326 N 26; 2652/5, 1326 L 4; 2683/14, 1326 Za 20; 289/21, 1324 B 8; 474/41, 1322 R 8; 481/54, 1322 N 13; 485/64, 1322 M 12; 487/68, 1323 Ra 16; 491/1, 1323 C 1; 491/26, 1323 C 6; 492/88, 1323 B 6; 494/37, 1323 Ş 12; 496/50, 1323 C 30; 496/83, 1323 L 13; 501/111, 1324 S 14; 501/64, 1324 S 9; 501/72, 1324 S 10; 507/12, 1324 N 7; 510/115, 1325 S 26; 510/21, 1325 S 6; 512/62, 1325 Ca 13; 512/77, 1325 Ca 17; 515/113, 1325 Ş 23; 515/118, 1325 Ş 24; 516/38, 1325 N 10; 516/135, 1325 L 13; 516/151, 1325 L 20.

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y. PRK. BŞK): 78/51, 1326 S 25; 80/105.

Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat (Y.PRK. ASK): 132/45; 244/33, 1325 M 28; 244/55, 1325 S 7.

Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y. PRK. UM): 69/117, 1322 R 10.

İrade Hususi (İ. HUS): 160/70, 1325 L 21.

İrade Dâhiliye (İ. DH): 1469, 1326/Ş-69; 1476/58, 1327-B/42.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS): 157/3, 1331 M 20.

Maarif Nezareti Mektubî Kalemi Evrakı (MF. MKT): 1138/41.

Zaptiye Nezareti Evrakı (ZB): 330/138, 1324 Şa 17; 332/50, 1325 N 21; 332/51, 1325 N 22; 333/57, 1325 May 21; 590/27, 1322 May 16.

Rumeli Müfettişliği Müteferrik Evrak (TFR. İM): 21/2094, 1326 6 94.

Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih, Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi Belgeleri

ATASE. Dosya: 301, Klasör: 4 Fhrist: 004-01-017.

ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist:004-27, 28.

ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist: 004-24.

- ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist: 004-32.
 ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist: 004-33.
 ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist: 004-35.
 ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 2 Fhrist: 004-36.
 ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 4 Fhrist: 009.
 ATASE. BLH. Dosya: 532 Klasör: 4 Fhrist: 016.
 ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006.
 ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006-02.
 ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006-01, 01a.
 ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006-06.
 ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 006-07-02.
 ATASE. BLH. Dosya: 745 Klasör: 19 Fhrist: 007-19.
 ATASE. BLH. Dosya: 750 Klasör: 1 Fhrist: 007.
 ATASE. BLH. Dosya: 766 Klasör: 11 Fhrist: 003-26.
 ATASE. BLH. Dosya: 460 Klasör: 1 Fhrist: 001-02a.
 ATASE. BLH. Dosya: 460 Klasör: 1 Fhrist: 001-03.
 ATASE. BLH. Dosya: 460 Klasör: 1 Fhrist: 001a.

Rusya İmparatorluğu Dış Politika Arşivi Belgeleri

Fond Politarkhiv, No: 22, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu, Büyükdere, 226.s. 36. 105, 27 Ocak/9 Şubat 1909, s. 226.

Fond Politarkhiv, No: 25, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu, Büyükdere, 237.s. 42. 109, 31 Ocak/13 Şubat 1909, s. 237-238.

Fond Politarkhiv, No: 37, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu, Büyükdere, 246. s. 53. 192, 21 Şubat/6 Mart 1909, s. 254.

Fond Politarkhiv, No: 219, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu, Büyükdere, 138. s.29. 1008, 10/23 Ekim 1908, Büyükdere, s. 138-142.

Fond Politarkhiv, No: 230, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu, Büyükdere, 146.s.48. 1061, 24 Ekim/6 Kasım 1908, s.151.

Fond Politarkhiv, No: 267, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu, Büyükdere, 163. s.110. 1226, 29 Kasım / 12 Aralık 1908 s. 163-164.

Fond Politarkhiv, No: 269, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu, Büyükdere, 166. s.113. 1338, 29 Kasım / 12 Aralık 1908 s. 166-168.

Fond Politarkhiv, No: 280, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu, Büyükdere, 177.s.126.1242, 5-18 Kasım 1908.

Fond Politarkhiv, No: 290, Yetkili Gizli Danışman Zinovyev'in Raporu, Büyükdere, 185.s. 141. 1301, 19 Aralık/ 1 Haziran 1909, s. 186.

Fransa Arşivi Belgeleri

Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, microfilm P 16 742.

Archives du ministère des Affaires étrangères, La Courneuve, microfilm P 16 744.

Schweizerisches Bundesarchiv Bern Belgeleri (BAR); E 21/14-248.

SÜRELİ YAYINLAR

Düstur

İkdam

İttihat ve Terakki

Neyyir-i Hakikat

Renin

Sabah

Servet-i Fünun (Haftalık)

Son Havadis

Şems-i Hakikat

Şura-yı Osmani

Şura-yı Ümmet

Takvim-i Vekayi

Tanin

Tasvir-i Efkâr

The New York Times

The Salt Lake Herald (Salt Lake City Utah)

The Washington Times (Washington D.C.)

YAYIMLANMIŞ BELGELER

ARŞİV BELGELERİYLE ERMENİ SİYASÎ FAALİYETLERİ 1914-1918; cilt III, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2006.

AVUSTURYA-MACARİSTAN VE ERMENİ MESELESİ; haz. İnanç Atılğan&Kerstin Tomenendal, cilt V-A, Viyana, 2004.

BARDAKÇI, Murat; İttihadçı'nın Sandığı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2014.

BRITISH DOCUMENTS ON FOREIGN AFFAIRS: REPORTS AND PAPERS FROM THE

FOREIGN OFFICE CONFIDENTIAL PRINT; General Editors, Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, part I, series B, The Near and Middle East 1856-1914, Editör, David Gillard, volume 20, The Ottoman Empire under the Young Turks 1908-1914, University Publications of America.

DİLAN, Hasan; Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, cilt II, Ankara, TTK Yay., 2005.

MECLİSİ MEBUSAN ZABIT CERİDESİ; İ.99, 3 Mayıs 1327 (1911), C: 2.

MÜNİR SÜREYYA BEY; Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi(1877-1914), Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., 2001.

OHANDJANIAN, Artem; Österreich-Armenien Faksimilesammlung

Diplomatischer Aktenstücke 1877-1936, Wien, 1995.

OSMANLI BELGELERİNDE 1909 ADANA OLAYLARI; cilt II, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., 2010.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİ-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ (1896-1922); cilt IV, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., 2006.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLERİN SEVK VE İSKÂNİ; Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., 2007.

OSMANLI BELGELERİNDE BALKAN SAVAŞLARI; cilt I, İstanbul, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., 2013.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİ-RUS İLİŞKİLERİ (1907-1921); cilt III, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay., 2006.

OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KARDAŞLARINA HEDİYESİDİR; Selanik 1326.

OSMANLI İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN NİZAMNAMESİ; (1327 Senesi Umumi Kongresi'nce tanzim olunmuştur), Rumeli Matbaası, Selanik, 1327.

PAPERS OF THE AMERICAN BOARD OF COMMISSIONERS FOR FOREIGN MISSIONS; Unit 5, Near East Studies.

RUMELİ'DEN TÜRK GÖÇLERİ, BELGELER; haz. Bilal Şimşir, TTK Yay., Ankara 1989.

TÜRKİYE'DE ERMENİ MESELESİ (RUS GENELKURMAY BAŞKANLIĞI BELGELERİ); haz. Mihail Bashanov, çev. İlyas Kemaloğlu (Kamalov), TTK Yay., Ankara 2013.

HÂTİRAT VE ANILAR

1328 BALKAN HARBİ'NDE ŞARK ORDUSU KUMANDANI ABDULLAH PAŞA'NIN BALKAN HARBİ HÂTİRÂTI; haz. Tahsin Yıldırım&İbrahim Öztürkçü, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yay., 2012.

ARMEN GARO'NUN ANILARI&OSMANLI BANKASI, çev. Atilla Tuygan, İstanbul, Belge yay., 2009.

BAYAR, Celal; Ben de Yazdım, cilt 4, İstanbul, Sabah Kitapları, 1997.

BİZ İTTİHATÇILAR; İbrahim Temo&Ahmet Rıza, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009.

BLEDA, Mithat Şükrü; İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul, Destek Yay., 2010.

CEMAL PAŞA; Hatıralar, Tamamlayan, Behçet Kemal, Selek Yay., M.Sıralar Matbaası, 1959.

CEMAL PAŞA; Hatırat(1913-1922), Haz. Ahmet Zeki İzgöer, *Hatıralarla Yakın Tarih Dizisi*, İstanbul, Nehir Yay., 2006.

CEMAL PAŞA; Hatırat, haz. Metin Martı, 5. b., İstanbul, Arma Yay., 1996.

ÇAKMAK, Fevzi; Garbî Rumeli'nin Suret-i Ziyâ ve Garb Cephesi, İstanbul. ty.

ÇITÇIYAN, Hampartsum; Ölüme Kıl Payı Ermeni Soykırımından Kurtulmuş Birinin Anıları, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2009.

DAMADYAN, Mihran; Bir Ermeni Komitecinin İtirafı, haz. Haluk Selvi, İstanbul, Timaş Yay., 2009.

DR. RIZA NUR; Hayat ve Hatıratım, cilt 2, İstanbul, Altındağ Yay. 1967.

DR. RIZA NUR; Hürriyet ve İtilâf Fırkası Nasıl Doğdu? Nasıl Öldü?, yay. Haz. İlhami Yalınkılıç, İstanbul, Kitabevi, 1996.

DURUKAN, Eyüp; Günlüklerde Bir Ömür I Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1911-1913), haz. Murat Uluğtekin, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2013.

ENVER PAŞA'NIN ANILARI 1881-1908; haz. Halil Erdoğan Cengiz, 5. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası yay., 2010.

HOCHWÄCHTER, Gustav Von; Balkan Savaşı Günlüğü "Türklerle

Cephede", çev. Sumru Toydemir, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2012.

HÜRRİYET KAHRAMANI RESNELİ NİYAZİ HATIRATI; haz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2003.

HÜSEYİN KAZIM KADRI; Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Hatıralarım, haz. İsmail Kara, İstanbul, İletişim, 1991.

HÜSEYİN NAZIM PAŞA; Ermeni Olayları Tarihi, I.cilt, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1998.

İBRAHİM TEMO; İttihât ve Terakki Anılarım&Atatürk'ü Niçin Severim, İstanbul, Alfa/Arşiv, 2013.

İSMAIL KEMAL BEY'İN HATIRATI; ed. Sommerville Story, çev. Adnan İslamoğulları-Rubin Hoxha, İstanbul, TVYY, 2009.

KARABEKİR, Kâzım; Günlükler (1906-1948), çev. Budak Kayabek, haz. Yücel Demirel, İstanbul, YKY, 2009.

MAHMUT ŞEVKET PAŞA'NIN GÜNLÜĞÜ; yay. Adem Sarıgöl, IQ Yay. İstanbul 1991.

MEHMED ASAF; 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, TTK Yay., 1982.

MEHMET NUSRET; Erzurum Tarihçesi, haz. Ahmet Fidan, Ankara 2010.

MÎZÂNCI MURAD BEY'İN II. MEŞRÛTİYET DÖNEMİ HÂTİRALARI; haz. Celile Eren (Ökten) Argıt, İstanbul, Marifet Yay., 1977.

NATALI, Şahan; Biz Ermeniler ve Türkler, çev. Nihal Aktan, İstanbul, Peri Yay., 2008.

OKDAY, İsmail Hakkı; Yanya'dan Ankara'ya, İstanbul, Sebül Yayınevi, 1994.

OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ REİSİ HALİL MENTEŞE'NİN ANILARI; haz. İsmail Arar, İstanbul, Hürriyet Vakfı Yay., 1986.

ÖMER SEYFETTİN, BALKAN HARBİ HATİRALARI; haz. Tahsin Yıldırım, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yay., 2011.

SILAN, Necmeddin Sahir; II. Meşrutiyet ve Sonrası Hatıralarım, haz. İsmail Dervişoğlu, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yay., 2010.

SON VAK'ANÜVİS ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ TARİHİ II. MEŞRUTİYET OLAYLARI (1908-1909); haz. Bayram Kodaman&Mehmet Ali Ünal, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1996.

ŞIRACIYAN, Arşavir; Bir Ermeni Teröristin İtirafları, çev. Kadri Mustafa Orağlı, İstanbul, Kastaş Yay., 2006.

TALÂT PAŞA'NIN ANILARI; haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, Türkiye İş Bankası yay., 2003.

TOPUZLU, Cemil; İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım, Yay. Hüsrev Hatemi&Aykut Kazancıgil, İstanbul, 1982.

TROÇKI, Lev; Balkan Savaşları, çev. Tansel Güney, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2012.

TÜRKGELDİ, Ali Fuad; Görüp İştiklerim, Ankara, TTK Yay., 1987.

WAGNER, H.; Balkan Muharebeleri ve Bulgar Ordusunun Muzafferiyetine Doğru, ter. Mülazım-ı Sani Said, İstanbul, 1331.

1328 BALKAN HARBİ'NDE ŞARK ORDUSU KUMANDANI ABDULLAH PAŞA'NIN BALKAN HARBİ HÂTİRÂTI; haz. Tahsin Yıldırım&İbrahim Öztürkçü, İstanbul, Dün Bugün Yarın Yay., 2012.

ARAŞTIRMA VE TETKİK ESERLER

1856-1923 EMPERYALİZM KISKACINDA TÜRKLER ERMENİLER KÜRTLER; haz. Ersal Yavi, İzmir, Yazıcı Basım, 2001.

1909 ADANA OLAYLARI/MAKALELER; Ed. Kemal Çiçek, Ankara, TTK Yay., 2011.

ADANIR, Fikret; Makedonya Sorunu, İstanbul, TVYY, 1996.

AHMAD, Feroz; "İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle Olan İlişkileri, 1908-1914", *İttihatçılıktan Kemalizme*, çev. Fatma Berktaş, İstanbul, Kaynak Yay., 1985.

AHMAD, Feroz; Bir Kimlik Peşinde Türkiye, çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

AHMAD, Feroz; *İttihat ve Terakki*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 1984.

AHMAD, Feroz; Modern Türkiye'nin Oluşumu, çev. Yavuz Alogan, Ankara, Doruk Yay., 2002.

AHMET REFİK; Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 1998.

AHMET RÜSTEM BEY; La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne, çev. Cengiz Aydın, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2001.

AKÇAM, Taner; İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, Ankara, İmge, 1999.

AKSAKAL, Mustafa; Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

AKŞİN, Sina; Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980, 5. baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2004.

AKŞİN, Sina; Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Ankara, İmge, 2009.

ALKAN, Ahmet Turan; II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, İstanbul, Ufuk Kitapları, 2001.

ALTINAY, Ahmet Refik; İnkılâb-ı Azîm, haz. Hatem Türk&Âdem Özbek, Erzurum, Salkımsöğüt Yay., 2008.

ANDONYAN, Aram; Balkan Savaşı, çev. Zaven Biberyan, 2. baskı, İstanbul, Aras Yay., 2002.

ARTUÇ, Nevzat; Cemal Paşa, Ankara, TTK Yay., 2008.

ASLANOVA, Sevilya; 20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917), Antalya, İlkin Ozan Yayınları, 2011.

ATAÖV, Türkkaya; "İki Olağanüstü Ermeni Kaynağı-Papazian ve Katchaznoui-", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985.

ATEŞ, Sanem Yamak; Asker Evlatlar Yetiştirmek II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri, İstanbul, İletişim, 2012.

AVAGYAN, Arsen&MINASSIAN, Gaidz; Ermeniler ve İttihat Terakki -İşbirliğinden Çatışmaya-, çev. Ludmilla Denisenko, İstanbul, Aras Yay., 2005.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, cilt II, İstanbul 1976.

AYDIN, Mahir; Şarkî Rumeli Vilayeti, Ankara, TTK Yay., 1992.

AYDOĞAN, Erdal; İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918), İstanbul, Ötüken, 2005.

BAĞDADLIOĞLU, Adil; Uzun Oluk (İstiklâl Harbinde Maraş), bas. Ali Rıza Pişkin, İstanbul, Ülkü Basımevi, 1942.

BAHADDİN ŞAKİR BEY'İN BIRAKTIĞI VESİKALARA GÖRE İTTİHAT VE TERAKKİ; haz. Erdal Aydoğan&İsmail Eyyüpoğlu, Ankara, Alternatif Yay., 2004.

BAŞAK, Tolga; İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923), İstanbul, IQ Yay., 2008.

BAYINDIR, Seda; Adana Ermeni İsyanı (1909), M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1907.

BAYUR, Yusuf Hikmet; *Türk İnkulâbı Tarihi*, Ankara, TTK Yay., 1983.

BERKES, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul, Doğu-Batı yay., t.y. [1979?].

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya; "Ermeni Soykırımı Aldatmacası ve 1919-1920 Adana Katliamları", *Çukurova Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*, <http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/01.php>. (4 Ocak 2008).

BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya; Adana'da Ermeniler'in Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri, Ankara, Kök Yay., 1999.

BİRİNCİ, Ali; Hürriyet ve İtilâf Fırkası, İstanbul, Dergâh Yay., 1990.

BLOXAM, Donald; The Great Game of Genocide Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians, New York,

Oxford University Press, 2007.

BOLAT, Gökhan; "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışında İran'ın Rolü ve İran-Ermeni İlişkileri", *Avrasya İncelemeleri Merkezi Günlük Bülten*, 28.07.2009, Sayı: 121.

BOZARSLAN, Hamit; "Türkiye'de Kürt Milliyetçiliği: Zımnî Sözleşmeden Ayaklanmaya (1919-1925)", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, der. Eric Jan Zürcher, İstanbul, İletişim, 2006, ss. (89-121).

BRYCE, James & TOYNBEE, Arnold; Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916, çev. Attila Tuygan-Jülide Değirmenciler, cilt 2, İstanbul, Pencere Yay., 2006.

CELİL, Celile vd.; Yeni ve Yakın Çağda Kürt Siyaset Tarihi, çev. M. Aras, İstanbul, Pêrî Yay., 1998.

CENGİZER, Altay; Adil Hafızanın Işığında Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 2. Baskı, İstanbul, Doğan Kitap, 2014.

CHILDS, Timothy W.; Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri (1911-1912), çev. Deniz Berktaş, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2008.

ÇAĞLAYAN, Ercan; "Bingöl (Çapakçur) ve Çevresinde Ermeni-Müslüman İlişkileri (1856-1914)", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 2008.

ÇAKMAK, Fevzi; Büyük Harp'te Şark Cephesi Harekâtı, haz. Ahmet Tetik, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011.

ÇELEBYAN, Antranik; Antranik Paşa, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, İstanbul, Pêrî Yay., 2003.

ÇETİNKAYA, Y. Doğan; 1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi, İstanbul, İletişim, 2004.

ÇİÇEK, Hikmet; Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni, İstanbul, Kaynak Yay., 2004.

ÇİÇEK, Kemal; "Adana Olayları Hakkında Bildiklerimiz Bilmediklerimiz", 1909 Adana Olayları Makaleler, Ed: Kemal Çiçek, Ankara, TTK Yay., 2011, ss. (7-57).

ÇİÇEK, Kemal; "VIII. Taşnak Kongresi: Ermenilerin Karar Anı", 1. Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler 2-4 Mayıs 2012, Ed. Tolga Başak&Mevlüt Yüksel, Erzurum 2014, ss. (63-72).

ÇİÇEK, Kemal; Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917, Ankara, TTK Yay., 2005.

DADRIAN, Vahakn N.; Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2008.

DADRIAN, Vahakn N.; İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2007.

DADRIAN, Vahakn; "The Circumstances Surrounding the 1909 Adana Holocaust", Armenian Review 41, no. 4/164 (Winter, 1988): (1-16).

DADYAN, Saro; "İttihatçılar ile Ermeni Partileri Sultan Abdülhamid'e Karşı Birlikte hareket Etmış Sonra Yolları Ayırmışlardı", *Habertürk Tarih Dergisi*, *Habertürk Gazetesi Eki*, 5 Aralık 2010, sayı 28.

DADYAN, Saro; Osmanlı'da Ermeni Aristokrasisi, İstanbul, Everest Yay., 2011.

DAEI, Masoumeh; "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı-Ermeni ve Rusya-Ermeni İlişkilerine İlişkin Bir Belge", *Belgeler*, cilt XXXII, sayı 36, yıl: 2011, ss. (105-113).

DAEI, Masoumeh; "Türk ve İran Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İran'ın Sınır Şehirlerinde Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri", 1. Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler 2-4 Mayıs 2012, Ed. Tolga Başak&Mevlüt Yüksel, Erzurum 2014, ss.(783-791).

DASNABEDIAN, Hratch; History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutium 1890-1924, Milan, OEMME Edizioni, 1990.

DAVISON, Roderic H.; "Ermeni Krizi 1912-1914", *Osmanlı-Türk Tarihi*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul, Alkım, 2004, ss.(251-282).

DEMİR, Fevzi; Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914, Ankara, İmge Kitabevi, 2007.

DEMİREL, Muammer; İkinci Meşrutiyet Öncesi Erzurum Halk Hareketleri (1906-1907), Ankara, Kültür Bak. Yay., 1990.

DEMİROĞLU, Hasan; "Rus Kamuoyunda Balkan Savaşları", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, ss. (616-634).

DEVLET, Nadir; Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, TTK Yay., 1999.

DİLAN, Hasan; Fransız Diplomatik Belgelerinde Ermeni Olayları, cilt II, Ankara, TTK Yayınları, 2005.

DİNÇER, Serdar; Alman Belgelerinde Alman-Türk Arkadaşlığı ve Ermeniler, İstanbul, İletişim, 2011.

DÜNDAR, Fuat; İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918), İstanbul, İletişim, 2007.

DÜNDAR, Fuat; Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918), İstanbul, İletişim, 2008.

EFİLOĞLU, Ahmet; "Balkan Savaşında Bulgar ve Yunan Ordularıyla İşbirliği Yapan Rum, Bulgar ve Ermenilere Genel Af İlanı ve Affın Uygulanışı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2011, İstanbul 2012, ss. (41-82).

EMİROĞLU, Kudret; Anadolu'da Devrim Günleri II. Meşrutiyet'in İlanı, Ankara, İmge, 1999.

ERASLAN, Cezmi; "I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Problemler", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul 1996, ss. (65-92).

ERASLAN, Cezmi-OLGUN, Kenan; Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento, İstanbul, 3F Yayınları, 2006.

ERENDİL, Muzaffer; "Balkan Savaşı ve Türk-Bulgar Harekâtına Dair

Stratejik, Taktik ve Lojistik Değerlendirme”, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî-Siyasî İlişkileri*, Ankara, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Başkanlığı Denetleme Başkanlığı Yayınları.

ERICKSON, Edward J. ; I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu, Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi, çev. Kerim Bağrıaçık, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2009.

ERICKSON, Edward J.; Ottomans and Armenians a Study in Counterinsurgency, New York, Palgrave Macmillan, 2013.

ERMENİ KOMİTELERİNİN Â'MÂL VE HAREKET-İ İHTİLÂLİYYESİ; haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1993.

ERTÜRK, Suzan; "I. Balkan Savaşı'nda Bulgar Ordusundaki Anadolu Ermenileri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XII/2 (Kış 2012), ss. (121-140).

EYİCİL, Ahmet; İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey, Ankara, Gün Yayıncılık, 2004.

EYYÜPOĞLU, İsmail; Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881/2-1962), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., 2009.

GAILLARD, Gaston; Türk Ermeni Sorunu, çev. Nuri Bilgin, İzmir, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 2003.

GEDİKLİ, Fethi; "1910 Tarihli Keskin Rum Cemiyeti ve Cinsiyet ve Kavmiyet Esas ve Unvanlarıyla Dernek Kurma Yasağı", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sayı 8, 2009(Güz), ss. (23-46).

GÜLLÜ, Ramazan Erhan ; "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış ve Gelişim Sürecinde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Tutumu (1878-1923), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2013.

GÜLSOY, Ufuk; Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri, İstanbul, Timaş Yay., 2010.

GÜNAY, Nejla; "1909 Adana Olaylarının Adana Çevresindeki Yansımaları ve Yargılamalar", *1909 Adana Olayları/Makaleler*, Ed.; Kemal

Çiçek, TTK, Ankara 2011, ss.(283-322).

GÜNAY, Nejla; "Adana Olaylarından Sonra Yapılan Yardım Çalışmaları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt 2, Sayı 4, 2009, ss. (113-123).

GÜNAY, Nejla; "Ermenilerin Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde Yürüttüğü Propaganda Faaliyetleri", *Hoşgörüden Yol Ayrımına*, haz. Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan, cilt 3, Kayseri 2009. ss. (351-380).

GÜNAY, Nejla; "II. Meşrutiyet'in İlanı'nın Maraş'ta Algılanışı", *Uluslararası Osmanlı Dönemi'nde Maraş Sempozyumu*, cilt III, 4-6 Ekim 2012 Kahramanmaraş, Kahramanmaraş 2013, ss.(233-245).

GÜNAY, Nejla; "Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Kış 2007. ss. (115-126).

GÜNAY, Nejla; 100. Yılında 1909 Maraş'ta Ermeni Olayları, Kahramanmaraş, Ukde, 2009.

GÜNAY, Nejla; "Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Ermenileriyle İlişkileri ve 1914/1915 Zeytun İsyanları", *Bilgi Dergisi*, sayı: 51, Güz 2009, ss. (85-104).

GÜNAY, Nejla; "Yeniköy Anlaşması'nın Ermeniler Üzerindeki Etkileri ve Birinci Dünya Savaşı'nda Rus-Ermeni İşbirliği", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, cilt 8, Sayı 16, Yaz 2015, ss. (63-93).

GÜRÜN, Kamuran; Ermeni Dosyası, Ankara, TTK Yay., 1985.

GÖYÜNÇ, Nejat; Türkler ve Ermeniler, yay. Haz. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye yay., 2005.

HACISALİHOĞLU, Mehmet; Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1890-1918), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yay., 2008.

HALAÇOĞLU, Ahmet; Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), Ankara, TTK Yay., 1995.

HALAÇOĞLU, Ahmet; 1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin

Yargılanması, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2005.

HANİOĞLU, M. Şükrü; Preparation for a Revolution the Young Turks, 1902-1908, New York, Oxford University Press, 2001.

HANİOĞLU, M. Şükrü Hanioglu; Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902), cilt I, İstanbul, İletişim, t.y.

HAYTA, Necdet&BİRBUDAK, Togay Seçkin; Balkan Savaşları'nda Edirne, Ankara, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Başkanlığı Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2010.

HAYTA, Necdet; Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913), Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2008.

HEGHIN, Mary H.; Olive Trees Grow Again, USA, Seekers of sêkhimm, 1976.

HOVANNISIAN, Richard G.; "The Armenian Question, 1878-1923", *A Crime of Silence The Armenian Genocide*, Preface by Pierre Vidal-Naquet, Bath: Pitman Pres, 1985.

HOVHANNISYAN, Nikolay; Ermeni Soykırımı Ermenikırım, çev. Atilla Tuygan, İstanbul, Pencere yay., 2005.

İLERİ, İlay; The Times Gazetesi'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler-Rumlar-Yahudiler (1908-1918), Ankara, Turhan Kitabevi, 2006.

İLTER, Erdal; Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in Silahlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadele'de Ermeniler (1890-1923), Ankara, Kök Yay., 2005.

İPEK, Nedim; Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, Ankara, TTK Yay., 1999.

İRTEM, Süleyman Kâni; 31 Mart İsyanı ve Hareket Ordusu, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2003.

İZRAİL, Nesim Ovadya; 1915 Bir Ölüm Yolculuğu Krikor Zohrab, İstanbul, Pencere Yay., 2013.

JWAIDEH, Wadie; Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi, çev. İsmail Çekem-Alper Duman, haz. Nevzat Kırac, İstanbul, İletişim, 1999.

KALIGIAN, Dikran Mesrob; Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule: 1908-1914, New Brunswick, N. J.; London Transaction Publishers 2008.

KANSU, Aykut; 1908 Devrimi, İstanbul, İletişim, 2009.

KARA, İsmail; İslâmcıların Siyasî Görüşleri 1 Hilafet ve Meşrutiyet, 2. baskı, İstanbul, Dergâh Yay., 2001.

KARACA, Erdem; "Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarkî Anadolu Islahatı (1913-1914)", *Gazi Akademik Bakış*, cilt 3, sayı 6, Yaz 2010. ss.(15-27)

KARACAKAYA, Recep; "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasî Faaliyetleri", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, 1.cilt, Ankara, ASAM, 2003, ss. (379-394).

KARACAKAYA, Recep; 1908-1923 Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yay., 2005.

KARAKOÇ, Ercan; "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslar Arası İlişkiler*, Cilt 7, Sayı 25 (Bahar 2010), ss. (157-177).

KARINYAN, A. B.; Ermeni Milliyetçi Akımları, çev. Arif Acaloğlu, 2. Baskı, İstanbul, Kaynak yay., 2006.

KARTIN, Cengiz; "Türk-Ermeni İlişkilerindeki Hoşgörü İklimi Çerçevesinde İhtida Hareketleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, haz. M. Metin Hülagu-Süleyman Demirci-Şakir Batmaz-Gülbadı Alan, cilt I, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2007. ss.(523-532).

KAYAPINAR, Ayşe; "Bulgarların Balkan Savaşlarına Bakışı: Dodov'un Günlüğü ve Radev'in Hatıratı", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, ss. (432-444).

KÉVORKIAN, Raymond & PABOUDJIAN, Paul B.; 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, çev. Mayda Saris, İstanbul, Aras

Yay., 2012.

KÉVORKIAN, Raymond H.; *Le Génocide des Arméniens*, Paris, Odile Jacob, 2006.

KÉVORKIAN, Raymond; *Ermeni Soykırımı*, İstanbul, İletişim, 2015.

KILIÇ, Davut; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2008.

KLEIN, Janet; *Hamidiye Alayları İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, çev. Renan Akman, 2. baskı, İstanbul, İletişim, 2014.

KOCATÜRK, Önder; *Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)*, İstanbul, IQ Yay., 2009.

KOCATÜRK, Önder; *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914) İlişkilerin Bozulması ve İlk Krizler*, Birinci Cilt (1911-1912), İstanbul, Boğaziçi Yay. 2011.

KOCATÜRK, Önder; *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914) Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması*, İkinci Cilt (1913-1914), İstanbul, Boğaziçi Yay. 2013.

KOÇ, Yılmaz; "Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Afyon 2009.

KOPTAŞ, Rober; "Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın Kalemlerinden, 1914 Ermeni Reformu ile İttihatçı-Taşnak Müzakereleri", *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

KOYUNCU, Muhlis; "Aşiret Mektepleri", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara 2003.

KÖPRÜLÜLÜ ŞERİF (İLDEN), Sarıkamış, haz. Sami Önal, 2. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001.

KURAN, Ahmet Bedevi; *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul, Kaynak Yay., 2000.

KURAN, Ahmet Bedevi; *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılap Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, Baha Matbaası, 1956.

KURAT, Akdes Nimet; *Türkiye ve Rusya*, Ankara, Kültür Bak. Yay., 1990.

KURTCEPHE, İsrail & AKGÜL, Suat; "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı 6, yıl 1995, ss. (249-256).

KURTCEPHE, İsrail; *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1995.

KÜMBÜL, Bengi; *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi'ne Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Antalya, 2006.

LEWIS, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Ankara, TTK, 1984.

LEWY, Guenter; *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu*, İstanbul, Timaş, 2012.

LEWY, Guenter; *The Armenian Massacres in Otoman Turkey*, Salt Lake City, The University of Utah, 2005.

MACFIE, A.L.; *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, çev. Damla Acar&Funda Soysal, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003.

MALMÎSANIJ; *İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan (1868-1936)*, İstanbul, Vate, 2009.

MANDELSTAM, André N.; *Société des Nations et les Puissances Devant le Problème Arménien*, Paris, A.Pedone Éditeur, 1925.

MANDELSTAM, André N.; *La Société des Nations et les Puissances Devant Le Problème Arménien*, Paris, 1923.

MAYEVSRİY V.T.; *19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri*, ter. Mehmet Sadık, çev. Haydar Varlı, haz. Abdullah Varlı, y.y, Sipan Yay., 1997.

MCCARTHY, Justin; *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, 4. Baskı,

İstanbul, İnkılâp, 1998.

McDOWALL, David; A Modern History of the Kurds, Londra, I. B. Tauris, 1996.

McMEEKIN, Sean; I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Yapı Kredi Yayınlar, 2013.

MINASSIAN, Anaide Ter; Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912, çev. Mete Tuncay, İstanbul, İletişim, 2012.

MIRAK, Robert; Torn Between Two Lands Armenians in America, 1890 to World War I, Massachusetts, Harvard University Press, 1983.

MİLDANOĞLU, Zakarya; Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000, İstanbul, Aras Yay., 2014.

MOUMDJIAN, Garabet K., "Reevaluating The April 1909 Adana Ordeal, 1909 Adana Olayları Makaleler, Ed: Kemal Çiçek, TTK Yay., Ankara 2011, ss.(155-186).

NALBANDIAN, Louise; The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century, Third Printing, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1975.

ODABAŞI, İ. Arda; *Osmanlı'da Sosyalizm, Türkçülük ve İttihatçılık – Rasim Haşmet Bey-*, Kaynak Yay., İstanbul 2011.

OKTAY, Hasan; "Van Belediye Reisi Kapamacıyan Efendi'nin Ermeni Taşnak Komitesi Tarafından Katline Dair", *Yeni Türkiye*, sayı 38, Ermeni Sorunu Özel sayı, cilt II, Mart-Nisan 2001.ss. (839-845).

OLGUN, Kenan; 1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2008.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SİYASİ VE ASKERİ HAZIRLIKLARI İLE HARBE GİRİŞİ, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayınları, 2014.

ÖKE, Mim Kemal; Ermeni Sorunu (1914-1923), İstanbul, İz Yay., 1996.

ÖZALP, Yalçın; Millet-i Sadıka Patirtisi ve Maraş, yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul, t.y.

ÖZÇELİK, Ayfer; Kimliğini Arayan Meşrutiyet, İstanbul, İlgi Yayınları, 2006.

ÖZDEMİR, Nuray; "Balkan Savaşı'nda Bir Demiryolcu: Behiç (Erkin) Bey", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, ss. (650-656).

ÖZEL, Sabahattin; "Batlıların Gözüyle", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*; ed. Hikmet Özdemir, Ankara, TBMM. Yay., 2007.

ÖZTÜRKÇÜ, İbrahim; Süleyman Nazif İttihat ve Terakki'yi Anlatıyor Abdülhamid'in Âhı, İstanbul, Selis Yay., 2014.

PAKALIN, Mehmet Zeki; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, cilt II, İstanbul, MEB Basımevi, 1983.

PAPAZIAN, Bertha S.; Tragedy of Armenia, Boston 1918.

PASDERMADJIAN, Dr. G.; Why Armenia Should be Free, Boston, Hairenik Publishing Company, 1918.

PERİNÇEK, Mehmet & ODABAŞI, Arda; *Stambulskie Novosti'de Jön Türk Devrimi*, İstanbul, Kaynak Yay., 2013.

PERİNÇEK, Mehmet; Ermeni Devlet Adamı B. A. Boryan'ın Gözüyle Türk-Ermeni Çatışması, 2. Baskı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2006.

PETROSYAN, Yuri Aşatoviç; Sovyet Gözüyle Jöntürkler, çev. Mazlum Beyhan&Ayşe Hacıhasanoğlu, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1974.

POMIANKOWSKI, Joseph; Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı", çev. Kemal Turan, 3. baskı, İstanbul, Kayihan Yay., 2003.

PRENS SABAHATTİN; Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?, çev. İnan Eser, Ankara, Liberte Yay., 2002.

- RAMSOUR, Ernest Edmondson; Genç Türkler ve İttihat Terakki, çev. Hacasan Yüncü, İstanbul, Etkin Kitaplar, 2009.
- RENOUVIN, Pierre; 1. Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918, çev. Örgen Uğurlu, İstanbul Örgün Yayınevi, 2004.
- REYNOLDS, Michael A.; "The Ottoman-Russian Struggle For Eastern Anatolia and the Caucaus, 1908-1918: Identity, Ideology and the Geopolitics of World Order", *A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy*, Recommended for Acceptance by the Department of Near Eastern Studies, November 2003.
- ROSHWALD, Aviel; Ethnic Nationalism and the Fall of Empires Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923, London and New York, Routledge, 2001.
- SABEV, Orlin; (Orhan Salih), "1910'larda Savaş ve Eğitim: Savaş Koşullarında İstanbul Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, ss. (564-58).
- ŞÂBİS, Ali İhsan; Birinci Dünya Harbi, cilt 2, İstanbul, Nehir Yayınları, 1991.
- SAHARA, Tetsuya; "A Hidden Agente: Dispute Over The Armenian Landownership on The Eve of The Adana Incident 1909", *1909 Adana Olayları Makaleler*, Ed: Kemal Çiçek, Ankara, TTK Yay., 2011, ss. (87-126).
- SAHARA, Tetsuya; "Zulüm, Direniş ve İşbirliği: Balkan Savaşları Sırasında Güney Balkanlar'da Türk-Bulgar İlişkileri", *Balkan Savaşlarının 100. Yılı Uluslararası Balkan Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul 2012, ss. (266-280).
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin; Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920), Ankara, TTK Yay., 2006.
- SARINAY, Yusuf; "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", *Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Hale Şıvın, Ankara, 2006.

- SARINAY, Yusuf; Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları, İstanbul, Ötüken, 2005.
- SASUNI, Garo; Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkiler, çev. Bedros Zartaryan&Memo Yetkin, İstanbul, Med Yay., 1992.
- SERTÇELİK, Seyit; Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914, Ankara, TBMM Yay., 2009.
- SEZEN, Tahir; Osmanlı Yer Adları, Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, 2006.
- SHAW, Stanford J.; The Ottoman Empire in World War I, volume 1, Ankara, TTK Yayınları, 2006.
- SHAW, Stanford J.&SHAW, Ezel Kural; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmet Harmancı, Cilt 2, İstanbul, e Yayınları, 1983.
- SHISSLER, A. Holly; İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- SONYEL, Salâhi; "İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909)", *Belleten*, cilt. LI, sayı. 199-201, Ankara, TTK Yay., Aralık 1988, ss. (1241-1289).
- SONYEL, Salahi; The Great War and the Tragedy of Anatolia, Ankara, TTK Yay., 2001.
- SORGUN, Taylan, İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor), Kemer Yayınları, İstanbul 1998.
- STONE, Norman; Birinci Dünya Savaşı, çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul, Doğan Kitap, 2010.
- STROHMEIER, Martin & HECKMANN, Lale Yalçın; Kürtler Tarih, Siyaset, Kültür, çev: Atilla Dirim, İstanbul, TVYY, 2014.
- SÜSLÜ, Azmi-KIRZIOĞLU, Fahrettin-YİNANÇ, Refet-HALAÇOĞLU, Yusuf; Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara, 2001.
- ŞAŞMAZ, Musa; "Ermeniler hakkındaki Reformların Uygulanması (1895-1897)", *Yeni Türkiye*, sayı 38, Ermeni Sorunu Özel sayısı, cilt II,

Mart-Nisan 2001, ss.(765-773).

ŞAŞMAZ, Musa; British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897, Ankara, TTK Yay., 2000.

ŞAŞMAZ, Musa; *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2013.

ŞEKER, Nesim; “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de ‘Milliyet’ Arayışları Ya Da ‘Anasır Meselesi’”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma*, der. Eric Jan Zürcher, İstanbul, İletişim, 2006.

ŞIVGIN, Hale; Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., 2006.

TANÖR, Bülent; Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, 22. Baskı, İstanbul, YKY, 2012.

TANSU, Samih Nafiz; *İki Devrin Perde Arkası Teşkilât-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk*, İstanbul, İlgü Kültür-Sanat, 2011.

TANSU, Samih Nafiz; İttihâd ve Terakkî İçinde Dönenler, Anlatan: Galip Vardar, İstanbul, Yeni Zamanlar, 2003.

TAŞ, Necati Fahri; Osmanlı-Ermeni İlişkileri 1912-1914(Vilayat-ı Şarkıyye İslahatı), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yay., 2006.

TEKİN, Metin; Birinci Dünya Savaşı Anıları Sarıkamış’tan Sibirya’ya, 2. Baskı, İstanbul, Timaş Yayınları, 2006.

TETİK, Ahmet; Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi Tarihi, cilt I: 1914-1916, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

TETİK, Ahmet; Batı Rumeli’yi Nasıl Kaybettik?, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., 2011.

TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye’de Siyasal Gelişmeler (1876-1938), İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yay., 2001.

TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye’de Siyasal Partiler, cilt 3, 4. baskı, İstanbul, İletişim yay., 2009.

TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye’de Siyasal Partiler, cilt I, 2. baskı,

İstanbul, Hürriyet Vakfı yay., 1988.

TUNCAY, Mete; Türkiye’de Sol Akımlar-I- (1908-1925), 2. Basım, İstanbul, BDS Yay., 2000.

TUNCER, Hüner; Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu Osmanlı İmparatorluğu ve Birinci Dünya Savaşı, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2011.

TÜRKMEN, Zekeriya; “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu İslahat Projesi ve Uygulamaları”, *Yedinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri II*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara 2001, ss.(239-268).

TÜRKMEN, Zekeriya; Vilayât-ı Şarkıyye (Doğu Anadolu Vilayetleri) İslahat Müfettişliği 1913-1914, Ankara, TTK Yay., 2006.

ULUSKAN, Seda Bayındır; “Adana Olayları Sırasında Alınan Asayiş Tedbirleri ve Olayın Meclisteki Yankıları”, *1909 Adana Olayları Makaleler*, Ed: Kemal Çiçek, Ankara, TTK Yay., 2011, ss.(235-250).

URAS, Esat; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul, Belge Yay., 1987.

ÜLKEN, Hilmi Ziya; Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul, Ülken Yayınları, 2001.

ÜNAL, Fatih; “II. Meşrutiyet’in Doğu Anadolu’daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri”, *Ermeni Araştırmaları*, sayı 20-21, Kış 2005, İlkbahar 2006. ss. (88-114).

ÜNGÖR, Uğur Ü.; “CUP Rule in Diyarbekir Province, 1913-1923”, *University of Amsterdam, Department of History Master’s Thesis “Holocaust and Genocide Studies”*, 2005.

VALUYSKIY, A.M.; “Jön Türk Hareketi Öncesinde Doğu Anadolu’da Ayaklanmalar (Moskova Arşivi Belgelerine Göre)”, *Belgelerle 1908 Devrimi Öncesinde Anadolu*, ed. H. Zafer Kars, Kaynak Yay., Ankara 1984, ss. (131-151).

VELİÇKOV, Kamen; “Birinci Dünya Savaşı Esnasında (1916-1918) Suriye Cephesinin Askerî Faaliyetleri Hakkında Bulgar Diplomatik Kaynakları”, *XX. Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Bulgar Askerî-Siyasî İlişkileri*,

Ankara, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Başkanlığı Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

WALKER, Christopher J.; Armenia The Survival of a Nation, New York, St. Martin's Press, 1990.

WIGRAM, W.A.-WIGRAM, Edgar T.A.; İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam, çev. İbrahim Bingöl, İstanbul, Avesta, 2004.

WOODS, H.Charles; The Danger Zone of Europe, Londra, Fisher Unwin, 1911.

YALÇIN, Hüseyin Cahit; İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2002.

YAVUZ, Nuri; "Türk Arşiv Belgelerine Göre Birinci Balkan Harbi", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 1989.

YERASIMOS, Stefanos; "Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu", 1915'te Ne Oldu?, haz. Sefa Kaplan, 2.baskı, İstanbul, 2005.

YERASIMOS, Stefanos; Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye II Tanzimattan I. Dünya Savaşına, çev. Babür Kuzucu, İstanbul, Belge Yay., 2007.

YERASIMOS, Stefanos; Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, çev. Şirin Tekeli, 4. baskı, İstanbul, İletişim, 2000.

YILDIRIM, Bülent; "Bulgaristan'daki Ermeni Komitelerinin Osmanlı Devleti Aleyhine Faaliyetleri (1890-1918)", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2010.

YILDIRIM, Bülent; "I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan Ordusu'nda Taşnak Komitecisi Antranik Ozanyan ve Faaliyetleri", *Uluslararası Balkan Sempozyumu Balkan Savaşlarının 100.Yılı Bildiriler*, İstanbul 2012, ss. (282-289).

YILDIRIM, Hüsamettin; Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914-1918), Ankara, Kök Yay., 1990.

YILDIZ, Ahmet; Ne Mutlu Türküm Diyebilene, Türk Ulusal

Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938), İstanbul, İletişim Yay., 2001.

ZİYA GÖKALP; Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, İstanbul, Bilgeoğuz, 2013.

ZİYA ŞAKİR; İttihat ve Terakki- Nasıl Doğdu? Nasıl Yaşadı? Nasıl Öldü?-, cilt I-III, İstanbul, Akılfikir yay., 2014.

ZÜRCHER, Eric Jan; Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928), çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

ZÜRCHER, Erik Jan; "Sultan Reşad'ın Haziran 1911'deki Makedonya Seyahati", *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, ss.121-137.

İNTERNET ADRESLERİ

<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECMEB/mmbd02ic01c002/mmbd02ic01c002ink047.pdf>;

<http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MECLISIA YAN/mad02ic01c001/mad02ic01c001ink033.pdf>.

http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_mmb. Erişim Tarihi: 10 Nisan 2014.

<http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/SozBul.>, erişim, 12 Temmuz 2010.

<http://www.tdk.gov.tr/TR/Genel/SozBul.>, erişim, 12 Temmuz 2010.

<http://www.uludagsozluk.com/k/diyakos/>: Erişim, 9 Temmuz 2010.

<http://www.turkishnews.com/tr/content/2009/07/30/>

DİZİN

A

- A. Vartabet, 23, 546
Abdullah Cevdet, 35, 40, 91, 546
Abdullah Çavuş, 402, 546
Abdullah Paşa, 290, 293, 323, 324, 546
Abdullah Sabri, 174, 546
Abdurrahman Bedirhan, 32, 33, 537, 546
Abdurrahman Bey, 378, 546
Abdülhamit, XVII, XVIII, 2, 5, 12, 25, 30, 31, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 47, 56, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 73, 75, 106, 107, 112, 113, 114, 115, 145, 159, 162, 173, 210, 222, 226, 283, 286, 287, 289, 297, 323, 330, 356, 378, 404, 435, 453, 499, 500, 546, 557, 569
Abdülkadir Efendi, 463, 546
Abdülkerim Bey, 102, 546
Abdülvahap Bey, 90, 546
Abdürrezzak, 335, 337, 353, 467, 546
Abdürrezzak Bedirhan, 353
Abdüvi Aşireti, 56, 546
Abuk Ahmet Bey, 79, 546
Acara, 491, 546
Acara ahalisi, 491
Adana, VII, XVIII, XX, 21, 38, 126, 149, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 181, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 235, 241, 248, 249, 290, 316, 383, 393, 408, 438, 479, 483, 501, 510, 525, 528, 530, 532, 533, 538, 540, 541, 543, 546, 550, 551
Adana Ermeni Murahhaslığı, 176, 546
Adana Jandarma Kumandanlığı, 188, 546
Adana Olayları, 173, 175, 187, 189, 196, 201, 250, 530, 532, 538, 540, 543
Adapazarı, 322, 470, 546
Adilcevaz, 235, 496, 546
Adliye ve Mezahip Nezareti, 122, 133, 153, 157, 163, 164, 172, 183, 248, 251, 258, 345, 346, 368, 369, 390, 400, 419, 448, 469, 507, 546
Adolf Hofman Pasteur, 427, 546
Adyuni Kazuni, 70, 546
Afrika, 410, 546
Agnuni, 64, 130, 261, 262, 263, 321, 431, 432, 480, 546, 549

- Agop Babikyan, 197, 546
 Agop Boşgezenyan, 273, 546
 Agop Boyacıyan, 366, 546
 Agop Korukyan, 277, 546
 Agop Topçuyan, 271, 546
 Ağa Çelebi, 297, 546
 Ağan Efendi, 109, 546
 Ağaoglu, 10, 13, 16, 54, 259, 456, 457, 535, 541, 546
 Ağrı, 55, 486, 546
 Ahlat, 66, 546
 Ahmet Abuk Paşa, 293, 546
 Ahmet Agayev, 13, 546
 Ahmet Efendi, 402, 546
 Ahmet Fazlı, 43, 62, 546
 Ahmet İzzet Paşa, 471, 546
 Ahmet Mahir Efendi, 144, 546
 Ahmet Muhtar Paşa, 289, 295, 324, 370, 509, 546, 555
 Ahmet Nesimi Bey, 272, 546
 Ahmet Rıza, 16, 27, 35, 36, 38, 41, 42, 43, 45, 48, 52, 54, 62, 64, 78, 114, 499, 524, 546
 Ahmet Tahsin Bey, 338, 546
 Ahmet Verdani, 546
 Ahrar, 108, 113, 114, 117, 123, 173, 255, 546
 Ahtamar, 23, 139, 141, 497, 546
 Ahtamar Katogikos Vekili, 141, 546
 Ahzı Asker Kanunu, 148, 156, 546
 Ahzı Asker Nizamnamesi, 152, 546
 ajan, 329, 546
 Akasya, 50, 546
 Akdeniz, 1, 4, 69, 176, 191, 284, 546
 Alagöl Köyü, 70, 546
 Alagöz, 491, 546
 Alan, 227, 251, 284, 533, 535, 546
 Alasonya Ordusu, 290, 546
 Alay Mektepleri, 389, 546
 Albania, 39, 546
 Aleksander Hadis, 202, 546
 Aleksandır Protogerov, 301, 304, 546, 573
 Alexander Ludskanoff, 292, 547
 Ali Bey (Atik Aşireti Reisi), 547
 Ali Bey (Van Valisi), 547
 Ali Daniş Bey, 356, 547
 Ali Fahri, 42, 547
 Ali Haydar, 88, 180, 547
 Ali Haydar Bey (Maraş Mutasarrıfı), 547
 Ali İhsan Paşa, 490, 547
 Ali Kemal Bey, 109, 547
 Ali Rıza Paşa (Kastamonu Kumandanı), 547
 Ali Rıza Paşa (Birinci Ferik), 547
 Ali Seydi Bey, 229, 547
 Ali Zühtü, 547
 Alihan Köyü, 208, 547
 Alman Askerî Islah Heyeti, 472, 547
 Alman heyeti, 326, 440, 547
 Alman Komitesi Delegatesi, 427, 547
 Almanlar, 338, 547

- Almanya, XI, XXI, 1, 5, 24, 38, 48, 49, 51, 283, 284, 287, 316, 326, 331, 332, 333, 334, 341, 342, 386, 387, 412, 424, 425, 427, 435, 436, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 446, 451, 470, 472, 473, 475, 482, 506, 507, 513, 514, 547, 557, 573
 Altı vilayet, 381, 438, 454, 547
 Amasya, 21, 261, 271, 407, 421, 468, 469, 547
 Amerika, 24, 26, 29, 61, 69, 77, 125, 126, 197, 202, 277, 284, 315, 329, 343, 377, 398, 417, 452, 466, 476, 479, 533, 547
 Amerika Birleşik Devletleri, 24, 29, 77, 197, 284, 316, 452, 479, 533, 547
 Amerikan gazeteleri, 547
 Amerikan tabiiyeti, 547
 Amira sınıfı, 131, 547
 Amiral Limpus, 326, 472, 547
 Anadolu, VI, VII, VIII, XIX, XX, 2, 3, 4, 5, 7, 15, 19, 20, 21, 23, 26, 30, 31, 33, 46, 47, 52, 54, 58, 59, 67, 68, 69, 70, 73, 74, 75, 80, 81, 84, 88, 90, 91, 105, 124, 125, 131, 137, 140, 161, 171, 173, 202, 204, 206, 214, 216, 218, 223, 224, 230, 232, 234, 235, 237, 250, 259, 260, 261, 264, 280, 284, 285, 286, 292, 293, 300, 301, 302, 305, 309, 313, 315, 316, 319, 322, 325, 327, 328, 330, 331, 332, 335, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 353, 354, 356, 357, 360, 366, 370, 371, 372, 374, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 392, 393, 394, 399, 400, 404, 406, 407, 409, 411, 414, 415, 416, 419, 421, 426, 427, 429, 435, 437, 439, 440, 441, 442, 445, 447, 450, 451, 452, 453, 455, 456, 458, 460, 464, 465, 469, 471, 472, 476, 481, 482, 483, 487, 492, 495, 496, 497, 499, 500, 501, 504, 505, 506, 507, 508, 509, 510, 512, 513, 514, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 543, 547, 549, 552, 564, 565, 570
 Anadolu Heyet-i Teftişiyesi, 360, 508, 547
 Anadolu Heyet-i Teftişiyesi Talimatnamesi, 360
 Anadolu vilayetleri, 464
 anasır, 123, 150, 263, 375, 453, 454, 462, 547
 Anatole Fransa, 26, 547
 Anayasa, 42, 116, 547
 Andon, 27, 547
 Andosep, 344, 547
 André Mandelstam, 437, 547
 Anglo Ermeni Konferansı, 547
 Anglo Ermeniyan Komitesi, 52, 547
 Anjuman, 81, 547
 Ankara, II, XX, XXII, 3, 6, 8, 11, 13, 16, 17, 20, 21, 23, 26, 32,

- 34, 36, 37, 39, 45, 73, 74, 80, 81, 108, 111, 112, 120, 130, 138, 143, 173, 175, 181, 182, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 195, 201, 235, 237, 254, 255, 285, 287, 288, 289, 291, 312, 313, 315, 325, 329, 330, 344, 353, 373, 387, 393, 406, 408, 411, 413, 430, 454, 469, 473, 483, 488, 491, 522, 523, 525, 526, 527, 528, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 547, 556
- Ankara Valiliği, 143, 181, 182, 255
- Antakya, 192, 193, 198, 547
- Antep, 21, 131, 180, 197, 547, 560
- Antranik, 29, 69, 70, 71, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 319, 323, 420, 480, 485, 487, 529, 544, 547, 555
- Antranik Ozanyan, 485
- Apostol, 27, 547
- Aram Halacıyan, 249, 547
- Aram Manukyan, 109, 547
- Aramanyan, 302, 547
- Arap, IX, 41, 46, 72, 119, 144, 173, 230, 268, 317, 325, 328, 484, 499, 547
- Arapça, 63, 109, 547
- Arapkir, 21, 65, 208, 547
- Araplar, XVII, 115, 329, 547
- Aravelek, 207, 246, 547
- arazi meselesi, 212, 214, 215, 219, 223, 239, 331, 404, 453, 547
- Ardahan, 2, 547
- Ardashes Hovsepyan, 481, 547
- Ardı, 491, 547
- Arhavi, 489, 547
- Ariş, 496, 547
- Armen Garo, 15, 121, 125, 130, 131, 136, 256, 280, 282, 322, 405, 432, 434, 451, 481, 486, 547
- Armenak Efendi, 255, 547
- Armenak Hacikyan, 280, 547
- Armenekan, V, 19, 21, 547
- Armenia, XVIII, 20, 26, 28, 30, 47, 51, 66, 71, 72, 117, 315, 451, 478, 480, 481, 483, 484, 486, 492, 539, 544, 547, 566
- Armeşe Manastırı, 470, 547
- Arnavuddef, 27, 547
- Arnavut mebuslar, 286, 547
- Arnavutça, 63, 547
- Arnavutlar, 115, 120, 286, 547
- Arnavutluk, 2, 39, 75, 124, 135, 214, 286, 287, 315, 317, 324, 443, 462, 547
- Arpam, 253, 548
- Arşak Efendi, 39, 548
- Arşoroni Efendi, 214, 233, 250, 421, 422, 423, 548
- Artin Boşgezenyan, 281, 282, 548
- Artin Efendi, 183, 186, 548
- Artin Musadiçyan, 378, 548
- Artvin, 2, 488, 491, 548

- Arz-ı Filistin, 548
- Asaf Bey, 193, 548
- asayiş, XX, 47, 99, 123, 127, 131, 160, 207, 209, 223, 228, 232, 234, 323, 338, 360, 375, 376, 377, 383, 389, 418, 426, 453, 454, 455, 496, 502, 510, 548
- Asım Bey, 285, 374, 548
- Asir, 394, 548
- askerî talim, 324, 506, 548
- Askerlik Kanunu, 166, 475, 548
- Aslanyan, 304, 548
- Asparos, 248, 548
- Asya, 5, 8, 55, 120, 317, 334, 339, 371, 393, 405, 428, 430, 440, 442, 461, 528, 548, 561, 565
- Asyalı, 55, 548
- Aşhadak, 344, 548
- Aşiret Alayları, 161, 397, 548
- Aşiret Hafif Süvari Alayları, 160, 548
- Aşiret Mektebi, 31, 32, 548
- aşiret reisi, 206, 207, 209, 226, 335, 350, 548
- Aşkale, 86, 548
- Aşod, 323, 548
- Atina Sefareti, 67, 548
- Atranos, 186, 548
- Avadis Sakof Pangalyan, 238, 548
- Avam Kamarası, 425, 548
- Avedis Nazarbekyan, 20, 548
- Avrupa, 1, 3, 4, 7, 16, 20, 22, 26, 28, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 42, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 61, 64, 72, 74, 78, 83, 92, 106, 108, 111, 125, 131, 138, 139, 160, 171, 199, 214, 218, 227, 259, 260, 269, 280, 282, 284, 286, 289, 291, 296, 317, 321, 327, 329, 333, 334, 341, 347, 355, 358, 372, 377, 386, 388, 412, 413, 417, 423, 424, 425, 426, 427, 429, 432, 436, 440, 442, 443, 446, 447, 450, 451, 452, 454, 456, 459, 461, 464, 469, 470, 471, 472, 479, 503, 507, 511, 512, 513, 533, 548
- Avrupa kamuoyu, 358
- Avrupa kontrolü, 424, 436, 465
- Avrupalı, 1, 4, 19, 23, 52, 309, 356, 406, 424, 426, 433, 437, 438, 446, 447, 450, 452, 494, 512, 513, 548
- Avrupalılar, 24, 53, 260, 416, 424, 439, 442, 512, 548
- Avşar, 190, 548
- Avukat Seyfettin Efendi, 85, 548
- Avusturya-Macaristan, 1, 2, 106, 134, 136, 223, 224, 284, 298, 300, 310, 313, 316, 320, 321, 328, 337, 338, 344, 345, 378, 382, 409, 412, 415, 417, 419, 425, 429, 430, 436, 439, 443, 473, 475, 490, 493, 494, 548, 549, 551, 563, 566
- Ayanlar, 548
- Ayasofya Camii, 113, 548
- Ayaspaşa, 432, 548
- Aydın Valiliği, 162, 327, 548

Aydın Vilayeti, 162, 360, 548
 Ayestefanos, 2, 3, 31, 314, 548
 Ayestefanos Antlaşması, 2
 Azad, 227, 548
 Azadamart, 11, 151, 167, 202,
 212, 231, 244, 251, 269, 270,
 271, 274, 277, 280, 281, 346,
 351, 352, 353, 405, 420, 421,
 427, 460, 470, 477, 479, 481,
 494, 548
 Azaryan, 249, 548, 562
 Azerbaycan, 9, 15, 17, 30, 78, 87,
 88, 325, 338, 417, 462, 480,
 490, 548
 Azerbaycan Türkçesi, 9
 Aziziye, 194, 548
 Azran, 217, 548

B

B. Atamian, 23, 548
 B. Capamajian, 23, 548
 Babanlar, 32, 548
 Bâbanzade Hakkı Bey, 214, 548
 Babîâli, XIII, 3, 4, 8, 21, 26, 29,
 49, 112, 179, 196, 205, 255,
 264, 266, 269, 270, 282, 284,
 288, 289, 292, 316, 326, 365,
 377, 378, 379, 380, 386, 433,
 436, 437, 440, 444, 445, 447,
 449, 451, 515, 548
 Babikyan Efendi(Meclis-i
 Mebusan üyesi), 548
 Babos Aşireti Reisi Ömer, 217,
 548
 Bafra, 21, 149, 470, 548

Bağdat, 32, 365, 367, 373, 392,
 394, 406, 408, 422, 424, 548,
 564
 Bahattin Şakir (Dr.), 548
 Bahçe, 188, 190, 192, 548
 Bahçe Kaymakamlığı, 188
 Bahçecikli Rahip Dağaveryan,
 140, 548
 Bahçeçik, 470, 548
 Bahrisiyah, 406, 548
 Bahriye Mektebi, 163, 548
 Bahriye Nazırı, 548
 Bakanlık Komisyonu, 442, 549
 Bakariç, 406, 549
 Bakkalyan, 345, 549
 Bako gazetesi, 463, 549
 Bakü, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 24, 68,
 465, 489, 549, 564
 Balabanyan Manok Efendi, 313,
 549
 Balakhani, 7, 549
 Balkan, VIII, IX, X, XIII, XXI, 1,
 27, 28, 29, 33, 37, 70, 120, 131,
 138, 152, 153, 155, 158, 206,
 207, 213, 218, 232, 234, 253,
 256, 287, 288, 289, 290, 291,
 292, 293, 294, 295, 297, 298,
 299, 300, 301, 302, 303, 304,
 305, 306, 307, 308, 309, 310,
 311, 312, 313, 314, 315, 316,
 317, 318, 319, 320, 321, 322,
 323, 324, 326, 328, 329, 330,
 333, 335, 341, 342, 348, 355,
 370, 393, 409, 412, 415, 417,
 426, 427, 430, 440, 464, 471,

472, 474, 479, 482, 483, 504,
 505, 506, 508, 509, 512, 513,
 524, 526, 527, 531, 532, 533,
 534, 535, 539, 540, 544, 549,
 550, 554, 559
 Balkan Birliği, 291, 318, 505
 Balkan felaketi, 430
 Balkan Komitesi, 315
 Balkan Savaşı, 297, 302, 303,
 309, 313, 317, 321, 323
 Balkan Savaşları, 288, 297, 302,
 303, 313
 Balkan Yarımadası, 288
 Balkanlar, 1, 2, 24, 35, 202, 283,
 297, 304, 330, 387, 536, 540,
 544, 549
 Baniçe, 27, 549
 Barazi Aşireti, 99, 549
 Barganyan Efendi, 261, 549
 Bargiri, 497, 549
 Baron Girs, 408, 549
 Baron Glokher Ankense, 313, 549
 Barzan aşireti, 549
 Basra, 32, 394, 406, 549
 Başkale, 493, 495, 549
 Başkomutan, 293, 549
 Batak, 297, 549
 Batarya, 549
 Batı Anadolu, 293
 Batı Bürosu, 24, 28, 135, 229,
 230, 231, 235, 244, 480, 501,
 549
 Batı Rumeli Ordusu, 292, 549
 Batum, 2, 7, 10, 24, 29, 337, 489,
 549

Bavyeralı, 472, 549
 Bayburt, 89, 130, 359, 489, 549
 Bayezid, 334, 336, 492, 493, 494,
 495, 549
 Bayezidzade Mehmet Şükrü
 Efendi, 177, 549
 Bedirhan, 32, 33, 40, 335, 353,
 546, 549
 Bedirhanlar, 32, 216, 338, 353,
 549
 Bedros Halaçyan, 231, 281, 282,
 342, 432, 549
 Behram Paşa, 96, 97, 549
 Bekir Bey, 242, 549
 Bekir Efendi, 109, 549
 Belçika, 47, 48, 51, 301, 549
 Belediye Başkanı, 138, 170, 549
 Belediye Dairesi, 170, 549
 Belediye Reisi, 94, 107, 138, 538,
 549, 557
 Berc Muşlu, 321, 549
 Berchtold, 300, 310, 320, 328,
 549
 Bergos, 29, 549
 Beriç Saatçıyan, 477, 549
 Berlin, 2, 3, 4, 19, 26, 31, 43, 44,
 48, 51, 53, 112, 291, 314, 332,
 341, 382, 387, 388, 417, 424,
 425, 428, 440, 441, 442, 465,
 549
 Berlinerr Tageblatt, 341, 549
 Beroj, 227, 549
 Beşinci Kol Faaliyeti, 485, 549
 Beşir, 253, 549
 Beylan, 192, 549

- Beyoğlu, 140, 149, 255, 381, 416, 477, 483, 549, 556
 Beyoğlu Sansür Müfettişliği, 477, 549
 Beyrut, 187, 200, 328, 358, 392, 393, 408, 479, 549
 Bibi-Eibat, 7, 549
 Binbaşı İbrahim Bey, 420, 549
 Binbaşı Vehip Bey, 253, 549
 Binbaşı Zeki Bey, 360, 549
 Bingazi, 32, 549
 Birinci Dünya Savaşı, XI, 289, 299, 329, 331, 339, 344, 353, 386, 452, 465, 469, 471, 472, 479, 482, 483, 484, 487, 491, 498, 513, 529, 530, 533, 537, 541, 542, 543, 544, 549
 Birjeviye Vedomosti, 332, 474, 549
 Birleşik Devletler, 283, 550
 Bitlis, VI, IX, 19, 24, 31, 68, 70, 72, 74, 85, 93, 94, 95, 96, 102, 105, 125, 141, 208, 210, 211, 214, 222, 229, 230, 231, 236, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 252, 254, 269, 271, 277, 280, 281, 320, 322, 332, 334, 335, 336, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 360, 367, 369, 373, 374, 379, 382, 393, 394, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 405, 408, 419, 421, 422, 424, 437, 444, 447, 449, 450, 452, 453, 457, 462, 466, 467, 480, 482, 487, 492, 493, 496, 497, 501, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 550, 554, 559, 561, 562, 563, 564, 569, 570
 Bitlis Ermeni Murahhasanesi, 345, 550
 Bitlis eşrafı, 95
 Bitlis Kilisesi, 210
 Bitlis Murahhasası, 351
 Bitlis Vilayeti, 210, 211, 240, 246, 398
 Bogos Komitesi, 72, 550
 Bogos Nubar Paşa, 33, 261, 342, 373, 388, 411, 412, 415, 423, 424, 425, 427, 428, 436, 451, 454, 507, 512, 550
 Bogosyan, 300, 550
 Boğazlar, 1, 51, 292, 296, 474, 550
 Boğlan, 227, 550
 Bokayev, 298, 550
 Bolu, 393, 406, 550
 Bompard, 443, 550
 Boris Sarafov, 27, 28, 29, 550
 Boryan, 131, 223, 539, 550
 Bosna, 2, 46, 112, 177, 283, 284, 330, 505, 550
 Bosna-Hersek, 2, 285
 Boston, 26, 466, 478, 480, 539, 550
 boykot, 6, 75, 257, 264, 267, 281, 327, 550
 Brumann, 463, 550
 Brüksel, 39, 47, 48, 550
 Bukston, 427, 550

- Bulanık, 207, 238, 239, 241, 242, 346, 398, 550, 557
 Bulanık Murahhasalığı, 347
 Bulanıklı, 346, 550
 Bulgar, V, VIII, 19, 26, 27, 28, 29, 35, 38, 49, 50, 53, 54, 57, 59, 116, 119, 131, 150, 153, 163, 164, 246, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 308, 309, 310, 311, 314, 315, 318, 321, 328, 329, 505, 526, 531, 532, 540, 543, 550, 563, 566
 Bulgar Askerî Akademisi, 29, 550
 Bulgar Kartalı, 304
 Bulgar ordusu, 297, 303
 Bulgar Ulusal Marşı, 304
 Bulgarca, 63, 550
 Bulgaristan, V, XIII, 2, 6, 19, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 40, 46, 50, 54, 61, 69, 71, 72, 112, 139, 177, 238, 253, 283, 284, 291, 292, 296, 297, 298, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 310, 314, 319, 330, 435, 466, 473, 474, 478, 482, 505, 515, 544, 550, 558
 Bulgaristan Komiserliği, 29
 Bulgarlar, 26, 27, 53, 91, 116, 120, 150, 163, 294, 297, 300, 314, 550
 Burdur, 174, 550
 Bursa, 170, 174, 267, 313, 356, 378, 393, 470, 550, 551, 569
 Bursa Ermeni Murahhasası, 313, 550
 Bursalı Mehmet Tahir Bey (Selanik Askerî Rüştiyesi Müdürü), 550
 Büyük Devlet, 286, 550
 Büyük Devletler, 1, 31, 66, 83, 287, 291, 315, 332, 426, 440, 443, 445, 454, 513, 550
 Büyükkada, 431, 550
 C
 Canik, 393, 408, 550
 Canveren, 80, 82, 83, 86, 550
 Cebel, 93, 152, 550
 Cebelibereket, 176, 188, 189, 190, 193, 198, 550
 Celal Bey (Erzurum Valisi), 550
 Celal Bey (Payas Kaymakamı), 550
 Celal Bey(Diyarbakır Valisi), 550
 Celaleddin Arif, 114, 550
 Celalî Kürt aşiretleri, 550
 Celebköy, 294, 550
 cemaat liderleri, 196, 550
 Cemal Bey, 183, 186, 197, 198, 322, 367, 430, 550, 564
 Cemal Bey(İstanbul Muhafızı), 550
 Cemal Bey(Kayseri Mutasarrıfı), 550
 Cemal Paşa(Erkân-ı Harbiye Mirlivası), 550
 Cemal Paşa(Nafia Nazırı), 550

Cemal(Erkân-ı Harbiye kaymakamlarından), 550
 Cemiyet-i Muhammediye, 113, 550
 Cemiyet-i Müttehîde, 61, 550
 Cemiyetler Kanunu, VII, 141, 143, 145, 502, 550
 Cenevre, 20, 24, 26, 27, 28, 29, 34, 35, 40, 41, 47, 52, 61, 62, 77, 194, 203, 550
 Cenevre Şehbenderliği, 195
 Cenup, 384, 551
 Cesaret Haçı Madalyası, 304, 551
 Cevahirciyan Efendi(Ermeni Patrik Kaymakamı), 551
 Cevat Bey, 118, 187, 190, 191, 293, 551, 563
 Cevdet Bey, 400, 404, 455, 489, 492, 495, 497, 551
 Cevdet Bey(Hakkârî Mutasarrıfı), 551
 Cevdet Bey(İkdam gazetesinin sahibi), 551
 Cezirelioğlu Aziz, 101, 551
 Cheesner, 406, 551
 Christopher Mikealian, 22, 551
 Cismani Meclis, 196, 258, 278, 279, 280, 380, 381, 411, 417, 551, 559
 Cizre, 102, 216, 551

Ç

çağdaştırma, 551
 Çakılı Kilise, 246, 551
 Çalta, 406, 551

Çanakkale, 293, 393, 471, 484, 532, 551
 Çankeli Manastırı, 551
 Çar Nicolas, 485, 551
 Çarpan, 73, 78, 88, 551, 553
 Çarsacak, 241, 395, 459, 551
 Çarşıbaşı, 170, 551
 Catalca, 267, 292, 294, 295, 296, 308, 328, 371, 551
 Çavuş, 304, 551
 Çayağzı, 191, 551
 Çeçen, 190, 551
 Çeçenler, 480, 551
 Çeltik ziraatı, 178, 551
 Çemberlitaş Vezirhanı, 126, 551
 Çerkez, 2, 3, 78, 79, 119, 294, 551
 Çerkezler, 3, 480, 551
 Çermik, 97, 227, 551
 Çete, 551
 Çilingiryan Hanım, 313, 551
 Çokmerzimen, 176, 551
 Çukurova, 193, 199, 321, 528, 551
 Çuvaş, 78, 551

D

D.Davit, 23, 551
 Dadaş, 551
 Dağavaryan Efendi(Sivas eski mebusu), 551
 Dağıstan, 488, 489, 551
 Dâhiliye Nezareti, XIII, XIV, 29, 30, 96, 105, 114, 120, 125, 126, 127, 128, 141, 142, 143, 153, 158, 159, 162, 172, 175, 183,

184, 185, 186, 189, 192, 193, 208, 209, 211, 226, 228, 229, 233, 236, 238, 241, 243, 244, 245, 247, 248, 250, 252, 254, 256, 257, 265, 276, 279, 327, 328, 336, 339, 344, 347, 349, 352, 353, 356, 365, 370, 373, 374, 378, 385, 386, 389, 390, 391, 394, 396, 399, 400, 404, 405, 408, 420, 421, 448, 451, 452, 459, 466, 469, 486, 492, 495, 501, 509, 513, 515, 516, 517, 518, 551
 Daily Chronicle, 77, 551
 Daily News, 61, 77, 551
 Dajāt Terlemezyan, 72, 551
 Damat Mahmut Paşa, 41, 42, 43, 551
 Dandini, 328, 551
 Danimarka, 47, 48, 51, 551
 Daniş Bey, 233, 378, 551
 Daniş Bey(Dâhiliye Nazırı), 551
 Daron, 7, 551
 Dârülfünun, 290, 551
 Dasnabed, 241, 551
 Daşkov, 340, 341, 551
 Davulcu Meblo, 211, 551
 Dedeagaç, 24, 297, 551
 Dedezade Hacı Mehmet, 180, 551
 Dedezade Ömer, 180, 551
 Defterdar Asım Efendi, 95, 551
 Defter-i Mahsusa, 404, 551
 Delçef, 27, 551
 Demirci Dikran, 469, 551
 Demiryolu Şirketi Müdürlüğü, 551
 Demografik, 551
 Dersaadet, 79, 126, 128, 383, 428, 436, 447, 475, 551
 Dersim eşkiyası, 551
 Dersim Kürtleri, 5, 551
 Derviş Hima, 39, 551
 Derviş Vahdetî, 113, 551
 Devlen, 297, 551
 Devrimci Ermeni İşçileri Derneği, 9, 551
 Devrimci Kızılhaçı, 30, 551
 Dışişleri Bakanı, 203, 296, 300, 310, 316, 320, 328, 331, 378, 387, 435, 437, 441, 443, 549, 551, 568
 Dicle, 424, 474, 552
 Didiciyan Efendi, 257, 552
 Difaî, 13, 14, 552
 Dikran Barsamyan, 277, 281, 552
 Dikran Boyacıyan, 273, 552
 Dikran Kelekyan, 378, 552
 Dimetoka, 293, 303, 552
 din değiştirme, 84, 148, 155, 251, 253, 330, 391, 552
 Diplomatik, 286, 315, 316, 318, 329, 483, 522, 529, 531, 534, 543, 552
 Diran Argonyan, 271, 552
 Diran Aşınan Efendi, 356, 552
 Diran Kelekyan Efendi, 118, 552
 Diran Yorganyan, 265, 552
 Divan-ı Âli, 324, 552
 Divan-ı Harbi Örfi, 194, 323, 476, 552
 Divan-ı Harp, 98, 100, 194, 552

- Diyarbakır, VI, 25, 31, 32, 73, 82, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 123, 171, 172, 210, 212, 214, 247, 254, 271, 277, 344, 360, 373, 374, 379, 382, 386, 393, 394, 396, 397, 406, 407, 408, 420, 422, 424, 437, 447, 449, 450, 452, 453, 454, 470, 484, 496, 509, 510, 512, 513, 550, 552, 558, 562, 564, 574
- Diyarbakır İdare Meclisi, 96
- Diyarbakır Valiliği, 420
- Diyarbakır, 383, 543, 552
- Doğancılar Meydanı, 149, 552
- Doğu Anadolu, 4, 206, 223, 224, 232, 234, 235, 301, 331, 335, 344, 378, 380, 406, 409, 415, 419, 437, 456, 458, 504, 507, 510, 512, 513
- Doğu Anadolu İslahat Komisyonu, 232, 552, 564
- Doğu Anadolu İslahat Müfettişi, 280, 552
- Doğu Anadolu İslahat Müfettişliği Teşkilatı, 452, 552
- Doğu Bürosu, 24, 131, 229, 230, 231, 244, 552
- Doğu Rumeli, 4, 552
- Doğu vilayetleri, 269, 360, 392, 436, 552
- Doğubayezit, 2, 491, 552
- Doktor Arşak, 304, 552
- Doktor Dağavaryan, 366, 380, 552
- Doktor Fardis, 43, 552
- Doktor Gabriel, 315, 552
- Doktor Nazım Bey, 17, 35, 57, 359, 372, 532, 552
- Doktor Nihat Reşat, 114, 552
- donanma, 1, 552
- Donanma Cemiyeti, 472, 552
- Dosho, 27, 552
- Dördüncü Kolordu Kumandanlığı, 321, 552
- Dördüncü Ordu, 61, 70, 77, 79, 83, 84, 89, 97, 102, 103, 240, 246, 361, 552, 554, 574
- Dördüncü Ordu Müşiriyeti, 240
- Dört Yol, 176, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 198, 552
- Dr. Enfiyeciyan, 61, 552
- Dr. Gabriel, 343, 552
- Dr. H. Zavriyan, 451, 552
- Dr. Mekke Sabri, 62, 552
- Dr. Nazeret Dağavaryan, 483, 552
- Dr. Nihat Reşad, 62, 552
- Dr. Rupen Serag, 483, 552
- Dr. Vaham Torkomyan, 483, 552
- Dr. Zavriyan, 280, 552
- Dragıyayan Zaven Efendi, 422, 552
- Drastamat Kanaian, 486, 552
- Dro, 486, 552
- Druzhiny, 485, 514, 552
- Duka, 27, 552
- Durak Bey, 86, 88, 91, 552
- Duyûn-u Umumiye, 497, 552
- Dünya Kongresi, 19, 24, 28, 30, 60, 66, 202, 230, 503, 552
- Düvel-i muazzama, 552

E

- E. De Roberty, 26, 552
- Eçmiyazin Katogikosu, X, 133, 261, 320, 341, 343, 407, 408, 411, 415, 428, 460, 507, 552, 572
- Edip Servet, 56, 552
- Edirne, 28, 109, 172, 174, 197, 267, 288, 292, 293, 295, 296, 297, 301, 304, 305, 306, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 326, 357, 395, 420, 478, 524, 534, 546, 552, 555, 570, 572, 573
- Ege, 2, 293, 315, 317, 321, 443, 472, 479, 532, 552
- Eğin, 21, 228, 552
- Eleşkirt, 2, 135, 494, 495, 552
- Elizabetpol, 13, 489, 552
- Emanuel Balyan Efendi, 134, 552
- Emir, 40, 552
- Emrikyan Paravon, 228, 553
- encümen, 383, 439, 450, 553
- Enver Bey, 553
- Enver Efendi, 186, 553
- Enver Paşa, 56, 57, 59, 120, 156, 305, 316, 326, 472, 473, 477, 488, 491, 528, 553
- Episkopos Mesrop, 476, 553
- Erciş, 138, 223, 235, 466, 496, 553
- Ergani, 235, 281, 383, 406, 407, 420, 553
- Eriyan, 7, 9, 13, 24, 553
- Erkân-ı Harb, 79, 553
- Erkân-ı Harbiye Mektebi, 472, 553
- Erkân-ı Harbiye Reisi, 224, 323, 553, 567
- Ermeni, VII, VIII, IX, X, XI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 109, 111, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 167, 171, 172, 175, 176, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 221, 222, 223, 224, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 241, 242, 244, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260,

261, 262, 263, 264, 265, 267,
269, 270, 271, 272, 273, 274,
275, 276, 277, 278, 279, 280,
281, 282, 283, 284, 287, 289,
297, 299, 300, 301, 302, 303,
304, 305, 307, 308, 309, 310,
311, 312, 313, 314, 315, 317,
318, 319, 320, 321, 322, 325,
327, 329, 330, 331, 332, 333,
334, 335, 336, 337, 338, 339,
340, 341, 342, 343, 344, 345,
346, 347, 348, 349, 351, 352,
353, 354, 355, 356, 357, 359,
366, 369, 370, 371, 373, 374,
375, 377, 378, 380, 381, 382,
385, 386, 387, 388, 391, 393,
395, 398, 399, 400, 401, 402,
404, 407, 408, 409, 410, 411,
412, 413, 414, 415, 416, 417,
418, 419, 420, 422, 423, 424,
425, 426, 427, 428, 429, 430,
431, 432, 433, 434, 435, 436,
437, 438, 439, 440, 441, 442,
443, 444, 445, 446, 447, 450,
451, 452, 453, 454, 455, 456,
457, 458, 459, 460, 461, 462,
463, 465, 466, 467, 468, 469,
474, 476, 477, 478, 479, 480,
481, 482, 483, 484, 485, 486,
487, 490, 491, 492, 493, 494,
495, 496, 497, 499, 501, 502,
503, 504, 505, 506, 507, 508,
509, 511, 512, 513, 514, 522,
524, 525, 526, 527, 528, 529,
530, 531, 532, 533, 534, 535,
536, 537, 538, 539, 540, 541,
542, 543, 544, 547, 548, 549,
550, 551, 552, 553, 554, 558,
559, 560, 561, 563, 565, 567,
568, 569, 571, 572, 573
Ermeni Askerî Marşı, 109
Ermeni Cemiyeti Hayriyesi, 377,
553
Ermeni Devrim Kulübü, 210
Ermeni Devrimci Federasyonu,
12, 21, 25, 77, 553
Ermeni diyagosları, 158
Ermeni fedailer, 508
Ermeni fırka-i siyasîyesi, 477,
553
Ermeni fırkaları, 272, 411, 428
Ermeni Genel Meclisi, 132
Ermeni Gönüllü Alayları, 493,
553
Ermeni Gönüllü Birliği, 302, 303,
305, 553
Ermeni halkı, 77, 83, 142, 261,
303, 395, 514
Ermeni Hürriyetperveran Partisi,
248, 553
Ermeni ıslahatı, 327, 387, 409,
465
Ermeni Islahatı projesi, 452, 513,
553
Ermeni istiklali, 457
Ermeni kadınları, 122
Ermeni Katolik, 153, 164, 187,
258, 269, 272, 279, 282, 416,
495

Ermeni Katolik Patrikhanesi, 127,
553
Ermeni Kilisesi, 7, 9, 14, 140,
212, 235, 314
Ermeni kolonisi, 302
Ermeni komiteciler, 24, 31, 68
Ermeni komiteleri, 8, 41
Ermeni Komiteleri Murahhasları,
427, 553
Ermeni köylüler, 240, 396
Ermeni Mahallesi, 303
Ermeni Marksistler, 10
Ermeni mebusları, 249, 263
Ermeni Mektebi, 134, 237
Ermeni milisleri, 6
Ermeni Millî Meclisi, 133, 224,
250, 409, 479
Ermeni muhtariyeti, 457, 462
Ermeni Muhtelit Meclisi, 133,
264, 553
Ermeni Murahhasa, 197, 211, 344
Ermeni Okulu, 134
Ermeni önderler, 410, 431, 478,
481, 502
Ermeni önderleri, 411
Ermeni Patriği, 215, 244, 273,
320, 357, 372, 415, 423
Ermeni Patrikhanesi, 3, 39, 126,
132, 133, 134, 158, 163, 171,
172, 183, 196, 198, 224, 227,
239, 245, 248, 258, 264, 265,
273, 311, 320, 344, 345, 354,
395, 407, 409, 415, 423, 424,
451, 507, 532
Ermeni Patrikhanesi Genel
Meclisi, 553
Ermeni Patrikhanesi Kilisesi, 127,
128, 553
Ermeni Patrikhanesi Umumi
Meclisi, 132, 157, 553
Ermeni Protestan, 187, 258, 269,
279
Ermeni Rahibi, 187
Ermeni Sosyal Demokrat Grubu,
10, 553
Ermeni Taburu, 301, 303
Ermeni tarihçiler, 327
Ermeni Tıp Birliği, 483
Ermenice, 20, 63, 64, 105, 108,
109, 122, 123, 147, 176, 182,
184, 185, 201, 209, 210, 211,
221, 244, 245, 249, 267, 269,
270, 271, 272, 273, 275, 279,
313, 343, 346, 353, 356, 378,
380, 401, 413, 416, 419, 430,
438, 444, 455, 460, 477, 485,
538, 553
Ermeniler, II, VI, VII, VIII, IX,
XVII, XIX, XX, XXI, 3, 4, 5,
6, 7, 8, 9, 11, 15, 17, 19, 20, 21,
22, 23, 24, 30, 31, 32, 33, 34,
39, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 52,
53, 60, 62, 65, 66, 69, 70, 72,
73, 74, 76, 77, 82, 84, 88, 92,
94, 96, 103, 104, 116, 121, 125,
126, 127, 130, 135, 136, 139,
141, 145, 146, 148, 151, 157,
172, 174, 175, 176, 182, 187,
188, 190, 192, 193, 195, 198,

- 200, 202, 204, 205, 206, 207, 210, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 234, 235, 236, 240, 242, 245, 251, 253, 255, 257, 260, 261, 262, 263, 265, 267, 269, 270, 271, 273, 274, 291, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 308, 309, 312, 313, 315, 318, 319, 320, 322, 325, 328, 330, 333, 335, 337, 338, 340, 341, 347, 348, 349, 351, 353, 355, 356, 357, 359, 360, 366, 373, 374, 379, 382, 388, 391, 396, 398, 402, 408, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 419, 423, 424, 425, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 435, 436, 439, 441, 445, 446, 454, 455, 456, 457, 458, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 469, 473, 474, 475, 476, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 487, 489, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 499, 501, 502, 503, 504, 506, 507, 508, 509, 512, 514, 525, 528, 531, 533, 534, 535, 541, 543, 554, 560
- Ermenilik, 260, 465, 554
- Ermeni-Makedon ittifakı, 554
- Ermenistan, 4, 5, 18, 20, 21, 22, 40, 47, 48, 51, 124, 139, 172, 181, 193, 261, 300, 305, 315, 342, 355, 372, 379, 414, 431, 434, 435, 447, 456, 462, 481, 554, 555, 562
- Erzin, 176, 190, 192, 554
- Erzincan, 77, 82, 86, 92, 148, 209, 234, 326, 349, 355, 406, 469, 497, 554
- Erzurum, VI, 13, 15, 24, 31, 55, 59, 65, 68, 73, 74, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 102, 105, 106, 125, 129, 130, 133, 135, 140, 144, 148, 158, 159, 160, 161, 162, 171, 201, 203, 204, 209, 213, 214, 219, 222, 224, 227, 229, 231, 233, 234, 235, 240, 241, 244, 251, 254, 255, 271, 277, 279, 280, 281, 298, 305, 308, 320, 321, 322, 331, 334, 336, 337, 340, 359, 360, 366, 367, 369, 371, 373, 374, 378, 381, 382, 383, 393, 395, 396, 397, 399, 401, 405, 406, 407, 408, 420, 422, 424, 431, 437, 441, 447, 449, 450, 457, 462, 467, 468, 469, 476, 478, 479, 480, 482, 483, 488, 489, 490, 491, 493, 495, 496, 497, 509, 512, 513, 525, 527, 529, 530, 531, 532, 542, 546, 550, 554, 555, 559, 562, 564, 565, 566, 567, 570, 572
- Erzurum Kumandanı, 86
- Erzurum Müftülüğü, 158
- Erzurum Müftüsü, 85
- Erzurum olayları, 89, 90

- Erzurum Valisi, 95, 229, 495
- Erzurumlu, 23, 90, 91, 554
- Esat Efendi (Hâkim), 554
- Esayan Okulu, 483, 554
- Eski Zagreb, 310, 554
- Eskişehir Müftüsü, 172, 554
- Esnaf, 554
- Esro, 346, 554
- Evkaf-ı Hümayun Nezareti, 370, 554
- F**
- F. Couget, 329, 554
- Fahrettin Bey, 160, 554
- Fahri Bey, 109, 554
- Faik Bey, 39, 217, 554, 569
- Farcigan, 349, 554
- Faruk Bey, 90, 554
- Fazlı, 114, 554
- Fedailer, 139, 554
- Fedakârân-ı Millet, 113, 554
- Feke, 197, 554
- Feodal, 203, 554
- feodal beyler, 554
- Fere, 303, 554
- Ferik Mahmut Paşa, 95, 237, 554
- Ferik Salih Paşa, 554
- Ferik Şevket Paşa, 84, 554
- Ferikhan köyü, 554
- Ferit Paşa, 93, 94, 147, 360, 366, 554
- Fevzi Çakmak, 298, 492, 554
- Fırat, 474, 554
- Filibe, 28, 30, 70, 288, 300, 554
- Filistin, 319, 329, 383, 471, 532, 554
- Filistin Sosyal Demokrat Yahudi İşçi Partisi, 319, 554
- fırar, 212, 298, 299, 306, 307, 308, 309, 311, 365, 479, 487, 492, 554
- Francis de Pressensé, 26, 554
- Fransa, XXI, 1, 24, 44, 47, 48, 51, 52, 53, 66, 102, 148, 203, 263, 268, 283, 289, 301, 315, 316, 326, 328, 331, 333, 334, 341, 342, 386, 412, 425, 427, 436, 437, 439, 440, 458, 462, 466, 470, 474, 475, 476, 481, 483, 521, 554
- Fransa Erzurum Vice-Konsolosu, 203
- Fransız, 18, 43, 50, 53, 54, 102, 104, 188, 190, 203, 326, 327, 329, 332, 392, 406, 425, 427, 443, 444, 472, 476, 481, 483, 522, 528, 531, 550, 554
- Fransız Komitesi Delegatesi, 427, 554
- Fransız Konsolosluğu, 476
- Fransızca, XXII, 32, 56, 58, 62, 78, 108, 184, 334, 393, 428, 460, 554, 560
- Füyûzat, 15, 16, 554
- G**
- G. Lowther (İngiliz Büyükelçisi), 554
- G. Manoug, 23, 554

- Gabriel Cevahirciyan(Piskopos, Patrik Kaymakamı), 554
 Gabriel Noradunkyan Efendi, 280, 289, 554
 Galaban, 227, 554
 Galata, 132, 250, 271, 301, 418, 554, 555
 Galip Bey, 360, 365, 555
 Ganze, 323, 555
 Garabet Tomayan, 281, 282, 555
 Garavanof, 27, 555
 Garb Ordusu, 290, 555
 Garen (Aram Hagopian), 30, 555
 Garip Sekun Köyü, 191, 555
 Garo Atof, 29, 555
 Garp, 384, 555
 Garzan, 216, 555
 gayrimüslim, 45, 75, 102, 108, 109, 119, 136, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 155, 156, 158, 161, 164, 167, 176, 195, 196, 206, 212, 219, 224, 236, 250, 251, 253, 254, 256, 284, 298, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 325, 397, 398, 403, 420, 429, 444, 445, 475, 499, 511, 555
 Gazette de Coloni, 445, 555
 Gaziköy, 310, 555
 Gelibolu, 267, 293, 555
 Gence, 13, 555
 Genç, 21, 26, 37, 40, 41, 43, 57, 59, 64, 114, 201, 202, 207, 217, 227, 242, 247, 269, 325, 332, 353, 465, 540, 555, 562, 565
 Genç Mutasarrıflığı, 242, 269, 555
 Genç Türk Kongresi, 43, 555
 Genel Karargâh, 293, 555
 genel müfettiş, 374, 375, 387, 433, 555
 genel tebligat, 438, 555
 General Baumann, 555
 General Geneff, 303, 305, 555
 General Otto Liman von Sanders, 472, 555
 George Clemenceau, 26, 555
 Gevar, 246, 402, 404, 555, 556, 570
 Gevaş, 104, 349, 398, 495, 555
 Giers(Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi), 555
 Giresun, 142, 237, 555
 Girit, 4, 46, 50, 54, 284, 288, 314, 317, 505, 555
 Golitsin (Genel Vali), 555
 Gomidah, 60, 555
 Gorki, 27, 555
 Gostan Zaryan, 482, 555
 Govanet Efendi (Patrik Vekili), 555
 Göksun, 311, 555
 Gönüllü, 301, 302, 305, 486, 493, 553, 555
 Görün, 348, 555
 gra tüfeği, 321, 555
 Gregoryan, 216, 555
 Grigor Avsharian, 486, 555
 Gulgeviç(İstanbul Maslahatgüzarı), 555

- Gustav Von Hochwächter, 293, 555
 Gülbenkyan, 378, 380, 555
 Gümrü, 7, 555
 Gümrük, 555
 Gümülçine, 174, 303, 555
 Gümüş Köyü, 346, 555
 Gümüşhane, 267, 555
 Güran, 400, 555
 Gürcistan, 480, 490, 555
 Gürcüler, 7, 480, 555
 Güvenlik Kurulu, 409, 555

H
 H. Arakelian, 23, 555
 H.N. Musdıçyan, 427, 555
 Hacı Adil Bey(Dâhiliye Nazırı), 555
 Hacı Akif Ağa, 86, 90, 555
 Hacı Bey, 131, 555
 Hacı Circisoğlu Gani, 101, 555
 Hacı Hasan, 177, 180, 555, 559
 Hacı İbrahim, 101, 555
 Hacı Lütfullah Efendi, 86, 555
 Hacı Nazım Bey, 131, 555
 Hacı Salih Paşa, 555
 Hacı Şevket Efendi, 91, 555
 Hacı Zühtü Efendi, 555
 Hacıgüzeloğlu Bedros, 323, 555
 Haçatur Malumyan, 62, 556
 Haçatur Mıgırđıç, 323, 556
 Haçin, 176, 184, 189, 190, 191, 192, 197, 198, 311, 484, 556
 Haçlı, 505, 556
 Hadi Efendi, 556
 Hadi Paşa, 293, 556
 Hafız Ahmet Hamdi Efendi, 174, 556
 Hafik, 153, 493, 496, 556
 hafirlik, 220, 221, 556
 Hagop Hırlakyan, 281, 282, 556
 Hahambaşı, 149, 556
 Hakkâri, 246, 400, 401, 403, 404, 556
 Hakkâri Kasım Efendi, 404, 556
 Hakkı Baha, 56, 556
 Hakkı Bey(Van Valisi), 556
 Hakkı Paşa(Sadrazam), 556
 Halaçyan(İstanbul Mebusu), 556
 Halep, 32, 68, 98, 99, 177, 179, 191, 192, 193, 198, 273, 281, 328, 365, 383, 393, 408, 454, 510, 551, 556, 567
 Halfi Köyü, 420, 556
 Haliç, 288, 556
 Halife, 514, 556
 Halil Bey, 55, 264, 372, 431, 432, 433, 434, 474, 556
 Halil Bey(Meclis-i Mebusân Başkanı), 556
 Halil Ganem, 35, 43, 556
 Hamamcı Şükrü, 170, 556
 Hamayag Yeridünyan, 136, 556
 Hamayak Efendi, 381, 556
 Hamayak Hasroyan, 249, 556
 Hamazapsp, 486, 556
 Hamidiye, VII, 5, 69, 83, 96, 98, 99, 101, 102, 159, 192, 204, 207, 211, 219, 222, 369, 380,

- 387, 388, 391, 445, 448, 495,
536, 556, 568, 572
Hamidiye Alayı, 211
Hamidiye Alayları, 102, 103, 380
Hamparsum Araklıyan, 485, 556
Hamparsum Boyacıyan(Hınçak
Partisi yöneticilerinden), 556
Hamparsum Boyacıyan(Kozan
Mebusu), 556
Hamparsum Muradyan (Kozan
Mebusu), 556
Hanioglu, 15, 16, 35, 37, 38, 41,
42, 43, 44, 46, 50, 54, 62, 63,
64, 65, 73, 77, 81, 83, 88, 91,
92, 98, 103, 104, 534, 556
Haraba, 227, 556
Harac, 201, 202, 556
Haracıyan, 20, 556
Haraç, 135, 231, 233, 556
Harbiye, 34, 78, 100, 110, 124,
125, 138, 146, 147, 149, 152,
154, 155, 156, 158, 171, 181,
185, 187, 188, 191, 224, 233,
240, 252, 288, 290, 291, 293,
299, 307, 323, 326, 337, 339,
356, 360, 362, 367, 369, 370,
389, 390, 391, 471, 472, 477,
550, 553, 556, 558, 564, 567,
568, 573
Harbiye Nezareti Meydanı, 149,
556
Hareket Ordusu, 115, 194, 534,
556
Hariciye Nezareti, XIV, 8, 13, 44,
96, 120, 125, 142, 315, 336,
373, 386, 441, 443, 492, 556
Harput, 25, 87, 97, 126, 151, 172,
207, 271, 273, 381, 382, 394,
406, 447, 449, 450, 459, 479,
496, 510, 513, 556, 564
Harran, 98, 99, 100, 556
Hars Köyü, 93, 556
Harutyun Cangülyan, 468, 556
Haryurabad, 241, 556
Hasananlı Aşireti, 211, 556
Hasankale, 487, 556
Hassa, 190, 191, 556
Hasyas, 189, 556
Havsa, 293, 556
Hayat, 15, 107, 136, 286, 290,
297, 298, 524, 556
Haydar Bey(Kalas Şehbenderi),
556
Haydaranlı, 56, 224, 556
Hayik Hratcha Sarıyan, 157, 556
Hayik Tarakyan, 271, 556
Hayrenik, 62, 124, 147, 556
Hayri Bey (Maraş Mutasarrıfı),
556
Hayvanat-ı Ehliye Rüsümü, 74,
80, 556
Hazeranlı, 56, 556
Hazım Bey, 182, 185, 186, 556
Hazırın, 227, 556
Hersek, 1, 112, 177, 283, 284,
330, 505, 550, 556
Heyet-i Islahiye, 361, 556
Hımayag Aramyants, 467, 556

- Hınçak Komitesi, V, 20, 21, 23,
77, 120, 385, 494, 556
Hınçak Partisi, 228, 319, 409,
413, 414, 434, 467, 468, 556,
569
Hınçaklar, 7, 11, 21, 22, 23, 136,
430, 467, 486, 556
Hınçakyan Partisi, 228, 413, 556,
569
Hınikkara Köyü, 238, 556
Hınıslı, 346, 557
Hıratçya Efendi(Mülkiye
Müfettişi), 557
Hıristiyan, V, 2, 5, 15, 26, 27, 31,
33, 39, 41, 50, 54, 67, 77, 102,
116, 119, 123, 146, 147, 150,
151, 153, 154, 156, 162, 171,
173, 175, 176, 177, 180, 183,
184, 186, 194, 204, 205, 206,
211, 215, 253, 267, 268, 275,
283, 288, 291, 296, 309, 310,
313, 317, 320, 335, 341, 347,
352, 356, 398, 413, 424, 429,
437, 438, 440, 450, 461, 462,
476, 479, 484, 492, 505, 506,
507, 512, 557
Hıristiyan valiler, 291
Hırlakyan Efendi, 277, 557
Hicaz, 80, 152, 394, 557
Hilal-i Ahmer, 313, 343, 552,
557, 565
Hilmi Bey, 480, 489, 557
Himbabed, 241, 557
Hindistan, 2, 4, 283, 557
Hipnapistas, 241, 557
Hizan, 348, 349, 352, 496, 557
Hoca Cemal, 107, 557
Hoca İsmail Mahir (Sanayi
Mektebi Müdürü), 557
Hoca Kadri, 43, 557
Hoca Seyfettin Efendi, 88, 557
Hollanda, 38, 47, 48, 51, 557
Holveg, 441, 557
Hopa, 490, 557
Hoşak, 495, 557
Hoşgeldi Köyü, 241, 242, 557
Hovasdardar, 496, 557
Hoy, 68, 336, 337, 487, 492, 557
Hoy Şehbenderliği, 557
Hoyt, 402, 557
Hraç Tiryakyan, 431, 557
Hugas, 304, 557
hukuki, 170, 205, 226, 557
Hüdayizade Tahsin Efendi, 557
hükümet, XVII, XX, 8, 20, 36, 39,
43, 47, 50, 52, 59, 72, 73, 74,
75, 79, 81, 83, 84, 86, 87, 88,
89, 90, 93, 95, 97, 98, 99, 105,
112, 115, 116, 122, 127, 134,
140, 153, 155, 157, 159, 160,
165, 167, 170, 171, 172, 173,
174, 179, 182, 183, 187, 192,
194, 196, 197, 208, 212, 213,
215, 216, 217, 221, 222, 223,
224, 226, 227, 229, 231, 232,
234, 237, 242, 243, 245, 246,
248, 249, 251, 253, 254, 255,
256, 260, 262, 265, 270, 271,
272, 273, 275, 276, 278, 279,
289, 306, 307, 328, 332, 338,

345, 346, 348, 357, 359, 360, 370, 372, 373, 374, 377, 379, 380, 382, 392, 396, 399, 410, 413, 418, 419, 420, 448, 454, 455, 458, 461, 466, 467, 480, 482, 492, 494, 500, 502, 504, 506, 508, 509, 510, 511, 557
 Hürriyet Marşı, 109, 557
 Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 136, 137, 256, 318, 557
 Hüseyin Cahit, 41, 262, 431, 456, 544, 557
 Hüseyin Efendi(Bulanık eski kaymakamı), 557
 Hüseyin Hilmi Paşa(Dâhiliye Nazırı), 557
 Hüseyin Hilmi Paşa(Viyana Sefiri), 557
 Hüseyin Tosun, 73, 78, 88, 91, 557
 Hüseyinzade Ali Turan, 16, 557
 Hüsnü Bey (Muş Mutasarrıfı), 557

I

İğdir, 485, 486, 493, 557
 II. Abdülhamit, XVII, 31, 35, 39, 40, 41, 59, 63, 65, 289
 II. Aleksandır, 302, 557
 II. Nikola, 11, 408, 470, 484, 557
 II. Sahak(Sis Katogikosu), 557
 ıslahat, XXI, 2, 3, 4, 6, 14, 26, 31, 33, 36, 46, 48, 51, 58, 61, 125, 137, 169, 214, 215, 224, 233, 236, 256, 261, 318, 342, 344,

348, 356, 357, 360, 366, 370, 371, 372, 374, 378, 380, 381, 382, 383, 386, 387, 393, 394, 395, 406, 407, 411, 412, 414, 416, 417, 422, 423, 424, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 445, 446, 452, 453, 454, 456, 457, 458, 459, 460, 463, 465, 474, 505, 507, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 557
 Islahat Fermanı, 1, 557
 Islahat Genel Müfettişi, 4, 557
 Islahat Komisyonu, XIV, 5, 29, 232, 504, 517, 518, 557
 Islahat Layihası, 48, 557
 Ivan Evstratiev Geshov, 292, 557
 Ivan Fiçev, 558
 Ivan Peev-Plachkoff, 292, 557

İ

İbrahim Bey (Adliye ve Mezahip Nazırı), 557
 İbrahim Bey(Redif Binbaşısı), 557
 İbrahim Paşa (Milli Aşireti Reisi), 557
 İbrahim Paşa Camii, 86, 557
 İbrahim Temo, 27, 35, 41, 43, 44, 63, 64, 115, 524, 557
 İçel, 190, 191, 557
 İhsan Paşa, 352, 557
 ihtida, 156, 172, 246, 247, 250, 251, 252, 347, 557
 İhtiyat Zabıt Mektebi, 154, 557

İkdam, 189, 270, 455, 521, 551, 557
 İmam zade Mehmet Bey, 185, 557
 İmpranosyan Ticarethanesi, 421, 557
 İnceyan Efendi(İzmir Murahhasası), 557
 İngiliz, 3, 14, 39, 53, 104, 138, 151, 175, 187, 190, 193, 257, 283, 284, 285, 316, 318, 329, 331, 332, 342, 343, 344, 357, 373, 386, 395, 412, 416, 425, 426, 451, 462, 472, 474, 481, 484, 505, 533, 536, 541, 542, 548, 554, 557, 558
 İngiliz hükümeti, 387
 İngiliz ordusu, 332
 İngiltere, VIII, XXI, 1, 2, 3, 4, 5, 14, 21, 31, 32, 37, 47, 48, 49, 51, 52, 61, 93, 96, 102, 107, 150, 197, 254, 257, 282, 283, 284, 285, 297, 301, 315, 316, 326, 331, 332, 333, 334, 339, 341, 343, 348, 372, 382, 386, 387, 394, 412, 415, 423, 425, 427, 436, 439, 440, 459, 462, 466, 470, 472, 473, 474, 476, 481, 483, 505, 507, 508, 511, 512, 514, 528, 558, 563, 573
 İngiltere Kralı, 470
 intihap alayları, 122, 558
 irade, 87, 93, 118, 133, 162, 196, 212, 257, 313, 367, 375, 394, 396, 397, 438, 475, 477, 558

İran, V, 8, 9, 10, 18, 19, 20, 21, 24, 55, 56, 59, 65, 68, 71, 78, 79, 81, 88, 140, 203, 204, 205, 228, 237, 283, 302, 307, 331, 337, 338, 339, 340, 348, 353, 401, 408, 417, 456, 458, 462, 465, 467, 485, 486, 492, 494, 499, 505, 508, 514, 529, 530, 558
 İran Azerbaycanı, 55
 İran İnkılâp Cemiyeti, 56, 558
 İrlanda, 425, 558
 İrşad, 15, 16, 558
 İsfendiyar, 187, 558
 İshak Bey, 92, 558
 İshak Paşa, 558
 İshak Sukuftı, 35, 558
 İskânı Muhacirin Komisyonu, 225, 558
 İskenderiye, 61, 558
 İskenderun, 193, 235, 321, 422, 453, 483, 558
 İskenderun Körfezi, 484
 İslam, 13, 41, 55, 60, 81, 91, 104, 115, 126, 185, 223, 246, 251, 283, 311, 413, 444, 462, 463, 558
 İslam Kardeşliği Komitesi, 104, 558
 İslamcı, 325, 558
 İslamiyet, 84, 414, 558
 İsmail Bey, 290, 558
 İsmail Canbolat, 56, 558
 İsmail Gaspralı, 16, 325, 558

- İsmail Hakkı Bey, 312, 356, 386, 558, 572
 İsmail Hakkı Bey(Erkân-ı Harbiye Binbaşısı), 558
 İsmail Kemal Bey, 39, 40, 43, 44, 45, 74, 120, 558
 İstanbul, XVIII, XIX, 7, 10, 11, 15, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 43, 45, 48, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 65, 67, 69, 70, 72, 73, 74, 78, 79, 80, 82, 84, 86, 89, 91, 92, 94, 101, 106, 107, 109, 112, 114, 115, 116, 118, 120, 121, 123, 124, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 136, 137, 140, 141, 143, 145, 146, 149, 151, 152, 160, 163, 168, 169, 170, 171, 172, 175, 177, 179, 185, 187, 188, 193, 194, 196, 201, 203, 205, 218, 222, 227, 230, 231, 233, 235, 237, 238, 249, 257, 261, 263, 265, 266, 269, 271, 273, 276, 278, 281, 282, 283, 284, 286, 288, 289, 290, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 303, 306, 308, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 338, 342, 343, 344, 348, 351, 366, 367, 372, 377, 378, 387, 390, 408, 410, 411, 414, 415, 419, 421, 422, 423, 424, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 435, 437, 439, 440, 444, 447, 450, 454, 461, 467, 469, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 479, 480, 482, 484, 487, 488, 491, 492, 493, 495, 497, 501, 505, 512, 513, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 545, 549, 550, 555, 556, 558, 560, 566, 568, 573, 574
 İstanbul Boğazı, 293
 İstanbul Muhafızlığı, 323
 İstanbul Şehremaneti, 126
 İsteban Karayan, 273, 418, 558
 İsteban Karayan Efendi(Meclis-i Muhtelit Reisi), 558
 İsteban Çıracıyan, 282, 558
 İstima, 67, 558
 İstinaf mahkemesi, 558
 İstinaf Müdde-i Umumiliği, 151, 558
 İstinaf Reisi, 185, 186, 558, 566
 İsveç, 445, 466, 558
 İsveçre, 32, 48, 280, 425, 427, 436, 445, 558
 İsveçre Komitesi Delegeleri, 427, 558
 İşçi Partisi, 319, 334, 554, 558
 İşhan, 237, 385, 558
 İşkodra, 296, 383, 558
 İştoga Kazası, 68, 558
 İtalya, 48, 51, 52, 135, 190, 283, 284, 285, 286, 292, 315, 316,

- 425, 436, 439, 441, 459, 476, 505, 558
 İtalyan, 53, 106, 285, 286, 287, 529, 537, 542, 558
 İtalyanlar, 285, 558
 İtilâf, 137, 465, 528, 558
 İtilaf Bloku, 471, 558
 İttifak, VI, X, XI, 46, 175, 187, 188, 287, 407, 465, 470, 475, 478, 514, 530, 558
 İttihad-ı Anasır, VII, 115, 119, 149, 162, 172, 358, 558
 İttihad-ı Osmanî Cemiyeti, 35, 558
 İttihat ve Terakki, VII, X, XVII, XVIII, XIX, XX, 6, 15, 16, 17, 25, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 48, 56, 57, 58, 60, 65, 73, 74, 80, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 105, 106, 107, 108, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 129, 130, 134, 135, 136, 137, 141, 150, 160, 164, 171, 172, 174, 177, 201, 202, 204, 205, 210, 211, 213, 216, 225, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 235, 238, 244, 253, 255, 256, 258, 259, 262, 263, 264, 266, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 280, 282, 283, 285, 287, 290, 315, 319, 325, 338, 344, 348, 350, 353, 357, 359, 366, 383, 410, 412, 429, 430, 432, 433, 434, 456, 458, 466, 476, 478, 479, 483, 488, 493, 499, 500, 501, 504, 505, 513, 521, 527, 528, 529, 531, 532, 539, 543, 545, 558, 565
 İttihat ve Terakki Cemiyeti, 16, 35, 45, 59, 88, 107, 114, 122, 123, 202, 233, 235, 253, 358, 359, 499
 İttihat ve Terakki Kabinesi, 358
 İzcilik, 558
 İzmir Vilayeti, 209, 558
 İzmirli, 23, 558
 İzmit, 222, 267, 271, 272, 393, 454, 470, 558
 İzmit Mutasarrıflığı, 222, 558
 İzzet Paşa, 468, 471, 473, 559
 İzzet Paşa(Erzurum Kolordu Komutanı), 559
J
 J. Molyneux-Seel (Van Konsolosu), 559
 Jamanak, 109, 122, 125, 146, 147, 151, 195, 207, 208, 263, 264, 267, 269, 271, 272, 276, 279, 359, 360, 377, 378, 427, 454, 477, 559
 Jandarma, 184, 232, 362, 364, 369, 384, 385, 389, 396, 397, 438, 442, 489, 497, 510, 550, 559, 560, 568, 572
 jandarma Aram, 323, 559
 Japon, 8, 55, 332, 559
 Japonlar, 559
 Jean Jaurès, 26, 372, 559

Journel de Balkan, 474
 Jön Türk gazetesi, 383, 445, 559
 Jön Türkler, VI, XVII, XVIII, 17,
 34, 36, 37, 40, 42, 45, 47, 50,
 51, 53, 57, 61, 62, 64, 65, 66,
 78, 91, 104, 108, 114, 118, 150,
 288, 295, 499, 500, 527, 533,
 536, 559

K

Kadastro Heyeti, 396, 559
 Kadıköy, 109, 248, 250, 559
 Kadri Bey, 103, 374, 559
 Kafkas, XI, 8, 15, 16, 30, 46, 431,
 485, 487, 489, 490, 527, 531,
 559, 565
 Kafkas Ermeni Komitesi, 8, 559
 Kafkas İhtilal Cemiyeti, 489, 490,
 559
 Kafkaslar, 559
 Kafkasya, V, XI, 1, 2, 5, 7, 8, 9,
 11, 12, 13, 15, 16, 24, 26, 28,
 30, 52, 59, 60, 61, 64, 66, 74,
 77, 78, 80, 84, 130, 137, 139,
 141, 151, 201, 202, 222, 230,
 262, 315, 320, 325, 329, 336,
 339, 340, 342, 352, 387, 406,
 408, 410, 411, 412, 414, 415,
 435, 441, 455, 458, 461, 462,
 463, 464, 476, 480, 481, 483,
 484, 485, 486, 488, 490, 493,
 494, 512, 514, 530, 544, 551,
 559, 561
 Kafkasya Ermenileri, 340, 484
 Kağızman, 69, 485, 559

Kahire, 34, 35, 40, 41, 46, 416,
 452, 559
 Kaldani, 197, 375, 466, 559
 Kaldaniler, 559
 Kalemyan Efendi, 559
 Kalıpcı Ahmet, 171, 559
 Kaliforniya, 417, 559
 Kalkandelen, 295, 559
 Kamer Şirinyan, 276, 559
 Kamil Paşa, IX, 110, 124, 128,
 153, 283, 285, 289, 297, 316,
 324, 356, 357, 370, 374, 378,
 382, 508, 509, 559
 Kanazirof, 27, 559
 Kantzag, 24, 559
 Kanun, 2, 36, 44, 46, 49, 51, 58,
 107, 113, 114, 116, 118, 126,
 143, 146, 148, 173, 180, 215,
 217, 222, 240, 258, 262, 263,
 264, 272, 274, 275, 309, 358,
 369, 397, 448, 454, 500, 559
 Kanun-i Esasi, 145, 263
 Kapamacıyan, 138, 538, 559
 Kapı Kethudası, 261, 272, 276,
 277, 559
 Kapı Kethüdarları, 153, 164, 559
 kapitülasyonlar, 559
 Karabağ, 13, 24, 559
 Karadağ, 2, 253, 291, 292, 297,
 314, 315, 559
 Karadağlı, 38, 50, 288, 559
 Karadeniz, 1, 15, 69, 71, 73, 288,
 317, 431, 472, 484, 490, 514,
 559, 567
 Karahisar, 482, 559

Karahisarı Şarkı, 267, 559
 Karakeçili Aşireti, 99, 559
 Karakilise, 495, 559
 Karaköse, 491, 559
 Karasi, 328, 408, 559
 Karayan Efendi, 276, 279, 381,
 418, 559
 Karayan Efendi(Cismani Meclis
 Başkanı), 559
 Karazadamart, 253, 559
 Kardeşyan Efendi, 272, 559
 Karekin Nijdeh, 300, 301, 304,
 559
 Karekin Pastırmacıyan, 15, 201,
 255, 405, 431, 434, 480, 495,
 559
 Karesi, 267, 559
 Karmen, 142, 239, 242, 247, 559
 Kars, 2, 7, 8, 24, 69, 73, 78, 81,
 88, 106, 190, 197, 336, 489,
 543, 559
 Kars Başşahbenderliği, 8, 559
 Kars Postanesi Müdürü, 88, 559
 Kars Şehbenderliği, 69, 336, 559
 Kasap Fehim, 90, 559
 Kâsımân, 227, 559
 Kaspı, 15, 559
 Kastamonu, VI, 59, 73, 75, 76,
 80, 82, 105, 144, 149, 383, 393,
 456, 546, 547, 559, 562
 Katogikos, 141, 408, 485, 507,
 546, 560
 Katolik, 127, 186, 197, 216, 258,
 277, 334, 495, 548, 553, 560
 Kavaklı Mustafa, 430, 560
 Kavas, 560
 Kayseri, VII, XX, 25, 122, 174,
 175, 181, 182, 183, 184, 185,
 186, 194, 251, 271, 277, 280,
 281, 284, 355, 359, 406, 479,
 533, 535, 553, 560, 571
 Kayseri Ermeni Murahhassası,
 181, 560, 571
 Kayseri Fırka Kumandanı, 184
 Kayseri halkı, 187
 Kayseri Metropolit, 187
 Kayseri Mutasarrıflığı, 181, 183
 Kayseri Müftüsü, 184
 Kayserili, 183, 560
 Kazak süvarileri, 560
 Kazım Bey, 489, 560
 Kazım Karabekir, 308, 560
 Kazım Nami, 56, 560
 Keğam (Muş Mebusu), 560
 Keğam Ter Garabetyan, 281, 282,
 560
 Kelekyan Efendi, 38, 118, 380,
 560
 Keleşim Köyü, 402, 560
 Kemal Bey, 39, 109, 197, 272,
 560, 573
 Kéri, 486, 491, 560
 Kerkük, 115, 329, 560
 Kerofid, 209, 560
 Keşan, 303, 560
 Kıbrıs, 3, 24, 26, 152, 187, 195,
 314, 533, 560
 Kılınc Köyü, 222, 560
 Kırçali, 304, 560
 Kırım Savaşı, 1, 560

- Kırkkilise, 144, 293, 458, 560, 564, 566
 Kırklareli, 292, 293, 294, 297, 301, 303, 323, 560
 Kışrani, 107, 560
 Kıyak, 311, 560
 Kız Lisesi, 301, 560
 Kızıldeniz, 285, 560
 Kiforok, 135, 212, 253, 560, 567, 572
 Kigork Nalbandiyan, 419, 560
 Kiğı, 228, 252, 469, 560
 Kiğı Ermeni Murahhasası, 469, 560
 Kilikya, 12, 24, 176, 483, 560
 kilise vakıfları, 560
 Kirakosyan, 130, 560
 Kirkor Vuskan Hırlakyan, 277, 560
 Kirkor Zohrab, 145, 201, 342, 409, 410, 412, 423, 482, 560
 Kirkoris Balakyan(Piskopos), 560
 Kirmastı, 383, 560
 Koçani, 305, 560
 Koçrili Köyü, 496, 560
 Kolağası Halil, 55, 560
 Kolağası Naki, 56, 560
 Kolağası Niyazi Bey, 560
 Kolağası Süleyman, 99, 560
 Kolordu, 233, 293, 299, 321, 323, 468, 471, 552, 559, 560
 Komanova, 286, 294, 560
 Komitecilik, 560
 Konitza, 39, 560
 Konsoloslar, 284, 560
 Konya, 174, 393, 468, 479, 560, 565
 Kosova, 58, 294, 560
 Kozan, 145, 189, 190, 192, 197, 271, 277, 281, 366, 434, 468, 556, 560
 Koziçli İmamı Gök Müftü, 188, 560
 Köprüköy, 487, 560
 Köstence, 413, 467, 492, 560
 Krila Cemiyeti, 26, 560
 Kristapor, 30, 560
 Krupp, 295, 560
 Kudüs, 32, 111, 172, 393, 497, 560
 Kuleli, 293, 560
 Kulp Kaymakamı, 246, 560
 Kumandan, 86, 141, 307, 560, 565
 Kumiç, 350, 561
 Kumkapı, 109, 127, 128, 140, 167, 248, 456, 483, 561
 Kurban Bayramı, 155, 561
 Kureldere (Karanlıkdere) Çiftliği, 294, 561
 Kuru Nişan, 421, 561
 Kuveyt, 474, 561
 Kuzey Mezopotamya, 335, 561
 Kürdistan, 31, 32, 33, 40, 124, 140, 335, 463, 537, 544, 561
 Kürt, VII, IX, XIX, XX, 2, 3, 5, 24, 31, 32, 33, 34, 40, 56, 69, 71, 93, 96, 98, 101, 102, 104, 119, 121, 124, 138, 139, 160, 161, 188, 190, 201, 203, 204,

- 205, 206, 207, 209, 210, 211, 214, 215, 216, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 227, 229, 230, 231, 232, 234, 238, 239, 242, 243, 244, 283, 318, 319, 320, 330, 332, 335, 337, 338, 340, 341, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 375, 378, 380, 388, 396, 400, 402, 410, 414, 429, 435, 445, 451, 452, 455, 457, 462, 466, 467, 470, 485, 494, 495, 496, 502, 503, 506, 507, 529, 535, 536, 537, 541, 543, 545, 550, 561, 566
 Kürt aşiretleri, 205, 220, 335, 353, 508
 Kürt aydınlar, 32
 Kürt dili enstitüleri, 205, 561
 Kürt muhalefet, 40
 Kürt Musa, 211
 Kürt Şeyh Hüseyin Paşa, 201, 561
 Kürt Teavün Cemiyeti, 210, 561
 Kürtçe, 63, 217, 349, 438, 561
 Kürtler, XX, 31, 32, 33, 34, 71, 137, 140, 204, 210, 214, 215, 216, 219, 220, 223, 225, 228, 305, 330, 331, 332, 335, 337, 338, 347, 348, 355, 395, 402, 411, 456, 457, 459, 461, 462, 480, 494, 503, 507, 541, 561
 Kürtayis, 489, 561
 L
 La Türkiye, 194, 460, 561
 Lady Frederick Cavendish, 315, 561
 Lahey, 38, 71, 561
 Lahey Konferansı, 39
 Lazar, 27, 561
 Lazkiye, 197, 561
 Lazlar, 480, 561
 Lejyon, 485, 561
 Léopold Favre, 427, 561
 Lepsius, 427, 561
 Leş, 383, 561
 Levand Herald, 381, 561
 Levon Demircibaşyan, 409, 561
 Lezgi, 489, 561
 Liberal, 43, 561
 Liman von Sanders(Alman General), 561
 Listok, 202, 561
 Liva Defter-i Hakanisi, 236, 561
 Liva İdare Meclisi, 180, 561
 liva meclisi, 561
 Livadya ziyareti, 435, 561
 Londra, VIII, 20, 26, 28, 36, 40, 52, 192, 261, 280, 284, 305, 314, 315, 316, 317, 341, 342, 343, 372, 386, 388, 425, 427, 460, 462, 495, 534, 538, 544, 561, 571
 Londra Barış Antlaşması, 305, 561
 Londra Ermeni Komitesi, 315, 561
 Londra Sefareti, 316
 Londra Sefiri, 373

Lübnan, 4, 152, 328, 442, 550, 561
 Lübnanlı, 317, 561
 Lüleburgaz, 293, 294, 313, 323, 561
 Lüleburgaz İstasyonu, 294
 Lütfullah Bey, 561
 Lynch, 462, 561

M

M. Aghazarian, 23, 561
 M. Chirkov, 334, 561
 M. Karaoğlanyan Artin, 345, 561
 M. Popov, 329, 561
 Maan, 329, 561
 maarif, 163, 164, 165, 167, 377, 433, 448, 561
 Maarif Nezareti, XIV, 163, 164, 165, 167, 168, 364, 378, 395, 519, 561, 569
 Maarif-i Umumiye, 364, 561
 Maçka Nahiyesi Müdürlüğü, 134, 561
 Maden Mutasarrıflığı, 97, 561
 Madenli Yusuf, 217, 561
 Maevskiy, 52, 329, 561
 Mahir Said, 114, 561
 Mahmut Esat Efendi, 322, 562
 Mahmut Muhtar Paşa, 294, 562
 Mahmut Şevket Paşa, X, 150, 152, 290, 316, 372, 382, 391, 392, 394, 417, 430, 437, 439, 460, 510, 562
 Makedon, V, 27, 28, 42, 66, 120, 300, 301, 304, 562, 573

Makedon İhtilal Komitesi, 27, 562
 Makedonya, 26, 28, 29, 49, 50, 51, 52, 57, 66, 79, 83, 106, 120, 125, 214, 288, 292, 296, 300, 305, 306, 317, 374, 383, 437, 509, 526, 528, 533, 545, 562
 Makedonya İç Devrim Örgütü, 27
 Malazgirt, 242, 497, 562
 Malik Asro, 496, 562
 maliye, 392, 425, 426, 562
 Malkhas, 481, 562
 Malumyan, 62, 65, 321, 431, 434, 562
 Malyemez İzzet Efendi, 90, 562
 Mamakon, 247, 562
 Mamhoran, 400, 562
 Mamuretülaziz, 65, 68, 102, 149, 207, 208, 214, 222, 229, 240, 360, 367, 373, 374, 379, 382, 393, 396, 397, 405, 408, 424, 437, 509, 512, 562
 Manastır, 58, 59, 106, 107, 108, 141, 294, 562
 Manisa, 266, 562
 Mannlicher, 304, 470, 562
 Manyasizade Refik Bey, 114, 562
 Manzume-i Efkâr, 123, 182, 209, 247, 460, 562
 Maraş, VII, XX, 21, 156, 172, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 192, 193, 198, 237, 277, 281, 528, 533, 539, 547, 556, 562, 564, 572
 Mardin, 97, 159, 160, 273, 383, 406, 420, 453, 562, 568

Mardin Sancağı, 383
 Mariam Vardanyan(Maro), 20, 562
 Marko Teodoridis, 57, 562
 Marksist, 20, 562
 Marksizm, 562
 Marmara, XIV, 303, 305, 315, 562
 Massachusetts, 198, 316, 343, 538, 562
 Matin, 440, 444, 562
 Matyos Nalbantyan, 277, 281, 562
 Mauretania, 316, 562
 mavzer tüfek, 562
 Mazhar Bey, 238, 281, 347, 401, 562, 572
 Mazhar-ı Umumî, 80, 562
 Mebus, VIII, 266, 272, 562
 Mecidî Nişanı, 497, 562
 Meclis-i Ayan, 180, 463, 546, 562
 Meclis-i Mebusan, 109, 111, 116, 122, 136, 142, 148, 149, 152, 157, 162, 166, 177, 191, 193, 194, 195, 197, 199, 254, 257, 260, 263, 264, 271, 273, 282, 285, 357, 359, 360, 366, 500, 531, 548, 562
 Meclis-i Umumi, 132, 260, 278, 281, 386, 397, 398, 413, 417, 418, 511, 562
 Meclis-i Vükela, XIV, 102, 110, 127, 140, 142, 143, 146, 153, 154, 157, 196, 237, 248, 289, 311, 339, 356, 367, 368, 371, 373, 380, 384, 386, 388, 389, 391, 400, 402, 406, 477, 511, 518, 562
 Mecmua-i İhbar, 272, 562
 Mehmet Ali Bey (Trabzon Valisi), 562
 Mehmet Ata Bey, 84, 85, 87, 562
 Mehmet Bahattin Bey, 57, 562
 Mehmet Bey, 180, 186, 562
 Mehmet Efendi, 227, 562
 Mehmet Emin, 39, 76, 217, 234, 252, 353, 402, 562
 Mehmet Emin (Şaki), 562
 Mehmet Emin Bey, 234
 Mehmet Emin Efendi (Kastamonu Müftüsü), 562
 Mehmet Emin Efendi(Genç sancağı mebusu), 562
 Mehmet Murat (Mizancı), 36, 562
 Mehmet Reşid, 35, 562
 Mekteb-i Sultani, 162, 163, 562
 Mekteb-i Tıbbiye, 35, 562
 mektep akçesi, 245, 562
 Melkon, 246, 346, 385, 562, 566
 Memalik-i Osmaniye, 365, 477, 562
 Memurin-i mülkiye, 562
 Meneşkut Nahiyesi, 227, 562
 Mengriliistan, 489, 562
 Merhamlı Köyü, 303, 562
 Merkez İcraat Komitesi, 106, 562
 Merkez Komite, 24, 60, 563
 Mersilzâde Mustafa Paşa, 192, 563

- Mersin, 38, 187, 189, 190, 200, 563
 Merzifon, 21, 24, 563
 Mesrob Maşdots, 322, 563
 Mestanlı, 303, 563
 Meşihat, 103, 172, 362, 563
 Meşrutiyet, VII, VIII, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, 2, 17, 25, 36, 43, 45, 51, 52, 55, 56, 60, 63, 74, 82, 85, 87, 88, 89, 91, 103, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 130, 136, 137, 138, 140, 143, 145, 146, 147, 149, 161, 162, 163, 169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 193, 197, 198, 199, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 213, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 228, 229, 237, 238, 239, 242, 245, 253, 256, 258, 260, 272, 282, 283, 284, 285, 287, 289, 290, 306, 320, 324, 327, 330, 340, 356, 357, 358, 359, 365, 367, 370, 373, 408, 414, 454, 456, 458, 467, 500, 501, 502, 504, 505, 508, 525, 526, 527, 531, 533, 535, 539, 543, 563
 Meşveret, 16, 38, 54, 58, 62, 73, 563
 Metropolitlikler, 164, 165, 166, 563
 Mezararkalı Mevlüt Ağa, 91, 563
 Mıgırdıç Efendi, 420, 563
 Mıgırdıçyan, 487, 563
 Mısır, 21, 24, 32, 33, 35, 61, 70, 83, 125, 152, 171, 197, 283, 314, 321, 343, 377, 422, 428, 466, 476, 479, 563
 Midhat Şükrü, 56, 563
 Midyat, 383, 563
 Mihalovski, 27, 563
 Mihran, 23, 61, 321, 524, 563
 Mikael Ter Mardiroşyan, 136, 563
 Milan, 56, 328, 530, 563
 Milano, 28, 52, 563
 Milikof, 423, 424, 563
 Millet-i Osmaniye, 121, 563
 Millî, 20, 38, 133, 142, 210, 224, 235, 250, 257, 325, 381, 409, 414, 417, 466, 476, 479, 484, 485, 507, 531, 534, 537, 553, 563
 Milli Aşireti, 96, 97, 99, 100, 177, 557, 563
 Millî Müdafaa Cemiyeti, 325, 563
 milliyetçilik, 10, 12, 25, 31, 41, 115, 119, 318, 322, 325, 328, 339, 340, 415, 506, 507, 512, 563
 Minas Çeraz, 38, 54, 277, 280, 281, 563
 Minsk, 329, 563
 Minyasyan, 240, 563
 Mir Mahi, 401, 563
 Miralay Hasan Rıza, 108, 563
 Miralay Reşit Bey, 100, 563

- Miralay Sadık Bey, 33, 563
 Miralay Yaver Bey, 94, 563
 mirî arazi, 563
 Mirliva Celal Paşa, 95, 563
 Mirliva Hasan Kavaid Paşa, 79, 563
 Mirliva Hüseyin Paşa, 97, 563
 Mirliva Hüsnü Paşa, 76, 563
 Mirliva Mustafa Naim, 100, 563
 Misak, 202, 208, 563
 Misis, 198, 563
 Miss Chatek, 100, 563
 Miss Lamberd, 200, 563
 Mithat Bey, 131, 563
 Mithat Şükrü Bey, 201, 263, 269, 271, 272, 274, 276, 277, 563
 mitralyöz, 293, 563
 Mizan, 114, 563
 Mizancı Murat, 36, 41, 43, 563
 Modernleşme, 563
 Molla Behreman, 227, 563
 Molla Selim, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 507, 563
 Molyneux-Seel, 257, 343, 559, 563
 Monaco, 50, 563
 Monitör Oryantal, 460, 563
 Mordar, 400, 563
 Móricz, 223, 300, 309, 563
 Moronlar, 328, 563
 Moskof, 49, 563
 Moskova, 7, 81, 479, 543, 563
 Mosrancı Abdullah, 90, 563
 Moşinh, 316, 563
 Mösyö Bonue, 444, 563
 Mösyö Dilyeş, 53, 563
 Mösyö Gillbart, 53, 564
 Mösyö Ojin, 461, 564
 Mösyö Presana, 53, 564
 Muammer Bey, 493, 564
 mudaraba, 564
 Mudki Aşireti, 5, 564
 muhacir, 126, 198, 226, 313, 388, 438, 564
 Muhammet Ali Halim Paşa, 62, 564
 Muhittin Bey, 489, 564
 muhtariyet, 3, 45, 52, 54, 167, 428, 461, 462, 463, 464, 564
 Muhtelit Meclisi, 193, 249, 265, 276, 564
 muinsiz, 564
 Murahhasa, 39, 134, 141, 172, 181, 210, 212, 420, 421, 553, 564, 571, 572, 573
 Murahhasahane, 564
 Musa Bey, 211, 239, 564
 Musevî, 297, 308, 564
 Musiris Gidis, 43, 564
 Mustafa Abdülhaluk Bey, 353, 564
 Mustafa Arif Bey, 144, 564
 Mustafa Fevzi Efendi, 232, 564
 Mustafa Necip Bey, 564
 Mustafa Nuri Bey, 87, 89, 564
 Mustafa Zihni Paşa, 199, 564
 Mustafa Zühtü Bey, 198, 564
 Mustafa Zühtü Paşa, 360, 564
 Musul, 31, 32, 115, 229, 335, 394, 406, 564

Muş, 7, 19, 24, 39, 65, 66, 70, 71, 72, 74, 79, 85, 93, 95, 96, 100, 130, 142, 148, 207, 211, 212, 220, 238, 239, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 260, 271, 273, 277, 279, 281, 322, 346, 348, 351, 352, 366, 398, 399, 402, 419, 479, 482, 487, 492, 493, 495, 501, 508, 511, 554, 557, 560, 564, 571, 572
 Muş Mutasarrıflığı, 208, 238, 564
 Muşlu Artin, 127, 564
 Müezzîn İsmail, 170, 564
 Müfettiş-i Umumi, 390, 564, 565, 573
 Müfettişlik, 393, 564
 Müftü, 81, 85, 98, 101, 179, 180, 404, 564
 Müftüzade İhsan Namık, 56, 564
 Mülazım Filibeli Hilmi, 55, 564
 Mülazım Yakup Cemil, 55, 564
 müntehibi sani, 398, 564
 Müsavât Partisi, 14, 564
 Müslüman, VI, X, XI, 3, 5, 12, 13, 15, 16, 23, 24, 31, 39, 41, 47, 50, 54, 55, 59, 72, 74, 75, 76, 81, 82, 83, 85, 94, 95, 102, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 115, 116, 119, 135, 138, 140, 144, 146, 147, 152, 154, 163, 171, 172, 174, 176, 177, 180, 181, 183, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 199, 206, 211, 215, 216, 217, 219, 220, 225, 227, 236,

246, 248, 251, 252, 254, 258, 260, 262, 263, 268, 297, 298, 299, 306, 308, 310, 312, 313, 314, 320, 322, 327, 351, 356, 375, 397, 398, 403, 404, 415, 420, 421, 426, 429, 430, 437, 438, 442, 444, 449, 451, 453, 455, 456, 457, 458, 468, 473, 487, 490, 491, 492, 494, 495, 499, 502, 503, 505, 506, 511, 514, 529, 564

Müslüman mebus, 177, 398
 Müşir Şakir Paşa, 5, 564

N

N. Saev, 297, 564
 N.M. Kirsanov, 335, 564
 Nacarlı Ermenileri, 188, 564
 Nafia, 289, 364, 382, 383, 405, 406, 407, 431, 432, 550, 564, 571
 Nahçıvan, 13, 301, 564
 nahiye, 245, 256, 564
 Nail Bey, 258, 488, 489, 564
 Nakaşidze, 13, 564
 Napolyon, 326, 564
 Narodnaya Volya, 22, 564
 Nasturi, 206, 466, 496, 497, 564
 Nasturiler, 564
 Natali, 319, 320, 325, 564
 Nazaret Dağavaryan, 144, 564
 Nazaret oğlu Gifarom, 468, 564
 Nazım (Dr.), 564
 Nazım Bey, 45, 57, 80, 97, 564

Nazım Paşa, 20, 22, 80, 82, 83, 90, 288, 290, 293, 299, 367, 564
 Necid, 383, 394, 564
 Necip Paşa, 123, 564
 Nepola, 255, 261, 564
 Nerses Harkarunyan, 419, 564
 Nerses Zakaryan, 468, 565
 Nersis Efendi, 212, 565
 Nevahi Kanunu, 394, 565
 Nevzatlar, 105, 565
 New York, XVIII, 15, 26, 200, 316, 343, 466, 485, 522, 528, 532, 534, 540, 544, 552, 565
 New York Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 343, 552, 565
 Neyyir-i Hakikat, 59, 521, 565
 Nicolas Hoff, 450, 513, 565
 Niğde, 267, 565
 Nikolai Yudenich, 485, 565
 Nikolof, 27, 565
 Nişan, 421, 496, 565
 Nitra, 30, 565
 nizamiye, 179, 191, 309, 326, 384, 448, 565
 Nizamiye askerleri, 565
 Nizamiye mahkemesi, 565
 Nizamname, 565
 Noradunkyan Efendi, 289, 342, 378, 535, 565
 Nordozovan-Vastan, 401, 565
 Nor-Nakhiç, 7, 565
 Norveçli, 450, 513, 565
 nota, 96, 107, 253, 316, 408, 565

Novoye Vremya, 126, 329, 408, 439, 565
 Nuri Bey, 89, 95, 565
 nüfus nispeti, 398, 449, 565
 Nüfus Nizamnamesi, 161, 162, 565, 569

O

Ocaklı, 188, 565
 Odesa, 9, 24, 565
 Ognot, 246, 565
 Ohannes, 104, 105, 187, 213, 281, 282, 304, 469, 551, 565, 572
 Ohannes Efendi, 104
 Ohri, 107, 565
 Oksan Efendi, 317, 322, 565
 Olağanüstü Danışma Kurulu, 318, 565
 Olginsky, 332, 565
 Oltu, 485, 486, 565
 On İki Ada, 285, 565
 Onbaşı, 565
 Onion, 395, 565
 Onnik İhsan, 281, 282, 565
 Onnik Terezekyan Vramyan, 565
 Orak, 247, 565
 Ordubad, 13, 565
 Ormanyan, 342, 378, 380, 422, 565
 Orta Anadolu, 173
 Orta Asya, 6
 Ortodoks, 84, 250, 565
 Oseb Medetyan, 281, 565
 Osebyan Zenbad, 323, 565
 Oskan Mardikyan, 130, 565

- Osman, 90, 115, 307, 399, 431, 468, 473, 527, 534, 544, 565, 572
- Osman Bey, 468, 565
- Osman Senai Bey, 399, 565
- Osmaniye, 51, 121, 122, 123, 177, 190, 192, 244, 364, 371, 565, 573
- Osmanlı, VI, VIII, IX, X, XI, XIII, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, 1, 3, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 77, 78, 79, 88, 90, 91, 96, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 129, 136, 137, 138, 139, 141, 143, 144, 146, 148, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 161, 162, 167, 169, 170, 171, 175, 176, 179, 189, 195, 196, 197, 199, 202, 204, 205, 213, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 224, 228, 230, 235, 237, 238, 241, 248, 250, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 266, 268, 269, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 348, 349, 350, 353, 354, 355, 356, 357, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 377, 382, 386, 387, 388, 391, 392, 393, 394, 399, 404, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 450, 451, 452, 453, 455, 457, 458, 460, 461, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 498, 499, 505, 506, 508, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 526, 527, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 537, 538, 539, 541, 542, 543, 544, 565, 566
- Osmanlı Askerî Arşivi, 299
- Osmanlı Bankası baskını, 218
- Osmanlı Devleti,, 1, 2, 3, 5, 39, 75, 285, 292, 309, 314, 338, 471, 474, 475, 513

- Osmanlı Ermenileri, 25, 75, 203, 316, 336, 340, 344, 408, 507, 514
- Osmanlı Ermenistanı, 64
- Osmanlı Genelkurmay Başkanı, 291, 565
- Osmanlı Genelkurmayı, 475
- Osmanlı Güç Dernekleri, 325
- Osmanlı hükümeti, 2, 4, 24, 29, 61, 69, 70, 74, 77, 102, 129, 218, 317, 337, 339, 342, 386, 409, 442, 443, 445, 451, 475
- Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 55, 56, 57, 499, 565
- Osmanlı Hürriyetperverânı, 44, 565
- Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, 34, 45, 117, 122, 565
- Osmanlı Konsolosluğu, 205
- Osmanlı Milleti, 40, 499
- Osmanlı Muhalif Güçler Kongresi, 60, 566
- Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, 45, 57, 566
- Osmanlı Türkçesi, 283
- Osmanlıcı, 115, 325, 566
- Osmanlıcılık, XVII, XVIII, XIX, 36, 115, 118, 119, 325, 500, 566
- Osmanlılık, 42, 87, 108, 116, 119, 144, 168, 313, 477, 542, 566
- Osmanşer Lloyd, 383, 445, 460, 566

Ö

- Ömer Bey, 102, 566
- Ömer Fevzi Hoca, 174, 566
- Ömer Lütfü Bey, 566
- Ömer Naci Bey, 55, 56, 412, 458, 480, 488, 494, 514, 566
- Ömer Naci Bey(Kırkkilise eski mebusu), 566
- Ömer Seyfettin, 324, 566
- özel okul, 438, 566
- özerklik, XVII, XIX, 23, 45, 117, 124, 319, 342, 410, 481, 501, 506, 566

P

- Pallavicini, 344, 378, 439, 566
- Pandos, 303, 566
- Panislamik, 334, 566
- Panislamist, 36, 480, 566
- Panislamizm, 16, 566
- Panper, 269, 270, 271, 274, 276, 279, 349, 351, 406, 566
- Papaz Mus Efendi, 345, 566
- Papazyan, 25, 64, 201, 276, 282, 366, 372, 381, 409, 410, 412, 431, 432, 434, 482, 493, 536, 566, 572
- Parekursagan, 466, 566
- Pareserakan, 466, 566
- Paris, XVIII, 1, 26, 28, 34, 35, 41, 43, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 64, 71, 73, 78, 87, 89, 92, 119, 122, 199, 261, 277, 289, 342, 356, 373, 387, 407,

- 415, 423, 425, 426, 436, 437,
499, 512, 536, 537, 566, 567
Paris Antlaşması, 1
Paris Franmason, 50
Paris Ticaret ve Sanayi Bankası,
407, 566
Pasinler Kaymakamlığı, 566
Pastırmacıyan, 25, 64, 124, 130,
255, 279, 280, 366, 372, 409,
410, 412, 431, 432, 434, 480,
486, 495, 536, 566
Pastırmacıyan Efendi, 279, 280,
566
Patrik, VIII, 39, 121, 126, 132,
133, 152, 156, 157, 167, 172,
197, 215, 224, 233, 235, 248,
249, 250, 252, 258, 265, 267,
269, 270, 271, 273, 276, 277,
278, 280, 281, 318, 322, 345,
351, 356, 378, 382, 402, 409,
414, 417, 418, 421, 422, 434,
446, 450, 483, 497, 548, 551,
554, 555, 565, 566, 570
Patrik İzmirliyan Efendi, 121,
356, 566
Patrik Turyan Efendi, 132, 250
Patrik Zaven Efendi, 258, 265,
281
Patrikhane, XVII, XIX, 39, 109,
126, 127, 128, 131, 132, 133,
134, 136, 148, 153, 156, 157,
158, 161, 163, 164, 165, 166,
168, 171, 176, 182, 193, 212,
218, 221, 222, 224, 233, 234,
245, 246, 248, 254, 257, 258,
259, 260, 261, 264, 265, 266,
267, 268, 269, 271, 272, 274,
275, 276, 277, 278, 279, 280,
281, 327, 342, 345, 346, 347,
377, 380, 381, 382, 386, 402,
408, 409, 416, 418, 419, 421,
422, 424, 450, 470, 501, 503,
504, 507, 508, 566
Payas, 176, 188, 192, 550, 566
Payno Ham, 140, 566
Pazar Ayini, 313, 566
Pertev Bey, 293, 566
Pervari, 400, 566
Petir Dirvingov, 301, 566
Pierre Anmégghian, 38, 62, 566
Pierre Quillard, 47, 51, 71, 566
Pire, 321, 566
Pirinççizade Arif, 101, 566
Piskopos, 187, 273, 316, 417,
422, 495, 554, 560, 566
polis, 4, 5, 67, 82, 94, 112, 176,
183, 188, 232, 241, 242, 322,
362, 364, 376, 380, 382, 384,
389, 397, 399, 426, 438, 442,
447, 449, 451, 463, 466, 509,
511, 566
Portakalyan, 20, 566
Potorig, 30, 566
Prens Sabahattin, 36, 43, 44, 45,
61, 74, 78, 108, 117, 499, 566
Profesör, 566, 571
Proleterya, 10, 566
Propaganda, VI, VII, 71, 114,
206, 284, 533, 566

- Protestan, 186, 197, 216, 258,
334, 553, 566
Provdiv Alayı, 297, 566
Prusyalı, 472, 566
Prutyayn, 467, 566
Pulcu Yusuf Efendi, 86, 566
Puzantion, 123, 139, 189, 209,
265, 267, 270, 279, 346, 385,
388, 395, 459, 460, 477, 566
- R**
- Radev, 27, 303, 535, 566, 569
Rahim, 187, 566
Rahip Kiforok Efendi(Siirt
Ermeni Murahhasası), 567
Rahip Sahak Efendi, 346, 567
Rahip Vartan, 207, 246, 567
Rahmi, 56, 108, 327, 372, 567
Rahmi Bey, 567
Rahmi Bey(Aydın Valisi), 567
Ramgavar Fırkası, 278, 567
Razmig, 62, 567
Recaizade Ekrem, 41, 567
redif, 146, 154, 293, 295, 307,
326, 567
Redif Mirlivastı Hakki Paşa, 185,
567
Refe, 490, 567
Rehber-i Umumi-i Vatan, 72, 567
Remzi Bey, 323, 567
René Caparède, 427, 567
resmi dil, 397, 439, 511, 567
Resmî Gazete, 195, 567
resmî ilan, 567
Resne, 27, 107, 557, 567
Resneli Niyazi Bey, 107, 567
Reşat Paşa, 92, 567
Reşid Paşa, 192, 567
Reşit Bey, 179, 192, 276, 378,
380, 442, 469, 567
Reşt, 59, 465, 567
Reval, 107, 470, 567
Revan, 489, 567
Reynolds, 307, 330, 332, 335,
336, 338, 353, 452, 480, 486,
487, 567
Rıfat Paşa, 310, 373, 437, 567
Rıza Bey, 35, 38, 41, 44, 45, 54,
62, 488, 489, 490, 514, 567
Rıza Tefvik, 248, 567
Rıla Manastırı, 29, 567
Robert de Caise, 427, 567
Robert Koleji, 292, 540, 567
Rodos, 383, 567
Rodosto, 300, 567
Rodostolu, 305, 567
Roma, 52, 342, 387, 567
Romanya, 2, 50, 62, 297, 300,
302, 473, 474, 476, 567
Rosdom, 28, 30, 230, 300, 480,
567
Rosko Eslov, 474, 567
Rossiya i Aziatskaya Turtsiya,
329, 567
Ruben Hanagad, 22, 567
Ruhani reisler, 149, 567
Rum, VIII, 19, 54, 61, 91, 116,
119, 123, 135, 137, 144, 146,
147, 149, 150, 151, 153, 158,
163, 164, 186, 197, 198, 250,

- 254, 256, 261, 263, 265, 266,
267, 272, 288, 297, 303, 306,
307, 308, 309, 310, 311, 314,
317, 357, 451, 476, 485, 526,
531, 532, 548, 567
Rum Patriği, 146, 150
Rum Patriği Yovakim, 151, 567
Rum Patrikhanesi, VIII, 146, 147,
158, 265, 266, 307, 357, 567
Rumca, 63, 147, 567
Rumeli, XV, 26, 54, 57, 58, 108,
150, 173, 214, 222, 286, 288,
292, 298, 315, 323, 338, 369,
371, 380, 383, 384, 385, 396,
399, 418, 419, 426, 435, 452,
457, 460, 461, 500, 510, 519,
523, 524, 528, 533, 534, 542,
549, 567, 570
Rumiye Gölü, 567
Rupen, 323, 348, 483, 552, 567
Rus, IX, XX, XXII, 2, 3, 5, 7, 8,
9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 20,
21, 22, 25, 55, 59, 60, 61, 65,
68, 69, 73, 78, 81, 83, 84, 88,
91, 104, 107, 112, 129, 130,
134, 139, 141, 159, 160, 195,
202, 205, 210, 213, 216, 218,
237, 255, 288, 292, 296, 298,
304, 305, 307, 320, 329, 331,
332, 333, 334, 335, 336, 337,
338, 339, 340, 341, 342, 343,
344, 346, 352, 353, 360, 380,
382, 387, 406, 409, 411, 412,
415, 423, 424, 427, 429, 434,
435, 439, 443, 447, 448, 450,
460, 462, 463, 465, 466, 467,
473, 474, 476, 478, 479, 480,
481, 482, 483, 484, 485, 486,
487, 490, 491, 492, 493, 494,
506, 508, 511, 512, 513, 514,
531, 533, 541, 544, 554, 558,
563, 564, 567, 568
Rus bayrağı, 484
Rus Çarı, 435, 473
Rus Duma Meclisi, 423, 563, 567
Rus Eğitim Bakanlığı, 5, 567
Rus genelkurmayı, 567
Rus gönüllü, 298
Rus kamuoyu, 292
Rus Karadeniz filosu, 567
Rus Kazak Alayları, 159, 380,
567
Rus Kilisesi, 195
Rus Konsoloslugu, 84, 104, 508,
567
Rus Konsolosu, 339
Rus rahipler, 195
Rus subaylar, 335
Rus zaferi, 484
Ruşuk, 246, 301, 568
Rus-Ermeni Komitesi, 342, 568
Ruskove Slove, 568
Ruskoviye Slovev, 441, 442, 568
Ruslaştırma, 11, 14, 568
Rusya Yüksek Komutanlığı, 485,
568
Rüşti Bey, 494, 568

S
S. Keyfijan, 23, 568

- S. P. Olferyev, 137, 139, 141,
151, 315, 320, 336, 352, 411,
412, 568
Sabah, 33, 105, 118, 192, 196,
323, 378, 387, 406, 430, 439,
521, 524, 552, 568
Sabahattin Bey, 43, 45, 62, 64, 72,
76, 78, 88, 91, 92, 103, 568
Sabahü'l Hayr, 72, 568
Sabba Cemiyeti, 26, 568
Safra Tepesi, 349, 568
Sahil Muhafaza Birlikleri, 489,
568
Said Bey, 99, 453, 467, 546, 568
Said Halim Paşa, X, 258, 317,
344, 391, 393, 394, 422, 439,
447, 475, 511, 568
Saint Petersburg, 437, 568, 572
Sait Paşa Hükümeti, 568
Sakızağacı, 140, 568
Salah Cimcoz, 324, 568
Salih Paşa, 293, 568
Salih Paşa(Erkân-ı Harbiye
Mirlivası), 568
Salmast, 487, 492, 568
Saltanat Şurası, 316, 568
Samipaşazade Sezai, 62, 568
Samsun, 25, 267, 405, 406, 407,
470, 479, 568
Sancak, 568
Sandanski, 27, 29, 568
Santralistler, 27, 568
Sarafyan, 62, 568
Saray, 36, 497, 568
Sarıkaş, 485, 486, 487, 491,
492, 496, 536, 542, 568
Sarkis Minasyan, 62, 568
Sason, 4, 15, 21, 28, 52, 66, 68,
69, 71, 72, 74, 79, 207, 218,
219, 221, 226, 236, 242, 321,
382, 402, 568
Sason İsyanı, 15
Sava, 27, 568
Savancı Mahallesi, 568
Savunma Yürütme Organi, 319,
568
Savur, 383, 568
Sazonov, 296, 331, 340, 344, 435,
437, 440, 441, 568
Seçim, 174, 177, 255, 263, 568
Seçimler, VIII, 177, 257, 262,
269, 568
Seferberlik, XI, 298, 470, 568
Sefirler Konferansı, 316, 568
Selanik, 17, 27, 56, 57, 58, 59,
106, 107, 108, 136, 170, 225,
253, 256, 285, 295, 296, 314,
319, 326, 356, 499, 523, 547,
550, 568
Selanik Askerî Rüştiyesi, 56, 550,
568
Selanik Sosyalist İşçi
Federasyonu, 319, 568
Selhas Dikran Samson, 476, 568
Selim Faris, 115, 568
Selmast, 68, 337, 568
Selmast Şehbenderliği, 68
Semik, 352, 568
Senatör, 568

- Serasker Rıza, 82, 98, 568
 Serban, 227, 568
 Serdarzade Sıtkı Bey, 88, 568
 Serengülyan, 130, 255, 281, 282, 431, 432, 568, 572
 Serkiz Kendiryan, 345, 568
 Serkiz Seras Minasyan, 70, 568
 Serkiz(Taşnaksutyun Van lideri), 568
 Serkomiser Sabri Efendi, 85, 568
 Setenönü Çarşısı, 183, 568
 Sev Ashod, 30, 568
 Seyyar Heyet-i Hâkime-i Sulhiye, 568
 Seyyid Ali, 211, 348, 349, 352, 353, 507, 568
 Seyyid Taha, 348, 349, 402, 508, 569
 Sırbistan, 2, 50, 72, 139, 253, 291, 292, 297, 306, 314, 569
 Sırp, 26, 38, 50, 107, 116, 164, 288, 296, 299, 300, 310, 314, 315, 569
 Sırp Mektebi Muallimi, 107, 569
 sıtma, 178, 569
 Sibirya, 15, 487, 542, 569
 Sicilli Nüfus, 149, 569
 sigorta şirketleri, 569
 Siirt, 102, 212, 335, 346, 419, 422, 496, 560, 567, 569
 Siirt Mutasarrıflığı, 212, 569
 Siirtli Botan oğlu Tomas, 212, 569
 Silifke, 191, 569
 Simek, 349, 569
 Simko, 331, 467, 494, 569
 Simon Radev, 27
 Simon Zavarian, 22, 569
 Sincar Yezidileri, 216, 569
 Sir Edward Grey, 284, 316, 388, 416, 569
 Sir Gerald Lowther, 386, 569
 Sirop Efendi, 134, 569
 Sis, 190, 321, 422, 497, 557, 569
 Sisak Talibendyan, 247, 569
 Sisam, 152, 314, 569
 Sisliyan, 43, 569
 Sito, 242, 569
 Sivas, 3, 25, 68, 129, 144, 153, 156, 158, 171, 194, 200, 209, 214, 235, 254, 271, 273, 275, 277, 281, 360, 366, 374, 378, 379, 382, 393, 395, 396, 397, 405, 406, 408, 421, 422, 424, 437, 447, 449, 450, 469, 479, 493, 496, 509, 512, 513, 551, 552, 564, 569, 572
 Sivas Valiliği, 194
 Sivas Vilayeti, 129
 Sivashlı Murat Taşo, 71, 569
 Siverek, 99, 103, 569
 Siverekli Paşazade Mehmet Fikri, 215, 569
 Slav, 50, 297, 569
 Smolensk, 329, 569
 Sofular Mahallesi, 569
 Sofya, 12, 27, 29, 30, 120, 288, 301, 302, 303, 304, 305, 321, 478, 569
 Sohum, 489, 569

- Suluk Köyü, 95, 569
 Sonçef, 27, 569
 Sosyal Demokratlar, 59, 569
 sosyalist, 10, 17, 20, 21, 22, 53, 60, 117, 237, 372, 501, 569
 sosyalizm, 22, 60, 569
 St. James Sarayı, 315, 569
 St. Petersburg, 335, 342, 569
 St.Petersburg Sefareti, 70, 569
 Stambulskie Novosti, 118, 119, 539, 569
 Stavka, 485, 569
 Stepan Şahumyan, 10, 569
 Stephan Sabahgulyan, 65, 569
 Stephan Zorian, 22, 28, 569
 Sudan, 314, 569
 Sûdi, 324, 569
 Sugarof, 27, 569
 sulh hâkimi, 438, 569
 Sulh Konferansı, 38, 569
 Sulh Mahkemeleri, 389, 569
 Sultan Abdülhamit, 43, 289
 Sultan Hamit, 46, 48, 52, 332, 333, 569
 Sultan Reşat, 121, 569
 Sultanahmet Meydanı, 124, 569
 Suphi Bey, 82, 569
 Surakhani, 7, 569
 Suren, 345, 351, 480, 495, 569
 Suren Efendi, 345
 Suriye, 32, 106, 150, 197, 268, 285, 328, 329, 342, 406, 416, 543, 569
 Surp Garabet Manastırı, 322, 569
 Suruç, 99, 569
 Suşa, 13, 569
 Süleyman Askerî Bey, 108, 488, 489, 569
 Süleyman el-Bustanî, 317, 569
 Süleyman Nazif Bey, 356, 569
 Sünni, 102, 569
 Süreyya Bey, 369, 373, 374, 378, 391, 393, 424, 425, 437, 441, 443, 444, 445, 569
 Süvari Rasim Bey, 108, 570
 süvari tümeni, 293, 570
 Ş
 Şadikyan Efendi, 261, 570
 Şahabeddin, 348, 350, 507, 570
 şahadetname, 166, 570
 Şahirikyan Vartkes, 570
 Şahrigyan, 136, 225, 570
 Şahsî Vergi, 74, 80, 570
 Şam, 393, 570
 Şark, 33, 46, 268, 290, 323, 324, 384, 387, 405, 453, 492, 497, 529, 570
 Şarkî Rumeli Vilayeti, 26
 Şarköy, 305, 570
 Şatak, 398, 400, 495, 570
 Şattularap, 474, 570
 Şavşat, 491, 570
 Şehban, 228, 570
 Şehremaneti, 126, 261, 558, 570
 Şemdinhanlar, 570
 Şemsiki, 56, 570
 Şeref Bey, 404, 570
 Şerif Paşa, 33, 428, 570
 Şerif Tepesi, 350, 570

Şeyh Abdullah, 68, 402, 570
 Şeyh Fahrettin, 217, 570
 Şeyh Mahmut, 217, 335, 570
 Şeyh Raşit, 416, 570
 Şeyh Taci, 335, 570
 Şeyh Yakup Köyü, 346, 570
 Şeyhülislam, 224, 570
 Şırnak, 216, 570
 Şii, 331, 570
 Şikak Aşireti, 5, 570
 Şirvan, 13, 211, 217, 400, 561,
 570
 şnayder, 570
 Şterna Köyü, 305, 570
 Şumi Maritsa, 304, 570
 Şura-yı Devlet Riyaseti, 369, 370,
 570
 Şura-yı Devlet Temyiz
 Mahkemesi, 85, 570
 Şura-yı Ümmet, 11, 16, 35, 36,
 40, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54,
 57, 58, 59, 84, 85, 87, 88, 92,
 109, 110, 118, 121, 122, 123,
 124, 125, 126, 127, 129, 146,
 147, 149, 151, 152, 156, 183,
 184, 185, 186, 187, 195, 196,
 197, 202, 207, 208, 217, 283,
 284, 356, 357, 358, 359, 360,
 361, 363, 366, 499, 522, 570
 Şükrü Paşa, 296, 570

T

Tabak Mustafa, 170, 570
 tabiiyet, 39, 238, 570
 Tahir Efendi, 85, 570

Tahir Paşa, 95, 96, 209, 239, 241,
 243, 244, 570
 Tahir(Polis Komiseri), 570
 Tahran, 59, 68, 337, 479, 486, 570
 Tahsin Bey, 86, 257, 349, 385,
 400, 401, 403, 451, 454, 467,
 468, 486, 488, 489, 495, 570
 Tahsin(Vergi Kâtibi), 570
 Takfur, 323, 570
 Takori, 56, 570
 Taksim, 483, 570
 Talat Bey, 56, 147, 227, 246, 249,
 255, 261, 264, 268, 270, 271,
 274, 276, 281, 289, 322, 353,
 357, 366, 395, 402, 418, 435,
 450, 491, 493, 570
 Talimhane Meydanı, 149, 570
 Talori, 74, 570
 Tan, 47, 268, 358, 413, 424, 425,
 436, 445, 447, 452, 465, 570
 Tanin, 116, 167, 199, 201, 202,
 214, 215, 223, 224, 232, 233,
 258, 261, 262, 264, 265, 266,
 267, 269, 270, 271, 272, 273,
 274, 276, 277, 278, 280, 281,
 322, 345, 348, 349, 350, 351,
 352, 353, 372, 388, 397, 401,
 402, 403, 404, 406, 407, 413,
 414, 418, 421, 422, 424, 425,
 427, 436, 440, 441, 442, 445,
 447, 450, 452, 456, 460, 465,
 469, 470, 522, 570
 Tanzimat, 119, 121, 570
 Tapu Sicil Muhafızlığı, 226, 570
 Tarnovo-Seymen İstasyonu, 570

Tarsus, 187, 190, 192, 198, 200,
 570
 Tasvir-i Efkâr, 15, 59, 125, 126,
 132, 133, 147, 149, 150, 151,
 152, 153, 156, 157, 158, 161,
 162, 163, 164, 167, 168, 195,
 196, 197, 198, 199, 201, 215,
 217, 225, 227, 229, 244, 245,
 246, 248, 249, 250, 255, 258,
 259, 261, 265, 267, 268, 269,
 270, 271, 272, 273, 274, 276,
 277, 279, 280, 281, 284, 290,
 291, 298, 307, 313, 314, 326,
 341, 345, 346, 347, 348, 349,
 350, 351, 352, 353, 354, 371,
 372, 377, 378, 379, 381, 382,
 383, 385, 386, 387, 388, 391,
 394, 395, 397, 399, 400, 401,
 402, 404, 405, 406, 412, 413,
 416, 418, 419, 421, 422, 423,
 428, 439, 441, 442, 443, 444,
 445, 446, 447, 450, 452, 453,
 455, 456, 457, 458, 459, 460,
 461, 464, 465, 473, 474, 475,
 476, 477, 494, 522, 570
 Taşnak Fırkası, 14, 133, 141, 571
 Taşnak Komitesi, 8, 125, 138,
 141, 142, 200, 228, 300, 343,
 385, 477, 482, 538, 571
 Taşnak Kongresi, 12, 479, 480,
 481, 530, 571
 Taşnak liderler, 130, 571
 Taşnak Merkez Komitesi, 29,
 122, 571

Taşnak Partisi, 7, 10, 11, 17, 64,
 65, 124, 131, 134, 137, 201,
 300, 309, 323, 571
 Taşnak programı, 22, 571
 Taşnaklar, XX, 10, 12, 13, 19, 22,
 27, 28, 34, 59, 60, 65, 69, 72,
 103, 104, 124, 131, 134, 136,
 137, 138, 139, 141, 225, 229,
 238, 256, 282, 300, 318, 319,
 335, 337, 354, 385, 414, 416,
 430, 500, 501, 506, 510, 571
 Taşnaksutyun, V, VI, VIII, X, XI,
 XVII, XVIII, XIX, XX, 7, 9,
 11, 14, 18, 21, 22, 23, 24, 25,
 27, 28, 29, 30, 32, 33, 37, 40,
 43, 45, 59, 60, 61, 63, 64, 66,
 72, 73, 74, 91, 103, 104, 105,
 109, 113, 117, 121, 124, 129,
 130, 131, 132, 133, 134, 135,
 143, 145, 200, 201, 202, 205,
 211, 213, 218, 221, 225, 228,
 230, 231, 233, 234, 235, 237,
 238, 239, 241, 244, 245, 247,
 253, 255, 261, 271, 276, 277,
 279, 280, 318, 319, 320, 322,
 325, 340, 346, 416, 421, 422,
 429, 431, 434, 458, 462, 466,
 476, 479, 481, 483, 493, 499,
 500, 501, 502, 503, 504, 506,
 507, 568, 571
 Taşnaksutyun Komitesi, 15, 23,
 132, 201, 202, 211, 255, 499
 Taşnaksutyun Van Merkez
 Komitesi, 202
 Tatarlar, 16, 571

- Tatava, 140, 571
 Tatyos, 421, 571
 Tavasgirt, 491, 571
 Teban oğlu Karnik, 468, 571
 Tebriz, 59, 65, 68, 205, 460, 465, 479, 571
 Techrakian Bey, 429, 571
 Teftiş Heyeti, 360, 384, 385, 390, 396, 571
 teftiş komisyonu, 4, 228, 571
 Teftiş Müfettişi, 390, 571
 Teğmen Hilmi, 480, 571
 Tekfurdağı, 123, 267, 271, 272, 366, 546, 571
 Tekirdağ, 292, 293, 300, 303, 571
 Tekke Redif Taburu, 189, 571
 Temuryan Efendi, 39, 571
 Temüroğlu Mato, 401, 571
 tenasüp, 449, 571
 Ter Agopyan, 412, 571
 Ter Dad Efendi, 181, 186, 571
 Ter Kovanet, 21, 571
 terakki, 383, 571
 Terakki ve İttihat Cemiyeti, VI, 55, 56, 57, 61, 114, 499, 571
 Tercan, 420, 571, 573
 Tercüman, 15, 16, 259, 264, 274, 422, 457, 537, 571
 Tercüman-ı Hakikat, 264, 274
 Terkos Gölü, 294, 571
 Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkezîyet Cemiyeti, 45, 571
 Teşkilat-ı Askeriye Nizamnamesi, 471, 571
 Teşkilât-ı Mahsusa, 73, 78, 488, 489, 542, 571
 Tefvik Bey, 373, 488, 571
 Tefvik Ebuzziya, 41, 571
 Tefvik Fikret, 41, 571
 Tefvik Paşa, 77, 289, 372, 386, 388, 571
 Tefvik(Piyade Mülazımı Evveli), 571
 Tibbiye, 34, 127, 571
 Times, 106, 146, 198, 200, 235, 244, 284, 323, 357, 428, 451, 522, 534, 571
 Tırnovacık, 304, 571
 Tiflis, 7, 9, 10, 13, 21, 24, 25, 64, 66, 68, 78, 202, 238, 318, 320, 329, 335, 337, 408, 410, 414, 465, 479, 481, 484, 485, 488, 489, 546, 571
 Tigran, 456, 571
 Timraş, 297, 571
 Todorof, 27, 571
 Tokat, 21, 172, 406, 469, 571
 Tokatlıyan Gazinosu, 79, 571
 Tomayan, 277, 280, 460, 571
 Torkom, 302, 482, 571
 Tortum, 496, 571
 Tovmas Jelalian, 29, 571
 Trablusgarb, 78, 101, 571
 Trablusgarp Savaşı, VIII, XXI, 152, 284, 285, 286, 287, 324, 330, 529, 542, 571
 Trabzon, VI, 19, 20, 22, 24, 65, 68, 74, 92, 106, 131, 134, 142, 149, 223, 237, 267, 271, 300,

- 309, 320, 351, 360, 371, 385, 386, 393, 395, 406, 407, 408, 422, 437, 447, 450, 451, 477, 479, 488, 489, 493, 513, 533, 552, 562, 563, 567, 569, 571
 Trabzon İdare Heyeti, 489
 Trabzon Valiliği, 135, 451
 Trabzonlu Hacı Hamdi Bey, 160, 571
 Trakya, 2, 293, 297, 300, 302, 306, 471, 472, 571
 Transkafkasya, 11, 18, 340, 571
 Tribüne, 106, 571
 Troçki, 120, 206, 207, 213, 218, 234, 301, 302, 303, 304, 571
 Troşak, 21, 27, 32, 37, 66, 194, 203, 479, 486, 571
 Troşak Cemiyeti, 21
 Tuna, 2, 571
 Tunalı Hilmi, 40, 41, 108, 571
 Turancı, 480, 572
 Turco-Syrian Reform Committee, 40, 572
 Turhan Bey, 437, 572
 Turyan Efendi, VIII, 126, 132, 152, 197, 244, 248, 249, 422, 478, 566, 572
 Turyan Efendi(Edirne Ermeni Murahhasası), 572
 Tutak, 495, 497, 572
 tüccar, 86, 87, 88, 486, 572
 Tüman, 572
 Türk, VI, XV, XIX, XX, XXI, 10, 12, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 31, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 54, 55, 59, 60, 63, 65, 72, 73, 76, 78, 81, 83, 84, 87, 89, 90, 91, 92, 104, 106, 109, 115, 116, 117, 118, 119, 124, 125, 126, 131, 135, 140, 144, 171, 175, 181, 201, 205, 213, 215, 222, 235, 238, 246, 251, 257, 263, 264, 265, 272, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 291, 292, 293, 294, 297, 298, 300, 301, 303, 304, 305, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 323, 325, 327, 329, 330, 331, 333, 335, 336, 338, 351, 371, 383, 391, 414, 420, 421, 424, 427, 429, 438, 440, 445, 446, 447, 457, 458, 460, 466, 473, 479, 480, 482, 484, 487, 490, 492, 496, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 537, 539, 540, 541, 542, 543, 544, 555, 559, 572
 Türk Gücü Cemiyeti, 325, 572
 Türk milliyetçiliği, 118, 572
 Türkçe, XXII, 4, 9, 16, 32, 37, 58, 63, 73, 105, 108, 116, 154, 166, 217, 262, 266, 275, 322, 327, 358, 438, 439, 448, 460, 500, 572
 Türkiye, XV, XVIII, 4, 8, 9, 10, 11, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 28, 34, 35, 36, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 52, 54, 55, 56, 61, 106, 111, 112, 115, 118, 120, 121, 130, 136, 137, 138, 139, 141,

143, 151, 167, 202, 203, 204,
218, 227, 230, 237, 268, 286,
288, 289, 293, 298, 300, 311,
315, 317, 320, 321, 324, 325,
328, 329, 333, 334, 336, 339,
341, 342, 347, 352, 374, 382,
387, 410, 411, 412, 415, 423,
425, 427, 432, 435, 436, 440,
441, 443, 460, 461, 462, 463,
464, 467, 471, 472, 473, 475,
477, 481, 484, 487, 488, 492,
503, 512, 522, 524, 525, 526,
527, 528, 529, 531, 532, 533,
534, 535, 536, 537, 538, 539,
540, 541, 542, 543, 544, 545,
572

Türkler, IX, 17, 21, 26, 33, 37, 40,
41, 42, 43, 47, 52, 57, 62, 64,
104, 114, 118, 119, 121, 124,
171, 202, 214, 260, 320, 323,
325, 333, 334, 355, 358, 410,
441, 455, 456, 462, 465, 488,
490, 525, 533, 540, 555, 572

Türkleştirme, 118, 119, 325, 572

Türkmen, 188, 344, 386, 572

Türkmenistan, 14, 572

Türkmenler, 456, 572

U

Ubeydullah, 324, 572

ulema, 63, 87, 94, 101, 109, 169,
173, 180, 572

Ulu Cami, 170, 178, 180, 572

Ulukışla, 406, 572

Umumî Vilayet Nizamnamesi,
363, 572

urban, 572

Urfa, 99, 103, 159, 160, 393, 398,
407, 408, 568, 572

Urfa Sancağı, 99

Urmiye, 335, 336, 572

Uşi Antlaşması, 292, 572

Uzun Hamitler, 303, 572

Ü

Üniforma, 572

Üsküb, 286, 572

Üsküdar, 122, 149, 483, 572

Üzerli, 188, 572

V

V.Kevork, 408, 572

Vahan Efendi, 211, 572

Vahan Papazyan, 432

Vahan Zeytunsiyan, 468, 572

Vahram Kalfayan, 62, 572

Vali Bahri Paşa, 176, 572

Van, VI, 7, 19, 21, 24, 26, 31, 55,
59, 61, 65, 66, 67, 68, 70, 71,
72, 74, 93, 95, 103, 104, 105,
109, 122, 126, 129, 130, 137,
138, 139, 140, 141, 143, 146,
151, 159, 160, 172, 188, 200,
202, 204, 210, 211, 214, 222,
223, 229, 230, 231, 234, 237,
240, 242, 244, 246, 253, 257,
260, 276, 277, 279, 280, 282,
307, 315, 320, 322, 326, 329,
332, 334, 336, 337, 338, 339,

343, 344, 348, 349, 351, 352,
360, 366, 367, 369, 373, 374,
379, 381, 382, 385, 393, 394,
396, 397, 398, 399, 400, 401,
402, 403, 404, 405, 408, 409,
410, 411, 412, 416, 418, 422,
424, 431, 437, 444, 447, 449,
450, 451, 452, 453, 454, 457,
458, 462, 466, 467, 478, 480,
482, 484, 486, 489, 492, 493,
495, 496, 497, 501, 506, 508,
509, 510, 511, 512, 513, 514,
538, 546, 547, 549, 551, 554,
556, 559, 560, 563, 564, 565,
566, 568, 570, 571, 572

Van der Goltz Paşa, 326, 572

Van Ermeni Murahhasası, 141

Van Gölü, 66, 103

Van Mebusu Vahan, 431, 572

Van Merkez Komitesi, 141, 202,
232, 571, 572

Van Murahhasa Vekili, 210, 572

Van Seyyar Jandarma Tümeni,
497, 572

Van Viskonsolosu, 254, 572

Vanlı Haçık, 127, 572

Vardan, 486, 572

Vardar Ordusu, 290, 572

Varna, 30, 71, 202, 301, 572

Vartan Vartabet, 348, 572

Vartenis Köyü, 211, 572

Vartges, 130, 131, 136, 144, 145,
162, 213, 224, 255, 281, 282,
359, 366, 431, 432, 572

Varto, 60, 207, 242, 572

Vefik Bey, 194, 200, 572

Veliko Tırnovo Askerî Arşivi,
302, 572

Veliyullah Çelebizade Mahmut
Çelebi, 62, 573

Veragarmiyal Hınçak, 64, 371,
573

Vetchernaya Vrémia, 341, 573

VII. Edward, 470, 573

Viremyan, 482, 493, 573

Viladikafkas, 489, 573

Vilayât Kanunu, 374, 377, 390,
392, 397, 398, 448, 573

Vilayât-ı Selase, 58, 106, 573

Vilayâtı Şarkıyye, 573

Vilayet, 108, 178, 214, 257, 363,
383, 397, 438, 449, 450, 510,
511, 554, 572, 573

Viranşehir, 103, 211, 573

Viyana, 17, 25, 60, 64, 134, 387,
443, 522, 557, 573

Volkan, 113, 573

Vorontsov Dashkov, 481, 485,
573

Voskan Mamigonyan, 409, 573

W

Wagner, 298, 310, 573

Wangenheim, 439, 441, 573

Washington Sefareti, 315, 343,
573

Westenenk, 450, 513, 573

Worcester, 316, 343, 573

Y

Yahudi, 119, 123, 137, 144, 314,
526, 573
Yahudiler, 17, 235, 435, 534, 573
Yakup Cemil Bey, 491, 573
Yalova Kazası, 222, 573
Yanya, 254, 296, 299, 312, 525,
573
Yarbay Aleksandır Protogerov,
301
Yarbay Fevzi Bey, 286, 573
Yarbay Halil, 497, 573
Yarbay V. Lossow, 294, 573
Yaver Paşa, 303, 560, 573
yedek subay, 309, 573
Yedinci Kongre, 467, 573
Yeğişe Efendi, 420, 573
Yeğişe Turyan, VIII, 248, 409,
573
Yemen, 79, 92, 135, 152, 285,
394, 573
Yeniköy, X, XXI, 140, 280, 419,
439, 447, 450, 465, 466, 473,
474, 475, 487, 489, 513, 533,
573
Yeşilköy, 2, 573
Yezidîler, 573
Yovan Aleksi, 27, 573
Yozgat, 21, 573
Yumra, 237, 573
Yumurtalık, 235, 573
Yunan, 46, 50, 162, 288, 306,
314, 315, 317, 321, 346, 417,
531, 573
Yunan gırrası, 346

Yunan milliyetçiliği, 573
Yunanlılar, 120, 296, 321, 573
Yunus Nadi, 258, 267, 350, 412,
427, 453, 454, 573
Yusuf Akçura, 54, 325, 573
Yusuf Bey, 159, 573
Yusuf Efendi, 573
Yusuf İzzeddin Efendi, 395, 573
Yusuf Ziya Bey, 573
Yüksek Makedon Komitesi, 27
Yüzbaşı Eyüp Bey, 310, 573
Yüzbaşı Habip, 108, 573
Yüzbaşı Kahraman Bey, 573
Yüzbaşı Süleyman Efendi, 77,
573

Z

Zaptiye Nezaretî, 29, 74, 128,
140, 519, 574
Zara, 156, 574
Zartaryan, 62, 121, 130, 541, 574
Zaven (Taşnak reislerinden), 574
Zaven Efendi, 156, 157, 258, 267,
270, 271, 273, 276, 278, 279,
280, 281, 351, 402, 422, 446,
497, 566, 574
Zehal, 406, 574
Zeki Paşa, 79, 80, 83, 84, 85, 290,
574
Zeki Paşa(Ferik), 574
Zergan, 400, 574
Zeytun, 21, 68, 71, 156, 176, 188,
192, 311, 359, 484, 533, 574
Zigana Dağı, 406, 574

Zinovyevev, 17, 110, 112, 113, 114,
174, 177, 205, 210, 213, 255,
360, 387, 520, 521, 574
Ziraat Bankası, 208, 364, 411,
574
Ziya Şakir, 33, 35, 41, 42, 56, 57,
106, 107, 171, 283, 476, 479,
488, 493, 574

Zohrab, 114, 124, 145, 146, 198,
201, 249, 276, 281, 282, 359,
366, 368, 369, 416, 423, 431,
432, 433, 434, 482, 534, 574
Zohrab Efendi, 366
Zor, 32, 98, 365, 393, 574
Zorsana, 493, 574